

भारताचे संविधान

(९८ व्या सुधारणेपर्यंत अद्ययावत)

(दिनांक २६ जानेवारी, २०१४ पर्यंत फेरबदल केल्याप्रमाणे)

Constitution of India

(Upto and including the 98th Amendment)

[As modified upto 26th January, 2014]

महाराष्ट्र राज्याच्या भाषा संचालनालयाद्वारे अनुवादित आणि
संचालक, शासन मुद्रण व लेखनसामग्री, महाराष्ट्र राज्य यांच्याद्वारे
भारत सरकारच्या वतीने मुद्रित व प्रकाशित

२०१४

Constitution of India

भारताचे संविधान

प्रास्ताविक

‘भारताचे संविधान’ या प्रकाशनाची ही पहिली इंग्रजी-मराठी (द्विभाषी) आवृत्ती आहे. ‘भारताचे संविधान’ याची मराठी भाषेतील पहिली आवृत्ती संचालक, शासन मुद्रण व लेखनसामग्री, महाराष्ट्र शासन यांनी भारत सरकारच्या वतीने १९७९ मध्ये प्रकाशित केली होती. भारताच्या संविधानामध्ये प्रकाशनाच्या वेळेपर्यंत वेळोवेळी करण्यात आलेल्या सर्व सुधारणांचा समावेश करून त्याच्या सहा सुधारित आवृत्त्या अनुक्रमे १९८३, १९८८, १९९२, २००२ व २००६ यावर्षी प्रकाशित केल्या होत्या.

‘भारताचे संविधान’ याची ही विद्यमान द्विभाषी आवृत्ती भाषा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन यांनी तयार केली आहे. सांविधानिक जनादेशाची पूर्तता होण्यासाठी सामान्य जनतेस खुन्या अर्थाने या भूमीच्या कायद्याची माहिती होणे शक्य व्हावे, यासाठी त्यांना त्यांच्या प्रादेशिक राजभाषेमध्ये भारताचे संविधान व अन्य केंद्रीय कायदे उपलब्ध करून देणे, या केंद्र सरकारच्या निर्णयाच्या अंमलबजावणीचा भाग आहे. म्हणून ‘भारताचे संविधान’ याची ही विद्यमान द्विभाषी आवृत्ती भाषा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन यांनी तयार केली असून प्रस्तुत आवृत्तीची छाननी व विधीक्षा, राजभाषा खंड (प्रादेशिक युनिट), विधायी विभाग, विधी व न्याय मंत्रालय, नवी दिल्ली यांनी केली आहे.

या आवृत्तीमध्ये, संविधान (अट्ठ्याणवाबी सुधारणा) अधिनियम, २०१२ याच्या तरतुदीसह सर्व सुधारणांचा आवश्यक तळटीपांसह समावेश करण्यात आला आहे. या आवृत्तीचा उपयोग वकील संघाचे व खंडपीठाचे सदस्य, कायद्याचे विद्यार्थी आणि सामान्य जनता यांना होईल, अशी आम्हाला आशा आहे.

नवी दिल्ली,
२६ जानेवारी, २०१४.

पी. के. मल्होत्रा,
सचिव,
भारत सरकार.

भारताचे संविधान

अनुक्रमणिका

उद्देशिका

भाग एक संघराज्य व त्याचे राज्यक्षेत्र

अनुच्छेद

१. संघराज्याचे नाव व राज्यक्षेत्र.
२. नवीन राज्ये दाखल करून घेणे किंवा स्थापन करणे.
३. [निरर्पित.]
४. नवीन राज्यांची निर्मिती आणि विद्यमान राज्यांची क्षेत्रे, सीमा अथवा नावे यांत फेरफार.
५. पहिल्या व चौथ्या अनुसूचीच्या सुधारणेसाठी आणि पूरक, आनुषंगिक व परिणामस्वरूप बाबोंकरिता तरतूद करण्यासाठी अनुच्छेद २ व ३ खाली करण्यात आलेले कायदे.

भाग दोन

नागरिकत्व

६. संविधानाच्या प्रारंभीचे नागरिकत्व.
७. पाकिस्तानातून स्थलांतर करून भारतात आलेल्या विवक्षित व्यक्तींचे नागरिकत्वाचे हक्क.
८. स्थलांतर करून पाकिस्तानात गेलेल्या विवक्षित व्यक्तींचे नागरिकत्वाचे हक्क.
९. मूळच्या भारतीय असलेल्या, पण भारताबाहेर राहणाऱ्या विवक्षित व्यक्तींचे नागरिकत्वाचे हक्क.
१०. परकीय देशाचे नागरिकत्व स्वेच्छेने संपादणाऱ्या व्यक्ती नागरिक नसणे.
११. नागरिकत्वाचे हक्क चालू राहणे.
१२. संसदेने नागरिकत्वाच्या हक्काचे कायद्याद्वारे विनियमन करणे.

भाग तीन

मूलभूत हक्क

सर्वसाधारण

१३. व्याख्या.
१४. मूलभूत हक्कांशी विसंगत असलेले अथवा त्याचे न्यूनीकरण करणारे कायदे.

समानतेचा हक्क

१५. कायद्यापुढे समानता.
१६. धर्म, वंश, जात, लिंग किंवा जन्मस्थान या कारणांवरून भेदभाव करण्यास मनाई.
१७. सार्वजनिक सेवायोजनाच्या बाबोंमध्ये समान संधी.
१८. अस्पृश्यता नष्ट करणे.

स्वातंत्र्याचा हक्क

१९. भाषणस्वातंत्र्य, इत्यादीसंबंधीच्या विवक्षित हक्कांचे संरक्षण.
२०. अपराधांबद्दलच्या दोषसिद्धीबाबत संरक्षण.
२१. जीवित व व्यक्तिगत स्वातंत्र्य यांचे संरक्षण.
२२. शिक्षणाचा हक्क.
२३. विवक्षित प्रकरणी अटक व स्थानबद्धता यांपासून संरक्षण.

शोषणाविरुद्ध हक्क

२४. माणसांचा अपव्यापार आणि वेठबिगारी यांना मनाई.
२५. कारखाने, इत्यादीमध्ये बालकांना कामाला ठेवण्यास मनाई.

अनुक्रमणिका

अनुच्छेद

धर्मस्वातंत्र्याचा हक्क

२५. सदसद्विवेकबुद्धीचे स्वातंत्र्य आणि धर्माचे मुक्त प्रकटीकरण, आचरण व प्रसार.
२६. धार्मिक व्यवहारांची व्यवस्था पाहण्याचे स्वातंत्र्य.
२७. एखाद्या विशिष्ट धर्माच्या संवर्धनाकरता कर देण्याबाबत स्वातंत्र्य.
२८. विवक्षित शैक्षणिक संस्थांत धर्मिक शिक्षण अथवा धार्मिक उपासना यांना उपस्थित राहण्याबाबत स्वातंत्र्य.

सांस्कृतिक व शैक्षणिक हक्क

२९. अल्पसंख्याक वर्गाच्या हितसंबंधांचे संरक्षण.
३०. शैक्षणिक संस्था स्थापण्याचा व त्यांचे प्रशासन करण्याचा अल्पसंख्याक वर्गाचा हक्क.
३१. [निरसित.]

विवक्षित कायद्यांची व्यावृत्ती

- ३१क. संपदांचे संपादन, इत्यादींकरिता तरतूद करणाऱ्या कायद्यांची व्यावृत्ती.
- ३१ख. विवक्षित अधिनियमांची व विनियमांची विधिग्राह्यता.
- ३१ग. विवक्षित निदेशक तत्त्वे अंमलात आणणाऱ्या कायद्यांची व्यावृत्ती.
- ३१घ. [निरसित.]

सांविधानिक उपाय योजण्याचा हक्क

३२. या भागाद्वारे प्रदान केलेल्या हक्कांची अंमलबजावणी करण्याच्या उपाययोजना.
- ३२क. [निरसित.]
३३. या भागाद्वारे प्रदान केलेले हक्क हे सेना, इत्यादींना लागू करताना, त्यामध्ये फेरबदल करण्याचा संसदेस अधिकार.
३४. एखाद्या क्षेत्रात लष्करी कायदा अंमलात असताना या भागाद्वारे प्रदान केलेल्या हक्कांवर निर्बंध.
३५. या भागाच्या तरतुदींची अंमलबजावणी करण्याकरता विधिविधान.

भाग चार

राज्य धोरणांची निदेशक तत्त्वे

३६. व्याख्या.
३७. या भागात अंतर्भूत असलेली तत्त्वे लागू करणे.
३८. राज्याने लोककल्याणाच्या संवर्धनासाठी समाजव्यवस्था प्रस्थापित करणे.
३९. राज्याने अनुसरावयाच्या धोरणाची विवक्षित तत्त्वे.
- ३१क. समान न्याय व कायदेविषयक मोफत सहाय्य.
४०. ग्रामपंचायतींचे संघटन.
४१. कामाचा, शिक्षणाचा आणि विवक्षित बाबतीत लोकसहाय्याचा हक्क.
४२. कामाबाबत न्याय व मानवीय परिस्थिती आणि प्रसूतिविषयक सहाय्य यांची तरतूद.
४३. कामगारांना निर्वाह वेतन, इत्यादी.
- ४३क. उद्योगांधंद्याच्या व्यवस्थापनात कामगारांचा सहभाग.
- ४३ख. सहकारी संस्थांचे प्रवर्तन.
४४. नागरिकांकरता एकरूप नागरी संहिता.
४५. ६ वर्षांपेक्षा कमी वयाच्या बालकांची प्रारंभिक बाल्यावस्थेतील देखभाल आणि शिक्षण याकरिता तरतूद.
४६. अनुसूचित जाती, अनुसूचित जनजाती आणि इतर दुर्बल घटक यांचे शैक्षणिक व आर्थिक हितसंवर्धन.
४७. पोषणमान व राहणीमान उंचावणे आणि सार्वजनिक आरोग्य सुधारणे हे राज्याचे कर्तव्य.
४८. कृषि व पशुसंवर्धन यांची सुसूत्र व्यवस्था लावणे.
- ४८क. पर्यावरणाचे संरक्षण व संवर्धन करणे आणि वने व वन्य जीवसृष्टी यांचे रक्षण करणे.

अनुक्रमणिका

अनुच्छेद

- ४९. राष्ट्रीय महत्वाची स्मारके व स्थाने आणि वस्तू यांचे संरक्षण.
- ५०. कार्यकारी यंत्रणेपासून न्याययंत्रणा अलग ठेवणे.
- ५१. आंतरराष्ट्रीय शांतता व सुरक्षा यांचे संवर्धन.

भाग चार-क

मूलभूत कर्तव्ये

- ५१क. मूलभूत कर्तव्ये.

भाग पाच

संघराज्य

प्रकरण एक—कार्यकारी यंत्रणा

राष्ट्रपती व उपराष्ट्रपती

- ५२. भारताचा राष्ट्रपती.
- ५३. संघराज्याचा कार्यकारी अधिकार.
- ५४. राष्ट्रपतीची निवडणूक.
- ५५. राष्ट्रपतीच्या निवडणुकीची रीत.
- ५६. राष्ट्रपतीचा पदावधी.
- ५७. फेरनिवडणुकीस पात्रता.
- ५८. राष्ट्रपतिपदाच्या निवडणुकीसाठी अर्हता.
- ५९. राष्ट्रपतिपदाच्या शर्ती.
- ६०. राष्ट्रपतीने शपथ घेणे किंवा प्रतिज्ञा करणे.
- ६१. राष्ट्रपतीवरील महाभियोगाची कार्यपद्धती.
- ६२. राष्ट्रपतीचे रिक्त पद भरण्याकरता निवडणूक घेण्याची मुदत आणि निमित्तवशात् रिक्त होणारे पद भरण्याकरता निवडून आलेल्या व्यक्तीचा पदावधी.
- ६३. भारताचा उपराष्ट्रपती.
- ६४. उपराष्ट्रपती राज्यसभेचा पदसिद्ध सभापती असणे.
- ६५. राष्ट्रपतीचे पद निमित्तवशात् रिक्त होईल त्या त्या प्रसंगी उपराष्ट्रपतीने राष्ट्रपती म्हणून कार्य करणे अथवा राष्ट्रपतीच्या अनुपस्थितीत त्याची कार्ये पार पाडणे.
- ६६. उपराष्ट्रपतीची निवडणूक.
- ६७. उपराष्ट्रपतीचा पदावधी.
- ६८. उपराष्ट्रपतीचे रिक्त पद भरण्याकरता निवडणूक घेण्याची मुदत आणि निमित्तवशात् रिक्त होणारे पद भरण्याकरता निवडून आलेल्या व्यक्तीचा पदावधी.
- ६९. उपराष्ट्रपतीने शपथ घेणे किंवा प्रतिज्ञा करणे.
- ७०. इतर आकस्मिक प्रसंगी राष्ट्रपतीची कार्ये पार पाडणे.
- ७१. राष्ट्रपती किंवा उपराष्ट्रपती यांच्या निवडणुकीसंबंधीच्या किंवा तिच्याशी निगडित असलेल्या बाबी.
- ७२. विवक्षित प्रकरणी क्षमा, इत्यादी करण्याचा आणि शिक्षादेश निलंबित करण्याचा, त्यात सूट देण्याचा किंवा तो सौम्य करण्याचा राष्ट्रपतीचा अधिकार.
- ७३. संघराज्याच्या कार्यकारी अधिकाराची व्याप्ती.

मंत्रिपरिषद

- ७४. राष्ट्रपतीस सहाय्य व सल्ला देण्यासाठी मंत्रिपरिषद.
- ७५. मंत्रांसंबंधी अन्य तरतुदी.

अनुक्रमणिका

अनुच्छेद

भारताचा महान्यायवादी

७६. भारताचा महान्यायवादी.

सरकारी कामकाज चालवणे

७७. भारत सरकारचे कामकाज चालवणे.
 ७८. राष्ट्रपतीस माहिती पुरवणे, इत्यार्दीबाबत प्रधानमंत्र्याची कर्तव्ये.

प्रकरण दोन—संसद

सर्वसाधारण

७९. संसदेची रचना.
 ८०. राज्यसभेची रचना.
 ८१. लोकसभेची रचना.
 ८२. प्रत्येक जनगणनेनंतर पुनःसमायोजन.
 ८३. संसदेच्या सभागृहांचा कालावधी.
 ८४. संसदेच्या सदस्यत्वाकरता अर्हता.
 ८५. संसदेची सत्रे, सत्रसमाप्ती व विसर्जन.
 ८६. राष्ट्रपतीचा सभागृहांना संबोधून अभिभाषण करण्याचा आणि संदेश पाठवण्याचा हक्क.
 ८७. राष्ट्रपतीचे विशेष अभिभाषण.
 ८८. मंत्री व महान्यायवादी यांचे सभागृहांबाबत हक्क.

संसदेचे अधिकारी

८९. राज्यसभेचा सभापती व उप सभापती.
 ९०. उप सभापतिपद रिक्त होणे, त्याचा राजीनामा देणे आणि त्या पदावरून दूर करणे.
 ९१. उप सभापती किंवा अन्य व्यक्ती यांचा सभापतिपदाची कर्तव्ये पार पाडण्याचा किंवा सभापती म्हणून कार्य करण्याचा अधिकार.
 ९२. सभापतीस किंवा उप सभापतीस पदावरून दूर करण्याचा ठराव विचाराधीन असताना त्याने अध्यक्षस्थान न स्वीकारणे.
 ९३. लोकसभेचा अध्यक्ष व उपाध्यक्ष.
 ९४. अध्यक्षपद व उपाध्यक्षपद रिक्त होणे, त्याचा राजीनामा देणे आणि त्या पदावरून दूर करणे.
 ९५. उपाध्यक्ष किंवा अन्य व्यक्ती यांचा अध्यक्षपदाची कर्तव्ये पार पाडण्याचा किंवा अध्यक्ष म्हणून कार्य करण्याचा अधिकार.
 ९६. अध्यक्षास किंवा उपाध्यक्षास पदावरून दूर करण्याचा ठराव विचाराधीन असताना त्याने अध्यक्षस्थान न स्वीकारणे.
 ९७. सभापती व उप सभापती आणि अध्यक्ष व उपाध्यक्ष यांचे वेतन व भत्ते.
 ९८. संसदेचे सचिवालय.

अनुक्रमणिका

अनुच्छेद

कामकाज चालवणे

९९. सदस्यांनी शपथ घेणे किंवा प्रतिज्ञा करणे.
१००. सभागृहांमधील मतदान, जागा रिक्त असतानाही कार्य करण्याचा सभागृहांचा अधिकार व गणपूर्ती.

सदस्यांची अपात्रता

१०१. जागा रिक्त करणे.
१०२. सदस्यत्वाबाबत अपात्रता.
१०३. सदस्यांच्या अपात्रतेबाबतच्या प्रश्नांवरील निर्णय.
१०४. अनुच्छेद ९९ अन्वये शपथ घेण्यापूर्वी किंवा प्रतिज्ञा करण्यापूर्वी अथवा पात्र नसताना अथवा अपात्र झाल्यानंतर स्थानापन्न होण्याबद्दल व मतदान करण्याबद्दल शास्ती.

संसद व तिचे सदस्य यांचे अधिकार, विशेषाधिकार व उन्मुक्ती

१०५. संसदेची सभागृहे आणि त्यांचे सदस्य व समित्या यांचे अधिकार, विशेषाधिकार, इत्यादी.
१०६. सदस्यांचे वेतन व भत्ते.

वैधानिक कार्यपद्धती

१०७. विधेयके प्रस्तुत करणे व पारित करणे यासंबंधी तरतुवी.
१०८. विवक्षित प्रकरणी दोन्ही सभागृहांची संयुक्त बैठक.
१०९. धन विधेयकांबाबत विशेष कार्यपद्धती.
११०. “ धन विधेयके ” यांची व्याख्या.
१११. विधेयकास अनुमती.

वित्तीय बाबींमधील कार्यपद्धती

११२. वार्षिक वित्तीय विवरणपत्र.
११३. अंदाजपत्रकाबाबत संसदेतील कार्यपद्धती.
११४. विनियोजन विधेयके.
११५. पूरक, अतिरिक्त किंवा अधिक अनुदाने.
११६. लेखानुदाने, प्रत्ययानुदाने व अपवादात्मक अनुदाने.
११७. वित्तीय विधेयकांसंबंधी विशेष तरतुवी.

सर्वसाधारण कार्यपद्धती

११८. कार्यपद्धतीचे नियम.
११९. वित्तीय कामकाजासंबंधी संसदेच्या कार्यपद्धतीचे कायद्याद्वारे विनियमन.
१२०. संसदेत वापरावयाची भाषा.
१२१. संसदेतील चर्चेवर निर्बंध.
१२२. न्यायालयांनी संसदेच्या कामकाजाबाबत चौकशी न करणे.

अनुक्रमणिका

अनुच्छेद

प्रकरण तीन—राष्ट्रपतीचे वैधानिक अधिकार

१२३. संसदेच्या विरामकाळात अध्यादेश प्रख्यापित करण्याचा राष्ट्रपतीचा अधिकार.

प्रकरण चार—संघ न्याययंत्रणा

१२४. सर्वोच्च न्यायालयाची स्थापना आणि घटना.
१२५. न्यायाधीशांचे वेतन, इत्यादी.
१२६. कार्यकारी मुख्य न्यायमूर्तीची नियुक्ती.
१२७. तदर्थ न्यायाधीशांची नियुक्ती.
१२८. सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायपीठामध्ये निवृत्त न्यायाधीशांची उपस्थिती.
१२९. सर्वोच्च न्यायालय हे अभिलेख न्यायालय असणे.
१३०. सर्वोच्च न्यायालयाचे कार्यस्थान.
१३१. सर्वोच्च न्यायालयाची मूळ अधिकारिता.
- १३१क. [निरसित.]
१३२. विवक्षित प्रकरणी उच्च न्यायालयांवरील अपिलांमध्ये सर्वोच्च न्यायालयाची अपील अधिकारिता.
१३३. दिवाणी प्रकरणांसंबंधी उच्च न्यायालयांवरील अपिलांमध्ये सर्वोच्च न्यायालयाची अपील अधिकारिता.
१३४. फौजदारी प्रकरणांसंबंधी सर्वोच्च न्यायालयाची अपील अधिकारिता.
- १३४क. सर्वोच्च न्यायालयाकडे अपील करण्यासाठी प्रमाणपत्र.
१३५. फेडरल न्यायालयाची विद्यमान कायद्याखालील अधिकारिता व अधिकार सर्वोच्च न्यायालयाने वापरणे.
१३६. अपील करण्यास सर्वोच्च न्यायालयाकडून विशेष अनुज्ञा.
१३७. न्यायनिर्णय किंवा आदेश यांचे सर्वोच्च न्यायालयाकडून पुनर्विलोकन.
१३८. सर्वोच्च न्यायालयाच्या अधिकाराची वृद्धी.
१३९. विवक्षित प्राधिलेख काढण्याच्या अधिकारांचे सर्वोच्च न्यायालयास प्रदान .
- १३९क. विवक्षित प्रकरणे हस्तांतरित करणे.
१४०. सर्वोच्च न्यायालयाचे सहाय्यभूत अधिकार.
१४१. सर्वोच्च न्यायालयाने घोषित केलेला कायदा सर्व न्यायालयांवर बंधनकारक असणे.
१४२. सर्वोच्च न्यायालयाचे हुक्मनामे आणि आदेश यांची अंमलबजावणी व प्रकटीकरण, इत्यादीसंबंधीचे आदेश.
१४३. सर्वोच्च न्यायालयाचा विचार घेण्याचा राष्ट्रपतीचा अधिकार.
१४४. मुलकी आणि न्यायिक प्राधिकान्यांनी सर्वोच्च न्यायालयाच्या सहाय्यार्थ कार्य करणे.
- १४४क. [निरसित.]
१४५. न्यायालयाचे नियम, इत्यादी.
१४६. सर्वोच्च न्यायालयाचे अधिकारी व सेवक आणि खर्च.

अनुक्रमणिका

अनुच्छेद

१४७. अर्थ लावणे.

प्रकरण पाच—भारताचा नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक

- १४८. भारताचा नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक.
- १४९. नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक याची कर्तव्ये व अधिकार.
- १५०. संघराज्याच्या व राज्यांच्या लेख्यांचा नमुना.
- १५१. लेखापरीक्षा अहवाल.

भाग सहा

राज्ये

प्रकरण एक—सर्वसाधारण

- १५२. व्याख्या.

प्रकरण दोन—कार्यकारी यंत्रणा

राज्यपाल

- १५३. राज्यांचे राज्यपाल.
- १५४. राज्याचा कार्यकारी अधिकार.
- १५५. राज्यपालाची नियुक्ती.
- १५६. राज्यपालाचा पदावधी.
- १५७. राज्यपाल म्हणून नियुक्त होण्यासाठी अर्हता.
- १५८. राज्यपालपदाच्या शर्ती.
- १५९. राज्यपालाने शपथ घेणे किंवा प्रतिज्ञा करणे.
- १६०. विवक्षित आकस्मिक प्रसंगी राज्यपालाची कार्ये पार पाडणे.
- १६१. क्षमा, इत्यादी करण्याचा आणि विवक्षित प्रकरणी शिक्षादेश निलंबित करण्याचा, त्यात सूट देण्याचा किंवा तो सौम्य करण्याचा राज्यपालाचा अधिकार.
- १६२. राज्याच्या कार्यकारी अधिकाराची व्याप्ती.

मंत्रिपरिषद

- १६३. राज्यपालास सहाय्य करण्याकरता व सल्ला देण्याकरता मंत्रिपरिषद.
- १६४. मंत्रांसंबंधी अन्य तरतुदी.

राज्याचा महा अधिवक्ता

- १६५. राज्याचा महा अधिवक्ता.

सरकारी कामकाज चालवणे

- १६६. राज्य शासनाने कामकाज चालवणे.
- १६७. राज्यपालास माहिती पुरविणे, इत्यादींबाबत मुख्यमंत्र्याची कर्तव्ये.

अनुक्रमणिका

अनुच्छेद

प्रकरण तीन—राज्य विधानमंडळ

सर्वसाधारण

१६८. राज्यांमधील विधानमंडळांची रचना.
१६९. राज्यांमध्ये विधानपरिषद विसर्जित करणे किंवा निर्माण करणे.
१७०. विधानसभांची रचना.
१७१. विधानपरिषदांची रचना.
१७२. राज्य विधानमंडळांचा कालावधी.
१७३. राज्य विधानमंडळाच्या सदस्यत्वाकरता अर्हता.
१७४. राज्य विधानमंडळाची सत्रे, सत्रसमाप्ती व विसर्जन.
१७५. राज्यपालाचा सभागृहास किंवा सभागृहांना संबोधून अभिभाषण करण्याचा आणि संदेश पाठवण्याचा हक्क.
१७६. राज्यपालाचे विशेष अभिभाषण.
१७७. मंत्री व महा अधिवक्ता यांचे सभागृहांबाबत हक्क.

राज्य विधानमंडळाचे अधिकारी

१७८. विधानसभेचा अध्यक्ष व उपाध्यक्ष.
१७९. अध्यक्षाचे व उपाध्यक्षाचे पद रिक्त होणे व त्याचा राजीनामा देणे आणि त्या पदावरून दूर करणे.
१८०. उपाध्यक्ष किंवा अन्य व्यक्ती यांचा अध्यक्षपदाची कर्तव्ये करण्याचा किंवा अध्यक्ष म्हणून कार्य करण्याचा अधिकार.
१८१. अध्यक्षास किंवा उपाध्यक्षास पदावरून दूर करण्याचा ठराव विचाराधीन असताना त्याने अध्यक्षस्थान न स्वीकारणे.
१८२. विधानपरिषदेचा सभापती व उप सभापती.
१८३. सभापतीचे आणि उप सभापतीचे पद रिक्त होणे व त्याचा राजीनामा देणे आणि त्या पदावरून दूर करणे.
१८४. उप सभापती किंवा अन्य व्यक्ती यांना सभापती पदाची कर्तव्ये करण्याचा किंवा सभापती म्हणून कार्य करण्याचा अधिकार.
१८५. सभापतीस किंवा उप सभापतीस पदावरून दूर करण्याचा ठराव विचाराधीन असताना त्याने अध्यक्षस्थान न स्वीकारणे.
१८६. अध्यक्ष व उपाध्यक्ष आणि सभापती व उप सभापती यांचे वेतन व भत्ते.
१८७. राज्य विधानमंडळाचे सचिवालय.

कामकाज चालविणे

१८८. सदस्यांनी शापथ घेणे किंवा प्रतिज्ञा करणे.

अनुक्रमणिका

अनुच्छेद

१८९. सभागृहांमधील मतदान, जागा रिक्त असतानाही कार्य करण्याचा सभागृहांचा अधिकार व गणपूर्ती.

सदस्यांच्या अपात्रता

१९०. जागा रिक्त करणे.
१९१. सदस्यत्वाबाबत अपात्रता.
१९२. सदस्यांच्या अपात्रतेबाबतच्या प्रश्नांवरील निर्णय.
१९३. अनुच्छेद १८८ अन्वये शपथ घेण्यापूर्वी किंवा प्रतिज्ञा करण्यापूर्वी अथवा अपात्र झाल्यानंतर स्थानापन्न होण्याबद्दल व मतदान करण्याबद्दल शास्ती.

राज्य विधानमंडळे व त्यांचे सदस्य यांचे अधिकार, विशेषाधिकार व उन्मुक्ती

१९४. विधानमंडळाची सभागृहे आणि त्यांचे सदस्य व समित्या यांचे अधिकार, विशेषाधिकार, इत्यादी.
१९५. सदस्यांचे वेतन व भत्ते.

वैधानिक कार्यपद्धती

१९६. विधेयके प्रस्तुत करणे व पारित करणे यासंबंधी तरतुदी.
१९७. धन विधेयकांहून अन्य विधेयकांसंबंधी विधानपरिषदेच्या अधिकारांवर निर्बंध.
१९८. धन विधेयकांबाबत विशेष कार्यपद्धती.
१९९. “ धन विधेयके ” यांची व्याख्या.
२००. विधेयकांना अनुमती.
२०१. विचारार्थ राखून ठेवलेली विधेयके.

वित्तीय बाबींमधील कार्यपद्धती

२०२. वार्षिक वित्तीय विवरणपत्र.
२०३. अंदाजपत्रकाबाबत विधानमंडळातील कार्यपद्धती.
२०४. विनियोजन विधेयके.
२०५. पूरक, अतिरिक्त किंवा अधिक अनुदाने.
२०६. लेखानुदाने, प्रत्ययानुदाने व अपवादात्मक अनुदाने.
२०७. वित्तीय विधेयकासंबंधी विशेष तरतुदी.

सर्वसाधारण कार्यपद्धती

२०८. कार्यपद्धतीचे नियम.
२०९. वित्तीय कामकाजासंबंधी राज्य विधानमंडळाच्या कार्यपद्धतीचे कायद्याद्वारे विनियमन.
२१०. विधानमंडळात वापरावयाची भाषा.
२११. विधानमंडळातील चर्चेवर निर्बंध.
२१२. न्यायालयांनी विधानमंडळाच्या कामकाजाबाबत चौकशी न करणे.

प्रकरण चार—राज्यपालाचे वैधानिक अधिकार

२१३. विधानमंडळाच्या विरामकाळात अध्यादेश प्रख्यापित करण्याचा राज्यपालाचा अधिकार.

अनुक्रमणिका

अनुच्छेद

प्रकरण पाच—राज्यांमधील उच्च न्यायालये

२१४. राज्यांसाठी उच्च न्यायालये.
२१५. उच्च न्यायालये ही अभिलेख न्यायालये असणे.
२१६. उच्च न्यायालये घटित करणे.
२१७. उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशाची नियुक्ती व त्या पदाच्या शर्ती.
२१८. सर्वोच्च न्यायालयासंबंधीच्या विवक्षित तरतुदी उच्च न्यायालयांना लागू असणे.
२१९. उच्च न्यायालयांच्या न्यायाधीशांनी शपथ घेणे किंवा प्रतिज्ञा करणे.
२२०. स्थायी न्यायाधीश झाल्यानंतर व्यवसायावर निर्बंध.
२२१. न्यायाधीशांचे वेतन, इत्यादी.
२२२. न्यायाधीशाची एका उच्च न्यायालयातून दुसऱ्या उच्च न्यायालयात बदली.
२२३. कार्यकारी मुख्य न्यायमूर्तीची नियुक्ती.
२२४. अतिरिक्त व कार्यकारी न्यायाधीशांची नियुक्ती.
- २२४क. उच्च न्यायालयांच्या न्यायपीठामध्ये निवृत्त न्यायाधीशाची नियुक्ती.
२२५. विद्यमान उच्च न्यायालयांची अधिकारिता.
२२६. विवक्षित प्राधिलेख काढण्याचे उच्च न्यायालयांचे अधिकार.
- २२६क. [निरसित.]
२२७. उच्च न्यायालयाचा सर्व न्यायालयांवर देखरेख करण्याचा अधिकार.
२२८. विवक्षित प्रकरणे उच्च न्यायालयाकडे वर्ग करणे.
- २२८क. [निरसित.]
२२९. उच्च न्यायालयाचे अधिकारी व सेवक आणि खर्च.
२३०. उच्च न्यायालयांच्या अधिकारितेचा संघ राज्यक्षेत्रांवर विस्तार करणे.
२३१. दोन किंवा अधिक राज्यांसाठी एका सामाईक उच्च न्यायालयाची स्थापना.

प्रकरण सहा—दुर्यम न्यायालये

२३३. जिल्हा न्यायाधीशांची नियुक्ती.
- २३३क. विवक्षित जिल्हा न्यायाधीशांची नियुक्ती आणि त्यांनी दिलेले न्यायनिर्णय, इत्यादी विधिग्राह्य असणे.
२३४. जिल्हा न्यायाधीशांव्यतिरिक्त अन्य व्यक्तींची न्यायिक सेवेतील भरती.
२३५. दुर्यम न्यायालयांवरील नियंत्रण.
२३६. अर्थ लावणे.
२३७. दंडाधिकाऱ्यांच्या विवक्षित वर्गाला किंवा वर्गाना या प्रकरणाच्या तरतुदी लागू असणे.

अनुक्रमणिका

अनुच्छेद

भाग सात

पहिल्या अनुसूचीच्या भाग ख मधील राज्ये

२३८. [निरसित.]

भाग आठ

संघ राज्यक्षेत्रे

२३९. संघ राज्यक्षेत्रांचे प्रशासन.

२३१क. विवक्षित संघ राज्यक्षेत्रांसाठी स्थानिक विधानमंडळांची किंवा मंत्रिपरिषदेची किंवा दोन्हींची निर्मिती.

२३१कक. दिल्लीच्या संबंधात विशेष तरतुदी.

२३१कख. सांविधानिक यंत्रणा बंद पडल्यास तरतूद.

२३१ख. विधानमंडळाच्या विरामकाळात अध्यादेश प्रख्यापित करण्याचा प्रशासकाचा अधिकार.

२४०. विवक्षित संघ राज्यक्षेत्रांसाठी विनियम करण्याचा राष्ट्रपतीचा अधिकार.

२४१. संघ राज्यक्षेत्रांसाठी उच्च न्यायालये.

२४२. [निरसित.]

भाग नऊ

पंचायती

२४३. व्याख्या.

२४३क. ग्रामसभा.

२४३ख. पंचायती घटित करणे.

२४३ग. पंचायतींची रचना.

२४३घ. जागांचे आरक्षण.

२४३ङ. पंचायतींचा कालावधी, इत्यादी.

२४३च. सदस्यत्वाबाबत अपात्रता.

२४३छ. पंचायतींचे अधिकार, प्राधिकार आणि जबाबदाऱ्या.

२४३ज. पंचायतींचा कर लादण्याचा अधिकार आणि पंचायतींचे निधी.

२४३झ. आर्थिक स्थितीचे पुनर्विलोकन करण्यासाठी वित्त आयोग घटित करणे.

२४३ज. पंचायतींच्या लेखांची लेखापरीक्षा.

२४३ट. पंचायतींच्या निवडणुका.

२४३ठ. संघ राज्यक्षेत्रांना लागू असणे.

२४३ड. विवक्षित क्षेत्रांना हा भाग लागू नसणे.

२४३ढ. विद्यमान कायदे व पंचायती अस्तित्वात राहणे.

२४३ण. निवडणुकीसंबंधीच्या बाबीमध्ये न्यायालयांनी हस्तक्षेप करण्यास रोध.

अनुक्रमणिका

अनुच्छेद

भाग नं० क नगरपालिका

- २४३त. व्याख्या.
- २४३थ. नगरपालिका घटित करणे.
- २४३द. नगरपालिकांची रचना.
- २४३ध. प्रभाग समित्या घटित करणे व त्यांची रचना, इत्यादी.
- २४३न. जागांचे आरक्षण.
- २४३प. नगरपालिकांचा कालावधी, इत्यादी.
- २४३फ. सदस्यत्वाबाबत अपात्रता.
- २४३ब. नगरपालिका इत्यादीचे अधिकार, प्राधिकार आणि जबाबदान्या.
- २४३भ. नगरपालिकांचा कर लादण्याचा अधिकार आणि नगरपालिकांचे निधी.
- २४३म. वित्त आयोग.
- २४३य. नगरपालिकांच्या लेख्यांची लेखापरीक्षा.
- २४३यक. नगरपालिकांच्या निवडणुका.
- २४३यख. संघ राज्यक्षेत्रांना लागू असणे.
- २४३यग. विवक्षित क्षेत्रांना हा भाग लागू नसणे.
- २४३यघ. जिल्हा नियोजन समिती.
- २४३यड. महानगर नियोजन समिती.
- २४३यच. विद्यमान कायदे व नगरपालिका अस्तित्वात राहणे.
- २४३यछ. निवडणुकीसंबंधीच्या बाबींमध्ये न्यायालयांनी हस्तक्षेप करण्यास रोध.

भाग नं० ख सहकारी संस्था

- २४३यज. व्याख्या.
- २४३यझ. सहकारी संस्थांचे विधिसंस्थापन.
- २४३यञ. मंडळाच्या सदस्यांची व त्याच्या पदाधिकान्यांची संख्या व त्यांचा पदावधी.
- २४३यट. मंडळाच्या सदस्यांची निवडणूक.
- २४३यठ. मंडळाचे निष्प्रभावन व निलंबन आणि अंतरिम व्यवस्थापन.
- २४३यड. सहकारी संस्थेच्या लेख्यांची लेखापरीक्षा.
- २४३यढ. सर्वसदस्य मंडळाची सभा बोलावणे.
- २४३यण. सदस्यांचा माहिती मिळण्याचा अधिकार.
- २४३यत. विवरणे.
- २४३यथ. अपराध व शास्ती.
- २४३यद. बहुराज्यीय सहकारी संस्थांना लागू असणे.
- २४३यध. संघ राज्यक्षेत्रांना लागू असणे.
- २४३यन. विद्यमान कायदे पुढे चालू राहणे.

अनुक्रमणिका

अनुच्छेद

भाग दहा

अनुसूचित क्षेत्रे व जनजाति क्षेत्रे

२४४. अनुसूचित क्षेत्रे व जनजाति क्षेत्रे यांचे प्रशासन.
- २४४क. आसाममधील विवक्षित जनजाति क्षेत्रे समाविष्ट असलेले स्वायत्त राज्य बनवणे आणि त्याकरता स्थानिक विधानमंडळाची किंवा मंत्रिपरिषदेची किंवा दोन्हीची निर्मिती.

भाग अकरा

संघराज्य आणि राज्ये यांमधील संबंध

प्रकरण एक—वैधानिक संबंध

वैधानिक अधिकारांची विभागणी

२४५. संसदेने आणि राज्यांच्या विधानमंडळांनी केलेल्या कायद्यांची व्याप्ती.
२४६. संसदेने आणि राज्यांच्या विधानमंडळांनी केलेल्या कायद्यांचे विषय.
२४७. विवक्षित अतिरिक्त न्यायालयांची स्थापना करण्यासाठी तरतूद करण्याचा संसदेचा अधिकार.
२४८. विधिविधानाचे अवशिष्ट अधिकार.
२४९. राष्ट्रीय हितासाठी राज्य सूचीतील बाबीसंबंधी विधिविधान करण्याचा संसदेचा अधिकार.
२५०. आणीबाणीची उद्घोषणा जारी असताना राज्य सूचीतील कोणत्याही बाबीसंबंधी विधिविधान करण्याचा संसदेचा अधिकार.
२५१. संसदेने अनुच्छेद २४९ आणि २५० अन्वये केलेले कायदे आणि राज्यांच्या विधानमंडळांनी केलेले कायदे यांमधील विसंगती.
२५२. दोन किंवा अधिक राज्यांकरता त्यांच्या संमतीने विधिविधान करण्याचा संसदेचा अधिकार आणि अशा विधिविधानाचा अन्य कोणत्याही राज्याकडून अंगीकार.
२५३. आंतरराष्ट्रीय करारांची अंमलबजावणी करण्याकरिता विधिविधान.
२५४. संसदेने केलेले कायदे आणि राज्यांच्या विधानमंडळांनी केलेले कायदे यांमधील विसंगती.
२५५. शिफारशी व पूर्वमंजुरी यांसंबंधीच्या आवश्यकता केवळ कार्यपद्धतीच्या बाबी मानणे.

प्रकरण दोन—प्रशासनिक संबंध

सर्वसाधारण

२५६. राज्ये व संघराज्य यांचे प्रतिदृश्यत्व.
२५७. विवक्षित प्रकरणी संघराज्याचे राज्यांवर नियंत्रण.
- २५७क. [निरसित.]
२५८. विवक्षित प्रकरणी राज्यांना अधिकार, इत्यादी प्रदान करण्याचा संघराज्याचा अधिकार.
- २५८क. संघराज्याकडे कार्ये सोपवण्याचा राज्यांचा अधिकार.
२५९. [निरसित.]
२६०. भारताबाहेरील राज्यक्षेत्रांसंबंधी संघराज्याची अधिकारिता.
२६१. सार्वजनिक कृती, अभिलेख आणि न्यायिक कार्यवाही.

अनुक्रमणिका

अनुच्छेद

पाण्यासंबंधी तंते

२६२. आंतरराज्यीय नद्यांच्या किंवा नदी-खोऱ्यांतील पाण्यासंबंधीच्या तंट्यांचा अभिनिर्णय.

राज्य—राज्यांमधील समन्वय

२६३. आंतरराज्यीय परिषदेबाबतच्या तरतुदी.

भाग बारा

वित्तव्यवस्था, मालमत्ता, संविदा आणि दावे

प्रकरण एक—वित्तव्यवस्था

सर्वसाधारण

२६४. अर्थ लावणे.

२६५. कायद्याने प्राधिकार दिल्याखेरीज कर न बसवणे.

२६६. भारताचे आणि राज्यांचे एकत्रित निधी व लोक लेखे.

२६७. आकस्मिकता निधी.

संघराज्य आणि राज्ये यांच्यामध्ये महसुलांचे वाटप

२६८. संघराज्याने आकारणी केलेली परंतु राज्यांनी वसूल केलेली आणि विनियोजन केलेली शुल्के.

२६८क. संघराज्याने आकारणी केलेला आणि संघराज्य व राज्य यांनी वसूल केलेला व विनियोजन केलेला सेवा कर.

२६९. संघराज्याने आकारणी व वसूल केलेले परंतु राज्यांना नेमून दिलेले कर.

२७०. आकारणी केलेले आणि संघराज्य व राज्ये यांच्यामध्ये वितरित करण्यात येणारे कर.

२७१. संघराज्याच्या प्रयोजनांसाठी विवक्षित शुल्के आणि कर यांवर अधिभार.

२७२. [निरसित.]

२७३. ताग आणि तागोत्पादित वस्तू यांवरील निर्यात शुल्काऐवजी अनुदाने.

२७४. राज्ये ज्यात हितसंबंधित आहेत अशा कर आकारणीवर परिणाम करणाऱ्या विधेयकांना राष्ट्रपतीची पूर्वशिफारस आवश्यक.

२७५. विवक्षित राज्यांना संघराज्याकडून अनुदाने.

२७६. व्यवसाय, व्यापार, आजीविका आणि नोकर्या यांवरील कर.

२७७. व्यावृत्ती.

२७८. [निरसित.]

२७९. “निवळ उत्पन्न”, इत्यार्दीची परिगणना.

२८०. वित्त आयोग.

२८१. वित्त आयोगाच्या शिफारशी.

संकीर्ण वित्तीय तरतुदी

२८२. संघराज्याने किंवा राज्याने आपल्या महसुलातून भागविण्याजोगा खर्च.

२८३. एकत्रित निधी, आकस्मिकता निधी आणि लोक लेख्यांच्या खाती जमा केलेले पैसे यांची अभिरक्षा, इत्यादी.

२८४. लोकसेवक आणि न्यायालये यांना मिळालेल्या वाद पक्षकारांच्या ठेवी व इतर पैसे यांची अभिरक्षा.

२८५. संघराज्याच्या मालमत्तेस राज्याच्या कर आकारणीपासून सूट.

अनुक्रमणिका

अनुच्छेद

- २८६. मालाची विक्री किंवा खरेदी यांवर कर बसवण्यासंबंधी निर्बंध.
- २८७. विजेवरील करांपासून सूट.
- २८८. पाणी किंवा वीज यांच्याबाबत राज्यांनी केलेल्या कर आकारणीपासून विवक्षित बाबतीत सूट.
- २८९. राज्यांची मालमत्ता आणि प्राप्ती यांना संघीय कर आकारणीपासून सूट.
- २९०. विवक्षित खर्च आणि पेन्शने यांच्याबाबत समायोजन.

- २९०क. विवक्षित देवस्वम् निर्धारित वार्षिक भरणा.
- २९१. [निरसित.]

प्रकरण दोन—कर्जे काढणे

- २९२. भारत सरकारने कर्जे काढणे.
- २९३. राज्यांनी कर्जे काढणे.

प्रकरण तीन—मालमत्ता, संविदा, हक्क, दायित्वे, प्रतिदायित्वे आणि दावे

- २९४. विवक्षित प्रकरणांमध्ये मालमत्ता, मत्ता, हक्क, दायित्वे व प्रतिदायित्वे यांच्याबाबतचा उत्तराधिकार.
- २९५. अन्य प्रकरणांमध्ये मालमत्ता, मत्ता, हक्क, दायित्वे व प्रतिदायित्वे यांच्याबाबतचा उत्तराधिकार.
- २९६. सरकारजमा किंवा व्यपगत झाल्याने अथवा बेवारशी मालमत्ता म्हणून उपार्जित होणारी मालमत्ता.
- २९७. भारताचा क्षेत्रीय जलधी किंवा सागरमग्न खंडभूमी यांच्या आतील मौल्यवान वस्तू आणि अनन्यसाधारण आर्थिक परिक्षेत्रातील साधनसंपत्ती संघराज्याच्या ठायी निहित होणे.
- २९८. व्यापार, इत्यादी करण्याचा अधिकार.
- २९९. संविदा.
- ३००. दावे आणि कार्यवाही.

प्रकरण चार—मालमत्तेचा हक्क

- ३००क. कायद्याने प्राधिकार दिल्यावाचून व्यक्तींना मालमत्तेपासून वंचित न करणे.

भाग तेरा

भारताच्या राज्यक्षेत्रातील व्यापार, वाणिज्य आणि व्यवहारसंबंध

- ३०१. व्यापार, वाणिज्य आणि व्यवहारसंबंध यांचे स्वातंत्र्य.
- ३०२. व्यापार, वाणिज्य आणि व्यवहारसंबंध यावर निर्बंध घालावयाचा संसदेचा अधिकार.
- ३०३. व्यापार आणि वाणिज्य यासंबंधीच्या संघराज्याच्या व राज्यांच्या वैधानिक अधिकारांवर निर्बंध.
- ३०४. राज्या-राज्यांमधील व्यापार, वाणिज्य आणि व्यवहारसंबंध यांवर निर्बंध.
- ३०५. विद्यमान कायदे आणि राज्याच्या एकाधिकाराची तरतूद करणारे कायदे यांची व्यावृत्ती.
- ३०६. [निरसित.]
- ३०७. ३०१ ते ३०४ या अनुच्छेदांची प्रयोजने पार पाडण्याकरता प्राधिकाऱ्याची नियुक्ती.

भाग चौदा

संघराज्य आणि राज्ये यांच्या नियंत्रणाखाली असलेल्या सेवा

प्रकरण एक—सेवा

- ३०८. अर्थ लावणे.
- ३०९. संघराज्य किंवा राज्य यांच्या सेवेत असणाऱ्या व्यक्तींची भरती आणि त्यांच्या सेवाशर्ती.
- ३१०. संघराज्य किंवा राज्य यांच्या सेवेत असणाऱ्या व्यक्तींचा पदावधी.
- ३११. संघराज्य किंवा राज्य यांच्या नियंत्रणाखाली असलेल्या नागरी पदांवर सेवानियुक्ती केलेल्या व्यक्तींना बडतर्फ करणे, पदावरून दूर करणे किंवा पदावनत करणे.

अनुक्रमणिका

अनुच्छेद

- ३१२. अखिल भारतीय सेवा.
- ३१२क. विवक्षित सेवांमधील अधिकाऱ्यांच्या सेवाशर्ती बदलण्याचा किंवा रद्द करण्याचा संसदेचा अधिकार.
- ३१३. संक्रमणकालीन तरतुदी.
- ३१४. [निरसित.]

प्रकरण दोन—लोकसेवा आयोग

- ३१५. संघराज्याकरता आणि राज्यांकरता लोकसेवा आयोग.
- ३१६. सदस्यांची नियुक्ती आणि पदावधी.
- ३१७. लोकसेवा आयोगाच्या सदस्यास पदावरून दूर करणे आणि निलंबित करणे.
- ३१८. आयोगाचा सदस्य आणि कर्मचारीवर्ग यांच्या सेवाशर्तीबाबत विनियम करण्याचा अधिकार.
- ३१९. आयोगाच्या सदस्यांनी, असे सदस्यत्व समाप्त झाल्यावर पदे धारण करण्याबाबत मनाई.
- ३२०. लोकसेवा आयोगांची कार्ये.
- ३२१. लोकसेवा आयोगांच्या कार्याचा विस्तार करण्याचा अधिकार.
- ३२२. लोकसेवा आयोगांचा खर्च.
- ३२३. लोकसेवा आयोगांचे अहवाल.

भाग चौदा-क न्यायाधिकरणे

- ३२३क. प्रशासकीय न्यायाधिकरणे.
- ३२३ख. अन्य बाबींसाठी न्यायाधिकरणे.

भाग पंथरा निवडणुका

- ३२४. निवडणुकांबाबतचे अधीक्षण, निदेशन व नियंत्रण निवडणूक आयोगाच्या ठावी निहित करणे.
- ३२५. कोणतीही व्यक्ती धर्म, वंश, जात किंवा लिंग या कारणावरून मतदार यादीत समाविष्ट होण्यास अपात्र असणार नाही किंवा त्या कारणावरून तिला खास मतदार यादीत समाविष्ट केले जाण्याची मागणी करता येणार नाही.
- ३२६. लोकसभा व राज्यांच्या विधानसभा यांच्या निवडणुका प्रौढ मताधिकाराच्या आधारे होणे.
- ३२७. विधानमंडळाच्या निवडणुकांबाबत तरतूद करण्याचा संसदेचा अधिकार.
- ३२८. राज्य विधानमंडळाचा अशा विधानमंडळाच्या निवडणुकांबाबत तरतूद करण्याचा अधिकार.
- ३२९. निवडणूकविषयक बाबींमध्ये न्यायालयांनी हस्तक्षेप करण्यास रोध.
- ३२९क. [निरसित.]

भाग सोळा

विवक्षित वर्गांसंबंधी विशेष तरतुदी

- ३३०. लोकसभेत अनुसूचित जाती व अनुसूचित जनजाती यांच्याकरता जागा राखून ठेवणे.
- ३३१. लोकसभेत आंग्लभारतीय समाजाचे प्रतिनिधित्व.
- ३३२. राज्यांच्या विधानसभांमध्ये अनुसूचित जाती व अनुसूचित जनजाती यांच्याकरता जागा राखून ठेवणे.
- ३३३. राज्यांच्या विधानसभांमध्ये आंग्लभारतीय समाजाचे प्रतिनिधित्व.
- ३३४. राखीव जागा व विशेष प्रतिनिधित्व सत्तर वर्षांनंतर समाप्त होणे.
- ३३५. सेवा व पदे यांवर अनुसूचित जाती व अनुसूचित जनजाती यांचे हक्क.

अनुक्रमणिका

अनुच्छेद

- ३३६. विविक्षित सेवांमध्ये आंग्लभारतीय समाजाकरता विशेष तरतूद.
- ३३७. आंग्लभारतीय समाजाच्या लाभाकरता शैक्षणिक अनुदानांबाबत विशेष तरतूद.
- ३३८. अनुसूचित जाती राष्ट्रीय आयोग.
- ३३९क. अनुसूचित जनजाती राष्ट्रीय आयोग.
- ३४०. अनुसूचित क्षेत्रांचे प्रशासन व अनुसूचित जनजातीसंबंधीचे कल्याणकार्य यांवर संघराज्यांचे नियंत्रण.
- ३४१. मागासवर्गांच्या स्थितीचे अन्वेषण करण्यासाठी आयोगाची नियुक्ती.
- ३४२. अनुसूचित जाती.
- ३४३. अनुसूचित जनजाती.

भाग सतरा

राजभाषा

प्रकरण एक—संघराज्याची भाषा

- ३४३. संघराज्याची राजभाषा.
- ३४४. राजभाषेसाठी आयोग व संसदीय समिती.

प्रकरण दोन—प्रादेशिक भाषा

- ३४५. राज्याची किंवा राज्यांच्या राजभाषा.
- ३४६. राज्या-राज्यांमधील अथवा राज्य व संघराज्य यांच्यामधील व्यवहाराची राजभाषा.
- ३४७. राज्याच्या लोकसंख्येपैकी एखाद्या वर्गाकडून बोलल्या जाणाऱ्या भाषेविषयी विशेष तरतूद.

प्रकरण तीन—सर्वोच्च न्यायालय, उच्च न्यायालय, इत्यादींची भाषा

- ३४८. सर्वोच्च न्यायालयात व उच्च न्यायालयांमध्ये आणि अधिनियम, विधेयके, इत्यादींकरिता वापरावयाची भाषा.
- ३४९. भाषाविषयक विविक्षित कायदे करण्याकरिता विशेष कार्यपद्धती.

प्रकरण चार—विशेष निदेशक तत्त्वे

- ३५०. गान्हाण्यांच्या निवारणासाठी केलेल्या अभिवेदनांमध्ये वापरावयाची भाषा.
- ३५०क. प्राथमिक स्तरावर मातृभाषेतून शिक्षणाच्या सोयी.
- ३५०ख. भाषिक अल्पसंख्याक समाजांकरिता विशेष अधिकारी.
- ३५१. हिंदी भाषेच्या विकासासाठी निदेशक तत्त्व.

भाग अठरा

आणीबाणीसंबंधी तरतुदी

- ३५२. आणीबाणीची उद्घोषणा.
- ३५३. आणीबाणीच्या उद्घोषणेचा परिणाम.
- ३५४. आणीबाणीची उद्घोषणा अंमलात असताना महसुलांच्या वाटपासंबंधीच्या तरतुदी लागू असणे.
- ३५५. परचक्र व अंतर्गत अशांतता यापासून राज्याचे संरक्षण करणे हे संघराज्याचे कर्तव्य.
- ३५६. राज्यांतील सांविधानिक यंत्रणा बंद पडल्यास त्यावाबत तरतुदी.
- ३५७. अनुच्छेद ३५६ अन्वये प्रसृत केलेल्या उद्घोषणेनुसार वैधानिक अधिकारांचा वापर.
- ३५८. आणीबाणीच्या कालावधीत अनुच्छेद १९ च्या तरतुदी निर्लिंबित असणे.
- ३५९. आणीबाणीच्या कालावधीत भाग तीन अन्वये प्रदान केलेल्या हक्कांची बजावणी निर्लिंबित असणे.
- ३५१क. [निरसित.]
- ३६०. आर्थिक आणीबाणीसंबंधी तरतुदी.

अनुक्रमणिका

अनुच्छेद

भाग एकोणीस संकीर्ण

- ३६१. राष्ट्रपती, राज्यपाल व राजप्रमुख यांना संरक्षण.
- ३६२क. संसदेच्या व राज्य विधानमंडळाच्या कामकाजवृत्तांच्या प्रसिद्धीस संरक्षण.
- ३६३ख. लाभकारी राजकीय पदावर नियुक्ती करण्यास अनहता.
- ३६२. [निरसित.]
- ३६३. विवक्षित तह, करार, इत्यादींतून उद्भवणाऱ्या विवादांमध्ये न्यायालयाने हस्तक्षेप करण्यास रोध.
- ३६३क. भारतीय संस्थानांच्या अधिपतींना दिलेली मान्यता संपुष्टात येणे व खासगत तनाखे नष्ट करणे.
- ३६४. मोठी बंदे व विमानतळ यासंबंधी विशेष तरतुदी.
- ३६५. संघराज्याने दिलेल्या निदेशांचे अनुपालन करण्यात किंवा त्यांची अंमलबजावणी करण्यात कसूर केल्याचा परिणाम.
- ३६६. व्याख्या.
- ३६७. अर्थ लावणे.

भाग वीस संविधानाची सुधारणा

- ३६८. संसदेचा संविधानात सुधारणा करण्याचा अधिकार व त्यासंबंधीची कार्यपद्धती.

भाग एकवीस अस्थायी, संक्रमणकालीन व विशेष तरतुदी

- ३६९. राज्य सूचीतील विवक्षित बाबी जणू काही समवर्ती सूचीतील बाबी असाव्यात त्याप्रमाणे त्याबाबत कायदे करण्याचा संसदेला अस्थायी अधिकार.
- ३७०. जम्मू व काश्मीर राज्याबाबत अस्थायी तरतूद.
- ३७१. महाराष्ट्र व गुजरात या राज्यांबाबत विशेष तरतूद.
- ३७१क. नागालंड राज्याबाबत विशेष तरतूद.
- ३७१ख. आसाम राज्याबाबत विशेष तरतूद.
- ३७१ग. मणिपूर राज्याबाबत विशेष तरतूद.
- ३७१घ. आंध्रप्रदेश राज्याबाबत विशेष तरतुदी.
- ३७१ङ. आंध्रप्रदेशात केंद्रीय विद्यापीठाची स्थापना.
- ३७१च. सिक्कीम राज्याबाबत विशेष तरतुदी.
- ३७१छ. मिझोरम राज्याबाबत विशेष तरतूद.
- ३७१ज. अरुणाचल प्रदेश राज्याबाबत विशेष तरतूद.
- ३७१झ. गोवा राज्याबाबत विशेष तरतूद.
- ३७१ज्र. कर्नाटक राज्याबाबत विशेष तरतुदी.
- ३७२. विद्यमान कायद्यांचा अंमल चालू राहणे व त्यांचे अनुकूलन.
- ३७२क. कायद्यांचे अनुकूलन करण्याचा राष्ट्रपतीचा अधिकार.
- ३७२. प्रतिबंधक स्थानबद्धतेत असलेल्या व्यक्तींसंबंधी विवक्षित बाबतीत आदेश देण्याचा राष्ट्रपतीचा अधिकार.
- ३७४. फेडरल न्यायालयाच्या न्यायाधीशांसंबंधी व फेडरल न्यायालयात किंवा हिज मैजेस्टी-इन-कॉन्सिलसमोर प्रलंबित असलेल्या कार्यवाहींबाबत तरतुदी.
- ३७५. या संविधानाच्या तरतुदींना अधीन राहून न्यायालये, प्राधिकारी व अधिकारी यांनी कार्याधिकार बजावण्याचे चालू ठेवणे.
- ३७६. उच्च न्यायालयातील न्यायाधीशांसंबंधीच्या तरतुदी.
- ३७७. भारताचा नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक याच्यासंबंधीच्या तरतुदी.
- ३७८. लोकसेवा आयोगांसंबंधी तरतुदी.
- ३७८क. आंध्रप्रदेश विधानसभेच्या कालावधीसंबंधी विशेष तरतुदी.
- ३७९-३१. [निरसित.]
- ३१२. अडुचणी दूर करण्याचा राष्ट्रपतीचा अधिकार.

भाग बावीस
संक्षिप्त नाव, प्रारंभ, प्राधिकृत हिंदी पाठ व निरसने

- ३९३. संक्षिप्त नाव.
- ३९४. प्रारंभ.
- ३९४क. हिंदी भाषेतील प्राधिकृत पाठ.
- ३९५. निरसने.

अनुसूच्या

पहिली अनुसूची—

- एक. राज्ये.
- दोन. संघ राज्यक्षेत्रे.

दुसरी अनुसूची—

- भाग क. राष्ट्रपती व राज्यांचे राज्यपाल यांच्याबाबत तरतुदी.
- भाग ख. [निरसित.]
- भाग ग. लोकसभेचा अध्यक्ष व उपाध्यक्ष आणि राज्यसभेचा सभापती व उप सभापती आणि राज्याच्या विधानसभेचा अध्यक्ष व उपाध्यक्ष आणि विधानपरिषदेचा सभापती व उप सभापती यांच्याबाबत तरतुदी.
- भाग घ. सर्वोच्च न्यायालयाच्या उच्च न्यायालयांच्या न्यायाधीशांबाबत तरतुदी.
- भाग ङ. भारताचा नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक याच्याबाबत तरतुदी.

तिसरी अनुसूची—शपथांचे किंवा प्रतिज्ञांचे नमुने.

चौथी अनुसूची—राज्यसभेतील जागांची वाटणी.

पाचवी अनुसूची—अनुसूचित क्षेत्रे व अनुसूचित जनजाती यांचे प्रशासन व नियंत्रण यांबाबत तरतुदी.

- भाग क. सर्वसाधारण.
- भाग ख. अनुसूचित क्षेत्रे व अनुसूचित जनजाती यांचे प्रशासन व नियंत्रण.
- भाग ग. अनुसूचित क्षेत्रे.
- भाग घ. अनुसूचीची सुधारणा.

सहावी अनुसूची—आसाम, मेघालय, त्रिपुरा व मिझोरम या राज्यांमधील जनजाति क्षेत्रांच्या प्रशासनाबाबत तरतुदी.

सातवी अनुसूची—

- सूची एक. संघ सूची.
- सूची दोन. राज्य सूची.
- सूची तीन. समवर्ती सूची.

आठवी अनुसूची—भाषा.

नववी अनुसूची—विवक्षित अधिनियम व विनियम विधिग्राह्य करणे.

दहावी अनुसूची—पक्षांतराच्या कारणावरून अपात्र होण्यासंबंधी तरतुदी.

अकरावी अनुसूची—पंचायतींचे अधिकार, प्राधिकार आणि जबाबदाऱ्या.

बारावी अनुसूची—नगरपालिका, इत्यादींचे अधिकार, प्राधिकार आणि जबाबदाऱ्या.

परिशिष्ट

परिशिष्ट एक—संविधान (जम्मू व काश्मीरसाठी लागू करणे) आदेश, १९५४.

परिशिष्ट दोन—ज्यांस अधीन राहून जम्मू व काश्मीर राज्यास संविधान लागू होते त्या अपवादांचे व फेरबदलांचे संविधानाच्या विद्यमान पाठाच्या संदर्भात पुनर्कथन.

इंग्रजी - मराठी शब्दसूची

मराठी - इंग्रजी शब्दसूची

THE CONSTITUTION OF INDIA

PREAMBLE

WE, THE PEOPLE OF INDIA, having solemnly resolved to constitute India into a **SOVEREIGN SOCIALIST SECULAR DEMOCRATIC REPUBLIC** and to secure to all its citizens :

JUSTICE, social, economic and political ;
LIBERTY of thought, expression, belief, faith and worship ;
EQUALITY of status and of opportunity ;

and to promote among them all

FRATERNITY assuring the dignity of the individual and the unity and integrity of the Nation ;

IN OUR CONSTITUENT ASSEMBLY this twenty-sixth day of November, 1949, do **HEREBY ADOPT, ENACT AND GIVE TO OURSELVES THIS CONSTITUTION.**

भारताचे संविधान
Constitution of India

भारताचे संविधान

उद्देशिका

आम्ही, भारताचे लोक, भारताचे एक ^१[सार्वभौम समाजवादी धर्मनिरपेक्ष लोकशाही गणराज्य] घडवण्याचा व त्याच्या सर्व नागरिकांस :

सामाजिक, आर्थिक व राजनैतिक न्याय ;

विचार, अभिव्यक्ती, विश्वास, श्रद्धा व उपासना यांचे स्वातंत्र्य ;

दर्जाची व संधीची समानता ;

निश्चितपणे प्राप्त करून देण्याचा आणि त्या सर्वांमध्ये व्यक्तीची प्रतिष्ठा व ^२[राष्ट्राची एकता आणि एकात्मता] यांचे आश्वासन देणारी बंधुता प्रवर्धित करण्याचा संकल्पपूर्वक निर्धार करून ;

आमच्या संविधानसभेत आज दिनांक २६ नोव्हेंबर, १९४९ रोजी याद्वारे हे संविधान अंगीकृत आणि अधिनियमित करून स्वतःप्रत अर्पण करीत आहोत.

^१. संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम २ द्वारे “सार्वभौम लोकशाही गणराज्य” या मजकुराएवजी दाखल केले (३ जानेवारी, १९७७ रोजी व तेहापासून).

^२. वरील अधिनियमाच्या कलम २ द्वारे “राष्ट्राची एकता” या मजकुराएवजी दाखल केले (३ जानेवारी, १९७७ रोजी व तेहापासून).

भाग एक

संघराज्य व त्याचे राज्यक्षेत्र

१. संघराज्याचे नाव व राज्यक्षेत्र.—(१) इंडिया, अर्थात भारत, हा राज्यांचा संघ असेल.

^१[(२) राज्य व त्यांची राज्यक्षेत्रे पहिल्या अनुसूचीत विनिर्दिष्ट केल्याप्रमाणे असतील.]

(३) भारताचे राज्यक्षेत्र—

(क) राज्यांची राज्यक्षेत्रे ;

^२[(ख) पहिल्या अनुसूचीत विनिर्दिष्ट केलेली संघ राज्यक्षेत्रे ; आणि]

(ग) संपादित केली जातील अशी अन्य राज्यक्षेत्रे,

मिळून बनलेले असेल.

२. नवीन राज्ये दाखल करून घेणे किंवा स्थापन करणे.—संसदेला, तिला योग्य वाटतील, अशा अटीवर व शर्तीवर कायद्याद्वारे नवीन राज्ये संघराज्यामध्ये दाखल करून घेता येतील किंवा स्थापन करता येतील.

^३२क. [सिक्कीम हे संघराज्याशी सहयोगी करणे] “संविधान (छत्तिसाबी सुधारणा) अधिनियम, १९७५”, कलम ५ द्वारे निरसित (२६ एप्रिल १९७५ रोजी व तेव्हापासून).

३. नवीन राज्यांची निर्मिती आणि विद्यमान राज्यांची क्षेत्रे, सीमा अथवा नावे यांत फेरफार.—संसदेला कायद्याद्वारे—

(क) कोणत्याही राज्यापासून एखादे राज्यक्षेत्र अलग करून अथवा दोन किंवा अधिक राज्ये किंवा राज्यांचे भाग एकत्र जोडून अथवा कोणतेही राज्यक्षेत्र कोणत्याही राज्याच्या एखाद्या भागाशी जोडून नवीन राज्याची निर्मिती करता येईल ;

(ख) कोणत्याही राज्याचे क्षेत्र वाढवता येईल ;

(ग) कोणत्याही राज्याचे क्षेत्र घटवता येईल ;

(घ) कोणत्याही राज्याच्या सीमांमध्ये फेरफार करता येईल ;

(ङ) कोणत्याही राज्याच्या नावामध्ये फेरफार करता येईल :

^४[परंतु असे की, या प्रयोजनाकरता असलेल्या कोणत्याही विधेयकाला राष्ट्रपतीची शिफारस असल्याखेरीज आणि त्या विधेयकात अंतर्भूत असलेल्या प्रस्तावामुळे ^५* * * कोणत्याही राज्यांचे क्षेत्र, सीमा किंवा नाव यावर परिणाम होणार असेल त्याबाबतीत राष्ट्रपतीने ते विधेयक त्या राज्याच्या विधानमंडळाकडे त्याने, निर्देशनात विनिर्दिष्ट करण्यात आलेला असेल अशा कालावधीत किंवा राष्ट्रपती परवानगी देईल अशा वाढीव कालावधीत त्यावर आपले विचार व्यक्त करावेत यासाठी निर्देशिलेले नसेल तर व याप्रमाणे विनिर्दिष्ट केलेला किंवा वाढवून दिलेला कालावधी संपलेला नसेल तर, ते विधेयक संसदेच्या कोणत्याही सभागृहात पुरःस्थापित केले जाणार नाही.]

^५[स्पष्टीकरण एक.—या अनुच्छेदात, खंड (क) ते (ङ) यांमध्ये “राज्य” या शब्दात संघ राज्यक्षेत्राचा समावेश आहे. परंतु, परंतुकामधील “राज्य” या शब्दात संघ राज्यक्षेत्राचा समावेश नाही.

स्पष्टीकरण दोन .—खंड (क) द्वारे संसदेला प्रदान केलेल्या अधिकारांमध्ये कोणत्याही राज्याचा किंवा संघ राज्यक्षेत्राचा एखादा भाग अन्य कोणत्याही राज्याला किंवा संघ राज्यक्षेत्राला जोडून नवीन राज्य किंवा नवीन संघ राज्यक्षेत्र बनवण्याच्या अधिकाराचा समावेश आहे.]

^१ संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २ द्वारे मूळ खंड (२) ऐवजी दाखल केला.

^२ वरील अधिनियमाच्या कलम २ द्वारे मूळ उपखंड (ख) ऐवजी दाखल केला.

^३ संविधान (पस्तिसाबी सुधारणा) अधिनियम, १९७४ याच्या कलम २ द्वारे अनुच्छेद २क समाविष्ट केला (१ मार्च १९७५ रोजी व तेव्हापासून).

^४ संविधान (पाचवी सुधारणा) अधिनियम, १९५५ याच्या कलम २ द्वारे मूळ परंतुकाऐवजी दाखल केले.

^५ संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे “पहिल्या अनुसूचीचा भाग क किंवा भाग ख यात विनिर्दिष्ट केलेल्या” हा मजकूर गाठला.

^६ संविधान (अठरावी सुधारणा) अधिनियम, १९६६ याच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केले.

(भाग-एक—संघराज्य व त्याचे राज्यक्षेत्र)

४. पहिल्या व चौथ्या अनुसूचीच्या सुधारणेसाठी आणि पूरक, आनुषंगिक व परिणामस्वरूप बाबींकरिता तरतूद करण्यासाठी अनुच्छेद २ व ३ अन्वये करण्यात आलेले कायदे.—(१) अनुच्छेद २ किंवा अनुच्छेद ३ मध्ये निर्देशिलेल्या कोणत्याही कायद्यात, त्या कायद्याच्या तरतुदी लागू करण्यासाठी आवश्यक अशा, पहिली अनुसूची व चौथी अनुसूची यात सुधारणा करण्याविषयीच्या तरतुदी अंतर्भूत असतील आणि संसदेला आवश्यक वाटतील अशाही पूरक, आनुषंगिक व परिणामस्वरूप तरतुदी (अशा कायद्याचा परिणाम होणाऱ्या राज्याच्या किंवा राज्यांच्या संसदेतील व विधानमंडळातील किंवा विधानमंडळांमधील प्रतिनिधित्वासंबंधीच्या तरतुदीसह) अंतर्भूत असू शकतील.

(२) अनुच्छेद ३६८ च्या प्रयोजनांकरिता पूर्वाक्त असा कोणताही कायदा या संविधानाची सुधारणा असल्याचे मानले जाणार नाही.

भाग दोन

नागरिकत्व

५. संविधानाच्या प्रारंभीचे नागरिकत्व.—या संविधानाच्या प्रारंभी, भारताच्या राज्यक्षेत्रात ज्या व्यक्तीचा अधिवास आहे आणि—

- (क) जी भारताच्या राज्यक्षेत्रात जन्मली होती ; किंवा
- (ख) जिच्या मातापित्यांपैकी कोणीही एक भारताच्या राज्यक्षेत्रात जन्मले होते ; किंवा
- (ग) जी अशा प्रारंभाच्या लगतपूर्वी किमान पाच वर्षे इतका काळ भारताच्या राज्यक्षेत्रात सामान्यतः निवासी आहे, अशी प्रत्येक व्यक्ती भारताची नागरिक असेल.

६. पाकिस्तानातून स्थलांतर करून भारतात आलेल्या विवक्षित व्यक्तींचे नागरिकत्वाचे हक्क.—अनुच्छेद ५ मध्ये काहीही असले तरी, जी व्यक्ती, आता पाकिस्तानात समाविष्ट असलेल्या राज्यक्षेत्रातून स्थलांतर करून भारताच्या राज्यक्षेत्रात आलेली आहे ती व्यक्ती, जर,—

- (क) तिचा अथवा तिच्या मातापित्यांपैकी किंवा तिच्या आजा-आर्जीपैकी कोणाही एकाचा गव्हर्नमेंट ऑफ इंडिया अँकृत, १९३५ (मूळात अधिनियमित केल्याप्रमाणे) यात व्याख्या केलेल्या भारतात जन्म झाला असेल तर ; आणि
- (ख) (एक) अशा व्यक्तीने १९ जुलै १९४८ या दिवसापूर्वी याप्रमाणे स्थलांतर केलेले असेल त्याबाबतीत, आपल्या स्थलांतराच्या दिनांकापासून ती भारताच्या राज्यक्षेत्रात सामान्यतः निवासी असेल तर ; किंवा
- (दोन) अशा व्यक्तीने १९ जुलै १९४८ या दिवशी किंवा त्यानंतर याप्रमाणे स्थलांतर केलेले असेल त्याबाबतीत, तिने नागरिकत्वासाठी डोमिनिअन ऑफ इंडियाच्या सरकारने नोंदणीसंबंधात नियुक्त केलेल्या अधिकाऱ्याकडे, त्या सरकारने विहित केलेल्या नमुन्यात व रीतीने या संविधानाच्या प्रारंभापूर्वी केलेल्या अर्जावरून, अशा अधिकाऱ्याने तिची भारताची नागरिक म्हणून नोंदणी केलेली असेल तर,

या संविधानाच्या प्रारंभी भारताची नागरिक असल्याचे मानले जाईल :

परंतु असे की, कोणतीही व्यक्ती आपल्या अर्जाच्या दिनांकाच्या लगतपूर्वी निदान सहा महिने भारताच्या राज्यक्षेत्रात निवासी असल्याशिवाय तिची याप्रमाणे नोंदणी केली जाणार नाही.

७. स्थलांतर करून पाकिस्तानात गेलेल्या विवक्षित व्यक्तींचे नागरिकत्वाचे हक्क.—अनुच्छेद ५ व ६ यामध्ये काहीही असले तरी, जी व्यक्ती, १ मार्च १९४७ या दिवसानंतर भारताच्या राज्यक्षेत्रातून स्थलांतर करून सध्या पाकिस्तानात समाविष्ट असलेल्या राज्यक्षेत्रात गेलेली आहे, ती व्यक्ती भारताची नागरिक आहे असे मानले जाणार नाही :

परंतु असे की, जी व्यक्ती, आता पाकिस्तानात समाविष्ट असलेल्या राज्यक्षेत्रात याप्रमाणे स्थलांतर केल्यानंतर, पुन्हा स्थायिक होण्यासाठी किंवा कायमचे परत येण्यासाठी, कोणत्याही कायद्याच्या प्राधिकाराद्वारे किंवा तदन्वये दिलेल्या परवान्याखाली भारताच्या राज्यक्षेत्रात परतलेली आहे, तिला या अनुच्छेदातील कोणतीही गोष्ट लागू असणार नाही व अनुच्छेद ६ खंड (ख) च्या प्रयोजनांकरता, अशी प्रत्येक व्यक्ती १९ जुलै १९४८ या दिवसानंतर स्थलांतर करून भारताच्या राज्यक्षेत्रात आलेली व्यक्ती असल्याचे मानण्यात येईल.

८. मूळच्या भारतीय असलेल्या, पण भारताबाहेर राहणाऱ्या विवक्षित व्यक्तींचे नागरिकत्वाचे हक्क.—अनुच्छेद ५ मध्ये काहीही असले तरी, जी व्यक्ती किंवा जिच्या मातापित्यांपैकी किंवा आजा-आजींपैकी कोणीही एक गळ्हनमेंट ॲफ इंडिया ॲक्ट, १९३५ (मूळात अधिनियमित केल्याप्रमाणे) यात व्याख्या केलेल्या भारतात जन्मले होते आणि जी त्याप्रमाणे व्याख्या केलेल्या भारताच्या बाहेरील कोणत्याही देशात सामान्यतः निवास करत आहे अशी कोणतीही व्यक्ती, जर तिने त्या त्या काळी ज्या देशात ती राहात असेल त्या देशातील भारताच्या राजदौतिक किंवा वाणिज्यदौतिक प्रतिनिधीकडे, डोमिनिअन ॲफ इंडियाच्या सरकारने किंवा भारत सरकारने विहित केलेल्या नमुन्यात व रीतीने या संविधानाच्या प्रारंभापूर्वी वा नंतर नागरिकत्वासाठी केलेल्या अर्जावरून अशा राजदौतिक किंवा वाणिज्यदौतिक प्रतिनिधीने तिची भारताची नागरिक म्हणून नोंदणी केलेली असेल तर, भारताची नागरिक असल्याचे मानले जाईल.

९. परकीय देशाचे नागरिकत्व स्वेच्छेने संपादणाऱ्या व्यक्ती नागरिक नसणे.—कोणत्याही व्यक्तीने कोणत्याही परकीय देशाचे नागरिकत्व स्वेच्छेने संपादिले असेल तर, ती व्यक्ती अनुच्छेद ५ च्या आधारे भारताची नागरिक असणार नाही, अथवा अनुच्छेद ८ च्या आधारे भारताची नागरिक आहे असे मानले जाणार नाही.

१०. नागरिकत्वाचे हक्क चालू राहणे.—या भागातील पूर्वगामी तरतुदीपैकी कोणत्याही तरतुदीअन्वये जी भारताची नागरिक आहे किंवा असल्याचे मानले जाते अशा प्रत्येक व्यक्तीचे नागरिकत्व, संसद जो कोणताही कायदा करील त्याच्या तरतुदीना अधीन राहून चालू राहील.

११. संसदेने नागरिकत्वाच्या हक्काचे कायद्याद्वारे विनियमन करणे.—या भागाच्या पूर्वगामी तरतुदीतील कोणत्याही गोष्टीमुळे नागरिकत्वाचे संपादन व समाप्ती आणि नागरिकत्वविषयक अन्य सर्व बाबी यांच्यासंबंधी कोणतीही तरतूद करण्याच्या संसदेच्या अधिकाराचे न्यूनीकरण होणार नाही.

भाग तीन

मूलभूत हक्क

सर्वसाधारण

१२. व्याख्या.—या भागात, संदर्भानुसार अन्यथा आवश्यक नसेल तर, “राज्य” या शब्दात, भारताचे सरकार व संसद आणि राज्यांपैकी प्रत्येक राज्याचे शासन व विधानमंडळ आणि भारताच्या राज्यक्षेत्रातील अथवा भारत सरकारच्या नियंत्रणाखालील सर्व स्थानिक किंवा अन्य प्राधिकरणे यांचा समावेश आहे.

१३. मूलभूत हक्कांशी विसंगत असलेले अथवा त्यांचे न्यूनीकरण करणारे कायदे.—(१) या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी भारताच्या राज्यक्षेत्रात अंमलात असलेले सर्व कायदे, ते जेथवर या भागाच्या तरतुदीशी विसंगत असतील तेथवर, ते अशा विसंगतीच्या व्याप्तीपुरते शून्यवत असतील.

(२) राज्य, या भागाने प्रदान केलेले हक्क हिरावून घेणारा किंवा त्यांचा संकोच करणारा कोणताही कायदा करणार नाही आणि या खंडाचे उल्लंघन करून केलेला कोणताही कायदा त्या उल्लंघनाच्या व्याप्तीपुरता शून्यवत असेल.

(३) या अनुच्छेदात, संदर्भानुसार अन्यथा आवश्यक नसेल तर,—

(क) “कायदा” यात, भारताच्या राज्यक्षेत्रात कायद्याइतकाच प्रभावी असलेला कोणताही अध्यादेश, आदेश, उपविधी, नियम, विनियम, अधिसूचना, रुढी किंवा परिपाठ यांचा समावेश आहे;

(ख) “अंमलात असलेले कायदे” यात, भारताच्या राज्यक्षेत्रातील विधानमंडळाने किंवा अन्य सक्षम प्राधिकाऱ्याने या संविधानाच्या प्रारंभापूर्वी पारित केलेल्या व पूर्वी निरसित न झालेल्या कायद्याचा समावेश आहे—मग असा कोणताही कायदा किंवा त्याचा कोणताही भाग त्यावेळी मुळीच किंवा विशिष्ट क्षेत्रांमध्ये अंमलात नसला तरी हरकत नाही.

[४) या अनुच्छेदातील कोणतीही गोष्ट अनुच्छेद ३६८ अन्वये केलेल्या संविधानाच्या कोणत्याही सुधारणेस लागू असणार नाही.]

समानतेचा हक्क

१४. कायद्यापुढे समानता.—राज्य, कोणत्याही व्यक्तीस भारताच्या राज्यक्षेत्रात कायद्यापुढे समानता अथवा कायद्याचे समान संरक्षण नाकारणार नाही.

१५. धर्म, वंश, जात, लिंग किंवा जन्मस्थान या कारणांवरून भेदभाव करण्यास मनाई.—(१) राज्य, कोणत्याही नागरिकाला प्रतिकूल होईल अशाप्रकारे केवळ धर्म, वंश, जात, लिंग, जन्मस्थान या अथवा यांपैकी कोणत्याही कारणावरून भेदभाव करणार नाही.

(२) केवळ धर्म, वंश, जात, लिंग, जन्मस्थान या अथवा यांपैकी कोणत्याही कारणावरून कोणताही नागरिक—

(क) दुकाने, सार्वजनिक उपाहारगृहे, हॉटेल आणि सार्वजनिक करमणुकीची स्थाने यांत प्रवेश करणे ; किंवा

(ख) पूर्णतः किंवा अंशतः राज्याच्या निधीतून देखभाल करण्यात येणाऱ्या पैशाने गाखलेल्या अथवा सर्वसाधारण जनतेच्या उपयोगाकरताच खास नेमून दिलेल्या अशा विहिरी, तलाव, स्नानघाट, रस्ते आणि सार्वजनिक वापराच्या जागा यांचा वापर करणे,

यांबाबतीत कोणतीही निःसमर्थता, दायित्व, निर्बंध किंवा शर्त यांच्या अधीन असणार नाही.

(३) या अनुच्छेदातील कोणत्याही गोष्टीमुळे, स्त्रिया व बालके यांच्याकरता कोणतीही विशेष तरतूद करण्यास राज्याला प्रतिबंध होणार नाही.

(भाग तीन—मूलभूत हक्क)

^३[(४) या अनुच्छेदातील किंवा अनुच्छेद २९ चा खंड (२) यातील कोणत्याही गोष्टीमुळे, नागरिकांच्या सामाजिक व शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेल्या कोणत्याही वर्गाच्या उन्नतीकरिता अथवा अनुसूचित जाती व अनुसूचित जनजाती यांच्याकरिता कोणतीही विशेष तरतूद करण्यास राज्याला प्रतिबंध होणार नाही.]

^३[(५) या अनुच्छेदामधील किंवा अनुच्छेद १९ चा खंड (१), उपखंड (छ) यामधील कोणत्याही गोष्टीमुळे, नागरिकांच्या सामाजिक व शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेल्या कोणत्याही वर्गाच्या उन्नतीकरिता अथवा अनुसूचित जाती व अनुसूचित जनजाती यांच्याकरिता, कायद्याद्वारे, कोणतीही विशेष तरतूद करण्यास, जेथवर अशा तरतुदी, अनुच्छेद ३० च्या खंड (१) मध्ये निर्देशिलेल्या अल्पसंग्रहाक शैक्षणिक संस्थांगेरीज, अन्य शैक्षणिक संस्थांमध्ये तसेच खाजगी शैक्षणिक संस्थांमध्ये – मग त्या राज्याकडून अनुदानप्राप्त असोत अगर अनुदानप्राप्त नसोत-प्रवेश देण्याशी संबंधित असतील तेथवर, राज्याला प्रतिबंध होणार नाही.]

१६. सार्वजनिक सेवायोजनाच्या बाबींमध्ये समान संधी.—(१) राज्याच्या नियंत्रणाखालील कोणत्याही पदावरील सेवायोजन किंवा नियुक्ती यासंबंधीच्या बाबींमध्ये सर्व नागरिकांस समान संधी असेल.

(२) कोणताही नागरिक केवळ धर्म, वंश, जात, लिंग, कूळ, जन्मस्थान, निवास या किंवा यांपैकी कोणत्याही कारणांवरून राज्याच्या नियंत्रणाखालील कोणतेही सेवायोजन किंवा पद यांच्याकरिता अपात्र असणार नाही, अथवा त्यांच्याबाबतीत त्याला प्रतिकूल असा भेदभाव केला जाणार नाही.

(३) या अनुच्छेदातील कोणत्याही गोष्टीमुळे, ^३[एखादे राज्य किंवा संघ राज्यक्षेत्र यांच्या शासनाच्या अथवा त्यातील कोणत्याही स्थानिक किंवा अन्य प्राधिकरणाच्या नियंत्रणाखालील एखाद्या वर्गाच्या किंवा वर्गाच्या पदावरील सेवायोजन किंवा नियुक्ती यांच्यासंबंधात, अशा सेवायोजनाच्या किंवा नियुक्तीच्यापूर्वी त्या राज्यातील किंवा संघ राज्यक्षेत्रातील निवासाविषयी एखादी आवश्यकता विहित करणारा] कोणताही कायदा करण्यास संसदेला प्रतिबंध होणार नाही.

(४) या अनुच्छेदातील कोणत्याही गोष्टीमुळे, राज्याच्या नियंत्रणाखालील सेवांमध्ये नागरिकांच्या ज्या कोणत्याही मागासवर्गाला, राज्याच्या मते, पर्याप्त प्रतिनिधित्व मिळालेले नाही अशा मागासवर्गाकरिता नियुक्त्या किंवा पदे राखून ठेवण्यासाठी कोणतीही तरतूद करण्यास राज्याला प्रतिबंध होणार नाही.

^३[(४क) या अनुच्छेदातील कोणत्याही गोष्टीमुळे, राज्याच्या नियंत्रणाखालील सेवांमध्ये ज्या अनुसूचित जारीना किंवा अनुसूचित जनजारीना त्या राज्याच्या मते पर्याप्त प्रतिनिधित्व देण्यात आलेले नसेल त्यांना राज्याच्या नियंत्रणाखालील सेवांमधील ^४[पदांच्या कोणत्याही वर्गांमध्ये किंवा वर्गांमध्ये परिणामस्वरूप ज्येष्ठतेसह पदोन्नती देण्यासंबंधात] आरक्षण करण्यासाठी कोणतीही तरतूद करण्यास राज्याला प्रतिबंध होणार नाही.]

^४[(४ख) या अनुच्छेदातील कोणत्याही गोष्टीमुळे राज्याला, खंड (४) किंवा खंड (४क) अन्वये आरक्षणासाठी केलेल्या कोणत्याही तरतुदीनुसार, एखाद्या वर्षात भरण्यासाठी म्हणून राखून ठेवलेल्या परंतु त्या वर्षात रिक्त राहिलेल्या जागांच्या बाबतीत, पुढील कोणत्याही वर्षात किंवा वर्षांमध्ये भरावयाच्या रिक्त जागांचा एक स्वतंत्र वर्ग म्हणून विचारात घेण्यास राज्याला प्रतिबंध होणार नाही आणि अशा वर्गातील रिक्त जागा, ज्या वर्षांमध्ये त्या भरण्यात येतील त्या वर्षातील रिक्त जागांचा पन्नास टक्के इतकी आरक्षणाची मर्यादा ठरविण्याकरिता, त्या वर्षातील इतर रिक्त जागांबरोबर जमेस धरलेल्या जाणार नाहीत.]

(५) या अनुच्छेदातील कोणत्याही गोष्टीमुळे, एखाद्या धार्मिक किंवा सांप्रदायिक संस्थेच्या कारभाराशी संबंधित असलेल्या पदाचा किंवा तिच्या शासक मंडळाचा कोणताही सदस्य म्हणजे विशिष्ट धर्माची अनुयायी असणारी किंवा एखाद्या विशिष्ट संप्रदायाची व्यक्ती असली पाहिजे, अशी तरतूद करणाऱ्या कोणत्याही कायद्याच्या प्रवर्तनावर परिणाम होणार नाही.

१. संविधान (पहिली सुधारणा) अधिनियम, १९५१ याच्या कलम २ द्वारे जादा दाखल केले.

२. संविधान (त्र्याणवावी सुधारणा) अधिनियम, २००६ याच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केला (२० जानेवारी, २००६ रोजी व तेव्हापासून).

३. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे “पहिल्या अनुसूचीत विनिर्दिष्ट केलेल्या कोणत्याही राज्याच्या किंवा त्याच्या राज्यक्षेत्रातील कोणत्याही स्थानिक किंवा अन्य प्राधिकरणाच्या नियंत्रणाखालील एखाद्या प्रकारचे किंवा अनेक प्रकारचे सेवायोजन किंवा ददनियुक्ती यांच्यासंबंधात अशा सेवायोजनाच्या किंवा नियुक्तीच्या पूर्वी त्या राज्यातील निवासाविषयी कोणतीही आवश्यकता विहित करणारा” याच्याएवजी हा मजकूर दाखल केला.

४. संविधान (सत्याहत्तरावी सुधारणा) अधिनियम, १९९५ याच्या कलम २ द्वारे हा खंड समाविष्ट केला.

५. संविधान (पंचांगेशीवी सुधारणा) अधिनियम, २००१ याच्या कलम २ द्वारे विवक्षित शब्दांऐवजी दाखल केले (१७ जून, १९९५ रोजी व तेव्हापासून).

६. संविधान (एक्यांऐशीवी सुधारणा) अधिनियम, २००० याच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केला (९ जून, २००० रोजी व तेव्हापासून).

(भाग तीन—मूलभूत हक्क)

१७. अस्पृश्यता नष्ट करणे.—“अस्पृश्यता” नष्ट करण्यात आली आहे व तिचे कोणत्याही स्वरूपातील आचरण निषिद्ध करण्यात आले आहे. “अस्पृश्यतेतून” उद्भवणारी कोणतीही निःसमर्थता लादणे हा कायद्यानुसार शिक्षापात्र अपराध असेल.

१८. किताब नष्ट करणे.—(१) सेनाविषयक किंवा विद्याविषयक मानविशेष नसलेला असा कोणताही किताब राज्याकडून प्रदान केला जाणार नाही.

(२) भारताचा कोणताही नागरिक कोणत्याही परकीय देशाकडून कोणताही किताब स्वीकारणार नाही.

(३) भारताची नागरिक नसलेली कोणतीही व्यक्ती, ती राज्याच्या नियंत्रणाखालील कोणतेही लाभाचे किंवा विश्वासाचे पद धारण करत असताना, राष्ट्रपतीच्या संमतीशिवाय कोणत्याही परकीय देशाकडून कोणताही किताब स्वीकारणार नाही.

(४) राज्याच्या नियंत्रणाखालील कोणतेही लाभाचे किंवा विश्वासाचे पद धारण करणारी कोणतीही व्यक्ती, राष्ट्रपतीच्या संमतीशिवाय परकीय देशाकडून किंवा त्याच्या नियंत्रणाखालील कोणत्याही प्रकारची कोणतीही भेट, वित्तलब्धी किंवा पद स्वीकारणार नाही.

स्वातंत्र्याचा हक्क

१९. भाषणस्वातंत्र्य, इत्यादीसंबंधीच्या विवक्षित हक्कांचे संरक्षण.—(१) सर्व नागरिकांस,—

- (क) भाषण व अभिव्यक्ती यांच्या स्वातंत्र्याचा;
- (ख) शांततेने व विनाशस्त्र एकत्र जमण्याचा;
- (ग) अधिसंघ वा संघ *[किंवा सहकारी संस्था] बनविण्याचा;
- (घ) भारताच्या राज्यक्षेत्रात सर्वत्र मुक्तपणे संचार करण्याचा;
- (ङ) भारताच्या राज्यक्षेत्राच्या कोणत्याही भागात राहण्याचा व स्थायिक होण्याचा;

*[आणि]

**

*

*

*

*

(छ) कोणताही पेशा आचरण्याचा अथवा कोणताही व्यवसाय, व्यापार किंवा धंदा चालवण्याचा हक्क असेल.

*[(२) खंड (१) चा उपखंड (क) यामधील कोणत्याही गोष्टीमुळे, उक्त उपखंडाने प्रदान केलेल्या हक्काच्या वापरावर ज्या कायद्याद्वारे *[भारताची सार्वभौमता व एकात्मता], राज्याची सुरक्षितता, परकीय देशांशी मैत्रीचे संबंध, सार्वजनिक सुव्यवस्था, सभ्यता किंवा नीतिमत्ता यांच्या हितासाठी, अथवा न्यायालयाचा अवमान, अब्रूनुकसानी किंवा अपराधास चिथावणी यांच्या संबंधात जेथवर वाजवी निर्बंध घातले असतील तेथवर, अशा कोणत्याही विद्यमान कायद्याच्या प्रवर्तनावर परिणाम होणार नाही अथवा असा कोणताही कायदा करण्यास राज्याला प्रतिबंध होणार नाही.]

(३) उक्त खंडाचा उपखंड (ख) यामधील कोणत्याही गोष्टीमुळे, उक्त उपखंडाने प्रदान केलेल्या हक्काच्या वापरावर ज्या कायद्याद्वारे, *[भारताची सार्वभौमता व एकात्मता किंवा], सार्वजनिक सुव्यवस्था यांच्या हितासाठी, जेथवर वाजवी निर्बंध घातले असतील तेथवर, अशा कोणत्याही विद्यमान कायद्याच्या प्रवर्तनावर परिणाम होणार नाही अथवा असा कोणताही कायदा करण्यास राज्याला प्रतिबंध होणार नाही.

(४) उक्त खंडाचा उपखंड (ग) यामधील कोणत्याही गोष्टीमुळे, उक्त उपखंडाने प्रदान केलेल्या हक्काच्या वापरावर ज्या कायद्याद्वारे *[भारताची सार्वभौमता व एकात्मता किंवा], सार्वजनिक सुव्यवस्था व नीतिमत्ता यांच्या हितासाठी, जेथवर वाजवी निर्बंध घातले असतील तेथवर, अशा कोणत्याही विद्यमान कायद्याच्या प्रवर्तनावर परिणाम होणार नाही अथवा असा कोणताही कायदा करण्यास राज्याला प्रतिबंध होणार नाही.

१. संविधान (सत्याणवावी सुधारणा) अधिनियम, २०११ कलम २ द्वारे समाविष्ट केला (१२ जानेवारी २०१२ रोजी व तेव्हापासून).

२. संविधान (चवेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केला (२० जून १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

३. वरील अधिनियमाच्या कलम २ द्वारे खंड (च) गाळ्ला (२० जून १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

४. संविधान (पहिली सुधारणा) अधिनियम, १९५१ याच्या कलम ३ द्वारे मूळ खंड (२) ऐवजी दाखल केला (भूतलक्षी प्रभावासह).

५. संविधान (सोळावी सुधारणा) अधिनियम, १९६३ याच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केला.

(भाग तीन—मूलभूत हक्क)

(५) उक्त खंडामधील ^३[उपखंड (घ) व (ङ)] यामधील कोणत्याही गोष्टीमुळे, उक्त उपखंडाद्वारे प्रदान केलेल्या हक्कांपैकी कोणत्याही हक्काच्या वापरावर ज्या कायद्यांद्वारे, सर्वसाधारण जनतेच्या हितासाठी किंवा कोणत्याही अनुसूचित जनजातीच्या हितसंबंधाच्या संरक्षणासाठी जेथवर वाजवी निर्बंध घातले असतील तेथवर, अशा कोणत्याही विद्यमान कायद्याच्या प्रवर्तनावर परिणाम होणार नाही अथवा असा कोणताही कायदा करण्यास राज्याला प्रतिबंध होणार नाही.

(६) उक्त खंडाच्या उपखंड (छ) यामधील कोणत्याही गोष्टीमुळे, उक्त उपखंडाद्वारे प्रदान केलेल्या हक्काच्या वापरावर ज्या कायद्यांद्वारे, सर्वसाधारण जनतेच्या हितासाठी जेथवर वाजवी निर्बंध घातले असतील तेथवर, अशा कोणत्याही विद्यमान कायद्याच्या प्रवर्तनावर परिणाम होणार नाही अथवा असा कोणताही कायदा करण्यास राज्याला प्रतिबंध होणार नाही आणि विशेषतः ^२[उक्त उपखंडातील कोणत्याही गोष्टीमुळे, जो कायदा,—

(एक) कोणताही पेशा आचरण्याकरता अथवा कोणताही व्यवसाय, व्यापार किंवा धंदा चालवण्याकरता आवश्यक असलेल्या पेशाविषयक किंवा तंत्रविषयक अर्हता, किंवा

(दोन) नागरिकांना पूर्णतः किंवा अंशतः वगळून अथवा अन्यथा, राज्याने अथवा राज्याचे स्वामित्व किंवा नियंत्रण असलेल्या महामंडळाने कोणताही व्यापार, धंदा, उद्योग किंवा सेवा चालवणे,

यांच्याशी जेथवर संबद्ध असेल तेथवर, अशा कोणत्याही विद्यमान कायद्याच्या प्रवर्तनावर परिणाम होणार नाही अथवा असा कोणताही कायदा करण्यास प्रतिबंध होणार नाही.]

२०. अपराधांबद्दलच्या दोषसिद्धीबाबत संरक्षण.—(१) जे कृत्य अपराध असल्याचा दोषारोप करण्यात आला असेल ते कृत्य एखाद्या व्यक्तीने करण्याच्या वेळी अंमलात असलेल्या कायद्याचा त्यामुळे भंग झाल्याखेरीज अशा कोणत्याही अपराधाबद्दल ती व्यक्ती दोषी ठरवली जाणार नाही तसेच तो अपराध करण्याच्या वेळी अंमलात असलेल्या कायद्याखाली जी शिक्षा करता आली असती त्यापेक्षा अधिक शिक्षेस ती पात्र ठरवली जाणार नाही.

(२) एकाच अपराधाबद्दल एकापेक्षा अधिक वेळा कोणत्याही व्यक्तीवर खटला चालवला जाणार नाही आणि तिला शिक्षा दिली जाणार नाही.

(३) कोणत्याही अपराधाचा आरोप असलेल्या कोणत्याही व्यक्तीवर स्वतःविरुद्ध साक्षीदार होण्याची सक्ती केली जाणार नाही.

२१. जीवित व व्यक्तिगत स्वातंत्र्य यांचे संरक्षण.—कायद्याद्वारे प्रस्थापित केलेली कार्यपद्धती अनुसरल्याखेरीज कोणत्याही व्यक्तीस, तिचे जीवित व्यक्तिगत स्वातंत्र्य यापासून वंचित केले जाणार नाही.

^३[२१क. **शिक्षणाचा हक्क.**—राज्य, सहा ते चौदा वर्षे वयाच्या सर्व बालकांसाठी, राज्यास कायद्याद्वारे निर्धारित करता येईल अशा रीतीने, मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाची तरतूद करील.]

२२. विवक्षित प्रकरणी अटक व स्थानबद्धता यांपासून संरक्षण.—(१) अटक झालेल्या कोणत्याही व्यक्तीस, अशा अटकेची कारणे, शक्य तितक्या लवकर तिला कळवल्याशिवाय, हवालातीत स्थानबद्ध करण्यात येणार नाही किंवा आपल्या पसंतीच्या विधिव्यवसायीचा विचार घेण्याचा व त्याच्याकरवी बचाव करण्याचा हक्क तिला नाकारला जाणार नाही.

(२) जिला अटक केली आहे व हवालातीत स्थानबद्ध केले आहे अशा प्रत्येक व्यक्तीला, अटकेच्या ठिकाणापासून सर्वात जवळच्या दंडाधिकाऱ्याच्या न्यायालयार्यांतच्या प्रवासास आवश्यक असलेला अवधी वगळून अशा अटकेपासून चोवीस तासांच्या कालावधीत त्या दंडाधिकाऱ्यापुढे हजर केले जाईल आणि अशा कोणत्याही व्यक्तीला दंडाधिकाऱ्याने प्राधिकृत केल्याशिवाय, उक्त कालावधीनंतर अधिक काळ हवालातीत स्थानबद्ध करण्यात येणार नाही.

(३) (क) जी व्यक्ती त्यावेळी शत्रूवेशीय असेल अशा कोणत्याही व्यक्तीला ; किंवा

(ख) ज्या व्यक्तीला प्रतिबंधक स्थानबद्धतेची तरतूद करण्याऱ्या कोणत्याही कायद्याखाली अटक केली आहे किंवा स्थानबद्ध केले आहे अशा कोणत्याही व्यक्तीला,

खंड (१) व (२) यातील कोणतीही गोष्ट लागू होणार नाही.

^१. संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम २ द्वारे “उपखंड (घ), (ङ) व (च)” या मजकुराएवजी दाखल केला (२० जून, १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

^२. संविधान (पहिली सुधारणा) अधिनियम, १९५१ याच्या कलम ३ द्वारे विवक्षित मूळ शब्दांऐवजी दाखल केला.

^३. संविधान (शाहांगेशीवी सुधारणा) अधिनियम, २००२ याच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केला (१ एप्रिल २०१० रोजी व तेव्हापासून).

(भाग तीन—मूलभूत हक्क)

*(४) प्रतिबंधक स्थानबद्धतेची तरतूद करणारा कोणताही कायदा,

(क) ज्या व्यक्ती, उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीश आहेत, किंवा न्यायाधीश झालेल्या असतील, किंवा न्यायाधीश महून नियुक्त केल्या जाण्यास पात्र आहेत, अशा व्यक्तींनी मिळून बनलेल्या सल्लागार मंडळाने, उक्त तीन महिन्यांचा कालावधी संपण्यापूर्वी, त्याच्या मते अशा स्थानबद्धतेला पुरेसे कारण आहे, असा अहवाल दिलेला नसेल तर :

परंतु असे की, या उपखंडातील कोणतीही गोष्ट, खंड (७) च्या उप-खंड (ख) अन्वये संसदेने केलेल्या कोणत्याही कायद्याद्वारे विहित केलेल्या कमाल कालावधीच्या पलिकडे कोणत्याही व्यक्तीला स्थानबद्ध केले जाण्यास प्राधिकृत करणार नाही ; किंवा

(ख) अशा व्यक्तीला, खंड (७) च्या उप-खंड (क) व (ख) अन्वये संसदेने केलेल्या कोणत्याही कायद्याच्या तरतुदानुसार स्थानबद्ध केले नसेल तर,

तीन महिन्यांपेक्षा अधिक कालावधीसाठी एखाद्या व्यक्तीला स्थानबद्ध केले जाण्यास प्राधिकृत करणार नाही.

(५) जेव्हा प्रतिबंधक स्थानबद्धतेची तरतूद करणाऱ्या कोणत्याही कायद्याअन्वये दिलेल्या आदेशानुसार कोणत्याही व्यक्तीला स्थानबद्ध करण्यात आले असेल तेव्हा, आदेश देणारा प्राधिकारी, ज्या कारणांवरून तो आदेश दिला गेला आहे ती कारणे, शक्य तितक्या लवकर, अशा व्यक्तीला कळवील आणि त्या आदेशाविरुद्ध आपले अभिवेदन करण्याची तिला लवकरात लवकर संधी देईल.

(६) खंड (५) मधील कोणत्याही गोष्टीमुळे, त्या खंडात निर्दिष्ट केलेला असा कोणताही आदेश देणाऱ्या प्राधिकाऱ्यास, जी तथ्ये प्रकट करणे सार्वजनिक हिताच्या विरोधी वाटेल ती तथ्ये प्रकट करण्यास अशा प्राधिकाऱ्यास भाग पाडण्यात येणार नाही.

(७) संसदेस,—

* * *(क) खंड (४) च्या उप-खंड (क) च्या तरतुदानुसार सल्लागार मंडळाचे मत न घेता, प्रतिबंधक स्थानबद्धतेची तरतूद करणाऱ्या कोणत्याही कायद्यान्वये तीन महिन्यांपेक्षा अधिक कालावधीसाठी ज्या परिस्थितीत आणि प्रकरणांच्या ज्या वर्गात किंवा वर्गामध्ये, एखाद्या व्यक्तीस स्थानबद्ध करता येईल, ती परिस्थिती व प्रकरणाचा वर्ग किंवा प्रकरणाचे वर्ग ;

* संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम ३ द्वारे खंड (४) हा पुढीलप्रमाणे दाखल करण्यात येईल (तो अद्याप अंमलात आलेला नसल्याने त्याचा दिनांक नंतर अधिसूचित करण्यात येईल).

“(४) प्रतिबंधक स्थानबद्धतेची तरतूद करणाऱ्या कोणत्याही कायद्याद्वारे, एखाद्या व्यक्तीला दोन महिन्यांपेक्षा अधिक काळ स्थानबद्ध करण्याचा प्राधिकार, समुचित उच्च न्यायालयाच्या मुख्य न्यायमूर्तीच्या शिफारशीनुसार घटित केलेल्या सल्लागार मंडळाने, उक्त दोन महिन्यांचा कालावधी संपण्यापूर्वी, त्याच्या मते अशा स्थानबद्धतेला पुरेसे कारण आहे, असा अहवाल दिलेला नसेल तर, दिला जाणार नाही :

परंतु असे की, सल्लागार मंडळ हे, अध्यक्ष व किमान दोन अन्य सदस्य यांचे मिळून बनलेले असेल व अध्यक्ष हा समुचित उच्च न्यायालयाच्या सेवेमध्ये असणारा न्यायाधीश असेल आणि अन्य सदस्य हे, कोणत्याही उच्च न्यायालयाच्या सेवेमध्ये असलेले किंवा त्याचे सेवानिवृत्त न्यायाधीश असतील :

परंतु आणखी असे की, या खंडातील कोणतीही गोष्ट, खंड ७ चा उपखंड (क) याअन्वये संसदेने केलेल्या कोणत्याही कायद्याद्वारे विहित केलेल्या कमाल कालावधीच्या पलिकडे कोणत्याही व्यक्तीला स्थानबद्ध केले जाण्यास, प्राधिकृत करणार नाही.

स्पष्टीकरण.—या खंडामधील “समुचित उच्च न्यायालय” याचा अर्थ,—

(एक) भारत सरकारने अथवा त्या सरकारला दुय्यम असणाऱ्या अधिकाऱ्याने किंवा प्राधिकाऱ्याने दिलेल्या स्थानबद्धतेच्या आदेशानुसार एखाद्या व्यक्तीला स्थानबद्ध करण्यात आले असेल त्याबाबतीत, दिल्ली या संघ राज्यक्षेत्राचे उच्च न्यायालय, असा आहे ;

(दोन) (संघराज्य सोडून) अन्य कोणत्याही राज्याच्या शासनाने दिलेल्या स्थानबद्धतेच्या आदेशानुसार एखाद्या व्यक्तीला स्थानबद्ध करण्यात आले असेल त्याबाबतीत, त्या राज्याचे उच्च न्यायालय, असा आहे ; आणि

(तीन) एखाद्या संघ राज्यक्षेत्राच्या प्रशासकाने अथवा अशा प्रशासकाला दुय्यम असणाऱ्या अधिकाऱ्याने किंवा प्राधिकाऱ्याने दिलेल्या स्थानबद्धतेच्या आदेशानुसार एखाद्या व्यक्तीला स्थानबद्ध करण्यात आले असेल त्याबाबतीत, संसदेने त्यासंबंधात केलेल्या कोणत्याही कायद्याद्वारे किंवा त्याअन्वये विनिर्दिष्ट करण्यात येईल असे उच्च न्यायालय, असा आहे.”.

** संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम ३ द्वारे खंड (क) गाळण्यात येईल (तो अद्याप अंमलात आलेला नसल्याने त्याचा दिनांक नंतर अधिसूचित करण्यात येईल.)

(भाग तीन—मूलभूत हक्क)

* (ख) प्रतिबंधक स्थानबद्धतेची तरतूद करणाऱ्या कोणत्याही कायद्याअन्वये कोणत्याही एका वा अनेक वर्गातील प्रकरणी, कोणत्याही व्यक्तीस जितका काळ स्थानबद्ध करता येईल तो कमाल कालावधी ; आणि

(ग) **[खंड (४) च्या उपखंड (क)] याखालील चौकशीत सल्लागार मंडळाने अनुसरावयाची कार्यपद्धती, कायद्याद्वारे विहित करता येईल.

शोषणाविरुद्ध हक्क

२३. माणसांचा अपव्यापार आणि वेठबिगारी यांना मनाई.—(१) माणसांचा अपव्यापार आणि बिगार व त्यासारख्या अन्य स्वरूपातील वेठबिगारीस मनाई करण्यात आली आहे आणि या तरतुदीचे कोणत्याही प्रकारे उल्लंघन करणे हा कायद्यानुसार शिक्षापात्र अपराध असेल.

(२) या अनुच्छेदातील कोणत्याही गोष्टीमुळे, सार्वजनिक प्रयोजनाकरता सक्तीने सेवा करायला लावण्यास राज्याला प्रतिबंध होणार नाही व अशी सेवा करावयास लावताना केवळ धर्म, वंश, जात वा वर्ग या अथवा यांपैकी कोणत्याही कारणावरून राज्य, कोणताही भेदभाव करणार नाही.

२४. कारखाने, इत्यादीमध्ये बालकांना कामाला ठेवण्यास मनाई.—चौदा वर्ष वयाखालील कोणत्याही बालकास, कोणत्याही कारखान्यात वा खाणीत काम करण्यासाठी नोकरीत ठेवले जाणार नाही अथवा अन्य कोणत्याही धोकादायक कामावर त्यास लावले जाणार नाही.

धर्मस्वातंत्र्याचा हक्क

२५. सदसदविवेकबुद्धीचे स्वातंत्र्य आणि धर्माचे मुक्त प्रकटीकरण, आचरण व प्रसार.—(१) सार्वजनिक सुव्यवस्था, नीतिमत्ता व आरोग्य यांच्या व या भागातील अन्य तरतुदीना अधीन राहून, सदसदविवेकबुद्धीच्या स्वातंत्र्याला आणि धर्म मुक्तपणे प्रकट करण्याच्या, आचरण्याच्या व त्याचा प्रसार करण्याच्या अधिकाराला सर्व व्यक्ती सारख्याच हक्कदार आहेत.

(२) या अनुच्छेदातील कोणत्याही गोष्टीमुळे,—

(क) धर्माचरणाशी निगडित असेल अशा कोणत्याही आर्थिक, वित्तीय, राजनीतिक वा अन्य धार्मिकेतर कार्याचे विनियमन करणाऱ्या किंवा त्यावर निर्बंध घालणाऱ्या ;

(ख) सामाजिक कल्याण व सुधारणा याबाबत अथवा सार्वजनिक स्वरूपाच्या हिंदू धार्मिक संस्था, हिंदूचे सर्व वर्ग व पोट-भेद यांना खुल्या करण्याबाबत तरतूद करणाऱ्या, कोणत्याही विद्यमान कायद्याच्या प्रवर्तनावर परिणाम होणार नाही किंवा असा कोणताही कायदा करण्यास राज्याला प्रतिबंध होणार नाही.

स्पष्टीकरण एक.—कृपाण धारण करणे व स्वतः बरोबर बाळगणे हे शीख धर्माच्या प्रकटीकरणात समाविष्ट असल्याचे मानले जाईल.

स्पष्टीकरण दोन.—खंड (२) च्या उपखंड (ख) मध्ये हिंदू या शब्दोल्लेखात शीख, जैन वा बौद्ध धर्म प्रकट करणाऱ्या व्यक्तींचा उल्लेख समाविष्ट आहे, असा त्याचा अन्वयार्थ लावला जाईल आणि हिंदू धार्मिक संस्थांच्या उल्लेखांचा अन्वयार्थही तदनुसार लावला जाईल.

२६. धार्मिक व्यवहारांची व्यवस्था पाहण्याचे स्वातंत्र्य.—सार्वजनिक सुव्यवस्था, नीतिमत्ता व आरोग्य यांस अधीन राहून, प्रत्येक धार्मिक संप्रदायास अथवा त्यांच्यापैकी कोणत्याही गटास,—

(क) धार्मिक व धर्मादायी प्रयोजनांकरता संस्थांची स्थापना करून त्या स्वखर्चाने चालविण्याचा ;

(ख) धार्मिक बाबीमध्ये आपल्या व्यवहारांची व्यवस्था पाहण्याचा ;

* संविधान (चव्येचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम ३ द्वारे उपखंड (ख) यास उपखंड (क) असा नवीन क्रमांक देण्यात येईल (तो अद्याप अंमलात आलेला नसल्याने त्याचा दिनांक नंतर अधिसूचित करण्यात येईल).

** वरील अधिनियमाच्या कलम ३ द्वारे कंसातील शब्द, अक्षर व आकडे “ खंड ४ ” म्हणून दाखल करण्यात येईल (तो अद्याप अंमलात आलेला नसल्याने त्याचा दिनांक नंतर अधिसूचित करण्यात येईल.)

(भाग तीन—मूलभूत हक्क)

(ग) जंगम व स्थावर मालमत्ता मालकीची असण्याचा व ती संपादन करण्याचा ; आणि

(घ) कायद्यानुसार अशा मालमत्तेचे प्रशासन करण्याचा,
हक्क असेल.

२७. एखाद्या विशिष्ट धर्माच्या संवर्धनाकरता कर देण्याबाबत स्वातंत्र्य.—ज्याचे उत्पन्न एखाद्या विशिष्ट धर्माचे अथवा धार्मिक संप्रदायाचे संवर्धन करण्यासाठी किंवा तो चालू ठेवण्यासाठी विनिर्दिष्टपणे विनियोजित केलेले आहे, असे कोणतेही कर देण्याची कोणत्याही व्यक्तीवर सक्ती केली जाणार नाही.

२८. विवक्षित शैक्षणिक संस्थांत धार्मिक शिक्षण अथवा धार्मिक उपासना यांना उपस्थित राहण्याबाबत स्वातंत्र्य.—

(१) पूर्णतः राज्याच्या निधीतून चालवल्या जाणाऱ्या कोणत्याही शैक्षणिक संस्थेत, कोणतेही धार्मिक शिक्षण दिले जाणार नाही.

(२) ज्या शैक्षणिक संस्थेचे प्रशासन राज्याकडून केले जात असेल परंतु धार्मिक शिक्षण देणे आवश्यक करणारा कोणताही दाननिधी किंवा न्यास याखाली ती स्थापन झालेली असेल तिला खंड (१) मधील कोणतीही गोष्ट लागू होणार नाही.

(३) राज्याने मान्यता दिलेल्या किंवा राज्याच्या निधीतून सहाय्य मिळत असणाऱ्या कोणत्याही शैक्षणिक संस्थेत उपस्थित राहणाऱ्या कोणत्याही व्यक्तीस, अशा संस्थेत दिले जाईल अशा कोणत्याही धार्मिक शिक्षणात भाग घेण्यास अथवा अशा संस्थेत किंवा तिच्याशी संलग्न असलेल्या कोणत्याही जागेत, जी काही धार्मिक उपासना चालविली जाईल त्या उपासनेस उपस्थित राहण्यास, अशा कोणत्याही व्यक्तीने, किंवा अशी व्यक्ती अज्ञान असल्यास, तिच्या पालकाने, आपली संमती दिली असल्याखेरीज आवश्यक केले जाणार नाही.

सांस्कृतिक व शैक्षणिक हक्क

२९. अल्पसंख्याक वर्गाच्या हितसंबंधाचे संरक्षण.—(१) भारताच्या राज्यक्षेत्रात किंवा त्याच्या कोणत्याही भागात राहणाऱ्या ज्या कोणत्याही नागरिक गटाला आपली स्वतःची वेगळी भाषा, लिपी वा संस्कृती असेल त्याला ती जेतन करण्याचा हक्क असेल.

(२) राज्याकडून चालविल्या जाणाऱ्या किंवा राज्य निधीतून सहाय्य मिळत असलेल्या कोणत्याही शैक्षणिक संस्थेत कोणत्याही नागरिकास केवळ धर्म, वंश, जात, भाषा या किंवा यांपैकी कोणत्याही कारणावरून प्रवेश नाकारला जाणार नाही.

३०. शैक्षणिक संस्था स्थापण्याचा व त्यांचे प्रशासन करण्याचा अल्पसंख्याक वर्गाचा हक्क.—(१) धर्म किंवा भाषा या निकषानुसार अल्पसंख्याक असलेल्या सर्व वर्गांना आपल्या पसंतीच्या शैक्षणिक संस्था स्थापण्याचा व त्यांचे प्रशासन करण्याचा हक्क असेल.

[(१ क) खंड (१) मध्ये निर्दिष्ट केल्याप्रमाणे एखाद्या अल्पसंख्याक वर्गाने स्थापन केलेल्या व त्याच्याकडून प्रशासन केल्या जाणाऱ्या शैक्षणिक संस्थेची कोणतीही मालमत्ता सक्तीने संपादन करण्याची तरतूद करणारा कोणताही कायदा करताना, राज्य, अशा मालमत्तेच्या संपादनाबद्दल अशा कायद्याने निश्चित केलेल्या किंवा त्याखाली ठरवलेल्या रकमेमुळे, त्या खंडान्वये हमी दिलेला हक्क निर्बंधित किंवा निराकृत होणार नाही, अशाप्रकारची ती रक्कम आहे, याबद्दल खात्री करून घेईल.]

(२) शैक्षणिक संस्थांना सहाय्य देताना राज्य, एखादी शैक्षणिक संस्था ही, धर्म किंवा भाषा या आधारे अल्पसंख्याक असलेल्या एखाद्या वर्गाच्या व्यवस्थापनाखाली आहे, या कारणावरून तिला प्रतिकूल होईल अशा प्रकारे भेदभाव करणार नाही.

* * * * *

३१. [मालमत्तेचे सक्तीने संपादन] संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम ६ द्वारे निरसित.
(२० जून १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

^१ संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम ४ द्वारे समाविष्ट केला (२० जून १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

^२ वरील अधिनियमाच्या कलम ५ द्वारे “मालमत्तेचा हक्क” हे उपशीर्ष गाळले (२० जून १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

(भाग तीन—मूलभूत हक्क)

१[विवक्षित कायद्यांची व्यावृत्ती]

१[३१क. संपदांचे संपादन, इत्यादीकरिता तरतूद करणाऱ्या कायद्यांची व्यावृत्ती.—१[(१) अनुच्छेद १३ मध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी,—

(क) कोणत्याही संपदेचे किंवा तिच्यातील कोणत्याही हक्कांचे, राज्याने संपादन करणे अथवा असे कोणतेही हक्क नष्ट करणे अथवा त्यांच्यात फेरबदल करणे, किंवा

(ख) कोणत्याही मालमत्तेचे व्यवस्थापन सार्वजनिक हितासाठी किंवा त्या मालमत्तेचे योग्य प्रकारे व्यवस्थापन व्हावे यासाठी मर्यादित कालावधीपुरते राज्याने आपल्या हाती घेणे ; किंवा

(ग) दोन वा अधिक महामंडळांचे, सार्वजनिक हितासाठी किंवा त्यांपैकी कोणत्याही महामंडळाचे योग्य प्रकारे व्यवस्थापन व्हावे यासाठी एकत्रीकरण करणे ; किंवा

(घ) महामंडळाचे व्यवस्थापन एजंट, सचिव व कोषाध्यक्ष, व्यवस्थापन संचालक, संचालक वा व्यवस्थापक यांचे कोणतेही हक्क, अथवा महामंडळाच्या भागधारकांचे कोणतेही मतदानाचे हक्क नष्ट करणे किंवा त्यात फेरबदल करणे ; किंवा

(ङ) कोणतेही खनिज किंवा खनिज तेल शोधण्याच्या किंवा ते काढण्याच्या प्रयोजनासाठी असलेल्या कोणत्याही कराराच्या, भाडेपट्ट्यांच्या किंवा लायसनच्या आधारे मिळणारे कोणतेही हक्क नष्ट करणे किंवा त्यांच्यात फेरबदल करणे, अथवा असा कोणताही करार, भाडेपट्टा किंवा लायसन मुदतीपूर्वी समाप्त करणे किंवा रद्द करणे,

याकरिता तरतूद करणारा कोणताही कायदा हा, १[अनुच्छेद १४ किंवा अनुच्छेद १९] द्वारे प्रदान केलेल्या हक्कांपैकी कोणत्याही हक्काशी विसंगत आहे, अथवा त्या कायद्यामुळे असा हक्क हिरावला जातो किंवा त्या हक्काचा संकोच होतो या कारणावरून तो शून्यवत असल्याचे मानले जाणार नाही :

परंतु असे की, असा कायदा हा, एखाद्या राज्याच्या विधानमंडळाने केलेला कायदा असेल त्याबाबतीत, असा कायदा राष्ट्रपतीच्या विचारार्थ राखून ठेवला जाऊन त्यास त्याची अनुमती मिळाल्याशिवाय, या अनुच्छेदाच्या तरतुदी त्या कायद्यास लागू होणार नाहीत :]

१[परंतु आणखी असे की, जेव्हा एखाद्या कायद्यामध्ये कोणत्याही संपदेचे राज्याने संपादन करण्याबाबतची तरतूद करण्यात आली असेल आणि तीमध्ये समाविष्ट असलेली कोणतीही जमीन, एखाद्या व्यक्तीने जातीने कसण्यासाठी धारण केली असेल त्याबाबतीत, अशी जमीन अथवा तिच्यावर उभी असलेली किंवा तिला लागून असलेली कोणतीही इमारत किंवा बांधकाम, यांच्या संपादनाशी संबंधित असलेल्या कायद्यामध्ये त्यांच्या बाजारमूल्याहून कमी असणार नाही अशा दराने भरपाई देण्याबाबत तरतूद करण्यात आली नसेल तर, त्या त्या वेळी अंमलात असलेल्या कोणत्याही कायद्यानुसार त्या व्यक्तीला लागू असलेल्या कमाल मर्यादेच्या आत असलेल्या अशा जमिनीचा कोणताही भाग अथवा अशी इमारत किंवा बांधकाम यांचे राज्याने संपादन करणे कायदेशीर ठरणार नाही.]]

(२) या अनुच्छेदात,—

१[(क) कोणत्याही स्थानिक क्षेत्रामध्ये अंमलात असलेल्या जमीनधारणा पद्धतीशी संबंधित अशा विद्यमान कायद्यात “ संपदा ” हा शब्दप्रयोग किंवा त्याचा स्थानिक समानार्थी शब्द याला जो अर्थ असेल तोच अर्थ, त्या क्षेत्राच्या संबंधात त्या शब्दप्रयोगास असेल आणि त्यामध्ये—

(एक) कोणतीही जहागीर, इनाम अथवा मुआफी किंवा यासारखी अन्य देणगी आणि १[तामिळनाडू] व केरळ या राज्यांमध्ये कोणताही जन्मम् हक्क ;

(दोन) रयतवारी जमाबंदीखाली धारण केलेली कोणतीही जमीन ;

^१. संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ३ द्वारे समाविष्ट केला (३ जानेवारी, १९७७ रोजी व तेह्वापासून).

^२. संविधान (पहिली सुधारणा) अधिनियम, १९५१ याच्या कलम ४ द्वारे समाविष्ट केला (भूतलक्षी प्रभावासह).

^३. संविधान (चौथी सुधारणा) अधिनियम, १९५५ याच्या कलम ३ द्वारे मूळ खंड (१) ऐवजी दाखल केला (भूतलक्षी प्रभावासह).

^४. संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम ७ द्वारे “ अनुच्छेद १४, अनुच्छेद १९ किंवा अनुच्छेद ३१ ” याएवजी दाखल केला (२० जून, १९७९ रोजी व तेह्वापासून).

^५. संविधान (सतरावी सुधारणा) अधिनियम, १९६४ याच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केला.

^६. वरील अधिनियमाच्या कलम २ द्वारे उपखंड (क) ऐवजी दाखल केला (भूतलक्षी प्रभावासह).

^७. मद्रास राज्य (नामांतर) अधिनियम, १९६८(१९६८ चा ५३) याच्या कलम ४ द्वारे “ मद्रास ” याएवजी दाखल केला (१४ जानेवारी, १९६९ रोजी व तेह्वापासून).

(भाग तीन—मूलभूत हक्क)

(तीन) पडीत जमीन, वनजमीन, गायरान अथवा जमिनीचे लागवडदार, शेतजमूर आणि ग्रामीण कारागीर यांच्या ताब्यातील इमारती व अन्य बांधकामे यांच्या जागा यांसह शेतीच्या कामांसाठी किंवा शेतीला सहाय्यभूत अशा कामांसाठी धारण केलेली किंवा भाडेपळ्याने दिलेली कोणतीही जमीन,

यांचाही समावेश असेल ;]

(ख) संपदेच्या संबंधातील “हक्क” या शब्दप्रयोगात स्वामी, उपस्वामी, अवरस्वामी, भूधृतिधारक, ^१[रयत, अवररयत] किंवा अन्य मध्यस्थ यांच्याकडे निहित असलेले कोणतेही हक्क आणि जमीन महसुलाच्या बाबतीतील कोणतेही हक्क किंवा विशेषाधिकार यांचा समावेश असेल.]

^२[३१७. विवक्षित अधिनियमांची व विनियमांची विधिग्राह्यता.—अनुच्छेद ३१क मध्ये अंतर्भूत असलेल्या तरतुदीच्या व्यापकतेला बाध न येता, नवव्या अनुसूचीत विनिर्दिष्ट केलेल्यापैकी कोणताही अधिनियम आणि विनियम अथवा त्यांच्या तरतुदीपैकी कोणतीही तरतूद ही, या भागाच्या कोणत्याही तरतुदीद्वारे प्रदान केलेल्या हक्कांपैकी कोणत्याही हक्काशी विसंगत आहे अथवा त्याच्यामुळे तो हक्क हिरावला जातो किंवा त्या हक्काचा संकोच होतो या कारणावरून असा अधिनियम, विनियम किंवा तरतूद शून्यवत आहे अथवा कधी काढी शून्यवत होती असे मानले जाणार नाही आणि कोणत्याही न्यायालयाचा किंवा न्यायाधिकरणाचा कोणताही न्यायनिर्णय, हुक्मनामा किंवा आदेश विरुद्ध असला तरी, कोणत्याही सक्षम विधानमंडळास उक्त अधिनियमांपैकी आणि विनियमांपैकी प्रत्येक अधिनियम आणि विनियम निरसित करण्याचा किंवा त्यात सुधारणा करण्याचा जो अधिकार असेल, त्यास अधीन राहून त्या प्रत्येकाचा अंमल चालू राहील.]

^३[३१८. विवक्षित निदेशक तत्त्वे अंमलात आणणाऱ्या कायद्यांची व्यावृत्ती.—अनुच्छेद १३ मध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी ^४[चौथ्या भागामध्ये घालून दिलेली सर्व किंवा त्यांपैकी कोणतीही तत्त्वे] सुनिश्चित करण्याचे राज्याचे धोरण, अंमलात आणणारा कोणताही कायदा हा, ^५[अनुच्छेद १४ किंवा अनुच्छेद १९] द्वारे प्रदान केलेल्या हक्कांपैकी कोणत्याही हक्काशी विसंगत आहे अथवा त्या कायद्यामुळे तो हक्क हिरावला जातो किंवा त्या हक्काचा संकोच होतो या कारणावरून तो शून्यवत असल्याचे मानले जाणार नाही. ^६आणि एखादा कायदा असे धोरण अंमलात आणण्यासाठी योजलेला आहे, अशी घोषणा त्या कायद्यात अंतर्भूत असेल तर, असा कोणताही कायदा, तो असे धोरण अंमलात आणत नाही या कारणावरून कोणत्याही न्यायालयात प्रस्तावना केला जाणार नाही :]

परंतु असे की, असा कायदा राज्य विधानमंडळाने केलेला असेल त्या बाबतीत, असा कायदा, राष्ट्रपतीच्या विचारार्थ राखून ठेवला जाऊन त्याला त्याची अनुमती मिळाल्याशिवाय, या अनुच्छेदाच्या तरतुदी त्याला लागू होणार नाहीत.]

^४[३१९. राष्ट्रविरोधी कारवायांच्या बाबतीतील कायद्यांची व्यावृत्ती].—संविधान (त्रेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७७ याच्या कलम २ द्वारे निरसित करण्यात आला (१३ एप्रिल, १९७८ रोजी व तेव्हापासून).

सांविधानिक उपाय योजन्याचा हक्क

३२. या भागाद्वारे प्रदान केलेल्या हक्कांची अंमलबजावणी करण्याच्या उपाययोजना.—(१) या भागाने प्रदान केलेल्या हक्कांची अंमलबजावणी करण्याकरिता समुचित कार्यवाहीद्वारे सर्वोच्च न्यायालयास अर्ज विनंती करण्याच्या हक्काची हमी देण्यात आली आहे.

^१. संविधान (चौथी सुधारणा) अधिनियम, १९५५ याच्या कलम ३ द्वारे समाविष्ट केला (भूतलक्षी प्रभावासह).

^२. संविधान (पहिली सुधारणा) अधिनियम, १९५१ याच्या कलम ५ द्वारे समाविष्ट केला.

^३. संविधान (पंचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७१ याच्या कलम ३ द्वारे समाविष्ट केला (२० एप्रिल १९७२ रोजी व तेव्हापासून).

^४. संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ४ द्वारे विवक्षित मजकुराएवजी दाखल केला (३ जानेवारी १९७७ रोजी व तेव्हापासून). मिनर्वी मिल्स लि. आणि अन्य विरुद्ध भारत संघ आणि अन्य, (१९८०) एस २. एस. सी. सी. ५११, या प्रकरणात सर्वोच्च न्यायालयाद्वारे कलम ४ विधिअग्राह्य असल्याचे घोषित करण्यात आले.

^५. संविधान (चृच्छाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम ८ द्वारे मूळ मजकुराएवजी दाखल केला (२० जून १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

^६. केशवानंद भास्ती विरुद्ध केरळ राज्य, (१९७३) एस. सी. आर. एक. या प्रकरणात सर्वोच्च न्यायालयाने इटालमध्ये दर्शविलेली ही तरतूद विधिअग्राह्य असल्याचा निर्णय दिला होता.

^७. संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ५ द्वारे समाविष्ट केला (३ जानेवारी १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

(भाग तीन—मूलभूत हक्क)

(२) या भागाद्वारे प्रदान केलेल्या हक्कांपैकी कोणताही हक्क बजावण्याकरता समुचित असतील ते ते निदेश अथवा आदेश अथवा देहोपस्थिती (हेबियस कॉर्पस), महादेश (मॅडमस), प्रतिबंध (प्रोहिबिशन), क्वाधिकार (को वॉरंटो) व प्राकर्षण (सर्शिओराराय) या स्वरूपाच्या प्राधिलेखांसह प्राधिलेख काढण्याचा सर्वोच्च न्यायालयास अधिकार असेल.

(३) खंड (१) व (२) द्वारे सर्वोच्च न्यायालयास प्रदान केलेल्या अधिकारांना बाध न येता, खंड (२) अन्यये सर्वोच्च न्यायालयाला वापरता येतील असे सर्व किंवा त्यापैकी कोणतेही अधिकार अन्य कोणत्याही न्यायालयाला आपल्या अधिकारितेच्या स्थानिक सीमांच्या आत संसद कायद्याद्वारे अधिकार प्रदान करू शकेल.

(४) या संविधानाद्वारे अन्यथा तरतूद केलेली असेल तेवढी वगळता, या अनुच्छेदाद्वारे हमी दिलेला हक्क निलंबित केला जाणार नाही.

^१[३२क. राज्य कायद्यांची सांविधानिक विधिग्राह्यता अनुच्छेद ३२ खालील कार्यवाहीमध्ये विचारात न घेणे].—संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम १९७७ याच्या कलम ३ द्वारे निरसित केला (दिनांक १३ एप्रिल १९७८ रोजी व तेव्हापासून).

^२[३३. या भागाद्वारे प्रदान केलेले हक्क हे सेना, इत्यादींना लागू करताना त्यामध्ये फेरबदल करण्याचा संसदेस अधिकार.—या भागाने प्रदान केलेले हक्क,—

(क) सशस्त्र सेनादलांचे सदस्य ; किंवा

(ख) ज्यांच्यावर सार्वजनिक सुव्यवस्था राखण्याची जबाबदारी आहे अशा दलांचे सदस्य ; किंवा

(ग) राज्याने, गुप्तवार्ता किंवा प्रतिगुप्तवार्ता यांच्या प्रयोजनार्थ, स्थापन केलेला व्युरो किंवा इतर संघटना यामध्ये नेमलेल्या व्यक्ती ; किंवा

(घ) खंड (क) ते (ग) यामध्ये निर्देशित केलेले कोणतेही दल, व्युरो किंवा संघटना यांच्या कामासाठी उभारलेल्या दूरसंचार यंत्रणेमध्ये किंवा त्यासंबंधात नेमलेल्या व्यक्ती,

यांना लागू करताना, निश्चितपणे त्यांच्या कर्तव्यांचे योग्यप्रकारे पालन व्हावे व त्यांच्यामध्ये शिस्त राखली जावी यासाठी ते हक्क कोणत्या व्याप्तीपर्यंत निर्बंधित किंवा निराकृत करण्यात यावेत, हे संसदेला कायद्याद्वारे निर्धारित करता येईल.]

३४. कोणत्याही क्षेत्रात लष्करी कायदा अंमलात असताना या भागाद्वारे प्रदान केलेल्या हक्कांवर निर्बंध.—या भागाच्या पूर्वगामी तरतुदींमध्ये काहीही असले तरी, भारताच्या राज्यक्षेत्रामध्ये जेथे लष्करी कायदा अंमलात होता अशा कोणत्याही क्षेत्रात सुव्यवस्था राखणे किंवा ती पूर्ववत प्रस्थापित करणे यासंबंधात संघराज्याच्या किंवा राज्याच्या सेवेतील कोणत्याही व्यक्तीने किंवा अन्य कोणत्याही व्यक्तीने केलेल्या कोणत्याही कृतीबदल संसद कायद्याद्वारे तिचे हानिरक्षण करू शकेल अथवा अशा क्षेत्रातील लष्करी कायद्याअन्वये दिलेला शिक्षादेश, केलेली शिक्षा, आदेशित समपहरण किंवा केलेली अन्य कृती विधिग्राह्य करू शकेल.

३५. या भागाच्या तरतुदींची अंमलबजावणी करण्याकरता विधिविधान.—या संविधानात काहीही असले तरी,—

(क) (एक) अनुच्छेद १६ चा खंड (३), अनुच्छेद ३२ चा खंड (३), अनुच्छेद ३३ व अनुच्छेद ३४ यांअन्वये संसदेने केलेल्या कायद्याद्वारे ज्या बाबीसाठी तरतूद करता येईल, त्यांपैकी कोणत्याही बाबतीत ; आणि

^१ संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ६ द्वारे समाविष्ट केला (३ जानेवारी १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

^२ संविधान (पनासावी सुधारणा) अधिनियम, १९८४ याच्या कलम २ द्वारे मूळ अनुच्छेद ३३ ऐवजी दाखल केला.

(भाग तीन—मूलभूत हक्क)

(दोन) या भागाखाली जी कृत्ये अपराध म्हणून घोषित केलेली आहेत, त्याबद्दल शिक्षा विहित करण्याकरिता, कायदे करण्याचा अधिकार संसदेस असेल, राज्याच्या विधानमंडळास असणार नाही आणि संसद, या संविधानाच्या प्रारंभानंतर होईल तितक्या लवकर, उप खंड (दोन) मध्ये निर्देशिलेल्या कृत्यांबद्दल शिक्षा विहित करण्यासाठी कायदा करील;

(ख) खंड (क) चा उप खंड (एक) यामध्ये निर्देशिलेल्या कोणत्याही बाबीच्या संबंधात, या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी भारताच्या राज्यक्षेत्रात अंमलात असलेला अथवा त्या खंडाच्या उप खंड (दोन) मध्ये निर्देशिलेल्या कोणत्याही कृत्यांबद्दल शिक्षेची तरतूद करणारा कोणताही कायदा, त्यातील अटींच्या आणि अनुच्छेद ३७२ अन्वये त्यात जी अनुकूलने व फेरबदल केले जातील त्यांना अधीन राहून, संसदेकडून त्या कायद्यात फेरफार केला जाईपर्यंत किंवा तो निरसित केला जाईपर्यंत वा त्यात सुधारणा केली जाईपर्यंत, अंमलात असण्याचे चालू राहील.

स्पष्टीकरण.—या अनुच्छेदातील “अंमलात असलेला कायदा” या शब्दप्रयोगास अनुच्छेद ३७२ मध्ये असलेलाच अर्थ आहे.

भाग चार

राज्य धोरणांची निदेशक तत्वे

३६. व्याख्या.—या भागात संदर्भानुसार अन्यथा आवश्यक नसेल तर, “राज्य” या शब्दाला भाग तीनमध्ये असलेलाच अर्थ आहे.

३७. या भागात अंतर्भूत असलेली तत्वे लागू करणे.—या भागात अंतर्भूत असलेल्या तरतुदी, कोणत्याही न्यायालयाकरवी अंमलबजावणीयोग्य असणार नाहीत, पण तरीसुद्धा त्यात घालून दिलेली तत्वे देशाच्या शासन व्यवहाराच्या दृष्टीने मूलभूत आहेत आणि कायदे करताना ही तत्वे लागू करणे, हे राज्याचे कर्तव्य असेल.

३८. राज्याने लोककल्याणाच्या संवर्धनासाठी समाजव्यवस्था प्रस्थापित करणे.—^१[१] राज्य, त्यास शक्य होईल तितक्या परिणामकारक रीतीने, सामाजिक, आर्थिक व राजकीय न्यायाद्वारे राष्ट्रीय जीवनाच्या सर्व घटकांमध्ये प्रेरणा निर्माण करील अशी समाजव्यवस्था प्रस्थापित करून व तिचे जतन करून लोककल्याणाचे संवर्धन करण्यासाठी प्रयत्नशील राहील.

^१[२] राज्य हे, विशेषत: केवळ व्यक्ती-व्यक्तींमध्येच नव्हे तर निरनिराळ्या क्षेत्रामध्ये राहणाऱ्या किंवा निरनिराळ्या व्यवसायांमध्ये गुंतलेल्या लोकसमूहांमध्ये देखील, उत्पन्नाच्या बाबतीत असलेली विषमता कमी करण्यासाठी आटोकाट प्रयत्न करील आणि दर्जा, सुविधा व संधी यांच्याबाबतीत असलेली विषमता नाहीशी करण्यासाठी प्रयत्नशील राहील.]

३९. राज्याने अनुसरावयाच्या धोरणाची विवक्षित तत्वे.—राज्य हे, विशेषत: पुढील गोष्टी साध्य करण्याच्या दिशेने आपले धोरण आखील,—

(क) उपजीविकेचे पुरेसे साधन मिळण्याचा हक्क स्त्री व पुरुष नागरिकांना सारखाच असावा;

(ख) सामूहिक हिताला सर्वाधिक उपकारक होईल अशा रीतीने समाजाच्या भौतिक साधनसंपत्तीचे स्वामित्व व नियंत्रण यांची विभागणी व्हावी;

(ग) आर्थिक यंत्रणा राबविण्याचा परिणाम म्हणून संपत्तीचा व उत्पादन साधनांचा संचय सामूहिक हितास बाधक होईल अशा प्रकारे एकाच ठिकाणी होऊ नये;

(घ) पुरुष व स्त्रिया या दोघांनाही समान कामाबद्दल समान वेतन मिळावे;

(ङ) स्त्री व पुरुष कामगारांचे आरोग्य व ताकद आणि बालकांचे कोवळे वय यांचा दुर्स्वप्नयोग करून घेण्यात येऊ नये आणि नागरिकांना आर्थिक गरजेपेटी त्यांचे वय किंवा ताकद यास न पेलणाऱ्या व्यवसायात शिरणे भाग पाढू नये;

^१[(च) बालकांना निरामय पद्धतीने आणि मुक्त व प्रतिष्ठापूर्ण वातावरणात आपला विकास करण्यासाठी संधी व सुविधा दिल्या जाव्यात आणि बालके व युवक यांना शोषणापासून आणि नैतिक व भौतिक गरजांच्याबाबतीत उपेक्षेपासून संरक्षण दिले जावे.]

^१संविधान (चव्हेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम ९ द्वारे अनुच्छेद ३८ याता “त्याचा खंड (१)” असा नवीन क्रमांक दिला (२० जून १९७९ रोजी व तेक्कापासून).

^२वरील अधिनियमाच्या कलम ९ द्वारे “खंड (२)” समाविष्ट केला (२० जून १९७९ रोजी व तेक्कापासून).

^३संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ७ द्वारे मूळ खंड (च) ऐवजी दाखल केला (दिनांक ३ जानेवारी १९७७ रोजी व तेक्कापासून).

(भाग चार—राज्य धोरणांची निदेशक तत्वे)

^१[३९क. समान न्याय व कायदेविषयक मोफत सहाय्य.—राज्य, हे कायद्याची यंत्रणा राबवताना समान संधीच्या तत्वावर न्यायाची अभिवृद्धी होईल याची सुनिश्चिती करील आणि विशेषत: आर्थिक किंवा अन्य निःसमर्थतामुळे कोणत्याही नागरिकाला न्याय मिळवण्याची संधी नाकारली जाणार नाही, याची खातरजमा करण्यासाठी अनुरूप विधिविधानाद्वारे किंवा योजनाद्वारे किंवा अन्य कोणत्याही मार्गाने कायदेविषयक सहाय्य मोफत उपलब्ध करून देईल.]

४०. ग्रामपंचायतीचे संघटन.—राज्य हे, ग्रामपंचायती संघटित करण्यासाठी उपाययोजना करील व त्यांना स्वराज्याचे मूल घटक म्हणून कार्य करण्यास समर्थ करण्यासाठी आवश्यक असतील असे अधिकार व प्राधिकार बहाल करील.

४१. कामाचा, शिक्षणाचा आणि विवक्षित बाबतीत लोकसहाय्याचा हक्क.—राज्य हे, आपली आर्थिक क्षमता व विकास यांच्या मर्यादेत कामाचा, शिक्षणाचा हक्क आणि बेकारी, वार्धक्य, आजार व विकलांगता यांनी पीडित अशा व्यक्तींच्या बाबतीत आणि काहीही अपराध नसताना हलाखीचे जिणे ज्यांच्या वाट्याला आले आहे अशा अन्य व्यक्तींच्या बाबतीत लोकसहाय्याचा हक्क उपलब्ध करून देण्यासाठी परिणामकारक तरतूद करील.

४२. कामाबाबत न्याय व मानवीय परिस्थिती आणि प्रसूतिविषयक सहाय्य यांची तरतूद.—राज्य हे, कामाबाबत न्याय व मानवीय परिस्थिती निर्माण करण्यासाठी व प्रसूतिविषयक सहाय्यासाठी तरतूद करील.

४३. कामगारांना निर्वाह वेतन, इत्यादी.—राज्य, अनुरूप विधिविधानाद्वारे किंवा आर्थिक सुसंघटन करून अथवा अन्य कोणत्याही मार्गाने शेतकी, औद्योगिक अथवा अन्य प्रकारच्या सर्व कामगारांना काम, निर्वाह वेतन, समुचित जीवनमान आणि फुरसतीचा आणि सामाजिक व सांस्कृतिक संधीचा पूर्ण उपयोग याची शाश्वती देणारी अशी कामाची परिस्थिती उपलब्ध करून देण्यासाठी प्रयत्न करील आणि विशेषत: ग्रामीण क्षेत्रांमध्ये वैयक्तिक किंवा सहकारी तत्वावर कुटीरोद्योगांचे संवर्धन करण्यासाठी प्रयत्नशील राहील.

^२[४३क. उद्योगधंद्याच्या व्यवस्थापनात कामगारांचा सहभाग.—राज्य, कोणत्याही उद्योगधंद्यात गुंतलेले उपक्रम, आस्थापना किंवा अन्य संघटना यांच्या व्यवस्थापनांमध्ये कामगारांना सहभागी होता यावे यासाठी, अनुरूप विधिविधानाद्वारे किंवा अन्य कोणत्याही मार्गाने उपाययोजना करील.]

^३[४३ख. सहकारी संस्थांचे प्रवर्तन.—सहकारी संस्थांची स्वेच्छापूर्वक निर्मिती, स्वायत्त कारभार, लोकशाही नियंत्रण आणि व्यावसायिक व्यवस्थापन यांचे प्रवर्तन करण्यासाठी राज्य प्रयत्नशील राहील.]

४४. नागरिकांकरिता एकरूप नागरी संहिता.—नागरिकांना भारताच्या राज्यक्षेत्रात सर्वत्र एकरूप नागरी संहिता लाभावी यासाठी राज्य प्रयत्नशील राहील.

^४[४५. सहा वर्षांपेक्षा कमी वयाच्या बालकांची प्रारंभिक बाल्यावस्थेतील देखभाल आणि शिक्षण यांकरिता तरतूद.—राज्य, सर्व बालकांसाठी, त्यांच्या वयाची सहा वर्ष पूर्ण होईपर्यंत, प्रारंभिक बाल्यावस्थेतील देखभाल आणि शिक्षण यांसाठी तरतूद करण्याकरिता प्रयत्न करील.]

४६. अनुसूचित जाती, अनुसूचित जनजाती आणि इतर दुर्बल घटक यांचे शैक्षणिक व आर्थिक हितसंवर्धन.—राज्य, जनतेतील दुर्बल घटक, आणि विशेषत: अनुसूचित जाती, अनुसूचित जनजाती यांचे शैक्षणिक व आर्थिक हितसंवर्धन विशेष काळजीपूर्वक करील आणि सामाजिक अन्याय व सर्व प्रकारचे शोषण यांपासून त्यांचे रक्षण करील.

४७. पोषणमान व राहणीमान उंचावणे आणि सार्वजनिक आरोग्य सुधारणे हे राज्याचे कर्तव्य.—आपल्या जनतेचे पोषणमान व राहणीमान उंचावणे आणि सार्वजनिक आरोग्य सुधारणे या गोष्टी राज्य आपल्या प्राथमिक कर्तव्यांपैकी असल्याचे मानील आणि विशेषत: मादक पेये व आरोग्यास अपायकारक अशी अंमलीद्रव्ये यांचे औषधीय प्रयोजनाखेरीज सेवन करण्यावर बंदी आणण्यासाठी राज्य प्रयत्नशील राहील.

४८. कृषि व पशुसंवर्धन यांची सुसूत्र व्यवस्था लावणे.—आधुनिक व शास्त्रीय रीतीने कृषि व पशुसंवर्धन यांची सुसूत्र व्यवस्था लावण्यासाठी राज्य प्रयत्नशील राहील आणि विशेषत: गाई व वासरे आणि इतर दुभती व जुंपणीची गुरे यांच्या जातीचे जतन करणे व त्या सुधारणे आणि त्यांच्या कत्तलीस मनाई करणे यांकरता उपाययोजना करील.

^१संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ८ द्वारे समाविष्ट केला (३ जानेवारी १९७७ रोजी व तेक्कापासून).

^२वरील अधिनियमाच्या कलम ९ द्वारे समाविष्ट केला (३ जानेवारी १९७७ रोजी व तेक्कापासून).

^३संविधान (सत्याणवावी सुधारणा) अधिनियम, २०११ याच्या कलम ३ द्वारे समाविष्ट केला (१२ जानेवारी २०१२ रोजी व तेक्कापासून).

^४संविधान (शहाऱेसावी सुधारणा) अधिनियम, २००२ याच्या कलम ३ द्वारे मूळ मजकुराएवजी दाखल केला (१ एप्रिल २०१० रोजी व तेक्कापासून).

(भाग चार—राज्य धोरणांची निदेशक तत्वे)

^३[४८क. पर्यावरणाचे संरक्षण व संवर्धन करणे आणि वने व वन्य जीवसृष्टी यांचे रक्षण करणे.—राज्य हे, देशाच्या पर्यावरणाचे संरक्षण व संवर्धन करण्यासाठी आणि वने व वन्य जीवसृष्टी यांचे रक्षण करण्यासाठी प्रयत्नशील राहील.]

४९. राष्ट्रीय महत्त्वाची स्मारके व स्थाने आणि वस्तू यांचे संरक्षण.—^३[संसदेने केलेल्या कायद्याद्वारे किंवा त्याअन्वये राष्ट्रीय महत्त्वाचे म्हणून घोषित केलेले] कलादृष्ट्या किंवा ऐतिहासिकदृष्ट्या कुठूहलविषय असलेले प्रत्येक स्मारक किंवा स्थान किंवा वस्तू यांचे यथास्थिति, लूट, विद्रूपण, नाश, स्थलांतरण, विल्हेवाट किंवा निर्यात यांपासून संरक्षण करणे, ही राज्याची जबाबदारी असेल.

५०. कार्यकारी यंत्रणेपासून न्याययंत्रणा अलग ठेवणे.—राज्याच्या लोकसेवांमध्ये कार्यकारी यंत्रणेपासून न्याययंत्रणा अलग ठेवण्याकरता राज्य उपाययोजना करील.

५१. आंतरराष्ट्रीय शांतता व सुरक्षा यांचे संवर्धन.—राज्य हे,—

(क) आंतरराष्ट्रीय शांतता व सुरक्षा यांचे संवर्धन करण्यासाठी ;

(ख) राष्ट्रराष्ट्रांमध्ये न्यायसंगत व सन्मानपूर्ण संबंध राखण्यासाठी ;

(ग) संघटित जनसमाजांच्या आपसातील व्यवहारांमध्ये आंतरराष्ट्रीय कायदा व तहांची आबंधने याबद्दल आदरभावना जोपासण्यासाठी ; आणि

(घ) आंतरराष्ट्रीय विवाद लवादाद्वारे मिटवण्यास प्रोत्साहन देण्यासाठी,

प्रयत्नशील राहील.

^३संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम १० द्वारे समाविष्ट केले (३ जानेवारी १९७७ रोजी व तेह्यापासून).

संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २७ द्वारे मूळ मजकुराएवजी दाखल केले.

[भाग चार-क]

मूलभूत कर्तव्ये

- ५१क. मूलभूत कर्तव्ये.**—(क) संविधानाचे पालन करणे आणि त्याचे आदर्श व संस्था, राष्ट्रध्वज व राष्ट्रगीत यांचा आदर करणे ;
- (ख) ज्यामुळे आपल्या राष्ट्रीय स्वातंत्र्य लढ्यास स्फूर्ती मिळाली त्या उदात्त आदर्शाची जोपासना करून त्यांचे अनुसरण करणे ;
- (ग) भारताची सार्वभौमता, एकता व एकात्मता उन्नत ठेवणे व त्यांचे संरक्षण करणे ;
- (घ) देशाचे संरक्षण करणे व आवाहन केले जाईल तेव्हा राष्ट्रीय सेवा बजावणे ;
- (ङ) धार्मिक, भाषिक व प्रादेशिक किंवा वर्गीय भेदांच्या पलीकडे जाऊन भारतातील सर्व जनतेमध्ये सामंजस्य व बंधुभाव वाढीला लावणे ; स्त्रियांच्या प्रतिष्ठेला उणेपणा आणणाऱ्या प्रथांचा त्याग करणे ;
- (च) आपल्या संमिश्र संस्कृतीच्या समृद्ध वारशाचे मोल जाणून तो जतन करणे ;
- (छ) वने, सरोवरे, नद्या व वन्य जीवसृष्टी यांसह नैसर्गिक पर्यावरणाचे रक्षण करून त्यात सुधारणा करणे आणि प्राणिमात्रांबद्दल दयाबुद्धी बाळगणे ;
- (ज) विज्ञाननिष्ठ दृष्टिकोन, मानवतावाद आणि शोधकबुद्धी व सुधारणावाद यांचा विकास करणे ;
- (झ) सार्वजनिक मालमत्तेचे रक्षण करणे व हिंसाचाराचा निग्रहपूर्वक त्याग करणे ;
- (ज) राष्ट्र सातत्याने, उपक्रम व सिद्धी यांच्या चढत्या श्रेणी गाठत जाईल अशा प्रकारे व्यक्तिगत व सामुदायिक स्वरूपाच्या सर्व कार्यक्षेत्रात पराकार्षेचे यश संपादन करण्यासाठी झटणे ;
- [(ट) मातापित्याने किंवा पालकाने सहा ते चौदा वर्षादरम्यानचे आपले अपत्य किंवा, यथास्थिति, पाल्य याला शिक्षणाच्या संधी देणे,]
- ही प्रत्येक भारतीय नागरिकाची कर्तव्ये असतील.]

१. संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ११ द्वारे समाविष्ट केला (३ जानेवारी १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

२. संविधान (शहारेंशीवी सुधारणा) अधिनियम, २००२ याच्या कलम ४ द्वारे समाविष्ट केला (१ एप्रिल २०१० रोजी व तेव्हापासून).

भाग पाच

संघराज्य

प्रकरण एक—कार्यकारी यंत्रणा

राष्ट्रपती व उपराष्ट्रपती

५२. भारताचा राष्ट्रपती.—भारताचा एक राष्ट्रपती असेल.

५३. संघराज्याचा कार्यकारी अधिकार.—(१) संघराज्याचा कार्यकारी अधिकार, राष्ट्रपतीकडे निहित असेल आणि त्याच्याकडून प्रत्यक्षपणे किंवा त्याच्या हाताखालील अधिकाऱ्यांमार्फत या संविधानानुसार त्याचा वापर केला जाईल.

(२) पूर्वगामी तरतुदीच्या व्यापकतेला बाध न येऊ देता, संघराज्याच्या संरक्षण दलांचे सर्वोच्च अधिपत्य राष्ट्रपतीकडे निहित असेल आणि त्याचा वापर कायद्याद्वारे विनियमित केला जाईल.

(३) या अनुच्छेदातील कोणत्याही गोष्टीमुळे,—

(क) कोणत्याही विद्यमान कायद्याद्वारे कोणत्याही राज्याच्या शासनाला किंवा अन्य प्राधिकाऱ्याला प्रदान करण्यात आलेले कोणतेही कार्याधिकार राष्ट्रपतीकडे हस्तांतरित होतात, असे मानले जाणार नाही ; किंवा

(ख) राष्ट्रपती व्यतिरिक्त अन्य प्राधिकाऱ्यास कायद्याद्वारे कार्याधिकार प्रदान करण्यास संसदेला प्रतिबंध होणार नाही.

५४. राष्ट्रपतीची निवडणूक.—राष्ट्रपती,—

(क) संसदेच्या दोन्ही सभागृहांचे निवडून आलेले सदस्य ; आणि

(ख) राज्यांच्या विधानसभांचे निवडून आलेले सदस्य ;

यांनी मिळून बनलेल्या निर्वाचकगणांच्या सदस्यांकडून, निवडला जाईल.

*[स्पष्टीकरण.—या अनुच्छेदातील आणि अनुच्छेद ५५ मधील, “राज्य” यात, दिल्लीचे राष्ट्रीय राजधानी राज्यक्षेत्र आणि *पॅर्टिंगचेरीचे संघ राज्यक्षेत्र यांचा समावेश आहे.]

५५. राष्ट्रपतीच्या निवडणुकीची रीत.—(१) राष्ट्रपतीच्या निवडणुकीत, निरनिराळ्या राज्यांच्या प्रतिनिधित्वाच्या प्रमाणात, शक्य असेल तेथवर एकरूपता असेल.

(२) राज्याराज्यांमध्ये परस्परांत अशी एकरूपता, तसेच सर्व राज्ये मिळून व संघराज्य यांच्यात समतोल साधण्याच्या प्रयोजनार्थ, संसदेच्या व प्रत्येक राज्याच्या विधानसभेच्या प्रत्येक निवडून आलेल्या सदस्यास अशा निवडणुकीत जितकी मते देण्याचा हक्क असेल, त्या मतांची संख्या पुढील रीतीने निर्धारित केली जाईल :—

(क) राज्याच्या विधानसभेच्या प्रत्येक निवडून आलेल्या सदस्यास, त्या राज्याच्या लोकसंघेला त्या विधानसभेच्या निवडून आलेल्या सदस्यांच्या एकूण संख्येने भागले असता येणाऱ्या भागाकारात एक हजाराच्या जितक्या पटी असतील तितकी मते असतील ;

(ख) जर एक हजाराच्या उक्त पटी हिशेबात घेतल्यानंतरची शेष संख्या, पाचशेपेक्षा कमी नसल्यास, उपखंड (क) मध्ये निर्देशिलेल्या प्रत्येक सदस्याच्या मतांमध्ये आणखी एका मताची वाढ केली जाईल ;

^१ संविधान (सत्तरावी सुधारणा) अधिनियम, १९९२ याच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केले (१ जून १९९५ रोजी व तेव्हापासून).

* पॅर्टिंगचेरी (नामांतर) अधिनियम, २००६ याच्या कलम ३ द्वारे आता पुढुचेरी असे नाव आहे (१ ऑक्टोबर २००६ रोजी व तेव्हापासून).

(भाग पाच—संघराज्य)

(ग) संसदेच्या कोणत्याही सभागृहातील प्रत्येक निवडून आलेल्या सदस्यास, उपखंड (क) व (ख) अन्वये राज्यांच्या विधानसभांच्या सदस्यांना नेमून दिलेल्या मतांच्या एकूण संख्येस, संसदेच्या दोन्ही सभागृहातील निवडून आलेल्या सदस्यांच्या एकूण संख्येने भागले असता जी संख्या येईल तितकी मते असतील. अर्ध्याहून जास्त असलेले अपूर्णांक हे पूर्णांक म्हणून गणले जातील व इतर अपूर्णांक दुर्लक्षिले जातील.

(३) राष्ट्रपतीची निवडूनक, प्रमाणशीर प्रतिनिधित्व पद्धतीनुसार एकल संक्रमणीय मताद्वारे घेतली जाईल आणि अशा निवडणुकीतील मतदान, गुप्त मतदान पद्धतीने होईल.

[स्पष्टीकरण.—या अनुच्छेदातील “लोकसंख्या” या शब्दप्रयोगाचा अन्वयार्थ, ज्या जनगणनेची संबद्ध आकडेवारी प्रकाशित झालेली आहे अशा लगतपूर्व जनगणनेमध्ये अजमावलेली लोकसंख्या, असा आहे :

परंतु असे की, या स्पष्टीकरणातील ज्या जनगणनेची संबद्ध आकडेवारी प्रकाशित झालेली आहे अशा लगतपूर्व जनगणनेमध्ये या उल्लेखाचा अन्वयार्थ, सन ^१[२०२६] नंतर होणाऱ्या पहिल्या जनगणनेची संबद्ध आकडेवारी प्रकाशित होईपर्यंत १९७१ च्या जनगणनेमध्ये असा लावला जाईल]

५६. राष्ट्रपतीचा पदावधी.—(१) राष्ट्रपती, ज्या दिनांकास आपले पद ग्रहण करील त्या दिनांकापासून पाच वर्षांच्या अवधीपर्यंत ते पद धारण करील :

परंतु असे की,—

(क) राष्ट्रपती, उपराष्ट्रपतीस संबोधून आपल्या पदाचा सहीनिशी लेखी राजीनामा देऊ शकेल ;

(ख) राष्ट्रपतीने संविधानाचा भंग केल्याबद्दल त्याला अनुच्छेद ६१ मध्ये तरतूद केलेल्या रीतीने महाभियोगाद्वारे पदावरून दूर करता येईल ;

(ग) राष्ट्रपती, आपला पदावधी संपला असला तरीही, त्याचा उत्तराधिकारी त्याचे पद ग्रहण करीपर्यंत आपले पद धारण करणे चालू ठेवील.

(२) उपराष्ट्रपती, खंड (१) च्या परंतुकाच्या खंड (क) अन्वये त्यास संबोधून लिहिलेल्या कोणत्याही राजीनाम्याचे वृत्त, लोकसभेच्या अध्यक्षास तात्काळ कळवील.

५७. फेरनिवडणुकीस पात्रता.—जी व्यक्ती, राष्ट्रपती म्हणून पद धारण करीत आहे अथवा जिने असे पद धारण केलेले आहे ती व्यक्ती, या संविधानाच्या अन्य तरतुदीना अधीन राहून त्या पदासाठी होणाऱ्या फेरनिवडणुकीस पात्र असेल.

५८. राष्ट्रपतिपदाच्या निवडणुकीसाठी अर्हता.—(१) कोणतीही व्यक्ती,—

(क) भारतीय नागरिक ;

(ख) पस्तीस वर्षे पूर्ण वयाची ; आणि

(ग) लोकसभा सदस्य म्हणून निवडून येण्यास अर्हताप्राप्त,

असल्याखेरीज राष्ट्रपतिपदाच्या निवडणुकीस पात्र असणार नाही.

(२) एखादी व्यक्ती, भारत सरकारच्या किंवा कोणत्याही राज्य शासनाच्या नियंत्रणाखालील अथवा उक्त सरकारांपैकी कोणाच्याही नियंत्रणाधीन असलेल्या कोणत्याही स्थानिक किंवा अन्य प्राधिकरणाच्या नियंत्रणाखालील, कोणतेही लाभाचे पद धारण करत असेल, तर, ती व्यक्ती, राष्ट्रपती म्हणून निवडून येण्यास पात्र असणार नाही.

स्पष्टीकरण.—या अनुच्छेदाच्या प्रयोजनांकरता, केवळ एखादी व्यक्ती ही संघराज्याचा राष्ट्रपती किंवा उपराष्ट्रपती अथवा कोणत्याही राज्याचा राज्यपाल ^२[* * *] आहे अथवा संघराज्याचा किंवा कोणत्याही राज्याचा मंत्री आहे, एवढ्याच कारणाने ती एखादे लाभाचे पद धारण करते, असे मानले जाणार नाही.

^१. संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम १२ द्वारे मूळ स्पष्टीकरणाएवजी दाखल केले (३ जानेवारी १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

^२. संविधान (चौन्याएशीवी सुधारणा) अधिनियम, २००१ याच्या कलम २ द्वारे " २००० " या ऐवजी दाखल केले (२१ फेब्रुवारी २००२ रोजी व तेव्हापासून).

^३. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे " किंवा राजप्रमुख किंवा उपराजप्रमुख " हा मजकूर गाळला.

(भाग पाच—संघराज्य)

५९. राष्ट्रपतिपदाच्या शर्ती.—(१) राष्ट्रपती, संसदेच्या कोणत्याही सभागृहाचा किंवा कोणत्याही राज्याच्या विधानमंडळाच्या सभागृहाचा सदस्य असणार नाही आणि संसदेच्या कोणत्याही सभागृहाचा किंवा कोणत्याही राज्याच्या विधानमंडळाच्या सभागृहाचा सदस्य राष्ट्रपती म्हणून निवडून आला तर, तो, राष्ट्रपती म्हणून आपले पद ग्रहण करील त्या दिनांकास त्याने त्या सभागृहातील आपली जागा रिक्त केली असल्याचे मानण्यात येईल.

(२) राष्ट्रपती, अन्य कोणतेही लाभपद धारण करणार नाही.

(३) राष्ट्रपती, आपल्या अधिकृत निवासस्थानाचा, निवासशुल्क न देता वापर करण्यास हक्कदार असेल आणि संसद कायद्याद्वारे ठरवील अशा वित्तलब्धी, भत्ते व विशेषाधिकार यांचाही हक्कदार असेल आणि त्यासंबंधात याप्रमाणे तरतूद केली जाईपर्यंत दुसऱ्या अनुसूचीत विनिर्दिष्ट केलेल्या अशा वित्तलब्धी, भत्ते व विशेषाधिकार यांना तो हक्कदार असेल.

(४) राष्ट्रपतीची वित्तलब्धी आणि भत्ते त्याच्या पदावधीत कमी केले जाणार नाहीत.

६०. राष्ट्रपतीने शपथ घेणे किंवा प्रतिज्ञा करणे.—प्रत्येक राष्ट्रपती व राष्ट्रपती म्हणून कार्य करणारी किंवा राष्ट्रपतीची कार्य पार पाडणारी प्रत्येक व्यक्ती, आपले पद ग्रहण करण्यापूर्वी, भारताच्या मुख्य न्यायमूर्तीच्या समक्ष किंवा तो अनुपस्थित असेल तर, सर्वोच्च न्यायालयाच्या उपलब्ध ज्येष्ठतम न्यायमूर्तीच्या समक्ष पुढील नमुद्यानुसार शपथ घेऊन किंवा प्रतिज्ञा करून त्याखाली सही करील, ती म्हणजे अशी—

ईश्वरसाक्ष शपथ घेतो की,

“मी, क.ख. _____ मी भारताचा राष्ट्रपती म्हणून आपल्या पदाचे गांभीर्यपूर्वक प्रतिज्ञा करतो.

निष्ठापूर्वक कार्यपालन करीन (किंवा मी भारताच्या राष्ट्रपतीची कार्य पार पाडीन) आणि माझ्या संपूर्ण क्षमतेनिशी संविधान व कायदा यांचे जतन, रक्षण व संरक्षण करीन आणि मी स्वतःला भारतीय जनतेच्या सेवेस व कल्याणास वाहून घेईन.”

६१. राष्ट्रपतीवरील महाभियोगाची कार्यपद्धती.—(१) संविधानाच्या उल्लंघनाबद्दल राष्ट्रपतीवर महाभियोग लावावयाचा असेल तेव्हा, त्यासंबंधीचा दोषारोप संसदेच्या कोणत्याही सभागृहाकडून करण्यात येईल.

(२) (क) असा दोषारोप करण्याचा प्रस्ताव एखाद्या ठरावात अंतर्भूत करून, तो ठराव मांडण्याचा आपला उद्देश असल्याबद्दल त्या सभागृहातील एकूण सदस्यसंख्येच्या किमान एक-चतुर्थांश सदस्यांनी स्वाक्षरित केलेली निदान चौदा दिवसांची लेखी नोटीस दिली गेल्यानंतर तो मांडला गेल्याखेरीज, आणि

(ख) असा ठराव त्या सभागृहाच्या एकूण सदस्यसंख्येच्या किमान दोन-तृतीयांश सदस्यांच्या बहुमताने पारित करण्यात आल्याखेरीज, असा कोणताही दोषारोप केला जाणार नाही.

(३) संसदेच्या कोणत्याही सभागृहाकडून याप्रमाणे दोषारोप करण्यात येईल तेव्हा, दुसरे सभागृह, त्या दोषारोपाचे अन्वेषण करील किंवा करण्याची व्यवस्था करील आणि राष्ट्रपतीस अशा अन्वेषणाच्या वेळी हजर राहण्याचा व आपली बाजू मांडण्याचा हक्क असेल.

(४) जर अन्वेषणान्ती, राष्ट्रपतीच्या विस्तृद्ध करण्यात आलेला दोषारोप सिद्ध झाला आहे, असे धोषित करणारा ठराव, ज्या सभागृहाने दोषारोपाचे अन्वेषण केले होते किंवा करण्याची व्यवस्था केली होती त्या सभागृहाच्या एकूण सदस्यसंख्येच्या किमान दोन-तृतीयांश सदस्यांच्या बहुमताने पारित झाला तर, अशा ठरावाच्या परिणामी राष्ट्रपतीस, तो ठराव याप्रमाणे पारित झाल्याच्या दिनांकास व तेव्हापासून त्याच्या पदावरून दूर केले जाईल.

६२. राष्ट्रपतीचे रिक्त पद भरण्याकरिता निवडणूक घेण्याची मुदत आणि निमित्तवशात् रिक्त होणारे पद भरण्याकरिता निवडून आलेल्या व्यक्तीचा पदावधी.—(१) राष्ट्रपतीचा पदावधी संपल्यामुळे रिक्त होणारे पद भरण्याकरिता निवडणूक घ्यावयाची असेल तेव्हा, तो अवधी संपण्यापूर्वी ती निवडणूक पूर्ण करण्यात येईल.

(२) राष्ट्रपतीचा मृत्यू झाला, त्याने राजीनामा दिला किंवा त्यास पदावरून दूर केले गेले या कारणामुळे किंवा अन्यथा रिक्त होणारे त्याचे पद भरण्याकरिता, ते पद रिक्त झाल्याच्या दिनांकानंतर शक्य तितक्या लवकर आणि कोणत्याही परिस्थितीत त्या दिनांकापासून सहा महिन्यांच्या आत, निवडणूक घेण्यात येईल आणि रिक्त पद भरण्याकरिता निवडून आलेली व्यक्ती, अनुच्छेद ५६ च्या तरतुदीना अधीन राहून आपले पद ग्रहण केल्याच्या दिनांकापासून पाच वर्षांच्या पूर्ण अवधीपर्यंत, पद धारण करण्यास हक्कदार असेल.

(भाग पाच—संघराज्य)

६३. भारताचा उपराष्ट्रपती.—भारताचा एक उपराष्ट्रपती असेल.

६४. उपराष्ट्रपती राज्यसभेचा पदसिद्ध सभापती असणे.—उपराष्ट्रपती हा, राज्यसभेचा पदसिद्ध सभापती असेल व तो कोणतेही अन्य लाभपद धारण करणार नाही :

परंतु असे की, उपराष्ट्रपती जेव्हा अनुच्छेद ६५ अन्वये राष्ट्रपती म्हणून कार्य करील किंवा राष्ट्रपतीची कार्ये पार पाडील तेव्हा, अशा कोणत्याही कालावधीत तो राज्यसभेच्या सभापतीपदाची कर्तव्ये पार पाडणार नाही आणि राज्यसभेच्या सभापतीला अनुच्छेद ९७ अन्वये प्रदेय असलेले कोणतेही वेतन व भत्ता मिळण्यास हक्कदार असणार नाही.

६५. राष्ट्रपतीचे पद निमित्तवशात् रिक्त होईल त्या त्या प्रसंगी उपराष्ट्रपतीने राष्ट्रपती म्हणून कार्य करणे अथवा राष्ट्रपतीच्या अनुपस्थितीत त्याची कार्ये पार पाडणे.—(१) राष्ट्रपतीचा मृत्यु झाला, त्याने राजीनामा दिला किंवा त्यास पदावरून दूर केले गेले या कारणामुळे किंवा अन्यथा त्याचे पद केव्हाही रिक्त झाल्यास, असे रिक्त पद भरण्याबाबत या प्रकरणात असलेल्या तरतुदीनुसार निवडून आलेला नवीन राष्ट्रपती आपले पद ग्रहण करील त्या दिनांकापर्यंत उपराष्ट्रपती हा राष्ट्रपती म्हणून कार्य करील.

(२) जेव्हा अनुपस्थिती, आजार किंवा अन्य कोणतेही कारण यामुळे राष्ट्रपती आपली कार्ये पार पाडण्यास असमर्थ असेल तेव्हा, राष्ट्रपती आपला कार्यभार पुन्हा हाती घेईल त्या दिनांकापर्यंत उपराष्ट्रपती त्याची कार्ये पार पाडील.

(३) उपराष्ट्रपती, ज्यावेळी अशाप्रकारे राष्ट्रपती म्हणून कार्य करीत असेल किंवा त्याची कार्ये पार पाडत असेल त्या अवधीत व त्या अवधीच्या संबंधात, त्यास राष्ट्रपतीचे सर्व अधिकार व उन्मुक्ती असतील व संसद कायद्याद्वारे निर्धारित करील अशा वित्तलब्धी, भत्ते व विशेषाधिकार यांना आणि जोपर्यंत त्या संबंधात याप्रमाणे तरतूद करण्यात येत नाही तोपर्यंत, दुसऱ्या अनुसूचीत विनिर्दिष्ट केल्याप्रमाणे वित्तलब्धी, भत्ते व विशेषाधिकार यांना, तो हक्कदार असेल.

६६. उपराष्ट्रपतीची निवडणूक—(१) उपराष्ट्रपती, प्रमाणशीर प्रतिनिधित्व पद्धतीनुसार एकल संक्रमणीय मताद्वारे ^१[संसदेच्या दोन्ही सभागृहांचे सदस्य मिळून बनलेल्या निर्वाचकगणाच्या सदस्यांकडून निवडला जाईल] आणि अशा निवडणुकीतील मतदान गुप्त मतदान पद्धतीने होईल.

(२) उपराष्ट्रपती, संसदेच्या कोणत्याही सभागृहाचा किंवा कोणत्याही राज्याच्या विधानमंडळाच्या सभागृहाचा सदस्य असणार नाही आणि संसदेच्या कोणत्याही सभागृहाचा किंवा कोणत्याही राज्याच्या विधानमंडळाच्या सभागृहाचा सदस्य, उपराष्ट्रपती म्हणून निवडून आला तर, तो उपराष्ट्रपती म्हणून आपले पद ग्रहण करील त्या दिनांकास त्याने त्या सभागृहातील आपली जागा रिक्त केली असल्याचे मानण्यात येईल.

(३) कोणतीही व्यक्ती,—

- (क) भारताची नागरिक,
 - (ख) पस्तीस वर्षे पूर्ण वयाची, आणि
 - (ग) राज्यसभेची सदस्य म्हणून निवडून येण्यास अर्हताप्राप्त,
- असल्याखेरीज उप राष्ट्रपतिपदाच्या निवडणुकीस पात्र असणार नाही.

^१. संविधान (अकरावी सुधारणा) अधिनियम, १९६१ याच्या कलम २ द्वारे "संसदेच्या दोन्ही सभागृहाच्या संयुक्त सत्रात जमलेल्या सदस्यांकडून निवडला जाईल" याएवजी दाखल केला.

(भाग पाच—संघराज्य)

(४) एखादी व्यक्ती, भारत सरकारच्या किंवा कोणत्याही राज्य शासनाच्या नियंत्रणाखालील अथवा उक्त सरकारांपैकी कोणाच्याही नियंत्रणाधीन असलेल्या कोणत्याही स्थानिक किंवा अन्य प्राधिकाऱ्याच्या नियंत्रणाखालील कोणतेही लाभपद धारण करत असेल तर, ती उपराष्ट्रपती पदाच्या निवडणुकीस पात्र असणार नाही.

स्पष्टीकरण—या अनुच्छेदाच्या प्रयोजनांकरता, केवळ एखादी व्यक्ती ही, संघराज्याचा राष्ट्रपती किंवा उपराष्ट्रपती अथवा कोणत्याही राज्याचा राज्यपाल ^{१[***]} आहे अथवा संघराज्याचा किंवा कोणत्याही राज्याचा मंत्री आहे, एवढ्याच कारणाने ती एखादे लाभपद धारण करते, असे मानले जाणार नाही.

६७. उपराष्ट्रपतीचा पदावधी.—उपराष्ट्रपती, ज्या दिनांकास आपले पद ग्रहण करील त्या दिनांकापासून पाच वर्षांच्या अवधीपर्यंत ते पद धारण करील :

परंतु असे की,—

(क) उपराष्ट्रपती राष्ट्रपतीस संबोधून आपल्या पदाचा सहीनिशी लेखी राजीनामा देऊ शकेल ;

(ख) राज्यसभेच्या त्यावेळच्या सर्व सदस्यांच्या बहुमताने पारित झालेल्या आणि लोकसभेने संमत केलेल्या ठरावाद्वारे उपराष्ट्रपतीस त्याच्या पदावरून दूर करता येईल; परंतु या खंडाच्या प्रयोजनार्थ, कोणताही ठराव मांडण्याचा उद्देश असल्याबद्दल निदान चौदा दिवसांची नोटीस देण्यात आल्याखेरीज तो मांडला जाणार नाही ;

(ग) उपराष्ट्रपती, आपला पदावधी संपत्ता असला तरीही, त्याचा उत्तराधिकारी त्याचे पद ग्रहण करीपर्यंत आपले पद धारण करणे चालू ठेवील.

६८. उपराष्ट्रपतीचे रिक्त पद भरण्याकरिता निवडणूक घेण्याची मुदत आणि निमित्तवशात् रिक्त होणारे पद भरण्याकरिता निवडून आलेल्या व्यक्तीचा पदावधी.—(१) उपराष्ट्रपतीचा पदावधी संपल्यामुळे रिक्त पद भरण्याकरिता निवडणूक घ्यावयाची असेल तेव्हा, तो अवधी संपण्यापूर्वी ती निवडणूक पूर्ण करण्यात येईल.

(२) उपराष्ट्रपतीचा मृत्यू झाला, त्याने राजीनामा दिला किंवा त्यास पदावरून दूर केले गेले या कारणामुळे किंवा अन्यथा रिक्त होणारे त्याचे पद भरण्याकरिता, ते पद रिक्त झाल्याच्या दिनांकानंतर शक्य तितक्या लवकर कोणत्याही परिस्थितीत त्या दिनांकापासून सहा महिन्यांच्या आत, निवडणूक घेण्यात येईल; आणि रिक्त पद भरण्याकरिता निवडून आलेली व्यक्ती, अनुच्छेद ६७ च्या तरतुदीना अधीन राहून, आपले पद ग्रहण केल्याच्या दिनांकापासून पाच वर्षांच्या पूर्ण अवधीपर्यंत, पद धारण करण्यास हक्कदार असेल.

६९. उपराष्ट्रपतीने शपथ घेणे किंवा प्रतिज्ञा करणे.—प्रत्येक उपराष्ट्रपती, आपले पद ग्रहण करण्यापूर्वी राष्ट्रपतीच्या किंवा त्याने त्यासंबंधात नियुक्त केलेल्या एखाद्या व्यक्तीच्या समक्ष पुढील नमुन्यानुसार शपथ घेऊन किंवा प्रतिज्ञा करून त्याखाली सही करील, ती म्हणजे अशी—

ईश्वरसाक्ष शपथ घेतो की,

“मी, क.ख. _____ मी कायद्याद्वारे प्रस्थापित झालेल्या अशा भारताच्या

गांभीर्यपूर्वक प्रतिज्ञा करतो.

संविधानाबद्दल खरी श्रद्धा व निष्ठा बाळगीन आणि आता जे कर्तव्य मी अंगीकारणार आहे ते मी निष्ठापूर्वक पार पाडीन.”

७०. इतर आकस्मिक प्रसंगी राष्ट्रपतीची कार्ये पार पाडणे.—या प्रकरणात ज्याकरता तरतूद करण्यात आलेली नाही अशा कोणत्याही आकस्मिक प्रसंगी, राष्ट्रपतीची कार्ये पार पाडण्यासाठी संसदेस, तिला योग्य वाटेल अशी तरतूद करता येईल.

^{१.} संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ आणि अनुसूची यांद्वारे “किंवा राजप्रमुख किंवा उपराजप्रमुख” हा मजकूर गाळला.

(भाग पाच-संघराज्य)

^१[७१. राष्ट्रपती किंवा उपराष्ट्रपती यांच्या निवडणुकीसंबंधीच्या किंवा तिच्याशी निगडित असलेल्या बाबी.—(१) राष्ट्रपती किंवा उपराष्ट्रपती यांच्या निवडणुकीतून उद्भवणारे किंवा तिच्याशी निगडित असे सर्व शंकास्पद मुद्दे व विवाद यांची चौकशी व निर्णय, सर्वोच्च न्यायालयाकडून करण्यात येईल आणि त्याचा निर्णय अंतिम असेल.

(२) जर एखाद्या व्यक्तीची राष्ट्रपती किंवा उपराष्ट्रपती म्हणून झालेली निवडूनक सर्वोच्च न्यायालयाने रद्दबातल म्हणून घोषित केली तर, तिने सर्वोच्च न्यायालयाच्या निर्णयाच्या दिनांकास किंवा त्यापूर्वी राष्ट्रपतीच्या किंवा, यथास्थिति, उपराष्ट्रपतीच्या पदाचे अधिकार वापरताना व कर्तव्ये पार पाडताना केलेल्या कृती, त्या घोषणेमुळे विधिअग्राह्य ठरणार नाहीत.

(३) या संविधानाच्या तरतुदीना अधीन राहून, संसदेला राष्ट्रपतीच्या किंवा उपराष्ट्रपतीच्या निवडणुकीसंबंधीच्या किंवा तिच्याशी निगडित असलेल्या कोणत्याही बाबीचे कायद्याद्वारे विनियमन करता येईल.

(४) एखाद्या व्यक्तीची राष्ट्रपती किंवा उपराष्ट्रपती म्हणून झालेली निवडूनक, तिला निवडून देणाऱ्या निर्वाचकगणामध्ये कोणत्याही कारणामुळे सदस्याची एखादी जागा रिक्त असल्याच्या कारणावरून प्रश्नास्पद करता येणार नाही.]

७२. विवक्षित प्रकरणी क्षमा, इत्यादी करण्याचा आणि शिक्षादेश निलंबित करण्याचा, त्यात सूट देण्याचा किंवा तो सौम्य करण्याचा राष्ट्रपतीचा अधिकार.—(१) कोणत्याही अपराधाबद्दल दोषी ठरवण्यात आलेल्या कोणत्याही व्यक्तीला,—

(क) जेव्हा शिक्षा किंवा शिक्षादेश लष्करी न्यायालयाने दिला असेल, अशा सर्व प्रकरणी;

(ख) जेव्हा शिक्षा किंवा शिक्षादेश संघराज्याच्या कार्यकारी अधिकाराच्या व्याप्तीतील एखाद्या बाबीशी संबंधित असलेल्या कोणत्याही कायद्याविरुद्ध केलेल्या अपराधाबद्दल देण्यात आला असेल, अशा सर्व प्रकरणी;

(ग) जेव्हा शिक्षादेश हा मृत्युशिक्षादेश असेल, अशा सर्व प्रकरणी;

शिक्षेबद्दल क्षमा करण्याचा, शिक्षेस तहकुबी देण्याचा, शिक्षेस स्थगिती देण्याचा किंवा शिक्षेत सूट देण्याचा अथवा शिक्षादेश निलंबित करण्याचा, त्यात सूट देण्याचा किंवा तो सौम्य करण्याचा राष्ट्रपतीस अधिकार असेल.

(२) लष्करी न्यायालयाने दिलेला शिक्षादेश निलंबित करण्याचा, त्यात सूट देण्याचा किंवा तो सौम्य करण्याचा जो अधिकार कायद्याद्वारे संघराज्याच्या सशस्त्र सेनांमधील एखाद्या अधिकाऱ्यास प्रदान करण्यात आला असेल त्या अधिकारावर, खंड (१) च्या उपखंड (क) मधील कोणत्याही गोष्टीचा परिणाम होणार नाही.

(३) त्या त्या वेळी अंमलात असलेल्या कोणत्याही कायद्याअन्वये मृत्युशिक्षादेश निलंबित करण्याकरता किंवा तो सौम्य करण्याकरता राज्याच्या राज्यपालाला ^१[* * *] जो अधिकार वापरता येण्यासारखा असेल त्या अधिकारावर, खंड (१) च्या उपखंड (ग) मधील कोणत्याही गोष्टीचा परिणाम होणार नाही.

७३. संघराज्याच्या कार्यकारी अधिकाराची व्याप्ती.—(१) या संविधानाच्या तरतुदीना अधीन राहून, संघराज्याच्या कार्यकारी अधिकाराची व्याप्ती,—

(क) ज्यांच्या बाबतीत संसदेला कायदे करण्याचा अधिकार आहे त्या बाबीपुरती ; आणि

(ख) कोणत्याही तहाच्या किंवा कराराच्या अन्वये भारत सरकारला वापरता येण्यासारखे हक्क, प्राधिकार आणि अधिकारिता यांचा वापर करण्यापुरती

असेल :

परंतु असे की, या संविधानात किंवा संसदेने केलेल्या कोणत्याही कायद्यात स्पष्टपणे तरतूद केली असेल त्याव्यतिरिक्त इतर बाबतीत, उपखंड (क) मध्ये निर्देशिलेल्या कार्यकारी अधिकाराच्या व्याप्तीत ^२[* * *] कोणत्याही राज्यामध्ये, ज्यांच्या बाबतीत राज्याच्या विधानमंडळालाही कायदे करण्याचा अधिकार आहे, अशा बाबी येणार नाहीत.

^१ संविधान (एकोणचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७५ याच्या कलम २ द्वारे (१० ऑगस्ट १९७५ रोजी व तेह्वापासून) आणि तदनंतर संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम १० द्वारे अनुच्छेद ७१, वरीलप्रमाणे सुधारित केला (२० जून १९७९ रोजी व तेह्वापासून).

^२ संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे “किंवा राजप्रमुखाला” हे शब्द गाळले.

^३ वरील अधिनियमाच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे “पहिल्या अनुसूचीचा भाग क किंवा भाग ख यात उल्लेखिलेल्या” हा मजकूर गाळला.

(भाग पाच-संघराज्य)

(२) संसदेकडून अन्यथा तरतूद करण्यात येईपर्यंत, ज्यांच्या बाबतीत संसदेला एखाद्या राज्याकरता कायदे करण्याचा अधिकार आहे अशा बाबींमध्ये, या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी ते राज्य अथवा त्या राज्याचा कोणताही अधिकारी किंवा प्राधिकारी, जो कार्यकारी अधिकार किंवा जे कार्याधिकार वापरू शकत असे, त्या अधिकारांचा किंवा कार्यकारी अधिकारांचा वापर त्या राज्याला आणि त्या अधिकान्याला किंवा प्राधिकान्याला, या अनुच्छेदात काहीही असले तरी, चालू ठेवता येईल.

मंत्रिपरिषद

७४. राष्ट्रपतीस सहाय्य व सल्ला देण्यासाठी मंत्रिपरिषद.—^१[(१) राष्ट्रपतीस सहाय्य व सल्ला देण्यासाठी एक मंत्रिपरिषद असेल जिच्या प्रमुखपदी प्रधानमंत्री असेल आणि राष्ट्रपती आपली कार्ये पार पाडताना अशा सल्ल्यानुसार वागेल :]

^२[परंतु असे की, राष्ट्रपती, मंत्रिपरिषदेला अशा सल्ल्याचा सर्वसाधारणपणे किंवा अन्यथा फेरविचार करण्यास सांगू शकेल, आणि राष्ट्रपती अशा फेरविचारानंतर देण्यात आलेल्या सल्ल्यानुसार वागेल.]

(२) मंत्र्यांनी राष्ट्रपतीस काही सल्ला दिला होता काय आणि असल्यास कोणता, या प्रश्नाबाबत कोणत्याही न्यायालयात चौकशी करता येणार नाही.

७५. मंत्र्यांसंबंधी अन्य तरतुदी.—(१) प्रधानमंत्री राष्ट्रपतीकडून नियुक्त केला जाईल आणि इतर मंत्री राष्ट्रपतीकडून प्रधानमंत्राच्या सल्ल्यावरून नियुक्त केले जातील.

^३[(१क) प्रधानमंत्री तसेच मंत्री यांची एकूण संख्या, लोकसभेतील एकूण सदस्यसंख्येच्या पंधरा टक्क्यांपेक्षा अधिक असणार नाही.

(१ख) कोणत्याही राजकीय पक्षामध्ये असलेला संसदेच्या कोणत्याही एका सभागृहाचा सदस्य, दहाव्या अनुसूचीच्या परिच्छेद २ अन्वये त्या सभागृहाचा सदस्य होण्यास अनर्ह ठरवण्यात आला असेल तर, तो, त्याच्या अनर्हतेच्या दिनांकापासून सुरु होणाऱ्या व असा सदस्य म्हणून ज्या दिनांकास त्याचा पदावधी समाप्त होईल त्या दिनांकापर्यंतच्या कालावधीसाठी किंवा असा कालावधी समाप्त होण्यापूर्वी त्याने संसदेच्या कोणत्याही सभागृहाची निवडणूक लढविली असेल तर, तो ज्या दिनांकास निवडून आल्याचे घोषित करण्यात येईल त्या दिनांकापर्यंतच्या कालावधीसाठी, यांपैकी जो अगोदर येईल तोपर्यंतच्या कालावधीसाठी, खंड (१) अन्वये, मंत्री म्हणून नियुक्त केला जाण्यास देखील अनर्ह असेल.]

(२) राष्ट्रपतीची मर्जी असेपर्यंत मंत्री पदे धारण करतील.

(३) मंत्रिपरिषद लोकसभेस सामुदायिकपणे जबाबदार असेल.

(४) मंत्र्याने आपले पद ग्रहण करण्यापूर्वी, तिसऱ्या अनुसूचीमध्ये त्या प्रयोजनार्थ दिलेल्या नमुन्यानुसार राष्ट्रपती त्यास पदाची व गोपनीयतेची शापथ देईल.

(५) जो मंत्री, कोणत्याही कालावधीत सलग सहा महिने संसदेच्या कोणत्याही सभागृहाचा सदस्य नसेल त्याचे मंत्रिपद तो कालावधी संपत्ताच संपुष्टात येईल.

(६) मंत्र्यांचे वेतन व भत्ते, संसद, कायद्याद्वारे वेळोवेळी निर्धारित करील त्याप्रमाणे असतील आणि संसद याप्रमाणे ते निर्धारित करीपर्यंत, दुसऱ्या अनुसूचीत विनिर्दिष्ट केल्याप्रमाणे असतील.

भारताचा महान्यायवादी

७६. भारताचा महान्यायवादी.—(१) राष्ट्रपती, सर्वोच्च न्यायालयाचा न्यायाधीश म्हणून नियुक्त होण्यास जी व्यक्ती अहर्ताप्राप्त असेल अशा एखाद्या व्यक्तीस भारताचा महान्यायवादी म्हणून नियुक्त करील.

^१ संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम १३ द्वारे मूळ खंड (१) ऐवजी दाखल केले (३ जानेवारी १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

^२ संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम ११ द्वारे हे परंतुक समाविष्ट केले (२० जून १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

^३ संविधान (एक्याण्णवावी सुधारणा) अधिनियम, २००३ याच्या कलम २ द्वारे हे खंड समाविष्ट करण्यात आले (१ जानेवारी २००४ रोजी व तेव्हापासून).

(भाग पाच-संघराज्य)

(२) राष्ट्रपतीकडून महान्यायवादीकडे वेळोवेळी निर्देशिल्या जातील अशा विधिविषयक बाबींवर भारत सरकारला सल्ला देणे आणि त्याला नेमून दिली जातील अशी इतर विधिविषयक कामे करणे आणि या संविधानाद्वारे किंवा त्याअन्वये किंवा त्या त्या वेळी अंमलात असलेल्या अन्य कोणत्याही कायद्याद्वारे किंवा त्याअन्वये त्याच्याकडे सोपवण्यात आलेली कार्ये पार पाडणे, हे त्याचे कर्तव्य असेल.

(३) आपली कर्तव्ये पार पाडताना, महान्यायवादीस भारताच्या राज्यक्षेत्रातील सर्व न्यायालयांमध्ये सुनावणीचा हक्क असेल.

(४) महान्यायवादी, राष्ट्रपतीची मर्जी असेपर्यंत पद धारण करील आणि त्यास, राष्ट्रपती निर्धारित करील असे पारिश्रमिक मिळेल.

सरकारी कामकाज चालविणे

७७. भारत सरकारचे कामकाज चालविणे.—(१) भारत सरकारची संपूर्ण शासकीय कारवाई राष्ट्रपतीच्या नावाने करण्यात येत आहे असे म्हटले जाईल.

(२) राष्ट्रपतीच्या नावाने केलेले आदेश व निष्पादित केलेले इतर संलेख, राष्ट्रपतीद्वारे करावयाच्या ^१नियमांमध्ये विनिर्दिष्ट करण्यात येईल अशा रीतीने अधिप्रमाणित केले जातील आणि याप्रमाणे अधिप्रमाणित करण्यात आलेला आदेश किंवा संलेख, तो राष्ट्रपतीने केलेला किंवा निष्पादित केलेला आदेश किंवा संलेख नाही, या कारणावरून त्याची विधिग्राह्यता प्रश्नास्पद करता येणार नाही.

(३) भारत सरकारचे कामकाज अधिक सोयीस्करीत्या चालावे यासाठी आणि उक्त कामकाज मंत्रांमध्ये वाटून देण्यासाठी राष्ट्रपती नियम करील.

२*

*

*

७८. राष्ट्रपतीस माहिती पुरविणे, इत्यादींबाबत प्रधानमंत्राची कर्तव्ये.—(क) संघराज्याच्या कारभाराच्या प्रश्नासंबंधीचे मंत्रिपरिषदेचे सर्व निर्णय व विधिविधानाकरिता आलेले सर्व प्रस्ताव, राष्ट्रपतीस कळवणे ;

(ख) संघराज्याच्या कारभाराच्या प्रश्नासंबंधी व विधिविधानाकरिता आलेल्या प्रस्तावासंबंधी राष्ट्रपती मागवील ती माहिती पुरविणे ; आणि

(ग) ज्या बाबींवर एखाद्या मंत्र्याने निर्णय घेतलेला आहे, पण मंत्रिपरिषदेने जिचा विचार केलेला नाही अशी कोणतीही बाब, राष्ट्रपतीने आवश्यक केल्यास, मंत्रिपरिषदेच्या विचारार्थ सादर करणे, हे प्रधानमंत्राचे कर्तव्य असेल.

प्रकरण दोन—संसद**सर्वसाधारण**

७९. संसदेची रचना.—संघराज्याकरिता एक संसद असेल आणि राष्ट्रपती व अनुक्रमे “राज्यसभा” व “लोकसभा” म्हणून ओळखली जाणारी अशी दोन सभागृहे मिळून ती बनलेली असेल.

^१ पहा, वेळोवेळी सुधारणा केलेली अधिसूचना क्रमांक एस. ओ. २२९७, दिनांक ३ नोव्हेंबर, १९५८, भारताचे राजपत्र, असाधारण , १९५८ भाग दोन, विभाग ३(दोन), इं. पृष्ठ १३१५.

^२ संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम १४ द्वारे (३ जानेवारी १९७७ रोजी व तेव्हापासून) समाविष्ट केलेला खंड (४) हा संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम १२ द्वारे गाळला (२० जून १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

८०. राज्यसभेची रचना.—(१) ^१[* * * राज्यसभा]—

(क) खंड (३) च्या तरतुदीनुसार राष्ट्रपतीने नामनिर्देशित करावयाचे बारा सदस्य; आणि

(ख) राज्यांचे ^२[व संघ राज्यक्षेत्रांचे] दोनशे अडतीसपेक्षाअधिक नसतील इतके प्रतिनिधी, यांची मिळून बनलेली असेल.

(२) राज्यांच्या ^३[व संघ राज्यक्षेत्रांच्या] प्रतिनिर्धारारे भरावयाच्या राज्यसभेतील जागांची वाटणी चौथ्या अनुसूचीत अंतर्भूत असलेल्या त्यासंबंधीच्या तरतुदीच्या अनुसार होईल.

(३) खंड (१) चा उपखंड (क) याअन्वये राष्ट्रपतीद्वारे नामनिर्देशित करावयाचे सदस्य म्हणजे पुढे दिलेल्या बाबीसंबंधी विशेष ज्ञान किंवा व्यावहारिक अनुभव असलेल्या व्यक्ती असतील, त्या बाबी म्हणजे :—

वाडमय, शास्त्र, कला व समाजसेवा.

(४) राज्यसभेतील ^४[* * *] प्रत्येक राज्याचे प्रतिनिधी, त्या राज्याच्या विधानसभेच्या निवडून आलेल्या सदस्यांकडून प्रमाणशीर प्रतिनिधित्व पद्धतीनुसार एकल संक्रमणीय मताद्वारे निवडून दिले जातील.

(५) राज्यसभेतील ^५[संघ राज्यक्षेत्रांचे] प्रतिनिधी, संसद कायद्याद्वारे विहित करील अशा रीतीने निवडले जातील.

^६[८१. लोकसभेची रचना.—(१) ^६[अनुच्छेद ३३१ च्या ^७* * * तरतुदीना अधीन राहून] लोकसभा—

(क) राज्यांमधील क्षेत्रीय मतदारसंघामधून प्रत्यक्ष निवडणुकीद्वारे निवडलेले ^८[पाचशे तीस] पेक्षा अधिक नसलेले सदस्य, आणि

(ख) संघ राज्यक्षेत्रांचे प्रतिनिधित्व करण्यासाठी, संसद कायद्याद्वारे तरतूद करील अशा रीतीने निवडलेले ^९[वीस] पेक्षा अधिक नसलेले सदस्य,

यांची मिळून बनलेली असेल.

(२) खंड (१) चा उपखंड (क) याच्या प्रयोजनार्थ,—

(क) लोकसभेत प्रत्येक राज्याला अशा रीतीने जागा वाटून देण्यात येतील की, त्या जागांची संख्या व त्या राज्याची लोकसंख्या यांचे गुणोत्तर व्यवहार्य असेल तेथवर सर्व राज्यांच्या बाबतीत सारखेच असेल; आणि

^१ संविधान (पस्तिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७४ याच्या कलम ३ द्वारे “राज्यसभा” या शब्दाएवजी नवीन मजकूर दाखल केला (१ मार्च १९७५ रोजी व तेहापासून).

^२ संविधान (छत्तिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७५ याच्या कलम ५ द्वारे “ दहाव्या अनुसूचीच्या परिच्छेद ४ मधील तरतुदीच्या अधीनतेने ” हा मजकूर गाळला (२६ एप्रिल १९७५ रोजी व तेहापासून).

^३ संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम ३ द्वारे हे शब्द जादा दाखल केले (१ नोव्हेंबर १९५६ रोजी व तेहापासून).

^४ वरील अधिनियमाच्या कलम ३ द्वारे समाविष्ट केले (१ नोव्हेंबर १९५६ रोजी व तेहापासून).

^५ वरील अधिनियमाच्या कलम ३ द्वारे “पहिल्या अनुसूचीचा भाग क किंवा भाग ख यात उल्लेखिलेल्या” हा मजकूर गाळला.

^६ वरील अधिनियमाच्या कलम ३ द्वारे “पहिल्या अनुसूचीचा भाग ग मध्ये उल्लेखिलेल्या राज्याचा” या मजकुराएवजी दाखल केला.

^७ संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम ४ द्वारे “ मूळ अनुच्छेद ८१ व ८२ ” याएवजी दाखल केला.

^८ संविधान (पस्तिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७४ याच्या कलम ४ द्वारे “अनुच्छेद ३३१ च्या तरतुदीच्या अधीनतेने ” या मजकुराएवजी दाखल केला (१ मार्च १९७५ रोजी व तेहापासून).

^९ संविधान (छत्तिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७५ याच्या कलम ५ द्वारे “ आणि दहाव्या अनुसूचीच्या परिच्छेद ४ मधील ” हा मजकूर गाळला (२६ एप्रिल १९७५ रोजी व तेहापासून).

^{१०} गोवा, दमण आणि दीव पुनर्रचना अधिनियम, १९८७ (१९८७ चा १८) याच्या कलम ६३ द्वारे “ पाचशे पंचवीस ” याएवजी दाखल केला (३० मे १९८७ रोजी व तेहापासून).

^{११} संविधान (एकत्तिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७३ याच्या कलम २ द्वारे “पंचवीस ” या शब्दाएवजी दाखल केला.

(ख) प्रत्येक राज्य अशा रीतीने क्षेत्रीय मतदारसंघामध्ये विभागण्यात येईल की, प्रत्येक मतदारसंघाची लोकसंख्या व त्यास वाटून दिलेल्या जागांची संख्या यांचे गुणोत्तर, व्यवहार्य असेल तेथवर, राज्यात सर्वत्र सारखेच असेल :

^१[परंतु असे की, एखाद्या राज्याची लोकसंख्या सहा दशलक्षांपेक्षा जास्त होत नाही तोवर, त्या राज्याला लोकसभेतील जागा वाटून देण्याच्या प्रयोजनार्थ, या खंडाच्या उपखंड (क) च्या तरतुदी लागू होणार नाहीत.]

(३) या अनुच्छेदात “लोकसंख्या” या शब्दप्रयोगाचा अर्थ, ज्या जनगणनेची संबद्ध आकडेवारी प्रकाशित झालेली आहे अशा लगतपूर्व जनगणनेत अजमावलेली लोकसंख्या, असा आहे :

^२[परंतु असे की, या खंडातील “ज्या जनगणनेची संबद्ध आकडेवारी प्रकाशित झालेली आहे अशा लगतपूर्व जनगणनेत” या उल्लेखाचा अन्वयार्थ, सन ^३[२०२६] नंतर होणाऱ्या पहिल्या जनगणनेची संबद्ध आकडेवारी प्रकाशित होईपर्यंत,—

^४[(एक) खंड (२) चा उपखंड (क) आणि त्या खंडाचे परंतुक यांच्या प्रयोजनासाठी, १९७१ सालच्या जनगणनेत ; आणि

(दोन) खंड (२) चा उपखंड (ख) याच्या प्रयोजनांसाठी “[२००१] सालच्या जनगणनेत,]

असा लावला जाईल.]

८२. प्रत्येक जनगणनेनंतर पुनःसमायोजन.— प्रत्येक जनगणना पूर्ण झाल्यावर, राज्यांना लोकसभेतील जागांची केलेली वाटणी आणि प्रत्येक राज्याची क्षेत्रीय मतदारसंघामध्ये केलेली विभागणी यांचे, संसद कायदाद्वारे निर्धारित करील अशा प्राधिकाऱ्यांकडून व अशा रीतीने पुनःसमायोजन केले जाईल :

परंतु असे की, अशा पुनःसमायोजनामुळे, त्यावेळी अस्तित्वात असलेल्या लोकसभेचे विसर्जन होईपर्यंत त्या सभागृहातील प्रतिनिधित्वावर परिणाम होणार नाही :

^५[परंतु आणखी असे की, असे पुनःसमायोजन, राष्ट्रपती आदेशाद्वारे विनिर्दिष्ट करील अशा दिनांकापासून प्रभावी होईल असे पुनःसमायोजन प्रभावी होईपर्यंत, त्या सभागृहाची कोणतीही निवडणूक अशा पुनःसमायोजनापूर्वी विद्यमान असलेल्या क्षेत्रीय मतदारसंघांच्या आधारे घेता येईल :

परंतु तसेच, सन ^६[२०२६] नंतर होणाऱ्या पहिल्या जनगणनेची संबद्ध आकडेवारी प्रकाशित होईपर्यंत,—

^७[(एक) १९७१ सालच्या जनगणनेच्या आधारे राज्यांना लोकसभेतील जागांची केलेली वाटणी ; आणि

(दोन) ^८[२००१] सालच्या जनगणनेच्या आधारे प्रत्येक राज्याची क्षेत्रीय मतदारसंघामध्ये झालेली विभागणी,

यांचे या अनुच्छेदाअन्वये पुनःसमायोजन करण्याची आवश्यकता असणार नाही]]].

^१ संविधान (एकत्रिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७३ याच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केले.

^२ संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम १५ द्वारे समाविष्ट केले (३ जानेवारी १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

^३ संविधान (चौन्यांशीवी सुधारणा) अधिनियम, २००१ याच्या कलम ३ द्वारे “२०००” ऐवजी दाखल केले.

^४ वरील अधिनियमाच्या कलम ३ द्वारे विवक्षित मजकुराऐवजी दाखल केले.

^५ संविधान (सत्यांशीवी सुधारणा) अधिनियम, २००३ याच्या कलम २ द्वारे “१९९९” ऐवजी दाखल केले.

^६ संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम १६ द्वारे समाविष्ट केले (३ जानेवारी १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

^७ संविधान (चौन्यांशीवी सुधारणा) अधिनियम, २००१ याच्या कलम ४ द्वारे “२०००” ऐवजी दाखल केले.

^८ वरील अधिनियमाच्या कलम ४ द्वारे विवक्षित मजकुराऐवजी दाखल केले.

^९ संविधान (सत्यांशीवी सुधारणा) अधिनियम, २००३ याच्या कलम ३ द्वारे “१९९९” याऐवजी दाखल केले.

८३. संसदेच्या सभागृहांचा कालावधी.— (१) राज्यसभा विसर्जित होणार नाही, पण संसदेने कायद्याद्वारे निवृत्तीसंबंधात केलेल्या तरतुर्दीनुसार, तिच्या सदस्यांपैकी शक्य होईल तितपत एक-तृतीयांश इतके सदस्य, दर दुसऱ्या वर्षाच्या समाप्तीनंतर शक्य तितक्या लवकर निवृत्त होतील.

(२) लोकसभा, तत्पूर्वी ती विसर्जित झाली नाही तर, तिच्या पहिल्या सभेकरिता नियत केलेल्या दिनांकापासून ^१[पाच वर्षांपर्यंत] चालू राहील, त्यापेक्षा अधिक काळ नाही आणि ^२[पाच वर्षांचा] उक्त कालावधी संपला की, ते सभागृह विसर्जित होईल :

परंतु असे की, आणीबाणीची उद्घोषणा अंमलात असताना, संसदेला कायद्याद्वारे उक्त कालावधी, एका वेळी एक वर्षापेक्षा अधिक नसेल अशा कालावधीसाठी वाढवता येईल आणि तो कोणत्याही परिस्थितीत, उद्घोषणा अंमलात असण्याचे बंद झाल्यापासून सहा महिन्यांपेक्षा अधिक असणार नाही.

८४. संसदेच्या सदस्यत्वाकरता अर्हता.— एखादी व्यक्ती,—

^३[(क) ती भारताची नागरिक असल्याखेरीज आणि निवडणूक आयोगाने प्राधिकृत केलेल्या एखाद्या व्यक्तीसमोर, त्या प्रयोजनाकरता तिसऱ्या अनुसूचीत दिलेल्या नमुन्यानुसार तिने शपथ घेऊन किंवा प्रतिज्ञा करून त्याखाली सही केलेली असल्याखेरीज ;]

(ख) राज्यसभेतील जागेच्या बाबतीत, ती किमान तीस वर्षे वयाची आणि लोकसभेतील जागेच्या बाबतीत, ती किमान पंचवीस वर्षे वयाची असल्याखेरीज ; आणि

(ग) संसदेने केलेल्या कोणत्याही कायद्याद्वारे किंवा त्याअन्वये त्यासंबंधात विहित केल्या जातील अशा इतर अर्हता तिच्या ठायी असल्याखेरीज,

संसदेमधील जागा भरण्याकरता होणाऱ्या निवडणुकीस पात्र होणार नाही.

८५. संसदेची सत्रे, सत्रसमाप्ती व विसर्जन.—(१) राष्ट्रपती, त्यास योग्य वाटेल अशा वेळी व ठिकाणी, अधिवेशनासाठी संसदेच्या प्रत्येक सभागृहास वेळोवेळी अभिनिमंत्रित करील, पण त्याची एका सत्रातील अंतिम बैठक व पुढील सत्रातील त्याच्या पहिल्या बैठकीकरता नियत केलेला दिनांक यांच्या दरम्यान, सहा महिन्यांपेक्षा अधिक अंतर असणार नाही.

(२) राष्ट्रपतीला, वेळोवेळी—

(क) सभागृहांची किंवा त्यांपैकी कोणत्याही सभागृहाची सत्रसमाप्ती करता येईल ;

(ख) लोकसभा विसर्जित करता येईल.]

८६. राष्ट्रपतीचा सभागृहांना संबोधून अभिभाषण करण्याचा आणि संदेश पाठवण्याचा हक्क.— (१) राष्ट्रपती, संसदेच्या कोणत्याही सभागृहास किंवा एकत्र जमलेल्या दोन्ही सभागृहांना संबोधून अभिभाषण करू शकेल, आणि त्या प्रयोजनाकरता सदस्यांना उपस्थित राहणे आवश्यक करू शकेल.

(२) राष्ट्रपती, संसदेच्या कोणत्याही सभागृहाला संदेश पाठवू शकेल—मग तो संसदेमध्ये त्यावेळी प्रलंबित असलेल्या एखाद्या विधेयकाबाबत असोत किंवा अन्य प्रकारचा असोत—आणि ज्या सभागृहाला अशा प्रकारे कोणताही संदेश पाठवण्यात आला आहे ते सभागृह, त्या संदेशानुसार जी बाब विचारात घेणे आवश्यक असेल अशी कोणतीही बाब सोयीनुसार शक्य तितक्या त्वरेने विचारात घेईल.

^१ संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम १७ द्वारे “पाच वर्षे” या मजुकाराऐवजी “सहा वर्षे” हा मजकूर दाखल केला होता (३ जानेवारी १९७७ रोजी व तेव्हापासून). संविधान (चब्बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम १३ द्वारे “सहा वर्षे” याऐवजी दाखल केले (२० जून १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

^२ संविधान (सोळावी सुधारणा) अधिनियम, १९६३ याच्या कलम ३ द्वारे खंड (क) याऐवजी दाखल केला.

^३ संविधान (पहिली सुधारणा) अधिनियम, १९५१ याच्या कलम ६ द्वारे मूळ अनुच्छेद ८५ याऐवजी दाखल केला.

८७. राष्ट्रपतीचे विशेष अभिभाषण.—(१) ^१[लोकसभेच्या प्रत्येक सार्वत्रिक निवडणुकीनंतर पहिल्या सत्राच्या प्रारंभी आणि प्रत्येक वर्षाच्या पहिल्या सत्राच्या] प्रारंभी, राष्ट्रपती, संसदेच्या एकत्र जमलेल्या दोन्ही सभागृहांना संबोधून अभिभाषण करील आणि तिला का अभिनिमंत्रित केले त्या कारणांची माहिती संसदेस देईल.

(२) अशा अभिभाषणात निर्देशिलेल्या बाबीच्या चर्चेकरता वेळ वाटून देण्यासाठी ^२[***] दोन्ही सभागृहांच्या कार्यपद्धतीचे विनियमन करणाऱ्या नियमांद्वारे तरतूद केली जाईल.

८८. मंत्री व महान्यायवादी यांचे सभागृहांबाबत हक्क.—प्रत्येक मंत्रास व भारताच्या महान्यायवादीस, संसदेच्या कोणत्याही सभागृहात, सभागृहांच्या कोणत्याही संयुक्त बैठकीत आणि संसदेच्या ज्या समितीत त्याचे नाव सदस्य म्हणून घातलेले असेल अशा कोणत्याही समितीत, भाषण करण्याचा आणि अन्यथा त्यांच्या कामकाजात भाग घेण्याचा हक्क असेल, पण या अनुच्छेदाच्या आधारे त्याला मतदान करण्याचा हक्क असणार नाही.

संसदेचे अधिकारी

८९. राज्यसभेचा सभापती व उपसभापती.—(१) भारताचा उपराष्ट्रपती हा, राज्यसभेचा पदसिद्ध सभापती असेल.

(२) राज्यसभा, शक्य तितक्या लवकर, राज्यसभेच्या एखाद्या सदस्यास, आपला उपसभापती म्हणून निवडील आणि उपसभापतीचे पद रिक्त होईल त्या त्या वेळी, राज्यसभा, अन्य एखाद्या सदस्यास, आपला उप सभापती म्हणून निवडील.

९०. उपसभापतिपद रिक्त होणे, त्याचा राजीनामा देणे आणि त्या पदावरून दूर करणे.—राज्यसभेचा उपसभापती म्हणून पद धारण करणाऱ्या सदस्यास,—

(क) त्याचे राज्यसभेचे सदस्यत्व संपुष्टात आले तर, आपले पद रिक्त करावे लागेल ;

(ख) सभापतीस संबोधून कोणत्याही वेळी आपल्या पदाचा स्वतःच्या सहीनिशी लेखी राजीनामा देता येईल ; आणि

(ग) राज्यसभेच्या त्या वेळेच्या सर्व सदस्यांच्या बहुमताने पारित झालेल्या, राज्यसभेच्या ठरावाद्वारे त्याच्या पदावरून दूर करता येईल :

परंतु असे की, खंड (ग) च्या प्रयोजनार्थ असणारा कोणताही ठराव, तो मांडण्याचा उद्देश असल्याबदल निदान चौदा दिवसांची नोटीस देण्यात आल्याखेरीज, मांडला जाणार नाही.

९१. उपसभापती किंवा अन्य व्यक्ती यांचा सभापतिपदाची कर्तव्ये पार पाडण्याचा किंवा सभापती म्हणून कार्य करण्याचा अधिकार.—(१) सभापतीचे पद रिक्त असताना, अथवा जेव्हा उपराष्ट्रपती हा राष्ट्रपती म्हणून काम करीत असेल किंवा त्याची कार्ये करीत असेल अशा कोणत्याही कालावधीमध्ये, त्या पदाची कर्तव्ये, उपसभापती किंवा उपसभापतीचे पदही रिक्त असेल तर, त्या प्रयोजनाकरता राष्ट्रपती ज्याला नियुक्त करील असा राज्यसभेचा सदस्य, पार पाडील.

(२) राज्यसभेच्या कोणत्याही बैठकीत, सभापती अनुपस्थित असताना उपसभापती, किंवा, तोही अनुपस्थित असल्यास, राज्यसभेच्या कार्यपद्धती नियमांद्वारे ठरवण्यात येईल अशी व्यक्ती, किंवा अशी व्यक्ती उपस्थित नसल्यास, राज्यसभा ठरवील अशी अन्य व्यक्ती, सभापती म्हणून कार्य करील.

९२. सभापतीस किंवा उपसभापतीस पदावरून दूर करण्याचा ठराव विचाराधीन असताना त्याने अध्यक्षस्थान न स्वीकारणे.—(१) राज्यसभेच्या कोणत्याही बैठकीत, उपराष्ट्रपतीस त्याच्या पदावरून दूर करण्याचा कोणताही ठराव विचाराधीन असताना सभापती, अथवा उपसभापतीस त्याच्या पदावरून दूर करण्याचा कोणताही ठराव विचाराधीन असताना उपसभापती, उपस्थित असूनही, अध्यक्षस्थान स्वीकारणार नाही आणि अशा प्रत्येक बैठकीच्या संबंधात अनुच्छेद ९१ च्या खंड (२) च्या तरतुदी, जशा त्या सभापती किंवा, यथास्थिति, उपसभापती अनुपस्थित असलेल्या बैठकीच्या संबंधात लागू होतात, तशाच लागू होतील.

^१ संविधान (पहिली सुधारणा) अधिनियम, १९८१ याच्या कलम ७ द्वारे “प्रत्येक सत्राच्या” याएवजी दाखल केले.

^२ वरील अधिनियमाच्या कलम ७ द्वारे “आणि अशा चर्चेला सभागृहाच्या अन्य कामकाजापेक्षा अग्रक्रम देण्यासाठी” हा मजकूर गाळला.

(२) उपराष्ट्रपतीस त्याच्या पदावरून दूर करण्याचा कोणताही ठराव राज्यसभेत विचाराधीन असताना, त्या बाबतीत सभापतीस राज्यसभेमध्ये भाषण करण्याचा आणि तिच्या कामकाजात अन्यथा भाग घेण्याचा हक्क असेल, पण, अनुच्छेद १०० मध्ये काहीही असले तरी, असे कामकाज चालू असताना, अशा ठरावावर किंवा अन्य कोणत्याही बाबीवर मतदान करण्याचा त्याला मुळीच हक्क असणार नाही.

१३. लोकसभेचा अध्यक्ष व उपाध्यक्ष.—लोकसभा, शक्य तितक्या लवकर, सभागृहाच्या दोन सदस्यांना अनुक्रमे आपला अध्यक्ष व उपाध्यक्ष म्हणून निवडील आणि अध्यक्षाचे किंवा उपाध्यक्षाचे पद रिक्त होईल त्या त्या वेळी ते सभागृह, अन्य एखाद्या सदस्यास अध्यक्ष, किंवा, यथास्थिति, उपाध्यक्ष म्हणून निवडील.

१४. अध्यक्षपद व उपाध्यक्षपद रिक्त होणे, त्याचा राजीनामा देणे आणि त्या पदावरून दूर करणे.—लोकसभेचा अध्यक्ष किंवा उपाध्यक्ष म्हणून पद धारण करणाऱ्या सदस्यास—

(क) त्याचे लोकसभेचे सदस्यत्व संपुष्टात आले तर, आपले पद रिक्त करावे लागेल ;

(ख) असा सदस्य हा अध्यक्ष असल्यास, उपाध्यक्षास आणि असा सदस्य हा उपाध्यक्ष असल्यास, अध्यक्षास संबोधून, कोणत्याही वेळी आपल्या पदाचा आपल्या सहीनिशी लेखी राजीनामा देता येईल ; आणि

(ग) लोकसभेच्या त्या वेळेच्या सर्व सदस्यांच्या बहुमताने पारित झालेल्या, लोकसभेच्या ठरावाद्वारे त्याच्या पदावरून दूर करता येईल :

परंतु असे की, खंड (ग) च्या प्रयोजनार्थ असलेला कोणताही ठराव, तो मांडण्याचा उद्देश असल्याबद्दल निदान चौदा दिवसांची नोटीस देण्यात आल्याखेरीज, मांडला जाणार नाही :

परंतु आणखी असे की, लोकसभा विसर्जित होईल त्या त्या वेळी, विसर्जनानंतर होणाऱ्या लोकसभेच्या पहिल्या सभेच्या लगतपूर्वीपर्यंत अध्यक्षाला आपले पद रिक्त करता येणार नाही.

१५. उपाध्यक्ष किंवा अन्य व्यक्ती यांचा अध्यक्षपदाची कर्तव्ये पार पाडण्याचा किंवा अध्यक्ष म्हणून कार्य करण्याचा अधिकार.—(१) अध्यक्षाचे पद रिक्त असताना, त्या पदाची कर्तव्ये उपाध्यक्ष किंवा, उपाध्यक्षाचे पदही रिक्त असेल तर, त्या प्रयोजनाकरता राष्ट्रपती नियुक्त करील असा लोकसभेचा सदस्य पार पाडील.

(२) लोकसभेच्या कोणत्याही बैठकीत अध्यक्ष अनुपस्थित असताना उपाध्यक्ष किंवा, तोही अनुपस्थित असल्यास, लोकसभेच्या कार्यपद्धती नियमांद्वारे ठरवण्यात येईल अशी व्यक्ती, किंवा अशी व्यक्ती उपस्थित नसल्यास, लोकसभा ठरवील अशी अन्य व्यक्ती, अध्यक्ष म्हणून कार्य करील.

१६. अध्यक्षास किंवा उपाध्यक्षास पदावरून दूर करण्याचा ठराव विचाराधीन असताना त्याने अध्यक्षस्थान न स्वीकारणे.—(१) लोकसभेच्या कोणत्याही बैठकीत, अध्यक्षास त्याच्या पदावरून दूर करण्याचा कोणताही ठराव विचाराधीन असताना अध्यक्ष, अथवा उपाध्यक्षास त्याच्या पदावरून दूर करण्याचा कोणताही ठराव विचाराधीन असताना उपाध्यक्ष, स्वतः उपस्थित असला तरी, अध्यक्षस्थान स्वीकारणार नाही, आणि अनुच्छेद १५ च्या खंड (२) च्या तरतुदी, अशा प्रत्येक बैठकीच्या संबंधात, जशा त्या अध्यक्ष, किंवा यथास्थिति, उपाध्यक्ष अनुपस्थित असलेल्या बैठकीच्या संबंधात लागू होतात, तशाच लागू होतील.

(२) अध्यक्षास त्याच्या पदावरून दूर करण्याचा कोणताही ठराव लोकसभेत विचाराधीन असताना, त्याबाबतीत त्याला लोकसभेमध्ये भाषण करण्याचा व तिच्या कामकाजात अन्यथा भाग घेण्याचा हक्क असेल आणि अनुच्छेद १०० मध्ये काहीही असले तरी, असे कामकाज चालू असताना, अशा ठरावावर किंवा अन्य कोणत्याही बाबीवर फक्त पहिल्याच फेरीत मतदान करण्याचा त्याला हक्क असेल, पण समसमान मते पडल्यास असा हक्क असणार नाही.

१७. सभापती व उपसभापती आणि अध्यक्ष व उपाध्यक्ष यांचे वेतन व भत्ते.—राज्यसभेचा सभापती व उपसभापती यांना आणि लोकसभेचा अध्यक्ष व उपाध्यक्ष यांना प्रत्येकी, संसद कायद्याद्वारे निश्चित करील असे वेतन व भत्ते देण्यात येतील आणि त्यासंबंधात याप्रमाणे तरतूद करण्यात येईपर्यंत, दुसऱ्या अनुसूचीमध्ये विनिर्दिष्ट केलेले वेतन व भत्ते देण्यात येतील.

१८. संसदेचे सचिवालय.—(१) संसदेच्या प्रत्येक सभागृहाला, स्वतंत्र सचिवालयीन कर्मचारीवर्ग असेल :

परंतु असे की, संसदेच्या दोन्ही सभागृहांना सामाईक अशा पदांची निर्मिती करण्यास या खंडातील कोणत्याही गोष्टीमुळे प्रतिवंध होतो, असा तिचा अन्वयार्थ लावला जाणार नाही.

(२) संसदेला, कायद्याद्वारे संसदेच्या कोणत्याही सभागृहाच्या सचिवालयीन कर्मचारीवर्गात करावयाची भरती व त्यात नियुक्त केलेल्या व्यक्तींच्या सेवाशर्ती यांचे विनियमन करता येईल.

(३) खंड (२) अन्वये संसद तरतूद करीपर्यंत, राष्ट्रपतीस, लोकसभेचा अध्यक्ष, किंवा, यथास्थिति, राज्यसभेचा सभापती यांच्याशी विचारविनिमय करून, लोकसभेच्या किंवा राज्यसभेच्या सचिवालयीन कर्मचारीवर्गात करावयाची भरती व त्यात नियुक्त केलेल्या व्यक्तींच्या सेवाशर्ती यांचे विनियमन करणारे नियम करता येतील आणि याप्रमाणे केलेले कोणतेही नियम, उक्त खंडान्वये केलेल्या कोणत्याही कायद्याच्या तरतुदीना अधीन राहून प्रभावी असतील.

कामकाज चालवणे

१९. सदस्यांनी शपथ घेणे किंवा प्रतिज्ञा करणे.—संसदेच्या कोणत्याही सभागृहाचा प्रत्येक सदस्य, आपले स्थान ग्रहण करण्यापूर्वी, राष्ट्रपतीसमोर अथवा त्याने शपथ घेणे किंवा प्रतिज्ञा करणे याच्या संबंधात नियुक्त केलेल्या कोणत्याही व्यक्तीसमोर तिसऱ्या अनुसूचीत त्या प्रयोजनार्थ दिलेल्या नमुन्यानुसार शपथ घेऊन किंवा प्रतिज्ञा करून त्याखाली सही करील.

२००. सभागृहांमधील मतदान, जागा रिक्त असतानाही कार्य करण्याचा सभागृहांचा अधिकार व गणपूर्ती.—(१) या संविधानात अन्यथा तरतूद केली असेल त्याव्यतिरिक्त इतर बाबतीत, कोणत्याही सभागृहाच्या बैठकीतील किंवा सभागृहाच्या संयुक्त बैठकीतील सर्व प्रश्न, अध्यक्षाच्या अथवा सभापती किंवा अध्यक्ष म्हणून कार्य करणाऱ्या व्यक्तीच्या व्यतिरिक्त, अन्य उपस्थित असलेल्या व मतदान करणाऱ्या सदस्यांच्या बहुमताने निर्णीत केले जातील.

सभापती किंवा अध्यक्ष किंवा त्या नात्याने कार्य करणारी व्यक्ती, पहिल्या फेरीत मतदान करणार नाही, पण समसमान मते पडल्यास, तिला निर्णयक मत देण्याचा अधिकार असेल व तो अधिकार ती वापरील.

(२) संसदेच्या कोणत्याही सभागृहाच्या सदस्यत्वाची कोणतीही जागा रिक्त असली तरी, त्या सभागृहाला कार्य करण्याचा अधिकार असेल, आणि संसदेतील कोणतेही कामकाज, त्या कामकाजाच्या वेळी तेथे स्थानापन्न होण्याचा किंवा मतदान करण्याचा किंवा अन्यथा भाग घेण्याचा जिला हक्क नव्हता अशा एखाद्या व्यक्तीने ते केले आहे, असे मागाहून आढळून आले तरीही, विधिग्राह्य राहील.

(३) संसद कायद्याद्वारे अन्यथा तरतूद करीपर्यंत, संसदेच्या दोहोंपैकी कोणत्याही सभागृहाची सभा होण्यासाठी गणपूर्ती ही त्या सभागृहाच्या एकूण सदस्यसंख्येच्या एक दशांशाइतकी असेल.

(४) एखाद्या सभागृहाची सभा चालू असताना एखाद्या वेळी गणपूर्ती झालेली नसेल तर, सभागृह तहकूब करणे किंवा गणपूर्ती होईपर्यंत सभा स्थगित करणे, हे सभापतीचे किंवा अध्यक्षाचे किंवा त्या नात्याने कार्य करणाऱ्या व्यक्तीचे कर्तव्य असेल.

(भाग पाच—संघराज्य)

सदस्यांची अपात्रता

१०१. जागा रिक्त करणे.—(१) कोणतीही व्यक्ती, संसदेच्या दोन्ही सभागृहांची सदस्य असणार नाही आणि जी व्यक्ती दोन्ही सभागृहांची सदस्य म्हणून निवडली गेली असेल तिने दोहोंपैकी कोणत्याही एका सभागृहातील तिची जागा रिक्त करावी यासाठी संसदेकडून कायद्याद्वारे तरतूद केली जाईल.

(२) कोणतीही व्यक्ती, संसद व ^१* * * * राज्याच्या विधानमंडळाचे सभागृह या दोन्हींची सदस्य असणार नाही आणि एखादी व्यक्ती, संसद व ^२[एखाद्या राज्याच्या] विधानमंडळाचे सभागृह या दोन्हींची सदस्य म्हणून निवडली गेल्यास, राष्ट्रपतीने केलेल्या ऐन्यमांत विनिर्दिष्ट केला जाईल असा कालावधी समाप्त होताच जर तिने तत्पूर्वी त्या राज्याच्या विधानमंडळातील आपल्या जागेचा राजीनामा दिला नसेल तर, तिची संसदेतील जागा रिक्त होईल.

(३) संसदेच्या कोणत्याही सभागृहाचा सदस्य—

(क) ^३[अनुच्छेद १०२ चा खंड (१) किंवा खंड (२)] यामध्ये उल्लेखिलेल्या कोणत्याही कारणामुळे अपात्र होईल तर, किंवा ^४[^५(ख) सभापतीला, किंवा, यथास्थिति, अध्यक्षाला संबोधून आपल्या जागेचा स्वतःच्या सहीनिशी लेखी राजीनामा देईल आणि सभापती, किंवा, यथास्थिति, अध्यक्ष त्याचा राजीनामा स्वीकारील तर.]

तदनंतर त्याची जागा रिक्त होईल :

^६[परंतु असे की, उपखंड (ख) मध्ये निर्देशिलेल्या कोणत्याही राजीनाम्याच्या बाबतीत, मिळालेल्या माहितीवरून किंवा अन्यथा आणि स्वतःला योग्य वाटेल अशी चौकशी केल्यानंतर जर, असा राजीनामा स्वेच्छापूर्वक किंवा प्रामाणिकपणे दिलेला नाही अशी सभापतीची, किंवा, यथास्थिति, अध्यक्षांची खात्री झाली तर, तो असा राजीनामा स्वीकारणार नाही.]

(४) जर संसदेच्या दोहोंपैकी कोणत्याही सभागृहाचा सदस्य, सभागृहाच्या अनुज्ञेशिवाय साठ दिवसांच्या कालावधीमध्ये त्या सभागृहाच्या सर्व सभांना अनुपस्थित राहिला तर, सभागृहास त्याची जागा रिक्त म्हणून घोषित करता येईल :

परंतु असे की, साठ दिवसांचा उक्त कालावधी मोजताना, ज्या कालावधीत सभागृहाची सत्रसमाप्ती झालेली असेल किंवा लागोपाठ चार दिवसांहून अधिक काळ ते तहकूब असेल, असा कोणताही कालावधी हिशेबात घेतला जाणार नाही.

१०२. सदस्यत्वाबाबत अपात्रता.—(१) एखादी व्यक्ती, संसदेच्या दोहोंपैकी कोणत्याही सभागृहाचा सदस्य म्हणून निवडली जाण्यास आणि तसा सदस्य म्हणून राहण्यास पुढील कारणास्तव अपात्र होईल :—

(क) जे लाभपद त्याच्या धारकास अपात्र करणारे नम्बऱ्याचे संसदेने कायद्याद्वारे घोषित केले आहे त्याहून अन्य असे, भारत सरकारच्या किंवा कोणत्याही राज्याच्या शासनाच्या नियंत्रणाखालील कोणतेही लाभपद तिने धारण केले असेल तर ;

(ख) ती मनोविकल असेल व सक्षम न्यायालयाकडून तशी घोषित झालेली असेल तर ;

(ग) ती अविमुक्त नादार असेल तर ;

(घ) ती भारताची नागरिक नसेल अथवा तिने स्वेच्छेने परकीय देशाचे नागरिकत्व संपादिले असेल अथवा ती परकीय देशाला निष्ठा किंवा इमान देण्यास कोणत्याही कबुलीने बद्ध असेल तर ;

(ङ) ती संसदेने केलेल्या कोणत्याही कायद्याद्वारे किंवा अन्यथे अशा सदस्यत्वासाठी अपात्र झाली असेल तर,

१. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची याद्वारे “पहिल्या अनुसूचीचा भाग ‘क’ किंवा भाग ‘ख’ यात विनिर्दिष्ट केलेल्या” हा मजकूर गाठला.

२. वरील अधिनियमाच्या कलम २९ व अनुसूची याद्वारे “अशा एखाद्या राज्याच्या” या शब्दाएवजी दाखल केले.

३. विधि मंत्रालय, अधिसूचना क्र. एफ ४६/५०-सी, दिनांक २६ जानेवारी १९५०—भारताचे राजपत्र, असाधारण, इंग्रजी पृष्ठ ६७८ यासह प्रकाशित झालेला “एकसमयावरच्छेदी सदस्यत्व प्रतिबंधक नियम, १९५०” पहा.

४. संविधान (बावजावी सुधारणा) अधिनियम, १९८५ याच्या कलम २ द्वारे मूळ मजकुराएवजी दाखल केले (१ मार्च, १९८५ रोजी व तेळ्हापासून).

५. संविधान (तेहेतिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७४ याच्या कलम २ द्वारे मूळ उप खंड (ख) एवजी दाखल केले.

६. वरील अधिनियमाच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केले.

^३[स्पष्टीकरण.—या खंडाच्या प्रयोजनांकरता,] एखादी व्यक्ती, संघराज्याचा किंवा कोणत्याही राज्याचा मंत्री आहे एवढ्याच कारणाने ती भारत सरकारच्या किंवा अशा राज्य शासनाच्या नियंत्रणाखालील लाभपद धारण करते असे मानले जाणार नाही.

^३[(२) एखादी व्यक्ती, संसदेच्या दोहोंपैकी कोणत्याही सभागृहाचा सदस्य म्हणून राहण्यास दहाव्या अनुसूचीअन्वये अपात्र असेल तर, ती अशा सदस्यत्वासाठी अपात्र होईल.]

^३[१०३. सदस्यांच्या अपात्रतेबाबतच्या प्रश्नांवरील निर्णय.—(१) संसदेच्या दोहोंपैकी कोणत्याही सभागृहाचा एखादा सदस्य, अनुच्छेद १०२ च्या खंड (१) मध्ये नमूद केलेल्या अपात्रतांपैकी कोणत्याही अपात्रतेस अधीन झाला आहे किंवा कसे याबाबत कोणताही प्रश्न उद्भवल्यास, तो प्रश्न निर्णयार्थ राष्ट्रपतीकडे निर्देशित केला जाईल आणि त्याचा निर्णय अंतिम असेल.

(२) अशा कोणत्याही प्रश्नावर कोणताही निर्णय देण्यापूर्वी, राष्ट्रपती निवडूक आयोगाचे मत घेईल आणि अशा मतानुसार कृती करील.]

१०४. अनुच्छेद ९९ अन्वये शपथ घेण्यापूर्वी किंवा प्रतिज्ञा करण्यापूर्वी अथवा पात्र नसताना अथवा अपात्र झाल्यानंतर स्थानापन्न होण्याबद्दल व मतदान करण्याबद्दल शास्ती.—जर एखाद्या व्यक्तीने, अनुच्छेद ९९ च्या आवश्यकतांचे अनुपालन करण्यापूर्वी अथवा संसदेच्या दोहोंपैकी कोणत्याही सभागृहाच्या सदस्यत्वास आपण पात्र नाही किंवा अपात्र झालो आहोत, किंवा संसदेने केलेल्या कोणत्याही कायद्याच्या तरतुदीच्या अनुसार त्या सभागृहाचा सदस्य म्हणून स्थानापन्न होण्याची किंवा मतदान करण्याची आपणास मनाई आहे, हे माहीत असताना तसे केले तर, ज्या ज्या दिवशी ती व्यक्ती स्थानापन्न झाली असेल किंवा तिने मतदान केले असेल त्या प्रत्येक दिवसाबद्दल पाचशे रुपये इतक्या शास्तीस ती पात्र होईल व अशी शास्ती संघराज्याला येणे असलेले ऋण म्हणून वसूल केली जाईल.

संसद व तिचे सदस्य यांचे अधिकार, विशेषाधिकार व उन्मुक्ती

१०५. संसदेची सभागृहे आणि त्यांचे सदस्य व समित्या यांचे अधिकार, विशेषाधिकार, इत्यादी.—(१) या संविधानाच्या तरतुदी आणि संसदेच्या कार्यपद्धतीचे विनियमन करणारे नियम व स्थायी आदेश यांना अधीन राहून, संसदेत भाषण स्वातंत्र्य असेल.

(२) संसदेचा कोणताही सदस्य, संसदेत किंवा तिच्या कोणत्याही समितीत त्याने केलेल्या कोणत्याही वक्तव्याच्या किंवा त्याने केलेल्या कोणत्याही मतदानाच्या बाबतीत, कोणत्याही न्यायालयात कोणत्याही कार्यवाहीस पात्र होणार नाही आणि कोणतीही व्यक्ती, संसदेच्या दोहोंपैकी कोणत्याही सभागृहाच्या प्राधिकाराद्वारे किंवा त्याअन्वये कोणताही अहवाल, कागदपत्र, मतदान किंवा कामकाजवृत्त यांच्या प्रकाशनाबाबत अशा प्रकारे कोणत्याही कार्यवाहीस पात्र होणार नाही.

(३) अन्य बाबतीत, संसदेचे प्रत्येक सभागृह आणि प्रत्येक सभागृहाचे सदस्य व समित्या यांचे अधिकार, विशेषाधिकार व उन्मुक्ती या, संसदेकडून कायद्याद्वारे वेळोवेळी निश्चित करण्यात येतील अशा असतील आणि अशाप्रकारे निश्चित होईपर्यंत, ^३[संविधान (च्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम १५ अंमलात येण्याच्या लगतपूर्वी त्या, सभागृहाच्या आणि त्याच्या सदस्यांच्या आणि समित्यांच्या बाबतीत, जशा होत्या तशाच असतील.]

(४) खंड (१), (२) व (३) यांच्या तरतुदी, जशा संसदेच्या सदस्यांच्या संबंधात लागू आहेत तशाच त्या, या संविधानाच्या आधारे संसदेच्या कोणत्याही सभागृहात किंवा तिच्या कोणत्याही समितीत भाषण करण्याचा व तिच्या कामकाजात अन्यथा भाग घेण्याचा अधिकार असलेल्या व्यक्तींच्या संबंधात लागू असतील.

१. संविधान (बावनावी सुधारणा) अधिनियम, १९८५ याच्या कलम ३ द्वारे “(२) या अनुच्छेदाच्या प्रयोजनार्थ” या मजकुराएवजी दाखल केला (१ मार्च १९८५ रोजी व तेह्वापासून).

२. वरील अधिनियमाच्या कलम ३ द्वारे हा खंड समाविष्ट केला (१ मार्च १९८५ रोजी व तेह्वापासून).

३. अनुच्छेद १०३ हा संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याद्वारे (३ जानेवारी १९७७ रोजी व तेह्वापासून) आणि त्यानंतर संविधान (च्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम १४ द्वारे सुधारण्यात येऊन वरील स्वरूपात आला (२० जून १९७९ रोजी व तेह्वापासून).

४. संविधान (च्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम १५ द्वारे विवक्षित मजकुराएवजी दाखल केले (२० जून १९७९ रोजी व तेह्वापासून).

१०६. सदस्यांचे वेतन व भत्ते.—संसदेच्या दोहोंपैकी कोणत्याही सभागृहाचे सदस्य हे, संसद कायद्याद्वारे वेळोवेळी निर्धारित करील असे वेतन व भत्ते मिळण्यास व त्याबाबत त्याप्रमाणे तरतूद होईपर्यंत, या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी डोमिनिअन ॲफ इंडियाच्या कॉन्स्टिट्यूअंट असेंब्लीच्या सदस्यांच्या बाबतीत लागू असलेल्या अशा दरांनी व अशा शर्तीवर भत्ते मिळण्यास हक्कदार असतील.

वैधानिक कार्यपद्धती

१०७. विधेयके प्रस्तुत करणे व पारित करणे यासंबंधी तरतुदी.—(१) धन विधेयके व अन्य वित्तीय विधेयके यांबाबत, अनुच्छेद १०९ व ११७ च्या तरतुदीना अधीन राहून, संसदेच्या दोहोंपैकी कोणत्याही सभागृहात विधेयकाचा प्रारंभ होऊ शकेल.

(२) अनुच्छेद १०८ व १०९ च्या तरतुदीना अधीन राहून, संसदेच्या सभागृहांनी एखादे विधेयक, सुधारणेशिवाय किंवा दोन्ही सभागृहांना संमत झाल्या असतील अशाच सुधारणांसह, संमत केल्याखेरीज दोन्ही सभागृहांनी ते पारित केले असल्याचे मानले जाणार नाही.

(३) संसदेमध्ये प्रलंबित असलेले विधेयक, सभागृहांची सत्रसमाप्ती झाल्याकारणाने व्यपगत होणार नाही.

(४) राज्यसभेत प्रलंबित असलेले जे विधेयक लोकसभेने पारित केलेले नसेल ते विधेयक, लोकसभेचे विसर्जन झाले असता व्यपगत होणार नाही.

(५) जे विधेयक लोकसभेत प्रलंबित असेल, किंवा जे लोकसभेकडून पारित होऊन राज्यसभेत प्रलंबित असेल ते विधेयक, लोकसभेचे विसर्जन झाले असता, अनुच्छेद १०८ च्या तरतुदीना अधीन राहून व्यपगत होईल.

१०८. विवक्षित प्रकरणी दोन्ही सभागृहांची संयुक्त बैठक.—(१) जर एखादे विधेयक एका सभागृहाने पारित करून दुसऱ्या सभागृहांकडे पाठवल्यानंतर,—

(क) ते विधेयक दुसऱ्या सभागृहाने फेटाळले तर ; किंवा

(ख) विधेयकात करावयाच्या सुधारणेसंबंधी दोन्ही सभागृहांचा अखेर मतभेद झाला असेल तर ; किंवा

(ग) दुसऱ्या सभागृहाला विधेयक मिळाल्याच्या दिनांकापासून ते विधेयक त्यांच्याकडून पारित न होता सहा महिन्यांहून अधिक काळ लोटला तर,

लोकसभेचे विसर्जन झाल्या कारणाने विधेयक व्यपगत झाले नसेल तर, विधेयकावर विचारविमर्श करण्याच्या व त्यावर मतदान करण्याच्या प्रयोजनार्थ, एक संयुक्त बैठक भरवण्यास सभागृहांना अभिनिर्मित करण्याचा आपला उद्देश राष्ट्रपती, सभागृहांची बैठक चालू असल्यास संदेशाद्वारे, किंवा बैठक चालू नसल्यास जाहीर अधिसूचनेद्वारे, त्यांना अधिसूचित करू शकेल :

परंतु असे की, या खंडातील कोणतीही गोष्ट, धन विधेयकास लागू असणार नाही.

(२) खंड (१) मध्ये निर्देशिलेला असा सहा महिन्यांचा कोणताही कालावधी मोजताना त्यामध्ये, ज्या कालावधीत त्या खंडाच्या उपखंड (ग) मध्ये निर्देशिलेल्या सभागृहांची सत्रसमाप्ती झालेली असेल किंवा लागोपाठ चारहून अधिक दिवस ते तहकूब झाले असेल, असा कोणताही कालावधी हिशेबात घेतला जाणार नाही.

(३) राष्ट्रपतीने खंड (१) अन्वये सभागृहांना संयुक्त बैठक भरवण्यास अभिनिर्मित करण्याचा आपला उद्देश अधिसूचित केला असेल तर, कोणतेही सभागृह त्या विधेयकाचे काम पुढे चालवणार नाही, पण, राष्ट्रपती, त्याने अधिसूचित केल्याच्या दिनांकानंतर केव्हाही, त्याने त्यात विनिर्दिष्ट केलेल्या प्रयोजनाकरता संयुक्त बैठक भरवण्यास सभागृहांना अभिनिर्मित करू शकेल व त्याने तसे केल्यास सभागृहे तदनुसार बैठक भरवतील.

(४) जर, या दोन सभागृहांच्या संयुक्त बैठकीत संमत झालेल्या असतील अशा काही सुधारणा असल्यास, त्या सुधारणांसह ते विधेयक, दोन्ही सभागृहांच्या उपस्थित असलेल्या व मतदान करण्याच्या सदस्यांच्या एकूण संख्येच्या बहुमताने पारित झाले तर, या संविधानाच्या प्रयोजनार्थ, ते दोन्ही सभागृहांनी पारित केले असल्याचे मानले जाईल:

(भाग पाच—संघराज्य)

परंतु असे की, संयुक्त बैठकीत—

(क) ते विधेयक एका सभागृहाकडून पारित झालेले असून दुसऱ्या सभागृहांकडून सुधारणांसह पारित झालेले नसेल आणि जेथे त्याचा प्रारंभ झाला त्या सभागृहाकडे परत पाठवण्यात आले नसेल तर, विधेयक पारित होण्याकरता झालेल्या विलंबामुळे विधेयकात ज्या सुधारणा करणे आवश्यक झाले असेल अशा काही सुधारणा असल्यास, त्याहून अन्य कोणतीही सुधारणा विधेयकाला प्रस्तावित केली जाणार नाही;

(ख) जर ते विधेयक याप्रमाणे पारित होऊन परत पाठवले गेले असेल तर, विधेयकात केवळ पूर्वोक्त अशाच सुधारणा व ज्यांच्याबाबत सभागृहांचे मतैक्य झाले नसेल अशा बाबींशी संबद्ध अशा अन्य सुधारणा प्रस्तावित केल्या जातील;

आणि या खंडाअन्वये कोणत्या सुधारणा ग्राह्य आहेत त्यासंबंधी, अध्यक्षस्थानी असलेल्या व्यक्तीचा निर्णय अंतिम असेल.

(५) संयुक्त बैठक भरवण्याकरता सभागृहांना अभिनिमंत्रित करण्याचा आपला उद्देश राष्ट्रपतीने अधिसूचित केल्यानंतर, मध्यंतरी लोकसभेचे विसर्जन झाले असेल तरीही, या अनुच्छेदाअन्वये संयुक्त बैठक भरवता येईल आणि तीत विधेयक पारित करता येईल.

१०९. धन विधेयकांबाबत विशेष कार्यपद्धती.—(१) धन विधेयक राज्यसभेत प्रस्तुत केले जाणार नाही.

(२) लोकसभेने धन विधेयक पारित केल्यानंतर, ते राज्यसभेकडे तिच्या शिफारशीकरता पाठवले जाईल आणि ते विधेयक मिळाल्याच्या दिनांकापासून चौदा दिवसांच्या कालावधीच्या आत, राज्यसभा आपल्या शिफारशीसह ते लोकसभेकडे परत पाठवील व तदनंतर, लोकसभेला राज्यसभेच्या सर्व किंवा त्यांपैकी कोणत्याही शिफारशी स्वीकारता येतील किंवा फेटाळता येतील.

(३) जर लोकसभेने, राज्यसभेच्या शिफारशीपैकी कोणत्याही शिफारशी स्वीकारल्या तर, धन विधेयक, राज्यसभेने शिफारस केलेल्या व लोकसभेने स्वीकारलेल्या सुधारणांसह दोन्ही सभागृहांनी पारित केले असल्याचे मानले जाईल.

(४) जर लोकसभेने राज्यसभेच्या शिफारशीपैकी कोणत्याही शिफारशी स्वीकारल्या नाहीत तर, धन विधेयक, लोकसभेने जसे पारित केले होते तशाच स्वरूपात, राज्यसभेने शिफारस केलेल्यांपैकी कोणत्याही सुधारणेशिवाय ते दोन्ही सभागृहांनी पारित केले असल्याचे मानले जाईल.

(५) जर लोकसभेने पारित केलेले व राज्यसभेकडे तिच्या शिफारशीकरता पाठवलेले धन विधेयक, उक्त चौदा दिवसांच्या कालावधीच्या आत, लोकसभेकडे परत पाठविण्यात आले नाही तर, उक्त कालावधी संपल्यावर, ते लोकसभेने जसे पारित केले होते तशा स्वरूपात दोन्ही सभागृहांनी पारित केले असल्याचे मानले जाईल.

११०. “धन विधेयके” यांची व्याख्या.—(१) या प्रकरणाच्या प्रयोजनार्थ, एखाद्या विधेयकात केवळ पुढील सर्व किंवा त्यांपैकी कोणत्याही बाबींशी संबंधित असलेल्या तरतुदी अंतर्भूत असतील तर, ते धन विधेयक असल्याचे मानले जाईल, त्या बाबी अशा—

(क) कोणताही कर बसवणे, तो रद्द करणे, तो माफ करणे, त्यात फेरफार करणे किंवा त्याचे विनियमन करणे;

(ख) भारत सरकारने पैसा कर्जाऊ घेणे, किंवा कोणतीही हमी देणे यांचे विनियमन अथवा भारत सरकारने पत्करलेल्या, किंवा पत्करावयाच्या कोणत्याही वित्तीय आवंधनांबाबतच्या कायद्याची सुधारणा;

(भाग पाच—संघराज्य)

(ग) भारताचा एकत्रित निधी किंवा आकस्मिकता निधी यांची अभिरक्षा करणे, अशा कोणत्याही निधीत पैशांचा भरणा करणे किंवा त्यातून पैसे काढणे;

(घ) भारताच्या एकत्रित निधीतील पैशांचे विनियोजन ;

(ङ) कोणत्याही खर्च भारताच्या एकत्रित निधीवर भारित असलेला खर्च म्हणून घोषित करणे, किंवा अशा कोणत्याही खर्चाची रकम वाढवणे ;

(च) भारताच्या एकत्रित निधीच्या किंवा भारताच्या लोकलेख्याच्या खाती पैशांची आवक किंवा अशा पैशांची अभिरक्षा किंवा जावक अथवा संघराज्याची किंवा एखाद्या राज्याची लेखापरीक्षा ; किंवा

(छ) उपखंड (क) ते (च) यात विनिर्दिष्ट केलेल्या बाबींपैकी कोणत्याही बाबीला आनुषंगिक असलेली कोणतीही बाब.

(२) एखादे विधेयक हे, दंड किंवा अन्य द्रव्यशास्ती बसवण्याकरता अथवा लायसन फीची किंवा दिलेल्या सेवेबद्दलच्या फीची मागणी किंवा भरणा करण्याकरता तरतूद करते, केवळ एवढ्याच कारणाने, अथवा कोणत्याही स्थानिक प्राधिकरणाने किंवा निकायाने स्थानिक प्रयोजनांकरता कोणताही कर बसविणे, तो रद्द करणे, तो माफ करणे, त्यात फेरफार करणे किंवा त्याचे विनियमन करणे याकरता तरतूद करते, एवढ्याच कारणाने ते धन विधेयक असल्याचे मानले जाणार नाही.

(३) एखादे विधेयक हे, धन विधेयक आहे किंवा नाही असा प्रश्न उद्भवल्यास लोकसभेच्या अध्यक्षाचा त्यावरील निर्णय अंतिम असेल.

(४) प्रत्येक धन विधेयक, अनुच्छेद १०९ अन्वये राज्यसभेकडे पाठवण्यात येईल तेव्हा व अनुच्छेद १११ अन्वये राष्ट्रपतीस, त्याच्या अनुमतीकरता सादर करण्यात येईल तेव्हा, ते धन विधेयक आहे, असे लोकसभेच्या अध्यक्षाच्या स्वाक्षरीचे प्रमाणपत्र त्यावर पृष्ठांकित केलेले असेल.

१११. विधेयकास अनुमती.—संसदेच्या सभागृहांकडून विधेयक पारित झालेले असेल तेव्हा, ते राष्ट्रपतीस सादर केले जाईल आणि राष्ट्रपती, एकतर आपण त्या विधेयकास अनुमती देत आहोत असे किंवा त्यास अनुमती देण्याचे रोखून ठेवीत आहोत असे घोषित करील :

परंतु असे की, राष्ट्रपतीस अनुमतीकरता विधेयक सादर केल्यानंतर, ते धन विधेयक नसल्यास, शक्य तितक्या लवकर, त्याला ते विधेयक सभागृहांकडे संदेशासह परत पाठवून विनंती करता येईल की, त्यांनी त्या विधेयकाचा किंवा त्यातील कोणत्याही विनिर्दिष्ट तरतुदांचा फेरविचार करावा आणि विशेषतः, तो आपल्या संदेशात ज्यांची शिफारस करील अशा कोणत्याही सुधारणा प्रस्तुत करण्याच्या इष्टतेचा विचार करावा आणि विधेयक याप्रमाणे परत पाठवले जाईल तेव्हा, सभागृहे त्या विधेयकावर तदनुसार फेरविचार करतील आणि जर ते विधेयक, सभागृहांनी सुधारणेसह किंवा त्याविना पुन्हा पारित केले आणि राष्ट्रपतीस अनुमतीकरता सादर केले तर, राष्ट्रपती त्यास अनुमती देण्याचे रोखून ठेवणार नाही.

वित्तीय बाबींमधील कार्यपद्धती

११२. वार्षिक वित्तीय विवरणपत्र.—(१) राष्ट्रपती, प्रत्येक वित्तीय वर्षाबाबत, भारत सरकारची त्या वर्षापुरती अंदाजित जमा व खर्च यांचे, “वार्षिक वित्तीय विवरणपत्र” म्हणून या भागात निर्देशिलेले विवरणपत्र संसदेच्या दोन्ही सभागृहांसमोर ठेवण्याची व्यवस्था करील.

(२) वार्षिक वित्तीय विवरणपत्र दिलेल्या खर्चाच्या अंदाजपत्रकामध्ये—

(क) भारताच्या एकत्रित निधीवर भारित असलेला खर्च म्हणून या संविधानाने वर्णिलेला खर्च भागवण्याकरता आवश्यक असलेल्या रकमा ; आणि

(ख) जो खर्च भारताच्या एकत्रित निधीतून करावयाचा असे प्रस्तावित केले असेल, असा अन्य खर्च भागवण्याकरता आवश्यक असलेल्या रकमा,

वेगवेगळ्या दाखवण्यात येतील आणि महसुली लेख्यावरील खर्च अन्य खर्चाहून वेगळा दाखविण्यात येईल.

(भाग पाच—संघराज्य)

- (३) पुढील खर्च, भारताच्या एकत्रित निधीवर भारित असा खर्च असेल :—
- (क) राष्ट्रपतीच्या वित्तलब्धी व भत्ते आणि त्याच्या पदासंबंधीचा अन्य खर्च ;
 - (ख) राज्यसभेचा सभापती व उपसभापती आणि लोकसभेचा अध्यक्ष व उपाध्यक्ष यांचे वेतन व भत्ते ;
 - (ग) भारत सरकार ज्यांच्याबद्दल दायी आहे असे, व्याज, कर्जनिवारण निधी आकार व विमोचन आकार यांसह, ऋण आकार आणि कर्जाची उभारणी, ऋण सेवा व विमोचन यांच्या संबंधीचा अन्य खर्च ;
 - (घ) (एक) सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांना किंवा त्यांच्याबाबत द्यावयाचे वेतन, भत्ते आणि निवृत्तिवेतन,
 - (दोन) फेडरल न्यायालयाच्या न्यायाधीशांना किंवा त्यांच्याबाबत द्यावयाचे निवृत्तिवेतन,
 - (तीन) भारताच्या राज्यक्षेत्रात समाविष्ट असलेल्या कोणत्याही क्षेत्रासंबंधी अधिकारिता वापरणाऱ्या अशा, अथवा या संविधानाच्या प्रारंभापूर्वी कोणत्याही वेळी [डोमिनिअन ऑफ इंडियाच्या गवर्नर्स प्रोक्लिन्समध्ये] समाविष्ट असलेल्या कोणत्याही क्षेत्रासंबंधी ज्याने अधिकारिता वापरली होती अशा कोणत्याही उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांना किंवा त्यांच्याबाबत द्यावयाचे निवृत्तिवेतन ;
 - (ड) भारताचा नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक यास किंवा त्याच्याबाबत द्यावयाचे वेतन, भत्ते आणि निवृत्तिवेतन ;
 - (च) कोणत्याही न्यायालयाचा किंवा लवाद न्यायाधिकरणाचा कोणत्याही न्यायनिर्णय, हुक्मनामा अथवा निवाडा यांची पूर्ती करण्यास आवश्यक असलेल्या कोणत्याही रकमा ;
 - (छ) जो खर्च याप्रमाणे भारित असल्याचे या संविधानाद्वारे अथवा संसदेने कायद्याद्वारे घोषित केले असेल असा अन्य कोणत्याही खर्च.

११३. अंदाजपत्रकाबाबत संसदेतील कार्यपद्धती.—(१) अंदाजपत्रकांपैकी जेवढा भाग, भारताच्या एकत्रित निधीवर भारित असलेल्या खर्चाशी संबंधित असेल तेवढा भाग संसदेच्या मतास टाकला जाणार नाही, पण संसदेच्या दोहोंपैकी कोणत्याही सभागृहात ज्यांपैकी कोणत्याही अंदाजपत्रकावरील चर्चेस या खंडातील कोणतीही गोष्ट प्रतिबंध करणारी आहे, असा तिचा अन्वयार्थ लावला जाणार नाही.

(२) उक्त अंदाजपत्रकांपैकी जेवढा भाग अन्य खर्चाशी संबंधित असेल तेवढा भाग, अनुदानार्थ मागण्यांच्या रूपाने लोकसभेला सादर केला जाईल आणि लोकसभेस कोणत्याही मागणीस अनुमती देण्याचा किंवा अनुमती नाकारण्याचा किंवा तीत विनिर्दिष्ट केलेल्या रकमेत कपात करून त्या मागणीस अनुमती देण्याचा अधिकार असेल.

(३) कोणतीही अनुदानार्थ मागणी राष्ट्रपतीची शिफारस असल्याखेरीज केली जाणार नाही.

११४. विनियोजन विधेयके.—(१) लोकसभेने, अनुच्छेद ११३ अन्वये अनुदाने मंजूर केल्यानंतर, होईल तितक्या लवकर,—

(क) लोकसभेने याप्रमाणे मंजूर केलेली अनुदाने ; आणि

(ख) भारताच्या एकत्रित निधीवर भारित असलेला, पण कोणत्याही बाबतीत, संसदेसमोर अगोदर ठेवलेल्या विवरणपत्रात दाखवलेल्या खर्चाहून जो अधिक असणार नाही असा खर्च,

भागवण्यासाठी आवश्यक असलेल्या सर्व पैशांचे भारताच्या एकत्रित निधीतून विनियोजन करण्याची तरतूद करण्यासाठी एक विधेयक प्रस्तुत केले जाईल.

(२) ज्या सुधारणेच्या परिणामी याप्रमाणे मंजूर करण्यात आलेल्या कोणत्याही अनुदानाची रक्कम कमीअधिक होईल किंवा त्यांच्या पूर्वोद्दिष्टात फेरफार होईल किंवा भारताच्या एकत्रित निधीवर भारित केलेल्या कोणत्याही खर्चाची रक्कम कमीअधिक होईल अशी कोणतीही सुधारणा, संसदेच्या दोहोंपैकी कोणत्याही सभागृहात अशा कोणत्याही विधेयकाला प्रस्तावित केली जाणार नाही आणि या

१. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे “पहिल्या अनुसूचीचा भाग क यात उल्लेखिलेल्या एखाद्या राज्याच्या तत्स्थानी असलेल्या प्रांतात” याएवजी दाखल केला.

खंडान्वये एखादी सुधारणा अग्राह्य आहे किंवा कसे यासंबंधात, अध्यक्षस्थानी असणाऱ्या व्यक्तीचा निर्णय अंतिम असेल.

(३) अनुच्छेद ११५ व ११६ यांच्या तरतुदीना अधीन राहून, या अनुच्छेदाच्या तरतुदीच्या अनुसार पारित झालेल्या कायद्याद्वारे विनियोजन केले असल्याखेरीज, भारताच्या एकत्रित निधीतून कोणताही पैसा काढला जाणार नाही.

११५. पूरक, अतिरिक्त किंवा अधिक अनुदाने.—(१) जर,—

(क) अनुच्छेद ११४ च्या तरतुदीच्या अनुसार केलेल्या कोणत्याही कायद्याद्वारे, चालू वित्तीय वर्षात एखाद्या विशिष्ट सेवेकरता खर्च करावयाची म्हणून प्राधिकृत केलेली रक्कम, त्या वर्षाच्या प्रयोजनांकरता अपुरी असल्याचे आढळून आले तर, अथवा चालू वित्तीय वर्षाच्या वार्षिक वित्तीय विवरणपत्रात पूर्वकल्पित नसलेल्या एखाद्या नवीन सेवेकरता पूरक किंवा अतिरिक्त खर्चाची त्या वर्षात गरज उद्भवली असेल तर, किंवा

(ख) एखाद्या वित्तीय वर्षात कोणत्याही सेवेवर त्या सेवेकरता व त्या वर्षासाठी मंजूर केलेल्या रकमेहून काही अधिक पैसा खर्च झाला असेल तर,

राष्ट्रपती, संसदेच्या दोन्ही सभागृहांसमोर त्या खर्चाची अंदाजित रक्कम दर्शविणारे दुसरे विवरणपत्र ठेवण्याची व्यवस्था करील, किंवा यथास्थिति, अशा अधिक रकमेची मागणी लोकसभेपुढे सादर करण्याची व्यवस्था करील.

(२) अनुच्छेद ११२, ११३ व ११४ यांच्या तरतुदी, वार्षिक वित्तीय विवरणपत्र व त्यात नमूद केलेला खर्च किंवा अनुदानार्थ मागणी आणि असा खर्च किंवा अनुदान भागवण्याकरता भारताच्या एकत्रित निधीतील पैशांचे विनियोजन प्राधिकृत करण्यासाठी करावयाच्या कायद्याच्या संबंधात जशा प्रभावी आहेत, तशाच त्या, उपरोक्त असे कोणतेही विवरणपत्र आणि खर्च किंवा मागणी यांच्या संबंधात आणि असा खर्च किंवा अशा मागणीच्या बाबतीत अनुदान भागवण्याकरता भारताच्या एकत्रित निधीतील पैशांचे विनियोजन प्राधिकृत करण्यासाठी करावयाच्या कोणत्याही कायद्याच्या संबंधातही प्रभावी असतील.

११६. लेखानुदाने, प्रत्यानुदाने व अपवादात्मक अनुदाने.—(१) या प्रकरणाच्या पूर्वगामी तरतुदीमध्ये काहीही असले तरी, लोकसभेला,—

(क) कोणत्याही वित्तीय वर्षाच्या एखाद्या भागासाठी अंदाजिलेल्या खर्चाबाबतच्या कोणत्याही अनुदानावरील मतदानाकरता, अनुच्छेद ११३ मध्ये विहित केलेली प्रक्रिया पूर्ण होऊन त्या खर्चाच्या संबंधात अनुच्छेद ११४ च्या तरतुदीच्या अनुसार कायदा पारित होईपर्यंत, असे कोणतेही अनुदान आगाऊ देण्याचा ;

(ख) भारताच्या साधनसंपत्तीतून पुरी करावयाची एखादी मागणी, त्या सेवेचा व्याप किंवा तिचे अनिश्चित स्वरूप यामुळे वार्षिक वित्तीय विवरणपत्रात साधारणतः दिल्या जाणाऱ्या तपशिलांसह नमूद करता येत नसेल तेहा, अशी अनपेक्षित मागणी पुरी करण्याकरता अनुदान देण्याचा ;

(ग) जे कोणत्याही वित्तीय वर्षाच्या चालू सेवेचा भाग होत नाही असे अपवादात्मक अनुदान देण्याचा,

अधिकार असेल आणि ज्या प्रयोजनांकरता उक्त अनुदाने दिली असतील त्यांकरता भारताच्या एकत्रित निधीतून पैसे काढणे कायद्याद्वारे प्राधिकृत करण्याचा संसदेला अधिकार असेल.

(२) अनुच्छेद ११३ व ११४ यांच्या तरतुदी जशा त्या वार्षिक वित्तीय विवरणपत्रात नमूद केलेल्या कोणत्याही खर्चासंबंधी अनुदान देण्याच्या आणि असा खर्च भागवण्याकरता भारताच्या एकत्रित निधीतील पैशांचे विनियोजन प्राधिकृत करण्यासाठी करावयाच्या कायद्याच्या संबंधात प्रभावी आहेत, तशाच त्या खंड (१) अन्वये कोणतेही अनुदान देण्याच्या आणि त्या खंडान्वये करावयाच्या कोणत्याही कायद्याच्या संबंधात प्रभावी असतील.

११७. वित्तीय विधेयकांसंबंधी विशेष तरतुदी.—(१) अनुच्छेद ११० चा खंड (१) चे उपखंड (क) ते (च) यांत विनिर्दिष्ट केलेल्यांपैकी कोणत्याही बाबीकरिता तरतूद करणारे विधेयक किंवा सुधारणा, राष्ट्रपतीची शिफारस असल्याखेरीज प्रस्तुत केली किंवा मांडली जाणार नाही आणि अशी तरतूद करणारे विधेयक राज्यसभेत प्रस्तुत केले जाणार नाही :

परंतु असे की, कोणत्याही करात कपात करणे किंवा तो रद्द करणे याबाबत तरतूद करणारी सुधारणा मांडण्याकरता या खंडान्येकोणत्याही शिफारशीची आवश्यकता असणार नाही.

(२) एखादे विधेयक अथवा सुधारणा ही, दंड किंवा अन्य द्रव्य शास्ती बसवण्याकरता, अथवा लायसन फी किंवा दिलेल्या सेवांबद्दलची फी यांची मागणी किंवा भरणा याकरता तरतूद करते, केवळ एवढ्याच कारणाने, अथवा कोणत्याही स्थानिक प्राधिकरणाने किंवा निकायाने स्थानिक प्रयोजनांकरिता कोणताही कर बसविणे, तो रद्द करणे, तो माफ करणे, त्यात फेरफार करणे किंवा त्याचे विनियमन करणे याकरता तरतूद करते, केवळ एवढ्याच कारणाने, ती पूर्वोक्तांपैकी कोणत्याही बाबीकरता तरतूद करत असल्याचे मानले जाणार नाही.

(३) जे विधेयक अधिनियमित केल्यास आणि अंमलात आणल्यास भारताच्या एकत्रित निधीतून खर्च करावा लागेल ते विधेयक, संसदेच्या दोहोंपैकी कोणत्याही सभागृहाकडून, ते विचारात घेण्यासाठी राष्ट्रपतीने त्या सभागृहाला शिफारस केलेली असल्याशिवाय, पारित केले जाणार नाही.

सर्वसाधारण कार्यपद्धती

११८. कार्यपद्धतीचे नियम.—(१) संसदेच्या प्रत्येक सभागृहास या संविधानाच्या तरतुदीना अधीन राहून, आपली कार्यपद्धती आणि आपले कामकाज चालविणे यांचे विनियमन करण्याकरता नियम करता येतील.

(२) खंड (१) अन्वये नियम केले जाईपर्यंत, या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी डोमिनिअन ऑफ इंडियाच्या लेजिस्लेचरबाबत अंमलात असलेले कार्यपद्धतीचे नियम व स्थायी आदेश हे, राज्यसभेचा सभापती, किंवा यथास्थिति, लोकसभेचा अध्यक्ष त्यात जे फेरबदल व अनुकूलने करील त्या फेरबदलांस व अनुकूलनांस अधीन राहून संसदेच्या संबंधात प्रभावी असतील.

(३) राष्ट्रपतीला, राज्यसभेचा सभापती आणि लोकसभेचा अध्यक्ष यांच्याशी विचारविनिमय केल्यानंतर दोन्ही सभागृहांच्या संयुक्त बैठकी, आणि त्यांच्यामधील परस्पर संपर्क याबाबतच्या कार्यपद्धतीसंबंधी नियम करता येतील.

(४) दोन्ही सभागृहांच्या संयुक्त बैठकीस, लोकसभेचा अध्यक्ष, किंवा त्याच्या अनुपस्थितीत खंड (३) अन्वये केलेल्या कार्यपद्धती, नियमांद्वारे निर्धारित केली जाईल अशी व्यक्ती, अध्यक्षस्थानी राहील.

११९. वित्तीय कामकाजासंबंधी संसदेच्या कार्यपद्धतीचे कायद्याद्वारे विनियमन.—संसदेस, वित्तीय कामकाज वेळेवर पूर्ण व्हावे यासाठी, कोणत्याही वित्तीय बाबीच्या संबंधात, किंवा भारताच्या एकत्रित निधीतून पैशांचे विनियोजन करण्यासाठी आणलेल्या कोणत्याही विधेयकाच्या संबंधात संसदेच्या प्रत्येक सभागृहाची कार्यपद्धती आणि त्यातील कामकाजाचे चालन यांचे कायद्याद्वारे विनियमन करता येईल आणि याप्रमाणे केलेल्या कोणत्याही कायद्याची कोणतीही तरतूद, अनुच्छेद ११८ च्या खंड (१) अन्वये संसदेच्या एखाद्या सभागृहाने केलेल्या कोणत्याही नियमाशी किंवा त्या अनुच्छेदाच्या खंड (२) अन्वये संसदेच्या संबंधात प्रभावी असलेल्या कोणत्याही नियमाशी किंवा स्थायी आदेशाशी, विसंगत असेल तर व तेवढ्या मर्यादेपर्यंत, अशी तरतूद अभिभावी ठरेल.

१२०. संसदेत वापरावयाची भाषा.—(१) भाग सतरामध्ये काहीही असले तरी, मात्र अनुच्छेद ३४८ च्या तरतुदीना अधीन राहून संसदेतील कामकाज हिंदीतून किंवा इंग्रजीतून चालवण्यात येईल :

परंतु असे की, यथास्थिति, राज्यसभेचा सभापती किंवा लोकसभेचा अध्यक्ष, किंवा त्या नात्याने कार्य करणारी व्यक्ती, ज्या कोणत्याही सदस्यास हिंदीतून किंवा इंग्रजीतून आपले विचार नीटपणे व्यक्त करता येत नसतील त्याला आपल्या मात्राबाबत सभागृहाला संबोधून भाषण करण्याची अनुज्ञा देऊ शकेल.

(२) संसदेने कायद्याद्वारे अन्यथा तरतूद केली नाही तर, या संविधानाच्या प्रारंभापासून पंधरा वर्षांच्या कालावधी संपल्यानंतर हा अनुच्छेद, त्यातील “किंवा इंग्रजीतून” हे शब्द जणू काही गाळलेले असावेत त्याप्रमाणे प्रभावी होईल.

१२१. संसदेतील चर्चेवर निर्बंध.—सर्वोच्च न्यायालयाच्या किंवा उच्च न्यायालयाच्या कोणत्याही न्यायाधीशाने आपली कर्तव्ये पार पाडताना केलेल्या वर्तणुकीबाबत, यात यापुढे तरतूद केल्यानुसार, त्या न्यायाधीशास पदावरून दूर करण्याची विनंती करणारे समावेदन राष्ट्रपतीस सादर करण्याचा प्रस्ताव आल्याशिवाय, संसदेत कोणतीही चर्चा करता येणार नाही.

(भाग पाच—संघराज्य)

१२२. न्यायालयांनी संसदेच्या कामकाजाबाबत चौकशी न करणे.—(१) कार्यपद्धतीत एखादी तथाकथित नियमबाबृह्य गोष्ट घडली आहे या कारणावरून संसदेतील कोणत्याही कामकाजाची विधिग्राह्यता प्रश्नास्पद करता येणार नाही.

(२) संसदेमधील कार्यपद्धतीचे किंवा कामकाज चालवण्याचे विनियमन करण्याचे अथवा संसदेत सुव्यवस्था राखण्याचे अधिकार या संविधानाद्वारे किंवा तदन्वये ज्याच्या ठायी निहित करण्यात आले आहेत अशा, संसदेच्या कोणत्याही अधिकाऱ्याने किंवा सदस्याने त्या अधिकारांच्या केलेल्या वापराबाबत, तो कोणत्याही न्यायालयाच्या अधिकारितेस अधीन असणार नाही.

प्रकरण तीन—राष्ट्रपतीचे वैधानिक अधिकार

१२३. संसदेच्या विरामकाळात अध्यादेश प्रख्यापित करण्याचा राष्ट्रपतीचा अधिकार.—(१) संसदेची दोन्ही सभागृहे सत्रासीन असतील त्याव्यतिरिक्त कोणत्याही वेळी, राष्ट्रपतीने तात्काळ कारवाई करणे जीमुळे आवश्यक व्हावे अशी परिस्थिती अस्तित्वात असल्याबद्दल राष्ट्रपतीची खात्री पटल्यास, त्याला, त्या परिस्थितीनुसार आवश्यक वाटतील असे अध्यादेश प्रख्यापित करता येतील.

(२) या अनुच्छेदाअन्वये प्रख्यापित केलेल्या अध्यादेशाचे बल व प्रभाव, संसदेच्या अधिनियमाप्रमाणेच असेल, पण असा प्रत्येक अध्यादेश—

(क) संसदेच्या दोन्हा सभागृहांपुढे ठेवला जाईल आणि संसदेची पुढ्हा सभा भरल्यापासून सहा आठवडे संपत्ताच, अथवा, तो कालावधी संपण्यापूर्वी तो अमान्य करणारे ठराव दोन्ही सभागृहांनी पारित केले तर, त्यापैकी दुसरा ठराव पारित होताच, तो अध्यादेश अंमलात असण्याचे बंद होईल ;

(ख) राष्ट्रपतीस कोणत्याही वेळी मागे घेता येईल.

स्पष्टीकरण.—जेव्हा संसदेच्या सभागृहांना पुढ्हा सभा भरवण्यासाठी वेगवेगळ्या दिनांकांना अभिनिमंत्रित केलेले असेल तेहा, या खंडाच्या प्रयोजनार्थ, सहा आठवड्यांचा कालावधी त्यापैकी नंतरच्या दिनांकापासून मोजण्यात येईल.

(३) संसद या संविधानाअन्वये जी तरतूद अधिनियमित करण्यास सक्षम नाही, अशी कोणतीही तरतूद या अनुच्छेदाअन्वये अध्यादेशाद्वारे करण्यात आली तर आणि तेवढ्या मर्यादेपर्यंत, तो अध्यादेश शून्यवत होईल.

* * * * *

प्रकरण चार—संघ न्याययंत्रणा

१२४. सर्वोच्च न्यायालय स्थापन करणे आणि घटित करणे.—(१) भारताचा मुख्य न्यायमूर्ती आणि संसद कायद्याद्वारे अधिक संख्या विहित करीपर्यंत जास्तीत जास्त ^१ सात इतके अन्य न्यायाधीश मिळून बनलेले भारताचे एक सर्वोच्च न्यायालय असेल.

(२) राष्ट्रपती हा, सर्वोच्च न्यायालय आणि राज्यातील उच्च न्यायालये यांतील न्यायाधीशांपैकी, त्याला त्या प्रयोजनार्थ ज्याच्याशी विचारविनिमय करणे आवश्यक वाटेल, अशा न्यायाधीशांशी विचारविनिमय केल्यानंतर, स्वतःच्या सहीनिशी व स्वमुद्रांकित अधिपत्राद्वारे सर्वोच्च न्यायालयाच्या प्रत्येक न्यायाधीशास नियुक्त करीत आणि तो न्यायाधीश पासष्ट वर्षे वयाचा होईपर्यंत पद धारण करीत :

परंतु असे की, मुख्य न्यायमूर्तीहून अन्य न्यायाधीशाच्या नियुक्तीच्या बाबतीत, भारताच्या मुख्य न्यायमूर्तीशी नेहमीच विचारविनिमय करण्यात येईल :

परंतु आणखी असे की,—

(क) न्यायाधीश, राष्ट्रपतीस संबोधून आपल्या पदाचा स्वतःच्या सहीनिशी लेखी राजीनामा देऊ शकेल ;

^१ संविधान (अडतिसावी सुधारणा)अधिनियम, १९७५ याच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केलेला खंड (४) हा संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम १६ द्वारे गाळला (२० जून १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

^२ आता “तीस” सर्वोच्च न्यायालय (न्यायाधीशांची संख्या) सुधारणा अधिनियम, २००८ (२००९ चा ११) याचे कलम २ पहा.

(ख) न्यायाधीशास, त्याच्या पदावरून खंड (४) मध्ये तरतूद केलेल्या रीतीने दूर करता येईल.

^३[(२क) सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशाचे वय, संसद कायद्याद्वारे तरतूद करील अशा प्राधिकान्याकडून आणि अशा रीतीने निर्धारित केले जाईल.]

(३) एखादी व्यक्ती, भारतीय नागरिक, आणि

(क) एखाद्या उच्च न्यायालयाची अथवा अशा दोन किंवा अधिक न्यायालयांची निदान सलग पाच वर्ष न्यायाधीश ; किंवा

(ख) एखाद्या उच्च न्यायालयाचा अथवा अशा दोन किंवा अधिक न्यायालयाचा निदान सलग दहा वर्षे अधिवक्ता ; किंवा

(ग) राष्ट्रपतीच्या मते विख्यात विधिवेत्ता,

असल्याशिवाय सर्वोच्च न्यायालयाचा न्यायाधीश म्हणून नियुक्तीस पात्र असणार नाही.

स्पष्टीकरण एक.—या खंडातील “उच्च न्यायालय” याचा अर्थ, भारताच्या राज्यक्षेत्राच्या कोणत्याही भागात जी अधिकारिता वापरीत आहे अथवा या संविधानाच्या प्रारंभापूर्वी कोणत्याही काळी वापरत होते असे उच्च न्यायालय, असा आहे.

स्पष्टीकरण दोन.—या खंडाच्या प्रयोजनार्थ, एखादी व्यक्ती जितक्या कालावधीसाठी अधिवक्ता असेल तो कालावधी मोजताना, ती व्यक्ती अधिवक्ता झाल्यानंतर तिने ज्या कोणत्याही कालावधीमध्ये जिल्हा न्यायाधीशाच्या पदाहून कनिष्ठ नसलेले न्यायिक अधिकारपद धारण केलेले असेल, तो कालावधी त्यात समाविष्ट केला जाईल.

(४) सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशास, शाबीत झालेली गैरवर्तणूक किंवा अक्षमता या कारणास्तव त्याच्या पदावरून दूर करण्यासाठी, संसदेच्या प्रत्येक सभागृहाकडून, त्या सभागृहातील एकूण सदस्य-संख्येच्या बहुमताचा आणि त्या सभागृहातील उपस्थित असलेल्या आणि मतदान करणान्या सदस्यांच्या दोन-तृतीयांशाहून कमी नाही इतक्या बहुमताचा पाठिंबा असणारे समावेदन त्याच सत्रात राष्ट्रपतीस सादर करण्यात आल्यानंतर, राष्ट्रपतीने आदेश दिल्याखेरीज, त्याच्या पदावरून दूर केले जाणार नाही.

(५) संसद, खंड (४) अन्वये समावेदन सादर करणे आणि एखाद्या न्यायाधीशाची गैरवर्तणूक किंवा अक्षमता यांचे अन्वेषण आणि शाबिती यासंबंधीच्या कार्यपद्धतीचे कायद्याद्वारे विनियमन करू शकेल.

(६) सर्वोच्च न्यायालयाची न्यायाधीश म्हणून नियुक्त झालेली प्रत्येक व्यक्ती, आपले पद ग्रहण करण्यापूर्वी, राष्ट्रपतीसमोर, अथवा त्याने याबाबत नियुक्त केलेल्या एखाद्या व्यक्तीसमोर, तिसन्या अनुसूचीत त्या प्रयोजनार्थ घालून दिलेल्या नमुन्यानुसार शपथ घेऊन किंवा प्रतिज्ञा करून त्यावर सही करील.

(७) जिने सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशाचे पद धारण केलेले आहे अशा कोणत्याही व्यक्तीला, भारताच्या राज्यक्षेत्रातील कोणत्याही न्यायालयात किंवा कोणत्याही प्राधिकान्यासमोर वकिली करता येणार नाही किंवा काम चालवता येणार नाही.

१२५. न्यायाधीशांचे वेतन, इत्यादी.—^३[(१) संसद, कायद्याद्वारे निर्धारित करील असे वेतन सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांना दिले जाईल आणि, त्या बाबतीत तशी तरतूद केली जाईपर्यंत, दुसन्या अनुसूचीत विनिर्दिष्ट करण्यात आलेले वेतन दिले जाईल.]

(२) प्रत्येक न्यायाधीश, संसदेने केलेल्या कायद्याद्वारे किंवा तदन्वये, वेळोवेळी निर्धारित केले जातील असे विशेषाधिकार व भत्ते आणि अनुपस्थिति-रजा व निवृत्तिवेतन याबाबतचे हक्क आणि ते तसे निर्धारित केले जाईपर्यंत दुसन्या अनुसूचीत विनिर्दिष्ट करण्यात आलेले विशेषाधिकार, भत्ते आणि हक्क मिळण्यास हक्कदार असेल :

परंतु असे की, न्यायाधीशाचे विशेषाधिकार अथवा भत्ते अथवा अनुपस्थिति-रजा किंवा निवृत्तिवेतन याबाबतचे त्याचे हक्क यांपैकी कशातही त्याला नुकसानकारक होईल असा बदल त्याच्या नियुक्तीनंतर केला जाणार नाही.

१२६. कार्यकारी मुख्य न्यायमूर्तीची नियुक्ती.—जेव्हा भारताच्या मुख्य न्यायमूर्तीचे पद रिक्त असेल अथवा मुख्य न्यायमूर्ती अनुपस्थितीच्या कारणामुळे किंवा अन्यथा आपल्या पदाच्या कर्तव्याचे पालन करण्यास असमर्थ असेल तेव्हा, त्या पदाची कर्तव्ये, त्या न्यायालयाच्या अन्य न्यायाधीशांपैकी ज्या एकाची राष्ट्रपती त्या प्रयोजनाकरता नियुक्ती करील, तो न्यायाधीश पार पाडील.

^३ संविधान (पंधरावी सुधारणा) अधिनियम, १९६३ याच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केला.

^२ संविधान (चौपन्नावी सुधारणा) अधिनियम, १९८६ याच्या कलम २ द्वारे मूळ खंड (१) ऐवजी दाखल केला (१ एप्रिल १९८६ रोजी व तेव्हापासून).

१२७. तदर्थ न्यायधीशांची नियुक्ती.— (१) जर एखाद्या वेळी, सर्वोच्च न्यायालयाचे एखादे सत्र भरण्यासाठी किंवा चालू ठेवण्यासाठी लागणाऱ्या गणसंघेइतके त्या न्यायालयाचे न्यायाधीश उपलब्ध नसतील तर, राष्ट्रपतीच्या पूर्वसंमतीने आणि संबंधित उच्च न्यायालयाच्या मुख्य न्यायमूर्तीचा विचार घेतल्यानंतर, भारताचा मुख्य न्यायमूर्ती हा, सर्वोच्च न्यायालयाचा न्यायाधीश म्हणून नियुक्ती होण्याच्या दृष्टीने यथोचित अर्हता असणाऱ्या व भारताच्या मुख्य न्यायमूर्तीने पदनिर्देशित करावयाच्या उच्च न्यायाधीशाला, सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायपीठासाठी तदर्थ न्यायाधीश म्हणून, आवश्यक तितक्या कालावधीपर्यंत उपस्थित राहण्यासाठी, लेखी विनंती करू शकेल.

(२) याप्रमाणे पदनिर्देशित केलेल्या न्यायाधीशाची उपस्थिती ज्या वेळी आणि ज्या कालावधीपर्यंत आवश्यक केली असेल त्या वेळी व त्या कालावधीपर्यंत, आपल्या पदाच्या अन्य कर्तव्यांपेक्षा अग्रक्रम देऊन सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायपीठामध्ये उपस्थित राहणे हे त्याचे कर्तव्य असेल आणि तो याप्रमाणे उपस्थित असताना त्याला सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशाची सर्व अधिकारिता, अधिकार व विशेषाधिकार असतील आणि तो त्याची कर्तव्ये पार पाडील.

१२८. सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायपीठामध्ये निवृत्त न्यायाधीशांची उपस्थिती.— या प्रकरणात काहाही असले तरी, कोणत्याही वेळी राष्ट्रपतीच्या पूर्वसंमतीने भारताचा मुख्य न्यायमूर्ती, जिने सर्वोच्च न्यायालयाच्या किंवा फेडरल न्यायालयाच्या न्यायाधीशाचे पद धारण केलेले आहे,^१ [अथवा जिने उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशाचे पद धारण केलेले आहे आणि जिच्याकडे सर्वोच्च न्यायालयाचा न्यायाधीश म्हणून नियुक्ती होण्याच्या दृष्टीने यथोचित अर्हता आहे] अशा कोणत्याही व्यक्तीला, सर्वोच्च न्यायालयाची न्यायाधीश म्हणून स्थानापन्न होऊन कार्य करण्यासाठी विनंती करू शकेल आणि याप्रमाणे विनंती केलेली अशी प्रत्येक व्यक्ती याप्रमाणे स्थानापन्न होऊन कार्य करीत असताना, राष्ट्रपती आदेशाद्वारे निर्धारित करील असे भत्ते मिळण्यास ती पात्र असेल आणि तिला त्या न्यायालयाच्या न्यायाधीशाची सर्व अधिकारिता, अधिकार आणि विशेषाधिकार असतील, पण, एरव्ही ती त्या न्यायालयाची न्यायाधीश मानली जाणार नाही :

परंतु असे की, त्या न्यायालयाची न्यायाधीश म्हणून स्थानापन्न होऊन कार्य करण्यास अशा कोणत्याही पूर्वोक्त व्यक्तीने संपती दिली असल्याशिवाय, या अनुच्छेदातील कोणत्याही गोष्टीमुळे तिला तसे करणे भाग पडते, असे मानले जाणार नाही.

१२९. सर्वोच्च न्यायालय हे अभिलेख न्यायालय असणे.— सर्वोच्च न्यायालय हे, अभिलेख न्यायालय असेल आणि त्यास आपल्या अवमानाबद्दल शिक्षा करण्याच्या अधिकारांसह अशा न्यायालयाचे सर्व अधिकार असतील.

१३०. सर्वोच्च न्यायालयाचे कार्यस्थान.— सर्वोच्च न्यायालयाचे कार्यस्थान दिल्लीत असेल अथवा मुख्य न्यायमूर्ती, राष्ट्रपतीच्या मान्यतेने वेळोवेळी नेमून देईल अशा अन्य एका किंवा अनेक ठिकाणी असेल.

१३१. सर्वोच्च न्यायालयाची मूळ अधिकारिता.— या संविधानातील तरतुदीना अधीन राहून,—

(क) भारत सरकार आणि एक किंवा अधिक राज्ये यांच्यामधील ; किंवा

(ख) एका पक्षी भारत सरकार व कोणतेही राज्य किंवा राज्ये आणि दुसऱ्या पक्षी एक किंवा अधिक अन्य राज्ये यांच्यामधील ; किंवा

(ग) दोन किंवा अधिक राज्यांमधील,

कोणत्याही विवादामध्ये, ज्यावर एखाद्या वैध अधिकाराचे अस्तित्व किंवा व्याप्ती अवलंबून आहे असा कोणताही प्रश्न (मग तो कायदेविषयक असो वा वस्तुस्थितीविषयक असो) अंतर्भूत असेल तर आणि तेथवर, त्या विवादात सर्वोच्च न्यायालयास मूळ अधिकारिता असेल—अन्य कोणत्याही न्यायालयास नाही :

^१[परंतु असे की, कोणताही तह, करार, प्रसंविदा, वचनबंध, सनद किंवा अन्य तत्सम संलेख या संविधानाच्या प्रारंभापूर्वी करण्यात आल्यावर किंवा निष्पादित करण्यात आल्यावर, अशा प्रारंभानंतर अंमलात राहिलेला असेल अथवा त्यामधून उद्भवणारा विवाद, उक्त अधिकारितेच्या व्याप्तीत येणार नाही अशी तरतुद केली असेल तर, असा विवाद उक्त अधिकारितेच्या व्याप्तीत येणार नाही.]

^१ संविधान (पंधरावी सुधारणा) अधिनियम, १९६३ याच्या कलम ३ द्वारे समाविष्ट केले.

^२ संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम ५ द्वारे मूळ परंतुकापेबजी दाखल केले.

^१ १३१क. [केंद्रीय विधीच्या सांविधानिक वैधतेसंबंधातील प्रश्नांबाबत सर्वोच्च न्यायालयाची अनन्य अधिकारिता.] संविधान (त्रेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७७, कलम ४ द्वारे (१३-४-१९७८ रोजी व तेव्हापासून) निरसित.

१३२. विवक्षित प्रकरणी उच्च न्यायालयांवरील अपिलांमध्ये सर्वोच्च न्यायालयाची अपील अधिकारिता.— (१) भारताच्या राज्यक्षेत्रातील उच्च न्यायालयाचा कोणताही न्यायनिर्णय, हुकूमनामा किंवा अंतिम आदेश यावर-मग तो दिवाणी, फौजदारी किंवा अन्य कार्यवाहीतील असो-त्या प्रकरणात या संविधानाचा अर्थ लावण्यासंबंधीचा कायदेविषयक सारभूत प्रश्न अंतर्भूत आहे असे ^२[त्या उच्च न्यायालयाने अनुच्छेद १३४क अन्वये प्रमाणित केल्यास], सर्वोच्च न्यायालयाकडे अपील होऊ शकेल.

* * * * *

(३) जेव्हा असे प्रमाणपत्र देण्यात आले असेल तेव्हा ^३ * * * * * त्या प्रकरणातील कोणत्याही पक्षकारास, पूर्वोक्त अशा कोणत्याही प्रश्नावर चुकीचा निर्णय दिला गेला आहे, या कारणावरून ^४ * * * * * सर्वोच्च न्यायालयाकडे अपील करता येईल.

स्पष्टीकरण.— या अनुच्छेदाच्या प्रयोजनार्थ, “अंतिम आदेश” या शब्दप्रयोगात, जो वादप्रश्न, त्याचा अपीलकर्त्याच्या बाजूने निर्णय झाल्यास ते प्रकरण अंतिमरीत्या निकालात काढण्यासाठी पुरेसा होईल, त्या वादप्रश्नाचा निर्णय करणाऱ्या आदेशाचा समावेश आहे.

१३३. दिवाणी प्रकरणांसंबंधी उच्च न्यायालयांवरील अपिलांमध्ये सर्वोच्च न्यायालयाची अपील अधिकारिता.— ^५[(१) भारताच्या राज्यक्षेत्रातील एखाद्या उच्च न्यायालयाचा दिवाणी कार्यवाहीतील कोणताही न्यायनिर्णय, हुकूमनामा किंवा अंतिम आदेश यावर ^६[जर त्या उच्च न्यायालयाने अनुच्छेद १३४क अन्वये असे प्रमाणित केले] की,—

(क) त्या प्रकरणात एखादा सर्वसाधारण महत्वाचा कायदेविषयक सारभूत प्रश्न अंतर्भूत आहे ; आणि

(ख) उच्च न्यायालयाच्या मते उक्त प्रश्नाचा सर्वोच्च न्यायालयाने निर्णय करणे आवश्यक आहे, तर सर्वोच्च न्यायालयाकडे अपील होऊ शकेल]

(२) अनुच्छेद १३२ मध्ये काहीही असले तरी, खंड (१) अन्वये सर्वोच्च न्यायालयाकडे अपील करणाऱ्या कोणत्याही पक्षकाराला, या संविधानाचा अर्थ लावण्यासंबंधीच्या एखाद्या कायदेविषयक सारभूत प्रश्नावर चुकीचा निर्णय झाला आहे, असे कारण अपिलाच्या कारणांपैकी एक म्हणून मांडता येईल.

(३) या अनुच्छेदात काहीही असले तरी, संसदेने कायद्याद्वारे अन्यथा तरतूद केलेली नसल्यास, उच्च न्यायालयाच्या एका न्यायाधीशाचा न्यायनिर्णय, हुकूमनामा किंवा अंतिम आदेश यावर सर्वोच्च न्यायालयाकडे कोणतेही अपील करता येणार नाही.

१३४. फौजदारी प्रकरणांसंबंधी सर्वोच्च न्यायालयाची अपील अधिकारिता.— (१) भारताच्या राज्यक्षेत्रातील एखाद्या उच्च न्यायालयाचा फौजदारी कार्यवाहीतील कोणताही न्यायनिर्णय, अंतिम आदेश किंवा शिक्षादेश यावर, जर त्या उच्च न्यायालयाने,—

(क) आरोपी व्यक्तीच्या दोषमुक्तीचा आदेश, अपिलान्ती फिरवला असेल आणि तिला देहान्ताची शिक्षा दिली असेल तर ; किंवा

(ख) कोणतेही प्रकरण आपल्या प्राधिकाराखाली असलेल्या कोणत्याही दुव्यम न्यायालयातून काढून स्वतःकडे न्यायचौकशीसाठी घेतले असेल आणि अशा न्यायचौकशीत आरोपी व्यक्तीस दोषी ठरवून देहान्ताची शिक्षा दिली असेल तर ; किंवा

^१ संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम २३ द्वारे समाविष्ट केला (१ फेब्रुवारी १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

^२ संविधान (च्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम १७ द्वारे विवक्षित मजकूर गाठला (१ ऑगस्ट १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

^३ वरील अधिनियमाच्या कलम १७ द्वारे खंड (२) गाठला (१ ऑगस्ट १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

^४ वरील अधिनियमाच्या कलम १७ द्वारे विवक्षित मजकूर गाठला (१ ऑगस्ट १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

^५ संविधान (तिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७२ याच्या कलम २ द्वारे मूळ खंड (१) ऐवजी दाखल केला (२७ फेब्रुवारी १९७३ रोजी व तेव्हापासून).

^६ संविधान (च्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम १८ द्वारे मूळ मजकुराऐवजी हा मजकूर दाखल केला (१ ऑगस्ट १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

(ग) ते प्रकरण सर्वोच्च न्यायालयाकडे अपील करण्यास योग्य आहे असे^१ [अनुच्छेद १३४क अन्वये प्रमाणित केले असेल] तर,—

सर्वोच्च न्यायालयाकडे अपील होऊ शकेल :

परंतु असे की, उपर्युक्त (ग) अन्वये अपील, अनुच्छेद १४५ च्या खंड (१) अन्वये त्याबाबतीत करण्यात येतील अशा तरतुदीना व उच्च न्यायालय निश्चित करील किंवा आवश्यक करील अशा शर्तीना अधीन असेल.

(२) संसद, कायद्याद्वारे सर्वोच्च न्यायालयास, अशा कायद्यात विनिर्दिष्ट केल्या जातील अशा शर्ती आणि मर्यादा यांना अधीन राहून भारताच्या राज्यक्षेत्रातील उच्च न्यायालयाचा फौजदारी कार्यवाहीतील कोणताही न्यायनिर्णय, अंतिम आदेश किंवा शिक्षादेश यांवरील अपिले दाखल करून घेण्यासाठी व त्यांची सुनावणी करण्यासाठी आणखी कोणतेही अधिकार प्रदान करू शकेल.

^१[१३४क. सर्वोच्च न्यायालयाकडे अपील करण्यासाठी प्रमाणपत्र.— अनुच्छेद १३२खंड (१), किंवा अनुच्छेद १३३ खंड (१), किंवा अनुच्छेद १३४ खंड (१) यांमध्ये निर्देशिलेला न्यायनिर्णय, हुकूमनामा, अंतिम आदेश किंवा शिक्षादेश देणाऱ्या किंवा करणाऱ्या प्रत्येक उच्च न्यायालयाला, त्याने असा न्यायनिर्णय, हुकूमनामा, अंतिम आदेश किंवा शिक्षादेश दिल्यानंतर किंवा केल्यानंतर, होईल तितक्या लवकर, अनुच्छेद १३२ खंड (१), किंवा अनुच्छेद १३३ खंड (१), किंवा, यथास्थिति, अनुच्छेद १३४ खंड (१) उपर्युक्त (ग) यांमध्ये निर्देशिलेल्या स्वरूपाचे प्रमाणपत्र, त्या प्रकरणाच्या बाबतीत देण्यात यावे किंवा कसे या प्रश्नावर,—

(क) त्याला तसे करणे योग्य वाटल्यास, स्वतः होऊन निर्णय देता येईल ; आणि

(ख) असा न्यायनिर्णय, हुकूमनामा, अंतिम आदेश किंवा शिक्षादेश देण्यात किंवा करण्यात आल्यानंतर लगेच, त्यामुळे व्याख्या झालेल्या पक्षकाराकडून किंवा त्याच्यावतीने, तोंडी अर्ज करण्यात आला तर, निर्णय द्यावा लागेल.]

१३५. विद्यमान कायद्याअन्वये फेडरल न्यायालयाची अधिकारिता व अधिकार सर्वोच्च न्यायालयाने वापरणे.— संसद, कायद्याद्वारे अन्यथा तरतूद करीपर्यंत, जिला अनुच्छेद १३३ किंवा अनुच्छेद १३४ च्या तरतुदी लागू होत नाहीत अशा कोणत्याही बाबीविषयीची अधिकारिता व अधिकार जर या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी कोणत्याही विद्यमान कायद्याअन्वये फेडरल न्यायालयाद्वारे वापरण्यायोग्य असतील तर, त्या बाबीविषयीची अधिकारिता व अधिकार सर्वोच्च न्यायालयासही असतील.

१३६. अपील करण्यास सर्वोच्च न्यायालयाकडून विशेष अनुज्ञा.— (१) या प्रकरणात काहीही असले तरी, सर्वोच्च न्यायालय, स्वविवेकानुसार, भारताच्या राज्यक्षेत्रातील कोणत्याही न्यायालयाने किंवा न्यायाधिकरणाने कोणत्याही वादात किंवा प्रकरणात दिलेला किंवा केलेला न्यायनिर्णय, हुकूमनामा, निर्धारण, शिक्षादेश किंवा आदेश यावर अपील करण्यास विशेष अनुज्ञा देऊ शकेल.

(२) सशस्त्र सेनांसंबंधीच्या कोणत्याही कायद्याद्वारे किंवा त्याअन्वये घटित केलेल्या कोणत्याही न्यायालयाने किंवा न्यायाधिकरणाने दिलेला किंवा केलेला कोणताही न्यायनिर्णय, निर्धारण, शिक्षादेश किंवा आदेश यास खंड (१) मधील कोणतीही गोष्ट लागू होणार नाही.

१३७. न्यायनिर्णय किंवा आदेश यांचे सर्वोच्च न्यायालयाकडून पुनर्विलोकन.— संसदेने केलेल्या कोणत्याही कायद्याच्या तरतुदीच्या किंवा अनुच्छेद १४५ अन्वये करण्यात आलेल्या कोणत्याही नियमांना अधीन राहून, सर्वोच्च न्यायालयाला त्याने अधिघोषित केलेला कोणताही न्यायनिर्णय किंवा केलेला आदेश याचे पुनर्विलोकन करण्याचा अधिकार असेल.

१३८. सर्वोच्च न्यायालयाच्या अधिकाराची वृद्धी.— (१) सर्वोच्च न्यायालयास, संघ सूचीत असलेल्या बाबीपैकी कोणत्याही बाबीसंबंधी, संसद, कायद्याद्वारे प्रदान करील त्याप्रमाणे आणखी अधिकारिता आणि अधिकार असतील.

(२) कोणत्याही बाबीसंबंधी भारत सरकार आणि कोणत्याही राज्याचे शासन विशेष करारान्वये प्रदान करील अशी अधिकारिता व असे अधिकार यांचा वापर सर्वोच्च न्यायालयाने करावा, अशी संसदेने कायद्याद्वारे तरतूद केल्यास, सर्वोच्च न्यायालयास त्याप्रमाणे आणखी अधिकारिता व अधिकार असतील.

१३९. विवक्षित प्राधिलेख काढण्याच्या अधिकारांचे सर्वोच्च न्यायालयास प्रदान.— संसद, कायद्याद्वारे अनुच्छेद ३२ च्या खंड (२) मध्ये नमूद केलेल्या प्रयोजनांखेरीज अन्य कोणत्याही प्रयोजनांकरता, निदेश, आदेश अथवा देहोपस्थिती (हेबिअस कॉर्पस), महादेश (मॅडमस), प्रतिषेध (प्रोहिबिशन), क्वाधिकार (को वॉरंटो) व प्राकर्षण (सर्शिओराराय) या स्वरूपाच्या किंवा यांपैकी कोणत्याही प्राधिलेखांसह रिट प्राधिलेख काढण्याचे अधिकार सर्वोच्च न्यायालयास प्रदान करू शकेल.

^१ संविधान (चव्वेळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम १९ द्वारे “प्रमाणित केले असेल” या मजकुराएवजी हा मजकूर दाखल केला (१ ऑगस्ट १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

^२ वरील अधिनियमाच्या कलम २० द्वारे समाविष्ट केला (१ ऑगस्ट १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

^१[१३९क. विवक्षित प्रकरणे हस्तांतरित करणे.—^२[(१) जर सर्वोच्च न्यायालय व एक किंवा अधिक उच्च न्यायालये यांच्यापुढे, अथवा दोन किंवा अधिक उच्च न्यायालयांपुढे एकसारखेच किंवा सारतः सारखेच कायदेविषयक प्रश्न अंतर्भूत असणारी प्रकरणे प्रलंबित असतील आणि असे प्रश्न हे सर्वसाधारण महत्त्वाचे सारभूत प्रश्न असल्याची सर्वोच्च न्यायालयाची स्वतःहोऊन अथवा भारताचा महा न्यायवादी याने किंवा अशा कोणत्याही प्रकरणातील एखाद्या पक्षकाराने केलेल्या अर्जावरून खात्री झाली तर, सर्वोच्च न्यायालय, त्या उच्च न्यायालयापुढे किंवा उच्च न्यायालयांपुढे प्रलंबित असलेले प्रकरण किंवा प्रकरणे काढून घेऊन ती सर्व प्रकरणे स्वतःच निकालात काढू शकेल :

परंतु उसे की, उक्त कायदेविषयक प्रश्नांचा निर्णय केल्यानंतर, सर्वोच्च न्यायालय, अशा रीतीने काढून घेटलेले कोणतेही प्रकरण, अशा प्रश्नांवरील त्याच्या न्यायनिर्णयाच्या प्रतीसह, ज्या उच्च न्यायालयाकडून ते प्रकरण काढून घेण्यात आले असेल त्या उच्च न्यायालयाकडे, परत पाठवू शकेल आणि ते प्रकरण मिळाल्यानंतर, उच्च न्यायालय, अशा न्यायनिर्णयानुसूप ते निकालात काढण्याची कार्यवाही करील.]

(२) कोणत्याही उच्च न्यायालयापुढे प्रलंबित असलेले कोणतेही प्रकरण, अपील किंवा अन्य कार्यवाही, न्यायाची उद्दिष्टे पूर्ण करण्यासाठी अन्य कोणत्याही उच्च न्यायालयाकडे वर्ग करणे इष्ट आहे, असे सर्वोच्च न्यायालयाला वाटले तर, त्याला तसे करता येईल.]

१४०. सर्वोच्च न्यायालयाचे सहाय्याभूत अधिकार.—सर्वोच्च न्यायालयास, या संविधानाद्वारे किंवा त्याअन्वये प्रदान केलेल्या अधिकारितेचा त्यास अधिक प्रभावीपणे वापर करणे शक्य व्हावे, यासाठी आवश्यक किंवा समयोचित वाटतील व या संविधानात असलेल्या तरतुदीपैकी कोणत्याही तरतुदीशी विसंगत नसतील असे पूरक अधिकार सर्वोच्च न्यायालयास प्रदान करण्याकरता संसदेस कायद्याद्वारे तरतूद करता येईल.

१४१. सर्वोच्च न्यायालयाने घोषित केलेला कायदा सर्व न्यायालयांवर बंधनकारक असणे.—सर्वोच्च न्यायालयाने घोषित केलेला कायदा, भारताच्या राज्यक्षेत्रातील सर्व न्यायालयांवर बंधनकारक असेल.

१४२. सर्वोच्च न्यायालयाचे हुक्मनामे आणि आदेश यांची अंमलबजावणी व प्रकटीकरण, इत्यादींसंबंधीचे आदेश.—
(१) सर्वोच्च न्यायालय आपल्या अधिकारितेचा वापर करीत असताना, त्याच्यासमोर प्रलंबित असलेल्या कोणत्याही वादात किंवा प्रकरणात पूर्ण न्याय करण्याकरता आवश्यक असेल असा हुक्मनामा करू शकेल किंवा आदेश देऊ शकेल, आणि याप्रमाणे केलेला कोणताही हुक्मनामा किंवा दिलेला कोणताही आदेश, संसदेने केलेल्या कोणत्याही कायद्याद्वारे किंवा त्याअन्वये विहित करण्यात येईल अशा रीतीने आणि, त्यासंबंधात याप्रमाणे तरतूद केली जाईपर्यंत, राष्ट्रपती ^३आदेशाद्वारे विहित करील अशा रीतीने भारताच्या राज्यक्षेत्रात सर्वत्र बजावणीयोग्य असेल.

(२) संसदेने याबाबतीत केलेल्या कोणत्याही कायद्याच्या तरतुदीना अधीन राहून, कोणत्याही व्यक्तीस उपस्थित होण्याच्या, कोणतेही दस्तऐवज शोधण्याच्या किंवा ते सादर करण्याच्या अथवा आपल्या कोणत्याही अवमानाबाबत अन्वेषण करण्याच्या किंवा त्याबाबत शिक्षा देण्याच्या प्रयोजनाकरता कोणताही आदेश देण्याचा, सर्वोच्च न्यायालयास भारताच्या संपूर्ण राज्यक्षेत्राच्या बाबतीत समस्त व प्रत्येक अधिकार असेल.

१४३. सर्वोच्च न्यायालयाचा विचार घेण्याचा राष्ट्रपतीचा अधिकार.—(१) ज्यावर सर्वोच्च न्यायालयाचे मत घेणे समयोचित आहे, अशा स्वरूपाचा आणि इतक्या सार्वजनिक महत्त्वाचा कायदेविषयक किंवा वस्तुस्थितीविषयक प्रश्न उद्भवला आहे. अथवा उद्भवणे संभवनीय आहे, असे कोणत्याही वेळी राष्ट्रपतीला वाटल्यास, त्याला तो प्रश्न त्या न्यायालयाकडे विचारार्थ निर्देशित करता येईल आणि ते न्यायालय, त्यास योग्य वाटेल अशी सुनावणी केल्यावर, त्यावरील आपले मत राष्ट्रपतीला कळवू शकेल.

(२) अनुच्छेद १३१ च्या ^४**** परंतुकात काहीही असले तरी राष्ट्रपतीस, “[उक्त परंतुकात] उल्लेखिलेल्या प्रकारचा विवाद मताकरता सर्वोच्च न्यायालयाकडे निर्देशित करता येईल आणि सर्वोच्च न्यायालय, त्यास योग्य वाटेल अशा सुनावणीनंतर, त्यावरील आपले मत राष्ट्रपतीला कळवील.

^१ संविधान (बेचाळीसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम २४ द्वारे समाविष्ट केला (१ फेब्रुवारी १९७७ रोजी व तेहापासून).

^२ संविधान (चव्येचाळीसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम २१ द्वारे मूळ खंड (१) ऐवजी दाखल केला (१ ऑगस्ट १९७९ रोजी व तेहापासून).

^३ विधि मंत्रालय, अधिसूचना क्रमांक सौ. ओ. ४७, दिनांक १४ जानेवारी १९५४, भारताचे राजपत्र, असाधारण, भाग २, उप विभाग ३, इ. पृष्ठ ७५ यासह प्रकाशित झालेला सर्वोच्च न्यायालय (हुक्मनामे व आदेश) बजावणी आदेश, १९५४ (सौ. ओ. ४७) पहा.

^४ संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्यारे मूळ मजकूर गाळला.

^५ वरील अधिनियमाच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्यारे “उक्त खंडात” या ऐवजी दाखल केले.

१४४. मुलकी आणि न्यायिक प्राधिकाऱ्यांनी सर्वोच्च न्यायालयाच्या सहाय्यार्थ कार्य करणे.—भारताच्या राज्यक्षेत्रांतील सर्व मुलकी आणि न्यायिक प्राधिकारी, सर्वोच्च न्यायालयाच्या सहाय्यार्थ कार्य करतील.

१४४क. [कायद्याच्या घटनात्मक वैधतेशी संबंधित असणारे प्रश्न निकालात काढण्याबाबत विशेष तरतुदी] संविधान (त्रेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७७ याचे कलम ५ द्वारे निरसित. (१३ एप्रिल १९७८ रोजी व तेहापासून).

१४५. न्यायालयाचे नियम, इत्यादी.—(१) संसदेने केलेल्या कोणत्याही कायद्याच्या तरतुदीना अधीन राहून, सर्वोच्च न्यायालयास वेळोवेळी, राष्ट्रपतीच्या मान्यतेने त्या न्यायालयाची प्रथा आणि कार्यपद्धती याचे सर्वसाधारणपणे विनियमन करण्याकरता, पुढील प्रकारच्या नियमांसह नियम करता येतील :—

(क) त्या न्यायालयात व्यवसाय करणाऱ्या व्यक्तीसंबंधीचे नियम ;

(ख) अपिलांच्या सुनावणीसाठी अनुसरावयाची कार्यपद्धती आणि किती अवधीच्या आत अपिले न्यायालयात दाखल करावयाची, यांसह अपिलांशी संबंधित असलेल्या अन्य बाबी यासंबंधीचे नियम ;

(ग) भाग तीनद्वारे प्रदान केलेल्यांपैकी कोणत्याही अधिकाराची अंमलबजावणी करण्याकरता त्या न्यायालयात करावयाच्या कार्यवाहीसंबंधीचे नियम ;

२[(ग ग) ३[अनुच्छेद १३९क] अन्वये त्या न्यायालयात करावयाच्या कार्यवाहीसंबंधीचे नियम ;]

(घ) अनुच्छेद १३४, खंड (१), उपखंड (ग) अन्वये अपिले विचारार्थ स्वीकारण्यासंबंधीचे नियम ;

(ङ) त्या न्यायालयाने सुनावणी केलेल्या कोणत्याही न्यायनिर्णयाचे किंवा केलेल्या आदेशाचे ज्यांच्या अधीन राहून, पुनर्विलोकन करता येईल त्या शर्ती आणि अशा पुनर्विलोकनासाठी न्यायालयात किती अवधीच्या आत अर्ज दाखल करावयाचे त्यासह, अशा पुनर्विलोकनाच्या कार्यपद्धतीसंबंधीचे नियम ;

(च) त्या न्यायालयातील कोणत्याही कार्यवाहीच्या आणि तदनुषंगिक खर्चासंबंधी व त्यातील कार्यवाहीबाबत आकारावयाच्या फीसंबंधीचे नियम ;

(छ) जारीनादेश देण्यासंबंधीचे नियम ;

(ज) कार्यवाही स्थगित करण्यासंबंधीचे नियम ;

(झ) त्या न्यायालयास जे अपील क्षुल्लक कारणास्तव किंवा त्रास देण्याच्या हेतूने केल्याचे अथवा विलंब लावण्याच्या प्रयोजनार्थ आणल्याचे दिसून येईल, अशा कोणत्याही अपिलाचा संक्षिप्त रोतीने निकाल करण्याबाबत तरतूद करणारे नियम ;

(ज) अनुच्छेद ३१७ च्या खंड (१) मध्ये निर्देशिलेल्या चौकशीच्या कार्यपद्धतीसंबंधीचे नियम ;

(२) ४ [५* * * खंड (३) च्या तरतुदीना] अधीन राहून, या अनुच्छेदान्वये केलेल्या नियमांद्वारे, किती न्यायाधीशांनी एखाद्या प्रयोजनाकरता पीठासीन व्हावयाचे ती किमान संख्या निश्चित करता येईल आणि एकेकठ्याने काम चालणाऱ्या न्यायाधीशांच्या आणि खंड न्यायपीठाच्या अधिकारांबाबत तरतूद करता येईल.

(३) ज्या प्रकरणात, या संविधानाचा अर्थ लावण्यासंबंधी कोणताही कायदेविषयक सारभूत प्रश्न अंतर्भूत असेल अशा कोणत्याही प्रकरणाचा निर्णय करण्याच्या प्रयोजनार्थ, अथवा अनुच्छेद १४३ अन्वये निर्देशित केलेल्या प्रकरणाच्या सुनावणीच्या प्रयोजनार्थ, ज्या न्यायाधीशांनी पीठासीन व्हावयाचे त्यांची ५[किमान संख्या ५* * *] पाच असेल :

परंतु असे की, जेव्हा या प्रकरणाच्या अनुच्छेद १३२ व्यतिरिक्त अन्य तरतुदीअन्वये अपिलाची सुनावणी करणारे न्यायालय, पाचाहून कमी न्यायाधीशांचे बनलेले असेल आणि त्या अपिलाच्या सुनावणीच्या ओघात, ते अपील निकालात काढण्याकरता ज्याचे निर्धारण आवश्यक आहे असा, या संविधानाचा अर्थ लावण्यासंबंधीचा एखादा कायदेविषयक सारभूत प्रश्न अपिलात अंतर्भूत आहे, याबद्दल न्यायालयाची खात्री होईल तेहा, असे न्यायालय, ज्यात असा प्रश्न अंतर्भूत आहे त्या प्रकरणांचा निर्णय करण्याकरता या खंडाने आवश्यक केल्याप्रमाणे घटित झालेल्या न्यायालयाकडे तो प्रश्न मतार्थ निर्देशित करील आणि ते मत मिळाल्यावर अशा मतानुसूप ते अपील निकालात काढील.

१ संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम २५ द्वारे अनुच्छेद १४४ क समाविष्ट केला (१ फेब्रुवारी १९७७ रोजी व तेहापासून).

२ वरील अधिनियमाच्या कलम २६ द्वारे उपखंड (गग) समाविष्ट केला (१ फेब्रुवारी १९७७ रोजी व तेहापासून).

३ संविधान (त्रेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७७ याच्या कलम ६ द्वारे “अनुच्छेद १३१क आणि १३१क” या मजकुराएवजी दाखल केला (१३ एप्रिल १९७८ रोजी व तेहापासून).

४ संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम २६ द्वारे मूळ मजकुराएवजी दाखल केला (१ फेब्रुवारी १९७७ रोजी व तेहापासून).

५ संविधान (त्रेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७७ याच्या कलम ६ द्वारे गाळले (१३ एप्रिल १९७८ रोजी व तेहापासून).

६ संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम २६ द्वारे मूळ मजकुराएवजी दाखल केले (१ फेब्रुवारी १९७७ रोजी व तेहापासून).

(भाग पाच—संघराज्य)

(४) सर्वोच्च न्यायालय, खुल्या न्यायालयाव्यतिरिक्त कोणताही न्यायनिर्णय देणार नाही, आणि कोणतेही मतदेखील खुल्या न्यायालयात दिले असल्यावाचून ते अनुच्छेद १४३ अन्वये कळवले जाणार नाही.

(५) सर्वोच्च न्यायालय, कोणताही न्यायनिर्णय किंवा असे कोणतेही मत, प्रकरणाच्या सुनावणीच्या वेळी उपस्थित असलेल्या न्यायाधीशांपैकी बहुसंग्घ न्यायाधीशांच्या सहमतीवाचून देणार नाही, पण जो सहमत नाही अशा न्यायाधीशास भिन्न न्यायनिर्णय किंवा मत देण्यास या खंडातील कोणतीही गोष्ट प्रतिबंध करते, असे मानले जाणार नाही.

१४६. सर्वोच्च न्यायालयाचे अधिकारी व सेवक आणि खर्च.—(१) सर्वोच्च न्यायालयाचे अधिकारी आणि सेवक यांच्या नियुक्त्या, भारताचा मुख्य न्यायमूर्ती अथवा तो निदेशित करील असा त्या न्यायालयाचा अन्य न्यायाधीश किंवा अधिकारी यांच्याकडून केल्या जातील :

परंतु असे की, राष्ट्रपती नियमाद्वारे असे आवश्यक करू शकेल की, त्या नियमात विनिर्दिष्ट करण्यात येतील अशा बाबतीत, त्या न्यायालयाशी आधीपासून संलग्न नसलेल्या कोणत्याही व्यक्तीस, त्या न्यायालयाशी संबंधित असलेल्या कोणत्याही पदावर, संघ लोकसेवा आयोगाचा विचार घेतल्यावाचून नियुक्त केले जाऊ नये.

(२) संसदेने केलेल्या कोणत्याही कायद्याच्या तरतुदीना अधीन राहून, सर्वोच्च न्यायालयाचे अधिकारी आणि सेवक यांच्या सेवाशर्ती, भारताच्या मुख्य न्यायमूर्तीने अथवा त्याने त्या प्रयोजनार्थ नियम करण्यासाठी प्राधिकृत केलेल्या त्या न्यायालयाच्या अन्य न्यायाधीशाने किंवा अधिकाऱ्याने केलेल्या नियमाद्वारे विहित केल्या जातील अशा असतील :

परंतु असे की, या खंडान्वये केलेल्या नियमांना, जेथवर ते वेतन, भत्ते, रजा किंवा निवृत्तिवेतन यांच्याशी संबंधित असतील तेथवर, राष्ट्रपतीची मान्यता आवश्यक असेल.

(३) सर्वोच्च न्यायालयाचे अधिकारी आणि सेवक यांना किंवा त्यांच्या बाबतीत द्यावयाचे सर्व वेतन, भत्ते आणि निवृत्तिवेतने यांसह त्या न्यायालयाचा प्रशासकीय खर्च, भारताच्या एकत्रित निधीवर भारित केला जाईल आणि त्या न्यायालयाने घेतलेली कोणतीही फी किंवा अन्य रकमा, त्या निधीचा भाग बनतील.

१४७. अर्थ लावणे.—या प्रकरणात आणि भाग सहाच्या प्रकरण पाच यामध्ये, या संविधानाचा अर्थ लावण्यासंबंधीच्या कोणत्याही कायदेविषयक सारभूत प्रश्नाच्या निर्देशांपध्ये, गव्हर्नर्मेंट ऑफ इंडिया ॲक्ट, १९३५ (त्या अधिनियमात सुधारणा करणारी किंवा त्यास पूरक असलेली कोणतीही अधिनियमिती यासह) अथवा त्याअन्वये केलेली कोणतीही ॲर्डर इन कौन्सिल किंवा आदेश अथवा इंडियन इंडिपेंडेन्स ॲक्ट, १९४७ किंवा त्याअन्वये केलेला कोणताही आदेश, याचा अर्थ लावण्यासंबंधीच्या कोणत्याही कायदेविषयक सारभूत प्रश्नाचे निर्देश समाविष्ट आहेत, असा त्या निर्देशांचा अन्वयार्थ लावला जाईल.

प्रकरण पाच—भारताचा नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक

१४८ भारताचा नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक.—(१) भारताला एक नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक असेल आणि तो राष्ट्रपतीकडून सहीशक्यानिशी अधिपत्राद्वारे नियुक्त केला जाईल आणि त्याला सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशाप्रमाणे, तशाच रीतीने व तशाच कारणास्तव पदावरून दूर केले जाईल.

(२) भारताचा नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक म्हणून नियुक्त झालेली प्रत्येक व्यक्ती, आपले पद ग्रहण करण्यापूर्वी राष्ट्रपतीच्यासमोर अथवा त्याने नियुक्त केलेल्या कोणत्याही व्यक्तीसमोर, शपथ किंवा प्रतिज्ञा यांच्या संबंधात तिसऱ्या अनुसूचीत त्या प्रयोजनार्थ दिलेल्या नमुन्यानुसार शपथ घेऊन किंवा प्रतिज्ञा करून त्याखाली सही करील.

(३) नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक याचे वेतन व त्याच्या अन्य सेवाशर्ती, संसद कायद्याद्वारे निर्धारित करील अशा असतील आणि त्या याप्रमाणे निर्धारित केल्या जाईपर्यंत, दुसऱ्या अनुसूचीत विनिर्दिष्ट केल्यानुसार असतील :

(भाग पाच—संघराज्य)

परंतु असे की, नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक याचे वेतन अथवा अनुपस्थिती रजेबाबतचे, निवृत्तिवेतनाबाबतचे किंवा निवृत्तिवयाबाबतचे त्याचे अधिकार यापैकी कशातही त्याला अहितकारक होईल असा बदल त्याच्या नियुक्तीनंतर केला जाणार नाही.

(४) नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक, त्याची पदधारणा संपल्यानंतर, तो भारत सरकारच्या नियंत्रणाखालील किंवा कोणत्याही राज्य शासनाच्या नियंत्रणाखालील इतर कोणत्याही पदास पात्र असणार नाही.

(५) या संविधानाच्या आणि संसदेने केलेल्या कोणत्याही कायद्याच्या तरतुदीना अधीन राहून, भारतीय लेखापरीक्षा आणि लेखा विभाग यात सेवेत असणाऱ्या व्यक्तींच्या सेवाशर्ती आणि नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक याचे प्रशासकीय अधिकार हे, नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक यांच्याशी विचारविनिमय केल्यानंतर राष्ट्रपतीने केलेल्या नियमांद्वारे विहित केले जातील असे असतील.

(६) नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक याच्या कार्यालयात सेवेत असणाऱ्या व्यक्तींना किंवा त्यांच्याबाबत प्रदेय असलेली सर्व वेतने, भत्ते व निवृत्तिवेतने यांसह त्या कार्यालयाचा प्रशासकीय खर्च भारताच्या एकत्रित निधीवर भारित केला जाईल.

१४९. नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक याची कर्तव्ये व अधिकार.—नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक हा, संघराज्य व राज्ये आणि अन्य कोणतेही प्राधिकारी किंवा निकाय यांच्या लेख्यांच्या संबंधात संसदेने केलेल्या कोणत्याही कायद्याद्वारे किंवा त्याअन्वये विहित करण्यात येतील अशा कर्तव्यांचे पालन करील व अशा अधिकारांचा वापर करील आणि त्यासंबंधात याप्रमाणे तरतूद केली जाईपर्यंत तो, या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी डोमिनिअन ऑफ इंडियाच्या व प्रांताच्या लेख्यांच्या संबंधात भारताच्या महा लेखापरीक्षकाकडे जी कर्तव्ये सोपविण्यात आली होती त्यांचे पालन व त्यास जे अधिकार वापरता येण्यासारखे होते त्यांचा वापर, अनुक्रमे संघराज्याच्या व राज्यांच्या लेख्यांच्या संबंधात करील.

[१५०. संघराज्याच्या व राज्यांच्या लेख्यांचा नमुना.]—संघराज्याचे व राज्याचे लेखे, भारताचा नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक ^३ [याच्या सल्ल्यावरून] राष्ट्रपती विहित करील अशा नमुन्यामध्ये ठेवले जातील.]

१५१. लेखापरीक्षा अहवाल.—(१) भारताचा नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक याचे संघराज्याच्या लेख्यांविषयीचे अहवाल, राष्ट्रपतीस सादर केले जातील व तो ते संसदेच्या प्रत्येक सभागृहासमारे ठेवण्याची व्यवस्था करील.

(२) भारताचा नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक याचे एखाद्या राज्याच्या लेख्यांविषयीचे अहवाल, त्या राज्याच्या राज्यपालास ^३ * * * सादर केले जातील व तो ते राज्याच्या विधानमंडळासमारे ठेवण्याची व्यवस्था करील.

^३ संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम २७ द्वारे मूळ अनुच्छेद १५० याएवजी दाखल केला (१ एप्रिल १९७७ रोजी व तेळ्हापासून).

^२ संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम २२ द्वारे मूळ मजकुराएवजी दाखल केले (२० जून १९७९ रोजी व तेळ्हापासून).

^३ संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची याद्वारे “किंवा राजप्रमुखास” हे शब्द गाळले.

भाग सहा

* * * राज्ये

प्रकरण एक—सर्वसाधारण

१५२. व्याख्या.—या भागात, संदर्भानुसार अन्यथा आवश्यक नसेल तर, “राज्य” ^१[या शब्दप्रयोगात जम्मू व काश्मीर राज्याचा समावेश नाही.]

प्रकरण दोन—कार्यकारी यंत्रणा

राज्यपाल

१५३. राज्याचे राज्यपाल.—प्रत्येक राज्याला एक राज्यपाल असेल :

^२[परंतु असे की, एकाच व्यक्तीची दोन किंवा अधिक राज्यांकरता राज्यपाल म्हणून नियुक्ती करण्यास या अनुच्छेदातील कोणत्याही गोष्टीमुळे प्रतिबंध होणार नाही.]

१५४. राज्याचा कार्यकारी अधिकार.—(१) राज्याचा कार्यकारी अधिकार, राज्यपालाच्या ठायी निहित असेल आणि त्याचा वापर, या संविधानानुसार त्याच्याकडून प्रत्यक्षपणे किंवा त्याच्या हाताखालील अधिकाऱ्यांमार्फत केला जाईल.

(२) या अनुच्छेदातील कोणत्याही गोष्टीमुळे,—

(क) कोणत्याही विद्यमान कायद्याद्वारे अन्य कोणत्याही प्राधिकाऱ्यास प्रदान करण्यात आलेले कोणतेही कार्याधिकार राज्यपालाकडे हस्तांतरित होतात, असे मानले जाणार नाही ; किंवा

(ख) राज्यपालास दुय्यम असलेल्या कोणत्याही प्राधिकाऱ्यास कायद्याद्वारे कार्याधिकार प्रदान करण्यास संसदेला किंवा राज्य विधानमंडळाला प्रतिबंध होणार नाही.

१५५. राज्यपालाची नियुक्ती.—राज्याचा राज्यपाल, राष्ट्रपतीकडून सहीनिशी व स्वमुद्रांकित अधिपत्राद्वारे नियुक्त केला जाईल.

१५६. राज्यपालाचा पदावधी.—(१) राज्यपाल, राष्ट्रपतीची मर्जी असेपर्यंत पद धारण करील.

(२) राज्यपाल, राष्ट्रपतीस संबोधून आपल्या पदाचा स्वतःच्या सहीनिशी लेखी राजीनामा देऊ शकेल.

(३) या अनुच्छेदाच्या पूर्वगामी तरतुदीना अधीन राहून, राज्यपाल, ज्या दिनांकास तो आपले पद ग्रहण करील त्या दिनांकापासून पाच वर्षांच्या अवधीपर्यंत ते पद धारण करील :

परंतु असे की, राज्यपाल, त्याचा पदावधी संपला असला तरीही, त्याचा उत्तराधिकारी स्वतःचे पद ग्रहण करीपर्यंत पद धारण करणे चालू ठेवील.

१५७. राज्यपाल म्हणून नियुक्त होण्यासाठी अहंता.—कोणतीही व्यक्ती, ती भारतीय नागरिक आणि पस्तीस वर्षे पूर्ण वयाची असल्याखेरीज राज्यपाल म्हणून नियुक्त होण्यास पात्र असणार नाही.

१५८. राज्यपालपदाच्या शर्ती.—(१) राज्यपाल, संसदेच्या दोहोंपैकी कोणत्याही सभागृहाचा किंवा पहिल्या अनुसूचीत विनिर्दिष्ट केलेल्या कोणत्याही राज्याच्या विधानमंडळाच्या सभागृहाचा सदस्य असणार नाही, आणि संसदेच्या दोहोंपैकी कोणत्याही सभागृहाचा किंवा अशा कोणत्याही राज्याच्या विधानमंडळाचा सदस्य, राज्यपाल म्हणून नियुक्त झाला तर, तो राज्यपाल म्हणून आपले पद ग्रहण करील त्या दिनांकास, त्याने त्या सभागृहातील आपली जागा रिक्त केली असल्याचे मानण्यात येईल.

^१ संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची याद्वारे “पहिल्या अनुसूचीचा भाग क यातील” हे शब्द गाळले.

^२ वरील अधिनियमाच्या कलम २९ व अनुसूची याद्वारे “शब्द प्रयोगाचा अर्थ पहिल्या अनुसूचीचा भाग क यात विनिर्दिष्ट केलेले राज्य असा आहे.” या ऐवजी हा मजकूर दाखल केला.

^३ वरील अधिनियमाच्या कलम ६ द्वारे जादा दाखल केले.

(भाग सहा - राज्ये)

(२) राज्यपाल, अन्य कोणतेही लाभपद धारण करणार नाही.

(३) राज्यपाल, आपल्या अधिकृत निवासस्थानांचा निवासशुल्क न देता वापर करण्यास हक्कदार असेल आणि संसद कायद्याद्वारे निर्धारित करील अशा वित्तलब्धी, भत्ते व विशेषाधिकार यांनाही हक्कदार असेल आणि त्यासंबंधात याप्रमाणे तरतूद केली जाईपर्यंत, दुसऱ्या अनुसूचीत विनिर्दिष्ट केलेल्या अशा वित्तलब्धी, भत्ते व विशेषाधिकार यांना तो हक्कदार असेल.

[(३क) जेव्हा एकाच व्यक्तीस दोन किंवा अधिक राज्यांचा राज्यपाल म्हणून नियुक्त केले असेल त्याबाबतीत, राज्यपालास द्यावयाच्या वित्तलब्धी आणि भत्ते यांचा खर्च, राष्ट्रपती आदेशाद्वारे निर्धारित करील अशा प्रमाणात त्या राज्यांमध्ये विभागून दिला जाईल.]

(४) राज्यपालाच्या वित्तलब्धी आणि भत्ते, त्याच्या पदावधीत कमी केले जाणार नाहीत.

१५९. राज्यपालाने शपथ घेणे किंवा प्रतिज्ञा करणे.—प्रत्येक राज्यपाल व राज्यपालाची कार्ये पार पाडणारी प्रत्येक व्यक्ती, आपले पदग्रहण करण्यापूर्वी, त्या राज्याच्या संबंधात अधिकारितेचा वापर करणाऱ्या उच्च न्यायालयाच्या मुख्य न्यायमूर्तीच्या समक्ष किंवा तो अनुपस्थित असेल तर, त्या न्यायालयाचा जो ज्येष्ठतम न्यायाधीश उपलब्ध असेल त्या न्यायाधीशाच्या समक्ष, पुढील नमुन्यानुसार शपथ घेऊन किंवा प्रतिज्ञा करून त्याखाली सही करील, ती म्हणजे अशी—

“मी, क. ख. ईश्वरसाक्ष शपथ घेतो की,
गांभीर्यपूर्वक प्रतिज्ञा करतो

मी, (राज्याचे नाव) चा राज्यपाल म्हणून आपल्या पदाचे कार्यपालन निष्ठापूर्वक करीन (किंवा मी च्या राज्यपालाची कार्ये निष्ठापूर्वक पार पाडीन) आणि माझ्या संपूर्ण क्षमतेनिशी संविधान व कायदा यांचे जतन, संरक्षण व प्रतिरक्षण करीन आणि मी स्वतःला (राज्याचे नाव) च्या जनतेच्या सेवेस व कल्याणास वाहून घेईन.”

१६०. विवक्षित आकस्मिक प्रसंगी राज्यपालाची कार्ये पार पाडणे.—राष्ट्रपतीस, या प्रकरणात ज्याकरता तरतूद करण्यात आलेली नाही, अशा कोणत्याही आकस्मिक प्रसंगी राज्याच्या राज्यपालाची कार्ये पार पाडण्यासाठी योग्य वाटेल अशी तरतूद करता येईल.

१६१. क्षमा, इत्यादी करण्याचा आणि विवक्षित प्रकरणी शिक्षादेश निलंबित करण्याचा, त्यात सूट देण्याचा किंवा तो सौम्य करण्याचा राज्यपालाचा अधिकार.—राज्याच्या राज्यपालास, कार्यकारी अधिकाराच्या व्याप्तीत येणाऱ्या अशा बाबींशी संबंधित असलेल्या कोणत्याही कायद्याविरुद्ध केलेल्या कोणत्याही अपराधाबद्दल दोषी ठरवण्यात आलेल्या कोणत्याही व्यक्तीला, शिक्षेबद्दल क्षमा करण्याचा, शिक्षेस तहकुबी देण्याचा, शिक्षेस स्थगिती देण्याचा किंवा शिक्षेत सूट देण्याचा अथवा शिक्षादेश निलंबित करण्याचा, त्यात सूट देण्याचा किंवा तो सौम्य करण्याचा अधिकार असेल.

१६२. राज्याच्या कार्यकारी अधिकाराची व्याप्ती.—या संविधानाच्या तरतुदीना अधीन राहून, राज्याच्या कार्यकारी अधिकाराची व्याप्ती, ज्यांच्या बाबतीत राज्य विधानमंडळास कायदे करण्याचा अधिकार आहे त्या बाबींपर्यंत असेल :

परंतु असे की, ज्या बाबतीत राज्य विधानमंडळास व संसदेस कायदे करण्याचा अधिकार आहे, अशा कोणत्याही बाबतीत राज्याचा कार्यकारी अधिकार, या संविधानाद्वारे किंवा संसदेने केलेल्या कोणत्याही कायद्याद्वारे संघराज्यास किंवा त्याच्या प्राधिकाऱ्यास प्रदान केलेल्या कार्यकारी अधिकारास अधीन असेल व तो त्यामुळे मर्यादित होईल.

मंत्रिपरिषद

१६३. राज्यपालास सहाय्य करण्याकरता व सल्ला देण्याकरता मंत्रिपरिषद.—(१) राज्यपालास आपले कार्याधिकार वापरण्याच्या कामी, या संविधानानुसार किंवा त्याअन्वये त्याने आपले कार्याधिकार किंवा त्यांपैकी कोणताही कार्याधिकार स्वविवेकानुसार वापरणे आवश्यक असेल तेवढी मर्यादा खेरीजकरून एरव्ही, सहाय्य करण्यासाठी व सल्ला देण्यासाठी मुख्यमंत्री प्रमुखपदी असलेली एक मंत्रिपरिषद असेल.

^३ संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम ७ द्वारे समाविष्ट केला.

(भाग सहा - राज्ये)

(२) एखादी बाब, जिच्याबाबत राज्यपालाने या संविधानानुसार किंवा त्याखाली स्वविवेकानुसार कृती करणे आवश्यक आहे अशा स्वरूपाची आहे किंवा नाही, असा कोणताही प्रश्न उद्भवला तर, राज्यपालाने स्वविवेकानुसार दिलेला निर्णय अंतिम असेल आणि राज्यपालाने केलेल्या कोणत्याही गोष्टीची विधिग्राह्यता, त्याने स्वविवेकानुसार कृती करावयास हवी होती किंवा नको होती, या कारणावरून प्रश्नास्पद करता येणार नाही.

(३) मंत्रांनी राज्यपालास काही सल्ला दिला होता काय आणि असल्यास कोणता, या प्रश्नाची कोणत्याही न्यायालयात चौकशी करता येणार नाही.

१६४. मंत्रांसंबंधी अन्य तरतुदी.—(१) मुख्यमंत्री, राज्यपालाकडून नियुक्त केला जाईल आणि इतर मंत्री मुख्यमंत्राच्या सल्ल्यानुसार राज्यपालाकडून नियुक्त केले जातील आणि राज्यपालाची मर्जी असेपर्यंत ते मंत्री पदे धारण करतील :

परंतु असे की, ^१[छत्तीसगढ, झारखंड], मध्यप्रदेश व ^२[ओडिशा] या राज्यांमध्ये जनजातीच्या कल्याणकार्यासाठी एक मंत्री असेल व त्याशिवाय त्याच्याकडे अनुसूचित जातीचे व मागासवर्गाचे कल्याणकार्य किंवा अन्य कोणतेही काम याचा प्रभार असू शकेल.

^३[(१क) कोणत्याही राज्याच्या मंत्रिपरिषदेत मुख्यमंत्रांसह मंत्रांची एकूण संख्या, त्या राज्याच्या विधानसभेच्या एकूण सदस्यसंख्येच्या पंधरा टक्क्यांपेक्षा अधिक असणार नाही :

परंतु असे की, राज्यातील मुख्यमंत्रांसह मंत्रांची एकूण संख्या बारापेक्षा कमी असणार नाही :

परंतु आणखी असे की, ज्या ठिकाणी संविधान (एक्याण्णवावी सुधारणा) अधिनियम, २००३ याच्या प्रारंभास कोणत्याही राज्यातील मंत्रिपरिषदेतील मुख्यमंत्री तसेच मंत्री यांची एकूण संख्या, उक्त पंधरा टक्क्यांपेक्षा, किंवा यथास्थिति, पहिल्या परंतुकामध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या संख्येपेक्षा अधिक असेल तर, त्या राज्यातील मंत्रांची एकूण संख्या राष्ट्रपती, जाहीर अधिसूचनेद्वारे नियत करील अशा दिनांकापासून* सहा महिन्यांच्या आत, या खंडाच्या तरतुदीशी अनुरूप करून घेण्यात येईल.

(१ख) कोणत्याही राजकीय पक्षांमध्ये असलेला, राज्य विधानसभेचा किंवा यथास्थिति, जेथे विधानपरिषद असेल अशा राज्याच्या कोणत्याही सभागृहाचा सदस्य, दहाव्या अनुसूचीच्या परिच्छेद २ अन्वये त्या सभागृहाचा सदस्य होण्यास अनर्ह असेल तर, तो, त्याच्या अनर्हतेच्या दिनांकापासून, त्याच्या सदस्यत्वाचा कालावधी समाप्त होण्याचा दिनांक, किंवा, असा कालावधी समाप्त होण्यापूर्वी त्याने विधानसभेची, किंवा, ज्या राज्यात विधानपरिषद आहे अशा राज्याच्या कोणत्याही सभागृहाची निवडणूक लढविल्यास, तो निवडून आल्याचे घोषित झाल्याचा दिनांक, यापैकी जो अगोदर येईल तोपर्यंतच्या कालावधीदरम्यान, खंड (१) अन्वये, मंत्री म्हणून नियुक्त केला जाण्यास-देखील अनर्ह असेल.]

(२) मंत्रिपरिषद, राज्य विधानसभेस सामुदायिकपणे जबाबदार असेल.

(३) मंत्राने आपले पद ग्रहण करण्यापूर्वी राज्यपाल त्या प्रयोजनार्थ तिसऱ्या अनुसूचीमध्ये दिलेल्या नमुन्यानुसार त्यास पदाची व गोपनीयतेची शपथ देईल.

(४) जो मंत्री, कोणत्याही कालावधीत सलग सहा महिने राज्य विधानमंडळाचा सदस्य नसेल त्याचे मंत्रिपद, तो सहा महिन्यांचा कालावधी संपत्ताच संपुष्टात येईल.

(५) मंत्रांचे वेतन व भत्ते, राज्य विधानमंडळ कायद्याद्वारे वेळोवेळी निर्धारित करील त्याप्रमाणे असतील आणि, राज्य विधानमंडळ याप्रमाणे ते निर्धारित करीपर्यंत, दुसऱ्या अनुसूचीत विनिर्दिष्ट कल्याप्रमाणे असतील.

^१ संविधान (चौन्याण्णवावी सुधारणा) अधिनियम, २००६ याच्या कलम २ द्वारे “बिहार” या मजकुराएवजी हा मजकूर दाखल केला.

^२ ओरिसा (नाव बदलणे) अधिनियम, २०११ (२०११ चा १५) याच्या कलम ४ द्वारे “ओरिसा” या मजकुरी ऐवजी दाखल केला. (दि. १ नोव्हेंबर २०११) रोजी व तेहापासून.

^३ संविधान (एक्याण्णवावी सुधारणा) अधिनियम, २००३ याच्या कलम ३ द्वारे हे खंड समाविष्ट केले.

* दिनांक ७ जानेवारी २००४, पहा. स्थायी आदेश-२१ (ई), दिनांक ७ जानेवारी २००४.

(भाग सहा - राज्ये)

राज्याचा महा अधिवक्ता

१६५. राज्याचा महा अधिवक्ता.—(१) प्रत्येक राज्याचा राज्यपाल, उच्च न्यायालयाचा न्यायाधीश म्हणून नियुक्त होण्यास जी व्यक्ती अहंताप्राप्त असेल अशा एखाद्या व्यक्तीस राज्याचा महा अधिवक्ता म्हणून नियुक्त करील.

(२) राज्यपालाकडून महा अधिवक्त्याकडे वेळोवेळी निर्देशिल्या जातील अशा विधिविषयक बाबीवर राज्य शासनाला सल्ला देणे आणि त्याला नेमून दिली जातील अशी इतर विधिविषयक कामे करणे आणि या संविधानाद्वारे किंवा त्याअन्वये किंवा त्या त्या वेळी अंमलात असलेल्या अन्य कोणत्याही कायद्याद्वारे किंवा त्याअन्वये त्याच्याकडे सोपवण्यात आलेली कार्ये पार पाडणे, हे महा अधिवक्त्याचे कर्तव्य असेल.

(३) महा अधिवक्ता राज्यपालाची मर्जी असेपर्यंत पद धारण करील, आणि त्यास राज्यपाल निर्धारित करील असे पारिश्रमिक मिळेल.

सरकारी कामकाज चालवणे

१६६. राज्य शासनाने कामकाज चालवणे.—(१) राज्य शासनाची संपूर्ण शासकीय कारवाई, राज्यपालाच्या नावाने करण्यात येत आहे असे म्हटले जाईल.

(२) राज्यपालाच्या नावाने केलेले व निष्पादित केलेले आदेश व इतर संलेख, राज्यपालाने करावयाच्या नियमांमध्ये विनिर्दिष्ट करण्यात येईल अशा रीतीने अधिग्रमाणित केले जातील, आणि ज्याप्रमाणे अधिग्रमाणित करण्यात आलेला आदेश किंवा संलेख हा, राज्यपालाने केलेला किंवा निष्पादित केलेला नाही, या कारणावरून त्याची विधिग्राह्यता प्रश्नास्पद केली जाणार नाही.

(३) राज्य शासनाचे कामकाज अधिक सोयीस्कररीत्या चालावे यासाठी, आणि उक्त कामकाज हे, ज्याच्याबाबत या संविधानाद्वारे किंवा त्याअन्वये राज्यपालाने स्वविवेकानुसार कृती करणे आवश्यक आहे असे कामकाज नसेल तेथवर, ते मंत्रांमध्ये वाटून देण्यासाठी राज्यपाल नियम करील.

* * * * *

१६७. राज्यपालास माहिती पुरवणे, इत्यादींबाबत मुख्यमंत्र्याची कर्तव्ये.—(क) राज्याच्या कारभाराच्या प्रशासनासंबंधीचे मंत्रिपरिषदेचे सर्व निर्णय व विधिविधानाकरिता आलेले सर्व प्रस्ताव राज्यपालास कळवणे ;

(ख) राज्याच्या कारभाराच्या प्रशासनासंबंधी व विधिविधानाकरिता आलेल्या प्रस्तावासंबंधी राज्यपाल मागवील ती माहिती पुरवणे ; आणि

(ग) ज्या बाबीवर एखाद्या मंत्राने निर्णय घेतलेला आहे, पण मंत्रिपरिषदेने जिचा विचार केलेला नाही अशी कोणतीही बाब, राज्यपालाने आवश्यक केल्यास, मंत्रिपरिषदेच्या विचारार्थ सादर करणे, हे प्रत्येक राज्याच्या मुख्यमंत्र्याचे कर्तव्य असेल.

प्रकरण तीन-राज्य विधानमंडळ**सर्वसाधारण**

१६८. राज्यांमधील विधानमंडळांची रचना.—(१) प्रत्येक राज्याकरिता, एक विधानमंडळ असेल आणि ते राज्यपाल व—

^१ संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम २८ द्वारे खंड (४) समाविष्ट केलेला होता (३ जानेवारी १९७७ रोजी व तेव्हापासून) तो संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम २३ द्वारे गाळला (२० जून, १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

(भाग सहा - राज्ये)

(क) ^{१***}, ^{२[आंग्रे प्रदेश]}, बिहार, ^{३***}, ^{४[मध्य प्रदेश]}, ^{५***}, ^{६[महाराष्ट्र]}, ^{७[कर्नाटक]}, ^{८***}, ^{९[तामिळनाडू]}, ^{१०[आणि उत्तर प्रदेश]} या राज्यांमध्ये, दोन सभागृहे;

(ख) अन्य राज्यांमध्ये, एक सभागृह,

मिळून बनलेले असेल.

(२) जेथे राज्याच्या विधानमंडळाची दोन सभागृहे असतील तेथे एक “विधानपरिषद” म्हणून आणि दुसरे “विधानसभा” म्हणून ओळखले जाईल, आणि जेथे केवळ एक सभागृह असेल तेथे ते “विधानसभा” म्हणून ओळखले जाईल.

१६९. राज्यांमध्ये विधानपरिषद विसर्जित करणे किंवा निर्माण करणे.—(१) अनुच्छेद १६८ मध्ये काहीही असले तरी, विधानपरिषद असलेल्या राज्यात अशी विधानपरिषद विसर्जित करण्याकरता अथवा अशी विधानपरिषद नसलेल्या राज्यात अशी विधानपरिषद निर्माण करण्याकरता, त्या राज्याच्या विधानसभेने सभागृहाच्या एकूण सदस्य-संख्येच्या बहुमताने आणि सभागृहातील उपस्थित असलेल्या व मतदान करणाऱ्या सदस्यांच्या दोन-तृतीयांशाहून कमी नाही इतक्या बहुमताने तशा आशयाचा ठराव पारित केल्यास संसदेस कायद्याद्वारे तरतूद करता येईल.

(२) खंड (१) मध्ये निर्देशिलेल्या कोणत्याही कायद्यामध्ये त्या कायद्याच्या तरतुदीची अंमलबजावणी करण्यासाठी आवश्यक असतील अशा या संविधानाच्या सुधारणेच्या तरतुदी अंतर्भूत असतील आणि संसदेला आवश्यक वाटतील अशा पूरक, आनुषंगिक व परिणामस्वरूप तरतुदी अंतर्भूत असू शकतील.

(३) अनुच्छेद ३६८ च्या प्रयोजनांकरता पूर्वीकृत असा कोणताही कायदा हा, या संविधानाची सुधारणा असल्याचे मानले जाणार नाही.

१७०. विधानसभांची रचना.—(१) अनुच्छेद ३३३ च्या तरतुदीना अधीन राहून, प्रत्येक राज्याची विधानसभा, राज्यामधील क्षेत्रीय मतदारसंघामधून प्रत्यक्ष निवडणुकीद्वारे निवडलेले जास्तीत जास्त पाचशे व कमीत कमी साठ इतके सदस्य मिळून बनलेली असेल.

(२) खंड (१) च्या प्रयोजनार्थ, प्रत्येक राज्य अशा रीतीने क्षेत्रीय मतदारसंघामध्ये विभागण्यात येईल की, प्रत्येक मतदारसंघाची लोकसंख्या व त्यास वाटून दिलेल्या जागांची संख्या यांचे गुणोत्तर, व्यवहार्य असेल तेथवर, राज्यात सर्वत्र सारखेच असेल.

१७१. स्पष्टीकरण.—या खंडातील “लोकसंख्या” या शब्दप्रयोगाचा अर्थ, ज्या जनगणनेची संबद्ध आकडेवारी प्रकाशित झालेली आहे अशा लगतपूर्व जनगणनेमध्ये निश्चित करण्यात आलेली लोकसंख्या, असा आहे :

^१ आंग्रे प्रदेश विधानपरिषद (निरास) अधिनियम, २००५ (१९८५ चा ३४) याच्या कलम ४ द्वारे “आंग्रे प्रदेश” हा शब्द गाठला (१ जून, १९८५ रोजी व तेव्हापासून).

^२ आंग्रे प्रदेश विधानपरिषद अधिनियम, २००५ (२००६ चा १) याच्या कलम ३ द्वारे समाविष्ट केला (३० मार्च २००७ रोजी व तेव्हापासून).

^३ मुंबई पुनर्नंचना अधिनियम, १९६० (१९६० चा ११) याच्या कलम २० द्वारे “मुंबई” हा शब्द गाठला (१ मे १९६० रोजी व तेव्हापासून).

^४ या उप-खंडात “मध्य प्रदेश” हा शब्द समाविष्ट करण्यासाठी संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम ८(२) द्वारे दिनांक नेमून देण्यात आलेला नाही.

^५ तामिळनाडू विधानपरिषद (निरास) अधिनियम, १९८६ (१९८६ चा ४०) याच्या कलम ४ द्वारे “तामिळनाडू” हा शब्द गाठला (१ नोव्हेंबर १९८६ रोजी व तेव्हापासून).

^६ मुंबई पुनर्नंचना अधिनियम, १९६० (१९६० चा ११) याच्या कलम २० द्वारे समाविष्ट केला (१ मे १९६० रोजी व तेव्हापासून).

^७ संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम ८ द्वारे समाविष्ट केलेल्या “म्हैसूर” या शब्दाएवजी “म्हैसूर राज्य” (नामांतर) अधिनियम, १९७३ (१९७३ चा ११) याच्या कलम ४ द्वारे हा शब्द दाखल केला (१ नोव्हेंबर १९७३ रोजी व तेव्हापासून).

^८ पंजाब विधानपरिषद (निरास) अधिनियम, १९६९ (१९६९ चा ४६) याच्या कलम ४ द्वारे “पंजाब” हा शब्द गाठला (७ जानेवारी, १९७० रोजी व तेव्हापासून).

^९ तामिळनाडू विधानपरिषद अधिनियम, २०१० (२०१० चा १६) याच्या कलम ३ द्वारे समाविष्ट केला. (जो अजून अंमलात नाही. दिनांक नंतर अधिसूचित करण्यात येईल).

^{१०} पश्चिम बंगाल विधानपरिषद (निरास) अधिनियम, १९६९ (१९६९ चा २०) याच्या कलम ४ द्वारे “उत्तर प्रदेश व पश्चिम बंगाल” या शब्दाएवजी हा मजकूर दाखल केला (१ ऑगस्ट १९६९ रोजी व तेव्हापासून).

^{११} संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम ९ द्वारे अनुच्छेद १७० ऐवजी दाखल केला.

^{१२} संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम २९ द्वारे मूळ स्पष्टीकरणाएवजी दाखल केले. (३ जानेवारी १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

(भाग सहा - राज्ये)

परंतु असे की, या स्पष्टीकरणातील ज्या जनगणनेची संबद्ध आकडेवारी प्रकाशित झालेली आहे त्या जनगणनेची लगतपूर्व जनगणना या उल्लेखाचा अन्वयार्थ, सन १९२६ नंतर होणाऱ्या पहिल्या जनगणनेची संबद्ध आकडेवारी प्रकाशित होईपर्यंत १९०१ सालच्या जनगणनेचा उल्लेख म्हणून लावला जाईल.]

(३) प्रत्येक जनगणना पूर्ण झाल्यावर, प्रत्येक राज्याच्या विधानसभेतील जागांची एकूण संख्या व प्रत्येक राज्याची क्षेत्रीय मतदारसंघामध्ये केलेली विभागणी यांचे, संसद कायद्याद्वारे निर्धारित करील अशा प्राधिकाऱ्याकडून व अशा रीतीने पुनःसमायोजन केले जाईल:

परंतु असे की, अशा पुनःसमायोजनामुळे त्यावेळी अस्तित्वात असलेल्या विधानसभेचे विसर्जन होईपर्यंत त्या विधानसभेतील प्रतिनिधित्वावर परिणाम होणार नाही:]

^३[परंतु आणखी असे की, असे पुनःसमायोजन, राष्ट्रपती आदेशाद्वारे विनिर्दिष्ट करील अशा दिनांकापासून प्रभावी होईल आणि असे पुनःसमायोजन प्रभावी होईपर्यंत, विधानसभेची कोणतीही निवडणूक, अशा पुनःसमायोजनापूर्वी अस्तित्वात असलेल्या क्षेत्रीय मतदारसंघाच्या आधारे घेता येईल :

परंतु तसेच, सन १९२६ नंतर होणाऱ्या पहिल्या जनगणनेची संबद्ध आकडेवारी प्रकाशित होईपर्यंत,—

^४[(एक) १९७१ सालच्या जनगणनेच्या आधारे पुनःसमायोजित केलेली प्रत्येक राज्याच्या विधानसभेमधील जागांची एकूण संख्या; आणि

(दोन) १९०१ सालच्या जनगणनेच्या आधारे पुनःसमायोजित करण्यात येईल अशी प्रत्येक राज्याच्या क्षेत्रीय मतदार संघामध्ये झालेली विभागणी,

या खंडान्वये पुनःसमायोजित करण्याची आवश्यकता असणार नाही.]]

१७१. विधानपरिषदांची रचना.—(१) विधानपरिषद असलेल्या राज्यांमधील अशा विधानपरिषदेतील सदस्यांची एकूण संख्या, त्या राज्यातील विधानसभेच्या सदस्यांच्या एकूण संख्येच्या ^५[एक तृतीयांशाहून] अधिक असणार नाही :

परंतु असे की, एखाद्या राज्याच्या विधानपरिषदेच्या सदस्यांची एकूण संख्या काही झाले तरी चाळीसपेक्षा कमी असणार नाही.

(२) संसद कायद्याद्वारे अन्यथा तरतूद करीपर्यंत, एखाद्या राज्याच्या विधानपरिषदेची रचना, खंड (३) मध्ये तरतूद केल्याप्रमाणे राहिल.

(३) एखाद्या राज्याच्या विधानपरिषदेच्या सदस्यांच्या एकूण संख्येपैकी,—

(क) शक्य होईल तितपत जवळजवळ एक-तृतीयांश सदस्य हे, त्या राज्यातील नगरपालिका, जिल्हा मंडळे आणि संसद कायद्याद्वारे विनिर्दिष्ट करील अशी अन्य स्थानिक प्राधिकरणे, यांचे सदस्य मिळून बनलेल्या मतदारगणांकडून निवडून दिले जातील;

(ख) शक्य होईल तितपत जवळजवळ एक-बारांश सदस्य हे, भारताच्या राज्यक्षेत्रातील कोणत्याही विद्यापीठाचे, जे निदान तीन वर्षे पदवीधर आहेत अथवा संसदेने केलेल्या कोणत्याही कायद्याद्वारे किंवा त्याअन्वये अशा कोणत्याही विद्यापीठाच्या पदवीधरांच्या अर्हतांशी तुल्य म्हणून विहित झालेल्या अर्हता निदान तीन वर्षे ज्यांनी धारण केलेल्या आहेत अशा, त्या राज्यात राहणाऱ्या व्यक्तींनी बनलेल्या मतदारगणांकडून निवडून दिले जातील ;

(ग) शक्य होईल तितपत जवळजवळ एक-बारांश सदस्य हे, संसदेने केलेल्या कोणत्याही कायद्याद्वारे किंवा त्याअन्वये विहित केल्या जातील अशा व माध्यमिक शाळेच्या दर्जापेक्षा खालचा दर्जा नसलेल्या अशा, त्या राज्यातील शिक्षण संस्थांमध्ये अध्यापनाच्या कामात निदान तीन वर्षे असलेल्या अशा व्यक्तींनी बनलेल्या मतदारगणांकडून निवडून दिले जातील;

^१ संविधान (चौन्याएशीवी सुधारणा) अधिनियम, १९०१ याच्या कलम ५ द्वारे मूळ मजकुराएवजी दाखल केले (२१ फेब्रुवारी २००२ रोजी व तेव्हापासून).

^२ संविधान (सत्याएशीवी सुधारणा) अधिनियम, १९०३ याच्या कलम ४ (दोन) द्वारे मूळ मजकुराएवजी दाखल केले (२२ जून २००३ रोजी व तेव्हापासून).

^३ संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम २९ द्वारे अनुच्छेद १७० च्या खंड (३) मधील परंतुकानंतर ही परंतुके समाविष्ट केली (३ जानेवारी १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

^४ संविधान (चौन्याएशीवी सुधारणा) अधिनियम, १९०१ याच्या कलम ५ द्वारे विवक्षित शब्दांएवजी हा मजकुर दाखल केला.

^५ संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम १० द्वारे “एक-चतुर्थांशाहून” याएवजी दाखल केले.

(भाग सहा - राज्ये)

(घ) शक्य होईल तितपत जवळजवळ एक-तृतीयांश सदस्य हे, राज्याच्या विधानसभेच्या सदस्यांकडून विधानसभेचे सदस्य नसलेल्या व्यक्तींमधून निवडून दिले जातील;

(ड) बाकीचे सदस्य हे, खंड (५) च्या तरतुदीनुसार राज्यपालाकडून नामनिर्देशित केले जातील.

(४) खंड (३) चे उपखंड (क), (ख) आणि (ग) याअन्वये निवडून द्यावयाचे सदस्य, संसदेने केलेल्या कोणत्याही कायद्याद्वारे किंवा त्याअन्वये विहित केले जातील अशा क्षेत्रीय मतदारसंघांमध्ये निवडले जातील आणि उक्त उपखंडाअन्वये व उक्त खंडाचा उपखंड (घ) अन्वये निवडणुका, प्रमाणशीर प्रतिनिधित्व पद्धतीनुसार एकल संक्रमणीय मताद्वारे घेतल्या जातील.

(५) खंड (३) च्या उपखंड (ड) अन्वये राज्यपालाने नामनिर्देशित करावयाचे सदस्य म्हणजे पुढे दिलेल्या बाबींसंबंधी विशेष ज्ञान किंवा व्यावहारिक अनुभव असलेल्या व्यक्ती असतील, त्या बाबी अशा :—

साहित्य, विज्ञान, कला, सहकारी चळवळ व समाजसेवा.

१७२. राज्य विधानमंडळाचा कालावधी.—(१) प्रत्येक राज्याची प्रत्येक विधानसभा जर ती तत्पूर्वीच विसर्जित झाली नाही तर, तिच्या पहिल्या सभेकरता नियत केलेल्या दिनांकापासून ^३[पाच वर्षांपर्यंत] चालू राहील, त्यापेक्षा अधिक काळ नाही आणि ^३[पाच वर्षांचा] उक्त कालावधी संपला की, त्या सभागृहाचे विसर्जन होईल :

परंतु असे की, आणीबाणीची उद्घोषणा अंमलात असताना, संसदेला कायद्याद्वारे उक्त कालावधी, एकावेळी अधिकाधिक एक वर्षांपर्यंत वाढवता येईल आणि तो कोणत्याही परिस्थितीत, उद्घोषणा अंमलात असण्याचे बंद झाल्यापासून सहा महिन्यांपेक्षा अधिक असणार नाही.

(२) राज्याची विधानपरिषद विसर्जित होणार नाही, पण संसदेने कायद्याद्वारे निवृत्तीसंबंधात केलेल्या तरतुदीनुसार तिच्या सदस्यांपैकी शक्य होईल तितपत जवळजवळ एक-तृतीयांश इतके सदस्य प्रत्येक दुसऱ्या वर्षांच्या अखेरीनंतर शक्य तितक्या लवकर निवृत्त होतील.

१७३. राज्य विधानमंडळाच्या सदस्यत्वाकरता अर्हता.—एखादी व्यक्ती,—

^३[(क) ती भारताची नागरिक असल्याखेरीज, आणि निवडणूक आयोगाने याबाबत प्राधिकृत केलेल्या एखाद्या व्यक्तीसमोर, त्या प्रयोजनाकरता तिसऱ्या अनुसूचित दिलेल्या नमुन्यानुसार तिने शपथ घेऊन किंवा प्रतिज्ञा करून त्याखाली स्वतःची सही केलेली असल्याखेरीज ;]

(ख) विधानसभेतील जागेच्या बाबतीत, ती किमान पंचवीस वर्षे वयाची आणि विधानपरिषदेतील जागेच्या बाबतीत, ती किमान तीस वर्षे वयाची असल्याखेरीज ; आणि

(ग) संसदेने केलेल्या कोणत्याही कायद्याद्वारे किंवा त्याअन्वये त्याबाबत विहित केल्या जातील अशा इतर अर्हता तिने धारण केलेल्या असल्याखेरीज,

राज्य विधानमंडळामधील जागा भरण्याकरता निवडून जाण्यास पात्र होणार नाही.

३[१७४. राज्य विधानमंडळाची सत्रे, सत्रसमाप्ती व विसर्जन.—(१) राज्यपाल, त्यास योग्य वाटेल अशा वेळी व ठिकाणी बैठक भरवण्यासाठी राज्य विधानमंडळाच्या सभागृहास किंवा दोहोंपैकी प्रत्येक सभागृहास वेळेवेळी अभिनिमंत्रित करील, पण त्याची एका सत्रातील अंतिम बैठक व पुढील सत्रातील त्याच्या पहिल्या बैठकीकरता नियत केलेला दिनांक यांच्या दरम्यान सहा महिन्यांचे अंतर असणार नाही.

^१ संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६, याच्या कलम ३० द्वारे “पाच वर्ष” याएवजी “सहा वर्ष” असा शब्दोल्लेख दाखल केला होता, तथापि, संविधान (चव्येचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम २४ द्वारे “सहा वर्ष” याएवजी “पाच वर्ष” असा शब्दोल्लेख दाखल केला (६ सप्टेंबर १९७९ रोजी व तेहापासून).

^२ संविधान (सोळावी सुधारणा) अधिनियम, १९६३ याच्या कलम ४ द्वारे मूळ खंड (क) एवजी दाखल केला.

^३ संविधान (पहिली सुधारणा) अधिनियम, १९५१ याच्या कलम ८ द्वारे मूळ अनुच्छेदाएवजी दाखल केला.

(२) राज्यपालाला, वेळोवेळी—

- (क) सभागृहाची किंवा दोहोंपैकी कोणत्याही सभागृहाची सत्रसमाप्ती करता येईल;
- (ख) विधानसभा विसर्जित करता येईल.]

१७५. राज्यपालाचा सभागृहास किंवा सभागृहांना संबोधून अभिभाषण करण्याचा आणि संदेश पाठवण्याचा हक्क.—(१) राज्यपाल, विधानसभेस किंवा, विधानपरिषद असणाऱ्या राज्याच्या बाबतीत, त्या राज्याच्या विधानमंडळाच्या कोणत्याही सभागृहास, किंवा एकत्र जमलेल्या दोन्ही सभागृहांना संबोधून अभिभाषण करू शकेल आणि त्या प्रयोजनाकरता सदस्यांना उपस्थित राहणे आवश्यक करू शकेल.

(२) राज्यपाल, राज्य विधानमंडळाच्या सभागृहाला किंवा सभागृहांना, संदेश पाठवू शकेल—मग तो विधानमंडळामध्ये त्यावेळी असलेल्या एखाद्या विधेयकाबाबत असो किंवा अन्य प्रकारचा असो—आणि ज्याला याप्रमाणे कोणतीही संदेश पाठविण्यात आला आहे ते सभागृह, त्या संदेशानुसार ती बाब विचारात घेणे आवश्यक असेल अशी कोणतीही बाब सोयीनुसार शक्य तितक्या त्वरेने विचारात घेईल.

१७६. राज्यपालाचे विशेष अभिभाषण.—(१) ^१[विधानसभेच्या प्रत्येक सार्वत्रिक निवडणुकीनंतर पहिल्या सत्राच्या प्रारंभी आणि प्रत्येक वर्षाच्या पहिल्या सत्राच्या प्रारंभी,] विधानसभेत, किंवा विधानपरिषद असलेल्या राज्याच्या बाबतीत, एकत्र जमलेल्या दोन्ही सभागृहांना संबोधून राज्यपाल अभिभाषण करील आणि विधानमंडळास, त्याला अभिनिर्मित करण्याची कारणे सांगेल.

(२) अशा अभिभाषणात निर्देशिलेल्या बाबींच्या चर्चकरता वेळ वाटून देण्यासाठी ^{२*} * * * सभागृहाच्या किंवा दोहोंपैकी कोणत्याही सभागृहाच्या कार्यपद्धतीचे विनियमन करणाऱ्या नियमांद्वारे तरतूद केली जाईल.

१७७. मंत्री व महा अधिवक्ता यांचे सभागृहांबाबत हक्क.—प्रत्येक मंत्र्यास व राज्याच्या महा अधिवक्त्यास, राज्याच्या विधानसभेत, किंवा विधानपरिषद असलेल्या राज्याच्या बाबतीत, दोन्ही सभागृहात भाषण करण्याचा आणि अन्यथा त्यांच्या कामकाजात भाग घेण्याचा हक्क असेल आणि विधानमंडळाच्या ज्या समितीत सदस्य म्हणून त्याचे नाव घातलेले असेल अशा कोणत्याही समितीत भाषण करण्याचा आणि अन्यथा त्यांच्या कामकाजात भाग घेण्याचा हक्क असेल, पण या अनुच्छेदाच्या आधारे मतदान करण्यास तो हक्कदार असणार नाही.

राज्य विधानमंडळाचे अधिकारी

१७८. विधानसभेचा अध्यक्ष व उपाध्यक्ष.—प्रत्येक राज्याची विधानसभा, शक्य होईल तितक्या लवकर, विधानसभेच्या दोन सदस्यांना अनुक्रमे आपला अध्यक्ष व उपाध्यक्ष म्हणून निवडील आणि अध्यक्षांचे किंवा उपाध्यक्षांचे पद रिक्त होईल तेव्हा तेव्हा, विधानसभा अन्य सदस्यास अध्यक्ष किंवा यथास्थिति, उपाध्यक्ष म्हणून निवडील.

१७९. अध्यक्षाचे व उपाध्यक्षाचे पद रिक्त होणे व त्या पदाचा राजीनामा देणे आणि त्या पदावरून दूर करणे.—विधानसभेचा अध्यक्ष किंवा उपाध्यक्ष म्हणून पद धारण करणारा सदस्य—

- (क) त्याचे विधानसभेचे सदस्यत्व संपुष्टात आले तर, आपले पद रिक्त करील;

(ख) असा सदस्य हा, अध्यक्ष असल्यास, उपाध्यक्षास आणि असा सदस्य हा, उपाध्यक्ष असल्यास, अध्यक्षास संबोधून कोणत्याही वेळी स्वतःच्या सहीनिशी, आपल्या पदाचा लेखी राजीनामा देऊ शकेल; आणि

(ग) विधानसभेच्या त्या वेळच्या सर्व सदस्यांच्या बहुमताने पारित झालेल्या विधानसभेच्या ठरावाद्वारे त्याच्या पदावरून दूर केला जाऊ शकेल :

^१ संविधान (पहिली सुधारणा) अधिनियम, १९५१ याच्या कलम ९ द्वारे “प्रत्येक सत्राच्या” यांवरी दाखल केले.

^२ वरील अधिनियमाच्या कलम ९ द्वारे “आणि अशाच चर्चेला सभागृहाच्या अन्य कामकाजापेक्षा अग्रक्रम देण्यासाठी” हे शब्द गाठले.

परंतु असे की, खंड (ग) च्या प्रयोजनार्थ असणारा कोणताही ठराव, तो मांडण्याचा उद्देश असल्याबद्दल निदान चौदा दिवसांची नोटीस देण्यात आल्याखेरीज मांडला जाणार नाही :

परंतु आणखी असे की, जेव्हा जेव्हा विधानसभा विसर्जित होईल तेव्हा तेव्हा, विसर्जनानंतर होणाऱ्या विधानसभेच्या पहिल्या सभेच्या लगतपूर्वीपर्यंत अध्यक्ष आपले पद रिक्त करणार नाही.

१८०. उपाध्यक्ष किंवा अन्य व्यक्ती यांचा अध्यक्षपदाची कर्तव्ये पार पाडण्याचा किंवा अध्यक्ष म्हणून कार्य करण्याचा अधिकार.—(१) अध्यक्षाचे पद रिक्त असताना, त्या पदाची कर्तव्ये उपाध्यक्षाला, किंवा उपाध्यक्षाचे पदही रिक्त असेल तर, राज्यपाल त्या प्रयोजनाकरता ज्याला नियुक्त करील अशा विधानसभेच्या सदस्याला पार पाडावी लागतील.

(२) विधानसभेच्या कोणत्याही बैठकीत अध्यक्ष अनुपस्थित असताना, उपाध्यक्ष, किंवा तोही अनुपस्थित असल्यास, विधानसभेच्या कार्यपद्धती नियमांद्वारे ठरविण्यात येईल अशी व्यक्ती, किंवा अशी व्यक्ती उपस्थित नसल्यास, विधानसभा ठरवील अशी अन्य व्यक्ती, अध्यक्ष म्हणून कार्य करील.

१८१. अध्यक्षास किंवा उपाध्यक्षास पदावरून दूर करण्याचा ठराव विचाराधीन असताना त्याने अध्यक्षस्थान न स्वीकारणे.—(१) विधानसभेच्या कोणत्याही बैठकीत, अध्यक्षास त्याच्या पदावरून दूर करण्याचा कोणताही ठराव विचाराधीन असताना, अध्यक्ष, अथवा उपाध्यक्षास त्याच्या पदावरून दूर करण्याचा कोणताही ठराव विचाराधीन असताना, उपाध्यक्ष, स्वतः उपस्थित असला तरी, अध्यक्षस्थान स्वीकारणार नाही, आणि अनुच्छेद १८० च्या खंड (२) च्या तरतुदी, जशा त्या, अध्यक्ष किंवा, यथास्थिति, उपाध्यक्ष अनुपस्थित असलेल्या बैठकीच्या संबंधात लागू होतात, तशा त्या पूर्वीकृत अशा प्रत्येक बैठकीच्या संबंधात लागू होतील.

(२) अध्यक्षास त्याच्या पदावरून दूर करण्याचा कोणताही ठराव विधानसभेत विचाराधीन असताना, त्याला विधानसभेमध्ये भाषण करण्याचा व तिच्या कामकाजात अन्यथा भाग घेण्याचा हक्क असेल आणि अनुच्छेद १८९ मध्ये काहीही असले तरी, असे कामकाज चालू असताना अशा ठरावावर किंवा अन्य कोणत्याही बाबीवर फक्त पहिल्याच फेरीत मतदान करण्याचा त्याला हक्क असेल, पण मते समसमान झाल्यास मात्र नाही.

१८२. विधानपरिषदेचा सभापती व उपसभापती.—अशी विधानपरिषद असलेल्या प्रत्येक राज्याची विधानपरिषद, शक्य तितक्या लवकर, विधान परिषदेच्या दोन सदस्यांना, अनुक्रमे आपला सभापती व उपसभापती म्हणून निवडील आणि सभापतीचे किंवा उपसभापतीचे पद रिक्त होईल त्या त्या वेळी, ती विधानपरिषद, अन्य सदस्यास सभापती, किंवा यथास्थिति, उपसभापती म्हणून निवडील.

१८३. सभापतीचे आणि उपसभापतीचे पद रिक्त होणे व त्याचा राजीनामा देणे आणि त्यावरून दूर करणे.—विधानपरिषदेचा सभापती व उपसभापती म्हणून पद धारण करणाऱ्या सदस्यास—

(क) त्याचे विधानपरिषदेचे सदस्यत्व संपुष्टात आले तर, आपले पद रिक्त करावे लागेल ;

(ख) असा सदस्य हा, सभापती असल्यास, उपसभापतीस आणि असा सदस्य हा, उपसभापती असल्यास, सभापतीस संबोधून, कोणत्याही वेळी स्वतःच्या सहीनिशी आपल्या पदाचा लेखी राजीनामा देता येईल; आणि

(ग) विधानपरिषदेच्या त्या वेळच्या सर्व सदस्यांच्या बहुमताने पारित झालेल्या विधानपरिषदेच्या ठरावाद्वारे त्याच्या पदावरून दूर करता येईल :

परंतु असे की, खंड (ग) च्या प्रयोजनार्थ, कोणताही ठराव, तो मांडण्याचा उद्देश असल्याबद्दल निदान चौदा दिवसांची नोटीस देण्यात आल्याखेरीज मांडला जाणार नाही.

१८४. उपसभापती किंवा अन्य व्यक्ती यांचा सभापतिपदाची कर्तव्ये पार पाडण्याचा किंवा सभापती म्हणून कार्य करण्याचा अधिकार.—(१) सभापतीचे पद रिक्त असताना, त्या पदाची कर्तव्ये उपसभापतीला, किंवा उपसभापतीचे पदही रिक्त असेल तर, राज्यपाल त्या प्रयोजनाकरता ज्याला नियुक्त करील अशा विधानपरिषदेच्या सदस्याला पार पाडावी लागतील.

(२) विधानपरिषदेच्या कोणत्याही बैठकीत सभापती अनुपस्थित असताना उपसभापती किंवा, तोही अनुपस्थित असल्यास, विधानपरिषदेच्या कार्यपद्धती नियमांद्वारे ठरविण्यात येईल अशी व्यक्ती, किंवा अशी व्यक्ती उपस्थित नसल्यास, विधानपरिषद ठरवील अशी अन्य व्यक्ती, सभापती म्हणून कार्य करील.

१८५. सभापतीस किंवा उपसभापतीस पदावरून दूर करण्याचा ठराव विचाराधीन असताना त्याने अध्यक्षस्थान न स्वीकारणे.—

(१) विधानपरिषदेच्या कोणत्याही बैठकीत, सभापतीस त्याच्या पदावरून दूर करण्याचा कोणताही ठराव विचाराधीन असताना, सभापती, अथवा उपसभापतीस त्याच्या पदावरून दूर करण्याचा कोणताही ठराव विचाराधीन असताना, उपसभापती, स्वतः उपस्थित असला तरी, अध्यक्षस्थान स्वीकारणार नाही आणि अनुच्छेद १८४ च्या खंड (२) च्या तरतुदी, जशा त्या, सभापती, किंवा यथास्थिति, उपसभापती अनुपस्थित असलेल्या बैठकीच्या संबंधात लागू होतात, तशाच त्या पूर्वोक्त अशा प्रत्येक बैठकीच्या संबंधात लागू होतील.

(२) सभापतीस त्याच्या पदावरून दूर करण्याचा कोणताही ठराव विधानपरिषदेत विचाराधीन असताना त्याला विधानपरिषदेमध्ये भाषण करण्याचा व तिच्या कामकाजात अन्यथा भाग घेण्याचा हक्क असेल, आणि अनुच्छेद १८९ मध्ये काहीही असले तरी, असे कामकाज चालू असताना अशा ठरावावर किंवा अन्य कोणत्याही बाबीवर फक्त पहिल्याच फेरीत मतदान करण्याचा त्याला हक्क असेल, पण मते समसमान झाल्यास मात्र नाही.

१८६. अध्यक्ष व उपाध्यक्ष आणि सभापती व उपसभापती यांचे वेतन व भत्ते.—विधानसभेचा अध्यक्ष व उपाध्यक्ष यांना आणि विधानपरिषदेचा सभापती व उपसभापती यांना प्रत्येकी, राज्य विधानमंडळ कायद्याद्वारे निश्चित करील असे वेतन व भत्ते देण्यात येतील आणि त्याबाबतीत याप्रमाणे तरतूद करण्यात येईपर्यंत, दुसऱ्या अनुसूचीत विनिर्दिष्ट केलेले वेतन व भत्ते देण्यात येतील.

१८७. राज्य विधानमंडळाचे सचिवालय.—(१) राज्याच्या विधानमंडळाच्या सभागृहाला किंवा दोहोंपैकी प्रत्येक सभागृहाला स्वतंत्र सचिवालयीन कर्मचारीवर्ग असेल :

परंतु असे की, विधानपरिषद असणाऱ्या राज्य विधानमंडळाच्या बाबतीत, अशा विधानमंडळाच्या दोन्ही सभागृहांना सामाईक अशा पदांची निर्मिती करण्यास या खंडातील कोणत्याही गोष्टीमुळे प्रतिबंध होतो, असा तिचा अन्वयार्थ लावला जाणार नाही.

(२) राज्याच्या विधानमंडळाला कायद्याद्वारे राज्याच्या विधानमंडळाच्या कोणत्याही सभागृहाच्या किंवा सभागृहांच्या सचिवालयीन कर्मचारीवर्गात करावयाची भरती व त्यात नियुक्त केलेल्या व्यक्तींच्या सेवाशर्ती यांचे विनियमन करता येतील.

(३) खंड (२) अन्वये राज्य विधानमंडळ तरतूद करीपर्यंत, राज्यपालास, विधानसभेचा अध्यक्ष, किंवा यथास्थिति, विधानपरिषदेचा सभापती यांच्याशी विचारविनिमय करून, विधानसभेच्या किंवा विधानपरिषदेच्या सचिवालयीन कर्मचारीवर्गात करावयाची भरती व त्यात नियुक्त केलेल्या व्यक्तींच्या सेवाशर्ती यांचे विनियमन करण्यासाठी नियम करता येतील आणि याप्रमाणे केलेले कोणतेही नियम, उक्त खंडाअन्वये केलेल्या कोणत्याही कायद्याच्या तरतुदीना अधीन राहून प्रभावी असतील.

कामकाज चालवणे

१८८. सदस्यांनी शपथ घेणे किंवा प्रतिज्ञा करणे.—राज्याच्या विधानसभेचा किंवा विधानपरिषदेचा प्रत्येक सदस्य, आपले स्थान ग्रहण करण्यापूर्वी, राज्यपालासमोर अथवा त्याने याबाबत नियुक्त केलेल्या कोणत्याही व्यक्तीसमोर, तिसऱ्या अनुसूचीत या प्रयोजनार्थ दिलेल्या नमुन्यानुसार शपथ घेऊन किंवा प्रतिज्ञा करून त्याखाली सही करील.

१८९. सभागृहांमधील मतदान, जागा रिक्त असतानाही कार्य करण्याचा सभागृहांचा अधिकार व गणपूर्ती—

(१) या संविधानात अन्यथा तरतूद केली असेल त्याव्यतिरिक्त इतर बाबतीत, राज्य विधानमंडळाच्या सभागृहाच्या कोणत्याही बैठकीतील सर्व प्रश्न अध्यक्ष किंवा सभापती, अथवा त्या नात्याने कार्य करणारी व्यक्ती यांच्या व्यतिरिक्त अन्य उपस्थित असलेल्या व मतदान करणाऱ्या सदस्यांच्या बहुमताने निर्णीत केले जातील.

अध्यक्ष किंवा सभापती, अथवा त्या नात्याने कार्य करणारी व्यक्ती, पहिल्या फेरीत मतदान करणार नाही, पण मते समसमान झाल्यास, तिला निर्णयक मत देण्याचा अधिकार असेल व तो अधिकार ती वापरील.

(२) राज्य विधानमंडळाच्या सभागृहाची कोणतीही जागा रिक्त असली तरी, त्या सभागृहाला कार्य करण्याचा अधिकार असेल आणि राज्य विधानमंडळातील कोणतेही कामकाज, त्या कामकाजाच्या वेळी तेथे स्थानापन्न होण्याचा किंवा मतदान करण्याचा किंवा अन्यथा भाग घेण्याचा जिला हक्क नव्हता अशा एखाद्या व्यक्तीने ते केले आहे, असे मागाहून आढळून आले तरीही विधिग्राह्य राहील.

(३) राज्य विधानमंडळ कायद्याद्वारे अन्यथा तरतूद करीपर्यंत, राज्य विधानमंडळाच्या सभागृहाची सभा होण्यासाठी गणपूर्ती ही, दहा सदस्य किंवा त्या सभागृहाच्या एकूण सदस्य संख्येच्या एक-दशांश यांपैकी जी अधिक असेल, तितकी असेल.

(४) राज्याच्या विधानसभेची किंवा विधानपरिषदेची सभा चालू असताना, एखाद्या वेळी गणपूर्ती झालेली नसेल तर, सभागृह तहकूब करणे किंवा गणपूर्ती होईपर्यंत सभा स्थगित करणे हे अध्यक्षाचे किंवा सभापतीचे, किंवा त्या नात्याने कार्य करणाऱ्या व्यक्तीचे कर्तव्य असेल.

सदस्यांच्या अपात्रता

१९०. जागा रिक्त करणे.—(१) कोणतीही व्यक्ती, राज्य विधानमंडळाच्या दोन्ही सभागृहांची सदस्य असणार नाही आणि जी व्यक्ती दोन्ही सभागृहांची सदस्य म्हणून निवडली गेली असेल तिने दोहांपैकी कोणत्याही एका सभागृहातील तिची जागा रिक्त करावी, यासाठी राज्य विधानमंडळाकडून कायद्याद्वारे तरतूद केली जाईल.

(२) कोणतीही व्यक्ती, पहिल्या अनुसूचीत विनिर्दिष्ट केलेल्या राज्यांपैकी दोन किंवा अधिक राज्यांच्या विधानमंडळांची सदस्य असणार नाही आणि एखादी व्यक्ती, अशा दोन किंवा अधिक राज्यांच्या विधानमंडळांची सदस्य म्हणून निवडली गेल्यास, राष्ट्रपतीने केलेल्या ^१ नियमात विनिर्दिष्ट केला जाईल असा कालावधी समाप्त होताच, अशा सर्व राज्यांच्या विधानमंडळातील त्या व्यक्तीची जागा, जर तिने तत्पूर्वीच एक सोडून सर्व राज्यांच्या विधानमंडळातील आपल्या जागेचा राजीनामा दिला नसेल तर, रिक्त होईल.

(३) राज्याच्या विधानमंडळाच्या एखाद्या सभागृहाचा सदस्य—

(क) ^२[अनुच्छेद १९१ चा खंड (१) किंवा खंड (२)] यामध्ये उल्लेखिलेल्यांपैकी कोणत्याही कारणामुळे अपात्र होईल तर, किंवा

^३[(ख) अध्यक्षाला, किंवा यथास्थिति, सभापतीला संबोधून आपल्या जागेचा स्वतःच्या सहीनिशी लेखी राजीनामा दर्शवा आणि अध्यक्ष, किंवा यथास्थिति, सभापती त्याचा राजीनामा स्वीकारील तर,]

तदनंतर त्याची जागा रिक्त होईल :

^४[परंतु असे की, उपखंड (ख) मध्ये निर्दिशिलेल्या कोणत्याही राजीनाम्याच्या बाबतीत, मिळालेल्या माहितीवरून किंवा अन्यथा आणि त्याला योग्य वाटेल अशी चौकशी केल्यानंतर जर, असा राजीनामा स्वेच्छापूर्वक किंवा प्रामाणिकपणे दिलेला नाही अशी अध्यक्षाची, किंवा यथास्थिति, सभापतीची खात्री झाली तर, तो असा राजीनामा स्वीकारणार नाही.]

(४) राज्यांच्या विधानमंडळाच्या सभागृहाचा सदस्य, सभागृहाच्या अनुज्ञेशिवाय साठ दिवसांच्या कालावधीमध्ये त्या सभागृहाच्या सर्व सभांना अनुपस्थित राहिला तर, सभागृहास त्याची जागा रिक्त म्हणून घोषित करता येईल :

^१ पहा, भारताचे राजपत्र, असाधारण, इंग्रजी पृ. ६७८, विधी मंत्रालय, अधिसूचना, क्र. एफ ४६/५० सी, दिनांक २६ जानेवारी १९५० यासोबत प्रसिद्ध झालेले 'एकसमयावच्छेदी सदस्यत्व प्रतिवंधक नियम, १९५०'.

^२ संविधान (बाबताची सुधारणा) अधिनियम, १९८५ याच्या कलम ४ द्वारे "अनुच्छेद १९१ चा खंड (१)" या ऐवजी दाखल केला (१ मार्च १९८५ रोजी व तेव्हापासून).

^३ संविधान (तेहेतिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७४ याच्या कलम ३ द्वारे मूळ "उपखंड (ख)" ऐवजी दाखल केला.

^४ वरील अधिनियमाच्या कलम ३ द्वारे समाविष्ट केला.

(भाग सहा-राज्ये)

परंतु असे की, साठ दिवसांचा उक्त कालावधी मोजताना, ज्या कालावधीत सभागृहाची सत्रसमाप्ती झालेली असेल किंवा लागोपाठ चार दिवसांहून अधिक काळ ते तहकूब असेल, असा कोणताही कालावधी हिशेबात घेतला जाणार नाही.

१९१. सदस्यत्वाबाबत अपात्रता.—(१) एखादी व्यक्ती राज्याच्या विधानसभेची किंवा विधानपरिषदेची सदस्य म्हणून निवडली जाण्यास आणि तशी सदस्य म्हणून राहण्यास पुढील कारणास्तव अपात्र होईल, ती अशी—

(क) जे लाभपद त्याच्या धारकास अपात्र करणारे नसल्याचे पहिल्या अनुसूचीमध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या कोणत्याही राज्याच्या विधानमंडळाने कायद्याद्वारे घोषित केले आहे त्याहून अन्य असे, भारत सरकारच्या किंवा कोणत्याही राज्याच्या शासनाच्या नियंत्रणाखालील कोणतेही लाभपद तिने धारण केले असेल तर;

(ख) ती मनोविकल असेल व सक्षम न्यायालयाकडून तशी घोषित झालेली असेल तर;

(ग) ती अविमुक्त नादार असेल तर;

(घ) ती भारताची नागरिक नसेल अथवा तिने स्वेच्छेने परकीय देशाचे नागरिकत्व संपादिले असेल, अथवा ती परकीय देशाला निष्ठा किंवा इमान देण्यास कोणत्याही कबुलीने बद्ध असेल तर;

(ङ) ती संसदेने केलेल्या कोणत्याही कायद्याद्वारे किंवा त्याखाली त्यासाठी अपात्र झाली असेल तर.

[स्पष्टीकरण.—या खंडाच्या प्रयोजनांकरता,] एखादी व्यक्ती, संघराज्याचा किंवा पहिल्या अनुसूचीत विनिर्दिष्ट केलेल्या कोणत्याही राज्याचा मंत्री आहे एवढ्याच कारणाने, ती भारत सरकारच्या किंवा अशा राज्य शासनाच्या नियंत्रणाखालील लाभपद धारण करते असे मानले जाणार नाही.

[२][(२) एखादी व्यक्ती, एखाद्या राज्याच्या विधानसभेची किंवा विधानपरिषदेची सदस्य म्हणून राहण्यास दहाव्या अनुसूचीअन्वये अपात्र असेल तर, ती त्यासाठी अपात्र होईल.]

१९२. ^३[सदस्यांच्या अपात्रतेबाबतच्या प्रश्नांवरील निर्णय.—(१) एखाद्या राज्य विधानमंडळाच्या सभागृहाचा एखादा सदस्य अनुच्छेद १९१ च्या खंड (१) मध्ये नमूद केलेल्यांपैकी कोणत्याही कारणास्तव अपात्र झाला आहे किंवा कसे याबाबत कोणताही प्रश्न उद्भवल्यास, तो प्रश्न राज्यपालाकडे निर्णयार्थ निर्देशित केला जाईल आणि त्याचा निर्णय अंतिम असेल.

(२) अशा कोणत्याही प्रश्नावर कोणताही निर्णय देण्यापूर्वी, राज्यपाल, निवडणूक आयोगाचे मत घेईल आणि अशा मतानुसार कृती करील.]

१९३. अनुच्छेद १८८ अन्वये शपथ घेण्यापूर्वी किंवा प्रतिज्ञा करण्यापूर्वी अथवा पात्र नसताना अथवा अपात्र झाल्यानंतर स्थानापन्न होण्याबद्दल व मतदान करण्याबद्दल शास्ती.—जर एखाद्या व्यक्तीने अनुच्छेद १८८ च्या आवश्यकतांचे अनुपालन करण्यापूर्वी, अथवा एखाद्या राज्याच्या विधानसभेच्या किंवा विधानपरिषदेच्या सदस्यत्वाला आपण पात्र नाही किंवा अपात्र झालो आहोत किंवा संसदेने अगर त्या राज्याच्या विधानमंडळाने केलेल्या कोणत्याही कायद्याच्या तरतुदीद्वारे त्या सभागृहाचा सदस्य म्हणून स्थानापन्न होण्याची किंवा मतदान करण्याची आपणास मनाई आहे, हे माहीत असताना तसे केले तर, ज्या ज्या दिवशी ती व्यक्ती स्थानापन्न झाली असेल किंवा तिने मतदान केले असेल त्या प्रत्येक दिवसाबद्दल पाचशे रुपये इतक्या शास्तीस ती पात्र होईल व ती शास्ती राज्याला येणे असलेले ऋण म्हणून वसूल केली जाईल.

राज्य विधानमंडळे व त्यांचे सदस्य यांचे अधिकार,
विशेषाधिकार व उन्मुक्ती

१९४. विधानमंडळाची सभागृहे अणि त्यांचे सदस्य व समित्या यांचे अधिकार, विशेषाधिकार, इत्यादी.—(१) या संविधानाच्या तरतुदी आणि विधानमंडळाच्या कार्यपद्धतीचे विनियमन करणारे नियम व स्थायी आदेश यांना अधीन राहून, प्रत्येक राज्याच्या विधानमंडळास भाषण स्वातंत्र्य असेल.

^१ संविधान (बावतावी सुधारणा) अधिनियम, १९८५ याच्या कलम ५ द्वारे, “(२) या अनुच्छेदाच्या प्रयोजनार्थ” या मजकुराएवजी दाखल केले (१ मार्च १९८५ रोजी व तेव्हापासून).

^२ वरील अधिनियमाच्या कलम ५ द्वारे समाविष्ट केले (१ मार्च १९८५ रोजी व तेव्हापासून).

^३ अनुच्छेद १९२ हा संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ३३ द्वारे (३ जानेवारी १९७७ रोजी व तेव्हापासून) सुधारण्यात आला व त्यानंतर संविधान (चब्बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम २५ द्वारे सुधारण्यात येऊन वरील स्वरूपात आला (२० जून १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

(भाग सहा-राज्ये)

(२) राज्य विधानमंडळाचा कोणताही सदस्य, विधानमंडळात किंवा त्याच्या कोणत्याही समितीत त्यांनी केलेल्या कोणत्याही वक्तव्याच्या किंवा त्याने केलेल्या कोणत्याही मतदानाच्या बाबतीत, कोणत्याही न्यायालयात कोणत्याही कार्यवाहीस पात्र होणार नाही आणि कोणतीही व्यक्ती अशा विधानमंडळाच्या कोणत्याही सभागृहाच्या प्राधिकाराद्वारे किंवा त्याअन्वये कोणताही अहवाल, कागदपत्र, मतदान किंवा कामकाजवृत्त यांच्या प्रकाशनाबाबत याप्रमाणे कार्यवाहीस पात्र होणार नाही.

(३) अन्य बाबतीत, राज्य विधानमंडळाचे सभागृह, आणि अशा विधानमंडळाच्या सभागृहांचे सदस्य व समित्या यांचे अधिकार, विशेषाधिकार व उन्मुक्ती या, ते विधानमंडळ कायद्याद्वारे वेळोवेळी निश्चित करील अशा असतील आणि याप्रमाणे निश्चित होईपर्यंत, ^१[त्या सभागृहाला आणि त्याच्या सदस्यांना आणि समित्यांना संविधान (चब्बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याचे कलम २६ अंमलात येण्याच्या लगतपूर्वी जशा होत्या तशा असतील.]

(४) खंड (१), (२) व (३) यांच्या तरतुदी, जशा त्या राज्य विधानमंडळाच्या सदस्यांच्या संबंधात लागू आहेत तशाच त्या या संविधानाच्या आधारे त्या विधानमंडळाच्या सभागृहात किंवा तिच्या कोणत्याही समितीत भाषण करण्याचा आणि तिच्या कामकाजात अन्यथा भाग घेण्याचा अधिकार असलेल्या व्यक्तींच्या संबंधात लागू असतील.

१९५. सदस्यांचे वेतन व भत्ते.—राज्याच्या विधानसभेचे आणि विधानपरिषदेचे सदस्य हे, राज्याचे विधानमंडळ कायद्याद्वारे वेळोवेळी निर्धारित करील असे वेतन व भत्ते मिळण्याला व त्याबाबत याप्रमाणे तरतूद होईपर्यंत, या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी तेथील संबंधित असलेल्या प्रांताच्या विधानसभेच्या सदस्यांच्या बाबतीत लागू असलेल्या अशा दरांनी व अशा शर्तीवर, वेतन व भत्ते मिळण्यास हक्कदार असतील.

वैधानिक कार्यपद्धती

१९६. विधेयके प्रस्तुत करणे व पारित करणे यासंबंधी तरतुदी.—(१) धन विधेयक व अन्य वित्तीय विधेयके याबाबत अनुच्छेद १९८ व २०७ मध्ये असलेल्या तरतुदीना अधीन राहून, ज्या राज्य विधानमंडळाला विधानपरिषद आहे त्याच्या कोणत्याही सभागृहात विधेयकाचा प्रारंभ होऊ शकेल.

(२) अनुच्छेद १९७ व १९८ च्या तरतुदीना अधीन राहून, विधानपरिषद असलेल्या राज्याच्या विधानमंडळाच्या सभागृहांनी एखादे विधेयक, सुधारणेशिवाय किंवा दोन्ही सभागृहांना संमत झालेल्या असतील अशा सुधारणांसह संमत केल्याखेरीज दोन्ही सभागृहांनी ते पारित केले असल्याचे मानले जाणार नाही.

(३) राज्याच्या विधानमंडळामध्ये प्रलंबित असलेले विधेयक, सभागृहाची किंवा सभागृहांची सत्रसमाप्ती झाल्याकारणाने व्यपगत होणार नाही.

(४) राज्याच्या विधानपरिषदेत प्रलंबित असलेले जे विधेयक विधानसभेने पारित केलेले नसेल ते विधेयक विधानसभेचे विसर्जन झाले असता व्यपगत होणार नाही.

(५) जे विधेयक राज्याच्या विधानसभेत प्रलंबित असेल, किंवा जे विधेयक विधानसभेकडून पारित होऊन विधानपरिषदेत प्रलंबित असेल ते विधेयक, विधानसभेचे विसर्जन झाले असता, व्यपगत होईल.

१९७. धन विधेयकांहून अन्य विधेयकांसंबंधी विधानपरिषदेच्या अधिकारांवर निर्बंध.—(१) विधानपरिषद असलेल्या राज्याच्या विधानसभेने एखादे विधेयक पारित करून विधानपरिषदेकडे पाठवल्यानंतर जर—

(क) ते विधेयक विधानपरिषदेने फेटाळले तर; किंवा

(ख) ते विधेयक विधानपरिषदेसमोर ठेवल्याच्या दिनांकापासून ते तिच्याकडून पारित न होता तीन महिन्यांहून अधिक काळ लोटला तर; किंवा

(ग) ते विधेयक विधानपरिषदेने सुधारणांसह पारित केले व त्या सुधारणा विधानसभेने संमत केल्या नाहीत तर,

विधानसभेला, ते विधेयक विधानपरिषदेने केलेल्या, सुचवलेल्या किंवा संमत केलेल्या काही सुधारणा असल्यास त्यांसह किंवा त्याविना, त्याच किंवा नंतरच्या कोणत्याही सत्रात, आपल्या कार्यपद्धतीचे विनियमन करणाऱ्या नियमांना अधीन राहून, पारित करता येईल आणि मग याप्रमाणे पारित झालेले विधेयक विधानपरिषदेकडे पाठवता येईल.

^१ संविधान (चब्बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम २६ द्वारे विवक्षित शब्दांऐवजी दाखल केले (२० जून १९७९ रोजी व तेक्कापासून).

(भाग सहा-राज्ये)

(२) याप्रमाणे एखादे विधेयक विधानसभेने दुसऱ्यांदा पारित करून विधानपरिषदेकडे पाठवल्यानंतर जर—

(क) ते विधेयक विधानपरिषदेने फेटाळले असेल तर; किंवा

(ख) ते विधेयक विधानसभेसमोर ठेवल्याच्या दिनांकापासून ते तिच्याकडून पारित न होता एक महिन्यांहून अधिक काळ लोटला असेल तर; किंवा

(ग) ते विधेयक विधानपरिषदेने सुधारणांसह पारित केले व त्या सुधारणा विधानसभेने संमत केल्या नाहीत तर,

विधानपरिषदेने केलेल्या किंवा सुचविलेल्या आणि विधानसभेने संमत केलेल्या, अशा काही सुधारणा असल्यास, त्यांसह विधानसभेने दुसऱ्यांदा ते विधेयक जसे पारित केले असेल त्या स्वरूपात ते राज्य विधानमंडळाच्या सभागृहांनी पारित केले असल्याचे मानले जाईल.

(३) या अनुच्छेदातील कोणतीही गोष्ट धन विधेयकास लागू असणार नाही.

१९८. धन विधेयकांबाबत विशेष कार्यपद्धती.—(१) धन विधेयक विधानपरिषदेत प्रस्तुत केले जाणार नाही.

(२) विधानपरिषद असलेल्या राज्याच्या विधानसभेने धन विधेयक पारित केल्यानंतर, ते विधानपरिषदेकडे तिच्या शिफारशींकरिता पाठविले जाईल आणि ते विधेयक मिळाल्याच्या दिनांकापासून चौदा दिवसांच्या कालावधीच्या आत, विधानपरिषद, आपल्या शिफारशींसह ते विधेयक विधानसभेकडे परत पाठवील आणि तदनंतर, विधानसभेला, विधानपरिषदेच्या सर्व किंवा त्यांपैकी कोणत्याही शिफारशी एकतर स्वीकारता येतील किंवा फेटाळता येतील.

(३) जर विधानसभेने विधानपरिषदेच्या शिफारशींपैकी कोणत्याही शिफारशी स्वीकारल्या तर, धन विधेयक, विधानपरिषदेने शिफारस केलेल्या व विधानसभेने स्वीकारलेल्या सुधारणांसह दोन्ही सभागृहांनी पारित केले असल्याचे मानले जाईल.

(४) जर विधानपरिषदेच्या शिफारशींपैकी कोणत्याही शिफारशी विधानसभेने स्वीकारल्या नाहीत तर, धन विधेयक, विधानपरिषदेने शिफारस केलेल्यांपैकी कोणत्याही सुधारणेशिवाय विधानसभेने जसे पारित केले होते तशा स्वरूपात, दोन्ही सभागृहांनी पारित केले असल्याचे मानले जाईल.

(५) जर विधानसभेने पारित केलेले व विधानपरिषदेकडे तिच्या शिफारशींकरिता पाठविलेले धन विधेयक, उक्त चौदा दिवसांच्या कालावधीच्या आत विधानसभेकडे परत पाठवण्यात आले नाही तर, उक्त कालावधी संपल्यावर, ते विधानसभेने जसे पारित केले होते तशा स्वरूपात दोन्ही सभागृहांनी पारित केले असल्याचे मानले जाईल.

१९९. “धन विधेयके” यांची व्याख्या.—(१) या प्रकरणाच्या प्रयोजनार्थ, एखाद्या विधेयकात पुढील सर्व किंवा त्यापैकी कोणत्याही बाबींशी संबंधित असलेल्या तरतुदीच केवळ अंतर्भूत असतील तर, ते धन विधेयक असल्याचे मानले जाईल, त्या बाबी अशा:—

(क) कोणताही कर बसविणे, तो रद्द करणे, तो माफ करणे, त्यात फेरबदल करणे किंवा त्याचे विनियमन करणे;

(ख) राज्य शासनाने पैसा कर्जाऊ घेणे किंवा कोणतीही हमी देणे यांचे विनियमन, अथवा राज्य शासनाने पत्करलेल्या, किंवा पत्करावयाच्या कोणत्याही वित्तीय आबंधनाबाबतच्या कायद्याची सुधारणा;

(भाग सहा-राज्ये)

- (ग) राज्याचा एकत्रित निधी किंवा आकस्मिकता निधी यांची अभिरक्षा करणे, अशा कोणत्याही निधीत पैशांचा भरणा करणे किंवा त्यातून पैसे काढणे;
- (घ) राज्याच्या एकत्रित निधीतील पैशांचे विनियोजन;
- (ङ) कोणताही खर्च, राज्याच्या एकत्रित निधीवर भारित असलेला खर्च म्हणून घोषित करणे, किंवा अशा कोणत्याही खर्चाची रक्कम वाढवणे;
- (च) राज्याच्या एकत्रित निधीच्या किंवा राज्याच्या लोकलेख्याच्या खाती पैशांची आवक किंवा अशा पैशांची अभिरक्षा किंवा जावक;
- (छ) उपखंड (क) ते (च) यात विनिर्दिष्ट केलेल्यांपैकी कोणत्याही बाबीला आनुषंगिक असलेली कोणतीही बाब.

(२) एखादे विधेयक हे, दंड किंवा अन्य द्रव्यशास्ती बसविण्याकरिता अगर लायसन फीची किंवा दिलेल्या सेवेबद्दलच्या फीची मागणी, किंवा भरणा करण्याकरिता तरतूद करते एवढ्याच कारणाने, अथवा कोणत्याही स्थानिक प्राधिकाऱ्याने किंवा निकायाने स्थानिक प्रयोजनाकरिता कोणताही कर बसवणे, तो रद्द करणे, तो माफ करणे, त्यात फेरबदल करणे किंवा त्याचे विनियमन करणे याकरिता तरतूद करते, एवढ्याच कारणाने ते धन विधेयक असल्याचे मानले जाणार नाही.

(३) जेथे विधानपरिषद आहे अशा राज्याच्या विधानमंडळामध्ये प्रस्तुत केलेले एखादे विधेयक हे धन विधेयक आहे किंवा नाही असा प्रश्न उद्भवल्यास, अशा राज्याच्या विधानसभेच्या अध्यक्षाचा त्यावरील निर्णय अंतिम असेल.

(४) प्रत्येक धन विधेयक, अनुच्छेद १९८ खाली विधानपरिषदेकडे पाठविण्यात येईल तेव्हा आणि अनुच्छेद २०० अन्वये अनुमतीकरिता राज्यपालास सादर करण्यात येईल तेव्हा, ते धन विधेयक आहे, असे विधानसभेच्या अध्यक्षाच्या सहीचे प्रमाणपत्र त्यावर पृष्ठांकित केलेले असेल.

२००. विधेयकांना अनुमती.—जेव्हा एखादे विधेयक राज्याच्या विधानसभेकडून पारित झालेले असेल, किंवा विधानपरिषद असलेल्या राज्याच्या बाबतीत, राज्याच्या विधानमंडळाच्या दोन्ही सभागृहांकडून पारित झालेले असेल तेव्हा, ते राज्यपालास सादर केले जाईल आणि राज्यपाल, एकतर आपण त्या विधेयकास अनुमती देत आहोत असे किंवा त्यास अनुमती देण्याचे रोखून ठेवीत आहोत किंवा ते विधेयक राष्ट्रपतीच्या विचारार्थ राखून ठेवीत आहोत असे घोषित करील :

परंतु असे की, राज्यपालास, अनुमतीकरिता विधेयक त्याच्याकडे सादर केल्यानंतर, जर ते धन विधेयक नसेल तर, शक्य तितक्या लवकर, ते विधेयक संदेशासह सभागृहांकडे परत पाठवून अशी विनंती करता येईल की, त्यांनी त्या विधेयकाचा किंवा त्यातील कोणत्याही विनिर्दिष्ट तरतुर्दीचा फेरविचार करावा आणि विशेषत:, तो आपल्या संदेशात ज्यांची शिफारस करील त्या कोणत्याही सुधारणा प्रस्तुत करण्याच्या इष्टतेचा विचार करावा आणि विधेयक याप्रमाणे परत पाठविले जाईल तेव्हा, सभागृह किंवा सभागृहे त्या विधेयकावर तदनुसार फेरविचार करतील आणि जर ते विधेयक सभागृहाने किंवा सभागृहांनी सुधारणेसह किंवा त्याविना पुन्हा पारित केले आणि राज्यपालास अनुमतीकरिता सादर केले तर, राज्यपाल त्यास अनुमती देण्याचे रोखून ठेवणार नाही:

परंतु आणखी असे की, राज्यपालाच्या मते जे विधेयक कायद्याच्या रूपात आल्यास, त्यामुळे उच्च न्यायालयाच्या अधिकाराचे अशाप्रकारे न्यूनीकरण होईल की त्यायोगे, त्या न्यायालयाला जे स्थान असावे असे या संविधानात संकल्पित आहे, ते धोक्यात येईल, अशा कोणत्याही विधेयकाला राज्यपाल अनुमती देणार नाही, तर ते राष्ट्रपतीच्या विचारार्थ राखून ठेवील.

२०१. विचारार्थ राखून ठेवलेली विधेयके.—जेव्हा राज्यपालाने एखादे विधेयक राष्ट्रपतीच्या विचारार्थ राखून ठेवले असेल तेव्हा, राष्ट्रपती एकतर आपण त्या विधेयकास अनुमती देत आहोत असे घोषित करील किंवा त्यास अनुमती देण्याचे रोखून ठेवीत आहोत, असे घोषित करील :

परंतु असे की, जेव्हा ते विधेयक धन विधेयक नसेल त्याबाबतीत, राष्ट्रपती, अनुच्छेद २०० च्या पहिल्या परंतुकात उल्लेखिलेल्या अशा संदेशासह ते विधेयक राज्याच्या विधानमंडळाच्या सभागृहाकडे, किंवा यथास्थिति, सभागृहांकडे परत पाठविण्याचा निदेश राज्यपालाला देऊ शकेल आणि एखादे विधेयक याप्रमाणे, परत पाठविले जाईल तेव्हा, असा संदेश मिळाल्याच्या दिनांकापासून सहा महिन्यांच्या कालावधीच्या आत, सभागृह किंवा सभागृहे त्यावर तदनुसार पुनर्विचार करतील आणि, जर ते विधेयक सभागृहाने किंवा सभागृहांनी सुधारणांसह किंवा त्याविना पुन्हा पारित केले तर, ते राष्ट्रपतीस त्याच्या विचारार्थ पुन्हा सादर केले जाईल.

(भाग सहा—राज्ये)

वित्तीय बाबींमधील कार्यपद्धती

२०२. वार्षिक वित्तीय विवरणपत्र.—(१) राज्यपाल, प्रत्येक वित्तीय वर्षाबाबत, राज्याची त्या वर्षाची अंदाजित जमा व खर्च यांचे “वार्षिक वित्तीय विवरणपत्र” म्हणून या भागात निर्दिष्ट केलेले विवरणपत्र, राज्याच्या विधानमंडळाच्या सभागृहासमोर किंवा सभागृहांसमोर ठेवावयास लावील.

(२) वार्षिक वित्तीय विवरणपत्रात दिलेल्या खर्चाच्या अंदाजपत्रकामध्ये,—

(क) राज्याच्या एकत्रित निधीवर भारित असलेला खर्च म्हणून या संविधानाने वर्णिलेला खर्च भागवण्याकरिता आवश्यक असलेल्या रकमा ; आणि

(ख) राज्याच्या एकत्रित निधीतून करण्याचे प्रस्तावित केलेला अन्य खर्च भागवण्याकरिता आवश्यक असलेल्या रकमा, वेगवेगळ्या दाखवण्यात येतील आणि महसुली लेख्यावरील खर्च अन्य खर्चाहून वेगळा दाखविण्यात येईल.

(३) पुढील खर्च प्रत्येक राज्याच्या एकत्रित निधीवर भारित असा खर्च असेल :—

(क) राज्यपालाच्या वित्तलब्धी व भत्ते आणि त्याच्या पदासंबंधीचा अन्य खर्च ;

(ख) विधानसभेचा अध्यक्ष व उपाध्यक्ष आणि विधानपरिषद असलेल्या राज्याच्या बाबतीत, विधानपरिषदेचा सभापती व उपसभापती यांचे वेतन व भत्ते ;

(ग) व्याज, कर्जनिवारण निधी-आकार व विमोचन आकार यांसह ज्यांच्याबद्दल राज्य दायी आहे असे त्रट्य-आकार आणि कर्जाची उभारणी, त्रट्य-सेवा व विमोचन यांच्या संबंधीचा अन्य खर्च ;

(घ) कोणत्याही उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांचे वेतन व भत्ते याबाबतीतील खर्च ;

(ङ) कोणत्याही न्यायालयाचा किंवा लवाद न्यायाधिकरणाचा कोणताही न्यायनिर्णय, हुक्मनामा अथवा निवाडा यांची पूर्ती करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या कोणत्याही रकमा ;

(च) जो खर्च याप्रमाणे भारित असल्याचे या संविधानाद्वारे अथवा राज्य विधानमंडळाने कायद्याद्वारे घोषित केले असेल असा अन्य कोणताही खर्च.

२०३. अंदाजपत्रकाबाबत विधानमंडळातील कार्यपद्धती.—(१) अंदाजपत्रकापैकी जेवढा भाग राज्याच्या एकत्रित निधीवर भारित असलेल्या खर्चाशी संबंधित असेल तेवढा भाग, विधानसभेच्या मतास टाकला जाणार नाही. पण विधानमंडळात त्यांपैकी कोणत्याही अंदाजपत्रकावरील चर्चेस या खंडातील कोणतीही गोष्ट प्रतिबंध करणारी आहे, असा तिचा अन्वयार्थ लावला जाणार नाही.

(२) उक्त अंदाजपत्रकापैकी जेवढा भाग अन्य खर्चाशी संबंधित असेल तेवढा भाग, अनुदानार्थ मागण्यांच्या रूपाने विधानसभेला सादर केला जाईल आणि विधानसभेला कोणत्याही मागणीस अनुमती देण्याचा, किंवा अनुमती देण्यास नकार देण्याचा, किंवा तीत विनिर्दिष्ट केलेल्या रकमेत कपात करून त्या मागणीस अनुमती देण्याचा अधिकार असेल.

(३) कोणतीही अनुदानार्थ मागणी, राज्यपालाची शिफारस असल्याखेरीज केली जाणार नाही.

२०४. विनियोजन विधेयके.—(१) विधानसभेने अनुच्छेद २०३ अन्वये अनुदाने मंजूर केल्यानंतर होईल तितक्या लवकर,—

(क) विधानसभेने याप्रमाणे मंजूर केलेली अनुदाने ; आणि

(भाग सहा - राज्ये)

(ख) राज्याच्या एकत्रित निधीवर भारित असलेला, पण कोणत्याही बाबतीत, सभागृहाच्या किंवा सभागृहांच्यासमोर अगोदर ठेवलेल्या विवरणपत्रात दाखवलेल्या खर्चाहून जो अधिक असणार नाही असा खर्च,

भागवण्यासाठी आवश्यक असलेल्या सर्व पैशांचे राज्याच्या एकत्रित निधीतून विनियोजन करण्याची तरतूद करण्यासाठी एक विधेयक प्रस्तुत केले जाईल.

(२) ज्या सुधारणेच्या परिणामी, याप्रमाणे मंजूर करण्यात आलेल्या कोणत्याही अनुदानाची रक्कम कमीअधिक होईल किंवा त्यांच्या पूर्वोदिष्टात फेरफार होईल किंवा राज्याच्या एकत्रित निधीवर भारित केलेल्या कोणत्याही खर्चाची रक्कम कमीअधिक होईल अशी कोणतीही सुधारणा, राज्याच्या विधानमंडळाच्या सभागृहात किंवा दोहोंपैकी कोणत्याही सभागृहात अशा कोणत्याही विधेयकाला प्रस्तावित केली जाणार नाही आणि या खंडानुसार एखादी सुधारणा अग्राह्य आहे किंवा कसे यासंबंधात, अध्यक्षस्थानी असणाऱ्या व्यक्तीचा निर्णय अंतिम असेल.

(३) अनुच्छेद २०५ व २०६ यांच्या तरतुदीना अधीन राहून, या अनुच्छेदाच्या तरतुदीच्या अनुसार पारित झालेल्या कायद्याद्वारे विनियोजन केले असल्याखेरीज, राज्याच्या एकत्रित निधीतून कोणताही पैसा काढला जाणार नाही.

२०५. पूरक, अतिरिक्त किंवा अधिक अनुदाने.—(१) जर,—

(क) अनुच्छेद २०४ च्या तरतुदीनुसार केलेल्या कोणत्याही कायद्याद्वारे चालू वित्तीय वर्षात एखाद्या विशिष्ट सेवेकरिता खर्च करावयाची म्हणून अधिकृत मंजुरी दिलेली रक्कम त्या वर्षाच्या प्रयोजनांकरता अपुरी असल्याचे आढळून आले तर, अथवा चालू वित्तीय वर्षाच्या वार्षिक वित्तीय विवरणपत्रात पूर्वकल्पित नसलेल्या एखाद्या नवीन सेवेकरिता पूरक किंवा अतिरिक्त खर्चाची त्या वर्षात गरज उद्भवली असेल तर, किंवा

(ख) एखाद्या वित्तीय वर्षात कोणत्याही सेवेवर, त्या सेवेकरिता व त्या वर्षासाठी मंजूर केलेल्या रकमेहून अधिक पैसा खर्च झाला असेल तर,

राज्यपाल, राज्य विधानमंडळाच्या सभागृहासमोर किंवा सभागृहांसमोर त्या खर्चाची अंदाजित रक्कम दर्शविणारे दुसरे विवरणपत्र ठेवण्याची व्यवस्था करील, किंवा यथास्थिती, राज्याच्या विधानसभेपुढे अशा अधिक रकमेची मागणी सादर करण्याची व्यवस्था करील.

(२) अनुच्छेद २०२, २०३ व २०४ यांच्या तरतुदी, वार्षिक वित्तीय विवरणपत्र व त्यात नमूद केलेला खर्च किंवा अनुदानार्थ मागणी आणि असा खर्च किंवा अनुदान भागवण्याकरिता राज्याच्या एकत्रित निधीतील पैशांच्या विनियोजनास अधिकृत मंजुरी देण्यासाठी करावयाचा कायदा याच्या संबंधात जशा प्रभावी आहेत, तशाच, त्या, उपरोक्त असे कोणतेही विवरणपत्र आणि खर्च किंवा मागणी याच्या संबंधात, आणि असा खर्च किंवा अशा मागणीच्या बाबतीतील अनुदान भागवण्याकरिता राज्याच्या एकत्रित निधीतील पैशांच्या विनियोजनास अधिकृत मंजुरी देण्यासाठी करावयाच्या कोणत्याही कायद्याच्या संबंधातही प्रभावी असतील.

२०६. लेखानुदाने, प्रत्ययानुदाने व अपवादात्मक अनुदाने.—(१) या प्रकरणाच्या पूर्वगामी तरतुदीमध्ये काहीही असले तरी, राज्याच्या विधानसभेला,—

(क) कोणत्याही वित्तीय वर्षाच्या एखाद्या भागासाठी अंदाजिलेल्या खर्चाबाबतच्या कोणत्याही अनुदानावरील मतदानाकरिता अनुच्छेद २०३ मध्ये विहित केल्यानुसार ती प्रक्रिया पूर्ण होऊन त्या खर्चाच्या संबंधात अनुच्छेद २०४ च्या तरतुदीच्या अनुसार कायदा पारित होईपर्यंत, असे कोणतेही अनुदान आगाऊ देण्याचा ;

(ख) राज्याच्या साधनसंपत्तीतून पुरी करावयाची एखादी मागणी त्या सेवेचा व्याप किंवा तिचे अनिश्चित स्वरूप यामुळे वार्षिक वित्तीय विवरणपत्रात साधारणतः दिल्या जाणाऱ्या तपशिलांसह नमूद करता येत नसेल तेव्हा, अशी अनपेक्षित मागणी पुरी करण्याकरिता अनुदान देण्याचा ;

(ग) जे कोणत्याही वित्तीय वर्षाच्या चालू सेवेचा भाग होत नाही असे अपवादात्मक अनुदान देण्याचा, अधिकार असेल आणि ज्या प्रयोजनांकरिता उक्त अनुदाने दिली असतील त्याकरिता राज्याच्या एकत्रित निधीतून पैसे काढण्यास कायद्याद्वारे अधिकृत मंजुरी देण्याचा राज्य विधानमंडळाला अधिकार असेल.

(भाग सहा—राज्य)

(२) अनुच्छेद २०३ व २०४ यांच्या तरतुदी जशा त्या, वार्षिक वित्तीय विवरणपत्रात नमूद केलेल्या कोणत्याही खर्चासंबंधी अनुदान देण्याच्या आणि असा खर्च भागवण्याकरता राज्याच्या एकत्रित निधीतील पैशांच्या विनियोजनास अधिकृत मंजुरी देण्यासाठी करावयाच्या कायद्याच्या संबंधात प्रभावी आहेत, तशाच त्या, खंड (१) अन्वये कोणतेही अनुदान देण्याच्या आणि त्या खंडान्वये करावयाच्या कोणत्याही कायद्याच्या संबंधात प्रभावी असतील.

२०७. वित्तीय विधेयकासंबंधी विशेष तरतुदी.—(१) अनुच्छेद १९९ चा खंड (१) चे उपखंड (क) ते (च) यांत विनिर्दिष्ट केलेल्यांपैकी कोणत्याही बाबीकरता तरतूद करणारे विधेयक किंवा सुधारणा, राज्यपालांची शिफारस असल्याखेरीज प्रस्तुत केली किंवा मांडली जाणार नाही आणि अशी तरतूद करणारे विधेयक, विधानपरिषदेत प्रस्तुत केले जाणार नाही :

परंतु असे की, कोणत्याही करात कपात करणे किंवा तो रद्द करणे याबाबत तरतूद करणारी सुधारणा मांडण्याकरता या खंडान्वये कोणत्याही शिफारशींची आवश्यकता असणार नाही.

(२) एखादे विधेयक किंवा सुधारणा ही दंड किंवा अन्य द्रव्यशास्ती बसवण्याकरिता, अथवा लायसन फी किंवा दिलेल्या सेवांबद्दलची फी यांची मागणी किंवा भरणा याकरता तरतूद करते, एवढ्याच कारणाने, अथवा कोणत्याही स्थानिक प्राधिकरणाने किंवा निकायाने, स्थानिक प्रयोजनांकरिता कोणताही कर बसवणे, तो रद्द करणे, तो माफ करणे, त्यात फेरफार करणे किंवा त्याचे विनियमन करणे याकरता तरतूद करते, एवढ्याच कारणाने तो पूर्वोक्तांपैकी कोणत्याही बाबीकरिता तरतूद करत असल्याचे मानले जाणार नाही.

(३) जे विधेयक अधिनियमित केल्यास आणि अंमलात आणल्यास राज्याच्या एकत्रित निधीतून खर्च करावा लागेल असे विधेयक राज्य विधानमंडळाच्या सभागृहाला, ते विचारात घेण्यासाठी राज्यपालाने त्या सभागृहाला शिफारस केलेली असल्याशिवाय, पारित करता येणार नाही.

सर्वसाधारण कार्यपद्धती

२०८. कार्यपद्धतीचे नियम.—(१) या संविधानाच्या तरतुदीना अधीन राहून, राज्य विधानमंडळाच्या सभागृहास, आपली कार्यपद्धती आणि आपले कामकाज चालविणे यांचे विनियमन करण्याकरता नियम करता येतील.

(२) खंड (१) अन्वये नियम केले जाईपर्यंत, या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी तेथील संबंधित असलेल्या प्रांताच्या विधानमंडळाबाबत अंमलात असलेले कार्यपद्धतीचे नियम व स्थायी आदेश हे, विधानसभेचा अध्यक्ष, किंवा यथास्थिति, विधानपरिषदेचा सभापती त्यात जे फेरबदल व अनुकूलन करील त्यांसह राज्य विधानमंडळाच्या संबंधात प्रभावी असतील.

(३) विधानपरिषद असलेल्या राज्यांमध्ये राज्यपालाला, विधानसभेचा अध्यक्ष आणि विधानपरिषदेचा सभापती यांच्याशी विचारविनिमय केल्यानंतर, दोन्ही सभागृहांमधील परस्पर संपर्काबाबतच्या कार्यपद्धतीसंबंधी नियम करता येतील.

२०९. वित्तीय कामकाजासंबंधी राज्य विधानमंडळाच्या कार्यपद्धतीचे कायद्याद्वारे विनियमन.—राज्य विधानमंडळास, वित्तीय कामकाज वेळेवर पूर्ण व्हावे या प्रयोजनासाठी कोणत्याही वित्तीय बाबीच्या संबंधात किंवा राज्याच्या एकत्रित निधीतून पैशांचे विनियोजन करण्यासाठी आणलेल्या कोणत्याही विधेयकाच्या संबंधात राज्य विधानमंडळाच्या प्रत्येक सभागृहाची कार्यपद्धती आणि त्यातील कामकाज चालविणे यांचे कायद्याद्वारे विनियमन करता येईल आणि याप्रमाणे केलेल्या कोणत्याही कायद्याची तरतूद, अनुच्छेद २०८ च्या खंड (१) अन्वये राज्य विधानमंडळाच्या एखाद्या सभागृहाने किंवा त्याच्या दोहोंपैकी कोणत्याही सभागृहाने केलेल्या कोणत्याही नियमाशी अथवा त्या अनुच्छेदाच्या खंड (२) अन्वये राज्य विधानमंडळाच्या संबंधात प्रभावी असलेल्या कोणत्याही नियमाशी किंवा स्थायी आदेशाशी विसंगत असेल तर व तेवढ्या मर्यादेपर्यंत, अशी तरतूद अभिभावी ठरेल.

२१०. विधानमंडळात वापरावयाची भाषा.—(१) भाग सतरामध्ये काहीही असले तरी, मात्र अनुच्छेद ३४८ च्या तरतुदीना अधीन राहून, राज्य विधानमंडळातील कामकाज, राज्याच्या राजभाषेतून किंवा राजभाषांतून अथवा हिंदीतून किंवा इंग्रजीतून चालवण्यात येईल :

(भाग सहा—राज्ये)

परंतु असे की, यथास्थिति, विधानसभेचा अध्यक्ष किंवा विधानपरिषदेचा सभापती, किंवा त्या नात्याने कार्य करणारी व्यक्ती, ज्या कोणत्याही सदस्यास पूर्वोक्तांपैकी कोणत्याही भाषेत आपले विचार नीटपणे व्यक्त करता येत नसतील त्याला आपल्या मातृभाषेत सभागृहाला संबोधून भाषण करण्याची अनुज्ञा देऊ शकेल.

(२) राज्य विधानमंडळाने कायद्याद्वारे अन्यथा तरतूद केली नाही तर, या संविधानाच्या प्रारंभापासून पंधरा वर्षांचा कालावधी संपल्यानंतर हा अनुच्छेद, त्यातील “ किंवा इंग्रजीतून ” हे शब्द जणू काही गाळलेले असावेत त्याप्रमाणे प्रभावी होईल :

[परंतु असे की, [हिमाचल प्रदेश, मणिपूर, मेघालय व त्रिपुरा या राज्यांच्या विधानमंडळांच्या] संबंधात, या खंडात आलेल्या “ पंधरा वर्ष ” या शब्दोल्लेखाच्या जागी जणू काही “ पंचवीस वर्ष ” असा शब्दोल्लेख दाखल केलेला असावा त्याप्रमाणे तो खंड प्रभावी होईल :]

[परंतु आणखी असे की, [“[अरुणाचल प्रदेश, गोवा व मिझोराम] या राज्यांच्या विधानमंडळांच्या] संबंधात, या खंडात आलेल्या “ पंधरा वर्ष ” या शब्दोल्लेखाच्या जागी जणू काही “ चाळीस वर्ष ” असा शब्दोल्लेख दाखल केलेला असावा त्याप्रमाणे तो खंड प्रभावी होईल.]

२११. विधानमंडळातील चर्चेवर निर्बंध.—सर्वोच्च न्यायालयाच्या किंवा उच्च न्यायालयाच्या कोणत्याही न्यायाधीशाने आपली कर्तव्ये पार पाडताना केलेल्या वर्तणुकीबाबत राज्याच्या विधानमंडळात कोणतीही चर्चा करता येणार नाही.

२१२. न्यायालयांनी विधानमंडळाच्या कामकाजाबाबत चौकशी न करणे.—(१) कार्यपद्धतीत एखादी तथाकथित नियमबाबू गोष्ट घडली आहे या कारणावरून राज्य विधानमंडळातील कोणत्याही कामकाजाची विधिग्राह्यता प्रश्नास्पद करता येणार नाही.

(२) राज्य विधानमंडळातील कार्यपद्धतीचे किंवा कामकाजचालनाचे विनियमन करण्याचे, अथवा विधानमंडळात सुव्यवस्था राखण्याचे अधिकार या संविधानद्वारे किंवा तदन्वये ज्याच्या ठायी निहित करण्यात आले आहेत अशा, विधानमंडळाच्या कोणत्याही अधिकाऱ्याने किंवा सदस्याने त्या अधिकारांच्या केलेल्या वापराबाबत, तो कोणत्याही न्यायालयाच्या अधिकारितेस अधीन असणार नाही.

प्रकरण चार—राज्यपालाचे वैधानिक अधिकार

२१३. विधानमंडळाच्या विरामकाळात अध्यादेश प्रख्यापित करण्याचा राज्यपालाचा अधिकार.—(१) राज्याची विधानसभा सत्रासीन असेल त्याव्यतिरिक्त अथवा एखाद्या राज्यात विधानपरिषद असेल तेथे विधानमंडळाची दोन्ही सभागृहे सत्रासीन असतील त्याव्यतिरिक्त कोणत्याही वेळी, राज्यपालाने तात्काळ कारवाई करणे जीमुळे आवश्यक व्हावे अशी परिस्थिती अस्तित्वात असल्याबद्दल राज्यपालाची खात्री पटल्यास, त्याला त्या परिस्थितीनुसार आवश्यक वाटतील असे अध्यादेश प्रख्यापित करता येतील :

परंतु असे की, ज्या अध्यादेशातील तरतुदीसारख्याच तरतुदी,—

(क) अंतर्भूत असणारे कोणतेही विधेयक विधानमंडळात मांडण्यासाठी या संविधानाअन्यव्ये राष्ट्रपतीची पूर्वमंजुरी लागली असती ; किंवा

(ख) अंतर्भूत असणारे कोणतेही विधेयक राष्ट्रपतीच्या विचारार्थ राखून ठेवणे राज्यपालाला आवश्यक वाटले असते ; किंवा

१. हिमाचल प्रदेश राज्य अधिनियम, १९७० (१९७० चा ५३) याच्या कलम ४६ द्वारे समाविष्ट केला (२५ जानेवारी १९७१ रोजी व तेव्हापासून).

२. ईशान्य क्षेत्रे (पुनर्रचना) अधिनियम, १९७१ (१९७१ चा ८१) याच्या कलम ७१ द्वारे “ हिमाचल प्रदेश या राज्याच्या विधानमंडळाच्या ” या शब्दांऐवजी दाखल केला (२१ जानेवारी १९७१ रोजी व तेव्हापासून).

३. मिझोरम राज्य अधिनियम, १९८६ (१९८६ चा ३४) याच्या कलम ३९ द्वारे समाविष्ट केला (२० फेब्रुवारी १९८७ रोजी व तेव्हापासून).

४. अरुणाचल प्रदेश राज्य अधिनियम, १९८६ (१९८६ चा ६१) याच्या कलम ४२ द्वारे “ अरुणाचल प्रदेश या राज्याच्या विधानमंडळाच्या ” या शब्दांऐवजी दाखल केला (२० फेब्रुवारी १९८७ रोजी व तेव्हापासून).

५. गोवा, दमण व दीव पुनर्रचना अधिनियम, १९८७ (१९८७ चा १८) याच्या कलम ६३ द्वारे “ अरुणाचल प्रदेश आणि मिझोरम ” या शब्दांऐवजी दाखल केला (३० मे १९८७ रोजी व तेव्हापासून).

(भाग सहा—राज्ये)

(ग) अंतर्भूत असणारा राज्य विधानमंडळाचा एखादा अधिनियम राष्ट्रपतीच्या विचारार्थ ठेवला जाऊन त्याला राष्ट्रपतीची अनुमती मिळाली नसती तर या संविधानाअन्वये तो अधिनियम विधिअग्राह्य झाला असता,

असा कोणताही अध्यादेश, राज्यपाल, राष्ट्रपतीकडून अनुदेश मिळाल्याशिवाय प्रख्यापित करणार नाही.

(२) या अनुच्छेदान्वये प्रख्यापित केलेल्या अध्यादेशाचे बल व प्रभाव राज्यपालाने अनुमती दिलेल्या राज्य विधानमंडळाच्या अधिनियमांप्रमाणेच असेल, परंतु असा प्रत्येक अध्यादेश,—

(क) राज्याच्या विधानसभेपुढे, किंवा राज्यात विधानपरिषद असेल तेथे दोन्ही सभागृहांपुढे ठेवला जाईल, आणि विधानमंडळाची पुन्हा सभा भरल्यापासून सहा आठवडे संपत्ताच, अथवा, तो कालावधी संपण्यापूर्वी तो अमान्य करणारा ठराव विधानसभेने पारित केला आणि विधानपरिषद असल्यास, तिने तो ठराव संमत केला तर, ठराव पारित होताच, किंवा यथास्थिति, विधानपरिषदेकडून ठराव संमत होताच तो अध्यादेश जारी असण्याचे बंद होईल ; आणि

(ख) राज्यपालास कोणत्याही वेळी मागे घेता येईल.

स्पष्टीकरण.—विधानपरिषद असलेल्या राज्याच्या विधानमंडळाच्या सभागृहांना पुन्हा सभा भरवण्यासाठी वेगवेगळ्या दिनांकांना अभिनिमंत्रित केलेले असेल तेव्हा, या खंडाच्या प्रयोजनार्थ, सहा आठवड्यांचा कालावधी त्यापैकी नंतरच्या दिनांकापासून मोजण्यात येईल.

(३) राज्यपालाने अनुमती दिलेल्या राज्य विधानमंडळाच्या अधिनियमात एरव्ही जी तरतूद अंतर्भूत केल्यास विधिअग्राह्य ठरणार नाही अशी कोणतीही तरतूद, या अनुच्छेदाखालील अध्यादेशाद्वारे करण्यात आली तर आणि तेवढ्या मर्यादिपर्यंत, तो अध्यादेश शून्यवत असेल :

परंतु असे की, राज्य विधानमंडळाचा जो अधिनियम, समवर्ती सूचीत नमूद केलेल्या बाबीसंबंधीच्या सांसदीय अधिनियमास किंवा विद्यमान कायद्यास प्रतिकूल असेल, त्याच्या प्रभावासंबंधी या संविधानात असलेल्या तरतुदीच्या प्रयोजनार्थ, राष्ट्रपतीच्या अनुदेशानुसार या अनुच्छेदाअन्वये प्रख्यापित केलेला अध्यादेश हा, राष्ट्रपतीच्या विचारार्थ राखून ठेवलेला व त्याने अनुमती दिलेला असा राज्य विधानमंडळाचा अधिनियम असल्याचे मानले जाईल.

* * *

प्रकरण पाच—राज्यांमधील उच्च न्यायालये

२१४. राज्यांसाठी उच्च न्यायालये.—^३प्रत्येक राज्यासाठी एक उच्च न्यायालय असेल.

* * *

२१५. उच्च न्यायालये ही अभिलेख न्यायालये असणे.—प्रत्येक उच्च न्यायालय हे अभिलेख न्यायालय असेल आणि त्यास आपल्या अवमानाबद्दल शिक्षा करण्याच्या अधिकारासह अशा न्यायालयाचे सर्व अधिकार असतील.

२१६. उच्च न्यायालये घटित करणे.—प्रत्येक उच्च न्यायालय हे मुख्य न्यायमूर्ती व राष्ट्रपतीला वेळोवेळी जे नियुक्त करणे आवश्यक वाटतील असे अन्य न्यायाधीश मिळून बनलेले असेल.

* * *

* * *

* * *

* * *

* * *

* * *

१. संविधान (अडतिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७५ याच्या कलम ३ द्वारे (भूतलक्षी प्रभावासह) समाविष्ट केलेला खंड (४) हा, संविधान (चब्बेचालिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम २७ द्वारे गाळला (२० जून १९७९ रोजी व तेव्हापासून).
२. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे “(१)” हा मंजकूर गाळला.
३. वरील अधिनियमाचे कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे खंड (२) व (३) गाळले.
४. वरील अधिनियमाच्या कलम ११ द्वारे परंतुक गाळले.

(भाग सहा—राज्ये)

२१७. उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशाची नियुक्ती व त्या पदाच्या शर्ती.—(१) राष्ट्रपती उच्च न्यायालयाच्या प्रत्येक न्यायाधीशाची नियुक्ती, भारताचा मुख्य न्यायमूर्ती, राज्याचा राज्यपाल, आणि तसेच मुख्य न्यायमूर्तीहून अन्य न्यायाधीशाची नियुक्ती करावयाची असल्यास उच्च न्यायालयाचा मुख्य न्यायमूर्ती याचा विचार घेतल्यानंतर, स्वतःच्या सही व शिक्क्यानिशी अधिपत्राद्वारे करील आणि ^१[तो अतिरिक्त किंवा कार्यकारी न्यायाधीश असेल त्या बाबतीत, अनुच्छेद २२४ मध्ये तरतूद केल्याप्रमाणे आणि अन्य कोणत्याही बाबतीत, तो ^२[बासष्ट वर्ष] वयाचा होईपर्यंत पद धारण करील] :

परंतु असे की,—

(क) असा न्यायाधीश, राष्ट्रपतीस संबोधून स्वतःच्या सहीनिशी आपल्या पदाचा लेखी राजीनामा देऊ शकेल ;

(ख) सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशास पदावरून दूर करण्यासाठी अनुच्छेद १२४ च्या खंड (४) मध्ये तरतूद केलेल्या रीतीने राष्ट्रपती न्यायाधीशास त्याच्या पदावरून दूर करू शकेल ;

(ग) न्यायाधीशाचे पद, राष्ट्रपतीने त्याची सर्वोच्च न्यायालयाचा न्यायाधीश म्हणून नियुक्ती केल्यास किंवा राष्ट्रपतीने त्याची भारताच्या राज्यक्षेत्रातील अन्य कोणत्याही उच्च न्यायालयात बदली केल्यास रिक्त होईल.

(२) एखादी व्यक्ती, भारताची नागरिक आहे आणि—

(क) तिने भारताच्या राज्यक्षेत्रात निदान दहा वर्ष न्यायिक पद धारण केलेले आहे ; किंवा

(ख) ती ^{३*} * * एखाद्या उच्च न्यायालयात अथवा अशा दोन किंवा अधिक न्यायालयात निदान लागोपाठ दहा वर्ष अधिवक्ता आहे ;

* * * * *

असे असल्याशिवाय ती उच्च न्यायालयाचा न्यायाधीश म्हणून नियुक्तीस पात्र असणार नाही.

संषटीकरण.—या खंडाच्या प्रयोजनार्थ,—

^४[(क) एखाद्या व्यक्तीने भारताच्या राज्यक्षेत्रात जितका काळ न्यायिक पद धारण केलेले असेल तो कालावधी मोजताना, तिने कोणतेही न्यायिक पद धारण केल्यानंतर, ज्या कोणत्याही कालावधीमध्ये ती व्यक्ती उच्च न्यायालयाचा अधिवक्ता म्हणून राहिलेली असेल अथवा एखाद्या न्यायाधिकरणाच्या सदस्याचे पद किंवा कायद्याचे विशेष ज्ञान आवश्यक असणारे असे, संघराज्य किंवा राज्य यांच्या नियंत्रणाखालील कोणतेही पद तिने धारण केलेले असेल, तो कालावधी त्यात समाविष्ट केला जाईल ;]

^५[(कक) एखादी व्यक्ती जितका काळ उच्च न्यायालयाचा अधिवक्ता असेल तो कालावधी मोजताना, ती व्यक्ती अधिवक्ता झाल्यानंतर तिने ज्या कोणत्याही कालावधीमध्ये ^६[कोणतेही न्यायिक पद अथवा एखाद्या न्यायाधिकरणाच्या सदस्याचे पद अथवा कायद्याचे विशेष ज्ञान आवश्यक असणारे असे, संघराज्य किंवा राज्य यांच्या नियंत्रणाखालील कोणतेही पद धारण केलेले असेल] तो कालावधी त्यात समाविष्ट केला जाईल ;]

१. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम १२ द्वारे “तो साठ वर्षे वयाचा होईपर्यंत पद धारण करील” याएवजी दाखल केले.
२. संविधान (पंधरावी सुधारणा) अधिनियम, १९६३ याच्या कलम ४ द्वारे “६० वर्षे” याएवजी दाखल केले.
३. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे “पहिल्या अनुसूचीत विनिर्दिष्ट केलेल्या कोणत्याही राज्यातील” हे शब्द गाळले.
४. संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ३६ द्वारे समाविष्ट केलेला “अथवा” हा शब्द आणि “खंड (ग)”, संविधान (चवेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम २८ द्वारे गाळला (२० जून १९७९ रोजी व तेव्हापासून).
५. संविधान (चवेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम २८ द्वारे समाविष्ट केला (२० जून १९७९ रोजी व तेव्हापासून).
६. करील अधिनियमाच्या कलम २८ द्वारे मूळ खंड (क) याला “(कक)” असा नवीन क्रमांक दिला (२० जून १९७९ रोजी व तेव्हापासून).
७. संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ३६ द्वारे “न्यायिक पद धारण केलेले असेल” या शब्दाएवजी दाखल केला (३ जानेवारी १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

(भाग सहा—राज्ये)

(ख) एखाद्या व्यक्तीने जितका काळ भारताच्या राज्यक्षेत्रात न्यायिक पद धारण केलेले असेल अथवा ती जितका काळ एखाद्या उच्च न्यायालयाचा अधिवक्ता असेल तो कालावधी मोजताना, ज्या कालावधीमध्ये, “गव्हर्नर्मेंट ऑफ इंडिया अँक्ट, १९३५” यात व्याख्या केलेल्या अशा भारतात, १५ ऑगस्ट, १९४७ या दिवसापूर्वी समाविष्ट असलेल्या कोणत्याही क्षेत्रात तिने न्यायिक पद धारण केलेले असेल अथवा ती अशा कोणत्याही क्षेत्रातील उच्च न्यायालयाचा अधिवक्ता असेल असा या संविधानाच्या प्रारंभापूर्वीचा कोणताही कालावधी त्यात समाविष्ट केला जाईल.

^१[(३) उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशाच्या वयाबाबत एखादा प्रश्न उद्भवला तर, राष्ट्रपती, भारताच्या मुख्य न्यायमूर्तीशी विचार-विनिमय केल्यानंतर त्या प्रश्नाचा निर्णय करील आणि राष्ट्रपतीचा निर्णय अंतिम असेल.]

२१८. सर्वोच्च न्यायालयासंबंधीच्या विवक्षित तरतुदी उच्च न्यायालयांना लागू असणे.—अनुच्छेद १२४ चे खंड (४) व (५) याच्या तरतुदी, जशा सर्वोच्च न्यायालयाच्या संबंधात लागू आहेत, तशा त्या, सर्वोच्च न्यायालयाचे निर्देश केल्या जागी उच्च न्यायालयाचे निर्देश घातले जाऊन उच्च न्यायालयाच्या संबंधात लागू होतील.

२१९. उच्च न्यायालयांच्या न्यायाधीशांनी शपथ घेणे किंवा प्रतिज्ञा करणे.—^२ * * * उच्च न्यायालयाचा न्यायाधीश म्हणून नियुक्ती झालेली प्रत्येक व्यक्ती, आपले पद ग्रहण करण्यापूर्वी, राज्याच्या राज्यपालासमोर अथवा त्याने नियुक्त केलेल्या एखाद्या व्यक्तीसमोर, तिसन्या अनुसूचीत त्या प्रयोजनार्थ दिलेल्या नमुन्यानुसार शपथ घेऊन किंवा प्रतिज्ञा करून त्याखाली स्वतःची सही करील.

^३[(२०. स्थायी न्यायाधीश झाल्यानंतर व्यवसायावर निर्बंध.—जिने या संविधानाच्या प्रारंभानंतर एखाद्या उच्च न्यायालयाच्या स्थायी न्यायाधीशाचे पद धारण केले आहे अशा कोणत्याही व्यक्तीला, सर्वोच्च न्यायालय व इतर उच्च न्यायालये याखेरीज भारतातील कोणत्याही न्यायालयात किंवा कोणत्याही प्राधिकाऱ्यासमोर वकिली करता किंवा काम चालवता येणार नाही.

स्थैतिकरण.—या अनुच्छेदातील “उच्च न्यायालय” या शब्दप्रयोगात, संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या प्रारंभापूर्वी
*अस्तित्वात असलेल्या पहिल्या अनुसूचीतील भाग ‘ख’ मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या राज्याच्या उच्च न्यायालयाचा समावेश नाही.]

२२१. न्यायाधीशांचे वेतन, इत्यादी,—^४[(१) प्रत्येक उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांना संसद कायद्याद्वारे निर्धारित करील असे वेतन दिले जाईल आणि त्या बाबतीत तशी तरतूद केली जाईपर्यंत दुसन्या अनुसूचीत विनिर्दिष्ट करण्यात आलेले वेतन दिले जाईल.]

(२) प्रत्येक न्यायाधीश, संसदेने केलेल्या कायद्याद्वारे किंवा तदन्वये, वेळोवेळी निर्धारित केले जातील असे भत्ते आणि अनुपस्थिति रजा व निवृत्तिवेतन यांबाबतचे हक्क आणि ते तसे निर्धारित केले जाईपर्यंत दुसन्या अनुसूचीत विनिर्दिष्ट करण्यात आलेले असे भत्ते व हक्क मिळण्यास पाव्र असेल :

परंतु असे की, लागोपाठ न्यायाधीशांचे भत्ते अथवा अनुपस्थिति रजा किंवा निवृत्तिवेतन यांबाबतचे त्याचे हक्क यांपैकी कशातही त्याला नुकसानकारक होईल असा बदल त्याच्या नियुक्तीनंतर केला जाणार नाही.

२२२. न्यायाधीशांची एका उच्च न्यायालयातून दुसन्या उच्च न्यायालयात बदली.—(१)राष्ट्रपतीला, भारताच्या मुख्य न्यायमूर्तीशी विचारविनिमय केल्यानंतर, एखाद्या न्यायाधीशाची ^५* * * एका उच्च न्यायालयातून दुसन्या कोणत्याही उच्च न्यायालयात बदली करता येईल.

^६[(२) जेव्हा एखाद्या न्यायाधीशाची याप्रमाणे बदली झाली असेल किंवा होईल त्या बाबतीत, तो, संविधान (पंधरावी सुधारणा) अधिनियम, १९६३ याच्या प्रारंभानंतर जेव्हा दुसन्या उच्च न्यायालयाचा न्यायाधीश म्हणून सेवेत असेल त्या कालावधीमध्ये तो, आपल्या वेतनाशिवाय आणखी संसद कायद्याद्वारे निर्धारित करील असा पूरक भत्ता आणि, तो याप्रमाणे निर्धारित होईपर्यंत, राष्ट्रपती आदेशाद्वारे निश्चित करील असा पूरक भत्ता मिळण्यास हक्कदार असेल.]

१. संविधान (पंधरावी सुधारणा) अधिनियम, १९६३ याच्या कलम ४ द्वारे समाविष्ट केला (भूतलक्षी प्रभावासह).

२. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे “राज्यातील” हा शब्द गाळला.

३. वरील अधिनियमाच्या कलम १३ द्वारे मूळ अनुच्छेद २२० ऐवजी दाखल केला.

४. १ नोव्हेंबर, १९५६.

५. संविधान (चौपत्रावी सुधारणा) अधिनियम, १९८६ याच्या कलम ३ द्वारे मूळ मजकुराऐवजी दाखल केला. (१ एप्रिल १९८६ रोजी व तेक्कापासून).

६. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम १४ द्वारे “भारताच्या राज्यक्षेत्रातील” हे शब्द गाळले.

७. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम १४ द्वारे मूळ खंड (२) गाळला होता परंतु संविधान (पंधरावी सुधारणा) अधिनियम, १९६३ याच्या कलम ५ द्वारे समाविष्ट केला.

एच ४०६७-१३अ

२२३. कार्यकारी मुख्य न्यायमूर्तीची नियुक्ती.—जेव्हा उच्च न्यायालयाच्या मुख्य न्यायमूर्तीचे पद रिक्त असेल अथवा असा कोणताही मुख्य न्यायमूर्ती अनुपस्थितीच्या कारणामुळे किंवा अन्यथा आपल्या पदाच्या कर्तव्याचे पालन करण्यास असमर्थ असेल तेव्हा, त्या पदाची कर्तव्ये, त्या न्यायालयाच्या अन्य न्यायाधीशांपैकी ज्या एकाची, राष्ट्रपती, त्या प्रयोजनाकरता नियुक्ती करील, तो न्यायाधीश पार पाडील.

२२४. अतिरिक्त व कार्यकारी न्यायाधीशांची नियुक्ती.—(१) उच्च न्यायालयाच्या कामकाजात तात्पुरती वाढ झाल्याच्या कारणामुळे अथवा काम थकीत राहिल्याच्या कारणामुळे त्या न्यायालयाच्या न्यायाधीशांची संख्या त्या वेळेपुरती वाढवावी असे राष्ट्रपतीला वाटल्यास राष्ट्रपती यथोचित पात्रता असणाऱ्या व्यक्तीना त्या न्यायालयाचे अतिरिक्त न्यायाधीश म्हणून, तो विनिर्दिष्ट करील त्याप्रमाणे दोन वर्षांहून अधिक नाही इतक्या कालावधीकरिता नियुक्त करू शकेल.

(२) जेव्हा उच्च न्यायालयाच्या मुख्य न्यायमूर्तीहून अन्य न्यायाधीश अनुपस्थितीच्या कारणामुळे किंवा अन्य कोणत्याही कारणामुळे आपल्या पदाच्या कर्तव्यांचे पालन करण्यास असमर्थ असेल किंवा त्याला मुख्य न्यायमूर्ती म्हणून तात्पुरते कार्य करण्यास नियुक्त केले असेल तेव्हा, स्थायी न्यायाधीश आपल्या कामावर पुन्हा रुजू होईपर्यंत राष्ट्रपती यथोचित पात्रता असणाऱ्या व्यक्तीला त्या न्यायालयाचा न्यायाधीश म्हणून कार्य करण्यासाठी नियुक्त करू शकेल.

(३) उच्च न्यायालयाचा अतिरिक्त किंवा कार्यकारी न्यायाधीश म्हणून नियुक्ती झालेली कोणतीही व्यक्ती, ^१[बासष्ट वर्षे वयाची झाल्यानंतर पद धारण करणार नाही.]

२२४क. उच्च न्यायालयांच्या न्यायपीठामध्ये निवृत्त न्यायाधीशाची नियुक्ती.—या प्रकरणात काहीही असले तरी, कोणत्याही राज्याच्या उच्च न्यायालयाचा मुख्य न्यायमूर्ती, कोणत्याही वेळी राष्ट्रपतीच्या पूर्वसंमतीने, जिने त्या न्यायालयाच्या किंवा अन्य कोणत्याही न्यायालयाच्या न्यायाधीशाचे पद धारण केलेले आहे अशा कोणत्याही व्यक्तीला, त्या राज्याच्या उच्च न्यायालयाची न्यायाधीश म्हणून स्थानापन्न होऊन कार्य करण्यासाठी विनंती करू शकेल, आणि याप्रमाणे विनंती केलेली अशी प्रत्येक व्यक्ती, त्याप्रमाणे स्थानापन्न होऊन कार्य करीत असताना, राष्ट्रपती आदेशाद्वारे निर्धारित करील असे भते मिळण्यास, ती पात्र असेल आणि तिला त्या न्यायालयाच्या न्यायाधीशाची सर्व अधिकारिता, अधिकार आणि विशेषाधिकार असतील, पण एरव्ही ती त्या न्यायालयाची न्यायाधीश मानली जाणार नाही :

परंतु असे की, त्या उच्च न्यायालयाचा न्यायाधीश म्हणून स्थानापन्न होऊन कार्य करण्यास अशा कोणत्याही पूर्वोक्त व्यक्तीने संमती दिली असल्याशिवाय, या अनुच्छेदातील कोणत्याही गोष्टीमुळे तिला तसे करणे भाग पडते, असे मानले जाणार नाही.]

२२५. विद्यमान उच्च न्यायालयांची अधिकारिता.—या संविधानाच्या तरतुदींच्या आणि या संविधानाद्वारे समुचित विधानमंडळाला प्रदान करण्यात आलेल्या अधिकारांच्या आधारे त्या विधानमंडळाने केलेल्या कोणत्याही कायद्याच्या तरतुदींच्या अधीन राहन, कोणत्याही विद्यमान उच्च न्यायालयाची अधिकारिता व त्यात प्रशासिला जाणारा कायदा, आणि न्यायालयाचे नियम करण्याच्या आणि न्यायालयाच्या न्यायपीठाचे व एकेकट्याने किंवा खंड न्यायपीठावर स्थानापन्न होऊन कार्य करण्याऱ्या त्याच्या सदस्यांच्या न्यायपीठाचे विनियमन करण्याच्या अधिकारासह त्या न्यायालयातील न्यायदानासंबंधी त्या न्यायालयाच्या न्यायाधीशांना प्रत्येकी असलेले अधिकार, या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी जसे होते तसेच असतील :

^१[परंतु असे की, महसुलांशी संबंधित असलेल्या अथवा त्याची वसुली करताना आदेश दिलेल्या किंवा केलेल्या कोणत्याही कृतीशी संबंधित असलेल्या कोणत्याही बाबीसंबंधी कोणत्याही उच्च न्यायालयाने करावयाच्या अव्वल अधिकारितेच्या वापरावर या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी जो निर्बंध होता, असा कोणताही निर्बंध, अशा अधिकारितेच्या वापराला यापुढे लागू असणार नाही.]

^१ संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम १५ द्वारे मूळ अनुच्छेद २२४ ऐवजी दाखल केला.

^२ संविधान (पंधरावी सुधारणा) अधिनियम, १९६३ याच्या कलम ६ द्वारे “साठ वर्षे” याएवजी दाखल केले.

^३ वरील अधिनियमाच्या, कलम ७ द्वारे समाविष्ट केला.

^४ संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ३७ द्वारे अनुच्छेद २२५ चे मूळ परंतुक गाळले होते (१ फेब्रुवारी १९७७ रोजी व तेह्वापासून). परंतु संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम २९ द्वारे पुन्हा समाविष्ट केले (२० जून १९७९ रोजी व तेह्वापासून).

(भाग सहा—राज्ये)

^१[२२६. विवक्षित प्राधिलेख काढण्याचे उच्च न्यायालयांचे अधिकार.—(१) अनुच्छेद ३२ मध्ये काहीही असले तरी, ^{२*} * * प्रत्येक न्यायालयाला, ज्यांच्यासंबंधी ते अधिकारिता वापरते त्या राज्यक्षेत्रांमध्ये सर्वत्र, ^३[भाग तीनद्वारे प्रदान केलेल्यापैकी कोणत्याही हक्काची बजावणी करण्यासाठी आणि इतर कोणत्याही प्रयोजनासाठी त्या राज्यक्षेत्रांतील कोणत्याही व्यक्तीला किंवा प्राधिकाऱ्याला, तसेच योग्य प्रकरणी, कोणत्याही शासनालासुद्धा उद्देशून निदेश, आदेश अथवा देहोपस्थिती (हेबियस कॉर्पस), महादेश (मॅडमस), प्रतिषेध (प्रोहिबिशन), क्वाधिकार (को-वॉरंटो) व प्राकर्षण (सर्शिओराराय) या स्वरूपाच्या प्राधिलेखांसह प्राधिलेख किंवा त्यापैकी कोणतेही प्राधिलेख काढण्याचा अधिकार असेल.]

(२) कोणत्याही शासनाला, प्राधिकाऱ्याला किंवा व्यक्तीला उद्देशून निदेश, आदेश किंवा प्राधिलेख काढण्याचा खंड (१) द्वारा प्रदान केलेला अधिकार, अशा अधिकाराच्या वापरासाठी लागणारे वादकारण पूर्णतः किंवा अंशतः जेथे उद्भवते, त्या राज्यक्षेत्रांच्या संबंधात अधिकारिता वापरणाऱ्या कोणत्याही उच्च न्यायालयालाही वापरता येण्यासारखे असेल—मग असे शासन किंवा प्राधिकारी यांचे कार्यस्थान किंवा अशा व्यक्तीचे निवासस्थान त्या राज्यक्षेत्रांमध्ये नसले तरी हरकत नाही.

^४[३) ज्या कोणत्याही पक्षकाराविरुद्ध, खंड (१) अन्वये विनंतीअर्जावर किंवा त्यासंबंधातील कोणत्याही कार्यवाहीमध्ये, अंतरिम आदेश काढलेला असेल,—मग तो व्यादेशाच्या किंवा स्थगितीच्या रूपात किंवा अन्य कोणत्याही रीतीने काढलेला असो,—

(क) अशा पक्षकाराला अशा विनंतीअर्जाच्या व अशा अंतरिम आदेशाबाबतच्या विनंतीला पुष्टीकारक असणाऱ्या सर्व दस्तऐवजांच्या प्रती पुरवल्या नसतील ; आणि

(ख) अशा पक्षकाराला आपले म्हणणे मांडण्याची संधी दिलेली नसेल तेहा,

त्या पक्षकाराने अशा आदेशाच्या विलोपनासाठी उच्च न्यायालयाकडे अर्ज केला व अशा अर्जाची एक प्रत, ज्याच्या बाजूने असा आदेश काढण्यात आलेला असेल त्या पक्षकाराला किंवा अशा पक्षकाराच्या सम्पुद्देशीला पुरवली तर त्या बाबतीत, उच्च न्यायालय ज्या दिनांकास अर्ज मिळेल तो दिनांक किंवा ज्या दिनांकास अशा अर्जाची प्रत अशा रीतीने पुरविण्यात येईल तो दिनांक, यापैकी जो नंतरचा असेल त्या दिनांकापासून दोन आठवड्यांच्या कालावधीच्या आत, अथवा त्या कालावधीच्या शेवटच्या दिवशी उच्च न्यायालय बंद असेल तर त्यानंतर जेव्हा उच्च न्यायालय चालू असेल असा पुढचा दिवस समाप्त होण्यापूर्वी तो अर्ज निकालात काढील आणि जर अर्ज अशा रीतीने निकालात काढण्यात आला नाही तर, अंतरिम आदेश तो कालावधी समाप्त होताच, किंवा यथास्थिति, उक्त पुढचा दिवस समाप्त होताच विलोपित होईल.]

^५[४) या अनुच्छेदाद्वारे उच्च न्यायालयाला प्रदान करण्यात आलेला अधिकार हा, अनुच्छेद ३२, खंड (२) द्वारे सर्वोच्च न्यायालयाला प्रदान केलेल्या अधिकाराला न्यूनकारी असणार नाही.]

^६२२६क. [केंद्रीय कायद्यांची घटनात्मक वैधता अनुच्छेद २२६क खालील कायंवाहीमध्ये विचारात न घेण].— संविधान (त्रेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७७ याच्या कलम ८ द्वारे निरसित केला (१३ एप्रिल १९७८ रोजी व तेव्हापासून).

२२७. उच्च न्यायालयाच्या सर्व न्यायालयांवर देखरेख करण्याचा अधिकार.—^७[१) प्रत्येक उच्च न्यायालय ज्या राज्यक्षेत्रांच्या संबंधात अधिकारिता वापरते त्या राज्य क्षेत्रांमधील सर्व न्यायालयांवर व न्यायाधिकरणांवर त्याची देखरेख राहील.]

(२) पूर्वगामी तरतुदीच्या व्यापकतेला बाध न येता, उच्च न्यायालयाला,—

(क) अशा न्यायालयांकडून प्रतिवेदने मागवता येतील ;

^१ संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ३८ द्वारे अनुच्छेद २२६ ऐवजी दाखल केला (१ फेब्रुवारी १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

^२ संविधान (त्रेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७७ याच्या कलम ७ द्वारे “मात्र अनुच्छेद १३१क व अनुच्छेद २२६क च्या उपबंधाच्या अधीनतेने” हे शब्द गाळले (१३ एप्रिल १९७८ रोजी व तेव्हापासून).

^३ संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम ३० द्वारे मूळ मजकुराऐवजी दाखल केला (१ ऑगस्ट १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

^४ वरील अधिनियमाच्या, कलम ३० द्वारे मूळ खंड (३), (४), (५) व (६) याच्याऐवजी दाखल केला (१ ऑगस्ट १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

^५ वरील अधिनियमाच्या, कलम ३० द्वारे मूळ खंड (७) याला खंड (४) असा नवीन क्रमांक दिला (१ ऑगस्ट १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

^६ संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ३९ द्वारे समाविष्ट केला (१ फेब्रुवारी १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

^७ संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ४० द्वारे सुधारण्यात आला (१ फेब्रुवारी १९७७ रोजी व तेव्हापासून) व त्यानंतर, संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम ३१ द्वारे सुधारण्यात येऊन वरील स्वरूपात आला (१ ऑगस्ट १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

(भाग सहा-राज्ये)

(ख) अशा न्यायालयांची प्रथा व कार्यवाही विनियमित करण्यासाठी सर्वसाधारण नियम करून ते प्रसृत करता येतील आणि नमुने विहित करता येतील ; आणि

(ग) अशा कोणत्याही न्यायालयांच्या अधिकाऱ्यांनी पुस्तके, नोंदी व लेखे कोणत्या नमुन्यानुसार ठेवले पाहिजेत ते विहित करता येईल.

(३) उच्च न्यायालयाचा शेरीफ व अशा न्यायालयाचे सर्व लिपिक व अधिकारी आणि त्यात व्यवसाय करणारे न्यायवादी, अधिवक्ते व वकील यांना द्यावयाच्या फीची कोष्टके ठरविता येतील :

परंतु असे की, खंड (२) किंवा खंड (३) अन्वये केलेले कोणतेही नियम, विहित केलेले नमुने किंवा ठरवलेली कोष्टके त्या त्या वेळी अंमलात असलेल्या कोणत्याही कायद्याच्या तरतुदीशी विसंगत असणार नाहीत, आणि त्यांस राज्यपालाची पूर्वमान्यता आवश्यक असेल.

(४) सशस्त्र सेनांसंबंधीच्या कोणत्याही कायद्याद्वारे किंवा त्याअन्वये घटित केलेल्या कोणत्याही न्यायालयावर किंवा न्यायाधिकरणावर देखरेख करण्याचे अधिकार, या अनुच्छेदातील कोणत्याही गोष्टीमुळे, उच्च न्यायालयास प्रदान होतात, असे मानले जाणार नाही.

१

*

*

*

*

२२८. विवक्षित प्रकरणे उच्च न्यायालयाकडे वर्ग करणे.—आपणास दुय्यम असलेल्या न्यायालयात प्रलंबित असलेले एखादे प्रकरण निकालात काढण्यासाठी, ज्याचा निर्णय होणे आवश्यक आहे असा एखादा या संविधानाचा अर्थ लावण्यासंबंधीचा सारभूत कायदेविषयक प्रश्न त्या प्रकरणात गुंतलेला आहे, अशी उच्च न्यायालयाची खात्री झाली तर, [ते न्यायालय ते प्रकरण काढून घेईल, आणि, * * *,—]

(क) एकतर स्वतःच ते प्रकरण निकालात काढू शकेल, किंवा

(ख) उक्त कायदेविषयकप्रश्न निर्धारित करून, ज्या न्यायालयातून ते प्रकरण काढून घेण्यात आलेले आहे त्याच्याकडे अशा प्रश्नावरील आपल्या न्यायनिर्णयाच्या एका प्रतीसह ते प्रकरण परत पाठवू शकेल, आणि ती प्रत मिळाल्यावर, उक्त न्यायालय अशा न्यायनिर्णयानुसूप प्रकरणे निकालात काढण्याची कार्यवाही करील.

***२२८क. [राज्य कायद्यांच्या घटनात्मक वैधतेशी संबंधित असणारे प्रश्न निकालात काढण्यासंबंधीच्या विशेष तरतुदी.—]** संविधान (त्रेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७७ याच्या कलम १० द्वारे निरसित केला (१३ एप्रिल १९७८ रोजी व तेव्हापासून).

२२९. उच्च न्यायालयाचे अधिकारी व सेवक आणि खर्च.—(१) उच्च न्यायालयाचे अधिकारी आणि सेवक यांच्या नियुक्त्या, त्या न्यायालयाचा मुख्य न्यायमूर्ती अथवा तो निर्देशित करील असा त्या न्यायालयाचा अन्य न्यायाधीश किंवा अधिकारी यांच्याकडून केल्या जातील :

परंतु असे की, * * * राज्याचा राज्यपाल नियमाद्वारे असे आवश्यक करू शकेल की, त्या नियमात विनिर्दिष्ट करण्यात येतील अशा प्रकरणी, त्या न्यायालयाशी आधीपासून संलग्न नसलेल्या कोणत्याही व्यक्तीस त्या न्यायालयाशी संबंधित असलेल्या कोणत्याही पदावर राज्य लोकसेवा आयोगाशी विचारविनिमय केल्याशिवाय नियुक्त केले जाऊ नये.

(२) राज्य विधानमंडळाने केलेल्या कोणत्याही कायद्याच्या तरतुदीना अधीन राहून, उच्च न्यायालयाचे अधिकारी आणि सेवक यांच्या सेवाशर्ती, त्या न्यायालयाच्या मुख्य न्यायमूर्तीने अथवा त्याने त्या प्रयोजनार्थ नियम करण्यासाठी प्राधिकार दिलेल्या त्या न्यायालयाच्या अन्य न्यायाधीशाने किंवा अधिकाऱ्याने केलेल्या नियमाद्वारे विहित केल्या जातील, अशा असतील :

^१ संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ४० याद्वारे समाविष्ट केलेला (१ फेब्रुवारी १९७७ रोजी व तेव्हापासून) खंड (५) हा, संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम ३१ याद्वारे गाळला (२० जून १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

^२ संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ४१ द्वारे मूळ मजकुराएवजी दाखल केला (१ फेब्रुवारी १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

^३ संविधान (त्रेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७७ याच्या कलम ९ द्वारे मूळ मजकूर गाळला (१३ एप्रिल १९७८ रोजी व तेव्हापासून).

^४ संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ४२ द्वारे समाविष्ट केला (१ फेब्रुवारी १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

^५ संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे “जेथे त्या उच्च न्यायालयाचे प्रमुख कार्यस्थान असेल त्या” हा मजकूर गाळला.

(भाग सहा-राज्य)

परंतु असे की, या खंडान्वये केलेल्या नियमांना, जेथवर ते वेतन, भत्ते, रजा किंवा निवृत्तिवेतन यांच्याशी संबंधित असतील तेथवर,^१ * * * राज्याच्या राज्यपालाची मान्यता आवश्यक असेल.

(३) उच्च न्यायालयाचे अधिकारी आणि सेवक यांना किंवा त्यांच्या बाबतीत द्यावयाचे सर्व वेतन, भत्ते आणि निवृत्तिवेतन यांसह त्या न्यायालयाचा प्रशासकीय खर्च, राज्याच्या एकत्रित निधीवर भारित केला जाईल, आणि त्या न्यायालयाने घेतलेली कोणतीही फी किंवा अन्य पैसे त्या निधीचा भाग बनतील.

[२३०. उच्च न्यायालयांच्या अधिकारितेचा संघ राज्यक्षेत्रावर विस्तार करणे.]—(१) संसदेला कायद्याद्वारे उच्च न्यायालयाची अधिकारिता, कोणत्याही संघ राज्यक्षेत्रावर विस्तारित करता येईल किंवा त्यातून उच्च न्यायालयाची अधिकारिता काढून घेता येईल.

(२) जेव्हा एखाद्या राज्याचे उच्च न्यायालय एखाद्या संघ राज्यक्षेत्राच्या संबंधात अधिकारिता वापरत असेल त्या बाबतीत,—

(क) या संविधानातील कोणत्याही गोष्टीमुळे त्या राज्याच्या विधानमंडळास ती अधिकारिता वाढविण्याचा, निर्बंधित करण्याचा किंवा नाहीशी करण्याचा अधिकार दिला जातो, असा तिचा अन्वयार्थ लावला जाणार नाही ; आणि

(ख) त्या राज्यक्षेत्रातील दुय्यम न्यायालयाचे कोणतेही नियम, नमुने किंवा कोष्टके यांच्या संबंधात अनुच्छेद २२७ मधील राज्यपालासंबंधीच्या निर्देशाचा अन्वयार्थ, राष्ट्रपतीसंबंधीचा निर्देश म्हणून लावला जाईल.

२३१. दोन किंवा अधिक राज्यांसाठी एका सामाईक उच्च न्यायालयाची स्थापना.]—(१) या प्रकरणाच्या पूर्वगामी तरतुदीमध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, संसदेला, कायद्याद्वारे दोन किंवा अधिक राज्यांसाठी अथवा दोन किंवा अधिक राज्ये व एखादे संघ राज्यक्षेत्र यांच्यासाठी एक सामाईक उच्च न्यायालय स्थापन करता येईल.

(२) अशा कोणत्याही उच्च न्यायालयाच्या संबंधात,—

(क) अनुच्छेद २१७ मधील राज्याच्या राज्यपालासंबंधीच्या निर्देशाचा अन्वयार्थ, ते उच्च न्यायालय यांच्या संबंधात अधिकारिता वापरत असेल त्या सर्व राज्यांच्या राज्यपालासंबंधीचा निर्देश म्हणून लावला जाईल ;

(ख) दुय्यम न्यायालयांचे कोणतेही नियम, नमुने किंवा कोष्टके यांच्या संबंधात अनुच्छेद २२७ मधील राज्यपालासंबंधीच्या निर्देशाचा अन्वयार्थ, ती दुय्यम न्यायलये ज्या राज्यात असतील त्यांच्या राज्यपालासंबंधीचा निर्देश म्हणून लावला जाईल; आणि

(ग) अनुच्छेद २१९ व २२९ मधील राज्यासंबंधीच्या निर्देशांचा अन्वयार्थ, जेथे उच्च न्यायालयाचे मुख्य कार्यस्थान असेल त्या राज्यासंबंधीचा निर्देश म्हणून लावला जाईल :

परंतु असे की, असे मुख्य कार्यस्थान संघ राज्यक्षेत्रात असेल तर, अनुच्छेद २१९ व २२९ मधील राज्यपाल, राज्य लोकसेवा आयोग, राज्य विधानमंडळ व राज्याचा एकत्रित निधी यासंबंधीच्या निर्देशांचा अन्यार्थ अनुक्रमे राष्ट्रपती, संघ लोकसेवा आयोग, संसद व भारताचा एकत्रित निधी यासंबंधीचे निर्देश म्हणून लावला जाईल.

प्रकरण सहा—दुय्यम न्यायालये

२३३. जिल्हा न्यायाधीशांची नियुक्ती.]—(१) कोणत्याही राज्याचा राज्यपाल, त्या राज्यातील जिल्हा न्यायाधीशांच्या पदावर करावयाची व्यक्तींची नियुक्ती आणि जिल्हा न्यायाधीशांचे पदस्थापन व पदोन्नती या गोष्टी, अशा राज्यांच्या संबंधात अधिकारितेचा वापर करणाऱ्या उच्च न्यायालयाशी विचारविनियम करून करील.

(२) आधीपासून संघराज्याच्या किंवा राज्याच्या सेवेत नसलेली व्यक्ती, जर ती किमान सात वर्षे इतका काळ अधिवक्ता किंवा वकील असेल आणि उच्च न्यायालयाने नियुक्तीकरता तिची शिफारस केलेली असेल तरच, ती जिल्हा न्यायाधीश म्हणून नियुक्त होण्यास पात्र होईल.

^१ संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे “ जेथे त्या उच्च न्यायालयाचे प्रमुख कार्यस्थान असेल त्या ” हा मजकूर गाठला.

^२ वकील अधिनियमाच्या कलम १६ द्वारे अनुच्छेद २३०, २३१ व २३२ यांपैवजी दाखल केला.

[२३३क. विवक्षित जिल्हा न्यायाधीशांची नियुक्ती आणि त्यांनी दिलेले न्यायनिर्णय, इत्यादी विधिग्राह्य असणे.—कोणत्याही न्यायालयाचा कोणताही न्यायनिर्णय, हुकूमनामा किंवा आदेश काहीही असला तरी,—

(क) संविधान (विसावी सुधारणा) अधिनियम, १९६६ याच्या प्रारंभापूर्वी कोणत्याही वेळी, अनुच्छेद २३३ किंवा अनुच्छेद २३५ याच्या तरतुदीचे अनुसरण न करता अन्यथा,—

(एक) आधीपासून राज्याच्या न्यायिक सेवेत असलेल्या कोणत्याही व्यक्तीची, किंवा जी किमान सात वर्षे इतका काळ अधिवक्ता किंवा वकील असेल अशा कोणत्याही व्यक्तीची, त्या राज्यातील जिल्हा न्यायाधीश म्हणून केलेली कोणतीही नियुक्ती, आणि

(दोन) अशा कोणत्याही व्यक्तीचे जिल्हा न्यायाधीश म्हणून केलेले कोणतेही पदस्थापन, पदोन्नती किंवा बदली, उक्त तरतुदीनुसार नव्हते, केवळ याच वस्तुस्थितीच्या कारणास्तव अशी नियुक्ती, पदस्थापन, पदोन्नती किंवा बदली अवैध किंवा शून्यवत आहे अथवा कधी काळी अवैध किंवा शून्यवत होती, असे मानले जाणार नाही.

(ख) अनुच्छेद २३३ किंवा अनुच्छेद २३५ याच्या तरतुदीचे अनुसरण न करता अन्यथा कोणत्याही राज्यातील जिल्हा न्यायाधीश म्हणून नियुक्ती, पदस्थापन, पदोन्नती किंवा बदली झालेल्या कोणत्याही व्यक्तीने संविधान (विसावी सुधारणा) अधिनियम, १९६६ हा अंमलात येण्यापूर्वी वापरलेली कोणतीही अधिकारिता, दिलेला कोणताही न्यायनिर्णय, हुकूमनामा, शिक्षादेश किंवा आदेश आणि तिने किंवा तिच्यासमोर केलेली अन्य कोणतीही कृती किंवा कार्यवाही ही, अशी नियुक्ती, पदस्थापन, पदोन्नती किंवा बदली उक्त तरतुदीनुसार केलेली नव्हती, केवळ याच वस्तुस्थितीच्या कारणास्तव अवैध किंवा विधिबाबृत्या आहे, अथवा कधी काळी अवैध किंवा विधिबाबृत्या होती, असे मानले जाणार नाही.

२३४. जिल्हा न्यायाधीशांव्यतिरिक्त अन्य व्यक्तींची न्यायिक सेवेतील भरती.—जिल्हा न्यायाधीशांव्यतिरिक्त अन्य व्यक्तींची राज्याच्या न्यायिक सेवेतील नियुक्ती, राज्य लोकसेवा आयोग व त्या राज्याच्या संबंधात अधिकारिता वापरणारे उच्च न्यायालय यांच्याशी विचार-विनिमय करून राज्यपाल, याबाबतीत त्याने स्वतः केलेल्या नियमानुसार करील.

२३५. दुव्यम न्यायालयांवरील नियंत्रण.—जिल्हा न्यायालये व त्यांना दुव्यम असणारी न्यायालये यांच्यावर व तसेच राज्याच्या न्यायिक सेवेत असलेल्या आणि जिल्हा न्यायाधीश पदाहून अधिक कनिष्ठ पदावर असलेल्या व्यक्तींचे पदस्थापन, पदोन्नती व रजा-मंजुरी यांवर उच्च न्यायालयाचे नियंत्रण असेल, परंतु, या अनुच्छेदातील कोणत्याही गोष्टीचा अन्वयार्थ, त्यामुळे अशा कोणत्याही व्यक्तीला तिच्या सेवाशर्तीचे विनियमन करणाऱ्या कायद्यानुसार असेल असा कोणताही अपिलाधिकार तिच्यापासून हिरावला जातो अथवा अशा कायद्याअन्वये विहित केलेल्या तिच्या सेवाशर्तीचे अनुसरण न करता अन्यथा जिच्या बाबतीत काहीही करण्यास त्यामुळे उच्च न्यायालयास प्राधिकार प्राप्त होतो, असा लावला जाणार नाही.

२३६. अर्थ लावणे.—या प्रकरणातील,—

(क) “जिल्हा न्यायाधीश” या शब्दप्रयोगात, नगर दिवाणी न्यायालयाचा न्यायाधीश, अपर जिल्हा न्यायाधीश, सह जिल्हा न्यायाधीश, सहायक जिल्हा न्यायाधीश, लघुवाद न्यायालयाचा मुख्य न्यायाधीश, मुख्य इलाखा शहर दंडाधिकारी, अपर मुख्य इलाखा शहर दंडाधिकारी, सत्र न्यायाधीश, अपर सत्र न्यायाधीश व सहायक सत्र न्यायाधीश यांचा समावेश आहे ;

(ख) “न्यायिक सेवा” या शब्दप्रयोगाचा, अर्थ केवळ जिल्हा न्यायाधीशाचे पद आणि जिल्हा न्यायाधीशाच्या पदाहून कनिष्ठ अशी अन्य मुलकी न्यायिक पदे ज्या व्यक्तींमधून भरली जातील अशाच व्यक्तींची सेवा, असा आहे.

२३७. दंडाधिकाऱ्यांच्या विवक्षित वर्गाला किंवा वर्गाना या प्रकरणाच्या तरतुदी लागू असणे.—राज्यपाल, जाहीर अधिसूचनेवरे असे निर्देशित करू शकेल की, या प्रकरणाच्या पूर्वोक्त तरतुदी व त्याअन्वये केलेले कोणतेही नियम राज्याच्या न्यायिक सेवेत नियुक्त केलेल्या व्यक्तींच्या संबंधात जसे लागू होतात, तसेच ते, अधिसूचनेत विनिर्दिष्ट केले जातील अशा अपवादांसह व फेरबदलांसह, राज्यातील दंडाधिकारांच्या कोणत्याही वर्गाला किंवा वर्गाना, त्यासंबंधात राज्यपाल निश्चित करील अशा दिनांकापासून लागू होतील.

^१ संविधान (विसावी सुधारणा) अधिनियम, १९६६ याच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केला.

(भाग सात-पहिल्या अनुसूचीच्या भाग-ख मधील राज्ये)

भाग सात.—[पहिल्या अनुसूचीच्या भाग-ख मधील राज्ये.] संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे निरसित.

भाग आठ

[संघ राज्यक्षेत्रे]

*[२३९. संघ राज्यक्षेत्रांचे प्रशासन.—(१) संसदेने कायद्याद्वारे अन्यथा तरतूद केली असेल ती खेरीजकरून, राष्ट्रपती, स्वतः विनिर्दिष्ट करील अशा पदनामासह त्याने नियुक्त करावयाच्या प्रशासकामार्फत कृती करून, त्यास योग्य वाटेल अशा मर्यादेपर्यंत, प्रत्येक संघ राज्यक्षेत्राचे प्रशासन करील.

(२) भाग सहामध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, राष्ट्रपतीस, एखाद्या राज्याच्या राज्यपालास लगतच्या संघ राज्यक्षेत्राचा प्रशासक म्हणून नियुक्त करू शकेल, आणि राज्यपालाची अशा प्रकारे प्रशासक म्हणून नियुक्ती करण्यात आली असेल त्याबाबतीत, तो आपल्या मंत्रिपरिषदेविना स्वतंत्रपणे आपली कार्ये पार पाडील.

*[२३९क. विवक्षित संघ राज्यक्षेत्रांसाठी स्थानिक विधानमंडळांची किंवा मंत्रिपरिषदेची किंवा दोन्हीची निर्मिती.—(१) संसदेला कायद्याद्वारे *[५[पुढचेरी] संघ राज्यक्षेत्राकरता]—

(क) त्या संघ राज्यक्षेत्राचे विधानमंडळ म्हणून कार्य करण्याकरता एखादा निकाय—मग तो निवडून द्यावयाचा असो किंवा अंशतः नामनिर्देशित करावयाचा व अंशतः निवडून द्यावयाचा असो—किंवा

(ख) एखादी मंत्रिपरिषद,

किंवा दोन्हीची निर्मिती करता येईल व प्रत्येक बाबतीत, कायद्यामध्ये विनिर्दिष्ट केली जाईल अशी त्यांची रचना, अधिकार व कार्य राहतील.

(२) खंड (१) मध्ये निर्दिशिलेल्या अशा कोणत्याही कायद्यात, या संविधानाची सुधारणा करणारी किंवा ज्या परिणामी या संविधानाची सुधारणा होते अशी कोणतीही तरतूद अंतर्भूत असली तरीही असा कायदा अनुच्छेद ३६८ च्या प्रयोजनार्थ या संविधानाची सुधारणा असल्याचे मानले जाणार नाही.]

*[२३९कक. दिल्लीच्या संबंधात विशेष तरतुदी.—(१) संविधान (एकोणसत्तरावी सुधारणा) अधिनियम, १९९१ याच्या प्रारंभाच्या दिनांकापासून, दिल्ली संघ राज्यक्षेत्राला, दिल्ली राष्ट्रीय राजधानी राज्यक्षेत्र (या भागात यापुढे राष्ट्रीय राजधानी राज्यक्षेत्र म्हणून उल्लेखिलेले) म्हणण्यात येईल आणि अनुच्छेद २३९ अन्वये नियुक्त करण्यात आलेला त्याचा प्रशासक हा, उपराज्यपाल म्हणून पदनिर्देशित करण्यात येईल.

(२) (क) राष्ट्रीय राजधानी राज्यक्षेत्रासाठी विधानसभा असेल आणि अशा विधानसभेतील जागा, राष्ट्रीय राजधानी राज्यक्षेत्रातील प्रादेशिक मतदारसंघातून प्रत्यक्ष निवडणकीद्वारे निवडण्यात आलेल्या सदस्यांमधून भरण्यात येतील.

(ख) विधानसभेतील जागांची संख्या, अनुसूचित जारीसाठी राखीव जागांची संख्या, राष्ट्रीय राजधानी राज्यक्षेत्राची प्रादेशिक मतदारसंघामध्ये विभागणी (तसेच अशा विभागणीचे आधारतत्त्व) आणि विधानसभेच्या कामकाजासंबंधीच्या इतर सर्व बाबी, संसदेकडून करण्यात आलेल्या कायद्याद्वारे विनियमित करण्यात येतील.

^१ संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम १७ द्वारे “ पहिल्या अनुसूचीचा भाग ग यातील राज्ये ” या मूळ शीर्षाएवजी दाखल केले.

^२ वरील अधिनियमाच्या कलम १७ द्वारे मूळ अनुच्छेद २३९ व २४० यांच्याएवजी दाखल केला.

^३ संविधान (चौदावी सुधारणा) अधिनियम, १९६२ याच्या कलम ४ द्वारे समाविष्ट केला.

^४ गोवा, दमण व दीव पुनर्रचना अधिनियम, १९८७ (१९८७ चा १८) याच्या कलम ६३ द्वारे “ गोवा, दमण व दीव आणि पांडिचेरी यांपैकी कोणत्याही संघ राज्यक्षेत्रांकरिता ” या मजकुराएवजी दाखल केला. (३० मे १९८७ रोजी व तेव्हापासून).

^५ पांडिचेरी (नाव बदलणे) अधिनियम, २००६ (२००६ चा ४४) याच्या कलम ४ द्वारे “ पांडिचेरी ” याएवजी दाखल केला (१ ऑक्टोबर २००६ रोजी व तेव्हापासून).

^६ संविधान (एकोणसत्तरावी सुधारणा) अधिनियम, १९९१ याच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केला (१ फेब्रुवारी १९९२ रोजी व तेव्हापासून).

(भाग आठ—संघ राज्यक्षेत्रे)

(ग) अनुच्छेद ३२४ ते ३२७ आणि ३२९ च्या तरतुदी, राज्य, राज्य विधानसभा आणि तिचे सदस्य यांच्या संबंधात जशा लागू होतात त्याचप्रमाणे त्या अनुक्रमे राष्ट्रीय राजधानी राज्यक्षेत्र, राष्ट्रीय राजधानी राज्यक्षेत्राची विधानसभा आणि तिचे सदस्य यांच्या संबंधात लागू होतील ; आणि अनुच्छेद ३२६ व ३२९ मधील “समुचित विधानमंडळ” याचा निर्देश, म्हणजे संसदेचा निर्देश असल्याचे समजण्यात येईल.

(३) (क) या संविधानाच्या तरतुदीना अधीन राहून, विधानसभेला, संपूर्ण राष्ट्रीय राज्यक्षेत्रासाठी किंवा त्याच्या कोणत्याही भागासाठी, राज्यसूचीमध्ये किंवा समवर्ती सूचीमध्ये नमूद करण्यात आलेल्या कोणत्याही बाबीसंबंधात, अशी कोणतीही बाब संघ राज्यक्षेत्राला लागू असेल तेथवर, राज्य सूचीच्या नोंद १, २ व १८ यांच्याशी आणि त्या सूचीच्या नोंदी ६४, ६५ व ६६ या जेथवर उक्त नोंद १, २ व १८ शी संबंधित असतील तेथवर, त्या नोंदीशी संबंधीत बाबी वगळता, कायदे करण्याचा अधिकार असेल.

(ख) उपखंड (क) मधील कोणत्याही गोष्टीमुळे, संघ राज्यक्षेत्र किंवा त्याचा कोणताही भाग यासाठी कोणत्याही बाबीसंबंधी या संविधानान्वये कायदा करण्याच्या संसंदेच्या अधिकारास न्यूनता येणार नाही.

(ग) कोणत्याही बाबीसंबंधात विधानसभेकडून करण्यात आलेली कायद्याची कोणतीही तरतूद, त्या बाबीसंबंधात संसदेकडून करण्यात आलेल्या कायद्याच्या-मग तो विधानसभेने केलेल्या कायद्यापूर्वी किंवा नंतर संमत केलेला असो-अथवा विधानसभेकडून करण्यात आलेल्या कायद्याव्यतिरिक्त अन्य पूर्वीच्या कायद्याच्या कोणत्याही तरतुदीशी विसंगत असेल तर, दोन्ही प्रकरणी, संसदेकडून करण्यात आलेला कायदा, किंवा यथास्थिति, असा पूर्वीचा कायदा, अभिभावी असेल आणि विधानसभेकडून करण्यात आलेला कायदा, विसंगत असेल तेथवर, शून्यवत ठरेल:

परंतु असे की, विधानसभेकडून करण्यात आलेला असा कोणताही कायदा, राष्ट्रपतीच्या विचारार्थ राखून ठेवण्यात आला असेल आणि त्याला त्याची मान्यता मिळाली असेल तर, असा कायदा राष्ट्रीय राजधानी राज्यक्षेत्रात अधिक प्रभावी असेल :

परंतु आणखी असे की, उपखंडातील कोणत्याही गोष्टीमुळे त्याच बाबीशी संबंधित, विधानसभेकडून अशा तऱ्हेने करण्यात आलेल्या कायद्यात भर घालणारा, सुधारणा करणारा, बदल करणारा किंवा निरसन करणारा कायदा धरून कोणताही कायदा कोणत्याही वेळी अधिनियमित करण्यास, संसदेस प्रतिबंध होणार नाही.

(४) कोणत्याही कायद्याद्वारे किंवा अन्वये उपराज्यपालाने आपल्या विवेकाधिकारानुसार कृती करणे अपेक्षित असेल अशा बाबी वगळता ज्यांच्या संबंधात कायदा करण्याचा विधानसभेला अधिकार असेल त्या बाबीशी संबंधित आपली कर्तव्ये पार पाडण्यास उपराज्यपालाला मदत करण्याकरिता व सल्ला देण्याकरिता, विधानसभेतील एकूण सदस्य संख्येच्या दहा टक्क्यांपेक्षा अधिक नाही इतके सदस्य असलेली एक मंत्रिपरिषद असेल आणि मुख्यमंत्री तिचा प्रमुख असेल :

परंतु असे की, उपराज्यपाल आणि त्याचे मंत्री यांच्यात मतभेद असेल अशा कोणत्याही बाबतीत, उपराज्यपाल ती बाब निर्णयासाठी राष्ट्रपतीकडे सोपवीत आणि त्यावरील राष्ट्रपतीने दिलेल्या निर्णयानुसार कृती करील आणि असा निर्णय होईपर्यंत, जर ती बाब त्याच्या मते, त्याने तात्काळ कृती करणे आवश्यक ठरावे इतकी निकटीची असेल तर, त्याबाबतीत उपराज्यपाल, त्याला आवश्यक वाटेल अशी कार्यवाही करण्यास किंवा तसा निर्देश देण्यास सक्षम असेल.

(५) राष्ट्रपतीकडून मुख्यमंत्र्याची नियुक्ती करण्यात येईल आणि मुख्यमंत्र्यांच्या सल्ल्यानुसार राष्ट्रपतीकडून अन्य मंत्र्यांची नियुक्ती करण्यात येईल आणि राष्ट्रपतीची मर्जी असेपर्यंत ते मंत्री पद धारण करतील.

(६) मंत्रिपरिषद विधानसभेला सामुदायिकपणे जबाबदार असेल.

(भाग आठ—संघ राज्यक्षेत्रे)

*[(७)(क)] संसदेला, पूर्ववर्ती खंडांमध्ये समाविष्ट असलेल्या तरतुदी अंमलात आणण्यासाठी, किंवा त्यात भर घालण्यासाठी आणि त्यांच्या आनुषंगिक किंवा परिणामस्वरूप अशा सर्व बाबींसाठी कायद्याद्वारे तरतुदी करता येतील.

*[(ख) उप खंड (क) मध्ये निर्देशिलेला असा कोणताही कायदा हा, जी तरतूद या संविधानात सुधारणा करते किंवा जिच्या परिणामी सुधारणा घडून येते अशी कोणतीही तरतूद त्यात समाविष्ट असली तरी, अनुच्छेद ३६८ च्या प्रयोजनार्थ, या संविधानाची सुधारणा असल्याचे मानले जाणार नाही.]

(८) अनुच्छेद २३९ ख च्या तरतुदी या, जेथवर ^{३[पुढुचेरीचे]} संघ राज्यक्षेत्र, प्रशासक आणि तिचे विधानमंडळ यांच्या संबंधात लागू होतात तेथवर त्या अनुक्रमे राष्ट्रीय राजधानी राज्यक्षेत्र, उपराज्यपाल आणि विधानसभा याच्या संबंधात लागू होतील; आणि त्या अनुच्छेदातील “अनुच्छेद २३९क च्या खंड (१)” चा निर्देश हा, या अनुच्छेदाचा, किंवा यथास्थिती, अनुच्छेद २३९क ख चा निर्देश असल्याचे मानण्यात येईल.

२३९कख. संविधानिक यंत्रणा बंद पडल्यास तरतूद.—उपराज्यपालाकडील अहवाल आल्यावर किंवा अन्यथा, राष्ट्रपतीची जर अशी खात्री झाली की,—

(क) अनुच्छेद २३९कक किंवा त्या अनुच्छेदानुसार करण्यात आलेला कोणताही कायदा याच्या तरतुदानुसार राष्ट्रीय राजधानी राज्यक्षेत्राचे प्रशासन चालवणे अशक्य झाले आहे, अशी परिस्थिती उद्भवली आहे; किंवा

(ख) राष्ट्रीय राजधानी राज्यक्षेत्राच्या योग्य प्रशासनासाठी तसे करणे आवश्यक किंवा उचित आहे,

तर राष्ट्रपतीला, अनुच्छेद २३९ कक ची कोणतीही तरतूद किंवा त्या अनुच्छेदानुसार करण्यात आलेल्या कोणत्याही कायद्याच्या सर्व किंवा कोणत्याही तरतुदी यांचे प्रवर्तन, अशा कायद्यामध्ये विनिर्दिष्ट करण्यात येईल अशा कालावधीसाठी आणि अशा शर्तीना अधीन राहून, निलंबित करता येईल आणि अनुच्छेद २३९ व अनुच्छेद २३९कक याच्या तरतुदानुसार राष्ट्रीय राजधानी क्षेत्राच्या प्रशासनासाठी त्याला आवश्यक किंवा इष्ट वाटतील अशा आनुषंगिक व परिणामस्वरूप तरतुदी करता येतील.]

*[२३९ख. विधानमंडळाच्या विरामकाळात अध्यादेश प्रख्यापित करण्याचा प्रशासकाचा अधिकार.—(१) ^{३[पुढुचेरी]} संघ राज्यक्षेत्राचे] विधानमंडळ सत्रासीन असेल त्याव्यातिरिक्त कोणत्याही वेळी, त्या संघ राज्यक्षेत्राच्या प्रशासकाने तात्काळ कारवाई करणे आवश्यक व्हावे अशी परिस्थिती अस्तित्वात असल्याबद्दल त्याची खात्री झाल्यास, त्याला त्या परिस्थितीनुसार आवश्यक वाटतील असे अध्यादेश प्रख्यापित करता येतील :

परंतु असे की, राष्ट्रपतीकडून त्या संबंधात अनुदेश मिळविल्याखेरीज प्रशासक असा कोणताही अध्यादेश, प्रख्यापित करणार नाही.

परंतु आणखी असे की, जेहा जेहा उक्त विधानमंडळ विसर्जित झालेले असेल, अथवा अनुच्छेद २३९क च्या खंड (१) मध्ये निर्देशिलेल्या अशा कोणत्याही कायद्यात त्यासंबंधी अंतर्भूत असलेल्या तरतुदीचे अनुपालन करून रीतसर अधिनियमित करण्यात आलेला संघ राज्यक्षेत्राच्या विधानमंडळाचा अधिनियम असल्याचे मानले जाईल, मात्र असा प्रत्येक अध्यादेश.

(२) राष्ट्रपतीच्या अनुदेशांच्या अनुरोधाने या अनुच्छेदान्वये प्रख्यापित केलेला अध्यादेश हा, अनुच्छेद २३९क च्या खंड (१) मध्ये निर्देशिलेल्या अशा कोणत्याही कायद्यात त्यासंबंधी अंतर्भूत असलेल्या तरतुदीचे अनुपालन करून रीतसर अधिनियमित करण्यात आलेला संघ राज्यक्षेत्राच्या विधानमंडळाचा अधिनियम असल्याचे मानले जाईल, मात्र असा प्रत्येक अध्यादेश,—

१. संविधान (सत्तरावी सुधारणा) अधिनियम, १९९२ याच्या कलम ३ द्वारे “(७)” ऐवजी दाखल केला (२१ डिसेंबर १९९१ रोजी व तेव्हापासून.)

२. वरील अधिनियमाच्या कलम ३ द्वारे समाविष्ट केला. (२१ डिसेंबर, १९९१ रोजी व तेव्हापासून).

३. पाँडिचेरी (नाव बदलणे) अधिनियम, २००६ (२००६ चा ४४) याच्या कलम ४ द्वारे “पाँडिचेरी” याएवजी दाखल केला (१ ऑक्टोबर २००६ रोजी व तेव्हापासून).

४. संविधान (सत्ताविसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७१ याच्या कलम ३ द्वारे समाविष्ट केला (३० डिसेंबर १९७१ रोजी व तेव्हापासून).

५. गोवा, दमण, दीव पुनर्रचना अधिनियम, १९८७ (१९८७ चा १८) याच्या कलम ६३ द्वारे “अनुच्छेद २३९-क च्या खंड (१) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या संघ राज्यक्षेत्राचे” या मजकुराएवजी दाखल केला (३० मे १९८७ रोजी व तेव्हापासून).

(भाग आठ—संघ राज्यक्षेत्रे)

(क) संघ राज्यक्षेत्राच्या विधानमंडळासमोर ठेवला जाईल व विधानमंडळाचे सत्र पुन्हा भरल्यानंतर सहा आठवडे संपताच, किंवा तो कालावधी संपण्यापूर्वी तो अध्यादेश अमान्य करणारा ठराव विधानमंडळाने पारित केल्यास तो ठराव पारित होताच, अंमलात असण्याचे बंद होईल ; आणि

(ख) त्या संबंधात राष्ट्रपतीकडून अनुदेश मिळविल्यानंतर प्रशासकाला कोणत्याही वेळी मागे घेता येईल.

(३) अनुच्छेद २३९क च्या खंड (१) मध्ये निर्देशिलेल्या अशा कोणत्याही कायद्यात अंतर्भूत असलेल्या त्या कायद्यासंबंधीच्या तरतुदीचे अनुपालन करून केलेल्या, संघ राज्यक्षेत्राच्या विधानमंडळाच्या अधिनियमात जी तरतूद अधिनियमित केली असता, जी विधिग्राह्य होणार नाही, अशी कोणतीही तरतूद, या अनुच्छेदाअन्वये अध्यादेश करीत असेल तर व तेथवर, तो अध्यादेश शून्यवत होईल.]

* * * * *

२४०. विवक्षित संघ राज्यक्षेत्रांसाठी विनियम करण्याचा राष्ट्रपतीचा अधिकार.—(१) राष्ट्रपतीला,—

(क) अंदमान व निकोबार बेटे;

^१[(ख) लक्ष्मीप;]

^२[(ग) दादरा व नगर हवेली ;]

^३[(घ) दमण व दीव ;]

^४[(ङ) पुडुचेरी];]

^५* * * *

^६* * * *

या संघ राज्यक्षेत्रामध्ये शांतता नांदावी आणि त्याची प्रगती व्हावी व त्याचे शासन सुविहित व्हावे, यासाठी विनियम करता येतील :

^७ [परंतु असे की, जेव्हा अनुच्छेद २३९क अन्वये ^८[^{११}[^{१२}[^{१३}[पुडुचेरी] ^{१४}* * * *] या संघ राज्यक्षेत्रासाठी]] विधानमंडळ म्हणून कार्य करण्याकरता कोणताही निकाय निर्मिला जाईल तेव्हा राष्ट्रपती, त्या संघ राज्यक्षेत्रातली शांतता, आणि त्याची प्रगती व त्याचे सुविहित शासन यासाठी विधानमंडळाच्या पहिल्या सभेकरता नियत केलेल्या दिनांकापासून कोणताही विनियम करणार नाही :]

- ^१ संविधान (अडतिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७५ याच्या कलम ४ द्वारे (भूतलक्षी प्रभावासह) समाविष्ट केलेला खंड (४) हा संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम ३२ द्वारे गाळला (२० जून १९७९ रोजी व तेव्हापासून).
- ^२ लखदीव, मिनिकॉय व अमिनदिवी बेटे (नाव बदलणे) अधिनियम, १९७३ (१९७३ चा ३४) याच्या कलम ४ द्वारे नोंद (ख) ऐवजी दाखल केले (१ नोव्हेंबर १९७३ रोजी व तेव्हापासून).
- ^३ संविधान (दादावी सुधारणा) अधिनियम, १९६१ याच्या कलम ३ द्वारे समाविष्ट केली.
- ^४ गोवा दमण व दीव पुनर्रचना अधिनियम, १९८७ (१९८७ चा १८) याच्या कलम ६३ द्वारे मूळ नोंद (घ) ऐवजी दाखल केली. संविधान (बारावी सुधारणा) अधिनियम, १९६२ याच्या कलम ३ द्वारे नोंद (घ) समाविष्ट केली होती.
- ^५ संविधान (चौदावी सुधारणा) अधिनियम, १९६२ याच्या कलमे ५ व ७ याद्वारे ही नोंद समाविष्ट केली (१६ ऑगस्ट १९६२ रोजी व तेव्हापासून).
- ^६ पांडिचेरी (नाव बदलणे) अधिनियम, २००६ (२००६ चा ४४) याच्या कलम ४ द्वारे “पांडिचेरी” याऐवजी दाखल केले (१ ऑक्टोबर २००६ रोजी व तेव्हापासून).
- ^७ मिझोरम राज्य अधिनियम, १९८६ (१९८६ चा ३४) याच्या कलम ३९ द्वारे मिझोरमशी संबंधित खंड (च) गाळला (२० फेब्रुवारी १९८७ रोजी व तेव्हापासून).
- ^८ अरुणाचल प्रदेश राज्य अधिनियम, १९८६ (१९८६ चा ६९) याच्या कलम ४२ द्वारे अरुणाचल प्रदेशी संबंधित खंड (छ) गाळले (२० फेब्रुवारी १९८७ रोजी व तेव्हापासून).
- ^९ संविधान (चौदावी सुधारणा) अधिनियम, १९६२ याच्या कलम ५ द्वारे समाविष्ट केला.
- ^{१०} संविधान (सत्ताविसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७१ याच्या कलम ४ द्वारे “गोवा, दमण व दीव किंवा पांडिचेरी या संघ राज्यक्षेत्रासाठी” या ऐवजी दाखल केला (१५ फेब्रुवारी १९७२ रोजी व तेव्हापासून).
- ^{११} गोवा, दमण व दीव पुनर्रचना अधिनियम, १९८७ (१९८७ चा १८) याच्या कलम ६३ द्वारे “गोवा, दमण व दीव किंवा पांडिचेरी” या मजकुराऐवजी दाखल केला (३० मे १९८७ रोजी व तेव्हापासून).
- ^{१२} संविधान (सदतिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७५ याच्या कलम ३ द्वारे “पांडिचेरी किंवा मिझोराम” या ऐवजी दाखल केला.
- ^{१३} अरुणाचल प्रदेश राज्य अधिनियम, १९८६ (१९८६ चा ६९) याच्या कलम ४२ द्वारे “पांडिचेरी किंवा अरुणाचल प्रदेश” याऐवजी दाखल केला (२० फेब्रुवारी १९८७ रोजी व तेव्हापासून).

(भाग आठ—संघ राज्यक्षेत्रे)

^१[परंतु आणखी असे की, जेव्हा जेव्हा ^२[^३[^४[^५[पुढुचेरी]]]] ***] या संघ राज्यक्षेत्राचे विधानमंडळ म्हणून कार्य करणारा निकाय विसर्जित होईल, अथवा त्या निकायाचे अशा विधानमंडळाच्या नात्याने असलेले कार्य अनुच्छेद २३९क च्या खंड (१) मध्ये निर्देशिलेल्या अशा कोणत्याही कायद्यान्वये केलेल्या कोणत्याही कारवाईमुळे स्थगित होईल तेव्हा, राष्ट्रपतीला अशा विसर्जनाच्या किंवा स्थगिर्तीच्या कालावधीमध्ये, त्या संघ राज्यक्षेत्रात शांतता नांदावी आणि त्याची प्रगती व्हावी व त्याचे शासन सुविहित व्हावे यासाठी विनियम करता येतील.]

(२) याप्रमाणे केलेल्या कोणत्याही विनियमाद्वारे त्या संघ राज्यक्षेत्रास त्या वेळी लागू असेल असा संसदेने केलेला कोणताही अधिनियम किंवा ^६[अन्य कोणताही कायदा] याचे निरसन किंवा त्यात सुधारणा करता येईल आणि जेव्हा तो विनियम राष्ट्रपतीकडून प्रख्यापित होईल तेव्हा, त्या राज्यक्षेत्रास लागू असलेल्या संसदीय अधिनियमाइतकेच त्याचे बल व प्रभाव असेल.]

२४१. संघ राज्यक्षेत्रासाठी उच्च न्यायालये.—(१) संसदेला कायद्याद्वारे ^७[एखाद्या संघ राज्यक्षेत्रासाठी] उच्च न्यायालय घटित करता येईल किंवा ^८[अशा कोणत्याही राज्यक्षेत्रातील] कोणतेही न्यायालय या संविधानाच्या सर्व किंवा त्यांपैकी कोणत्याही प्रयोजनार्थ उच्च न्यायालय असल्याचे घोषित करता येईल.

(२) सहाव्या भागाच्या प्रकरण पाचच्या तरतुदी या अनुच्छेद २१४ मध्ये निर्देशिलेल्या उच्च न्यायालयाच्या संबंधात जशा लागू आहेत, तशाच त्या संसद कायद्याद्वारे तरतूद करील असे फेरबदल किंवा अपवाद यांसह, खंड (१) मध्ये निर्देशिलेल्या प्रत्येक उच्च न्यायालयाच्या संबंधात लागू असतील.

^९[३) या संविधानाच्या तरतुदी आणि समुचित विधानमंडळाने या संविधानाद्वारे किंवा त्याअन्वये त्या विधानमंडळास प्रदान केलेल्या अधिकाराच्या आधारे केलेल्या कोणत्याही कायद्याच्या तरतुदी यांना अधीन राहून, संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी कोणत्याही संघ राज्यक्षेत्राच्या संबंधात अधिकारिता वापरणारे प्रत्येक उच्च न्यायालय, त्या राज्यक्षेत्राच्या संबंधात अशा प्रारंभानंतर अशा अधिकारितेचा वापर चालू ठेवील.

(४) या अनुच्छेदातील कोणत्याही गोष्टीमुळे, राज्याच्या उच्च न्यायालयाची अधिकारिता कोणत्याही संघ राज्यक्षेत्रावर किंवा त्याच्या कोणत्याही भागावर विस्तारित करण्याच्या अथवा त्यापासून वर्जित करण्याच्या संसदेच्या अधिकारांचे न्यूनीकरण होणार नाही.]

२४२. [कूर्ग] “संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६” याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे निरसित.

^१ संविधान (सत्ताविसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७१ याच्या कलम ४ द्वारे समाविष्ट केले (१५ फेब्रुवारी १९७२ रोजी व तेव्हापासून).

^२ गोवा, दमण, दीव पुनर्रचना अधिनियम, १९८७ (१९८७ चा १८) याच्या कलम ६३ द्वारे ‘गोवा, दमण व दीव किंवा पांडिचेरी’ याएवजी दाखल केला (३० मे १९८७ रोजी व तेव्हापासून).

^३ संविधान (सदतिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७५ याच्या कलम ३ द्वारे ‘पांडिचेरी किंवा मिझोराम’ याएवजी दाखल केला.

^४ अरुणाचल प्रदेश राज्य अधिनियम, १९८६ (१९८६ चा ६९) याच्या कलम ४२ द्वारे “पांडिचेरी किंवा अरुणाचल प्रदेश” याएवजी दाखल केला (२० फेब्रुवारी १९८७ रोजी व तेव्हापासून).

^५ पांडिचेरी (नाव बदलणे) अधिनियम, २००६ (२००६ चा ४४) याच्या कलम ४ द्वारे “पांडिचेरी” याएवजी दाखल केला (१ ऑक्टोबर २००६ रोजी व तेव्हापासून).

^६ मिझोराम राज्य अधिनियम, १९८६ (१९८६ चा ३४) याच्या कलम ३९ द्वारे “मिझोराम” हा शब्दोल्लेख गाळला (२० फेब्रुवारी १९८७ रोजी व तेव्हापासून).

^७ संविधान (सत्ताविसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७१ याच्या कलम ४ द्वारे “कोणताही विद्यमान कायदा” याएवजी दाखल केला (१५ फेब्रुवारी १९७२ रोजी व तेव्हापासून).

^८ संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे “पहिल्या अनुसूचीचा भाग ग यात उल्लेखिलेल्या एखाद्या राज्यासाठी” याएवजी दाखल केला.

^९ वरील अधिनियमाच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे “अशा कोणत्याही राज्यातील” याएवजी दाखल केला.

^{१०} वरील अधिनियमाच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे मूळ खंड (३) व (४) याएवजी दाखल केला.

१[भाग नऊ

पंचायती

२४३. व्याख्या.—या भागात, संदर्भानुसार अन्यथा आवश्यक नसेल तर,—

(क) “जिल्हा” याचा अर्थ, एखाद्या राज्यातील जिल्हा, असा आहे;

(ख) “ग्राम सभा” याचा अर्थ, ग्राम पातळीवरील पंचायत क्षेत्रांमध्ये अंतर्भूत असलेल्या एखाद्या गावाशी संबंधित असलेल्या मतदार यादीत ज्यांची नावे नोंदविण्यात आलेली असतील अशा व्यक्तींचा मिळून बनलेला निकाय, असा आहे;

(ग) “मधली पातळी” याचा अर्थ, एखाद्या राज्याच्या राज्यपालाने या भागाच्या प्रयोजनांसाठी मधली पातळी म्हणून जाहीर अधिसूचनेद्वारे विनिर्दिष्ट केली असेल अशी, ग्राम व जिल्हा पातळी यांमधील पातळी, असा आहे;

(घ) “पंचायत क्षेत्र” याचा अर्थ, ग्रामीण क्षेत्रांसाठी अनुच्छेद २४३ख अन्वये घटित करण्यात आलेली स्वराज्य संस्था (मग तिला कोणत्याही नावाने संबोधण्यात येवो), असा आहे;

(ङ) “पंचायत क्षेत्र” याचा अर्थ, एखाद्या पंचायतीचे प्रादेशिक क्षेत्र, असा आहे;

(च) “लोकसंख्या” याचा अर्थ, जिचे संबद्ध आकडे प्रकाशित करण्यात आले असतील अशा लगतपूर्वीच्या जनगणनेद्वारे निश्चित करण्यात आलेली लोकसंख्या, असा आहे;

(छ) “ग्राम” याचा अर्थ, राज्यपालाने या भागाच्या प्रयोजनांसाठी जे ग्राम आहे, असे जाहीर अधिसूचनेद्वारे विनिर्दिष्ट केले असेल ते ग्राम, असा आहे आणि यात अशा प्रकारे विनिर्दिष्ट केलेल्या ग्रामांच्या गटांचाही समावेश होतो.

२४३क. ग्रामसभा.—ग्रामसभा, ग्रामपातळीवर राज्याचे विधानमंडळ कायद्याद्वारे तरतूद करील अशा अधिकारांचा वापर करू शकेल व अशी कार्य करू शकेल.

२४३ख. पंचायती घटित करणे.—(१) या भागाच्या तरतुदानुसार प्रत्येक राज्यामध्ये ग्रामपातळीवर, मधल्या पातळीवर व जिल्हा पातळीवर पंचायती घटित करण्यात येतील.

(२) खंड (१) मध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, वीस लाखांपेक्षा अधिक लोकसंख्या नसेल अशा एखाद्या राज्यात मधल्या पातळीवरील पंचायती घटित करण्यात येणार नाहीत.

२४३ग. पंचायतीची रचना.—(१) या भागाच्या तरतुदाना अधीन राहून, राज्य विधानमंडळास, पंचायतीच्या रचनेच्या संबंधात कायद्याद्वारे तरतूदी करता येतील :

परंतु असे की, कोणत्याही पातळीवरील पंचायतीच्या प्रादेशिक क्षेत्राची लोकसंख्या आणि निवडणुकीद्वारे भरावयाच्या अशा पंचायतीमधील जागांची संख्या यांचे गुणोत्तर, व्यवहार्य होईल तेथवर, संपूर्ण राज्यभर सारखेच राहील.

(२) पंचायतीमधील सर्व जागा, पंचायत क्षेत्रातील प्रादेशिक मतदारसंघांमधून थेट निवडणुकीद्वारे निवडलेल्या व्यक्तींद्वारे भरण्यात येतील आणि या प्रयोजनासाठी, प्रत्येक पंचायत क्षेत्राची प्रादेशिक मतदारसंघामध्ये अशा रीतीने विभागणी करण्यात येईल की, प्रत्येक मतदारसंघातील लोकसंख्या आणि त्या मतदारसंघासाठी नेमून दिलेल्या जागांची संख्या यांचे गुणोत्तर, व्यवहार्य होईल तेथवर, संपूर्ण पंचायत क्षेत्रामध्ये सारखेच राहील.

(भाग नऊ—पंचायती)

(३) राज्य विधानमंडळ, कायद्याद्वारे—

(क) ग्राम पातळीवरील पंचायतींच्या अध्यक्षांना, मधल्या पातळीवरील पंचायतींमध्ये किंवा, जेथे मधल्या पातळीवरील पंचायती नसतील अशा एखाद्या राज्याच्या बाबतीत, जिल्हा पातळीवरील पंचायतींमध्ये ;

(ख) मधल्या पातळीवरील पंचायतींच्या अध्यक्षांना, जिल्हा पातळीवरील पंचायतींमध्ये ;

(ग) जो मतदारसंघ ग्राम पातळीव्यतिरिक्त अन्य पातळीवरील पूर्ण किंवा आंशिक पंचायत क्षेत्र मिळून बनलेला आहे त्या मतदारसंघाचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या, लोकसभा सदस्यांना आणि राज्याच्या विधानसभा सदस्यांना अशा पंचायतींमध्ये ;

(घ) राज्यसभा सदस्यांना व विधानपरिषद सदस्यांना जेव्हा त्यांची,—

(एक) मधल्या पातळीवरील एखाद्या पंचायत क्षेत्रामध्ये, मतदार म्हणून नोंदणी झालेली असेल तेव्हा, मधल्या पातळीवरील पंचायतींमध्ये ;

(दोन) जिल्हा पातळीवरील पंचायत क्षेत्रामध्ये मतदार म्हणून नोंदणी झालेली असेल तेव्हा, जिल्हा पातळीवरील पंचायतींमध्ये, प्रतिनिधित्व देण्यासाठी तरतूद करू शकेल.

(४) पंचायतीच्या अध्यक्षाला आणि पंचायतीच्या इतर सदस्यांना—मग ते पंचायत क्षेत्रातील प्रादेशिक मतदारसंघातून थेट निवडणुकीद्वारे निवडून आलेले असोत वा नसोत—पंचायतीच्या बैठकींमध्ये मतदान करण्याचा अधिकार असेल.

(५) (क) ग्रामपातळीवरील पंचायतीचा अध्यक्ष हा, राज्य विधानमंडळ, कायद्याद्वारे तरतूद करील अशा रीतीने निवडण्यात येईल;

(ख) मधल्या पातळीवरील किंवा जिल्हा पातळीवरील पंचायतीचा अध्यक्ष, तिच्या निर्वाचित सदस्यांद्वारे व त्यांच्यामधून निवडण्यात येईल.

२४३. जागांचे आरक्षण.—(१) प्रत्येक पंचायतींमध्ये,—

(क) अनुसूचित जातींसाठी ; आणि

(ख) अनुसूचित जनजातींसाठी,

जागा राखून ठेवण्यात येतील आणि अशा प्रकारे राखून ठेवलेल्या जागांच्या संख्येचे त्या पंचायतींमध्ये थेट निवडणुकीद्वारे भरावयाच्या जागांच्या एकूण संख्येशी असलेले प्रमाण हे, शक्य होईल तेथवर, त्या पंचायत क्षेत्रामधील अनुसूचित जातीच्या किंवा त्या पंचायत क्षेत्रामधील अनुसूचित जनजातीच्या लोकसंख्येचे त्या क्षेत्रामधील एकूण लोकसंख्येशी जे प्रमाण असेल तेच असेल आणि अशा जागांचे पंचायतींमधील विविध मतदारसंघांमध्ये आळीपाळीने वाटप करण्यात येईल.

(२) खंड (१) अन्वये राखून ठेवलेल्या जागांच्या एकूण संख्येच्या एक-तृतीयांशापेक्षा कमी नसतील एवढ्या जागा, अनुसूचित जातीच्या, किंवा यथास्थिति, अनुसूचित जनजातीच्या महिलांसाठी राखून ठेवण्यात येतील.

(३) प्रत्येक पंचायतींमध्ये थेट निवडणुकीद्वारे भरावयाच्या जागांच्या एकूण संख्येच्या एक-तृतीयांशापेक्षा कमी नसतील एवढ्या जागा (अनुसूचित जातीच्या व अनुसूचित जनजातीच्या महिलांसाठी राखून ठेवलेल्या जागा यांसह) महिलांसाठी राखून ठेवण्यात येतील आणि अशा जागांचे पंचायतींमधील विविध मतदारसंघांमध्ये आळीपाळीने वाटप करण्यात येईल.

(४) ग्राम किंवा अन्य कोणत्याही पातळीवरील पंचायतींमधील अध्यक्षांची पदे, राज्य विधानमंडळ कायद्याद्वारे तरतूद करील अशा रीतीने अनुसूचित जाती, अनुसूचित जनजाती आणि महिला यांच्यासाठी राखून ठेवण्यात येतील :

(भाग नऊ—पंचायती)

परंतु असे की, कोणत्याही राज्यामधील प्रत्येक पातळीवरील पंचायतीमधील अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जनजाती यांच्यासाठी राखून ठेवलेल्या अध्यक्षांच्या पदांच्या संख्येचे. प्रत्येक पातळीवरील पंचायतीमधील अशा पदांच्या एकूण संख्येशी असलेले प्रमाण हे, शक्य होईल तेथवर, राज्यामधील अनुसूचित जातीच्या किंवा अनुसूचित जनजातिच्या लोकसंख्येचे राज्याच्या एकूण लोकसंख्येशी जे प्रमाण असेल त्याच प्रमाणाएवढे असेल :

परंतु आणखी असे की, प्रत्येक पातळीवरील पंचायतीमधील अध्यक्षांच्या पदांच्या एकूण संख्येच्या एक-तृतीयांशापेक्षा कमी नसतील एवढी पदे, महिलांसाठी राखून ठेवण्यात येतील :

परंतु तसेच, या खंडान्वये राखून ठेवलेल्या या पदांचे प्रत्येक पातळीवरील विविध पंचायतीमध्ये आळीपाळीने वाटप करण्यात येईल.

(५) खंड (१) आणि (२) अन्वये जागांचे आरक्षण आणि खंड (४) अन्वये अध्यक्षांच्या पदांचे आरक्षण हे (महिलांसाठी असलेल्या आरक्षणाव्यतिरिक्त), अनुच्छेद ३३४ मध्ये विनिर्दिष्ट केलेला कालावधी समाप्त झाल्यावर निष्प्रभावी होईल;

(६) या भागामधील कोणत्याही गोष्टीमुळे, राज्याच्या विधानमंडळास, नागरिकांच्या मागासवर्गासाठी कोणत्याही पंचायतीमध्ये जागा राखून ठेवण्याकरिता किंवा कोणत्याही पातळीवरील पंचायतीमधील अध्यक्षांची पदे राखून ठेवण्याकरिता कोणतीही तरतूद करण्यास प्रतिबंध होणार नाही.

२४३३. पंचायतींचा कालावधी इत्यादी.—(१) प्रत्येक पंचायत त्या त्या वेळी अंमलात असलेल्या कोणत्याही कायद्यान्वये ती तपूर्वीच विसर्जित झाली नसेल तर, तिच्या पहिल्या बैठकीकरिता नियत केलेल्या दिनांकापासून पाच वर्षांपर्यंत अस्तित्वात राहील, त्यापेक्षा अधिक काळ नाही.

(२) त्या त्या वेळी अंमलात असलेल्या कोणत्याही कायद्यामधील कोणतीही सुधारणा, अशा सुधारणेच्या लगतपूर्वी कार्यरत असलेल्या कोणत्याही पातळीवरील कोणत्याही पंचायतीचा खंड (१) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेला कालावधी समाप्त होईपर्यंत तिचे विसर्जन करण्याकरिता कारणीभूत ठरणार नाही.

(३) एखादी पंचायत घटित करण्यासाठीची निवडणूक,—

(क) खंड (१) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेला तिचा कालावधी समाप्त होण्यापूर्वी ;

(ख) तिचे विसर्जन झाल्याच्या दिनांकापासून सहा महिन्यांचा कालावधी समाप्त होण्यापूर्वी ;

पूर्ण करण्यात येईल :

परंतु असे की, ज्या कालावधीसाठी विसर्जित पंचायत चालू राहिली असती तो उर्वरित कालावधी सहा महिन्यांपेक्षा कमी असेल त्या बाबतीत, अशा कालावधीसाठी पंचायत घटित करण्याकरिता या खंडान्वये कोणतीही निवडणूक घेण्याची आवश्यकता असणार नाही.

(४) एखाद्या पंचायतीचा कालावधी समाप्त होण्यापूर्वी, तिचे विसर्जन झाल्यामुळे घटित करण्यात आलेली पंचायत ही, खंड (१) अन्वये ज्या कालावधीसाठी ती विसर्जित पंचायत, तिचे विसर्जन झाले नसते तर अस्तित्वात राहिली असती, तेवढ्याच उर्वरित कालावधीसाठी अस्तित्वात राहील.

२४३४. सदस्यत्वाबाबत अपात्रता.—(१) एखादी व्यक्ती एखाद्या पंचायतीची सदस्य म्हणून निवडली जाण्यास किंवा सदस्य असण्यास पुढील बाबतीत अपात्र असेल,—

(क) संबंधित राज्य विधानमंडळाच्या निवडणुकांच्या प्रयोजनार्थ, त्या त्या वेळी अंमलात असलेल्या कोणत्याही कायद्याद्वारे किंवा त्याअन्वये तिला अशाप्रकारे अपात्र ठरविण्यात आलेले असेल तर :

परंतु असे की, कोणत्याही व्यक्तीस, तिने वयाची एकवीस वर्षे पूर्ण केलेली असल्यास, ती पंचवीस वर्षांपेक्षा कमी वयाची आहे या कारणास्तव अपात्र ठरविण्यात येणार नाही ;

(ख) राज्य विधानमंडळाने केलेल्या कोणत्याही कायद्याद्वारे किंवा त्याअन्वये तिला अशाप्रकारे अपात्र ठरविण्यात आलेले असेल तर,

(२) पंचायतीचा एखादा सदस्य, खंड (१) मध्ये नमूद केलेल्या अपात्रांपैकी कोणत्याही अपात्रतेस अधीन झाला आहे किंवा कसे याबाबत कोणतीही प्रश्न निर्माण झाल्यास, तो प्रश्न, राज्य विधानमंडळ, कायद्याद्वारे तरतूद करील अशा प्राधिकान्याकडे व अशा रीतीने निर्णयार्थ

२४३छ. पंचायतीचे अधिकार, प्राधिकार आणि जबाबदाऱ्या.—या संविधानाच्या तरतुदीना अधीन राहून, राज्य विधानमंडळ, कायद्याद्वारे, पंचायतीना स्वराज्य संस्था म्हणून कामे पार पाडणे शक्य व्हावे, या दृष्टीने त्यांना आवश्यक असतील असे अधिकार व प्राधिकार देऊ शकेल आणि,—

(क) आर्थिक विकास व सामाजिक न्याय यांसाठी योजना तयार करण्याच्या ;

(ख) अकराव्या अनुसूचीमध्ये सूचीबद्ध केलेल्या बाबीच्या संबंधातील योजनांसहित त्यांच्याकडे सोपविण्यात येतील अशा, आर्थिक विकास व सामाजिक न्यायविषयक योजनांची अंमलबजावणी करण्याच्या,

बाबतीत या कायद्यामध्ये विनिर्दिष्ट करण्यात येतील अशा शर्तीना अधीन राहून, योग्य त्या पातळीवरील पंचायतीना अधिकार व जबाबदाऱ्या सोपविण्याच्या तरतुदीचा अशा कायद्यामध्ये अंतर्भाव करू शकेल.

२४३ज. पंचायतीचा कर लादण्याचा अधिकार आणि पंचायतीचे निधी.—राज्य विधानमंडळ, कायद्याद्वारे, त्या कायद्यात विनिर्दिष्ट करण्यात येईल,—

(क) अशा कार्यपद्धतीनुसार आणि अशा मर्यादांना अधीन राहून असे कर, शुल्क, पथकर आणि फी आकारण्यास, वसूल करण्यास आणि विनियोजित करण्यास पंचायतीला प्राधिकार देऊ शकेल ;

(ख) अशा प्रयोजनांसाठी आणि अशा शर्तीना आणि मर्यादांना अधीन राहून, राज्य शासनाने आकारलेला व वसूल केलेला असा कर, शुल्क, पथकर आणि फी पंचायतीकडे नेमून देऊ शकेल ;

(ग) असे सहायक अनुदान राज्याच्या एकत्रित निधीतून पंचायतीना देण्याची तरतूद करू शकेल ; आणि

(घ) असा निधी, अनुक्रमे पंचायतीद्वारे किंवा पंचायतीच्या वतीने स्वीकारलेला सर्व पैसा जमाखाती टाकण्यासाठी आणि तसेच त्यातून तो काढून घेण्यासाठी स्थापन करण्याची तरतूद करू शकेल.

२४३झ. आर्थिक स्थितीचे पुनर्विलोकन करण्यासाठी वित्त आयोग घटित करणे.—(१) राज्याचा राज्यपाल, संविधान (ऋहत्तरावी सुधारणा) अधिनियम, १९९२ याच्या प्रारंभापासून, शक्य होईल तितक्या लवकर, एक वर्षाच्या आत आणि त्यानंतर प्रत्येक पाचवे वर्ष संपत्ताच, पंचायतीच्या आर्थिक स्थितीचे पुनर्विलोकन करण्यासाठी एक वित्त आयोग घटित करील आणि तो पुढील बाबीच्या संबंधात राज्यपालाकडे शिफारशी करील :—

(क) (एक) या भागाअन्वये राज्य आणि पंचायतीमध्ये ज्यांची विभागणी करता येईल असे, राज्याकडून आकारण्याजोगे असलेले कर, शुल्क, पथकर आणि फी यांपासून मिळणाऱ्या निवृत्त उत्पन्नाचे राज्य आणि पंचायतीमध्ये वितरण आणि अशा उत्पन्नाच्या त्यांच्या त्यांच्या हिश्शयाचे सर्व पातळ्यांवरील पंचायतीमध्ये वाटप ;

(दोन) पंचायतीकडे नेमून देण्यात येतील किंवा पंचायतीकडून विनियोजित केले जातील असे कर, शुल्क आणि फी यांचे निर्धारण ;

(तीन) राज्याच्या एकत्रित निधीतून पंचायतीना द्यावयाचे सहायक अनुदान,

यांचे नियमन करणारी तत्त्वे ;

(ख) पंचायतीची आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी आवश्यक असलेल्या उपाययोजना ;

(ग) पंचायतीची आर्थिक स्थिती बळकट राहावी म्हणून, राज्यपालाने वित्त आयोगाकडे निर्देशिलेली अन्य कोणतीही बाब.

(२) राज्याचे विधानमंडळ, कायद्याद्वारे, आयोगाची रचना, त्याचे सदस्य म्हणून नियुक्त करण्यासाठी ज्या आवश्यक असतील अशा पात्रता आणि ज्या रीतीने त्याची निवड करण्यात येईल ती रीत, याबाबत तरतूद करू शकेल.

(३) आयोग, त्याची कार्यपद्धती निश्चित करील आणि त्याची कार्य पार पाडण्यासाठी त्याला राज्याचे विधानमंडळ कायद्याने प्रदान करील असे अधिकार असतील.

(४) राज्यपाल, आयोगाने या अनुच्छेदाअन्वये केलेली प्रत्येक शिफारस आणि त्यावर केलेल्या कार्यवाहींसंबंधीचे एक स्पष्टीकरणात्मक ज्ञापन राज्याच्या विधानमंडळापुढे मांडण्याची व्यवस्था करील.

२४३ज. पंचायतींच्या लेख्यांची लेखापरीक्षा.—राज्याचे विधानमंडळ, पंचायतींकडून लेखे ठेवले जाण्याच्या संबंधात आणि अशा लेख्यांच्या लेखापरीक्षेच्या संबंधात कायद्याद्वारे तरतूद करील.

२४३ट. पंचायतींच्या निवडणुका.—(१) पंचायतींच्या सर्व निवडणुकांसाठी मतदार याद्या तयार करण्याच्या, आणि निवडणुका घेण्याच्या कामाचे अधीक्षण, संचालन आणि नियंत्रण, राज्यपालांकडून नियुक्त केल्या जाणाऱ्या राज्य निवडणूक आयुक्ताचा समावेश असणाऱ्या राज्य निवडणूक आयोगाकडे निहित असेल.

(२) राज्याच्या विधानमंडळाकडून केल्या जाणाऱ्या कोणत्याही कायद्याच्या तरतुदीना अधीन राहून, राज्य निवडणूक आयुक्ताच्या पदाच्या सेवाशर्ती आणि पदावधी, राज्यपाल नियमाद्वारे निश्चित करील, त्याप्रमाणे असेल :

परंतु असे की, उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशाला त्याच्या पदावरून ज्या रीतीने व ज्या कारणावरून दूर केले जाते त्या व्यतिरिक्त अन्य रीतीने व अन्य कारणावरून राज्य निवडणूक आयुक्ताला दूर केले जाणार नाही, आणि राज्य निवडणूक आयुक्ताच्या सेवाशर्तीमध्ये त्याच्या नियुक्तीनंतर, त्याला अहितकारक होतील अशा प्रकारे बदल केला जाणार नाही.

(३) खंड (१) द्वारे राज्य निवडणूक आयोगाकडे सोपविण्यात आलेली कार्य पार पाडण्यासाठी आवश्यक असेल असा कर्मचारीवर्ग उपलब्ध करून द्यावा, अशी विनंती राज्य निवडणूक आयोगाने केल्यास, राज्याचा राज्यपाल, राज्य निवडणूक आयोगास असा कर्मचारीवर्ग उपलब्ध करून देईल.

(४) या संविधानाच्या तरतुदीना अधीन राहून, राज्याचे विधानमंडळ, कायद्याद्वारे, पंचायतींच्या निवडणुकांशी संबंधित किंवा निगडित असणाऱ्या सर्व बाबींसाठी तरतूद करील.

२४३ठ. संघ राज्यक्षेत्रांना लागू असणे.—या भागाच्या तरतुदी, संघ राज्यक्षेत्रांना लागू होतील आणि, एखाद्या संघ राज्यक्षेत्राला त्या लागू करताना, राज्याच्या राज्यपालांचे निर्देश हे, जणू काही अनुच्छेद २३९ अन्वये नियुक्त करण्यात आलेल्या संघ राज्यक्षेत्राच्या प्रशासकाचे निर्देश असल्याप्रमाणे आणि राज्याच्या विधानमंडळाचे किंवा विधानसभेचे निर्देश हे, जणू काही विधानसभा असलेल्या संघ राज्यक्षेत्राच्या संबंधातील त्या विधानसभेचे निर्देश असल्याप्रमाणे, त्या तरतुदी प्रभावी होतील :

परंतु असे की, राष्ट्रपती, जाहीर अधिसूचनेद्वारे, असा निर्देश देऊ शकेल की, या भागाच्या तरतुदी, त्या अधिसूचनेत तो विनिर्दिष्ट करील अशा अपवादांना आणि फेरबदलांना अधीन राहून कोणत्याही संघ राज्यक्षेत्राला किंवा त्याच्या भागाला लागू होतील.

२४३ड. विवक्षित क्षेत्रांना हा भाग लागू नसणे.—(१) या भागातील कोणतीही बाब, अनुच्छेद २४४ च्या खंड (१) मध्ये निर्देशिलेल्या अनुसूचित क्षेत्रांना, आणि खंड (२) मध्ये निर्देशिलेल्या जनजाति-क्षेत्रांना लागू होणार नाही.

(२) या भागातील कोणतीही बाब,—

(क) नागालॅंड, मेघालय आणि मिझोरम ही राज्ये ;

(ख) त्या त्या वेळी अस्तित्वात असलेल्या कोणत्याही कायद्यान्वये ज्यासाठी जिल्हा परिषदा अस्तित्वात आहेत अशी मणिपूर राज्यातील पहाडी क्षेत्रे,

यांस लागू होणार नाही.

(भाग नऊ—पंचायती)

(३) या भागातील,—

(क) जिल्हा स्तरावरील पंचायतीशी संबंधित कोणतीही बाब, त्या त्या वेळी अस्तित्वात असलेल्या कोणत्याही कायद्यान्वये ज्यासाठी दार्जिलिंग गोरखा पहाडी परिषद अस्तित्वात आहे अशा पश्चिम बंगाल राज्यातील दार्जिलिंग जिल्ह्याच्या पहाडी क्षेत्रांना लागू होणार नाही;

(ख) कोणत्याही बाबीचा अन्वयार्थ, ज्यामुळे अशा कायद्यान्वये घटित केलेल्या दार्जिलिंग गोरखा पहाडी परिषदेची कार्य व अधिकार यांना बाधा पोहोचेल, अशा प्रकारे लावण्यात येणार नाही.

^१[(अ) अनुच्छेद २४३घ मधील अनुसूचित जार्तीसाठी जागा राखून ठेवण्यासंबंधातील कोणतीही बाब, अस्त्राचल प्रदेश या राज्याला लागू होणार नाही.]

(४) या संविधानामध्ये काहीही असले तरी,—

(क) खंड (२) च्या उपखंड (क) मध्ये निर्देशिलेल्या राज्य विधानमंडळास, जर त्या राज्याच्या विधानसभेने त्या सभागृहाच्या एकूण सदस्यांच्या बहुमताने आणि त्या सभागृहात उपस्थित असलेल्या व मतदान करणाऱ्या सदस्यांच्या दोन-तृतीयांशापेक्षा कमी असणार नाही एवढ्या बहुमताने, तशा आशयाचा ठराव मंजूर केला तर, खंड (१) मध्ये निर्देशिलेल्या क्षेत्रांखेरीज, कोणतेही असल्यास, त्या राज्यामध्ये या भागाचा कायद्याद्वारे विस्तार करता येईल ;

(ख) संसदेला, कायद्याद्वारे, अशा कायद्यामध्ये विनिर्दिष्ट करण्यात येतील असे अपवाद व फेरबदल यांना अधीन राहून, खंड (१) मध्ये निर्देशिलेल्या अनुसूचित क्षेत्रामध्ये व जनजाति क्षेत्रामध्ये या भागातील तरतुदीचा विस्तार करता येईल, आणि कोणताही असा कायदा, अनुच्छेद ३६८ च्या प्रयोजनांसाठी या संविधानाची सुधारणा असल्याचे मानण्यात येणार नाही.

२४३ठ. विद्यमान कायदे व पंचायती अस्तित्वात राहणे.—या भागामध्ये काहीही असले तरी, संविधान (त्र्याहत्तरावी सुधारणा) अधिनियम, १९९२, याच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी एखाद्या राज्यामध्ये पंचायतीशी संबंधित असलेल्या कोणत्याही कायद्यातील, या भागातील तरतुदीशी विसंगत असलेली कोणतीही तरतूद, सक्षम विधानमंडळाकडून किंवा इतर सक्षम प्राधिकाऱ्याकडून सुधारित किंवा निरसित केली जाईपर्यंत किंवा अशा प्रारंभाच्या दिनांकापासून एक वर्ष पूर्ण होईपर्यंत, यांपैकी जे अगोदरचे असेल तेथवर, अंमलात असण्याचे चालू राहील :

परंतु असे की, अशा प्रारंभाच्या लगतपूर्वी अस्तित्वात असलेल्या सर्व पंचायती, त्या राज्याच्या विधानसभेने किंवा, त्या राज्याची विधानपरिषद असल्यास, त्या राज्याच्या विधानमंडळाच्या प्रत्येक सभागृहाकडून तशा आशयाचा ठराव मंजूर करून त्याद्वारे तत्पूर्वी विसर्जित केलेल्या नसल्यास, त्यांचा कालावधी समाप्त होईपर्यंत अस्तित्वात राहतील.

२४३ण. निवडणुकीसंबंधीच्या बाबींमध्ये न्यायालयांनी हस्तक्षेप करण्यास रोध.—या संविधानामध्ये काहीही असले तरी,—

(क) अनुच्छेद २४३ट अन्वये केलेल्या किंवा केल्याचे अभिप्रेत असलेल्या, मतदारसंघाचे परिसीमन करणे किंवा अशा मतदारसंघामध्ये जागांचे वाटप करणे यांच्याशी संबंधित कोणत्याही कायद्याची विधिग्राह्यता कोणत्याही न्यायालयात प्रश्नास्पद करता येणार नाही ;

(ख) कोणत्याही पंचायतीची कोणतीही निवडणूक राज्य विधानमंडळाने केलेल्या कोणत्याही कायद्याद्वारे किंवा तदन्वये, तरतूद केलेल्या प्राधिकाऱ्याकडे आणि तशा रीतीने, निवडणूक विनंतीअर्ज सादर केल्याखेरीज अन्य रीतीने प्रश्नास्पद करता येणार नाही.]

^१ संविधान (त्र्याएँशीवी सुधारणा) अधिनियम, २००० याच्या कलम २ द्वारे हा खंड समाविष्ट करण्यात आला (८ सप्टेंबर २००० रोजी व तेक्कापासून).

१[भाग नऊ क

नगरपालिका

२४३त. व्याख्या.—या भागात, संदर्भानुसार अन्यथा आवश्यक नसेल तर,—

- (क) “समिती” याचा अर्थ, अनुच्छेद २४३ध अन्वये घटित केलेली समिती, असा आहे ;
- (ख) “जिल्हा” याचा अर्थ, एखाद्या राज्यातील जिल्हा, असा आहे ;
- (ग) “महानगर क्षेत्र” याचा अर्थ, या भागाच्या प्रयोजनासाठी महानगर क्षेत्र म्हणून जाहीर अधिसूचनेद्वारे राज्यपालाने विनिर्दिष्ट केलेले दहा लाख किंवा त्याहून अधिक लोकसंख्या असलेले, एक किंवा अधिक जिल्हे समाविष्ट असलेले आणि दोन किंवा अधिक नगरपालिका किंवा पंचायती किंवा इतर लगतचे क्षेत्र मिळून बनलेले क्षेत्र, असा आहे ;
- (घ) “नगरपालिका क्षेत्र” याचा अर्थ, राज्यपालाने अधिसूचित केले असेल असे नगरपालिकेचे प्रादेशिक क्षेत्र, असा आहे ;
- (ङ) “नगरपालिका” याचा अर्थ, अनुच्छेद २४३थ अन्वये घटित केलेली स्वराज्य संस्था, असा आहे ;
- (च) “पंचायत” याचा अर्थ, अनुच्छेद २४३ख अन्वये घटित केलेली पंचायत असा आहे ;
- (छ) “लोकसंख्या” याचा अर्थ, जिची संबद्ध आकडेवारी प्रसिद्ध करण्यात आली असेल अशा लगतपूर्वीच्या जनगणनेद्वारे निश्चित करण्यात आलेली लोकसंख्या, असा आहे.

२४३थ. नगरपालिका घटित करणे.—(१) या भागाच्या तरतुदीनुसार, प्रत्येक राज्यामध्ये,—

- (क) संक्रमणशील क्षेत्रासाठी म्हणजेच, ग्रामीण क्षेत्रामधून नागरी क्षेत्रामध्ये संक्रमण होत असेल अशा क्षेत्रासाठी एक नगर पंचायत (मग तिला कोणत्याही नावाने संबोधण्यात येवो);
- (ख) थोड्या लहान नागरी क्षेत्रासाठी एखादी नगरपरिषद ; आणि
- (ग) अधिक मोठ्या नागरी क्षेत्रासाठी एखादी महानगरपालिका,

घटित करण्यात येईल :

परंतु असे की, क्षेत्राचा आकार आणि त्या क्षेत्रातील औद्योगिक आस्थापनांकदून पुरविण्यात येणाऱ्या किंवा पुरविण्याचे प्रस्तावित केलेल्या नगरपालिका सेवा आणि राज्यपालाला योग्य वाटतील असे इतर घटक विचारात घेऊन, राज्यपाल जाहीर अधिसूचनेद्वारे जे क्षेत्र औद्योगिक वसाहत म्हणून घोषित करील अशा नागरी क्षेत्रात किंवा त्याच्या भागात या खंडान्वये नगरपालिका घटित करता येणार नाही.

(२) या अनुच्छेदामधील “संक्रमणशील क्षेत्र”, “थोडे लहान नागरी क्षेत्र” किंवा “अधिक मोठे नागरी क्षेत्र” याचा अर्थ, त्या क्षेत्राची लोकसंख्या, तेथील लोकसंख्येची घनता, स्थानिक प्रशासनासाठी निर्माण होणारा महसूल, कृषीतर कार्यक्रमांमधील रोजगाराची टक्केवारी व आर्थिक महत्त्वाचे किंवा राज्यपालाला योग्य वाटतील असे इतर घटक विचारात घेऊन, राज्यपाल या भागाच्या प्रयोजनांसाठी जाहीर अधिसूचनेद्वारे विनिर्दिष्ट करील असे क्षेत्र, असा होतो.;

२४३द. नगरपालिकांची रचना.—(१) खंड (२) मध्ये तरतूद करण्यात आली असेल ती खेरीजकरून, नगरपालिकेतील सर्व जागा, नगरपालिका क्षेत्रातील प्रादेशिक मतदारसंघांमधून थेट निवडणुकीद्वारे निवडलेल्या व्यक्तींद्वारे भरण्यात येतील आणि या प्रयोजनासाठी प्रत्येक नगरपालिका क्षेत्राची, प्रभाग म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या प्रादेशिक मतदारसंघांमध्ये विभागणी करण्यात येईल.

^१ संविधान (चौन्याहत्तरावी सुधारणा) अधिनियम, १९९२ याच्या कलम २ द्वारे हा भाग समाविष्ट करण्यात आला (दिनांक १ जून १९९३ रोजी व तेहापासून).

(भाग नऊ-क—नगरपालिका)

(२) राज्य विधानमंडळ, कायद्याद्वारे—

(क) (एक) नगरपालिका प्रशासनामध्ये विशेष ज्ञान किंवा अनुभव असणाऱ्या व्यक्तींना ;

(दोन) पूर्ण किंवा आंशिक नगरपालिका क्षेत्र समाविष्ट असलेल्या मतदारसंघाचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या लोकसभा सदस्यांना आणि राज्याच्या विधानसभेच्या सदस्यांना ;

(तीन) नगरपालिका क्षेत्रामध्ये मतदार म्हणून नोंदणी झालेल्या राज्यसभा सदस्यांना आणि विधानपरिषद सदस्यांना ;

(चार) अनुच्छेद २४३थ च्या खंड (५) अन्वये घटित करण्यात आलेल्या समित्यांच्या अध्यक्षांना,

नगरपालिकेमध्ये प्रतिनिधित्व देण्यासाठी तरतूद करू शकेल :

परंतु असे की, परिच्छेद (एक) मध्ये निर्देशिलेल्या व्यक्तींना, नगरपालिकेच्या बैठकीमध्ये मतदान करण्याचा अधिकार असणार नाही ;

(ख) नगरपालिकेच्या अध्यक्षाची निवड करण्याच्या रीतीसाठी तरतूद करू शकेल.

२४३थ. प्रभाग समित्या घटित करणे व त्यांची रचना, इत्यादी.—(१) तीन लाख किंवा त्यापेक्षा अधिक लोकसंख्या असणाऱ्या नगरपालिकांच्या प्रादेशिक क्षेत्रामध्ये, एका किंवा अधिक प्रभागांचा समावेश असलेल्या प्रभाग समित्या घटित करण्यात येतील.

(२) राज्य विधानमंडळ, कायद्याद्वारे,—

(क) प्रभाग समित्यांची रचना व त्यांचे प्रादेशिक क्षेत्र ;

(ख) प्रभाग समितीमधील जागा ज्या रीतीने भरावयाच्या ती रीत,

या संबंधात तरतूद करू शकेल.

(३) प्रभाग समितीच्या प्रादेशिक क्षेत्रामधील प्रभागाचे प्रतिनिधित्व करणारा नगरपालिका सदस्य हा, त्या समितीचा सदस्य असेल.

(४) जेव्हा प्रभाग समिती,—

(क) एका प्रभागाची मिळून बनलेली असेल अशा बाबतीत, त्या प्रभागाचे नगरपालिकेमध्ये प्रतिनिधित्व करणारा सदस्य ; किंवा

(ख) दोन किंवा अधिक प्रभागांची मिळून बनलेली असेल अशा बाबतीत, अशा प्रभागांचे नगरपालिकेमध्ये प्रतिनिधित्व करणाऱ्या सदस्यांमधून प्रभाग समितीच्या सदस्यांनी निवडला असेल असा एक सदस्य, हा त्या समितीचा अध्यक्ष असेल.

(५) या अनुच्छेदातील कोणत्याही गोष्टीमुळे, प्रभाग समित्यांव्यतिरिक्त आणखी कोणत्याही समित्या घटित करण्यासाठी कोणतीही तरतूद करण्यास राज्य विधानमंडळास प्रतिबंध होतो, असे मानण्यात येणार नाही.

२४३न. जागांचे आरक्षण.—(१) प्रत्येक नगरपालिकेमध्ये अनुसूचित जार्तीसाठी आणि अनुसूचित जनजार्तीसाठी जागा राखून ठेवण्यात येतील आणि अशा प्रकारे राखून ठेवलेल्या जागांच्या संख्येचे त्या नगरपालिकेमध्ये थेट निवडणुकीद्वारे भरावयाच्या जागांच्या एकूण संख्येशी असलेले प्रमाण हे, शक्य होईल तेथवर, त्या नगरपालिका क्षेत्रामधील अनुसूचित जार्तीच्या किंवा त्या नगरपालिका क्षेत्रातील अनुसूचित जनजार्तीच्या लोकसंख्येचे त्या क्षेत्रातील एकूण लोकसंख्येशी जे प्रमाण असेल, तेच असेल आणि अशा जागांचे नगरपालिकेतील विविध मतदारसंघांमध्ये आढळीपाळीने वाटप करण्यात येईल.

(२) खंड (१) अन्वये राखून ठेवलेल्या जागांच्या एकूण संख्येच्या एक-तृतीयांशापेक्षा कमी नसतील एवढ्या जागा, अनुसूचित जार्तीच्या, किंवा यथास्थिति, अनुसूचित जनजार्तीच्या महिलांसाठी राखून ठेवण्यात येतील.

(भाग नऊ-क—नगरपालिका)

(३) प्रत्येक नगरपालिकेमधील थेट निवडणुकीद्वारे भरावयाच्या जागांच्या एक-तुटीयांशापेक्षा कमी नसतील एवढ्या जागा (अनुसूचित जार्तीच्या व अनुसूचित जनजार्तीच्या महिलांसाठी राखून ठेवलेल्या जागा यांसह) महिलांसाठी राखून ठेवण्यात येतील आणि अशा जागांचे नगरपालिकेतील विविध मतदारसंघांमध्ये आळीपाळीने वाटप करण्यात येईल.

(४) नगरपालिकांमधील अध्यक्षांची पदे, राज्य विधानमंडळ, कायद्याद्वारे, तरतूद करील अशा रीतीने अनुसूचित जाती, अनुसूचित जनजाती आणि महिला यांच्यासाठी राखून ठेवण्यात येतील.

(५) खंड (१) आणि (२) अन्वये जागांचे आरक्षण आणि खंड (४) अन्वये अध्यक्षांच्या पदांचे आरक्षण हे (महिलांसाठी असलेल्या आरक्षणाव्यतिरिक्त), अनुच्छेद ३३४ मध्ये विनिर्दिष्ट केलेला कालावधी समाप्त झाल्यावर निष्प्रभावी होईल.

(६) या भागातील कोणत्याही गोष्टीमुळे, एखाद्या राज्याच्या विधानमंडळास नागरिकांच्या मागासवर्गासाठी कोणत्याही नगरपालिकेमध्ये जागा राखून ठेवण्यासाठी किंवा नगरपालिकांमध्ये अध्यक्षांची पदे राखून ठेवण्यासाठी कोणतीही तरतूद करण्यास प्रतिबंध होणार नाही.

२४३४. नगरपालिकांचा कालावधी, इत्यादी.—(१) प्रत्येक नगरपालिका, त्या त्या वेळी अंमलात असलेल्या कोणत्याही कायद्याअन्वये ती तत्पूर्वीच विसर्जित झाली नसेल तर, तिच्या पहिल्या बैठकीकरिता नियत केलेल्या दिनांकापासून पाच वर्षांपर्यंत अस्तित्वात राहील, त्यापेक्षा अधिक काळ नाही :

परंतु असे की, नगरपालिकेचे विसर्जन करण्यापूर्वी, तिला आपली बाजू मांडण्याची वाजवी संधी देण्यात येईल.

(२) त्या त्या वेळी अंमलात असलेल्या कोणत्याही कायद्यामधील कोणतीही सुधारणा, अशा सुधारणेच्या लगतपूर्वी कार्यरत असलेल्या कोणत्याही पातळीवरील कोणत्याही नगरपालिकेचे विसर्जन करण्याकरिता कारणीभूत होण्याच्या दृष्टीने, खंड (१) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेला तिचा कालावधी समाप्त होईपर्यंत प्रभावी होणार नाही.

(३) एखादी नगरपालिका घटित करण्यासाठीची निवडणूक,—

(क) खंड (१) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेला तिचा कालावधी समाप्त होण्यापूर्वी ;

(ख) तिचे विसर्जन झाल्याच्या दिनांकापासून सहा महिन्यांचा कालावधी समाप्त होण्यापूर्वी,

पूर्ण करण्यात येईल :

परंतु असे की, ज्या कालावधीसाठी विसर्जित नगरपालिका चालू राहिली असती तो उर्वरित कालावधी सहा महिन्यांपेक्षा कमी असेल त्या बाबतीत, अशा कालावधीसाठी नगरपालिका घटित करण्याकरिता या खंडाअन्वये कोणतीही निवडणूक घेण्याची आवश्यकता असणार नाही.

(४) एखाद्या नगरपालिकेचा कालावधी समाप्त होण्यापूर्वी तिचे विसर्जन झाल्यामुळे घटित करण्यात आलेली नगरपालिका ही, जर विसर्जित नगरपालिकेचे विसर्जन झाले नसते तर, खंड (१) अन्वये ज्या उर्वरित कालावधीसाठी ती नगरपालिका अस्तित्वात राहिली असती, तेवढ्याच उर्वरित कालावधीसाठी अस्तित्वात राहील.

२४३५. सदस्यत्वाबाबत अपात्रता.—(१) एखादी व्यक्ती, एखाद्या नगरपालिकेची सदस्य म्हणून निवडली जाण्यास किंवा सदस्य असण्यास, पुढील बाबतीत अपात्र असेल,—

(क) संबंधित राज्य विधानमंडळाच्या निवडणुकांच्या प्रयोजनार्थ त्या त्या वेळी अंमलात असलेल्या कोणत्याही कायद्याद्वारे किंवा त्याअन्वये तिला अशा प्रकारे अपात्र ठरविण्यात आलेले असेल तर :

परंतु असे की, कोणत्याही व्यक्तीस, तिने वयाची एकवीस वर्षे पूर्ण केलेली असल्यास, ती पंचवीस वर्षांपेक्षा कमी वयाची आहे, या कारणास्तव अपात्र ठरवण्यात येणार नाही ;

(ख) राज्य विधानमंडळाने केलेल्या कोणत्याही कायद्याद्वारे किंवा त्याअन्वये तिला अशा प्रकारे अपात्र ठरवण्यात आलेले असेल तर,

(भाग नऊ-क—नगरपालिका)

(२) नगरपालिकेचा एखादा सदस्य, खंड (१) मध्ये नमूद केलेल्या अपात्रतांपैकी कोणत्याही अपात्रतेस अधीन झाला आहे किंवा कसे याबाबत कोणताही प्रश्न निर्माण झाल्यास, तो प्रश्न, राज्य विधानमंडळ, कायद्याद्वारे तरतूद करील अशा प्राधिकाऱ्याकडे व अशा रीतीने निर्णयार्थ सोपविण्यात येईल.

२४३ब. नगरपालिका, इत्यादींचे अधिकार, प्राधिकार आणि जबाबदाऱ्या.—या संविधानाच्या तरतुदीना अधीन राहून, राज्य विधानमंडळ, कायद्याद्वारे,—

(क) नगरपालिकांना स्वराज्य संस्था म्हणून कामे पार पाडणे शक्य व्हावे यादृष्टीने आवश्यक असतील असे अधिकार व प्राधिकार त्यांना देऊ शकेल आणि—

(एक) आर्थिक विकास आणि सामाजिक न्याय यासाठी योजना तयार करण्याच्या ;

(दोन) बाराव्या अनुसूचीमध्ये सूचीबद्ध केलेल्या बाबींसंबंधातील कार्यासह त्यांच्यावर सोपविण्यात आलेली कार्ये पार पाडणे व योजनांची अंमलबजावणी करण्याच्या,

बाबतीत, या कायद्यामध्ये विनिर्दिष्ट करण्यात येतील अशा शर्तीना अधीन राहून, या नगरपालिकांना अधिकार व जबाबदाऱ्या सोपविण्याच्या तरतुदीचा अशा कायद्यामध्ये अंतर्भाव करू शकेल ;

(ख) बाराव्या अनुसूचीमध्ये सूचीबद्ध केलेल्या बाबींसंबंधातील जबाबदाऱ्यांसह त्यांना प्रदान करण्यात आलेल्या जबाबदाऱ्या पूर्ण करणे शक्य व्हावे, यासाठी आवश्यक असतील असे अधिकार व प्राधिकार समितीस देऊ शकेल.

२४३भ. नगरपालिकांचा कर लादण्याचा अधिकार आणि नगरपालिकांचे निधी.—राज्य विधानमंडळ, कायद्याद्वारे, त्या कायद्यात विनिर्दिष्ट करण्यात येईल,—

(क) अशा कार्यपद्धतीनुसार आणि अशा मर्यादांना अधीन राहून, असे कर, शुल्क, पथकर आणि फी आकारण्यास, वसूल करण्यास आणि विनियोजित करण्यास नगरपालिकांना प्राधिकार देऊ शकेल ;

(ख) अशा प्रयोजनांसाठी आणि अशा शर्तीना आणि मर्यादांना अधीन राहून, राज्य शासनाने आकारलेला आणि वसूल केलेला असा कर, शुल्क, पथकर आणि फी नगरपालिकेकडे नेमून देऊ शकेल ;

(ग) असे सहायक अनुदान राज्याच्या एकत्रित निधीतून नगरपालिकांना देण्याची तरतूद करू शकेल ; आणि

(घ) असा निधी, अनुक्रमे नगरपालिकांद्वारे किंवा नगरपालिकांच्यावतीने स्वीकारलेला सर्व पैसा जमाखाती टाकण्यासाठी आणि तसेच त्यातून तो काढून घेण्यासाठी स्थापन करण्याची तरतूद करू शकेल.

२४३म. वित्त आयोग.—(१) अनुच्छेद २४३झा अन्वये घटित केलेला वित्त आयोग, नगरपालिकांच्या आर्थिक स्थितीचेही पुनर्विलोकन करील आणि पुढील बाबींच्या संबंधात राज्यपालाकडे शिफारशी करील :—

(क) पुढील गोष्टींचे नियमन करणारी तत्त्वे—

(एक) या भागान्वये राज्य आणि नगरपालिका यांच्यामध्ये ज्यांची विभागणी करता येईल असे, राज्याकडून आकारले जाणारे कर, शुल्क, पथकर आणि फी यांपासून मिळणाऱ्या निव्वळ उत्पन्नाचे, राज्य आणि नगरपालिकांमध्ये वितरण आणि अशा उत्पन्नातील त्यांच्या त्यांच्या हिश्श्याचे सर्व पातळीवरील नगरपालिकांमध्ये वितरण ;

(दोन) नगरपालिकांकडे नेमून देण्यात येतील किंवा नगरपालिकांकडून विनियोजित केले जातील असे कर, शुल्क, पथकर आणि फी यांचे निर्धारण ;

(भाग नऊ-क—नगरपालिका)

- (तीन) राज्याच्या एकत्रित निधीतून नगरपालिकांना द्यावयाचे सहायक अनुदान ;
- (ख) नगरपालिकांची आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी आवश्यक असलेल्या उपाययोजना ;
- (ग) नगरपालिकेची आर्थिक स्थिती बळकट राहावी म्हणून राज्यपालाने वित्त आयोगाकडे निर्देशिलेली केलेली अन्य कोणतीही बाब.
- (२) राज्यपाल, या अनुच्छेदाअन्वये आयोगाद्वारे करण्यात आलेली प्रत्येक शिफारस आणि त्याबाबत केलेल्या कार्यवाहीचे स्पष्टीकरणात्मक ज्ञापन, राज्याच्या विधानमंडळापुढे मांडण्याची व्यवस्था करील.

२४३य. नगरपालिकांच्या लेख्यांची लेखापरीक्षा.—राज्याच्या विधानमंडळास, नगरपालिकेकडून लेखे ठेवले जाण्याच्या संबंधात आणि अशा लेख्यांच्या लेखापरीक्षेच्या संबंधात कायद्याद्वारे तरतुदी करता येतील.

२४३यक. नगरपालिकांच्या निवडणुका.—(१) नगरपालिकांच्या सर्व निवडणुकांसाठी मतदार याद्या तयार करण्याच्या आणि अशा निवडणुकांचे आयोजन करण्याच्या कामाचे अधीक्षण, संचालन आणि नियंत्रण या बाबी, अनुच्छेद २४३ट मध्ये निर्देशिलेल्या राज्य निवडणूक आयोगाकडे निहित असतील.

(२) संविधानाच्या तरतुदीना अधीन राहून, राज्याचे विधानमंडळ, कायद्याद्वारे, नगरपालिकांच्या निवडणुकांशी संबंधित किंवा निगडित असणाऱ्या सर्व बाबींसाठी तरतूद करील.

२४३यख. संघ राज्यक्षेत्राला लागू असणे.—या भागाच्या तरतुदी, संघ राज्यक्षेत्राला लागू होतील आणि एखाद्या संघ राज्यक्षेत्राला त्या लागू करताना, राज्याच्या राज्यपालाचे निर्देश हे, जणू काही अनुच्छेद २३९ अन्वये नियुक्त करण्यात आलेल्या संघ राज्यक्षेत्राच्या प्रशासकाचे निर्देश असल्याप्रमाणे आणि राज्याच्या विधानमंडळाचे किंवा विधानसभेचे निर्देश हे, जणू काही, विधानसभा असलेल्या संघ राज्यक्षेत्राच्या संबंधातील त्या विधानसभेचे निर्देश असल्याप्रमाणे प्रभावी होतील :

परंतु असे की, राष्ट्रपती, जाहीर अधिसूचनेद्वारे, असा निर्देश देऊ शकेल की, या भागाच्या तरतुदी, त्या अधिसूचनेत तो विनिर्दिष्ट करील अशा अपवादांना आणि फेरबदलांना अधीन राहून, कोणत्याही संघ राज्यक्षेत्राला किंवा त्याच्या भागाला लागू होतील.

२४३यग. विवक्षित क्षेत्रांना हा भाग लागू नसणे.—(१) या भागातील कोणतीही बाब, अनुच्छेद २४४ च्या खंड (१) मध्ये निर्देशिलेल्या अनुसूचित क्षेत्रांना आणि खंड (२) मध्ये निर्देशिलेल्या जनजाति क्षेत्रांना लागू होणार नाही.

(२) या भागातील कोणत्याही बाबीचा अन्वयार्थ पश्चिम बंगाल राज्यातील दार्जिलिंग जिल्ह्याच्या पहाडी क्षेत्रांसाठी त्या त्या वेळी अंमलात असलेल्या कोणत्याही कायद्यान्वये घटित केलेल्या दार्जिलिंग गुरखा पहाडी परिषदेची कार्ये व अधिकार यांना बाधा पोहोचेल, अशा प्रकारे लावण्यात येणार नाही.

(३) या संविधानामध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, संसदेला, कायद्याद्वारे, अशा कायद्यामध्ये विनिर्दिष्ट करण्यात येतील असे अपवाद व फेरबदल यांना अधीन राहून, खंड (१) मध्ये निर्देशिलेल्या अनुसूचित क्षेत्रांमध्ये व जनजाति क्षेत्रांमध्ये या भागातील तरतुदीचा विस्तार करता येईल आणि असा कोणताही कायदा, अनुच्छेद ३६८ च्या प्रयोजनांसाठी या संविधानाची सुधारणा असल्याचे मानण्यात येणार नाही.

२४३यघ. जिल्हा नियोजन समिती.—(१) प्रत्येक राज्यामध्ये जिल्हा पातळीवर, त्या जिल्ह्यातील पंचायती आणि नगरपालिका यांनी तयार केलेल्या योजना एकत्रित करण्यासाठी आणि संपूर्ण जिल्ह्याची एकच प्रारूप विकास योजना तयार करण्यासाठी, एक जिल्हा नियोजन समिती घटित करण्यात येईल.

(भाग नऊ-क—नगरपालिका)

(२) एखाद्या राज्याचे विधानमंडळ, कायद्याद्वारे, पुढील बाबीच्या संबंधात तरतूद करू शकेल :—

- (क) जिल्हा नियोजन समितीची रचना ;
- (ख) अशा समितीमधील जागा ज्या रीतीने भरण्यात येतील ती रीत :

परंतु असे की, अशा समितीच्या सदस्यांच्या एकूण संख्येच्या चार-पंचमांशापेक्षा कमी नसतील इतके सदस्य जिल्हा पातळीवर पंचायतीच्या आणि त्या जिल्ह्यामधील नगरपालिकांच्या निवडून आलेल्या सदस्यांद्वारे व त्यांच्यामधून, त्या जिल्ह्यातील ग्रामीण क्षेत्रांच्या आणि नागरी क्षेत्रांच्या लोकसंख्येच्या गुणोत्तराच्या प्रमाणात निवडण्यात येतील ;

(ग) जिल्हा नियोजनाच्या संबंधातील जी कामे अशा समित्यांना नेमून देता येतील ती कामे ;

(घ) अशा समित्यांचे अध्यक्ष ज्या रीतीने निवडण्यात येतील ती रीत.

(३) प्रत्येक जिल्हा नियोजन समिती, प्रारूप विकास योजना तयार करताना,—

(क) पुढील बाबी विचारात घेईल :—

(एक) जागेसंबंधीचे नियोजन, पाण्याचे वाटप आणि इतर भौतिक व नैसर्गिक साधनसंपत्ती, मूलभूत सोर्योंचा एकात्मीकृत विकास आणि पर्यावरण संरक्षण यांसह पंचायती आणि नगरपालिका यांच्यामधील सामाईक हितसंबंधाच्या बाबी ;

(दोन) उपलब्ध साधनसंपत्तीची-मग ती वित्तीय असो अथवा अन्य असो-व्याप्ती व प्रकार ;

(ख) राज्यपाल, आदेशाद्वारे, विनिर्दिष्ट करील, अशा संस्था आणि संघटना यांच्याशी सल्लामसलत करील.

(४) प्रत्येक जिल्हा नियोजन समितीचे अध्यक्ष, अशा समितीने शिफारस केल्याप्रमाणे असलेली विकास योजना राज्य शासनाकडे पाठवील.

२४३यड. महानगर नियोजन समिती.—(१) प्रत्येक महानगर क्षेत्रामध्ये, संपूर्ण महानगर क्षेत्रासाठी एक प्रारूप विकास योजना तयार करण्याकरिता एक महानगर नियोजन समिती घटित करण्यात येईल.

(२) राज्याचे विधानमंडळ, कायद्याद्वारे, पुढील बाबीच्या संबंधात तरतूद करू शकेल :—

(क) महानगर नियोजन समित्यांची रचना ;

(ख) अशा समित्यांमधील जागा ज्या रीतीने भरण्यात येतील ती रीत :

परंतु असे की, अशा समितीच्या सदस्यांच्या दोन-तृतीयांशापेक्षा कमी नसतील इतके सदस्य, त्या महानगर क्षेत्रांमधील नगरपालिकांच्या निवडून आलेल्या सदस्यांद्वारे व त्यांच्यामधून आणि पंचायतीच्या सभाध्यक्षांद्वारे व त्यांच्यामधून, त्या क्षेत्राच्या नगरपालिकांच्या आणि पंचायतींच्या लोकसंख्येच्या गुणोत्तराच्या प्रमाणात निवडण्यात येतील ;

(ग) अशा समित्यांना नेमून देण्यात आलेली कार्य पार पाडण्यासाठी आवश्यक वाटेल असे, भारत सरकारचे व राज्य शासनाचे आणि अशा संघटनांचे व संस्थांचे अशा समित्यांमधील प्रतिनिधित्व ;

(घ) अशा समित्यांना नेमून देण्यात येतील अशी, त्या महानगर क्षेत्रांचे नियोजन व समन्वय यांच्या संबंधातील कार्य ;

(ङ) अशा समित्यांचे अध्यक्ष ज्या रीतीने निवडण्यात येतील ती रीत ;

(भाग नऊ-क—नगरपालिका)

(३) प्रत्येक महानगर नियोजन समिती, प्रारूप विकास योजना तयार करताना,—

(क) पुढील गोष्टी विचारात घेईल :—

(एक) महानगर क्षेत्रातील नगरपालिका आणि पंचायती यांनी तयार केलेल्या योजना ;

(दोन) त्या क्षेत्रांचे समन्वित जागाविषयक नियोजन, पाण्याचे वाटप आणि इतर भौतिक व नैसर्गिक साधनसंपत्ती, मूलभूत सोर्योंचा एकात्मीकृत विकास आणि पर्यावरण संरक्षण यांसह, नगरपालिका आणि पंचायती यांच्यामधील सामाईक हितसंबंधाच्या बाबी ;

(तीन) भारत सरकारने आणि राज्य शासनाने ठरवून दिलेली एकूण उद्दिष्टे आणि अग्रक्रम ;

(चार) भारत सरकारच्या आणि राज्य शासनाच्या अभिकरणांद्वारे महानगर क्षेत्रात करण्यात येण्याचा संभव असलेल्या गुंतवणुकीची आणि इतर उपलब्ध साधनसंपत्ती-मग ती वित्तीय असो अथवा अन्य असो-व्याप्ती व स्वरूप ;

(ख) राज्यपाल, आदेशाद्वारे विनिर्दिष्ट करील अशा संस्था व संघटना यांच्याशी सल्लामसलत करील ;

(४) प्रत्येक महानगर नियोजन समितीचा अध्यक्ष, अशा समितीने शिफारस केल्याप्रमाणे असलेली विकास योजना राज्य शासनाकडे पाठवील.

२४३ यच. विद्यमान कायदे व नगरपालिका अस्तित्वात राहणे.—या भागामध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, संविधान (चौच्याहत्तरावी सुधारणा) अधिनियम, १९९२ याच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी राज्यामध्ये अंमलात असलेल्या, नगरपालिकांशी संबंधित अशा कोणत्याही कायद्यातील, या भागातील तरतुदीशी विसंगत असलेली कोणतीही तरतूद ही, सक्षम विधानमंडळाकडून किंवा, इतर सक्षम प्राधिकाऱ्याकडून सुधारित किंवा निरसित केली जाईपर्यंत, किंवा अशा प्रारंभाच्या दिनांकापासून एक वर्ष पूर्ण होईपर्यंत, यापेकी जे अगोदरचे असेल तोपर्यंत, अंमलात असण्याचे चालू राहील :

परंतु असे की, अशा प्रारंभाच्या लगतपूर्वी अस्तित्वात असलेल्या सर्व नगरपालिका, त्या राज्याच्या विधानसभेकडून किंवा त्या राज्याची विधानपरिषद असल्यास, त्या राज्याच्या विधानमंडळाच्या प्रत्येक सभागृहाकडून, तशा आशयाचा ठराव मंजूर करून त्याद्वारे, तत्पूर्वीच विसर्जित केलेल्या नसल्यास, त्यांचा कालावधी समाप्त होईपर्यंत अस्तित्वात राहतील.

२४३यछ. निवडणुकीसंबंधीच्या बाबीमध्ये न्यायालयांनी हस्तक्षेप करण्यास रोध.—या संविधानात काहीही अंतर्भूत असले तरी,—

(क) अनुच्छेद २४३यक अन्वये केलेले किंवा करण्याचे अभिप्रेत असलेले, मतदारसंघाचे परिसीमन किंवा अशा मतदारसंघांमध्ये जागांची वाटणी यांच्याशी संबंधित असलेल्या कोणत्याही कायद्याची विधिग्राह्यता कोणत्याही न्यायालयात प्रश्नास्पद करता येणार नाही ;

(ख) कोणत्याही नगरपालिकेची कोणतीही निवडणूक, राज्य विधानमंडळाने केलेल्या कोणत्याही कायद्याद्वारे किंवा तदन्वये, तरतूद केलेल्या अशा प्राधिकाऱ्याकडे आणि तशा रीतीने, निवडणूक विनंती अर्ज सादर केल्याखेरीज, अन्य रीतीने प्रश्नास्पद करता येणार नाही.]

१ भाग नऊ ख
सहकारी संस्था

२४ इयज. व्याख्या.—या भागात, संदर्भानुसार अन्यथा आवश्यक नसेल तर,—

(क) “प्राधिकृत व्यक्ती” याचा अर्थ, अनुच्छेद २४ इयथ मध्ये त्या अर्थाने निर्दिष्ट केलेली व्यक्ती, असा आहे.

(ख) “मंडळ” याचा अर्थ, ज्याच्याकडे एखाद्या सहकारी संस्थेच्या कारभाराच्या व्यवस्थापनाचे संचालन व नियंत्रण सोपविण्यात आलेले असेल, असे त्या सहकारी संस्थेचे संचालक मंडळ किंवा नियामक मंडळ—मग ते कोणत्याही नावाने संबोधण्यात येवो— असा आहे ;

(ग) “सहकारी संस्था” याचा अर्थ, कोणत्याही राज्यात त्या त्या वेळी अंमलात असलेल्या सहकारी संस्थांशी संबंधित कोणत्याही कायद्यान्वये नोंदणी केलेली किंवा नोंदणी केली असल्याचे मानण्यात आलेली संस्था, असा आहे ;

(घ) “बहुराज्यीय सहकारी संस्था” याचा अर्थ, एका राज्यापुरती उद्दिष्टे मर्यादित नसलेली आणि अशा सहकारी संस्थांशी संबंधित, त्या त्या वेळी अंमलात असलेल्या कोणत्याही कायद्यान्वये नोंदणी केलेली किंवा नोंदणी केली असल्याचे मानण्यात आलेली संस्था, असा आहे ;

(ङ) “पदाधिकारी” याचा अर्थ, सहकारी संस्थेचा अध्यक्ष, उपाध्यक्ष, सभाध्यक्ष, उप सभाध्यक्ष, सचिव किंवा कोषापाल, असा आहे आणि त्यात, कोणत्याही सहकारी संस्थेच्या मंडळाने निवडून द्यावयाच्या अन्य कोणत्याही व्यक्तीचा समावेश होतो ;

(च) “निबंधक” याचा अर्थ, बहुराज्यीय सहकारी संस्थांच्या संबंधात, केंद्र सरकारने नियुक्त केलेला केंद्रीय निबंधक आणि सहकारी संस्थांच्या संबंधात, राज्य विधानमंडळाने केलेल्या कायद्यान्वये राज्य शासनाने नियुक्त केलेला सहकारी संस्थांचा निबंधक, असा आहे ;

(छ) “राज्य अधिनियम” याचा अर्थ, राज्य विधानमंडळाने केलेला कोणताही कायदा, असा आहे ;

(ज) “राज्यस्तरीय सहकारी संस्था” याचा अर्थ, संपूर्ण राज्यभर कार्यक्षेत्र असलेली आणि राज्य विधानमंडळाने केलेल्या कोणत्याही कायद्यात, त्या अर्थाने व्याख्या केलेली सहकारी संस्था, असा आहे ;

२४ इयझ. सहकारी संस्थांचे विधिसंस्थापन.—या भागाच्या तरतुदीना अधीन राहून, राज्य विधानमंडळास, कायद्याद्वारे, स्वेच्छापूर्वक निर्मिती, लोकशाही पद्धतीचे सदस्यीय नियंत्रण, सदस्यांचा आर्थिक सहभाग आणि स्वायत्त कारभार या तत्त्वांवर आधारित सहकारी संस्थांचे विधिसंस्थापन, विनियमन व समापन यांबाबत तरतुदी करता येतील.

२४ इयज. मंडळाच्या सदस्यांची व त्याच्या पदाधिकाऱ्यांची संख्या व त्यांचा पदावधी.—(१) राज्य विधानमंडळ कायद्याद्वारे तरतुद करील इतक्या संचालकांचा, मंडळात अंतर्भाव असेल :

परंतु असे की, सहकारी संस्थेच्या संचालकांची कमाल संख्या एकवीसपेक्षा अधिक असणार नाही :

परंतु आणखी असे की, राज्य विधानमंडळ, कायद्याद्वारे, व्यक्तिगत सदस्यांचा आणि अनुसूचित जातीच्या किंवा अनुसूचित जनजातीच्या वर्गातील व महिला प्रवर्गातील सदस्यांचा अंतर्भाव असलेल्या प्रत्येक सहकारी संस्थेच्या मंडळावर, अशा अनुसूचित जातीच्या किंवा अनुसूचित जनजातीच्या सदस्यांकरिता एक जागा आणि महिला सदस्यांकरिता दोन जागा राखून ठेवण्याची तरतुद करील.

(२) मंडळाच्या निवडून आलेल्या सदस्यांचा व त्याच्या पदाधिकाऱ्यांचा पदावधी, निवडून आल्याच्या दिनांकापासून पाच वर्षे इतका असेल आणि पदाधिकाऱ्यांचा पदावधी हा, मंडळाच्या अवधी बरोबरच संपेल :

परंतु असे की, मंडळ, ज्या वर्गातील सदस्याच्या बाबतीत नैमित्तिक रिक्त पद निर्माण झाले असेल ते नैमित्तिक रिक्त पद, जर मंडळाचा अवधी त्याच्या मूळ अवधीच्या निम्म्यापेक्षा कमी राहिला असेल तर, त्याच वर्गातील सदस्यांमधून नामनिर्देशनाद्वारे भरू शकेल.

* संविधान (सत्याग्रहावावी सुधारणा) अधिनियम, २०११ याच्या कलम ४ द्वारे भाग समाविष्ट करण्यात आला. (१२ जानेवारी २०१२ रोजी व तेह्वापासून).

(भाग नऊ ख-सहकारी संस्था)

(३) राज्य विधानमंडळ, बँक व्यवसाय, व्यवस्थापन, वित्तव्यवस्था या क्षेत्रांमधील अनुभव असलेल्या किंवा सहकारी संस्थेच्या मंडळाचे सदस्य म्हणून, अशा संस्थेने हाती घेतलेल्या उद्दिष्टांशी आणि कार्याशी संबंधित अन्य कोणत्याही क्षेत्रातील विशेष ज्ञान असलेल्या व्यक्तींना, मंडळाचे सदस्य म्हणून स्वीकृत करण्यासाठी कायद्याद्वारे, तरतुदी करील :

परंतु असे की, खंड (१) च्या पहिल्या परंतुकामध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या एकवीस संचालकांव्यतिरिक्त, अशा स्वीकृत केलेल्या सदस्यांची संख्या, दोनपेक्षा अधिक असणार नाही :

परंतु आणखी असे की, असे स्वीकृत सदस्य, सहकारी संस्थेच्या कोणत्याही निवडणुकीत सदस्य या नात्याने मतदान करण्यास किंवा मंडळाचे पदाधिकारी म्हणून निवडून येण्यास पात्र असणार नाहीत :

परंतु तसेच, सहकारी संस्थेचे कार्यलक्ष्यी संचालक हे, मंडळाचे देखील सदस्य असतील आणि असे सदस्य, खंड (१) च्या पहिल्या परंतुकामध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या संचालकांच्या एकूण संख्येची गणना करण्याच्या प्रयोजनार्थ वगळण्यात येतील.

२४३यट. मंडळाच्या सदस्यांची निवडणूक.—(१) राज्य विधानमंडळाने केलेल्या कोणत्याही कायद्यात काहीही अंतर्भूत असले तरी, मावळत्या मंडळाच्या सदस्यांचा पदावधी समाप्त झाल्यावर, नव्याने निवडून आलेले मंडळाचे सदस्य लगेच पदग्रहण करतील, याची सुनिश्चित होण्यासाठी संचालक मंडळाचा अवधी संपण्यापूर्वी मंडळाची निवडणूक घेतली जाईल.

(२) सहकारी संस्थांच्या सर्व निवडणुकांसाठी मतदार याद्या तयार करण्याच्या कामाचे अधीक्षण, संचालन व नियंत्रण आणि अशा निवडणुकांचे आयोजन, या बाबी, राज्य विधानमंडळ, कायद्याद्वारे तरतूद करील अशा प्राधिकरणाकडे किंवा निकायाकडे निहित असतील :

परंतु असे की, राज्य विधानमंडळ, अशा निवडणुका घेण्याच्या कार्यपद्धतीची व मार्गदर्शकतत्त्वांची कायद्याद्वारे, तरतूद करील.

२४३यट. मंडळाचे निष्ठभावन व निलंबन आणि अंतरिम व्यवस्थापन.—(१) त्या त्या वेळी अंमलात असलेल्या कोणत्याही कायद्यामध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, कोणत्याही मंडळास, सहा महिन्यांपेक्षा अधिक कालावधीकरिता निष्ठभावित केले जाणार नाही किंवा त्यास निलंबनाधीन ठेवले जाणार नाही :

परंतु असे की,—

(एक) मंडळाने कसूर करणे सातत्याने चालू ठेवले असेल ; किंवा

(दोन) आपल्या कर्तव्यपालनात निष्काळजीपणा केला असेल ; किंवा

(तीन) त्या मंडळाने, सहकारी संस्थेच्या किंवा तिच्या सदस्यांच्या हितास बाधा पोहचवणारी कोणतीही कृती केली असेल, किंवा

(चार) त्या मंडळाच्या रचनेत किंवा कार्यात कोणतीही कोंडी निर्माण झाली असेल ; किंवा

(पाच) अनुच्छेद २४३यट च्या खंड (२) अन्वये राज्य विधानमंडळाने कायद्याद्वारे तरतूद केलेल्या प्राधिकरणाने किंवा निकायाने राज्य अधिनियमाच्या तरतुदीनुसार निवडणुका घेण्यात कसूर केली असेल तर,

अशा मंडळाला निष्ठभावित करता येईल किंवा त्याला निलंबनाधीन ठेवता येईल :

परंतु आणखी असे की, शासनाने कोणतेही भाग धारण केलेले नसतील किंवा कर्ज किंवा वित्तीय सहाय्य किंवा कोणतीही हमी दिलेली नसेल त्याबाबतीत, अशा कोणत्याही सहकारी संस्थेचे मंडळ निष्ठभावित केले जाणार नाही किंवा ते निलंबनाधीन ठेवले जाणार नाही :

परंतु तसेच, बँक व्यवसाय करणाऱ्या एखाद्या सहकारी संस्थेच्या बाबतीत, बँक व्यवसाय विनियमन अधिनियम, १९४९ याच्या तरतुदीदेखील लागू असतील :

परंतु असेही की, बहुराज्यीय सहकारी संस्था वगळता, बँक व्यवसाय करणाऱ्या एखाद्या सहकारी संस्थेच्या बाबतीत, या खंडाच्या तरतुदी, जणु काही “सहा महिने” या मजकुराएवजी “एक वर्ष” हा मजकूर दाखल करण्यात आला असल्याप्रमाणे, अंमलात येतील.

(२) एखादे मंडळ निष्ठभावित केल्यास, अशा सहकारी संस्थेचा कारभार पाहण्यासाठी नियुक्त केलेला प्रशासक, खंड (१) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या कालावधीच्या आत निवडणुका घेण्याची व्यवस्था करील आणि निवडून आलेल्या मंडळाकडे व्यवस्थापन सुपूर्द करील.

(३) राज्य विधानमंडळास, कायद्याद्वारे, प्रशासकाच्या सेवाशर्तीची तरतूद करता येईल.

(भाग नं. ५-सहकारी संस्था)

२४३यड. सहकारी संस्थेच्या लेखापरीक्षा.—(१) राज्य विधानमंडळास, सहकारी संस्थेकडून लेखे ठेवले जाण्याच्या संबंधात आणि प्रत्येक वित्तीय वर्षात किमान एकदा अशा लेख्यांची लेखापरीक्षा करण्याच्या संबंधात कायद्याद्वारे, तरतुदी करता येतील.

(२) राज्य विधानमंडळ, सहकारी संस्थांच्या लेख्यांची लेखापरीक्षा करण्यासाठी पात्र असतील असे लेखापरीक्षक व लेखापरीक्षा करणाऱ्या संस्था यांची किमान अर्हता व अनुभव कायद्याद्वारे, निर्धारित करील.

(३) प्रत्येक सहकारी संस्था, त्या सहकारी संस्थेच्या सर्वसदस्य मंडळाने नियुक्त केलेल्या, खंड (२) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या लेखापरीक्षकाकडून किंवा लेखापरीक्षा करणाऱ्या संस्थेकडून लेखापरीक्षा करून घेईल :

परंतु असे को, राज्य शासनाने किंवा याबाबतीत राज्य शासनाकडून प्राधिकृत करण्यात आलेल्या प्राधिकाऱ्याने मान्यता दिलेल्या नामिकेवरील लेखापरीक्षकांची किंवा लेखापरीक्षा करणाऱ्या संस्थांची नियुक्ती करण्यात येईल.

(४) प्रत्येक सहकारी संस्थेच्या लेख्यांची, असे लेखे ज्या वित्तीय वर्षाशी संबंधित असतील ते वित्तीय वर्ष संपण्यापूर्वी सहा महिन्यांच्या आत लेखापरीक्षा केली जाईल.

(५) राज्य अधिनियमाद्वारे व्याख्या करण्यात येईल अशा शिखर सहकारी संस्थेच्या लेख्यांचा लेखापरीक्षा अहवाल, राज्य विधानमंडळ कायद्याद्वारे तरतूद करील अशा रीतीने, राज्य विधानमंडळापुढे ठेवण्यात येईल.

२४३यड. सर्वसदस्य मंडळाची सभा बोलावणे.—राज्य विधानमंडळास, कायद्यात तरतूद केल्याप्रमाणे कामकाज चालविण्यासंबंधी, वित्तीय वर्ष संपण्यापूर्वी सहा महिन्यांच्या कालावधीच्या आत, प्रत्येक सहकारी संस्थेची, सर्वसदस्य मंडळाची वार्षिक सभा बोलावता येईल, अशा तरतुदी कायद्याद्वारे, करता येतील.—

२४३यण. सदस्यांचा माहिती मिळण्याचा अधिकार.—(१) राज्य विधानमंडळास, सहकारी संस्थेने तिच्या सदस्यांबरोबर नियमित कामकाज करताना ठेवलेली पुस्तके, माहिती व लेखे, त्या सहकारी संस्थेच्या प्रत्येक सदस्याला पहावयास मिळण्याची तरतूद कायद्याद्वारे, करता येईल.

(२) राज्य विधानमंडळास, कायद्याद्वारे, सदस्यांची किमान आवश्यक उपस्थिती या संबंधात तरतूद करून सहकारी संस्थांच्या व्यवस्थापनामध्ये सदस्यांचा सहभाग सुनिश्चित करण्यासाठी आणि अशा कायद्यात तरतूद करण्यात येईल अशा किमान स्तरावरील सेवांचा वापर करण्यासाठी तरतूद करता येईल.

(३) राज्य विधानमंडळास, कायद्याद्वारे, सहकारी संस्थेच्या सदस्यांसाठी सहकार शिक्षणाची व प्रशिक्षणाची तरतूद करता येईल.

२४३यत. विवरण.—प्रत्येक सहकारी संस्था, राज्य शासनाने पदनिर्देशित केलेल्या प्राधिकाऱ्याकडे प्रत्येक वित्तीय वर्ष संपण्यापूर्वी सहा महिन्यांच्या आत, पुढील बाबीसह विवरणे सादर करील :

(क) तिच्या कार्याचा वार्षिक अहवाल ;

(ख) तिच्या लेख्यांचे लेखापरीक्षित विवरणपत्र ;

(ग) सहकारी संस्थेच्या सर्वसदस्य मंडळाने मान्यता दिलेली शिल्लक रकमेच्या विनियोगासंबंधीची योजना ;

(घ) सहकारी संस्थेच्या उप-विधीच्या कोणत्याही सुधारणा असल्यास त्याची सूची ;

(ड.) तिच्या सर्वसदस्य मंडळाची सभा आयोजित करण्याच्या दिनांकासंबंधीची घोषणा आणि नियत होतील तेव्हा निवडणुका घेणे ; आणि

(च) राज्य अधिनियमाच्या कोणत्याही तरतुदीनुसार निबंधकाने मागितलेली इतर कोणतीही माहिती.

२४३यथ. अपराध व शास्ती.—(१) राज्य विधानमंडळास, सहकारी संस्थेशी संबंधित अपराधांकरिता आणि अशा अपराधांच्या शास्तीकरिता कायद्याद्वारे, तरतुदी करता येतील.

(२) राज्य विधानमंडळाने खंड (१) अन्वये केलेल्या कायद्यात, पुढील कृती वा अकृतीचा अपराध म्हणून समावेश असेल :—

(क) सहकारी संस्थेने किंवा तिच्या अधिकाऱ्याने किंवा सदस्याने हेतुपुरस्सर खोटे विवरणपत्र करणे किंवा खोटी माहिती पुरवणे किंवा राज्य अधिनियमाच्या तरतुदीन्वये यासंबंधात प्राधिकृत केलेल्या व्यक्तीने, कोणत्याही व्यक्तीकडून मागविलेली कोणतीही माहिती त्या कोणत्याही व्यक्तीने हेतुपुरस्सर न पुरवणे ;

(ख) कोणत्याही व्यक्तीने हेतुपुरस्सर किंवा कोणत्याही वाजवी सब्बोशिवाय, राज्य अधिनियमाच्या तरतुदीन्वये काढलेले कोणतेही समन्स, मागणीपत्र किंवा कायदेशीर लेखी आदेश, यांची अवज्ञा करणे ;

(ग) कोणत्याही नियोक्त्याने, सहकारी संस्थेच्या कर्मचाऱ्याकडून त्याने वजात केलेली रक्कम, ज्या दिनांकास ती वजात केली असेल त्या दिनांकापासून चौदा दिवसांच्या कालावधीत सहकारी संस्थेकडे भरणा करण्यात कोणत्याही कारणाशिवाय कसूर करणे ;

(घ) सहकारी संस्थेचा अधिकारी किंवा परिरक्षक असलेल्या कोणत्याही अधिकाऱ्याने किंवा परिरक्षकाने सहकारी संस्थेच्या मालकीची पुस्तके, लेखे, दस्तऐवज, अभिलेख, रोकड, प्रतिभूती व इतर मालमत्ता प्राधिकृत व्यक्तीच्या हवाली करण्यात हेतुपुरस्सर कसूर करणे ; आणि

(ड.) कोणत्याही व्यक्तीने मंडळाच्या सदस्यांच्या किंवा पदाधिकाऱ्यांच्या निवडणुकीपूर्वी, निवडणुकीदरम्यान किंवा निवडणुकीनंतर, कोणत्याही भ्रष्ट आचरणाचा अवलंब करणे.

२४३यद. बहुराज्यीय सहकारी संस्थांना लागू असणे.—“राज्य विधानमंडळ”, “राज्य अधिनियम” किंवा “राज्य शासन” यासंबंधीच्या कोणत्याही निर्देशाचा अन्वयार्थ, अनुक्रमे “संसदेचा”, “केंद्रीय अधिनियमाचा” किंवा “केंद्र सरकारचा” तो निर्देश आहे, असा लावला जाईल, या फेरबदलास अधीन राहून या भागाच्या तरतुदी, बहुराज्यीय सहकारी संस्थांना लागू होतील.

२४३यथ. संघ राज्यक्षेत्रांना लागू असणे.—या भागाच्या तरतुदी संघ राज्यक्षेत्रांना लागू होतील आणि विधानसभा नसलेल्या एखाद्या संघ राज्यक्षेत्राला त्या लागू करताना, राज्याच्या विधानमंडळासंबंधीचे निर्देश हे, जणू काही अनुच्छेद २३९ अन्वये नियुक्त करण्यात आलेल्या त्या संघ राज्यक्षेत्राच्या प्रशासकासंबंधीचे निर्देश असल्याप्रमाणे आणि विधानसभा असलेल्या एखाद्या संघ राज्यक्षेत्राच्या बाबतीत, त्या विधानसभे- संबंधीचे निर्देश असल्याप्रमाणे लागू होतील :

परंतु असे की, राष्ट्रपती, राजपत्रातील अधिसूचनेद्वारे असा निर्देश देऊ शकेल की, या भागाच्या तरतुदी, त्या अधिसूचनेत तो विनिर्दिष्ट करील त्याप्रमाणे, कोणत्याही संघ राज्यक्षेत्राला किंवा त्याच्या कोणत्याही भागाला लागू होणार नाहीत.

२४३यन. विद्यमान कायदे पुढे चालू राहणे.—या भागामध्ये काहीही असले तरीही, संविधान (सत्याणवावी सुधारणा) अधिनियम, २०११, याच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी राज्यामध्ये अंमलात असलेल्या सहकारी संस्थांशी संबंधित अशा कोणत्याही कायद्यातील, या भागाच्या तरतुदीशी विसंगत असलेली कोणतीही तरतूद ही, सक्षम विधानमंडळाकडून किंवा इतर सक्षम प्राधिकरणाकडून सुधारित किंवा निरसित केली जाईपर्यंत किंवा अशा प्रारंभाच्या दिनांकापासून एक वर्ष पूर्ण होईपर्यंत, यांपैकी जे अगोदरचे असेल तोपर्यंत, अंमलात असण्याचे चालू राहील.]

भाग दहा

अनुसूचित व जनजाति क्षेत्रे

२४४. अनुसूचित व जनजाति क्षेत्रे यांचे प्रशासन.—(१) पाचव्या अनुसूचीच्या तरतुदी, ^२[आसाम, ^३[^४[मेघालय, त्रिपुरा व मिश्रोरम]] ही राज्ये] वगळता] ^{५***} अन्य कोणत्याही राज्यातील अनुसूचित क्षेत्रे व अनुसूचित जनजाती यांचे प्रशासन व नियंत्रण यांच्या बाबतीत लागू असतील.

(२) सहाव्या अनुसूचीच्या तरतुदी, ^२[आसाम, ^३[^४[मेघालय, त्रिपुरा व मिश्रोरम]] या राज्यांतील] जनजाति क्षेत्रांच्या प्रशासनाच्या बाबतीत लागू असतील.

^६[२४४क. आसाममधील विविक्षित जनजाति क्षेत्रे समाविष्ट असलेले स्वायत्त राज्य बनवणे आणि त्याकरता स्थानिक विधानमंडळाची किंवा मंत्रिपरिषदेची किंवा दोन्हीची निर्मिती.—(१) या संविधानात काहीही असले तरी, संसदेला, कायद्याद्वारे, आसाम राज्यात, सहाव्या अनुसूचीतील २० व्या परिच्छेदासोबत जोडलेल्या तक्त्यातील ^७[भाग एक] यामध्ये विनिर्दिष्ट केलेली सर्व किंवा त्यांपैकी कोणतीही जनजाति क्षेत्रे (संपूर्णतः किंवा अंशतः) समाविष्ट असलेले स्वायत्त राज्य बनवता येईल आणि त्याकरता—

(क) त्या स्वायत्त राज्याचे विधानमंडळ म्हणून कार्य करणारा एक निकाय,—मग तो निवडून द्यावयाचा असो किंवा अंशतः नामनिर्देशित करावयाचा व अंशतः निवडून द्यावयाचा असो— किंवा

(ख) एक मंत्रिपरिषद,

किंवा दोन्ही निर्माण करता येतील व प्रत्येक बाबतीत, कायद्यामध्ये विनिर्दिष्ट केली जाईल अशी त्यांची घटना, अधिकार व कार्य राहतील.

(२) खंड (१) मध्ये निर्देशिलेल्या अशा कोणत्याही कायद्याद्वारे, विशेषत :—

(क) राज्य सूचीत किंवा समवर्ती सूचीत नमूद केलेल्या ज्या बाबीसंबंधी स्वायत्त राज्याच्या विधानमंडळास, त्याच्या संपूर्ण किंवा कोणत्याही भागाकरता कायदे करण्याचा अधिकार असेल, त्या बाबी विनिर्दिष्ट करता येतील—मग तो अधिकार आसाम राज्याच्या विधानमंडळास वगळून असो किंवा अन्यथा असो ;

(ख) स्वायत्त राज्याच्या कार्यकारी अधिकाराच्या व्याप्तीत ज्या बाबी येतील, त्या बाबी निश्चित करता येतील ;

(ग) आसाम राज्याने बसवलेल्या कोणत्याही कराचे उत्पन्न स्वायत्त राज्याकडून प्राप्त झाल्याचे जेथवर मानता येईल तेथवर, ते त्या स्वायत्त राज्यास नेमून दिले जावे, अशी तरतूद करता येईल ;

(घ) या संविधानाच्या कोणत्याही अनुच्छेदातील एखाद्या राज्यासंबंधीच्या कोणत्याही निर्देशामध्ये त्या स्वायत्त राज्यासंबंधीच्या निर्देशाचा समावेश आहे, असा त्याचा अन्वयार्थ लावला जावा, अशी तरतूद करता येईल ; आणि

(ङ) आवश्यक वाटतील अशा पूरक, आनुषंगिक व परिणामस्वरूप तरतुदी करता येतील.

^१ संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे “पहिल्या अनुसूचीचा भाग क किंवा भाग ख यांमध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या” हा मजकूर गाळता.

^२ ईशान्य क्षेत्रे (पुनर्चना) अधिनियम, १९७१ (१९७१ चा ८१) याच्या कलम ७१ द्वारे “आसाम राज्य” याएवजी हा शब्दोल्लेख दाखल केला (२१ जानेवारी १९७२ रोजी व तेव्हापासून).

^३ संविधान (एकोणचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९८४ याच्या कलम २ द्वारे “व मेघालय” या शब्दाएवजी दाखल केला (१ एप्रिल १९८५ रोजी व तेव्हापासून).

^४ मिश्रोरम राज्य अधिनियम, १९८६ (१९८६ चा ३४) याच्या कलम ३९ द्वारे “मेघालय व त्रिपुरा” या शब्दाएवजी दाखल केला (२० फेब्रुवारी १९८७ रोजी व तेव्हापासून).

^५ वरील अधिनियमाच्या कलम ३९ द्वारे “मेघालय व त्रिपुरा ही राज्ये व मिश्रोरम संघ राज्यक्षेत्र यांतील” या मजकुराएवजी दाखल केला (२० फेब्रुवारी १९८७ रोजी व तेव्हापासून).

^६ संविधान (बाविसावी सुधारणा) अधिनियम, १९६९ याच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केला.

^७ ईशान्य क्षेत्रे (पुनर्चना) अधिनियम, १९७१ (१९७१ चा ८१) याच्या कलम ७१ द्वारे “भाग क” या शब्दाएवजी दाखल केले (२१ जानेवारी १९७२ रोजी व तेव्हापासून).

(भाग दहा—अनुसूचित व जनजाति क्षेत्रे)

(३) पूर्वोक्त अशा कोणत्याही कायद्याची सुधारणा ही, खंड (२) च्या उप खंड (क) किंवा उप खंड (ख) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या बाबींपैकी कोणत्याही बीबींशी संबंधित असेल तेथवर, ती संसदेच्या प्रत्येक सभागृहात उपस्थित असलेल्या व मतदान करणाऱ्या सदस्यांपैकी किमान दोन-तृतीयांश सदस्यांनी पारित केल्याशिवाय, प्रभावी होणार नाही.

(४) या अनुच्छेदात निर्देशिलेल्या अशा कोणत्याही कायद्यात, या संविधानात जी सुधारणा करते किंवा जीमुळे परिणामी या संविधानात सुधारणा होते अशी कोणतीही तरतूद अंतर्भूत असली तरीही, तो कायदा, अनुच्छेद ३६८ च्या प्रयोजनांकरता, या संविधानातील सुधारणा असल्याचे मानले जाणार नाही.]

भाग अकरा

संघराज्य आणि राज्ये यांमधील संबंध

प्रकरण एक—वैधानिक संबंध

वैधानिक अधिकारांची विभागणी

२४५. संसदेने आणि राज्यांच्या विधानमंडळांनी केलेल्या कायद्यांची व्याप्ती.— (१) या संविधानाच्या तरतुदीना अधीन राहून, संसदेला, भारताच्या संपूर्ण राज्यक्षेत्राकरिता किंवा त्याच्या कोणत्याही भागाकरता कायदे करता येतील आणि राज्याच्या विधानमंडळाला, त्या संपूर्ण राज्याकरता किंवा त्याच्या कोणत्याही भागाकरता कायदे करता येतील.

(२) संसदेने केलेला कोणताही कायदा, राज्यक्षेत्राबाहेर अंमलात येऊ शकेल या कारणावरून तो विधिअग्राह्य असल्याचे मानले जाणार नाही.

२४६. संसदेने आणि राज्यांच्या विधानमंडळांनी केलेल्या कायद्यांचे विषय.— (१) खंड (२) आणि (३) मध्ये काहीही असले तरी, संसदेला सातव्या अनुसूचीतील (या संविधानात “संघसूची” म्हणून निर्देशिलेल्या) सूची एकमध्ये नमूद केलेल्या बाबींपैकी कोणत्याही बाबीसंबंधी कायदे करण्याचा अनन्य अधिकार आहे.

(२) खंड (३) मध्ये काहीही असले तरी, संसदेला, आणि खंड (१) ला अधीन राहून ^{१*} * * * कोणत्याही राज्याच्या विधानमंडळालाही, सातव्या अनुसूचीतील (या संविधानात “समवर्ती सूची” म्हणून निर्देशिलेल्या) सूची तीनमध्ये नमूद केलेल्या बाबींपैकी कोणत्याही बाबीसंबंधी कायदे करण्याचा अधिकार आहे.

(३) खंड (१) आणि (२) ला अधीन राहून ^{१*} * * * कोणत्याही राज्याच्या विधानमंडळाला, अशा राज्याकरता किंवा त्याच्या कोणत्याही भागाकरता, सातव्या अनुसूचीतील (या संविधानात “राज्य सूची” म्हणून निर्देशिलेल्या) सूची दोनमध्ये नमूद केलेल्यांपैकी कोणत्याही बाबीसंबंधी कायदे करण्याचा अनन्य अधिकार आहे.

(४) संसदेला, ^२[एखाद्या राज्यामध्ये] समाविष्ट नसलेल्या अशा, भारताच्या राज्यक्षेत्राच्या कोणत्याही भागाकरता कोणत्याही बाबीसंबंधी,— मग अशी बाब राज्य सूचीत नमूद केलेली बाब असली तरी—कायदे करण्याचा अधिकार आहे.

२४७. विवक्षित अतिरिक्त न्यायालयांची स्थापना करण्यासाठी तरतूद करण्याचा संसदेचा अधिकार.— या प्रकरणात काहीही असले तरी, संघ सूचीत नमूद केलेल्या बाबीसंबंधी संसदेने केलेल्या कायद्यांचे अथवा कोणत्याही विद्यमान कायद्यांचे अधिक चांगल्या तऱ्हेने प्रशासन व्हावे याकरता संसदेला कोणतीही अतिरिक्त न्यायालये स्थापन करण्यासाठी कायद्याद्वारे तरतूद करता येईल.

२४८. विधिविधानाचे अवशिष्ट अधिकार.— (१) संसदेला समवर्ती सूची किंवा राज्य सूची यामध्ये नमूद न केलेल्या कोणत्याही बाबीसंबंधी कोणताही कायदा करण्याचा अनन्य अधिकार आहे.

(२) अशा अधिकारामध्ये, त्या दोहोंपैकी कोणत्याही सूचीत न उल्लेखिलेला कर बसवणारा कोणताही कायदा करण्याच्या अधिकाराचा समावेश असेल.

२४९. राष्ट्रीय हितासाठी राज्य सूचीतील बाबीसंबंधी विधिविधान करण्याचा संसदेचा अधिकार.— (१) या प्रकरणाच्या पूर्वगामी तरतुदीमध्ये काहीही असले तरी, जर राज्यसभेने, तिच्या उपस्थित असलेल्या व मतदान करण्यात्या किमान दोन-तृतीयांश सदस्यांनी पाठिबा दिलेल्या ठरावाद्वारे, राज्य सूचीत नमूद केलेल्यांपैकी, त्या ठरावात विनिर्दिष्ट केलेल्या अशा कोणत्याही बाबीसंबंधी संसदेने कायदा करणे, हे राष्ट्रीय हितार्थ आवश्यक किंवा समयोचित आहे, असे घोषित केले असेल तर, तो ठराव अंमलात असेतोवर संसदेने भारताच्या संपूर्ण राज्यक्षेत्राकरता किंवा त्याच्या कोणत्याही भागाकरता त्या बाबीसंबंधी कायदे करणे, हे विधिसंमत होईल.

^१ संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे “पहिल्या अनुसूचीचा भाग क किंवा भाग ख यात विनिर्दिष्ट केलेल्या” हा मजकूर गाठला.

^२ वरील अधिनियमाच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे “पहिल्या अनुसूचीचा भाग क किंवा भाग ख मध्ये” याएवजी हा मजकूर दाखल केला.

(भाग अकरा—संघराज्य आणि राज्ये यांमधील संबंध)

(२) खंड (१) अन्वये पारित केलेला ठराव, त्यात विनिर्दिष्ट करण्यात येईल अशा जास्तीत जास्त एक वर्षाच्या कालावधीपर्यंत अंमलात राहील :

परंतु असे की, जर व जेव्हा जेव्हा अशा कोणत्याही ठरावाचा अंमल चालू ठेवण्यास मान्यता देणारा ठराव, खंड (१) मध्ये तरतूद केलेल्या रीतीने पारित होईल तर व तेव्हा तेव्हा, अशा ठरावाचा अंमल या खंडान्वये एरव्ही ज्या दिनांकास संपुष्टात आला असता त्या दिनांकापासून पुढे एक वर्षाच्या कालावधीपर्यंत तो चालू राहील.

(३) खंड (१) अन्वये ठराव पारित झाला नसता तर, जो कायदा करण्यास संसद सक्षम झाली नसती, असा संसदेने केलेला कायदा, ठरावाचा अंमल संपुष्टात आल्यापासून सहा महिन्यांचा कालावधी संपत्ताच अक्षमतेच्या मर्यादेपुरता निष्प्रभावी होईल, मात्र, उक्त कालावधी संपण्यापूर्वी त्या कायद्यान्वये केलेल्या किंवा करण्याचे वर्जिलेल्या गोष्टी याला अपवाद असतील.

२५०. आणीबाणीची उद्घोषणा जारी असताना राज्य सूचीतील कोणत्याही बाबीसंबंधी विधिविधान करण्याचा संसदेचा अधिकार.—(१) या प्रकरणात काहीही असले तरी, संसदेला, आणीबाणीची उद्घोषणा जारी असताना, राज्य सूचीत नमूद केलेल्या बाबींपैकी कोणत्याही बाबीसंबंधी भारताच्या संपूर्ण राज्यक्षेत्राकरता किंवा त्याच्या कोणत्याही भागाकरता कायदे करण्याचा अधिकार असेल.

(२) आणीबाणीची उद्घोषणा करण्यात आली नसती तर, जो कायदा करण्यास संसद सक्षम झाली नसती, असा संसदेने केलेला कायदा, उद्घोषणा जारी असण्याचे संपुष्टात आल्यापासून सहा महिन्यांचा कालावधी संपत्ताच, अक्षमतेच्या मर्यादेपुरता निष्प्रभावी होईल, मात्र उक्त कालावधी संपण्यापूर्वी त्या कायद्यान्वये केलेल्या किंवा करण्याचे वर्जिलेल्या गोष्टी याला अपवाद असतील.

२५१. संसदेने अनुच्छेद २४९ आणि २५० अन्वये केलेले कायदे आणि राज्यांच्या विधानमंडळांनी केलेले कायदे यांमधील विसंगती.—या संविधानान्वये राज्य विधानमंडळाला जो कायदा करण्याचा अधिकार आहे, असा कोणताही कायदा करण्याच्या त्याच्या अधिकारावर, अनुच्छेद २४९ व २५० मधील कोणत्याही गोष्टीमुळे निर्बंध पडणार नाही, मात्र जर राज्य विधानमंडळाने केलेल्या कायद्याची कोणतीही तरतूद ही, उक्त अनुच्छेदांपैकी कोणत्याही अनुच्छेदाअन्वये जो कायदा करण्याचा संसदेला अधिकार आहे, अशा संसदीय कायद्याच्या कोणत्याही तरतुदीस प्रतिकूल असेल तर, संसदेने केलेला कायदा – मग तो राज्य विधानमंडळाने केलेल्या कायद्याच्या अगोदर पारित झालेला असो किंवा नंतर झालेला असो अभिभावी ठरेल, आणि राज्य विधानमंडळाने केलेला कायदा, प्रतिकूलतेच्या मर्यादेपुरता, मात्र संसदेने केलेला कायदा प्रभावी असेतोवरच, अंमलरहीत असेल.

२५२. दोन किंवा अधिक राज्यांकरिता त्याच्या संमतीने विधिविधान करण्याचा संसदेचा अधिकार आणि अशा विधिविधानाचा अन्य कोणत्याही राज्याकडून अंगीकार.—(१) जर दोन किंवा अधिक राज्यांच्या विधानमंडळांना, अनुच्छेद २४९ व २५० मध्ये तरतूद केली आहे त्याखेरीज, ज्यांच्याबाबत संसदेला राज्यांकरता कायदे करण्याचा अधिकार नाही अशा बाबींपैकी कोणत्याही बाबीचे अशा राज्यांमध्ये, संसदेने कायद्याद्वारे विनियमन करणे इष्ट आहे, असे दिसून आले असेल तर आणि त्या राज्यांच्या विधानमंडळाच्या सर्व सभागृहांनी त्या आशयाचे ठराव पारित केले तर, तदनुसार त्या बाबीचे विनियमन करण्याकरता संसदेने अधिनियम पारित करणे, हे विधिसंमत होईल, आणि याप्रमाणे पारित केलेला कोणताही कायदा, अशा राज्यांना आणि जे राज्य, त्याच्या विधानमंडळाच्या सभागृहाने किंवा दोन सभागृहे असतील तेथे त्यांपैकी प्रत्येक सभागृहाने, तदनंतर त्यासंबंधात पारित केलेल्या ठरावाद्वारे तो कायदा अंगीकृत करील, अशा अन्य कोणत्याही राज्यास लागू होईल.

(२) संसदेने याप्रमाणे पारित केलेला कोणताही अधिनियम, तशाच रीतीने पारित केलेल्या किंवा अंगीकृत केलेल्या संसदीय अधिनियमाद्वारे निरसित करता येईल किंवा त्यात सुधारणा करता येईल, मात्र ज्याला तो लागू आहे अशा कोणत्याही राज्याच्या बाबतीत, त्या राज्याच्या विधानमंडळाच्या अधिनियमाद्वारे त्यात सुधारणा करता येणार नाही किंवा तो निरसित करता येणार नाही.

२५३. आंतरराष्ट्रीय करारांची अंमलबजावणी करण्याकरता विधिविधान.—या प्रकरणाच्या पूर्वगामी तरतुदीमध्ये काहीही असले तरी, संसदेला अन्य कोणत्याही देशाशी झालेला कोणताही तह, करार किंवा संकेत अथवा कोणत्याही आंतरराष्ट्रीय परिषदेत, अधिसंघात किंवा अन्य निकायात झालेला कोणताही निर्णय कार्यान्वित करण्यासाठी, भारताच्या संपूर्ण राज्यक्षेत्राकरता किंवा त्याच्या कोणत्याही भागाकरता कोणताही कायदा करण्याचा अधिकार आहे.

(भाग अकरा—संघराज्य आणि राज्ये यांमधील संबंध)

२५४. संसदेने केलेले कायदे आणि राज्यांच्या विधानमंडळांनी केलेले कायदे यांमधील विसंगती.—(१) राज्याच्या विधानमंडळाने केलेल्या कायद्याची कोणतीही तरतूद जर, संसद, जो कायदा अधिनियमित करण्यास सक्षम आहे, अशा संसदीय कायद्याच्या कोणत्याही तरतुदीस किंवा समवर्ती सूचीत नमूद केलेल्या बाबींपैकी एखाद्या बाबीसंबंधी विद्यमान असलेल्या कोणत्याही कायद्याच्या कोणत्याही तरतुदीस प्रतिकूल असेल तर, संसदेने केलेला कायदा,—मग तो अशा राज्याच्या विधानमंडळाने केलेल्या कायद्याच्या अगोदर पारित झालेला असो, किंवा नंतर झालेला असो—किंवा, यथास्थिति, विद्यमान कायदा, खंड (२) च्या तरतुदीना अधीन राहून, अभिभावी ठरेल आणि राज्याच्या विधानमंडळाने केलेला कायदा प्रतिकूलतेच्या मर्यादेपुरता शून्यवत् होईल.

(२) जेव्हा *** राज्याच्या विधानमंडळाने समवर्ती सूचीत नमूद केलेल्या बाबींपैकी एखाद्या बाबीसंबंधी केलेल्या कायद्यात, त्या बाबीसंबंधी संसदेने पूर्वी केलेल्या कायद्यातील किंवा विद्यमान कायद्यातील तरतुदीस प्रतिकूल अशी कोणतीही तरतूद अंतर्भूत असेल त्याबाबतीत, अशा राज्याच्या विधानमंडळाने याप्रमाणे केलेला कायदा, जर तो राष्ट्रपतीच्या विचारार्थ राखून ठेवला जाऊन त्याची अनुमती मिळाली असेल तर, त्या राज्यात अभिभावी ठरेल :

परंतु असे की, या खंडातील कोणत्याही गोष्टीमुळे, संसदेला त्याच बाबीसंबंधी कोणताही कायदा व तसेच, राज्याच्या विधानमंडळाने याप्रमाणे केलेल्या कायद्यात भर घालणारा, त्यात सुधारणा करणारा, त्यात बदल करणारा किंवा त्याचे निरसन करणारा कायदा, कोणत्याही वेळी करण्यास प्रतिबंध होणार नाही.

२५५. शिफारशी व पूर्वमंजुरी यासंबंधीच्या आवश्यकता केवळ कार्यपद्धतीच्या बाबी मानणे.—संसदेच्या किंवा *** राज्याच्या विधानमंडळाच्या एखाद्या अधिनियमाला,—

(क) राज्यपालाची शिफारस आवश्यक असलेल्या बाबतीत एकतर राज्यपालाने किंवा राष्ट्रपतीने ;

(ख) राजप्रमुखाची शिफारस आवश्यक असलेल्या बाबतीत एकतर राजप्रमुखाने किंवा राष्ट्रपतीने ;

(ग) राष्ट्रपतीची शिफारस किंवा पूर्वमंजुरी आवश्यक असलेल्या बाबतीत, राष्ट्रपतीने अनुमती दिली असेल तर, या संविधानाने आवश्यक केल्याप्रमाणे तशी शिफारस करण्यात आलेली नव्हती किंवा पूर्वमंजुरी देण्यात आलेली नव्हती, एवढ्याच कारणास्तव असा कोणताही अधिनियम आणि अशा कोणत्याही अधिनियमातील कोणतीही तरतूद विधिअग्राह्य ठरणार नाही.

प्रकरण दोन—प्रशासनिक संबंध

सर्वसाधारण

२५६. राज्ये व संघराज्य यांचे प्रतिदायित्व.—प्रत्येक राज्याचा कार्यकारी अधिकार अशा प्रकारे वापरला जाईल की, त्यायोगे, संसदेने केलेल्या कायद्यांचे आणि त्या राज्यात जे लागू असतील अशा कोणत्याही विद्यमान कायद्यांचे पालन सुनिश्चित होईल आणि त्या प्रयोजनाकरता भारत सरकारला आवश्यक वाटतील असे निदेश राज्याला देणे हे संघराज्याच्या कार्यकारी अधिकाराच्या व्याप्तीत येईल.

२५७. विवक्षित प्रकरणी संघराज्याचे राज्यांवर नियंत्रण.—(१) प्रत्येक राज्याचा कार्यकारी अधिकार अशाप्रकारे वापरला जाईल की, त्यायोगे संघराज्याच्या कार्यकारी अधिकाराच्या वापराला प्रत्यवाय किंवा बाध येणार नाही आणि त्या प्रयोजनाकरता भारत सरकारला आवश्यक वाटतील असे निदेश राज्याला देणे, हे संघराज्याच्या कार्यकारी अधिकाराच्या व्याप्तीत येईल.

(२) एखाद्या राज्याला निदेश देऊन त्यामध्ये राष्ट्रीय किंवा लष्करीदृष्ट्या महत्त्वपूर्ण म्हणून घोषित केलेल्या दलणवळण-साधनांची उभारणी व देखभाल यासंबंधी निदेशन करणे, हे सुद्धा संघराज्याच्या कार्यकारी अधिकाराच्या व्याप्तीत येईल.

* संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे "पहिल्या अनुसूचीचा भाग क किंवा भाग ख यात विनिर्दिष्ट केलेल्या " हा मजकूर गाळला.

(भाग अकरा-संघराज्य आणि राज्ये यांमधील संबंध)

परंतु असे की, महामार्ग किंवा जलमार्ग हे राष्ट्रीय महामार्ग किंवा राष्ट्रीय जलमार्ग म्हणून घोषित करण्याच्या संसदेच्या अधिकारास अथवा याप्रमाणे घोषित केलेल्या महामार्गाच्या किंवा जलमार्गाच्या बाबतीतील संघराज्याच्या अधिकारास अथवा नौसैनिकी, भूसैनिकी व वायुसैनिकी बांधकामांबाबतच्या आपल्या कार्याचा भाग म्हणून दळणवळण साधने उभारण्याच्या आणि त्यांची देखभाल करण्याच्या संघराज्याच्या अधिकारास या खंडातील कोणतीही गोष्ट निर्बंधित करीत असल्याचे समजले जाणार नाही.

(३) एखाद्या राज्यामधील रेल्वेमार्गाच्या रक्षणाकरता योजावयाच्या उपायांबाबत त्या राज्याला निदेश देणे हेही संघराज्याच्या कार्यकारी अधिकाराच्या व्याप्तीत येईल.

(४) कोणत्याही दळणवळण साधनांची उभारणी किंवा देखभाल यासंबंधी खंड (२) अन्वये अथवा कोणत्याही रेल्वेमार्गाच्या रक्षणार्थ योजावयाच्या उपायांबाबत खंड (३) अन्वये राज्याला दिलेल्या कोणत्याही निदेशांची अंमलबजावणी करताना, असा निदेश देण्यात आला नसता तर, राज्याला आपली नित्य कर्तव्ये पार पाडताना जितका खर्च आला असता त्याहून अधिक खर्च आलेला असेल त्याबाबतीत, याप्रमाणे राज्याला आलेल्या जादा खर्चाबाबत एकमताने ठरेल अथवा एकमत न झाल्यास भारताच्या मुख्य न्यायमूर्तीने नियुक्त केलेल्या लवादाकडून निर्धारित केली जाईल अशी रक्कम भारत सरकारकडून राज्याला दिली जाईल.

२५७क. [संघराज्याच्या सशस्त्र सेनादलाच्या किंवा इतर दलांच्या तैनातीद्वारे राज्यांना सहाय्य.] संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम ३३ द्वारे निरसित (२० जून १९७६ रोजी व तेहापासून).

२५८. विवक्षित प्रकरणी राज्यांना अधिकार, इत्यादी प्रदान करण्याचा संघराज्याचा अधिकार.—(१) या संविधानात काहीही असले तरी, राष्ट्रपतीला, संघराज्याच्या कार्यकारी अधिकाराच्या व्याप्तीत येईल अशा कोणत्याही बाबीसंबंधीची कार्ये राज्य शासनाच्या संमतीने त्या शासनाकडे किंवा त्याच्या अधिकाऱ्यांकडे सशर्त अथवा बिनशर्त सोपवता येतील.

(२) एखाद्या राज्यात जो लागू आहे असा संसदेने केलेला कायदा, राज्य विधानमंडळास ज्या बाबीसंबंधी कायदा करण्याचा अधिकार नाही तिच्याशी संबंधित असला तरी, त्याअन्वये त्या राज्याला किंवा त्याच्या अधिकाऱ्यांना व प्राधिकाऱ्यांना अधिकार प्रदान करता येतील आणि त्यांच्याकडे कर्तव्ये सोपवता येतील अथवा अधिकाऱ्यांचे प्रदान आणि कर्तव्यांची सोपवणूक प्राधिकृत करता येईल.

(३) जेथे या अनुच्छेदाच्या आधारे राज्याला किंवा त्याच्या अधिकाऱ्यांना किंवा प्राधिकाऱ्यांना अधिकार प्रदान करण्यात आले असतील किंवा त्यांच्याकडे कर्तव्ये सोपवलेली असतील तेथे, राज्याला त्या अधिकारांच्या किंवा कर्तव्यांच्या बजावणीसंबंधात येणाऱ्या जादा प्रशासकीय खर्चाबाबत, एकमताने ठरेल किंवा एकमत न झाल्यास भारताच्या मुख्य न्यायमूर्तीने नियुक्त केलेल्या लवादाकडून निर्धारित केली जाईल अशी रक्कम, भारत सरकारकडून राज्य शासनाला दिली जाईल.

२५८क. संघराज्याकडे कार्ये सोपवण्याचा राज्यांचा अधिकार.—या संविधानात काहीही असले तरी, एखाद्या राज्याच्या राज्यपालाला, राज्याच्या कार्यकारी अधिकाराच्या व्याप्तीत येत असेल अशा कोणत्याही बाबीसंबंधीची कार्ये, भारत सरकारच्या संमतीने, त्या सरकारकडे किंवा त्याच्या अधिकाऱ्यांकडे सशर्त किंवा बिनशर्त सोपवता येतील.]

२५९. [पहिल्या अनुसूचीच्या भाग ख मधील राज्यांतील सशस्त्र सेना] संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ आणि अनुसूची यांद्वारे निरसित.

२६०. भारताबाहेरील राज्यक्षेत्रांसंबंधी संघराज्याची अधिकारिता.—भारत सरकारला, भारताच्या राज्यक्षेत्राचा भाग नसलेल्या कोणत्याही राज्यक्षेत्राच्या सरकारबरोबर करार करून त्याअन्वये अशा राज्यक्षेत्राच्या सरकारकडे निहित असलेली कोणतीही शासकीय, वैधानिक किंवा न्यायिक कार्ये हाती घेता येतील, पण, असा प्रत्येक करार, विदेशविषयक अधिकारितेच्या वापरासंबंधी त्या त्या काळी अंमलात असलेल्या कोणत्याही कायद्यास अधीन असेल आणि त्याद्वारे नियंत्रित होईल.

^१ संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ४३ द्वारे समाविष्ट केला (३ जानेवारी १९७७ रोजी व तेहापासून).

^२ संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम १८ द्वारे समाविष्ट केला.

(भाग अकरा—संघराज्य आणि राज्ये यांमधील संबंध)

२६१. सार्वजनिक कृती, अभिलेख आणि न्यायिक कार्यवाही.—(१) संघराज्याच्या आणि प्रत्येक राज्याच्या सार्वजनिक कृती, अभिलेख व न्यायिक कार्यवाही यांना भारताच्या राज्यक्षेत्रात सर्वत्र संपूर्ण विश्वासाहंता आणि पूर्ण मान्यता दिली जाईल.

(२) खंड (१) मध्ये निर्देश केलेल्या कृती, अभिलेख व कार्यवाही कशा रीतीने आणि कोणत्या शर्तीवर शाब्दीत केल्या जाव्यात आणि त्यांचा परिणाम कसा ठरवला जावा या बाबी, संसदेने केलेल्या कायद्याद्वारे तरतूद केल्याप्रमाणे असतील.

(३) भारताच्या राज्यक्षेत्राच्या कोणत्याही भागातील मुलकी न्यायालयांनी दिलेले अंतिम न्यायनिर्णय किंवा दिलेले आदेश, त्या राज्यक्षेत्रात कोठेही कायद्यानुसार अंमलबजावणीयोग्य असतील.

पाण्यासंबंधी तंत्रे

२६२. आंतरराज्यीय नद्यांच्या किंवा नदीखोऱ्यांतील पाण्यासंबंधीच्या तंट्यांचा अभिनिर्णय.—(१) संसदेला, कायद्याद्वारे कोणत्याही आंतरराज्यीय नदीच्या किंवा नदीखोऱ्यातील पाण्याचा वापर, वाटप किंवा त्यावरील नियंत्रण याबाबतच्या कोणत्याही तंट्याच्या किंवा तक्रारीच्या अभिनिर्णयाकरता तरतूद करता येईल.

(२) या संविधानात काहीही असले तरी, संसदेस, कायद्याद्वारे, खंड (१) मध्ये निर्देशिलेल्या केलेल्या अशा कोणत्याही तंट्याच्या किंवा तक्रारीच्या बाबतीत, सर्वोच्च न्यायालयाला किंवा अन्य कोणत्याही न्यायालयाला अधिकारिता वापरता येणार नाही, अशी तरतूद करता येईल.

राज्या-राज्यांमधील समन्वय

२६३. आंतरराज्यीय परिषदेबाबतच्या तरतुदी.—(क) राज्या-राज्यांमध्ये जे विवाद उद्भवले असतील त्यांबाबत चौकशी करणे आणि त्यांवर सल्ला देणे ;

(ख) राज्यांपैकी सर्वांचा किंवा काहीचा अथवा संघराज्य व एक किंवा अधिक राज्ये यांचा ज्यांत सामाईक हितसंबंध आहे अशा विषयांबाबत अन्वेषण करणे आणि चर्चा करणे ; अथवा

(ग) अशा कोणत्याही विषयावर शिफारशी आणि विशेषतः, त्या विषयाबाबतचे धोरण आणि कारवाई यांचा अधिक चांगल्या प्रकारे समन्वय साधण्याकरता शिफारशी करणे,

ही कर्तव्ये सोपवता येण्यासारख्या एखाद्या परिषदेची स्थापना केल्याने लोकहित साधले जाईल, असे केवळाही राष्ट्रपतीला वाटले तर, राष्ट्रपतीने आदेशाद्वारे अशी परिषद स्थापन करणे आणि तिने करावयाच्या कर्तव्यांचे स्वरूप व तिची रचना आणि कार्यपद्धती निश्चित करणे, हे विधिसंमत असेल.

भाग बारा

वित्तव्यवस्था, मालमत्ता, संविदा आणि दावे

प्रकरण एक—वित्तव्यवस्था

सर्वसाधारण

^१[२६४. अर्थ लावणे.—या भागातील “ वित्त आयोग ” याचा अर्थ, अनुच्छेद २८० अन्वये घटित केलेला वित्त आयोग, असा आहे.]

२६५. कायद्याने प्राधिकार दिल्याखेरीज कर न बसवणे.—कायद्याने प्राधिकार दिल्याखेरीज, कोणताही कर आकारला किंवा वसूल केला जाणार नाही.

२६६. भारताचे आणि राज्यांचे एकत्रित निधी व लोक लेखे.—(१) अनुच्छेद २६७ च्या तरतुदीना आणि विवक्षित कर व शुल्के यांचे निव्वळ उत्पन्न पूर्णत: किंवा अंशात: राज्यांना नेमून देण्याबाबतच्या या प्रकरणाच्या तरतुदीना अधीन राहून, भारत सरकारला मिळालेला सर्व महसूल, त्या सरकारने राजकोष पत्रे, कर्जे किंवा अर्थोपाय अग्रिमे काढून उभारलेली सर्व कर्जे आणि कर्जाच्या परतफेडीदाखल त्या सरकारला सर्व पैसा मिळून “ भारताचा एकत्रित निधी ” या नावाचा एक एकत्रित निधी तयार होईल, आणि राज्य शासनाला मिळालेला सर्व महसूल, त्या शासनाने राजकोष पत्रे, कर्जे, किंवा अर्थोपाय अग्रिमे काढून उभारलेली सर्व कर्जे आणि कर्जाच्या परतफेडीदाखल त्या शासनाला मिळालेला सर्व पैसा मिळून “ राज्याचा एकत्रित निधी ” या नावाचा एक एकत्रित निधी तयार होईल.

(२) भारत सरकारने किंवा राज्य शासनाने अथवा त्याच्या वतीने स्वीकारलेला अन्य सर्व सार्वजनिक पैसा, भारताच्या लोक लेख्यात, किंवा यथास्थिति, राज्याच्या लोक लेख्यात जमा करण्यात येईल.

(३) भारताच्या एकत्रित निधीतील किंवा राज्याच्या एकत्रित निधीतील कोणत्याही पैशांचे विनियोजन, ते कायद्याला अनुसरून असल्याखेरीज आणि या संविधानात तरतूद केलेल्या प्रयोजनांकरता व तशा रीतीने असल्याखेरीज, केले जाणार नाही.

२६७. आकस्मिकता निधी.—(१) संसदेला कायद्याद्वारे अग्रधनाच्या स्वरूपात “ भारताचा आकस्मिकता निधी ” या नावाचा एक आकस्मिकता निधी स्थापन करता येईल व त्या निधीत, अशा कायद्याद्वारे निर्धारित केल्या जातील अशा रकमा वेळोवेळी भरल्या जातील आणि अनपेक्षित खर्च भागविण्यासाठी, अनुच्छेद ११५ किंवा ११६ अन्वये संसदेकडून कायद्याद्वारे असा खर्च प्राधिकृत होईतोपर्यंत, अशा निधीतून अग्रिमे देणे राष्ट्रपतीस शक्य व्हावे याकरता, उक्त निधी विनियोगासाठी त्याला उपलब्ध राहील.

(२) राज्य विधानमंडळाला कायद्याद्वारे अग्रधनाच्या स्वरूपात “ राज्याचा आकस्मिकता निधी ” या नावाचा एक आकस्मिकता निधी स्थापन करता येईल व अशा कायद्याद्वारे निर्धारित केल्या जातील अशा रकमा त्यात वेळोवेळी भरल्या जातील आणि अनपेक्षित खर्च भागविण्यासाठी अनुच्छेद २०५ किंवा २०६ अन्वये राज्य विधानमंडळाकडून कायद्याद्वारे असा खर्च प्राधिकृत होईतोपर्यंत, अशा निधीतून अग्रिमे देणे राज्यपालास ^{२*} * * शक्य व्हावे याकरता, उक्त निधी विनियोगासाठी त्याला उपलब्ध राहील.

^१ संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची याद्वारे मूळ अनुच्छेद २६४ ऐवजी दाखल केला.

^२ वरील अधिनियामाच्या कलम २९ व अनुसूची याद्वारे “ किंवा राजप्रमुखास ” हे शब्द गाळले.

(भाग बारा—वित्तव्यवस्था, मालमत्ता, संविदा आणि दावे)

संघराज्य आणि राज्ये यांच्यामध्ये महसुलांचे वाटप

२६८. संघराज्याने आकारणी केलेली पण राज्यांनी वसूल केलेली आणि विनियोजन केलेली शुल्के.—(१) संघ सूचीत उल्लेखिलेली अशी मुद्रांक शुल्के आणि औषधीय व प्रसाधन पदार्थावरील अशी उत्पादन शुल्के यांची आकारणी भारत सरकार करील, पण त्यांची वसूली—

- (क) अशी शुल्के ^१[संघ राज्यक्षेत्रात] आकारण्यायोग्य असतील त्या बाबतीत, भारत सरकारद्वारे, आणि
- (ख) अन्य बाबतीत, अशी शुल्के ज्या राज्यांमध्ये आकारण्यायोग्य असतील अनुक्रमे त्या राज्याद्वारे, करण्यात येईल.

(२) कोणत्याही राज्यात आकारण्यायोग्य असलेल्या अशा कोणत्याही शुल्काचे कोणत्याही वित्तीय वर्षातील उत्पन्न, भारताच्या एकत्रित निधीचा भाग होणार नाही, तर ते त्या राज्याला नेमून दिले जाईल.

*[२६८क. संघराज्याने आकारणी केलेला आणि संघराज्य व राज्य यांनी वसूल केलेला व विनियोजन केलेला सेवा कर.—(१) सेवावरील करांची आकारणी भारत सरकार करील आणि अशा कराची वसूली व त्याचे विनियोजन खंड (२) मध्ये तरतूद करण्यात आलेल्या रीतीने भारत सरकारकडून व राज्यांकडून करण्यात येईल.

(२) खंड (१) मधील तरतुदानुसार आकारणी केलेल्या, अशा कराच्या कोणत्याही वित्तीय वर्षातील उत्पन्नाची, संसदेकडून कायद्याद्वारे तयार करण्यात येईल, अशा वसूलीच्या व विनियोजनाच्या तत्वानुसार—

- (क) भारत सरकारकडून व राज्यांकडून वसूली ;
- (ख) भारत सरकारकडून व राज्यांकडून विनियोजन,

करण्यात येईल.]

२६९. संघराज्याने आकारणी व वसूली केलेले पण राज्यांना नेमून दिलेले कर.—^१[(१) मालाच्या विक्रीवरील किंवा खरेदीवरील कर आणि मालाच्या पाठवणीवरील कर, यांची आकारणी व वसूली भारत सरकारकडून करण्यात येईल, पण, खंड (२) मध्ये तरतूद केलेल्या रीतीने ते दिनांक १ एप्रिल, १९९६ रोजी किंवा त्यानंतर राज्यांना नेमून दिले जातील आणि नेमून दिल्याचे मानण्यात येईल.

स्पष्टीकरण.—या खंडाच्या प्रयोजनार्थ,—

- (क) “मालाच्या विक्रीवरील किंवा खरेदीवरील कर” या शब्दप्रयोगाचा अर्थ, वृत्तपत्रांव्यतिरिक्त अन्य मालाची विक्री किंवा खरेदी जेथे आंतरराज्यीय व्यापार किंवा वाणिज्यव्यवहार यांच्या ओघात घडते तेथे अशी विक्री किंवा खरेदी यांवरील कर, असा आहे ;
- (ख) “मालाच्या पाठवणीवरील कर” या शब्दप्रयोगाचा अर्थ, आंतरराज्यीय व्यापार किंवा वाणिज्यव्यवहार यांच्या ओघात जेव्हा मालाची पाठवणी करण्यात आली असेल तेव्हा, अशा मालाच्या पाठवणीवरील कर, असा आहे (मग असा माल तो पाठवणाऱ्या व्यक्तीकडे पाठवण्यात आलेला असो वा अन्य कोणत्याही व्यक्तीकडे पाठवण्यात आलेला असो).

(२) अशा कोणत्याही कराचे कोणत्याही वित्तीय वर्षातील निव्वळ उत्पन्न, संघ राज्यक्षेत्रांशी संबंधित असे उत्पन्न दर्शविणारे असेल तेवढी मर्यादा खेरीजकरून, ते भारताच्या एकत्रित निधीचा भाग होणार नाही, तर ते उत्पन्न, ज्या राज्यांमध्ये त्यावर्षी तो कर आकारण्याजोगा असेल त्यांना नेमून दिले जाईल आणि संसद कायद्याद्वारे सूत्रबद्ध करील अशा वितरण तत्वानुसार ते त्या राज्यांमध्ये वितरित केले जाईल.]

^१. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे “पहिल्या अनुसूचीच्या भाग-ग मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या राज्यात” या मजकुराएवजी हा मजकूर दाखल केला.

*. संविधान (अठऱ्याएशीवी सुधारणा) अधिनियम, २००३ याच्या कलम २ द्वारे हा अनुच्छेद समाविष्ट केला (तो अद्याप अंमलात आलेला नाही. त्याचा दिनांक नंतर अधिसूचित करण्यात येईल).

^२. संविधान (ऐशीवी सुधारणा) अधिनियम, २००० याच्या कलम २ द्वारे मूळ खंड (१) व (२) याएवजी दाखल केला.

(भाग बारा—वित्तव्यवस्था, मालमत्ता, संविदा व दावे)

^१[(३) ^२[मालाची विक्री किंवा खरेदी किंवा त्याची पाठवणी ही] आंतरराज्यीय व्यापार किंवा वाणिज्यव्यवहार यांच्या ओघात केव्हा घडते, हे ठरविण्यासाठी संसदेला कायद्याद्वारे तत्त्वे तयार करता येतील.]

^३[२७०. आकारणी केलेले आणि संघराज्य व राज्ये यांच्यामध्ये वितरित करण्यात येणारे कर.—(१) ^४[अनुच्छेद २६८ व २६९] मध्ये निर्दिशिलेले अनुक्रमे शुल्क व कर यांव्यातिरिक्त, संघ सूचीमध्ये निर्दिशिलेले केलेले सर्व कर व शुल्क, अनुच्छेद २७१ मध्ये निर्दिशिलेले कर व शुल्क यावरील अधिभार आणि संसदेने केलेल्या कोणत्याही कायद्यान्वये विवक्षित प्रयोजनांसाठी आकारलेला कोणताही उपकर यांची आकारणी व वसुली, भारत सरकारकडून केली जाईल आणि खंड (२) मध्ये तरतूद केलेल्या रीतीने ते संघराज्य व राज्ये यांच्यामध्ये वितरित केले जातील.

(२) कोणत्याही वित्तीय वर्षातील अशा कोणत्याही कराच्या किंवा शुल्काच्या निव्वळ उत्पन्नाची विहित करण्यात येईल इतकी टक्केवारी ही, भारताच्या एकत्रित निधीचा भाग होणार नाही, तर ज्या राज्यांमध्ये त्या वर्षात तो कर किंवा ते शुल्क आकारण्यायोग्य असेल त्या राज्यांना नेमून दिली जाईल आणि खंड (३) मध्ये तरतूद केलेल्या रीतीने विहित करण्यात येईल अशा रीतीने व अशा वेळेपासून त्या राज्यांमध्ये वितरित केली जाईल.

(३) या अनुच्छेदात, “ विहित ” याचा अर्थ,—

(एक) वित्त आयोग घटित होईपर्यंत, राष्ट्रपतीने, आदेशाद्वारे विहित केलेले, आणि

(दोन) वित्त आयोग घटित झाल्यानंतर राष्ट्रपतीने वित्त आयोगाच्या शिफारशींचा विचार करून आदेशाद्वारे विहित केलेले, असा आहे.]

२७१. संघराज्याच्या प्रयोजनांसाठी विवक्षित शुल्के आणि कर यांवर अधिभार—अनुच्छेद २६९ व २७० मध्ये काहीही असले तरी, संसदेला, कोणत्याही वेळी त्या अनुच्छेदात निर्दिशिलेल्यांपैकी कोणतेही शुल्क किंवा कर संघराज्याच्या प्रयोजनांसाठी, अधिभार आकारून वाढवता येईल आणि अशा कोणत्याही अधिभाराचे संपूर्ण उत्पन्न, भारताच्या एकत्रित निधीचा भाग होईल.

२७२. [संघराज्याने आकारणी व वसूल केलेले आणि संघराज्य व राज्ये यांच्यामध्ये वितरित करता येतील असे कर] संविधान (ऐशीवी सुधारणा) अधिनियम, २००० याच्या कलम ४ द्वारे निरसित.

२७३. ताग आणि तागोत्पादित वस्तू यांवरील निर्यात शुल्काएवजी अनुदाने.—(१) ताग आणि तागोत्पादित वस्तू यांवरील निर्यात शुल्काच्या प्रत्येक वर्षातील निव्वळ उत्पन्नाचा कोणताही हिस्सा आसाम, बिहार, ^५[ओडिशा] आणि पश्चिम बंगाल या राज्यांना नेमून देण्याएवजी, त्या राज्यांच्या महसुलास सहायक अनुदाने म्हणून, विहित करण्यात येतील अशा रकमा भारताच्या एकत्रित निधीवर प्रत्येक वर्षी भारित केल्या जातील.

(२) याप्रमाणे विहित केलेल्या रकमा या, ताग किंवा तागोत्पादित वस्तू यांवर भारत सरकार कोणतेही निर्यात शुल्क आकारण्याचे जितका काळ चालू ठेवील तितका काळ अथवा या संविधानाच्या प्रारंभापासून दहा वर्षांचा काळ, यांपैकी जो अगोदर संपेल त्या कालावधीपर्यंत भारताच्या एकत्रित निधीवर भारित करण्याचे चालू राहील.

(३) या अनुच्छेदातील “ विहित ” या शब्दप्रयोगाला, अनुच्छेद २७० मध्ये असलेलाच अर्थ आहे.

२७४. राज्ये ज्यात हितसंबंधित आहेत अशा कर आकारणीवर परिणाम करणाऱ्या विधेयकांना राष्ट्रपतीची पूर्वशिफारस आवश्यक.—(१) राज्ये ज्यात हितसंबंधित आहेत असा कोणताही कर किंवा शुल्क बसवणारे किंवा त्यात बदल करणारे, अथवा भारतीय प्राप्तिकरासंबंधीच्या अधिनियमितीच्या प्रयोजनांकरिता व्याख्या केलेल्या “ कृषि उत्पन्न ” या शब्दप्रयोगाच्या अर्थांमध्ये बदल करणारे अथवा या प्रकरणाच्या पूर्वगामी तरतुदांपैकी कोणत्याही तरतुदांन्वये राज्यांना ज्या तत्त्वांवर पैसा वितरित करता येतो किंवा येईल त्यांवर परिणाम करणारे अथवा या प्रकरणाच्या पूर्वगामी तरतुदांमध्ये उल्लेखिलेला असा कोणताही अधिभार संघराज्याच्या प्रयोजनार्थ बसवणारे असे कोणतेही विधेयक किंवा सुधारणा, राष्ट्रपतीची शिफारस असल्याखेरीज संसदेच्या कोणत्याही सभागृहात प्रस्तुत केली किंवा मांडली जाणार नाही.

^१ संविधान (सहावी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम ३ द्वारे समाविष्ट केला.

^२ संविधान (शेहेचाळ्यासावी सुधारणा) अधिनियम, १९८२ याच्या कलम २ द्वारे “ मालाची विक्री किंवा खरेदी ही ” याएवजी हा मजकूर दाखल केला.

^३ संविधान (ऐशीवी सुधारणा) अधिनियम, २००० याच्या कलम ३ द्वारे मूळ अनुच्छेदाएवजी हा अनुच्छेद दाखल केला (१ एप्रिल १९९६ रोजी व तेव्हापासून).

*संविधान (अठऱ्याएशीवी सुधारणा) अधिनियम, २००३ याच्या कलम ३ द्वारे “ अनुच्छेद २६८, २६८क व २६९ ” या मजकुराएवजी दाखल केला.

(तो अद्याप अंमलात आलेला नाही, त्याचा दिनांक नंतर अधिसूचित करण्यात येईल).

* ओरिसा (नाव बदलणे) अधिनियम, २०११ (२०११ चा १५) कलम ५ द्वारे ‘ओरिसा’ या मजकुराएवजी दाखल केला. (१ नोव्हेंबर २०११ रोजी व तेव्हापासून).

(भाग बारा—वित्तव्यवस्था, मालमत्ता, संविदा व दावे)

(२) या अनुच्छेदातील, “राज्ये ज्यात हितसंबंधित आहेत असा कर किंवा शुल्क” या शब्दप्रयोगाचा अर्थ,—

(क) ज्याचे निव्वळ उत्पन्न पूर्णतः किंवा अंशतः कोणत्याही राज्यास नेमून दिले जाते, असा कर किंवा शुल्क; किंवा

(ख) ज्याच्या निव्वळ उत्पन्नाच्या संदर्भात कोणत्याही राज्यास भारताच्या एकत्रित निधीतून त्या त्या वेळी रकमा प्रदेय असतील, असा कर किंवा शुल्क,

असा आहे.

२७५. विवक्षित राज्यांना संघराज्याकडून अनुदाने.—(१) संसद कायद्याद्वारे तरतूद करील अशा रकमा, ज्यांना सहाव्याची गरज आहे असे संसद ठरवील अशा राज्यांच्या महसुलास सहायक अनुदाने म्हणून दरवर्षी भारताच्या एकत्रित निधीवर भारित केल्या जातील आणि वेगवेगळ्या राज्यांकरता वेगवेगळ्या रकमा निश्चित करता येतील :

परंतु, असे की, एखाद्या राज्यातील अनुसूचित जनजार्तीच्या कल्याणवृद्धीसाठी किंवा त्या राज्यातील अनुसूचित क्षेत्रांची प्रशासन पातळी त्या राज्याच्या उर्वरित क्षेत्रांच्या प्रशासन पातळी इतकी उंचावण्यासाठी ते राज्य भारत सरकारच्या मान्यतेने हाती घेईल अशा विकास योजनांचा खर्च भागवणे राज्याला शक्य व्हावे यासाठी, आवश्यक असतील अशा भांडवली व आवर्ती रकमा त्या राज्याच्या महसुलास सहायक अनुदाने म्हणून भारताच्या एकत्रित निधीतून दिल्या जातील :

परंतु आणखी असे की, आसाम राज्याच्या महसुलास सहायक अनुदाने म्हणून,—

(क) सहाव्या अनुसूचीच्या २० व्या परिच्छेदासोबत जोडलेल्या तक्त्याच्या ^१[भाग एक] मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या जनजाति क्षेत्राच्या प्रशासनाबाबत या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वीच्या दोन वर्षातील महसुलाहून अधिक झालेल्या खर्चाच्या सरासरीएवढ्या; आणि

(ख) त्या राज्यातील उक्त क्षेत्रांची प्रशासन पातळी उर्वरित क्षेत्राच्या प्रशासन पातळी इतकी उंचावण्याच्या प्रयोजनार्थ, ते राज्य भारत सरकारच्या मान्यतेने हाती घेईल अशा विकास योजनांच्या खर्चाएवढ्या,

भांडवली व आवर्ती रकमा भारताच्या एकत्रित निधीतून दिल्या जातील.

^१[(१) अनुच्छेद २४४क अन्वये स्वायत्त राज्य बनेल तेहा व तेहापासून,—

(एक) खंड (१) च्या दुसऱ्या परंतुकातील खंड (क) अन्वये प्रदेय असलेल्या कोणत्याही रकमा, जर स्वायत्त राज्य त्या खंडात निर्दिशिलेली सर्व जनजाति क्षेत्रे मिळून झालेले असेल तर, स्वायत्त राज्यास दिल्या जातील आणि जर स्वायत्त राज्य त्या जनजाति क्षेत्रांपैकी केवळ काही क्षेत्रांचे मिळून झाले असेल तर, राष्ट्रपती, आदेशाद्वारे विनिर्दिष्ट करील त्यानुसार आसाम राज्य व स्वायत्त राज्य यांच्यामध्ये संविभाजित केल्या जातील ;

(दोन) स्वायत्त राज्याची प्रशासन पातळी उर्वरित आसाम राज्याच्या प्रशासन पातळीइतकी उंचावण्याच्या प्रयोजनार्थ, स्वायत्त राज्य, भारत सरकारच्या मान्यतेने हाती घेईल अशा विकास योजनांच्या खर्चाएवढ्या भांडवली व आवर्ती रकमा, त्या राज्याच्या महसुलास सहायक अनुदाने म्हणून भारताच्या एकत्रित निधीतून दिल्या जातील.]

(२) संसदेकडून खंड (१) अन्वये तरतूद करण्यात येईपर्यंत, त्या खंडाअन्वये संसदेला प्रदान केलेले अधिकार, राष्ट्रपतीला आदेशाद्वारे वापरता येण्यासारखे असतील आणि या खंडान्वये राष्ट्रपतीने केलेला कोणताही आदेश, संसदेने याप्रमाणे केलेल्या कोणत्याही तरतुदीला अधीन राहून प्रभावी होईल :

^१ ईशान्य क्षेत्रे (पुनर्रचना) अधिनियम, १९७१ (१९७१ चा ८१) याच्या कलम ७१ द्वारे “भाग क” याएवजी दाखल केला (२१ जानेवारी १९७२ रोजी व तेहापासून).

^२ संविधान (बाविसावी सुधारणा) अधिनियम, १९६९ याच्या कलम ३ द्वारे समाविष्ट केला.

(भाग बारा — वित्तव्यवस्था, मालमत्ता, संविदा आणि दावे)

परंतु असे की, वित्त आयोग घटित झाल्यानंतर, वित्त आयोगाच्या शिफारशींचा विचार केल्याखेरीज, राष्ट्रपती या खंडाअन्वये कोणताही आदेश करणार नाही.

२७६. व्यवसाय, व्यापार, आजीविका आणि नोकन्या यांवरील कर.—(१) अनुच्छेद २४६ मध्ये काहीही असले तरी, व्यवसाय, व्यापार, आजीविका किंवा नोकन्या याबाबत एखाद्या राज्याच्या अथवा त्यातील नगरपालिका, जिल्हा मंडळ, स्थानिक मंडळ किंवा अन्य स्थानिक प्राधिकरण यांच्या लाभार्थ असलेल्या करांसंबंधीचा राज्य विधानमंडळाचा कोणताही कायदा, तो प्राप्तीवरील कराशी संबंधित आहे, या कारणावरून विधिग्राह्य ठरणार नाही.

(२) व्यवसाय, व्यापार, आजीविका आणि नोकन्या यांवरील करांच्या रूपाने कोणत्याही एका व्यक्तीच्या बाबतीत राज्याला अथवा त्यातील कोणत्याही एका नगरपालिकेला, जिल्हा मंडळाला, स्थानिक मंडळाला किंवा अन्य स्थानिक प्राधिकरणाला द्यावयाची एकूण रक्कम, प्रतिवर्षी ^१[दोन हजार पाचशे रुपयांपेक्षा] अधिक असणार नाही :

* * * * *

(३) व्यवसाय, व्यापार, आजीविका आणि नोकन्या यांवरील करांबाबत पूर्वोक्तप्रमाणे कायदे करण्याचा राज्य विधानमंडळाचा अधिकार हा, व्यवसाय, व्यापार, आजीविका आणि नोकन्या यांतून उपार्जित होणाऱ्या किंवा उद्भवणाऱ्या प्राप्तीवरील करांबाबत कायदा करणाऱ्या संसदेच्या अधिकारावर कोणत्याही प्रकारे मर्यादा घालतो, असा त्याचा अन्वर्यार्थ लावला जाणार नाही.

२७७. व्यावृत्ती.—या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी कोणत्याही राज्याचे शासन अथवा कोणतीही नगरपालिका किंवा अन्य स्थानिक प्राधिकरण किंवा निकाय यांच्याकडून राज्य, नगरपालिका, जिल्हा किंवा अन्य स्थानिक क्षेत्र यांच्या प्रयोजनांकरता कायदेशीरपणे आकारले जात होते, असे काणतेही कर, शुल्क, उपकर किंवा फी, जरी संघ सूचीत उल्लेखिलेली असली तरीही, ते कर शुल्क, उपकर किंवा फी यांची आकारणी व त्या प्रयोजनांकरता होणारा त्यांचा विनियोग, संसदेकडून कायद्याद्वारे त्याविरुद्ध तरतूद केली जाईपर्यंत, चालू ठेवता येईल.

२७८. [विवक्षित वित्तीय बाबींसांबंधी पहिला अनुसूचीच्या भाग-ख मधील राज्यांबरोबर करार] संविधान (साठावी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याचे कलम २९ व अनुसूची याद्वारे निरसित.

२७९. “निव्वळ उत्पन्न” इत्यादींची परिगणना.—(१) या प्रकरणाच्या पूर्वगामी तरतुदांमधील “निव्वळ उत्पन्न” याचा कोणत्याही कराच्या किंवा शुल्काच्या संबंधातील अर्थ, वसुलीचा खर्च वजा जाता राहिलेले उत्पन्न, असा आहे आणि त्या तरतुदांच्या प्रयोजनांकरता, कोणत्याही क्षेत्रातील किंवा क्षेत्राशी संबंधित असलेल्या कराचे किंवा शुल्काचे अथवा कोणत्याही कराच्या किंवा शुल्काच्या कोणत्याही भागाचे निव्वळ उत्पन्न, भारताचा नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक याच्याकडून सुनिश्चित व प्रमाणित केले जाईल आणि त्याचे प्रमाणपत्र अंतिम असेल.

(२) पूर्वोक्त तरतुदीला आणि या प्रकरणाच्या अन्य कोणत्याही व्यक्त तरतुदीला अधीन राहून, या भागाखाली कोणत्याही शुल्काचे किंवा कराचे उत्पन्न, कोणत्याही राज्याला नेमून देण्यात आले असेल, किंवा देता येईल अशा कोणत्याही बाबतीत, त्या उत्पन्नाची कशा रीतीने परिगणना करावयाची, कोणतीही प्रदाने कोणत्या वेळेपासून अथवा कोणत्या वेळी आणि कशा रीतीने करावयाची यासंबंधी, एक वित्तीय वर्ष व अन्य वित्तीय वर्ष यांच्यात समायोजने करण्यासंबंधी आणि अन्य कोणत्याही आनुषंगिक किंवा सहाय्यभूत बाबींसंबंधी, संसदेने केलेला कायदा किंवा राष्ट्रपतीचा आदेश याद्वारे तरतूद करता येईल.

२८०. वित्त आयोग.—या संविधानाच्या प्रारंभापासून दोन वर्षांच्या आत आणि त्यानंतर प्रत्येक पाचवे वर्ष संपताच किंवा राष्ट्रपतीस आवश्यक वाटेल अशा अगोदरच्या वेळी, राष्ट्रपती, आदेशाद्वारे, वित्त आयोग घटित करील व राष्ट्रपती नियुक्त करील असा अध्यक्ष व असे अन्य चार सदस्य मिळून तो बनलेला असेल.

^१ संविधान (साठावी सुधारणा) अधिनियम, १९८८ याच्या कलम २ द्वारे “दोनशे पन्नास रुपयांपेक्षा” या मजकुराऐवजी दाखल केला.

^२ वरील अधिनियमाच्या कलम २ द्वारे परंतुक गाळले.

(भाग बारा — वित्तव्यवस्था, मालमत्ता, संविदा आणि दावे)

(२) आयोगाचे सदस्य म्हणून नियुक्ती होण्यासाठी कोणत्या पात्रता आवश्यक असतील आणि ते कशा रीतीने निवडले जातील, ते संसदेला कायद्याद्वारे निर्धारित करता येईल.

(३) पुढील गोष्टीसंबंधी राष्ट्रपतीला शिफारशी करणे हे आयोगाचे कर्तव्य असेल, त्या अशा :—

(क) या प्रकरणाखाली संघराज्य व राज्ये यांच्यामध्ये जे विभागून द्यावयाचे आहे किंवा विभागून देता येईल असे करांचे निव्वळ उत्पन्न त्यांच्यामध्ये वितरित करणे आणि राज्यांमध्ये अशा उत्पन्नातील त्यांचे हिस्से वाटून देणे;

(ख) भारताच्या एकत्रित निधीतून द्यावयाची राज्य महसुलास सहायक अशी अनुदाने ज्यानुसार नियंत्रित व्हावीत ती तत्त्वे;

^१[(खख) राज्याच्या वित्त आयोगाने केलेल्या शिफारशीच्या आधारे राज्यातील पंचायती साधनसंपत्तीस पूरक ठराव्यात म्हणून राज्याच्या एकत्रित निधीत वाढ करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या उपाययोजना ;]

^२[(ग) राज्याच्या वित्त आयोगाने केलेल्या शिफारशीच्या आधारे राज्याच्या नगरपालिकेच्या साधनसंपत्तीस पूरक ठराव्यात म्हणून राज्याच्या एकत्रित निधीत वाढ करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या उपाययोजना ;]

^३[(घ) आर्थिक स्थिती बढकट राहावी म्हणून राष्ट्रपतीने आयोगाकडे निर्देशिलेली अन्य कोणतीही बाब.

(४) आयोग, आपली कार्यपद्धती ठरवील आणि आपली कार्ये पार पडताना त्याला संसदेकडून कायद्याद्वारे प्रदान केले जातील असे अधिकार असतील.

२८१. वित्त आयोगाच्या शिफारशी.—राष्ट्रपती, या संविधानाच्या तरतुदीनंतरे वित्त आयोगाने केलेली प्रत्येक शिफारस, तीवर कोणती कारवाई केली त्याचे स्पष्टीकरण करणाऱ्या निवेदनासहित, संसदेच्या प्रत्येक सभागृहासमोर ठेवण्याची व्यवस्था करील.

संकीर्ण वित्तीय तरतुदी

२८२. संघराज्याने किंवा राज्याने आपल्या महसुलातून भागवण्याजोगा खर्च.—एखादे सार्वजनिक प्रयोजन, ज्याच्याबाबत संसदेला, किंवा यथास्थिति, राज्य विधानमंडळाला कायदा करता येईल अशाप्रकारचे नसले तरी, संघराज्य किंवा ते राज्य त्या प्रयोजनासाठी कोणतीही अनुदाने देऊ शकेल.

२८३. एकत्रित निधी, आकस्मिकता निधी आणि लोक लेख्यांच्या खाती जमा केलेले पैसे यांची अभिरक्षा, इत्यादी.—

(१) भारताचा एकत्रित निधी व भारताचा आकस्मिकता निधी यांची अभिरक्षा, अशा निर्धारित निधीमध्ये पैशांचा भरणा करणे, त्यामधून पैसे काढणे, निधीत जमा झालेल्यांहून अन्य अशा, भारत सरकारने किंवा त्याच्या वर्तीने स्वीकारलेल्या सार्वजनिक पैशांची अभिरक्षा, त्यांचा भारताच्या लोक लेख्याच्या खाती भरणा करणे व अशा खात्यामधून पैसे काढणे या आणि पूर्वोक्त बाबींशी निगडित किंवा त्यांना सहाय्यभूत अशा अन्य सर्व बाबी, संसदेने केलेल्या कायद्याद्वारे विनियमित होतील आणि त्यासंबंधात याप्रमाणे तरतूद केली जाईपर्यंत राष्ट्रपतीने केलेल्या नियमांद्वारे विनियमित होतील.

(२) राज्याचा एकत्रित निधी व राज्याचा आकस्मिकता निधी यांची अभिरक्षा, अशा निर्धारित निधीमध्ये पैशांचा भरणा करणे, त्यामधून पैसे काढणे, निधीत जमा झालेल्यांहून अन्य अशा, राज्य शासनाने किंवा त्यांच्या वर्तीने स्वीकारलेल्या सार्वजनिक पैशांची अभिरक्षा, त्याचा राज्याच्या लोक लेख्याच्या खाती भरणा करणे व अशा खात्यामधून पैसे काढणे या आणि पूर्वोक्त बाबींशी निगडित किंवा त्यांना सहाय्यभूत अशा अन्य सर्व बाबी, राज्य विधानमंडळाने केलेल्या कायद्याद्वारे विनियमित होतील आणि त्यासंबंधात याप्रमाणे तरतूद केली जाईपर्यंत, त्या राज्याच्या राज्यपालाने ^{****} केलेल्या नियमांद्वारे विनियमित होतील.

^१ संविधान (त्राहतरावी सुधारणा) अधिनियम, १९९२ याच्या कलम ३ द्वारे समाविष्ट केला (२४ एप्रिल १९९३ रोजी व तेव्हापासून).

^२ संविधान (चौंत्राहतरावी सुधारणा) अधिनियम, १९९२ याच्या कलम ३ द्वारे समाविष्ट केला (१ जून १९९३ रोजी व तेव्हापासून).

^३ वरील अधिनियमाच्या कलम ३ ह्या उपखंड (ग) ला (घ) असा नवीन क्रमांक दिला (१ जून १९९३ रोजी व तेव्हापासून).

^४ संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे किंवा राजप्रमुखाने ” हा मजकूर गाठला.

(भाग बारा — वित्तव्यवस्था, मालमत्ता, संविदा आणि दावे)

२८४. लोकसेवक आणि न्यायालये यांना मिळालेल्या वादपक्षकारांच्या ठेवी व इतर पैसे यांची अभिरक्षा.—

(क) संघराज्याच्या किंवा एखाद्या राज्याच्या कारभाराच्या संबंधात नेमलेला कोणताही अधिकारी, या नात्याने कोणत्याही अधिकाऱ्यास, भारत सरकारने, किंवा यथास्थिति, राज्य शासनाने उभारलेल्या किंवा त्यास मिळालेला महसूल किंवा सार्वजनिक पैसा याव्यातिरिक्त अन्य स्वरूपात ; किंवा

(ख) भारताच्या राज्यक्षेत्रातील कोणत्याही न्यायालयाकडे, कोणतेही काम, बाब, लेखा किंवा व्यक्ती यांच्या नावे,

मिळालेल्या किंवा त्याकडे जमा केलेल्या सर्व पैशांचा भरणा, भारताच्या लोक लेख्यामध्ये, किंवा यथास्थिति, राज्याच्या लोक- लेख्यामध्ये केला जाईल.

२८५. संघराज्याच्या मालमत्तेस राज्याच्या करआकारणीपासून सूट.—(१) राज्याने किंवा राज्यातील कोणत्याही प्राधिकरणाने बसविलेल्या सर्व करांपासून संघराज्याच्या मालमत्तेला, संसद कायद्याद्वारे अन्यथा तरतूद करील त्याव्यतिरिक्त इतर बाबतीत सूट असेल.

(२) संघराज्याची कोणतीही मालमत्ता, या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी ज्या करास पात्र होती किंवा पात्र म्हणून मानली जात होती असा कोणताही कर, अशा मालमत्तेवर एखाद्या राज्यात आकारला जाण्याचे चालू असेल तोवर, त्या राज्यातील कोणत्याही प्राधिकाऱ्यास अशा मालमत्तेवर तो कर आकारण्यास, संसद कायद्याद्वारे अन्यथा तरतूद करीपर्यंत, खंड (१) मधील कोणत्याही गोष्टीमुळे प्रतिबंध होणार नाही.

२८६. मालाची विक्री किंवा खरेदी यांवर कर बसविण्यासंबंधी निर्बंध.—(१) मालाची विक्री किंवा खरेदी जेव्हा,-

(क) राज्याच्या बाहेर घडते ; किंवा

(ख) भारताच्या राज्यक्षेत्रात मालाची आयात करण्याच्या किंवा त्याच्याबाहेर मालाची निर्यात करण्याच्या ओघात घडते,

तेव्हा त्या बाबतीत, राज्याचा कोणताही कायदा अशा विक्रीवर किंवा खरेदीवर कर बसविणार नाही किंवा बसवणे प्राधिकृत करणार नाही.

* * * * *

^१(२) मालाची विक्री किंवा खरेदी ही, खंड (१) मध्ये उल्लेखिलेल्या प्रकारांपैकी कोणत्याही प्रकारे केव्हा घडते हे ठरविण्यासाठी संसदेला, कायद्याद्वारे तत्चे सूत्रबद्ध करता येतील.

^२(३) राज्याच्या कोणताही कायदा हा जेथवर,—

(क) संसदेने, कायद्याद्वारे आंतरराज्यीय व्यापारात किंवा वाणिज्य व्यवहारात विशेष महत्वाचा म्हणून घोषित केलेल्या मालाच्या विक्रीवर किंवा खरेदीवर कर बसवीत असेल किंवा असा कर बसविणे प्राधिकृत करीत असेल ; अथवा

(ख) मालाच्या विक्रीवर किंवा खरेदीवर कर बसवीत असेल किंवा असा कर बसविणे प्राधिकृत करीत असेल आणि असा कर हा अनुच्छेद ३६६च्या खंड (२९क) चा उपखंड (ख), उपखंड (ग) किंवा उपखंड (घ) यात निर्दिष्ट केलेल्या स्वरूपाचा कर म्हणून असेल,

तेथवर, तो कायदा, त्या कराच्या आकारणीची पद्धत, दर आणि अन्य आनुषंगिक गोष्टी यांविषयी संसद कायद्याद्वारे विनिर्दिष्ट करील अशा निर्बंधाना आणि शर्तीना अधीन असेल.]]

^१ संविधान (सहावी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम ४ द्वारे खंड (१) चे स्पष्टीकरण गाठले.

^२ वरील अधिनियमाच्या कलम ४ द्वारे खंड (२) व (३) यांवेजी दाखल केले.

^३ संविधान (शेहेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९८२ याच्या कलम ३ द्वारे मूळ खंड (३) यांवेजी दाखल केले.

(भाग बारा — वित्तव्यवस्था, मालमत्ता, संविदा आणि दावे)

२८७. विजेवरील करांपासून सूट.—जी वीज,—

(क) भारत सरकारकडून वापरली जाते किंवा भारत सरकारच्या वापराकरता त्या सरकारला विकली जाते; अथवा

(ख) कोणतीही रेल्वे बांधणे, तिची देखभाल करणे किंवा ती चालविणे या कामी भारत सरकारकडून किंवा ती रेल्वे चालविणाऱ्या रेल्वे कंपनीकडून वापरली जाते, अथवा कोणतीही रेल्वे बांधणे, तिची देखभाल करणे किंवा चालविणे या कामी वापरण्याकरता त्या सरकारला किंवा अशा कोणत्याही रेल्वे कंपनीला विकली जाते, अशा विजेच्या वापरावर किंवा विक्रीवर (मग तिचे उत्पादन सरकारने केलेले असो किंवा अन्य व्यक्तींनी केलेले असो). संसद कायद्याद्वारे अन्यथा तरतूद करील त्याव्यतिरिक्त राज्याच्या कोणत्याही कायद्याद्वारे कर बसवता येणार नाही आणि विजेच्या विक्रीवर कर बसविणाऱ्या किंवा बसवणे प्राधिकृत करणाऱ्या अशा कोणत्याही कायद्याद्वारे, भारत सरकारला त्या सरकारच्या वापराकरता किंवा पूर्वोक्त अशा कोणत्याही रेल्वे कंपनीला कोणतीही रेल्वे बांधणे, तिची देखभाल करणे किंवा ती चालविणे या कामी वापरण्याकरता विकलेल्या विजेची किंमत ही, विजेचा भरीव प्रमाणात वापर करणाऱ्या अन्य उपभोक्त्यांवर आकारल्या जाणाऱ्या किंमतीपेक्षा कराच्या रकमेइतकी कमी असेल, याची सुनिश्चिती करण्यात येईल.

२८८. पाणी किंवा वीज यांच्याबाबत राज्यांनी केलेल्या करआकारणीपासून विवक्षित बाबतीत सूट.—(१) राष्ट्रपती आदेशाद्वारे अन्यथा तरतूद करील त्याव्यतिरिक्त, या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी अंमलात असलेल्या राज्याचा कोणताही कायदा हा, कोणतीही आंतरराज्यीय नदी किंवा नदी-खोरे याचे विनियमन किंवा विकास करण्याकरिता कोणत्याही विद्यमान कायद्याद्वारे किंवा संसदेने केलेल्या कोणत्याही कायद्याद्वारे स्थापन केलेल्या कोणत्याही प्राधिकरणाने साठविलेल्या, निर्माण केलेल्या, वापर केलेल्या, वितरीत केलेल्या किंवा विक्री केलेल्या कोणत्याही पाण्याच्या किंवा विजेच्या बाबतीत कर बसवणार नाही किंवा बसविणे प्राधिकृत करणार नाही.

स्पष्टीकरण.—या खंडातील, “अंमलात असलेला राज्याचा कायदा” या शब्दप्रयोगात या संविधानाच्या प्रारंभापूर्वी पारित केलेला किंवा केलेला आणि तत्पूर्वी निरसित न केलेला राज्याचा कायदा, तो किंवा त्याचे भाग त्यावेळी मुळीच किंवा विशिष्ट क्षेत्रांमध्ये अंमलात नसले तरीही, समाविष्ट असेल.

(२) राज्य विधानमंडळाला खंड (१) मध्ये उल्लेखिलेला असा कोणताही कर, कायद्याद्वारे बसवता येईल किंवा बसविणे प्राधिकृत करता येईल, पण असा कोणताही कायदा, राष्ट्रपतीच्या विचारार्थ राखून ठेवला जाऊन त्यास त्याची अनुमती मिळाल्याशिवाय तो कोणत्याही प्रकारे प्रभावी होणार नाही आणि जर कोणत्याही कायद्यामध्ये, अशा करावे दर व अन्य आनुषंगिक गोष्टी कोणत्याही प्राधिकरणाने त्या कायद्यान्वये करावयाच्या नियमांच्या किंवा आदेशांच्या द्वारे निश्चित कराव्यात, अशी तरतूद केलेली असेल तर, त्या कायद्यामध्ये, असा कोणताही नियम किंवा आदेश करण्यासाठी राष्ट्रपतीची पूर्वसंमती मिळवली जाण्याची तरतूद करावी लागेल.

२८९. राज्याची मालमत्ता आणि प्राप्ती यांना संघीय करआकारणीपासून सूट.—(१) राज्याची मालमत्ता आणि प्राप्ती यांना संघीय करआकारणीपासून सूट असेल.

(२) राज्य शासनाने किंवा त्याच्या वतीने चालविलेला कोणत्याही प्रकारचा व्यापार किंवा धंदा अथवा त्याच्याशी निगडित असलेले कोणतेही व्यवहार अथवा अशा व्यापाराच्या किंवा धंद्याच्या प्रयोजनार्थ वापरलेली किंवा ताब्यात असलेली कोणतीही मालमत्ता अथवा तिच्या संबंधात उपर्जित होणारी किंवा उद्भवणारी कोणतीही प्राप्ती यांच्याबाबत संसदेने कायद्याद्वारे जर काही मर्यादा घालून दिली तर तेवढ्या मर्यादेपर्यंत, संघराज्याला कोणताही कर बसवण्यास किंवा बसवणे प्राधिकृत करण्यास, खंड (१) मधील कोणत्याही गोष्टीमुळे प्रतिबंध होणार नाही.

(३) खंड (२) मधील कोणतीही गोष्ट, संसद कायद्याद्वारे जो व्यापार किंवा धंदा किंवा त्यांचा वर्ग हा शासनाच्या सर्वसाधारण कार्याना आनुषंगिक म्हणून घोषित करील, अशा कोणत्याही व्यापाराला किंवा धंद्याला अथवा व्यापार किंवा धंदा याच्या कोणत्याही वर्गाला लागू असणार नाही.

(भाग बारा — वित्तव्यवस्था, मालमत्ता, संविदा आणि दावे)

२९०. विवक्षित खर्च आणि पेन्शने यांच्याबाबत समायोजन.—जेव्हा या संविधानाच्या तरतुदीन्वये कोणत्याही न्यायालयाचा किंवा आयोगाचा खर्च अथवा या संविधानाच्या प्रारंभापूर्वी ब्रिटीश राजसत्तेखाली भारतात किंवा अशा प्रारंभानंतर संघराज्याच्या किंवा राज्याच्या कारभारासंबंधात, ज्या व्यक्तीने सेवा केलेली आहे तिला किंवा तिच्याबाबत द्यावयाचे पेन्शन, भारताच्या एकत्रित निधीवर किंवा एखाद्या राज्याच्या एकत्रित निधीवर भारित असेल तेव्हा, जर,—

(क) भारताच्या एकत्रित निधीवरील भाराच्या बाबतीत, त्या न्यायालयाने किंवा आयोगाने एखाद्या राज्याच्या स्वतंत्र कामांपैकी कोणत्याही कामाची गरज भागवली असेल, अथवा त्या व्यक्तीने एखाद्या राज्याच्या कारभारासंबंधात पूर्णतः किंवा अंशतः सेवा केलेली असेल तर ; किंवा

(ख) एखाद्या राज्याच्या एकत्रित निधीवरील भाराच्या बाबतीत, त्या न्यायालयाने किंवा आयोगाने संघराज्याच्या किंवा दुसऱ्या राज्याच्या स्वतंत्र कामांपैकी कोणत्याही कामाची गरज भागवली असेल, अथवा त्या व्यक्तीने संघराज्याच्या किंवा दुसऱ्या राज्याच्या कारभारासंबंधात पूर्णतः किंवा अंशतः सेवा केलेली असेल तर,

त्यांच्यामध्ये एकमताने ठरेल, किंवा एकमत न झाल्यास, भारताच्या मुख्य न्यायपूर्तीने नियुक्त करावयाच्या लवादाकडून निर्धारित केले जाईल असे खर्चाबाबतचे किंवा पेन्शनाबाबतचे अंशदान, त्या राज्याच्या एकत्रित निधीवर, किंवा यथास्थिति, भारताच्या एकत्रित निधीवर किंवा त्या दुसऱ्या राज्याच्या एकत्रित निधीवर भारित केले जाईल आणि त्यामधून दिले जाईल.

[२९०क. विवक्षित देवस्वम् निधींमध्ये वार्षिक भरणा.]—दरवर्षी शेहेचाळीस लक्ष पन्नास हजार रुपयांची रक्कम, केरळ राज्याच्या एकत्रित निधीवर भारित करून ती त्या निधीतून त्रावणकोर देवस्वम् निधीस दिली जाईल ; आणि दरवर्षी तेरा लक्ष पन्नास हजार रुपयांची रक्कम **[तामिळनाडू]** राज्याच्या एकत्रित निधीवर भारित करून ती त्या निधीतून १ नोव्हेंबर १९५६ रोजी त्रावणकोर-कोचीन राज्यातून त्या राज्याकडे हस्तांतरित झालेल्या राज्य क्षेत्रांतील हिंदू देवालयांच्या आणि पवित्र स्थानाच्या देखभालीकरता त्या राज्यात स्थापन झालेल्या देवस्वम् निधीस दिली जाईल.]

२९१. [अधिपर्तींच्या खासगत तनख्यांच्या रकमा].—संविधान (सविसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७१ याच्या कलम २ द्वारे निरसित.

प्रकरण दोन—कर्जे काढणे

२९२. भारत सरकारने कर्जे काढणे.—संसदेकडून कायद्याद्वारे वेळोवेळी निश्चित केल्या जातील अशा जर काही मर्यादा असतील तर त्या मर्यादांमध्ये, भारताच्या एकत्रित निधीच्या प्रतिभूतीवर कर्जे काढणे आणि अशा प्रकारे निश्चित केल्या जातील अशा जर काही मर्यादा असतील तर त्या मर्यादांमध्ये हमी देणे, हे संघराज्याच्या कार्यकारी अधिकाराच्या कक्षेत येईल.

२९३. राज्यांनी कर्जे काढणे.—(१) या अनुच्छेदाच्या तरतुदीना अधीन राहून, अशा राज्याच्या विधानमंडळाकडून कायद्याद्वारे वेळोवेळी निश्चित केल्या जातील अशा जर काही मर्यादा असतील तर त्या मर्यादांमध्ये, राज्याच्या एकत्रित निधीच्या प्रतिभूतीवर भारताच्या राज्यक्षेत्रात कर्जे काढणे आणि अशा प्रकारे निश्चित केल्या जातील अशा जर काही मर्यादा असतील तर त्या मर्यादांमध्ये हमी देणे, हे राज्याच्या कार्यकारी अधिकाराच्या कक्षेत येईल.

(२) भारत सरकार, संसदेने केलेल्या कोणत्याही कायद्याद्वारे किंवा त्याअन्वये घालून दिल्या जातील अशा शर्तीना अधीन राहून, कोणत्याही राज्याला कर्जे देऊ शकेल अथवा, अनुच्छेद २९२ अन्वये निश्चित केलेल्या कोणत्याही मर्यादा ओलांडल्या जात नाहीत तेथवर, कोणत्याही राज्याने उभारलेल्या कर्जासंबंधी हमी देऊ शकेल आणि अशी कर्जे देण्याच्या प्रयोजनार्थ आवश्यक असलेल्या कोणत्याही रकमा भारताच्या एकत्रित निधीवर प्रभारित केल्या जातील.

(३) भारत सरकारने किंवा त्यांच्या पूर्वाधिकारी सरकारने राज्यास जे कर्ज दिलेले असेल किंवा ज्याच्याबाबत भारत सरकारने किंवा त्याच्या पूर्वाधिकारी सरकारने हमी दिलेली असेल, त्या कर्जाचा कोणताही भाग अजून येणे बाकी असेल तर त्या राज्याला भारत सरकारच्या संमतीशिवाय कोणतेही कर्ज उभारता येणार नाही.

^१ संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम १९ द्वारे समाविष्ट केला.

^२ मद्रास राज्य (नाव बदलणे) अधिनियम, १९६८ (१९६८ चा ५३) याच्या कलम ४ द्वारे “मद्रास” या शब्दाएवजी दाखल केले (१४ जानेवारी १९६९ रोजी व तेव्हापासून).

(भाग बारा — वित्तव्यवस्था, मालमत्ता, संविदा आणि दावे)

(४) खंड (३) खालील संमती, भारत सरकारला योग्य वाटेल अशा, जर काही शर्ती लादावयाच्या असतील तर, त्यांना अधीन राहून देता येईल.

प्रकरण तीन— मालमत्ता, संविदा, हक्क, दायित्वे, प्रतिदायित्वे आणि दावे

२९४. विवक्षित प्रकरणांमध्ये मालमत्ता, मत्ता, हक्क, दायित्वे व प्रतिदायित्वे यांच्याबाबतचा उत्तराधिकार.—या संविधानाच्या प्रारंभापासूनच—

(क) अशा प्रारंभाच्या लगतपूर्वी, जी डोमिनिअन ॲफ इंडिया सरकारच्या प्रयोजनांकरता हिज मॅजेस्टीच्या ठायी निहित होती अशी सर्व मालमत्ता व मत्ता आणि अशा प्रारंभाच्या लगतपूर्वी जी, गव्हर्नर असलेल्या प्रत्येक प्रांताच्या सरकारच्या प्रयोजनांकरता हिज मॅजेस्टीच्या ठायी निहित होती अशी सर्व मालमत्ता व मत्ता, या संविधानाच्या प्रारंभापूर्वी पाकिस्तान डोमिनिअनची किंवा पश्चिम बंगाल, पूर्व बंगाल, पश्चिम पंजाब व पूर्व पंजाब या प्रांताची निर्मिती झाल्याकारणाने केलेल्या किंवा करावयाच्या कोणत्याही समायोजनाला अधीन राहून, अनुक्रमे संघराज्याच्या व तेथील संबंधित राज्याच्या ठायी निहित होईल, आणि

(ख) डोमिनिअन ॲफ इंडिया सरकारचे आणि गव्हर्नर असलेल्या प्रत्येक प्रांताच्या सरकारचे सर्व हक्क, दायित्वे व प्रतिदायित्वे ही, मग ती कोणत्याही संविदेतून उद्भवलेली असोत किंवा अन्यथा उद्भवलेली असोते—या संविधानाच्या प्रारंभापूर्वी पाकिस्तान डोमिनिअनची किंवा पश्चिम बंगाल, पूर्व बंगाल, पश्चिम पंजाब व पूर्व पंजाब या प्रांताची निर्मिती झाल्याकारणाने केलेल्या किंवा करावयाच्या कोणत्याही समायोजनाला अधीन राहून, अनुक्रमे भारत सरकारचे व तेथील संबंधित प्रत्येक राज्य शासनाचे हक्क, दायित्वे व प्रतिदायित्वे ठरतील.

२९५. अन्य प्रकरणांमध्ये मालमत्ता, मत्ता, हक्क, दायित्वे व प्रतिदायित्वे यांच्याबाबतचा उत्तराधिकार.—(१) या संविधानाच्या प्रारंभापासूनच—

(क) अशा प्रारंभाच्या लगतपूर्वी, जी पहिल्या अनुसूचीच्या भाग-खु मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या राज्याच्या स्थानी असलेल्या कोणत्याही भारतीय संस्थानाच्या ठायी निहित होती अशी सर्व मालमत्ता व मत्ता ही, अशा प्रारंभाच्या लगतपूर्वी अशी मालमत्ता व मत्ता ज्यांकरता धारण केली होती ती प्रयोजने त्यानंतर संघ सूचीत नमूद केलेल्यांपैकी कोणत्याही बाबींशी संबंधित असलेली संघराज्याची प्रयोजने झाली तर, भारत सरकारने त्या संबंधात त्या संस्थानाच्या सरकारशी केलेल्या कोणत्याही कराराला अधीन राहून संघराज्याच्या ठायी निहित होईल, आणि

(ख) पहिल्या अनुसूचीच्या भाग-खु मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या राज्याच्या स्थानी असलेल्या कोणत्याही भारतीय संस्थानाचे सर्व हक्क, दायित्वे व प्रतिदायित्वे ही—मग ती कोणत्याही संविदेतून उद्भवलेली असोत किंवा अन्यथा उद्भवलेली असोत—अशा प्रारंभापूर्वी ज्यांकरता असे हक्क संपादित केले होते अथवा अशी दायित्वे किंवा प्रतिदायित्वे ओढवली होती ती प्रयोजने त्यानंतर संघ सूचीत नमूद केलेल्यांपैकी कोणत्याही बाबींशी संबंधित असलेली भारत सरकारची प्रयोजने झाली तर, भारत सरकारने त्या संबंधात त्या संस्थानाच्या सरकारशी केलेल्या कोणत्याही कराराला अधीन राहून भारत सरकारचे हक्क, दायित्वे व प्रतिदायित्वे ठरतील.

(२) उपरोक्तप्रमाणे अधीन राहून, खंड (१) मध्ये निर्देशिलेल्यांहून अन्य सर्व मालमत्ता व मत्ता आणि असे सर्व हक्क, दायित्वे व प्रतिदायित्वे मग ती कोणत्याही संविदेतून उद्भवलेली असोत किंवा अन्यथा उद्भवलेली असोत—यांच्या बाबतीत, पहिल्या अनुसूचीच्या भाग-खु मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या प्रत्येक राज्याचे शासन हे, या संविधानाच्या प्रारंभापासूनच तेथील संबंधित भारतीय संस्थानाच्या सरकारचे उत्तराधिकारी होईल.

२९६. सरकारजमा किंवा व्यपगत झाल्याने अथवा बेवारशी मालमत्ता म्हणून उपार्जित होणारी मालमत्ता.—यात यापुढे तरतूद केली आहे त्यास अधीन राहून, हे संविधान अंमलात आले नसते तर जी मालमत्ता सरकारजमा किंवा व्यपगत झाल्याने अथवा हक्कदार मालकाच्या अभावी बेवारशी मालमत्ता म्हणून, हिज मॅजेस्टीला, किंवा यथास्थिति, कोणत्याही भारतीय संस्थानाच्या अधिपतीला उपार्जित झाली असती अशी भारताच्या राज्यक्षेत्रातील कोणतीही मालमत्ता, जर ती एखाद्या राज्यात स्थित असलेली मालमत्ता असेल तर, त्या राज्याच्या ठायी निहित होईल, आणि अन्य कोणत्याही बाबतीत, संघराज्याच्या ठायी निहित होईल :

(भाग बारा — वित्तव्यवस्था, मालमत्ता, संविदा आणि दावे)

परंतु असे की, अशा प्रकारे जर एखादी मालमत्ता, हिंज मॅजेस्टीला किंवा एखाद्या भारतीय संस्थानाच्या अधिपतीला ज्या दिनांकास उपर्यांत झाली असती त्या दिनांकास ती, भारत सरकारच्या किंवा एखाद्या राज्याच्या शासनाच्या कब्जात किंवा नियंत्रणाखाली असेल तर, अशी कोणतीही मालमत्ता, ज्या प्रयोजनांकरता ती त्यावेळी वापरली गेली किंवा धारण केली गेली असेल, ती प्रयोजने संघराज्याची किंवा राज्याची असतील त्यानुसार, संघराज्याच्या किंवा त्या राज्याच्या ठायी निहित होईल.

स्पष्टीकरण.—या अनुच्छेदात “अधिपती” आणि “भारतीय संस्थान” या शब्दप्रयोगांना अनुच्छेद ३६३ मध्ये असलेलाच अर्थ आहे.

१२९७. भारताचा क्षेत्रीय जलधी किंवा सागरमग्न खंडभूमी यांच्या आतील मौल्यवान वस्तू आणि अनन्यसाधारण आर्थिक परिक्षेत्रातील साधनसंपत्ती संघराज्याच्या ठायी निहित होणे.—(१) भारताचा क्षेत्रीय जलधी, त्यांची सागरमग्न खंडभूमी किंवा त्याचे अनन्यसाधारण आर्थिक परिक्षेत्र याच्या आतील सागराखाली असलेल्या सर्व जमिनी, खनिजे व इतर मौल्यवान वस्तू संघराज्याच्या ठायी निहित होतील आणि संघराज्याच्या प्रयोजनांसाठी धारण केल्या जातील.

(२) भारताच्या अनन्यसाधारण आर्थिक परिक्षेत्रातील इतर सर्व साधनसंपत्ती ही देखील संघराज्याच्या ठायी निहित होईल आणि संघराज्याच्या प्रयोजनांसाठी धारण केली जाईल.

(३) भारताचा क्षेत्रीय जलधी, त्यांची सागरमग्न खंडभूमी, त्याचे अनन्यसाधारण आर्थिक परिक्षेत्र व इतर सागरी परिक्षेत्रे यांच्या मर्यादा या, संसदेने केलेल्या कोणत्याही कायद्याद्वारे किंवा त्याअन्वये वेळोवेळी विनिर्दिष्ट करण्यात येतील त्याप्रमाणे असतील].

१२९८. व्यापार, इत्यादी करण्याचा अधिकार.—कोणताही व्यापार किंवा धंदा करणे आणि मालमत्ता संपादन करणे, धारण करणे व तिची विल्हेवाट करणे आणि कोणत्याही प्रयोजनाकरता संविदा करणे, हे संघराज्याच्या व प्रत्येक राज्याच्या कार्यकारी अधिकाराच्या कक्षेत येईल :

परंतु असे की,—

(क) संघराज्याचा उक्त कार्यकारी अधिकार, जेथवर असा व्यापार किंवा धंदा किंवा असे प्रयोजन हे, ज्याबाबत संसदेला कायदे करता येतील अशांपैकी नसेल तेथवर, प्रत्येक राज्यात त्या राज्याने केलेल्या विधिविधानाच्या अधीन असेल ; आणि

(ख) प्रत्येक राज्याचा उक्त कार्यकारी अधिकार, जेथवर असा व्यापार किंवा धंदा किंवा असे प्रयोजन हे, ज्याबाबत राज्य विधानमंडळाला कायदे करता येतील अशांपैकी नसेल तेथवर, संसदेने केलेल्या विधिविधानाच्या अधीन असेल.]

२९९. संविदा.—(१) संघराज्याच्या किंवा राज्याच्या कार्यकारी अधिकाराचा वापर करून केलेल्या सर्व संविदा, यथास्थिति, राष्ट्रपतीकडून किंवा राज्याच्या राज्यपालाकडून ^३* * * करण्यात येत असल्याचे म्हटले जाईल, आणि त्या अधिकाराचा वापर करून केलेल्या अशा सर्व संविदा व मालमत्तेची सर्व हस्तांतरणपत्रे राष्ट्रपतीच्या किंवा राज्यपालाच्या ^३* * * वर्तीने, तो निर्देशित किंवा प्राधिकृत करील अशा व्यक्तीकडून आणि अशा रीतीने निष्पादित केली जातील.

(२) या संविधानाच्या प्रयोजनार्थ किंवा याच्या पूर्वीपर्यंत अंमलात असलेल्या भारत सरकारसंबंधीच्या कोणत्याही अधिनियमितीच्या प्रयोजनार्थ केलेली किंवा निष्पादिलेली कोणतीही संविदा किंवा हस्तांतरणपत्र याबाबत, राष्ट्रपती किंवा राज्यपाल ^३* * * यांपैकी कोणीही व्यक्तिशः दायी असणार नाही, तसेच त्यांच्यापैकी कोणाच्याही वर्तीने अशी कोणतीही संविदा किंवा हस्तांतरणपत्र करणारी किंवा निष्पादित करणारी कोणतीही व्यक्ती त्याबाबत व्यक्तिशः दायी होणार नाही.

३००. दावे आणि कार्यवाही.—(१) भारत सरकारला किंवा त्याच्याविरुद्ध भारतीय संघराज्याच्या नावे दावा करता येईल व राज्याच्या शासनाला किंवा त्याच्याविरुद्ध त्या राज्याच्या नावे दावा करता येईल आणि या संविधानाने प्रदान केलेल्या अधिकारांच्या

^३. संविधान (चाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम २ द्वारे मूळ अनुच्छेद २९७ ऐवजी दाखल केला (२७ मे १९७६ रोजी व तेह्यापासून).

^४. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २० द्वारे मूळ अनुच्छेद २९८ ऐवजी दाखल केला.

^५. वरील अधिनियमाच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे “किंवा राजप्रमुखांकडून/किंवा राजप्रमुखाच्या” हा मजकूर गाळला.

(भाग बारा — वित्तव्यवस्था, मालमत्ता, संविदा आणि दावे)

आधारे अधिनियमित केलेल्या संसदेच्या किंवा अशा राज्य विधानमंडळाच्या अधिनियमांद्वारे करण्यात येतील अशा कोणत्याही तरतुर्दीना अधीन राहून, त्यांच्या आपापल्या कारभारासंबंधात त्यांना किंवा त्यांच्याविरुद्ध जर हे संविधान अधिनियमित झाले नसते तर, डोमिनिअन ऑफ इंडिया आणि तेथील संबंधित असलेले प्रांत किंवा तेथील संबंधित भारतीय संस्थाने यांना किंवा त्यांच्याविरुद्ध ज्या प्रकरणांमध्ये दावा करता आला असता, त्या सारख्याच प्रकरणांमध्ये दावा करता येईल.

(२) जर या संविधानाच्या प्रारंभी,—

(क) ज्यामध्ये डोमिनिअन ऑफ इंडिया हा एक पक्षकार आहे, अशी कोणतीही विधिविषयक कार्यवाही प्रलंबित असेल तर, त्या कार्यवाहीत डोमिनिअनच्या जागी भारतीय संघराज्य आले असल्याचे मानले जाईल ; आणि

(ख) ज्यामध्ये एखादा प्रांत किंवा भारतीय संस्थान हा एक पक्षकार आहे, अशी कोणतीही विधिविषयक कार्यवाही प्रलंबित असेल तर, त्या कार्यवाहीत प्रांताच्या किंवा भारतीय संस्थानाच्या जागी तेथील संबंधित असलेले राज्य आले असल्याचे मानले जाईल.

^१[प्रकरण चार—मालमत्तेचा हक्क

३००क. कायद्याने प्राधिकार दिल्यावाचून व्यक्तींना मालमत्तेपासून वंचित न करणे.—कायद्याने प्राधिकार दिल्यावाचून कोणत्याही व्यक्तीला तिच्या मालमत्तेपासून वंचित करण्यात येणार नाही.]

^१. संविधान (चक्रेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम ३४ द्वारे हे प्रकरण समाविष्ट केले (२० जून १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

भाग तेरा

भारताच्या राज्यक्षेत्रातील व्यापार, वाणिज्य आणि व्यवहारसंबंध

३०१. व्यापार, वाणिज्य आणि व्यवहारसंबंध यांचे स्वातंत्र्य.—या भागातील अन्य तरतुदीना अधीन राहून, भारताच्या राज्यक्षेत्रात सर्वत्र व्यापार, वाणिज्य आणि व्यवहारसंबंध यांचे स्वातंत्र्य असेल.

३०२. व्यापार, वाणिज्य आणि व्यवहारसंबंध यांवर निर्बंध घालावयाचा संसदेचा अधिकार.—संसदेस, कायद्याद्वारे, राज्या-राज्यांमधील अथवा भारताच्या राज्यक्षेत्राच्या कोणत्याही भागातील व्यापार, वाणिज्य किंवा व्यवहारसंबंध यांच्या स्वातंत्र्यावर सार्वजनिक हितार्थ आवश्यक असतील असे निर्बंध घालता येतील.

३०३. व्यापार आणि वाणिज्य यासंबंधीच्या संघराज्याच्या व राज्यांच्या वैधानिक अधिकारांवर निर्बंध.—(१) अनुच्छेद ३०२ मध्ये काहीही असले तरी, सातव्या अनुसूचीमधील कोणत्याही सूचीतील व्यापार आणि वाणिज्य यासंबंधीच्या कोणत्याही नोंदीच्या आधारे, एका राज्याला दुसऱ्यापेक्षा अग्रक्रम देणारा, किंवा तसे देणे प्राधिकृत करणारा, अथवा राज्या-राज्यांमध्ये भेदभाव करणारा किंवा तसे करणे प्राधिकृत करणारा कोणताही कायदा करण्याचा संसद किंवा राज्य विधानमंडळ यांपैकी कोणासही अधिकार असणार नाही.

(२) कोणताही अग्रक्रम देणारा, किंवा तसे देणे प्राधिकृत करणारा, अथवा कोणताही भेदभाव करणारा किंवा तसे करणे प्राधिकृत करणारा कोणताही कायदा करणे, हे भारताच्या राज्यक्षेत्राच्या कोणत्याही भागातील माल-टंचाईतून उद्भवणारी परिस्थिती हाताळण्याच्या प्रयोजनार्थ आवश्यक आहे, असे अशा कायद्याद्वारे घोषित करण्यात आले असेल तर, असा कायदा करण्यास संसदेला खंड (१) मधील कोणत्याही गोष्टीमुळे प्रतिबंध होणार नाही.

३०४. राज्या-राज्यांमधील व्यापार, वाणिज्य आणि व्यवहारसंबंध यांवर निर्बंध.—अनुच्छेद ३०१ किंवा अनुच्छेद ३०३ मध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, राज्याच्या विधानमंडळाला कायद्याद्वारे,—

(क) अन्य राज्ये ^१[किंवा संघ राज्यक्षेत्रे] यांमधून आयात केलेल्या मालावर, त्या राज्यात निर्मिलेला किंवा उत्पादित केलेला त्यासारखा माल ज्या करास पात्र असेल असा कोणताही कर अशा प्रकारे बसवता येईल की, जेणेकरून असा आयात केलेला माल आणि असा निर्मित किंवा उत्पादित माल यांच्यामध्ये भेदभाव होणार नाही, आणि

(ख) त्या राज्याशी किंवा राज्यामध्ये होणारा व्यापार, वाणिज्य किंवा व्यवहारसंबंध यांच्या स्वातंत्र्यावर सार्वजनिक हितार्थ आवश्यक असतील असे वाजवी निर्बंध घालता येतील :

परंतु असे की, खंड (ख) च्या प्रयोजनार्थ कोणतेही विधेयक किंवा सुधारणा, राज्याच्या विधानमंडळात राष्ट्रपतीच्या पूर्वमंजुरीशिवाय प्रस्तुत केली किंवा मांडली जाणार नाही.

^१[३०५. विद्यमान कायदे आणि राज्याच्या एकाधिकाराची तरतूद करणारे कायदे यांची व्यावृत्ती.—अनुच्छेद ३०१ व ३०३ यांमधील कोणत्याही गोष्टीमुळे, कोणत्याही विद्यमान कायद्याच्या तरतुदीवर, राष्ट्रपती आदेशाद्वारे अन्यथा निदेश देईल तेवढे खेरीजकरून एरव्ही, प्रभावी होणार नाही आणि अनुच्छेद ३०१ मधील कोणत्याही गोष्टीमुळे, संविधान (चौथी सुधारणा) अधिनियम, १९५५ याच्या प्रांभांपूर्वी केलेला कोणताही कायदा हा, अनुच्छेद १९, खंड (६), उपखंड (दोन) मध्ये निर्देशिलेल्या अशा कोणत्याही बाबीशी संबंधित असेल तेथवर, त्याच्या प्रवर्तनावर प्रभावित होणार नाही, अथवा त्या बाबीशी संबंधित असा कोणताही कायदा करण्यास संसदेला किंवा राज्याच्या विधानमंडळाला प्रतिबंध होणार नाही.]

३०६. [पहिल्या अनुसूचीचा भाग ख यातील विवक्षित राज्यांचा व्यापार व वाणिज्य यांवर बंधने घालण्याचा अधिकार.] संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे निरसित.

३०७. ३०१ ते ३०४ या अनुच्छेदांची प्रयोजने पार पाडण्याकरता प्राधिकार्याची नियुक्ती.—संसदेस, कायद्याद्वारे, अनुच्छेद ३०१, ३०२, ३०३ आणि ३०४ यांची प्रयोजने पार पाडण्याकरता स्वतःला समुचित वाटेल अशा प्राधिकार्याची नियुक्ती करता येईल आणि अशा प्रकारे नियुक्त केलेल्या प्राधिकार्याकडे तिला आवश्यक वाटतील असे अधिकार आणि अशी कर्तव्ये सोपवता येतील.

^१. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे समाविष्ट केले.

^२. संविधान (चौथी सुधारणा) अधिनियम, १९५५ याच्या कलम ४ द्वारे मूळ अनुच्छेद ३०५ ऐवजी दाखल केला.

भाग चौदा

संघराज्य आणि राज्ये यांच्या नियंत्रणाखाली असलेल्या सेवा

प्रकरण एक—सेवा

३०८. अर्थ लावणे.—या भागात, संदर्भानुसार अन्यथा आवश्यक नसेल तर, “राज्य” या ^१[शब्दप्रयोगात जम्मू व काश्मीर या राज्याचा समावेश होत नाही.]

३०९. संघराज्य किंवा राज्य यांच्या सेवेत असणाऱ्या व्यक्तींची भरती आणि त्यांच्या सेवाशर्ती.—या संविधानाच्या तरतुदीना अधीन राहून, समुचित विधानमंडळाच्या अधिनियमांद्वारे संघराज्याच्या किंवा कोणत्याही राज्याच्या कारभारासंबंधातील लोकसेवांमध्ये आणि पदांवर करावयाची भरती व तेथे नियुक्त केल्या जाणाऱ्या व्यक्तींच्या सेवाशर्ती यांचे विनियमन करता येईल :

परंतु असे की, संघराज्याच्या कारभारासंबंधातील सेवा व पदे यांच्याबाबतीत राष्ट्रपती, किंवा तो निदेश देईल अशी व्यक्ती, आणि राज्याच्या कारभारासंबंधातील सेवा व पदे यांच्या बाबतीत राज्यपाल ^{२*} * * किंवा तो निदेश देईल अशी व्यक्ती, या अनुच्छेदाखालील समुचित विधानमंडळाच्या अधिनियमाद्वारे किंवा त्याअन्वये त्याबाबत तरतूद केली जाईपर्यंत, अशा सेवांमध्ये व पदांवर करावयाची भरती व तेथे नियुक्त केल्या जाणाऱ्या व्यक्तींच्या सेवाशर्ती यांचे विनियमन करणारे नियम करण्यास सक्षम असेल, आणि याप्रमाणे केलेले कोणतेही नियम अशा कोणत्याही अधिनियमाच्या तरतुदीना अधीन राहून प्रभावी होतील.

३१०. संघराज्य किंवा राज्य यांच्या सेवेत असणाऱ्या व्यक्तींचा पदावधी.—(१) या संविधानामध्ये स्पष्टपणे तरतूद केली असेल त्याव्यतिरिक्त, जी व्यक्ती संघराज्याची संरक्षण सेवा किंवा नागरी सेवा किंवा अखिल भारतीय सेवा यांची सदस्य असेल अथवा संघराज्याच्या अधीन असलेले, संरक्षणाशी संबंधित असलेले कोणतेही पद किंवा कोणतेही नागरी पद धारण करीत असेल अशी प्रत्येक व्यक्ती, राष्ट्रपतीची मर्जी असेतोपर्यंत ते पद धारण करील, आणि जी व्यक्ती राज्याच्या नागरी सेवेची सदस्य असेल किंवा राज्याच्या नियंत्रणाखाली असलेले कोणतेही नागरी पद धारण करत असेल अशी प्रत्येक व्यक्ती, राज्याच्या राज्यपालाची ^{१*} * * मर्जी असेतोपर्यंत ते पद धारण करील.

(२) संघराज्याच्या किंवा एखाद्या राज्याच्या नियंत्रणाखाली असलेले नागरी पद धारण करणारी व्यक्ती, राष्ट्रपतीची, किंवा यथास्थिति, राज्याच्या राज्यपालाची ^{२*} * * मर्जी असेतोपर्यंत पद धारण करीत असली तरीही, संरक्षण सेवेची अथवा अखिल भारतीय सेवेची अथवा संघराज्य किंवा राज्य यांच्या नागरी सेवेची सदस्य नसलेली व्यक्ती, या संविधानाखाली असे पद धारण करण्याकरता ज्या संविदेअन्वये नियुक्त केली जाईल अशा कोणत्याही संविदेमध्ये, जर विशेष अर्हता असणाऱ्या व्यक्तीची सेवा प्राप्त करून घेण्याकरता तसे आवश्यक आहे असे, राष्ट्रपतीला, किंवा यथास्थिति, त्या राज्यपालाला ^{३*} * * वाटेल तर, संमत कालावधीच्या समाप्तीपूर्वी ते पद नष्ट करण्यात आल्यास किंवा त्या व्यक्तीच्या गैरवर्तणुकीशी संबंध नसलेल्या कारणास्तव तिला ते पद रिक्त करावे लागल्यास, तिला भरपाई देण्यात यावी, अशी तरतूद करता येईल.

३११. संघराज्य किंवा राज्य यांच्या नियंत्रणाखाली असलेल्या नागरी पदांवर सेवानियुक्त केलेल्या व्यक्तींना बडतर्फ करणे, पदावरून दूर करणे किंवा पदावनत करणे.—(१) जी व्यक्ती संघराज्याच्या नागरी सेवेची किंवा अखिल भारतीय सेवेची किंवा राज्याच्या नागरी सेवेची सदस्य असेल, अथवा संघराज्य किंवा राज्य यांच्या नियंत्रणाखाली असलेले नागरी पद धारण करीत असेल अशा कोणत्याही व्यक्तीला, ज्या प्राधिकाऱ्याने तिची नियुक्ती केली होती त्याहून दुव्यम असलेल्या प्राधिकाऱ्याकडून बडतर्फ केले किंवा पदावरून दूर केले जाणार नाही.

^३[(२) पूर्वोक्त अशा कोणत्याही व्यक्तीला, ज्या चौकशीमध्ये तिच्यावरील दोषारोपांची माहिती करून दिलेली आहे आणि त्या दोषारोपांबाबत तिला आपले म्हणणे मांडण्याची वाजवी संधी दिलेली आहे, अशी चौकशी झाल्याखेरीज ^{४*} * * * तिला बडतर्फ केले जाणार नाही किंवा पदावरून दूर केले जाणार नाही किंवा पदावनत केले जाणार नाही :

^१ संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे “शब्दप्रयोगाचा अर्थ, पहिल्या अनुसूचीचा भाग क किंवा भाग ख यांत उल्लेखिलेले राज्य असा आहे.” या मजकुराएवजी हा मजकूर दाखल केला.

^२ वरील अधिनियमाच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे मूळ मजकूर गाळला.

^३ संविधान (पंधरावी सुधारणा) अधिनियम, १९६३ याच्या कलम १० द्वारे खंड (२) व (३) यांएवजी दाखल केला.

^४ संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ४४ द्वारे विवक्षित मजकूर गाळला (३ जानेवारी १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

(भाग चौदा—संघराज्य आणि राज्ये यांच्या नियंत्रणाखाली असलेल्या सेवा)

^१[परंतु असे की, अशा चौकशीअंती, तिच्यावर अशी कोणतीही शास्ती लादण्याचे प्रस्तावित करण्यात आले असेल त्याबाबतीत, अशा चौकशीमध्ये सादर केलेल्या पुराव्याच्या आधारावर अशी शास्ती लादता येईल आणि अशा व्यक्तीला प्रस्तावित शास्तीविरुद्ध अभिवेदन करण्यासाठी कोणतीही संधी देण्याची आवश्यकता असणार नाही :

परंतु आणखी असे की, हा खंड पुढील बाबतीत लागू होणार नाही].—

(क) एखादी व्यक्ती ज्या वर्तनामुळे फौजदारी दोषारोप सिद्ध झाल्यानंतर दोषी ठरलेली असेल त्या वर्तनाच्या कारणावरून तिला बडतर्फ किंवा पदावरून दूर करण्यात आले असेल किंवा पदावनत करण्यात आले असेल त्याबाबतीत ; किंवा

(ख) एखाद्या व्यक्तीस बडतर्फ किंवा पदावरून दूर करण्याचा किंवा तिला पदावनत करण्याचा अधिकार असलेल्या प्राधिकाऱ्याला काही कारणास्तव—ते कारण त्या प्राधिकाऱ्याला नमूद करावे लागेल—अशी चौकशी करणे वाजवीपणे व्यवहार्य नाही, असे खात्रीपूर्वक वाटेल त्याबाबतीत ; किंवा

(ग) अशी चौकशी करणे राज्याच्या सुरक्षिततेच्या दृष्टीने समयोचित नाही असे राष्ट्रपतीला, किंवा यथास्थिति, राज्यपालाला खात्रीपूर्वक वाटेल त्याबाबतीत.

(३) जर पूर्वोक्त अशा कोणत्याही व्यक्तीबाबत खंड (२) मध्ये निर्देशिलेली अशी चौकशी करणे वाजवीपणे व्यवहार्य आहे किंवा कसे असा प्रश्न उद्भवला तर, अशा व्यक्तीला बडतर्फ किंवा पदावरून दूर करण्याचा किंवा तिला पदावनत करण्याचा अधिकार असलेल्या प्राधिकाऱ्याचा त्यावरील निर्णय अंतिम असेल.].

३१२. अखिल भारतीय सेवा.—(१) ^१[भाग सहाचे प्रकरण सहा किंवा भाग अकरा] यांमध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, राज्यसभेने, उपस्थित असलेल्या व मतदान करण्याच्या तिच्या सदस्यांपैकी कमीतकमी दोन-तृतीयांश सदस्यांनी पाठिंबा दिलेल्या ठरावाद्वारे जर तसे करणे राष्ट्रहितार्थ आवश्यक किंवा इष्ट आहे असे घोषित केले असेल तर, संसदेला, कायद्याद्वारे संघराज्य आणि राज्ये यांना सामाईक अशा एक किंवा अनेक अखिल भारतीय सेवा ^२[(अखिल भारतीय न्यायिक सेवा धरून)] निर्माण करण्याची तरतूद करता येईल, आणि, या प्रकरणाच्या अन्य तरतुदीना अधीन राहून, अशा कोणत्याही सेवेत करावयाची भरती व तीमध्ये नियुक्त होणाऱ्या व्यक्तींच्या सेवाशर्ती यांचे विनियमन करता येईल.

(२) या संविधानाच्या प्रारंभी, भारतीय प्रशासकीय सेवा आणि भारतीय पोलीस सेवा म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या सेवा संसदेने या अनुच्छेदाअन्वये निर्माण केलेल्या सेवा असल्याचे मानले जाईल.

^३[(३) खंड (१) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या अखिल भारतीय न्यायिक सेवेमध्ये, अनुच्छेद २३६ मध्ये व्याख्या केलेल्या जिल्हा न्यायाधीशाच्या पदापेक्षा कनिष्ठ असलेल्या कोणत्याही पदाचा समावेश असणार नाही.

(४) पूर्वोक्त अखिल भारतीय न्यायिक सेवा निर्माण करण्यासाठी तरतूद करण्याऱ्या कायद्यामध्ये, त्या कायद्याच्या तरतुदीची अंमलबजावणी करण्यासाठी आवश्यक असतील अशा, भाग सहाचे प्रकरण सहा यात सुधारणा करण्याऱ्या तरतुदीचा अंतर्भाव करता येईल आणि असा कोणताही कायदा हा, अनुच्छेद ३६८ च्या प्रयोजनार्थ या संविधानाची सुधारणा असल्याचे मानण्यात येणार नाही.]

३१२क. विवक्षित सेवांमधील अधिकाऱ्यांच्या सेवाशर्ती बदलण्याचा किंवा रद्द करण्याचा संसदेचा अधिकार.—(१) संसदेस कायद्याद्वारे,—

(क) या संविधानाच्या प्रारंभापूर्वी ज्या व्यक्ती सेक्रेटरी ॲफ स्टेट किंवा सेक्रेटरी ॲफ स्टेट इन कौन्सिल यांनी ब्रिटिश राजसत्तेच्या भारतीय नागरी सेवेत नियुक्त केलेल्या असून, संविधान (अड्डाविसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७२ याच्या प्रारंभास व त्यानंतर भारत सरकारच्या किंवा राज्य शासनाच्या नियंत्रणाखाली असलेल्या कोणत्याही सेवेत किंवा पदावर राहिलेल्या असतील त्यांचे पारिश्रमिक, रजा व पेन्शन यांबाबतच्या त्यांच्या सेवाशर्ती व शिस्त यांबाबींसंबंधीचे त्यांचे हक्क भविष्यलक्षी किंवा भूतलक्षी प्रभावाने बदलता किंवा प्रत्याहत करता येतील ;

(ख) या संविधानाच्या प्रारंभापूर्वी सेक्रेटरी ॲफ स्टेट किंवा सेक्रेटरी ॲफ स्टेट इन कौन्सिल यांनी ब्रिटिश राजसत्तेच्या भारतीय नागरी सेवेत नियुक्त केलेल्या ज्या व्यक्ती संविधान (अड्डाविसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७२ याच्या प्रारंभापूर्वी कोणत्याही वेळी सेवानिवृत्त झाल्या असतील किंवा अन्यथा सेवेत असण्याचे बंद झाले असेल, त्या व्यक्तींच्या पेन्शनबाबतच्या सेवाशर्ती भविष्यलक्षी किंवा भूतलक्षी प्रभावाने बदलता किंवा प्रत्याहत करता येतील :

^१. संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ४४ द्वारे विवक्षित मजकुराएवजी दाखल केले (३ जानेवारी १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

^२. वरील अधिनियमाच्या कलम ४५ द्वारे “भाग अकरा” या मजकुराएवजी दाखल केले (३ जानेवारी १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

^३. वरील अधिनियमाच्या कलम ४५ द्वारे समाविष्ट केले (३ जानेवारी, १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

^४. संविधान (अड्डाविसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७२ याच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केले (२९ ऑगस्ट १९७२ रोजी व तेव्हापासून).

(भाग चौदा—संघराज्य आणि राज्ये यांच्या नियंत्रणाखाली असलेल्या सेवा.)

परंतु असे की, सर्वोच्च न्यायालयाचा किंवा उच्च न्यायालयाचा मुख्य न्यायमूर्ती किंवा अन्य न्यायाधीश, भारताचा नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक, संघ किंवा राज्य लोकसेवा आयोगाचा अध्यक्ष किंवा अन्य सदस्य किंवा मुख्य निवडणूक आयुक्त हे पद जिने धारण केले आहे किंवा धारण केले होते अशा कोणत्याही व्यक्तीच्या बाबतीत, अशा पदावर तिची नियुक्ती करण्यात आल्यानंतर तिच्या सेवाशर्ती, ती व्यक्ती सेक्रेटरी ऑफ स्टेट किंवा सेक्रेटरी ऑफ स्टेट इन कौन्सिल यांनी ब्रिटिश राजसत्तेच्या भारतीय नागरी सेवेत नियुक्त केलेली असल्याकारणाने अशा सेवाशर्ती तिला लागू असतील त्याव्यतिरिक्त, तिला नुकसानकारक होईल अशा प्रकारे बदलण्याचा किंवा प्रत्याहृत करण्याचा अधिकार संसदेस, उप खंड (क) किंवा उप खंड (ख) मधील कोणत्याही गोष्टीमुळे प्राप्त होतो, असा तिचा अन्वयार्थ लावला जाणार नाही.

(२) खंड (१) मध्ये निर्देशिलेल्या व्यक्तींच्या सेवा-शर्तींचे विनियमन करण्याच्या कोणत्याही विधानमंडळाच्या किंवा अन्य प्राधिकरणाच्या या संविधानाच्या अन्य कोणत्याही तरतुदीखालील अधिकारावर, या अनुच्छेदाखालील कायद्याद्वारे संसदेने तरतूद केली असेल त्याव्यतिरिक्त, या अनुच्छेदातील कोणत्याही गोष्टीमुळे परिणाम होणार नाही.

(३) सर्वोच्च न्यायालयाला किंवा अन्य कोणत्याही न्यायालयाला,—

(क) खंड (१) मध्ये निर्देशिलेल्या कोणत्याही व्यक्तीची ब्रिटिश राजसत्तेच्या कोणत्याही भारतीय सेवेतील नियुक्ती अथवा डोमिनिअन ऑफ इंडियाच्या किंवा त्यातील प्रांताच्या सरकारच्या अधीन असलेली तिची सेवा चालू राहणे यासंबंधी तिने केली होती किंवा निष्पादित केली होती अशी कोणतीही प्रसंविदा, करार किंवा अन्य तत्सम संलेख यांच्या कोणत्याही तरतुदीतून किंवा त्यावरील कोणत्याही पृष्ठांकनातून उद्भवणारा कोणताही विवाद;

(ख) मुळात जसा अधिनियमित झाला तसा अनुच्छेद ३१४ अन्वये कोणताही हक्क, दायित्व किंवा प्रतिदायित्व याबाबतचा कोणताही विवाद,

याबाबत अधिकारिता असणार नाही.

(४) मुळात जसा अधिनियमित झाला तसा अनुच्छेद ३१४ यामध्ये, किंवा या संविधानाच्या अन्य कोणत्याही तरतुदीमध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, या अनुच्छेदाच्या तरतुदी प्रभावी होतील.]

३१३. संक्रमणकालीन तरतुदी.—या संबंधात या संविधानाअन्वये अन्य तरतूद केली जाईपर्यंत, या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी अंमलात असलेले आणि या संविधानाच्या प्रारंभानंतर अखिल भारतीय सेवा म्हणून अथवा संघराज्य किंवा राज्य यांच्या नियंत्रणाखाली असलेल्या सेवा किंवा पद म्हणून अस्तित्वात राहिलेल्या अशा कोणत्याही लोकसेवेला किंवा कोणत्याही पदाला लागू असलेले सर्व कायदे, जेथवर ते ह्या संविधानाच्या तरतुदीशी सुसंगत असतील तेथवर, अंमलात राहतील.

३१४. [विवक्षित सेवांमधील विद्यमान अधिकान्यांच्या संरक्षणार्थ तरतूद.—संविधान (अड्डाविसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७२ याच्या कलम ३ द्वारे निरसित (२९ ऑगस्ट १९७२ रोजी व तेव्हापासून).

प्रकरण दोन—लोकसेवा आयोग

३१५. संघराज्याकरता आणि राज्यांकरता लोकसेवा आयोग.—(१) या अनुच्छेदातील तरतुदीना अधीन राहून, संघराज्याकरता एक लोकसेवा आयोग आणि प्रत्येक राज्याकरता एकेक लोकसेवा आयोग असेल.

(२) दोन किंवा अधिक राज्ये असा करार करतील की, त्या राज्यांच्या समूहाकरता एक लोकसेवा आयोग असेल आणि जर त्या राज्यांपैकी प्रत्येक राज्याच्या विधानमंडळाच्या सभागृहाने, किंवा जेथे दोन सभागृहे असतील तेथे प्रत्येक सभागृहाने तशा आशयाचा ठराव पारित केला तर, संसदेला कायद्याद्वारे त्या राज्यांच्या कामांची गरज भागवण्याकरता एक संयुक्त राज्य लोकसेवा आयोग (या प्रकरणात “संयुक्त आयोग” म्हणून निर्देशिलेला) नियुक्त करण्याची तरतूद करता येईल.

(३) पूर्वोक्त अशा कोणत्याही कायद्यात, त्या कायद्याची प्रयोजने पार पाडण्याकरता आवश्यक किंवा इष्ट असतील अशा आनुंगिक व प्रभावी तरतुदी अंतर्भूत असू शकतील.

(४) संघराज्याच्या लोकसेवा आयोगाला एखाद्या राज्याच्या राज्यपालाने * * * तशी विनंती केली तर, त्यास राष्ट्रपतीची मान्यता घेऊन त्या राज्याच्या सर्व किंवा त्यांपैकी कोणत्याही कामाची गरज भागवण्याचे कबूल करता येईल.

(५) या संविधानातील, “संघ लोकसेवा आयोग” किंवा “राज्य लोकसेवा आयोग” यासंबंधीच्या निर्देशांचा अन्वयार्थ, संदर्भानुसार अन्यथा आवश्यक नसेल तर, विशिष्ट प्रश्नास्पद बाबीसंबंधी संघराज्याच्या, किंवा यथास्थिति, राज्याच्या कामांची गरज भागवणाऱ्या आयोगासंबंधीचे निर्देश म्हणून लावला जाईल.

३१६. सदस्यांची नियुक्ती आणि पदावधी.—(१) लोकसेवा आयोगाचा अध्यक्ष आणि अन्य सदस्य हे, संघ आयोगाच्या किंवा संयुक्त आयोगाच्या बाबतीत, राष्ट्रपतीकडून आणि राज्य आयोगाच्या बाबतीत राज्याच्या राज्यपालाकडून * * * नियुक्त केले जातील :

* संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे मूळ मजकूर गाठला.

(भाग चौदा—संघराज्य आणि राज्ये यांच्या नियंत्रणाखाली असलेल्या सेवा.)

परंतु असे की, प्रत्येक लोकसेवा आयोगाच्या सदस्यांपैकी शक्य होईल तितपत जवळजवळ निम्याइतके सदस्य हे, अशा व्यक्ती असतील की, ज्यांनी आपापल्या नियुक्तीच्या दिनांकांना, एकतर भारत सरकारच्या नियंत्रणाखाली असलेले किंवा एखाद्या राज्य शासनाच्या नियंत्रणाखाली असलेले पद निदान दहा वर्षे धारण केलेले असेल, आणि उक्त दहा वर्षांचा कालावधी मोजताना, एखाद्या व्यक्तीने ज्या कालावधीत भारतातील ब्रिटेश राजसत्तेच्या नियंत्रणाखाली असलेले किंवा एखाद्या भारतीय संस्थानाच्या नियंत्रणाखाली असलेले पद धारण केलेले असेल असा, या संविधानाच्या प्रारंभापूर्वीचा कोणताही कालावधी समाविष्ट केला जाईल.

^१[(१) जर आयोगाच्या अध्यक्षाचे पद रिक्त झाले असेल अथवा आयोगाचा असा कोणताही अध्यक्ष अनुपस्थितीमुळे किंवा अन्य कोणत्याही कारणाने आपल्या पदाची कर्तव्ये पार पाडण्यास असमर्थ असेल तर, खंड (१) अन्वये त्या रिक्त पदावर नियुक्त झालेली एखादी व्यक्ती, त्या पदाची कर्तव्ये पार पाडण्यास सुरुवात करीपर्यंत, किंवा, यथास्थिति, अध्यक्ष आपल्या कामावर परत रुजू होईपर्यंत, ती कर्तव्ये संघ आयोगाच्या किंवा संयुक्त आयोगाच्या बाबतीत, राष्ट्रपती आणि राज्य आयोगाच्या बाबतीत राज्याचा राज्यपाल, अन्य सदस्यांपैकी ज्या एकास त्या प्रयोजनार्थ नियुक्त करील, त्याच्याकडून पार पाडली जातील.]

(२) लोकसेवा आयोगाचा सदस्य, ज्या दिनांकास तो आपले पद ग्रहण करील तेहापासून सहा वर्षांच्या कालावधीपर्यंत अथवा संघ आयोगाच्या बाबतीत, तो पासष्ट वर्षे वयाचा होईपर्यंत आणि राज्य आयोगाच्या किंवा संयुक्त आयोगाच्या बाबतीत, तो ^२[बासष्ट वर्षे] वयाचा होईपर्यंत, यांपैकी जे अगोदर घडेल तोपर्यंत पद धारण करील :

परंतु असे की,—

(क) लोकसेवा आयोगाचा सदस्य, संघ आयोगाच्या किंवा संयुक्त आयोगाच्या बाबतीत राष्ट्रपतीस आणि राज्य आयोगाच्या बाबतीत, राज्याच्या राज्यपालास ^३* * * संबोधून आपल्या सहीनिशी आपल्या पदाचा लेखी राजीनामा देऊ शकेल ;

(ख) लोकसेवा आयोगाच्या सदस्यास, अनुच्छेद ३१७ चा खंड (१) किंवा खंड (३) यांमध्ये तरतूद केलेल्या रीतीने त्याच्या पदावरून दूर करता येईल.

(३) लोकसेवा आयोगाच्या सदस्य म्हणून पद धारण करत असेल ती व्यक्ती, तिचा पदावधी समाप्त झाल्यावर, त्या पदावर पुनर्नियुक्ती होण्यास पात्र नसेल.

३१७. लोकसेवा आयोगाच्या सदस्यास पदावरून दूर करणे आणि निलंबित करणे.—(१) खंड (३) च्या तरतुदीना अधीन राहून, लोकसेवा आयोगाचा अध्यक्ष किंवा अन्य कोणताही सदस्य याच्या गैरवर्तणुकीची बाब, राष्ट्रपतीने सर्वोच्च न्यायालयाकडे निर्णयार्थ सोपवल्यानंतर, त्या न्यायालयाने अनुच्छेद १४५ अन्वये त्यासंबंधात विहित करण्यात आलेल्या कार्यपद्धतीनुसार रीतसर चौकशी चालवून नंतर त्या अध्यक्षास, किंवा, यथास्थिति, अन्य सदस्यास त्या गैरवर्तणुकीच्या कारणास्तव पदावरून दूर करावयास पाहिजे, असे कळवल्यानंतरच केवळ, राष्ट्रपतीच्या आदेशाद्वारे त्या कारणास्तव त्याला त्याच्या पदावरून दूर केले जाईल.

(२) संघ आयोगाच्या किंवा संयुक्त आयोगाच्या बाबतीत, राष्ट्रपती आणि राज्य आयोगाच्या बाबतीत राज्यपाल ^३* * * ज्याची बाब, खंड (१) अन्वये सर्वोच्च न्यायालयाकडे निर्णयार्थ सोपवण्यात आली असेल अशा, आयोगाच्या अध्यक्षाला किंवा अन्य कोणत्याही सदस्याला, सर्वोच्च न्यायालयाच्या, निर्णयार्थ सोपवलेल्या अशा बाबीवरील निर्णय प्राप्त होऊन राष्ट्रपती आदेश देईपर्यंत, त्याच्या पदावरून निलंबित करू शकेल.

(३) खंड (१) मध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, लोकसेवा आयोगाचा अध्यक्ष किंवा अन्य कोणताही सदस्य जर,—

(क) नादार असल्याचे न्यायनिर्णीत झाले असेल तर, किंवा

(ख) आपल्या पदावधीत, आपल्या पदाच्या कर्तव्यांव्यतिरिक्त अन्य कोणतेही सवेतन काम करील तर ; किंवा

(ग) राष्ट्रपतीच्या मते, मानसिक किंवा शारीरिक दुर्बलतेमुळे यापुढे पदावर राहण्यास अयोग्य असेल तर,

राष्ट्रपती, अध्यक्षास, किंवा, यथास्थिति, अशा अन्य सदस्यास आदेशाद्वारे पदावरून दूर करू शकेल.

^१. संविधान (पंधरावी सुधारणा) अधिनियम, १९६३ याच्या कलम ११ द्वारे समाविष्ट केला.

^२. संविधान (एकेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम २ द्वारे “साठ वर्षे” यांवेजी हा मजकूर दाखल केला.

^३. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे मूळ मजकूर गाठला.

(भाग चौदा—संघराज्य आणि राज्ये यांच्या नियंत्रणाखाली असलेल्या सेवा.)

(४) लोकसेवा आयोगाचा अध्यक्ष किंवा अन्य कोणताही सदस्य, एखाद्या विधिसंस्थापित कंपनीचा सदस्य म्हणून नव्हे व त्या कंपनीच्या अन्य सदस्यांच्या समवेत नव्हे तर अन्यथा, जर भारत सरकारने किंवा राज्य शासनाने अथवा त्याच्या वतीने केलेल्या कोणत्याही संविदेशी किंवा कराराशी कोणत्याही रीतीने संबंधित किंवा हितसंबंधित असला किंवा झाला अथवा त्याच्या नफ्यात किंवा त्यामधून उद्भवणाऱ्या कोणत्याही लाभात किंवा वित्तलब्धीत कोणत्याही रीतीने सहभागी झाला तर, खंड (१) च्या प्रयोजनार्थ तो गैरवर्तणुकीबदल दोषी असल्याचे मानले जाईल.

३१८. आयोगाचा सदस्य आणि कर्मचारीवर्ग यांच्या सेवाशर्तीबाबत विनियम करण्याचा अधिकार.—संघ आयोगाच्या किंवा संयुक्त आयोगाच्या बाबतीत, राष्ट्रपतीला आणि राज्य आयोगाच्या बाबतीत, राज्याच्या राज्यपालाला ^{१*} * * विनियमांद्वारे,—

(क) आयोगाच्या सदस्यांची संख्या आणि त्यांच्या सेवाशर्ती निर्धारित करता येतील ; आणि

(ख) आयोगाच्या कर्मचारीवर्गाच्या सदस्यांची संख्या आणि त्यांच्या सेवाशर्ती यांबाबत तरतूद करता येईल :

परंतु असे की, लोकसेवा आयोगाच्या सदस्यांच्या सेवाशर्तीमध्ये त्याला हानिकारक असा बदल त्याच्या नियुक्तीनंतर केला जाणार नाही.

३१९. आयोगाच्या सदस्यांनी, असे सदस्यत्व समाप्त झाल्यावर पदे धारण करण्याबाबत मनाई.—पद धारण करणे समाप्त झाल्यावर—

(क) संघ लोकसेवा आयोगाचा अध्यक्ष हा, त्यानंतर भारत सरकारच्या नियंत्रणाखाली किंवा एखाद्या राज्य शासनाच्या नियंत्रणाखाली नोकरी करण्यास पात्र असणार नाही ;

(ख) राज्य लोकसेवा आयोगाचा अध्यक्ष हा, संघ लोकसेवा आयोगाचा अध्यक्ष किंवा अन्य कोणताही सदस्य म्हणून अथवा अन्य कोणत्याही राज्य लोकसेवा आयोगाचा अध्यक्ष म्हणून नियुक्ती होण्यास पात्र असेल, पण भारत सरकारच्या किंवा एखाद्या राज्य शासनाच्या नियंत्रणाखाली असलेल्या अन्य कोणत्याही नोकरीस पात्र असणार नाही ;

(ग) संघ लोकसेवा आयोगाच्या अध्यक्षाव्यतिरिक्त अन्य सदस्य हा संघ लोकसेवा आयोगाचा अध्यक्ष म्हणून किंवा राज्य लोकसेवा आयोगाचा अध्यक्ष म्हणून नियुक्ती होण्यास पात्र असेल, पण भारत सरकारच्या किंवा एखाद्या राज्य शासनाच्या नियंत्रणाखाली असलेल्या अन्य कोणत्याही नोकरीस पात्र असणार नाही ;

(घ) राज्य लोकसेवा आयोगाच्या अध्यक्षाव्यतिरिक्त अन्य सदस्य हा, संघ लोकसेवा आयोगाचा अध्यक्ष किंवा अन्य कोणताही सदस्य म्हणून अथवा त्या किंवा अन्य कोणत्याही राज्य लोकसेवा आयोगाचा अध्यक्ष म्हणून नियुक्ती होण्यास पात्र असेल, पण भारत सरकारच्या नियंत्रणाखाली असलेल्या किंवा एखाद्या राज्य शासनाच्या नियंत्रणाखाली असलेल्या अन्य कोणत्याही नोकरीस पात्र असणार नाही.

३२०. लोकसेवा आयोगांची कार्ये.—(१) संघराज्याच्या सेवांमध्ये आणि राज्याच्या सेवांमध्ये नियुक्ती करण्याकरता परीक्षा घेणे हे अनुक्रमे संघ आणि राज्य लोकसेवा आयोगांचे कर्तव्य असेल.

(२) कोणत्याही दोन किंवा अधिक राज्यांनी तशी विनंती केल्यास, ज्यांच्याकरता विशेष अर्हता असलेले उमेदवार आवश्यक आहेत, अशा कोणत्याही सेवांसाठी संयुक्त भरतीच्या योजना तयार करण्याच्या व त्या अंमलात आणण्याच्या कामी त्या राज्यांना सहाय्य करणे, हे सुद्धा संघ लोकसेवा आयोगाचे कर्तव्य असेल.

(३) (क) नागरी सेवांमध्ये आणि नागरी पदांवर भरती करण्याच्या पद्धतीसंबंधीच्या सर्व बाबींविषयी ;

(ख) नागरी सेवांमध्ये व पदांवर नियुक्त्या करताना आणि बदल्या देताना व एका सेवेतून दुसऱ्या सेवेत बदल्या करताना अनुसरावयाच्या तत्त्वांविषयी आणि अशा नियुक्त्या, बदल्या किंवा बदल्या यांच्या प्रयोजनार्थ उमेदवारांच्या योग्यतांविषयी ;

(ग) भारत सरकार किंवा राज्य शासन याच्या नियंत्रणाखाली असलेल्या नागरी हृद्यांवर सेवा करणाऱ्या व्यक्तीला लागू होणाऱ्या सर्व शिस्तविषयक बाबी तसेच त्या संबंधीची विज्ञापने किंवा विनंतीअर्ज याविषयी ;

^१ संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे मूळ मजकूर गाळला.

(भाग चौदा—संघराज्य आणि राज्ये यांच्या नियंत्रणाखाली असलेल्या सेवा.)

(घ) भारत सरकार किंवा राज्य शासन यांच्या नियंत्रणाखाली असलेल्या किंवा भारतातील ब्रिटिश राजसत्तेच्या नियंत्रणाखाली असलेल्या किंवा भारतीय संस्थानाच्या नियंत्रणाखाली असलेल्या नागरी हुद्यावर जी व्यक्ती सेवा करीत आहे किंवा जिने सेवा केलेली आहे, तिने आपले कर्तव्य बजावताना केलेल्या किंवा करण्याचे अभिप्रेत असलेल्या कृतीसंबंधी तिच्याविरुद्ध दाखल करण्यात आलेल्या कोणत्याही वैध कार्यवाहीमध्ये बचाव करण्यासाठी तिला आलेला कोणताही खर्च, भारताच्या एकत्रित निधीतून, किंवा यथास्थिति, राज्याच्या एकत्रित निधीतून दिला जावा, अशी कोणतीही मागणी तिने किंवा तिच्यासंबंधात केलेली असेल त्याविषयी ;

(ङ) भारत सरकार किंवा राज्य शासन यांच्या नियंत्रणाखाली असलेल्या अथवा भारतातील ब्रिटिश राजसत्तेच्या नियंत्रणाखाली असलेल्या अथवा भारतीय संस्थानाच्या नियंत्रणाखाली असलेल्या नागरी हुद्यावर सेवा करीत असताना एखाद्या व्यक्तीस पोचलेल्या क्षतीसंबंधी, पेन्शन देण्याबाबत केलेल्या कोणत्याही मागणीविषयी आणि अशा प्रकारे द्यावयाच्या कोणत्याही रकमेबदलच्या कोणत्याही प्रश्नाविषयी, संघ लोकसेवा आयोगाचा किंवा यथास्थिति, राज्य लोकसेवा आयोगाचा विचार घेतला जाईल आणि लोकसेवा आयोगाकडे अशा प्रकारे विचारार्थ पाठवलेल्या कोणत्याही बाबीवर आणि राष्ट्रपती किंवा यथास्थिति, त्या राज्याचा राज्यपाल ^१* * * त्याच्याकडे विचारार्थ पाठवील अशा अन्य कोणत्याही बाबीवर सल्ला देणे, हे त्याचे कर्तव्य असेल :

परंतु असे की, अखिल भारतीय सेवांबाबत व संघराज्याच्या कारभाराशी संबंधित अन्य सेवा व पदे यांबाबतही राष्ट्रपतीला आणि राज्याच्या कारभाराशी संबंधित अन्य सेवा व पदे, यांच्याबाबत राज्यपालाला ^१* * * कोणत्या बाबीवर सर्वसाधारणपणे किंवा एखाद्या विशिष्ट वर्गातील प्रकरणी किंवा काही विशिष्ट परिस्थितीत, लोकसेवा आयोगाचा विचार घेण्याची जरूरी असणार नाही, ते विनिर्दिष्ट करणारे विनियम करता येतील.

(४) अनुच्छेद १६ च्या खंड (४) मध्ये निर्देशिलेली कोणतीही तरतूद कशा रीतीने करता येईल त्याबाबत किंवा अनुच्छेद ३३५ च्या तरतुदी कशा रीतीने अंमलात आणता येतील त्याबाबत लोकसेवा आयोगाचा विचार घेणे, खंड (३) मधील कोणत्याही गोष्टीमुळे आवश्यक होणार नाही.

(५) खंड (३) च्या परंतुकाअन्वये राष्ट्रपतीने किंवा राज्याच्या राज्यपालाने ^१* * * केलेले सर्व विनियम, ते केल्यानंतर शक्य तितक्या लवकर, यथास्थिति, संसदेच्या प्रत्येक सभागृहासमोर अथवा राज्य विधानमंडळाच्या सभागृहासमोर किंवा प्रत्येक सभागृहासमोर कमीत कमी चौदा दिवसांपर्यंत ठेवले जातील, आणि ज्या सत्रात ते अशा प्रकारे ठेवलेले असतील त्या कालावधीत संसदेची दोन्ही सभागृहे अथवा त्या राज्याच्या विधानमंडळाचे सभागृह किंवा दोन्ही सभागृहे निरसनाच्या रूपाने किंवा सुधारणेच्या रूपाने त्यामध्ये जे फेरबदल करतील, त्यांस ते विनियम अधीन असतील.

३२१. लोकसेवा आयोगांच्या कार्याचा विस्तार करण्याचा अधिकार.—संसदेने, किंवा यथास्थिति, राज्य विधानमंडळाने केलेल्या अधिनियमाद्वारे, संघराज्याच्या किंवा राज्याच्या सेवांबाबतची आणि कोणत्याही स्थानिक प्राधिकरणाच्या किंवा कायद्याद्वारे घटित झालेल्या अन्य निगम निकायाच्या किंवा कोणत्याही सार्वजनिक संस्थेच्या सेवांबाबतची संघ लोकसेवा आयोगाकडून किंवा राज्य लोकसेवा आयोगाकडून अतिरिक्त कार्य पार पाडली जाण्यासाठी तरतूद करता येईल.

३२२. लोकसेवा आयोगांचा खर्च.—संघ किंवा राज्य लोकसेवा आयोगाचा खर्च, आयोगाच्या सदस्यांना किंवा कर्मचारीवर्गाला अथवा त्यांच्यासंबंधात द्यावयाचे कोणतेही वेतन, भत्ते व पेन्शने धरून—भारताच्या एकत्रित निधीवर, किंवा यथास्थिति, राज्याच्या एकत्रित निधीवर—भारित केला जाईल.

३२३. लोकसेवा आयोगांचे अहवाल.—(१) दरवर्षी राष्ट्रपतीला संघ लोकसेवा आयोगाने केलेल्या कामाचा अहवाल सादर करणे, हे त्या आयोगाचे कर्तव्य असेल आणि तो अहवाल मिळाल्यावर, आयोगाचा सल्ला ज्यांच्या बाबतीत स्वीकारला नव्हता अशी काही प्रकरणे असल्यास त्याबाबत, अशा अस्वीकृतीची कारणे स्पष्ट करणाऱ्या निवेदनासह अशा अहवालाची एक प्रत राष्ट्रपती, संसदेच्या प्रत्येक सभागृहासमोर ठेवण्याची व्यवस्था करील.

(२) दरवर्षी राज्याच्या राज्यपालाला ^१* * * राज्य आयोगाने केलेल्या कामाचा अहवाल सादर करणे, हे त्या आयोगाचे कर्तव्य असेल, आणि संयुक्त आयोगाने ज्या राज्यांच्या कामांची गरज पूर्ण केली असेल त्यांपैकी प्रत्येकाच्या राज्यपालाला ^१* * * त्या राज्याच्या संबंधात आयोगाने केलेल्या कामाचा अहवाल दरवर्षी सादर करणे, हे संयुक्त आयोगाचे कर्तव्य असेल, आणि दोन्ही बाबतीत, तो अहवाल मिळाल्यावर आयोगाचा सल्ला ज्यांच्या बाबतीत स्वीकारला नव्हता, अशी काही प्रकरणे असल्यास, त्याबाबत अशा अस्वीकृतीची कारणे स्पष्ट करणाऱ्या निवेदनासह अशा अहवालाची एक प्रत राज्यपाल ^१* * * राज्याच्या विधानमंडळासमोर ठेवण्याची व्यवस्था करील.

^१ संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे मूळ मजकूर गाळला.

‘[भाग चौदा क
न्यायाधिकरणे

३२३क. प्रशासकीय न्यायाधिकरणे.—(१) संघराज्याच्या अथवा भारताच्या राज्यक्षेत्रातील किंवा भारत सरकारच्या नियंत्रणाखालील कोणत्याही राज्याच्या किंवा कोणत्याही स्थानिक किंवा अन्य प्राधिकान्याच्या अथवा शासनाच्या मालकीच्या किंवा त्याने नियंत्रित केलेल्या कोणत्याही निगमाच्या कारभारासंबंधातील लोकसेवा व पदे यांवर नियुक्त केलेल्या व्यक्तींची भरती व सेवा-शर्ती यांबाबतचे विवाद किंवा तक्रारी यांचा अभिनिर्णय किंवा न्यायचौकशी प्रशासकीय न्यायाधिकरणांमार्फत व्हावी, यासाठी संसदेला कायद्याद्वारे तरतूद करता येईल.

(२) खंड (१) अन्वये केलेल्या कायद्याद्वारे—

(क) संघराज्याकरता एक प्रशासकीय न्यायाधिकरण आणि प्रत्येक राज्याकरता अथवा दोन किंवा अधिक राज्यांकरता एक स्वतंत्र प्रशासकीय न्यायाधिकरण स्थापन करण्यासाठी तरतूद करता येईल ;

(ख) उक्त न्यायाधिकरणांपैकी प्रत्येकाला वापरता येईल अशी अधिकारिता, अधिकार (अवमानाबद्दल शिक्षा करण्याच्या अधिकारासह) व प्राधिकार विनिर्दिष्ट करता येतील ;

(ग) उक्त न्यायाधिकरणांनी अनुसरावयाच्या कार्यपद्धतीसंबंधी (मुदत व पुराव्याचे नियम यांबाबतच्या तरतुदासह) तरतूद करता येईल ;

(घ) खंड (१) मध्ये निर्देशिलेले विवाद किंवा तक्रारी यासंबंधी, अनुच्छेद १३६ अन्वये सर्वोच्च न्यायालयाची अधिकारिता खेरीजकरून, इतर सर्व न्यायालयांची अधिकारिता वर्जित करता येईल ;

(ङ) अशा प्रत्येक प्रशासकीय न्यायाधिकरणाकडे, अशा न्यायाधिकरणाच्या स्थापनेच्या लगतपूर्वी कोणत्याही न्यायालयापुढे किंवा अन्य प्राधिकान्यापुढे प्रलंबित असतील अशी आणि दावे किंवा कार्यवाही ज्यांवर आधारलेली आहे ती वादकारणे अशा न्यायाधिकरणाच्या स्थापनेनंतर उद्भवली असती तर असे दावे किंवा कार्यवाही त्या न्यायाधिकरणाच्या अधिकारितेत आली असती अशी, कोणतीही प्रकरणे वर्ग करण्यासाठी तरतूद करता येईल ;

(च) अनुच्छेद ३७१ घ च्या खंड (३) अन्वये राष्ट्रपतीने केलेला कोणताही आदेश निरसित करता येईल किंवा त्यात सुधारणा करता येईल ;

(छ) अशा न्यायाधिकरणाचे कार्य प्रभावीरीत्या चालावे आणि त्यांना त्वरेने प्रकरणे निकालात काढता यावीत, आणि त्यांच्या आदेशांची अंमलबजावणी व्हावी, यासाठी संसदेला आवश्यक वाटतील अशा पूरक, आनुषंगिक व प्रभावी तरतुदांचा (फीसंबंधीच्या तरतुदासह) अंतर्भाव करता येईल.

(३) या संविधानाच्या अन्य कोणत्याही तरतुदीमध्ये किंवा त्या त्या वेळी अंमलात असणाऱ्या अन्य कोणत्याही कायद्यामध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, या अनुच्छेदाच्या तरतुदी प्रभावी होतील.

३२३ख. अन्य बाबींसाठी न्यायाधिकरणे.—(१) खंड (२) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या ज्या बाबींच्या संबंधात कायदे करण्याचा समुचित विधानमंडळाला अधिकार असेल त्या सर्व किंवा त्यापैकी कोणत्याही बाबीच्या संबंधातील कोणतेही विवाद, तक्रारी किंवा अपराध यांचा न्यायाधिकरणांकडून अभिनिर्णय किंवा न्यायचौकशी व्हावी, यासाठी अशा विधानमंडळाला कायद्याद्वारे तरतूद करता येईल.

(२) खंड (१) मध्ये निर्देशिलेल्या बाबी पुढीलप्रमाणे आहेत, त्या अशा—

(क) कोणताही कर बसविणे, तो निर्धारित करणे, त्याची वसुली करणे व सक्तीची वसुली करणे ;

(ख) परकीय चलन, सीमाशुल्क-सरहदीवरून आयात व निर्यात ;

(ग) ओद्योगिक व कामगारविषयक विवाद ;

(घ) अनुच्छेद ३१ क मध्ये व्याख्या केल्याप्रमाणे कोणत्याही संपदेचे किंवा तीमधील कोणत्याही अधिकारांचे राज्याने संपादन करणे अथवा असे कोणतेही अधिकार नष्ट करणे किंवा त्यात फेरबदल करणे याद्वारे, अथवा शेतजमिनीवर कमाल मर्यादा आणून त्याद्वारे अथवा अन्य कोणत्याही मार्गाने जमिनीविषयक सुधारणा ;

^१ संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ४६ द्वारे समाविष्ट केला (३ जानेवारी १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

(भाग चौदा क-न्यायाधिकरणे)

(ड) नागरी मालमत्तेवरील कमाल मर्यादा ;

(च) संसदेच्या दोहोंपैकी कोणत्याही सभागृहाच्या किंवा राज्य विधानमंडळाच्या सभागृहाच्या किंवा दोहोंपैकी कोणत्याही सभागृहाच्या निवडणुका, मात्र अनुच्छेद ३२९ व अनुच्छेद ३२९क मध्ये निर्देशिलेल्या बाबी वगळून ;

(छ) अन्नसामग्री (गळिताची धान्ये व खाद्यतेले यांसह) आणि राष्ट्रपती जाहीर अधिसूचनेद्वारे या अनुच्छेदाच्या प्रयोजनार्थ अत्यावश्यक वस्तू म्हणून घोषित करील अशा अन्य वस्तू, यांचे उत्पादन, प्रापण, पुरवठा व वितरण आणि अशा वस्तूंच्या किंमतीचे नियंत्रण ;

^१[(ज) भाडे, त्यांचे विनियमन व नियंत्रण आणि मालक व भाडेकरू यांचा हक्क, मालकीहक्क व हितसंबंध यांसहित भाडेकरूविषयक प्रश्न ;]

^२[(झ)] उपखंड (क) ते ^३[(ज)] यांमध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्यांपैकी कोणत्याही बाबींच्या संबंधातील कायद्यांच्या कक्षेत येणारे अपराध व त्यांपैकी कोणत्याही बाबींच्या संबंधातील फी ;

^३[(ज)] उपखंड (क) ते ^४[(झ)] यांमध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्यांपैकी कोणत्याही बाबींस आनुषांगिक असलेली कोणतीही बाब.

(३) खंड (१) अन्वये केलेल्या कायद्याद्वारे—

(क) क्रमवर्धी न्यायाधिकरणे स्थापन करण्यासाठी तरतूद करता येईल ;

(ख) उक्त न्यायाधिकरणांपैकी प्रत्येकाला वापरता येईल अशी अधिकारिता, अधिकार (अवमानाबद्दल शिक्षा करण्याच्या अधिकारासह) व प्राधिकार विनिर्दिष्ट करता येतील ;

(ग) उक्त न्यायाधिकरणांनी अनुसरावयाच्या कार्यपद्धतीसंबंधी (मुदत व पुराव्याचे नियम यांबाबतच्या तरतुदीसह) तरतूद करता येईल ;

(घ) उक्त न्यायाधिकरणांच्या अधिकारितेमध्ये येणाऱ्या सर्व किंवा त्यांपैकी कोणत्याही बाबीसंबंधी अनुच्छेद १३६ अन्वये सर्वोच्च न्यायालयाची अधिकारिता खोरीजकरून, सर्व न्यायालयांची अधिकारिता वर्दित करता येईल ;

(ङ) अशा प्रत्येक न्यायाधिकरणाकडे, अशा न्यायाधिकरणाच्या स्थापनेच्या लगतपूर्वी कोणत्याही न्यायालयापुढे किंवा अन्य कोणत्याही प्राधिकार्यापुढे प्रलंबित असतील अशी आणि दावे किंवा कार्यवाही ज्यांवर आधारलेली आहेत ती वादकारणे अशा न्यायाधिकरणाच्या स्थापनेनंतर उद्भवली असती तर असे दावे किंवा कार्यवाही त्या न्यायाधिकरणाच्या अधिकारितेत आली असती अशी, कोणतीही प्रकरणे वर्ग करण्यासाठी तरतूद करता येईल.

(च) अशा न्यायाधिकरणांचे कार्य प्रभावीरीत्या चालावे आणि त्यांना त्वरेने प्रकरणे निकालात काढता यावीत, आणि त्यांच्या आदेशाची अंमलबजावणी व्हावी, यासाठी समुचित विधानमंडळाला आवश्यक वाटतील अशा पूरक, आनुषांगिक व प्रभावी तरतुदीचा (फीसंबंधीच्या तरतुदीसह) अंतर्भूव करता येईल ;

(४) या संविधानाच्या अन्य कोणत्याही तरतुदीमध्ये अथवा त्या त्या वेळी अंमलात असणाऱ्या अन्य कोणत्याही कायद्यामध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, या अनुच्छेदाच्या तरतुदी प्रभावी होतील.

स्पष्टीकरण.—या अनुच्छेदातील कोणत्याही बाबींच्या संबंधात “समुचित विधानमंडळ” या शब्दप्रयोगाचा अर्थ, भाग अकराच्या तरतुदीनुसार अशा बाबीसंबंधी कायदे करण्यात सक्षम असलेली संसद, किंवा यथास्थिति, एखादे राज्य विधानमंडळ, असा आहे.]

^१ संविधान (पंचाहत्तरावी सुधारणा) अधिनियम, १९९३ याच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केला (१५ मे १९९४ रोजी व तेव्हापासून).

^२ वरील अधिनियमाच्या कलम २ द्वारे मूळ उपखंड “(ज)” व “(झ)” यांना अनुक्रमे “(झ)” व “(ज)” असे नवीन क्रमांक दिले (१५ मे १९९४ रोजी व तेव्हापासून).

^३ वरील अधिनियमाच्या कलम २ द्वारे “(छ)” या मजकुराएवजी दाखल केला. (१५ मे १९९४ रोजी व तेव्हापासून).

^४ वरील अधिनियमाच्या कलम २ द्वारे “(ज)” या मजकुराएवजी दाखल केला. (१५ मे १९९४ रोजी व तेव्हापासून).

भाग पंथरा

निवडणुका

३२४. निवडणुकांबाबतचे अधीक्षण, निदेशन व नियंत्रण निवडणूक आयोगाच्या ठायी निहित असणे.—(१) या संविधानान्वये घेतल्या जाणाऱ्या संसदेच्या व प्रत्येक राज्याच्या विधानमंडळाच्या सर्व निवडणुकांकरता मतदारायाद्या तयार करणे व त्या निवडणुकांचे आणि राष्ट्रपती व उपराष्ट्रपती यांच्या पदांच्या निवडणुकांचे संचालन करणे, या कामांवर अधीक्षण, निदेशन व नियंत्रण यांचा * * * अधिकार, (या संविधानात “निवडणूक आयोग” म्हणून निर्देशिलेल्या) एका आयोगाच्या ठायी निहित असेल.

(२) निवडणूक आयोग हा मुख्य निवडणूक आयुक्त आणि राष्ट्रपती वेळोवेळी निश्चित करील तेवढ्या संबंधेचे अन्य निवडणूक आयुक्त मिळून बनलेला असेल, आणि मुख्य निवडणूक आयुक्त व अन्य निवडणूक आयुक्त यांची नियुक्ती, संसदेने त्या संबंधात केलेल्या कोणत्याही कायद्याच्या तरतुदीना अधीन राहून, राष्ट्रपतीकडून केली जाईल.

(३) जेव्हा इतर कोणताही निवडणूक आयुक्त हा मुख्य निवडणूक आयुक्त म्हणून अशाप्रकारे नियुक्त केला असेल तेव्हा, तो निवडणूक आयोगाचा अध्यक्ष म्हणून कार्य करील.

(४) लोकसभा व प्रत्येक राज्याची विधानसभा यांच्या प्रत्येक सार्वत्रिक निवडणुकीपूर्वी, आणि विधानपरिषद असणाऱ्या प्रत्येक राज्याच्या अशा विधानपरिषदेच्या पहिल्या सार्वत्रिक निवडणुकीपूर्वी व त्यानंतर, त्याच्या प्रत्येक द्वैवार्षिक निवडणुकीपूर्वी, राष्ट्रपतीला, निवडणूक आयोगाशी विचारविनिमय करून स्वतःला आवश्यक वाटटील असे प्रादेशिक आयुक्त देखील खंड (१) द्वारे निवडणूक आयोगाकडे सोपवलेली कार्य पार पाडण्याच्या कामी आयोगास सहाय्य करण्याकरिता, नियुक्त करता येतील.

(५) संसदेने केलेल्या कोणत्याही कायद्याच्या तरतुदीना अधीन राहून, निवडणूक आयुक्त व प्रादेशिक आयुक्त यांच्या सेवाशर्ती व पदावधी हे, राष्ट्रपती नियमांद्वारे निर्धारित करील त्याप्रमाणे असतील :

परंतु असे की, सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशास जशा रीतीने पदावरून दूर करण्यात येते, तशीच रीत अवलंबिल्याखेरीज व तशाच प्रकारची कारणे असल्याखेरीज, मुख्य निवडणूक आयुक्तास त्यांच्या पदावरून दूर केले जाणार नाही आणि मुख्य निवडणूक आयुक्ताच्या सेवाशर्तीमध्ये त्याला हानिकारक असा बदल, त्याच्या नियुक्तीनंतर केला जाणार नाही :

परंतु आणखी असे की, मुख्य निवडणूक आयुक्ताची शिफारस असल्याखेरीज, अन्य कोणत्याही निवडणूक आयुक्तास किंवा प्रादेशिक आयुक्तास पदावरून दूर केले जाणार नाही.

(६) राष्ट्रपती किंवा एखाद्या राज्याचा राज्यपाल, * * * निवडणूक आयोगाकडून त्याला तशी विनंती केली जाईल तेव्हा, खंड (१) द्वारे निवडणूक आयोगाकडे सोपवलेली कार्य पार पाडण्याकरता आवश्यक असेल असा कर्मचारीवर्ग निवडणूक आयोगास अथवा प्रादेशिक आयुक्तास उपलब्ध करून देईल.

३२५. कोणतीही व्यक्ती धर्म, वंश, जात किंवा लिंग या कारणावरून तिला खास मतदार यादीत समाविष्ट होण्यास अपात्र असणार नाही किंवा त्या कारणावरून तिला खास मतदार यादीत समाविष्ट केले जाण्याची मागणी करता येणार नाही.—संसदेच्या दोहोंपैकी कोणत्याही सभागृहाच्या अथवा राज्य विधानमंडळाच्या सभागृहाच्या किंवा दोहोंपैकी कोणत्याही सभागृहाच्या निवडणुकीकरिता प्रत्येक क्षेत्रीय मतदारसंघासाठी एक सर्वसाधारण मतदार यादी असेल आणि कोणतीही व्यक्ती केवळ धर्म, वंश, जात, लिंग या किंवा यांपैकी कोणत्याही कारणावरून अशा कोणत्याही मतदार यादीत समाविष्ट होण्यास अपात्र असणार नाही, अथवा त्या कारणास्तव तिला, अशा कोणत्याही मतदारसंघासाठी असलेल्या कोणत्याही खास मतदार यादीत समाविष्ट केले जाण्याची मागणी करता येणार नाही.

*. संविधान (एकोणिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९६६ याच्या कलम २ द्वारे “संसदेच्या व राज्यांच्या विधानमंडळाच्या निवडणुकांमधून उत्पन्न होणारे किंवा त्याच्याशी संविधित असणारे शंकास्पद मुद्दे व तंते यांचा निर्णय करण्याकरता निवडणूक न्यायाधिकरणांची नियुक्ती करणे यासुद्धा ” हा मजकूर गाळला.

**. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ “याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे ” किंवा राजप्रमुख हा मजकूर गाळला.

(भाग पंधरा — निवडणुका)

३२६. लोकसभा व राज्याच्या विधानसभा यांच्या निवडणुका प्रौढ मताधिकाराच्या आधारे होणे.—लोकसभेच्या व प्रत्येक राज्याच्या विधानसभेच्या निवडणुका, प्रौढ मताधिकाराच्या आधारे होतील, म्हणजे जी जी व्यक्ती भारताची नागरिक आहे आणि समुचित विधानमंडळाने केलेल्या कोणत्याही कायद्याद्वारे किंवा त्याअन्वये त्यासंबंधात निश्चित करण्यात येईल अशा दिनांकास ^१[अठरा वर्षाहून] कमी वयाची नाही आणि या संविधानान्वये किंवा समुचित विधानमंडळाने केलेल्या कोणत्याही कायद्यान्वये अनिवास, मनाची विकलता, गुन्हा अथवा भ्रष्ट किंवा अवैध आचरण या कारणावरून अन्यथा अपात्र ठरलेली नाही, अशी प्रत्येक व्यक्ती, अशा कोणत्याही निवडणुकीस मतदार म्हणून नोंदवली जाण्यास हक्कदार असेल.

३२७. संसदेचा विधानमंडळाच्या निवडणुकांबाबत तरतूद करण्याचा अधिकार.—या संविधानाच्या तरतुदीना अधीन राहून, संसदेच्या कोणत्याही सभागृहाच्या अथवा राज्य विधानमंडळाच्या सभागृहाच्या किंवा दोहोंपैकी कोणत्याही सभागृहाच्या निवडणुकांबाबतच्या सर्व बाबींविषयी किंवा बाबींसंबंधात, तसेच मतदार याद्या तयार करणे, निवडणूक क्षेत्रांचे परिसीमन करणे या बाबींसंबंधात आणि असे सभागृह किंवा सभागृहे रीतसर घटित व्हावीत याकरता आवश्यक असलेल्या इतर सर्व बाबींसंबंधातही संसदेला वेळोवेळी कायद्याद्वारे तरतूद करता येईल.

३२८. राज्य विधानमंडळाच्या अशा विधानमंडळाच्या निवडणुकांबाबत तरतूद करण्याचा अधिकार.—या संविधानाच्या तरतुदीना अधीन राहून आणि संसदेने त्यासंबंधात तरतूद केली नसेल तेवढ्या मर्यादेपर्यंत, राज्य विधानमंडळाच्या सभागृहाच्या किंवा दोहोंपैकी कोणत्याही सभागृहाच्या निवडणुकांबाबत सर्व बाबींविषयी किंवा बाबींसंबंधात तसेच मतदार याद्या तयार करण्याकरता आणि असे सभागृह किंवा सभागृहे रीतसर घटित व्हावीत याकरता आवश्यक असलेल्या इतर सर्व बाबींसंबंधातही त्या राज्याच्या विधानमंडळाला वेळोवेळी कायद्याद्वारे तरतूद करता येईल.

३२९. निवडणूकविषयक बाबींमध्ये न्यायालयांनी हस्तक्षेप करण्यास रोध.—^२[या संविधानात काहीही असले तरी, ^३* * *—]

(क) मतदारसंघाचे परिसीमन किंवा अशा मतदारसंघांमध्ये जागांचे वाटप यासंबंधी अनुच्छेद ३२७ किंवा ३२८ अन्वये केलेल्या किंवा केल्याचे अभिप्रेत असलेल्या कोणत्याही कायद्याची विधिग्राह्यता कोणत्याही न्यायालयात प्रश्नास्पद करता येणार नाही ;

(ख) संसदेच्या दोहोंपैकी कोणत्याही सभागृहाची अथवा राज्य विधानमंडळाच्या सभागृहाची किंवा दोहोंपैकी कोणत्याही सभागृहाची कोणतीही निवडणूक, समुचित विधानमंडळाने केलेल्या कोणत्याही कायद्याद्वारे किंवा त्याअन्वये तरतूद केली जाईल अशा प्राधिकान्याकडे व तशा रीतीने निवडणूक तक्रार अर्ज सादर केल्याखेरीज, प्रश्नास्पद करता येणार नाही.

३२९क. [प्रधानमंत्री व अध्यक्ष यांच्याबाबतीत संसदेच्या निवडणुकांसाठी विशेष तरतूद.]—संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८, याच्या कलम ३६ द्वारे निरसित (२० जून १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

^१ संविधान (एकसष्टावी सुधारणा) अधिनियम, १९८८ याच्या कलम २ द्वारे “एकवीस वर्षाहून” या मजकुराएवजी हा मजकूर दाखल केला.

^२ संविधान (एकोणचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७५ याच्या कलम ३ द्वारे विवक्षित मजकुराएवजी हा मजकूर दाखल केला.

^३ संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम ३५ द्वारे “मात्र अनुच्छेद ३२९ क च्या तरतुदीच्या अधीनतेने” हा मजकूर गाळला (२० जून १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

^४ संविधान (एकोणचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७५ याच्या कलम ४ द्वारे हा मजकूर समाविष्ट केला.

भाग सोळा

विवक्षित वर्गासंबंधी विशेष तरतुदी

३३०. लोकसभेत अनुसूचित जाती व अनुसूचित जनजाती यांच्याकरिता जागा राखून ठेवणे.—(१) लोकसभेत,—

(क) अनुसूचित जातींसाठी ;

^१[(ख) आसामच्या स्वायत्त जिल्ह्यांमधील अनुसूचित जनजाती खेरीजकरून इतर अनुसूचित जनजातींसाठी ; आणि]

(ग) आसामच्या स्वायत्त जिल्ह्यांमधील अनुसूचित जनजातींसाठी

जागा राखून ठेवल्या जातील.

(२) ज्याच्या संबंधात खंड (१) अन्वये अनुसूचित जातींसाठी किंवा अनुसूचित जनजातींसाठी जागा राखून ठेवल्या आहेत असे कोणतेही राज्य ^१[किंवा संघराज्यक्षेत्र] यामधील अनुसूचित जातींच्या, किंवा यथास्थिति, असे राज्य ^१[किंवा संघराज्यक्षेत्र] अथवा अशा राज्याच्या ^१[किंवा संघराज्यक्षेत्राचा] भाग यामधील अनुसूचित जनजातींच्या लोकसंख्येचे त्या राज्याच्या ^१[किंवा संघराज्य क्षेत्राच्या] एकूण लोकसंख्येशी जितके प्रमाण असेल, जवळजवळ तितकेच प्रमाण, त्या राज्यात ^१[किंवा संघराज्यक्षेत्रात] अशा प्रकारे राखून ठेवलेल्या जागांच्या संख्येचे लोकसभेत त्या राज्यास ^१[किंवा संघराज्यक्षेत्रास] नेमून दिलेल्या जागांच्या एकूण संख्येशी असेल.

^१[(३) खंड (२) मध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, आसामच्या स्वायत्त जिल्ह्यांमधील अनुसूचित जनजातींसाठी लोकसभेत राखून ठेवलेल्या जागांच्या संख्येचे, त्या राज्याला नेमून दिलेल्या जागांच्या एकूण संख्येशी असावायाचे प्रमाण हे, कमीत कमी उक्त स्वायत्त जिल्ह्यांमधील अनुसूचित जनजातींच्या लोकसंख्येचे त्या राज्याच्या एकूण लोकसंख्येशी असलेल्या प्रमाणाइतके असेल.]

४[स्पष्टीकरण.—या अनुच्छेदातील व अनुच्छेद ३३२ मधील “ लोकसंख्या ” या शब्दप्रयोगाचा अर्थ, ज्या जनगणनेची संबद्ध आकडेवारी प्रसिद्ध झालेली आहे, अशा लगतपूर्व जनगणनेमध्ये निश्चित करण्यात आलेली लोकसंख्या, असा आहे :

परंतु असे की, या स्पष्टीकरणातील ज्या जनगणनेची संबद्ध आकडेवारी प्रसिद्ध झालेली आहे अशी लगतपूर्व जनगणना या निर्देशाचा अन्वयार्थ, सन ^५[२०२६] नंतर होणाऱ्या पहिल्या जनगणनेची संबद्ध आकडेवारी प्रसिद्ध होईर्पर्यंत, सन ^६[२००९] च्या जनगणनेचा निर्देश म्हणून लावला जाईल.]

३३१. लोकसभेत आंग्लभारतीय समाजाचे प्रतिनिधित्व.—अनुच्छेद ८१ मध्ये काहीही असले तरी, जर आंग्लभारतीय समाजाला लोकसभेत पर्याप्त प्रतिनिधित्व मिळालेले नाही, असे राष्ट्रपतीचे मत असेल तर, त्याला त्या समाजाचे जास्तीत जास्त दोन सदस्य लोकसभेवर नामनिर्देशित करता येतील.

३३२. राज्यांच्या विधानसभामध्ये अनुसूचित जाती व अनुसूचित जनजाती यांच्याकरिता जागा राखून ठेवणे.—(१) अनुसूचित जाती व ^१आसामच्या स्वायत्त जिल्ह्यांमधील अनुसूचित जनजाती खेरीजकरून] अनुसूचित जनजाती यांच्याकरिता ^१* * * प्रत्येक राज्याच्या विधानसभेत जागा राखून ठेवल्या जातील.

^१ संविधान (एकावन्नावी सुधारणा) अधिनियम, १९८४ याच्या कलम २ द्वारे उपर्युक्त (ख) ऐवजी दाखल केला. (१६ जून १९८६ रोजी व तेव्हापासून).

^२ संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २१ व अनुसूची यांद्वारे व्याकरणिक फेरफारांसह हा मजकूर समाविष्ट केला.

^३ संविधान (एकतिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७३ याच्या कलम ३ द्वारे समाविष्ट केला.

^४ संविधान (बेचाक्किसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ४७ द्वारे समाविष्ट केला (३ जानेवारी १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

^५ संविधान (चौन्यांऐशीवी सुधारणा) अधिनियम, २००१ याच्या कलम ६ द्वारे “ २००० ” याएवजी दाखल केला.

^६ संविधान (सत्यांऐशीवी सुधारणा) अधिनियम, २००३ याच्या कलम ५ द्वारे “ १९९१ ” याएवजी दाखल केला.

^७ संविधान (एकावन्नावी सुधारणा) अधिनियम, १९८४ (याच्या कलम ३ द्वारे विवक्षित मजकुराएवजी दाखल केला (१६ जून १९८६ रोजी व तेव्हापासून).

^८ संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २१ व अनुसूची यांद्वारे “ पहिल्या अनुसूचीचा भाग क किंवा भाग ख यात विनिर्दिष्ट कलेल्या ” हा मजकूर गाळला.

(भाग सोळा — विवक्षित वर्गासंबंधी विशेष तरतुदी)

(२) आसाम राज्याच्या विधानसभेत स्वायत्त जिल्ह्यांसाठीदेखील जागा राखून ठेवल्या जातील.

(३) खंड (१) अन्वये कोणत्याही राज्याच्या विधानसभेतील अनुसूचित जार्तीसाठी किंवा अनुसूचित जनजार्तीसाठी राखून ठेवलेल्या जागांची संख्या, ज्याच्या संबंधात अशा प्रकारे जागा राखून ठेवलेल्या आहेत त्या राज्यातील अनुसूचित जार्तीच्या किंवा त्या राज्यातील किंवा त्याच्या भागातील अनुसूचित जनजार्तीच्या लोकसंख्येचे त्या राज्याच्या एकूण लोकसंख्येशी जे प्रमाण असेल, जवळजवळ त्याच प्रमाणात, त्या विधानसभेतील जागांच्या एकूण संख्येच्या प्रमाणात असेल.

^१[(३क) खंड (३) मध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, अरुणाचल प्रदेश, मेघालय, मिझोरम व नागालॅंड या राज्यांच्या विधानसभांतील जागांच्या संख्येचे अनुच्छेद १७० अन्वये सन ^१[२०२६] नंतरच्या पहिल्या जनगणनेच्या आधारे केलेले पुनःसमायोजन अंमलात येईपर्यंत, अशा कोणत्याही राज्याच्या विधानसभेत अनुसूचित जनजार्तीसाठी ज्या जागा राखून ठेवण्यात येतील त्या जागा खालीलप्रमाणे असतील,—

(क) संविधान (सत्तावन्नावी सुधारणा) अधिनियम, १९८७ अंमलात येण्याच्या दिनांकास अशा राज्याच्या विधानसभेतील (या खंडात यापुढे जिचा विद्यमान विधानसभा म्हणून निर्देश करण्यात आला आहे) सर्व जागा अनुसूचित जनजार्तीच्या सदस्यांनीच धारण केलेल्या असतील तर, एक खेरीजकरून सर्व जागा ;

(ख) अन्य कोणत्याही बाबतीत, जागांच्या एकूण संख्येशी, विद्यमान विधानसभेतील अनुसूचित जनजार्तीच्या सदस्यांच्या (उक्त दिनांकास असलेल्या) संख्येचे सध्याच्या विधानसभेतील जागांच्या एकूण संख्येशी जे प्रमाण असेल, त्याहून कमी नाही एवढ्या प्रमाणात असतील इतक्या जागा.]

^३[(३ख) खंड (३) मध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, त्रिपुरा राज्याच्या विधानसभेतील जागांच्या संख्येचे, सन ^१[२०२६] नंतरच्या पहिल्या जनगणनेच्या आधारे, अनुच्छेद १७० अन्वये पुनःसमायोजन करण्यात येईपर्यंत, विधानसभेत अनुसूचित जनजार्तीसाठी राखून ठेवावयाच्या जागांच्या संख्येचे, संविधान (बहात्तरावी सुधारणा) अधिनियम, १९९२ अंमलात येण्याच्या दिनांकास असलेल्या जागांच्या एकूण संख्येशी असावयाचे प्रमाण हे, उक्त दिनांकास अस्तित्वात असलेल्या विधानसभेतील अनुसूचित जनजार्तीच्या सदस्यांच्या संख्येचे, त्या विधानसभेतील एकूण जागांच्या संख्येशी जे प्रमाण असेल, त्या प्रमाणापेक्षा कमी नसेल.]

(४) आसाम राज्याच्या विधानसभेत एखाद्या स्वायत्त जिल्ह्याकरिता राखून ठेवलेल्या जागांच्या संख्येचे, त्या विधानसभेतील जागांच्या एकूण संख्येशी असावयाचे प्रमाण हे, कमीत कमी त्या जिल्ह्याच्या लोकसंख्येचे त्या राज्याच्या एकूण लोकसंख्येशी असलेल्या प्रमाणाइतके असेल.

(५) * * * * आसामच्या कोणत्याही स्वायत्त जिल्ह्याकरिता राखून ठेवलेल्या जागांच्या मतदारसंघात त्या जिल्ह्याबाहेरील कोणतेही क्षेत्र समाविष्ट असणार नाही.

(६) आसाम राज्याच्या कोणत्याही स्वायत्त जिल्ह्यातील अनुसूचित जनजारीचा घटक नसलेली अशी कोणतीही व्यक्ती, त्या जिल्ह्यातील * * * * कोणत्याही मतदारसंघातून होणाऱ्या त्या राज्याच्या विधानसभेच्या निवडणुकीस पात्र असणार नाही :

*[परंतु असे की, आसाम राज्याच्या विधानसभेच्या निवडणुकीकरिता बोडोलॅंड प्रादेशिक क्षेत्र जिल्हा तसेच अन्य मतदारसंघ यांमधील अनुसूचित जनजारीचे व बिगर अनुसूचित जनजारीचे प्रतिनिधित्व जे अशाप्रकारे अधिसूचित केले होते आणि बोडोलॅंड प्रादेशिक क्षेत्र जिल्हा घटित होण्यापूर्वी जे अस्तित्वात असेल, ते तसेच ठेवण्यात येईल.]

^१ संविधान (सत्तावन्नावी सुधारणा) अधिनियम, १९८७ याच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केला (२१ सप्टेंबर १९८७ रोजी व तेहापासून).

^२ संविधान (चौन्याएऱ्यावी सुधारणा) अधिनियम, २००१ याच्या कलम ७ द्वारे “ २००० ” या मजकुराएवजी दाखल केला.

^३ संविधान (बहात्तरावी सुधारणा) अधिनियम, १९९२ कलम २ द्वारे समाविष्ट केला. (५ डिसेंबर १९९२ रोजी व तेहापासून).

^४ इशान्य क्षेत्र (पुनर्रचना) अधिनियम, १९७१ (१९७१ चा ८१) कलम ७१ द्वारे विवक्षित मजकूर गाळला. (२१ जानेवारी १९७२ रोजी व तेहापासून).

^५ संविधान (नव्यदावी सुधारणा) अधिनियम, २००३ याच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केले.

(भाग सोळा — विवक्षित वर्गांसंबंधी विशेष तरतुदी)

३३३. राज्यांच्या विधानसभांमध्ये आंग्लभारतीय समाजाचे प्रतिनिधित्व.—अनुच्छेद १७० मध्ये काहीही असले तरी, जर एखाद्या राज्याच्या विधानसभेत, आंग्लभारतीय समाजास प्रतिनिधित्व मिळण्याची गरज आहे व त्यास पर्याप्त प्रतिनिधित्व मिळालेले नाही, असे त्या राज्याच्या राज्यपालाचे * * * मत असेल तर, त्याला ^३[त्या समाजाचा एक सदस्य विधानसभेवर नामनिर्देशित करता येईल.]

३३४. राखीव जागा व विशेष प्रतिनिधित्व ^३[सत्तर वर्षांनंतर] समाप्त होणे.—या भागाच्या पूर्वगामी तरतुदीमध्ये काहीही असले तरी,—

(क) लोकसभेत व राज्यांच्या विधानसभेत अनुसूचित जाती व अनुसूचित जनजाती यांच्याकरिता जागांचे आरक्षण ; आणि

(ख) लोकसभेत व राज्यांच्या विधानसभेत आंग्लभारतीय समाजाला नामनिर्देशनाद्वारे प्रतिनिधित्व ;

यांच्याशी संबंधित असणाऱ्या या संविधानाच्या तरतुदी, या संविधानाच्या प्रारंभापासून ^३[सत्तर वर्षांचा] कालावधी संपताच अंमलात असण्याचे बंद होईल :

परंतु असे की, या अनुच्छेदातील कोणत्याही गोष्टीमुळे, लोकसभेतील किंवा राज्याच्या विधानसभेतील कोणत्याही प्रतिनिधित्वावर, त्यावेळी अस्तित्वात असलेल्या लोकसभेचे, किंवा यथास्थिति, विधानसभेचे विसर्जन होईपर्यंत परिणाम होणार नाही.

३३५. सेवा व पदे यांवर अनुसूचित जाती व अनुसूचित जनजाति यांचे हक्क.—संघराज्य किंवा राज्य यांच्या कारभाराच्या संबंधातील सेवांमध्ये व पदांवर नियुक्ती करताना, अनुसूचित जाती व अनुसूचित जनजाती यांमधील व्यक्तींच्या हक्कमागण्या, प्रशासनाच्या कार्यक्षमतेशी सुसंगत राखून विचारात घेतल्या जातील :

^४[परंतु असे की, संघराज्य किंवा राज्य यांच्या कारभाराच्या संबंधातील सेवांच्या कोणत्याही वर्गांमध्ये किंवा वर्गांमध्ये किंवा पदांवर पदोन्नती देण्याच्या बाबतीत आरक्षण ठेवण्याकरिता, अनुसूचित जाती व अनुसूचित जनजाती यांमधील व्यक्तींसाठी कोणतीही परीक्षा उत्तीर्ण होण्यासाठी आवश्यक असलेली गुणमर्यादा शिथिल करण्याच्या दृष्टीने किंवा मूल्यमापनासाठी आवश्यक असलेल्या गुणवत्तेचे प्रमाण कमी करण्याच्या दृष्टीने कोणतीही तरतूद करण्यासाठी या अनुच्छेदातील कोणत्याही गोष्टीमुळे प्रतिबंध होणार नाही.]

३३६. विवक्षित सेवांमध्ये आंग्लभारतीय समाजाकरिता विशेष तरतूद.—(१) या संविधानाच्या प्रारंभानंतर पहिल्या दोन वर्षांमध्ये, संघराज्याच्या रेल्वे, सीमाशुल्क, डाक व तार सेवांमधील पदांवर आंग्लभारतीय समाजातील व्यक्तींच्या नियुक्त्या, १५ ऑगस्ट १९४७ या दिवसाच्या लगतपूर्वी ज्या आधारे केल्या जात होत्या, त्याच आधारावर केल्या जातील.

दर दोन वर्षांच्या अनुवर्ती कालावधीमध्ये, उक्त समाजातील व्यक्तींकरिता उक्त सेवांमध्ये राखून ठेवलेल्या पदांची संख्या, लगतपूर्व दोन वर्षांच्या कालावधीत याप्रमाणे राखून ठेवलेल्या पदसंख्येपेक्षा शक्य तेथवर, दहा टक्क्यांनी कमी असेल :

परंतु असे की, या संविधानाच्या प्रारंभापासून दहा वर्षांच्या अखेरीस, अशाप्रकारे जागा राखून ठेवणे बंद होईल.

^१. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे “किंवा राजप्रमुखाचे” हा मजकूर गाळला.

^२. संविधान (तेविसावी सुधारणा) अधिनियम, १९६९ याच्या कलम ४ द्वारे “त्या विधानसभेत त्यास समुचित वाटतील तितके त्या समाजाचे सदस्य नामनिर्देशित करता येतील” या मजकुराएवजी दाखल केला.

^३. संविधान (पंचाणीवावी सुधारणा) अधिनियम, २००९ याच्या कलम २ द्वारे “साठ” या मजकुराएवजी हा मजकूर दाखल केला (२५ जानेवारी २०१० रोजी व तेहापासून).

^४. संविधान (ब्याएंशीवी सुधारणा) अधिनियम, २००० याच्या कलम २ द्वारे हे परंतुक समाविष्ट केले.

(भाग सोळा — विवक्षित वर्गासंबंधी विशेष तरतुदी)

(२) जर आंग्लभारतीय समाजातील व्यक्ती, अन्य समाजातील व्यक्तींशी तुलना करता, गुणवतेच्या आधारे नियुक्तीस पात्र असल्याचे आढळून आले तर, खंड (१) अन्वये त्या समाजाकरिता राखून ठेवलेल्या पदांवर अशा व्यक्तींची नियुक्ती करण्यास त्या खंडातील कोणत्याही गोष्टीमुळे आडकाठी होणार नाही.

३३७. आंग्लभारतीय समाजाच्या लाभाकरीता शैक्षणिक अनुदानांबाबत विशेष तरतुद.—आंग्लभारतीय समाजाच्या लाभाकरिता ३१ मार्च, १९४८ रोजी संपणाऱ्या वित्तीय वर्षात शिक्षणाबाबत दिली गेली होती अशी काही अनुदाने असतील तर, तीच अनुदाने या संविधानाच्या प्रारंभानंतर पहिल्या तीन वित्तीय वर्षात संघराज्य व ^{१*} * * प्रत्येक राज्य यांच्याकडून दिली जातील.

दर तीन वर्षाच्या अनुवर्ती कालावधीत, लगतपूर्व तीन वर्षाच्या कालावधीतील अनुदानांपेक्षा ती दहा टक्क्यांनी कमी असू शकतील :

परंतु असे की, या संविधानाच्या प्रारंभापासून दहा वर्षाच्या अखेरीस अशी अनुदाने, जेथवर ती आंग्लभारतीय समाजाला विशेष सवलत म्हणून असतील तेवढ्या व्याप्तीपुरती, बंद होतील :

परंतु आणखी असे की, कोणतीही शिक्षणसंस्था, तिच्यात द्यावयाच्या वार्षिक प्रवेशांपैकी कमीत कमी चालीस टक्के प्रवेश आंग्लभारतीय समाजाहून अन्य समाजातील व्यक्तींना उपलब्ध केल्याखेरीज, या अनुच्छेदाअन्वये कोणतेही अनुदान मिळण्यास हक्कदार होणार नाही.

३३८. [अनुसूचित जाती राष्ट्रीय आयोग].—^३[(१) अनुसूचित जातीकरता, अनुसूचित जाती राष्ट्रीय आयोग, म्हणून ओळखला जाणारा एक आयोग असेल.

(२) संसदेने या बाबतीत केलेल्या कोणत्याही कायद्याच्या तरतुदीना अधीन राहून, हा आयोग, अध्यक्ष, उपाध्यक्ष आणि इतर तीन सदस्य यांचा मिळून बनलेला असेल आणि अशा प्रकारे नियुक्त केलेला अध्यक्ष, उपाध्यक्ष व इतर सदस्य यांच्या सेवेच्या शर्ती व पदावधी, राष्ट्रपती, नियमाद्वारे निर्धारित करील त्याप्रमाणे असतील.]

(३) आयोगाचा अध्यक्ष, उपाध्यक्ष आणि इतर सदस्य यांची नियुक्ती, राष्ट्रपती आपल्या सहीशिक्क्यानिशी, अधिपत्राद्वारे करील.

(४) आयोगाला आपल्या कार्यपद्धतीचे विनियमन करण्याचा अधिकार असेल.

(५) आयोगाची कर्तव्ये पुढीलप्रमाणे असतील :—

(क) अनुसूचित जातीसाठी ^{४*} * * या संविधानान्वये किंवा त्या वेळी अंमलात असलेल्या इतर कोणत्याही कायद्यान्वये किंवा शासनाच्या कोणत्याही आदेशान्वये तरतूद करण्यात आलेल्या संरक्षक उपाययोजनांसंबंधीच्या सर्व बाबींचे अन्वेषण व संनियंत्रण करणे आणि अशा संरक्षक उपाययोजनांच्या कार्यान्वयनाचे मूल्यमापन करणे ;

(ख) अनुसूचित जातीना ^{५*} * * हक्कांपासून आणि संरक्षक उपाययोजनांपासून वंचित केल्यासंबंधीच्या विशिष्ट तक्रारीची चौकशी करणे ;

(ग) अनुसूचित जातीच्या ^{६*} * * सामाजिक-आर्थिक विकासाच्या नियोजन प्रक्रियेमध्ये सहभागी होणे व सल्ला देणे आणि संघराज्याच्या आणि कोणत्याही राज्याच्या नियंत्रणाखालील त्यांच्या विकासाच्या प्रगतीचे मूल्यमापन करणे ;

(घ) त्या संरक्षक उपाययोजनांच्या कार्यान्वयनावरील अहवाल दरवर्षी आणि आयोगाला योग्य वाटेल अशा इतर वेळी राष्ट्रपतीला सादर करणे :

^१. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे “ पहिल्या अनुसूचीचा भाग क किंवा भाग ख यात उल्लेखिलेले ” हा मजकूर गाळला.

^२. संविधान (एकोणनव्यदावी सुधारणा) अधिनियम, २००३ याच्या कलम २ द्वारे आधीच्या समासटीपेणेवजी ही समासटीप दाखल केली (१९ फेब्रुवारी २००४ रोजी व तेव्हापासून).

^३. वरील अधिनियमाच्या कलम २ द्वारे खंड (१) व (२) ऐवजी दाखल केले (१९ फेब्रुवारी, २००४ रोजी व तेव्हापासून).

^४. वरील अधिनियमाच्या कलम २ द्वारे मूळ मजकूर गाळला (१९ फेब्रुवारी २००४ रोजी व तेव्हापासून).

(भाग सोळा—विवक्षित वर्गासंबंधी विशेष तरतुदी.)

(ड) अशा अहवालांमध्ये, संघराज्याने किंवा कोणत्याही राज्याने, त्या संरक्षक उपाययोजनांची प्रभावी अंमलबजावणी करण्याकरता योजावयाचे उपाय आणि अनुसूचित जार्तीचे ^{१*} * * संरक्षण, कल्याण व सामाजिक आर्थिक विकास यांकरता करावयाचे इतर उपाय, याबाबत शिफारशी करणे ; आणि

(च) अनुसूचित जार्तीचे ^{१*} * * संरक्षण, कल्याण व विकास आणि उन्नती यासंबंधात संसदेने केलेल्या कोणत्याही कायद्याच्या तरतुदीना अधीन राहून, राष्ट्रपती, नियमाद्वारे विनिर्दिष्ट करील, अशी इतर कार्ये पार पाडणे.

(६) राष्ट्रपती, संघराज्याच्या संबंधातील शिफारशींवर करण्यात आलेली किंवा प्रस्तावित करण्यात आलेली कारवाई आणि अशा शिफारशींपैकी कोणत्याही शिफारशी स्वीकारण्यात आल्या नसतील तर, अशा अस्वीकाराची कारणे यांचे स्पष्टीकरण असलेल्या निवेदनासहित असे सर्व अहवाल संसदेच्या प्रत्येक सभागृहापुढे ठेवण्याची व्यवस्था करील ;

(७) जेव्हा असा कोणताही अहवाल किंवा त्याचा कोणताही भाग, कोणत्याही राज्य शासनाशी संबंधित असलेल्या एखाद्या बाबीशी संबंधित असेल तेव्हा, अशा अहवालाची एक प्रत, त्या राज्याच्या राज्यपालाला पाठविण्यात येईल, तो राज्याच्या संबंधातील शिफारशींवर करण्यात आलेली किंवा करण्याचे प्रस्तावित केलेली कारवाई आणि अशा शिफारशींपैकी कोणत्याही शिफारशी स्वीकारण्यात आल्या नसतील तर, अशा अस्वीकाराची कारणे, यांचे स्पष्टीकरण असलेल्या निवेदनासहित अशी प्रत राज्य विधानमंडळापुढे ठेवण्याची व्यवस्था करील.

(८) खंड (५) च्या उपखंड (क) मध्ये निर्देशिलेल्या कोणत्याही बाबीचे अन्वेषण करताना किंवा उपखंड (ख) मध्ये निर्देशिलेल्या कोणत्याही तक्रारीची चौकशी करताना आणि विशेषतः खालील बाबींच्या बाबतीत, आयोगाला, एखाद्या दाव्याची न्यायचौकशी करणाऱ्या दिवाणी न्यायालयाला असलेले सर्व अधिकार असतील, त्या बाबी अशा :—

(क) भारताच्या कोणत्याही भागातील कोणत्याही व्यक्तीला समन्स पाठवून बोलावणे व उपस्थित राहण्यास भाग पाडणे आणि तिची शपथेवर तपासणी करणे ;

(ख) कोणत्याही दस्तऐवजाचा शोध घेण्यास व तो सादर करण्यास भाग पाडणे ;

(ग) शपथपत्रांवर पुरावा स्वीकारणे ;

(घ) कोणत्याही न्यायालयाकडून किंवा कार्यालयाकडून कोणत्याही सार्वजनिक अभिलेखाची किंवा त्याच्या प्रतीची मागणी करणे ;

(ङ) साक्षीदार व दस्तऐवज यांची तपासणी करण्यासाठी आयोगपत्रे काढणे ;

(च) राष्ट्रपती, नियमाद्वारे निर्धारित करील अशी इतर कोणतीही बाब.

(९) संघराज्य व प्रत्येक राज्य शासन, अनुसूचित जार्तीवर ^{१*} * * परिणाम करणाऱ्या सर्व प्रमुख धोरणविषयक बाबींवर आयोगाशी विचारविनिमय करील.]

^१[(१०)] या अनुच्छेदात, अनुसूचित जार्तीच्या ^{१*} * * निर्देशांचा अन्वयार्थ, अनुच्छेद ३४० च्या खंड (१) अन्वये नियुक्त केलेल्या आयोगाचा अहवाल मिळाल्यावर, राष्ट्रपतीने आदेशाद्वारे विनिर्दिष्ट केलेल्या अशा अन्य मागासवर्गांचे निर्देश आणि आंग्लभारतीय समाजाचेही निर्देश त्यात अंतर्भूत असल्याप्रमाणे, लावला जाईल.

^२[३३८क. अनुसूचित जनजाती राष्ट्रीय आयोग.—(१) अनुसूचित जनजातीकरता, अनुसूचित जनजाती राष्ट्रीय आयोग म्हणून ओळखला जाणारा एक आयोग असेल.

(२) संसदेने या बाबतीत केलेल्या कोणत्याही कायद्याच्या तरतुदीना अधील राहून, हा आयोग अध्यक्ष, उपाध्यक्ष आणि इतर तीन सदस्य यांचा मिळून बनलेला असेल आणि अशाप्रकारे नियुक्त केलेला अध्यक्ष, उपाध्यक्ष व इतर सदस्य यांच्या सेवेच्या शर्ती व पदावधी, राष्ट्रपती, नियमाद्वारे निर्धारित करील त्याप्रमाणे असतील.

१. संविधान (एकोणनव्वदावी सुधारणा) अधिनियम, २००३ याच्या कलम २ द्वारे मूळ मजकूर गाळला (१९ फेब्रुवारी २००४ रोजी व तेव्हापासून).

२. संविधान (पासष्टावी सुधारणा) अधिनियम, १९९० याच्या कलम २ द्वारे पूर्वीच्या खंड (३) ला खंड (१०) हा नवीन क्रमांक दिला (१२ मार्च १९९२ रोजी व तेव्हापासून).

३. संविधान (एकोणनव्वदावी सुधारणा) अधिनियम, २००३ याच्या कलम ३ द्वारे हा अनुच्छेद समाविष्ट केला (१९ फेब्रुवारी २००४ रोजी व तेव्हापासून).

(भाग सोळा—विवक्षित वर्गासंबंधी विशेष तरतुदी)

- (३) आयोगाचा अध्यक्ष, उपाध्यक्ष आणि इतर सदस्य यांची नियुक्ती, राष्ट्रपती आपल्या सहीशिक्यानिशी अधिपत्राद्वारे करील.
- (४) आयोगाला आपल्या कार्यपद्धतीचे विनियमन करण्याचा अधिकार असेल.
- (५) आयोगाची कर्तव्ये पुढीलप्रमाणे असतील :—

(क) अनुसूचित जनजातींसाठी या संविधानान्वये किंवा त्या त्या वेळी अंमलात असलेल्या इतर कोणत्याही कायद्यान्वये किंवा शासनाच्या कोणत्याही आदेशान्वये तरतूद करण्यात आलेल्या संरक्षक उपाययोजनांसंबंधीच्या सर्व बाबींचे अन्वेषण व संनियंत्रण करणे आणि अशा संरक्षक उपाययोजनांच्या कार्यान्वयनाचे मूल्यमापन करणे ;

(ख) अनुसूचित जनजातींना हक्कांपासून आणि संरक्षक उपाययोजनांपासून वंचित केल्यासंबंधीच्या विशिष्ट तक्रारींची चौकशी करणे ;

(ग) अनुसूचित जनजातींच्या सामाजिक-आर्थिक विकासाच्या नियोजन प्रक्रियेमध्ये सहभागी होणे व सल्ला देणे आणि संघराज्याच्या आणि कोणत्याही राज्याच्या नियंत्रणाखालील त्यांच्या विकासाच्या प्रगतीचे मूल्यमापन करणे ;

(घ) त्या संरक्षक उपाययोजनांच्या कार्यान्वयनावरील अहवाल दरवर्षी आणि आयोगाला योग्य वाटेल अशा इतर वेळी राष्ट्रपतीला सादर करणे ;

(ङ) अशा अहवालामध्ये, संघराज्याने किंवा कोणत्याही राज्याने, त्या संरक्षक उपाययोजनांची प्रभावी अंमलबजावणी करण्याकरता योजावयाचे उपाय आणि अनुसूचित जनजातींचे संरक्षण, कल्याण व सामाजिक-आर्थिक विकास यांकरिता करावयाचे इतर उपाय, यांबाबत शिफारशी करणे ;

(च) अनुसूचित जनजातींचे संरक्षण, कल्याण व विकास आणि उन्नती यासंबंधात संसदेने केलेल्या कोणत्याही कायद्याच्या तरतुदीना अधीन राहून, राष्ट्रपती, नियमाद्वारे विनिर्दिष्ट करील अशी इतर कार्ये पार पाडणे.

(६) राष्ट्रपती, संघराज्याच्या संबंधातील शिफारशीवर करण्यात आलेली किंवा प्रस्तावित करण्यात आलेली कारवाई आणि अशा शिफारशीपैकी कोणत्याही शिफारशी स्वीकारण्यात आल्या नसतील तर अशा अस्वीकाराची कारणे यांचे स्पष्टीकरण असलेल्या निवेदनासहित असे सर्व अहवाल संसदेच्या प्रत्येक सभागृहापुढे ठेवण्याची व्यवस्था करील.

(७) जेव्हा असा कोणताही अहवाल किंवा त्याचा कोणताही भाग, कोणत्याही राज्य शासनाशी संबंधित असलेल्या एखाद्या बाबीशी संबंधित असेल तेव्हा, अशा अहवालाची एक प्रत, त्या राज्याच्या राज्यपालाला पाठविण्यात येईल, तो राज्याच्या संबंधातील शिफारशीवर करण्यात आलेली किंवा करण्याचे प्रस्तावित केलेली कारवाई आणि अशा शिफारशीपैकी कोणत्याही शिफारशी स्वीकारण्यात आल्या नसतील तर, अशा अस्वीकाराची कारणे, यांचे स्पष्टीकरण असलेल्या निवेदनासहित अशी प्रत राज्य विधानमंडळापुढे ठेवण्याची व्यवस्था करील.

(८) खंड (५) च्या उपखंड (क) मध्ये निर्देशिलेल्या कोणत्याही बाबींचे अन्वेषण करताना किंवा उपखंड (ख) मध्ये निर्देशिलेल्या कोणत्याही तक्रारीची चौकशी करताना आणि विशेषतः खालील बाबींच्या बाबतीत, आयोगाला, एखाद्या दाव्याची न्यायचौकशी करणाऱ्या दिवाणी न्यायालयाला असलेले सर्व अधिकार असतील, त्या बाबी अशा :—

(क) भारताच्या कोणत्याही भागातील कोणत्याही व्यक्तीला समन्स पाठवून बोलावणे व उपस्थित राहण्यास भाग पाडणे आणि तिची शपथेवर तपासणी करणे ;

(ख) कोणत्याही दस्तऐवजाचा शोध घेण्यास व तो सादर करण्यास भाग पाडणे ;

(ग) शपथपत्रांवर पुरावा स्वीकारणे ;

(घ) कोणत्याही न्यायालयाकडून किंवा कार्यालयाकडून कोणत्याही सार्वजनिक अभिलेखाची किंवा त्याच्या प्रतीची मागणी करणे ;

(ङ) साक्षीदार व दस्तऐवज यांची तपासणी करण्यासाठी आयोगपत्रे काढणे ;

(च) राष्ट्रपती, नियमाद्वारे निर्धारित करील अशी इतर कोणतीही बाब.

(भाग सोळा—विवक्षित वर्गासंबंधी विशेष तरतुदी)

(९) संघराज्य व प्रत्येक राज्य शासन, अनुसूचित जनजातीवर परिणाम करणाऱ्या सर्व प्रमुख धोरणविषयक बाबोवर आयोगाशी विचारविनिमय करील.]

३३९. अनुसूचित क्षेत्रांचे प्रशासन व अनुसूचित जनजातीसंबंधीचे कल्याणकार्य यांवर संघराज्यांचे नियंत्रण.—(१) राष्ट्रपतीला, आदेशाद्वारे, ^{१*} * * राज्यांमधील अनुसूचित क्षेत्रांचे प्रशासन व अनुसूचित जनजातीचे कल्याण यांवर अहवाल देण्याकरता एक आयोग कोणत्याही वेळी नियुक्त करता येईल, मात्र, या संविधानाच्या प्रारंभापासून दहा वर्ष संपताच तो नियुक्त करावाच लागेल.

त्या आदेशाद्वारे आयोगाची रचना, अधिकार व कार्यपद्धती निश्चित करता येईल आणि त्यात, राष्ट्रपतीस आवश्यक किंवा इष्ट वाटतील अशा आनुषंगिक किंवा सहाय्यभूत तरतुदी अंतर्भूत असू शकतील.

(२) राज्यातील अनुसूचित जनजातीच्या कल्याणासाठी आवश्यक असलेल्या म्हणून निर्देशात विनिर्दिष्ट केलेल्या योजना तयार करण्याच्या व त्यांची अंमलबजावणी करण्याच्या संबंधात, ^{२[राज्याला]} निर्देश देणे हे संघराज्याच्या कार्यकारी अधिकाराच्या कक्षेत येईल.

३४०. मागासवर्गाच्या स्थितीचे अन्वेषण करण्यासाठी आयोगाची नियुक्ती.—(१) भारताच्या राज्यक्षेत्रातील सामाजिक व शैक्षणिक दृष्ट्या मागासलेल्या वर्गाच्या स्थितीचे व त्यांना ज्या अडचणी सोसाव्या लागतात त्यांचे अन्वेषण करणे आणि अशा अडचणी दूर करण्यासाठी व त्यांची स्थिती सुधारण्यासाठी संघराज्याने किंवा कोणत्याही राज्याने कोणत्या उपाययोजना कराव्या, यासंबंधी आणि त्या प्रयोजनाकरता संघराज्याने किंवा कोणत्याही राज्याने कोणती अनुदाने द्यावीत व कोणत्या शर्तीना अधीन राहून अशी अनुदाने द्यावीत, यासंबंधी शिफारशी करणे याकरता राष्ट्रपतीला, त्यास योग्य वाटतील अशा व्यक्तींचा मिळून बनलेला आयोग, आदेशाद्वारे नियुक्त करता येईल, आणि असा आयोग नियुक्त करणाऱ्या आदेशाद्वारे, आयोगाने अनुसरावयाची कार्यपद्धती निश्चित करण्यात येईल.

(२) याप्रमाणे नियुक्त केलेला आयोग, त्याच्याकडे निर्देशिलेल्या बाबीचे अन्वेषण करील, आणि त्यास आढळून येईल अशी वस्तुस्थिती मांडणारा व त्याला उचित वाटतील अशा शिफारशी करणारा अहवाल राष्ट्रपतीस सादर करील.

(३) राष्ट्रपती, याप्रमाणे सादर केलेल्या अहवालाची प्रत, त्यावर केलेल्या कारवाईचे स्पष्टीकरण करणाऱ्या निवेदनासहित, संसदेच्या प्रत्येक सभागृहासमार ठेवण्याची व्यवस्था करील.

३४१. अनुसूचित जाती.—(१) राष्ट्रपतीला ^{३[कोणत्याही राज्याच्या ४[किंवा संघ राज्यक्षेत्राच्या]]} बाबतीत, आणि ते ^{५*} * * राज्य असेल तर त्याच्या राज्यपालाशी ^{६*} * * विचारविनिमय केल्यानंतर,] जाहीर ^{७[अधिसूचनेद्वारे त्या राज्याच्या ८[किंवा, यथास्थिति, संघ राज्यक्षेत्राच्या]]} संबंधात या संविधानाच्या प्रयोजनार्थ, अनुसूचित जाती म्हणून मानल्या जातील त्या जाती, वंश किंवा जनजाती अथवा जाती, वंश किंवा जनजाती यांचे भाग किंवा त्यातील गट विनिर्दिष्ट करता येतील.

^{१.} संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे “पहिल्या अनुसूचीचा भाग क किंवा भाग ख यात उल्लेखिलेल्या” हा मजकूर गाळला.

^{२.} वरील अधिनियमाच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे “अशा कोणत्याही राज्याला” या ऐवजी हा मजकूर दाखल केला.

^{३.} संविधान (पहिली सुधारणा) अधिनियम, १९५१ याच्या कलम १० द्वारे “राज्याचा राज्यपाल किंवा राजप्रमुख याचा विचार घेतल्यानंतर” याएवजी हा मजकूर दाखल केला.

^{४.} संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे हा मजकूर समाविष्ट केला.

^{५.} वरील अधिनियमाच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे “किंवा राजप्रमुखाचा” हा मजकूर गाळला.

^{६.} संविधान (अनुसूचित जाती) आदेश, १९५० (संविधान आदेश ११), संविधान (अनुसूचित जाती) (संघ राज्यक्षेत्र) आदेश, १९५१ (संविधान आदेश ३२), संविधान (जम्मू व काश्मीर) अनुसूचित जाती आदेश, १९५६ (संविधान आदेश ५२), संविधान (दादरा व नगरहवेली) अनुसूचित जाती आदेश, १९६२ (संविधान आदेश ६४), संविधान (पुढुचेरी) अनुसूचित जाती आदेश, १९६४ (संविधान आदेश ६८), संविधान (गोवा, दमण व दीव) अनुसूचित जाती आदेश, १९६८ (संविधान आदेश ८१) आणि संविधान (सिक्किम) अनुसूचित जाती आदेश, १९७८ (संविधान आदेश ११०) पहा.

(भाग सोळा—विवक्षित वर्गासंबंधी विशेष तरतुदी.)

(२) संसदेला, कायद्याद्वारे, कोणतीही जात, वंश किंवा जनजाती अथवा कोणतीही जात, वंश किंवा जनजाती यांचा भाग किंवा त्यातील गट, खंड (१) अन्वये काढलेल्या अधिसूचनेत विनिर्दिष्ट केलेल्या अनुसूचित जार्तीच्या सूचीत समाविष्ट करता येईल किंवा तीमधून वगळता येईल, पण उक्त खंडान्वये काढलेल्या अधिसूचनेत नंतरच्या कोणत्याही अधिसूचनेद्वारे पूर्वोक्तानुसार असेल त्यापेक्षा अन्यथा फरक केला जाणार नाही.

३४२. अनुसूचित जनजाती.—(१) राष्ट्रपतीला, ^१[कोणत्याही राज्याच्या ^२[किंवा संघ राज्यक्षेत्राच्या] बाबतीत आणि ते ^३* * * राज्य असेल तर, त्याच्या राज्यपालाशी ^४* * * विचारविनियम केल्यानंतर,] जाहीर “अधिसूचनेद्वारे त्या राज्याच्या ^५[किंवा, यथास्थिती, संघ राज्यक्षेत्राच्या] संबंधात या संविधानाच्या प्रयोजनार्थ अनुसूचित जनजाती म्हणून मानल्या जातील त्या जनजाती किंवा जनजातीसमुदाय अथवा जमाती किंवा जनजातीसमुदाय यांचे भाग किंवा त्यातील समूह विनिर्दिष्ट करता येतील.

(२) संसदेला, कायद्याद्वारे, कोणत्याही जनजाती किंवा जनजातीसमुदाय अथवा कोणत्याही जनजाती किंवा जनजातीसमुदाय यांचा भाग किंवा त्यातील समूह, खंड (१) अन्वये काढलेल्या अधिसूचनेत विनिर्दिष्ट केलेल्या अनुसूचित जनजार्तीच्या सूचीत समाविष्ट करता येईल किंवा तीमधून वगळता येईल, पण उक्त खंडान्वये काढलेल्या अधिसूचनेत, नंतरच्या कोणत्याही अधिसूचनेद्वारे पूर्वोक्तानुसार असेल त्यापेक्षा अन्यथा फरक केला जाणार नाही.

^१. संविधान (पहिली सुधारणा) अधिनियम, १९५१ याच्या कलम ११ द्वारे “राज्याचा राज्यपाल किंवा राजप्रमुख यांचा विचार घेतल्यानंतर” याएवजी हा मजकूर दाखल केला.

^२. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे समाविष्ट केला.

^३. वरील अधिनियमाच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे “पहिल्या अनुसूचीचा भाग क किंवा भाग ख यात उल्लेखिलेले” हा मजकूर गाळला.

^४. वरील अधिनियमाच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे “किंवा राजप्रमुखाचा” हा मजकूर गाळला.

^५. संविधान (अनुसूचित जनजाती) आदेश, १९५० (संविधान आदेश २२), संविधान (अनुसूचित जनजाती) (संघ राज्यक्षेत्रे) आदेश, १९५१ (संविधान आदेश ३३), संविधान (अंदमान व निकोबार बेटे) अनुसूचित जनजाती आदेश, १९५९ (संविधान आदेश ५८), संविधान (दादरा व नगरहवेली) अनुसूचित जनजाती आदेश, १९६२ (संविधान आदेश ६५), संविधान (अनुसूचित जनजाती) (उत्तर प्रदेश) आदेश, १९६७ (संविधान आदेश ७८), संविधान (गोवा, दमण व दीव) अनुसूचित जनजाती आदेश, १९६८ (संविधान आदेश ८२), संविधान (नागालँड) अनुसूचित जनजाती आदेश, १९७० (संविधान आदेश ८८) व संविधान (सिक्कीम) अनुसूचित जनजाती आदेश, १९७८ (संविधान आदेश १११) पहा.

भाग सतरा

राजभाषा

प्रकरण एक—संघराज्याची भाषा

३४३. संघराज्याची राजभाषा.—(१) संघराज्याची राजभाषा देवनागरी लिपीतील हिंदी असेल.

संघराज्याच्या शासकीय प्रयोजनांसाठी वापरावयाच्या अंकांचे रूप हे भारतीय अंकांचे आंतरराष्ट्रीय रूप असेल.

(२) खंड (१) मध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, या संविधानाच्या प्रारंभापासून पंधरा वर्षांच्या कालावधीपर्यंत, संघराज्याच्या ज्या शासकीय प्रयोजनासाठी अशा प्रारंभाच्या लगतपूर्वी इंग्रजी भाषा वापरली जात होती, त्या सर्व प्रयोजनांसाठी तिचा वापर चालू राहील :

परंतु असे की, राष्ट्रपतीला, उक्त कालावधीत ^१आदेशाद्वारे, संघराज्याच्या शासकीय प्रयोजनांपैकी कोणत्याही प्रयोजनाकरता इंग्रजी भाषेच्या जोडीस हिंदी भाषेचा आणि भारतीय अंकांच्या आंतरराष्ट्रीय रूपाच्या जोडीस देवनागरी रूपाचा वापर प्राधिकृत करता येईल.

(३) या अनुच्छेदात काहीही अंतर्भूत असले तरी, संसदेला कायद्याद्वारे उक्त पंधरा वर्षांच्या कालावधीनंतर त्या कायद्यात विनिर्दिष्ट करण्यात येतील अशा प्रयोजनांसाठी—

(क) इंग्रजी भाषेचा, किंवा

(ख) अंकांच्या देवनागरी रूपाचा,

वापर करण्याकरता तरतुद करता येईल.

३४४. राजभाषेसाठी आयोग व संसदीय समिती.—(१) राष्ट्रपती, या संविधानाच्या प्रारंभापासून पाच वर्षे संपताच आणि त्यानंतर अशा प्रारंभापासून दहा वर्षे संपताच, आदेशाद्वारे, एक आयोग घटित करील आणि अध्यक्ष व आठव्या अनुसूचीत विनिर्दिष्ट केलेल्या निरनिराळ्या भाषांचे प्रतिनिधित्व करणारे जे सदस्य राष्ट्रपती नियुक्त करील असे अन्य सदस्य मिळून तो आयोग बनलेला असेल आणि त्या आदेशाद्वारे आयोगाने अनुसरावयाची कार्यपद्धती निश्चित करण्यात येईल.

(२) (क) संघराज्याच्या शासकीय प्रयोजनांकरता हिंदी भाषेचा उत्तरोत्तर अधिक वापर ;

(ख) संघराज्याच्या सर्व किंवा त्यांपैकी कोणत्याही शासकीय प्रयोजनांकरता इंग्रजी भाषेचा वापर करण्यावर निर्बंध ;

(ग) अनुच्छेद ३४८ मध्ये उल्लेखिलेल्या सर्व किंवा त्यांपैकी कोणत्याही प्रयोजनांकरता वापरावयाची भाषा ;

(घ) संघराज्याच्या कोणत्याही एका किंवा अधिक विनिर्दिष्ट प्रयोजनांकरता वापरावयाच्या अंकांचे रूप ;

(ङ) संघराज्याची राजभाषा आणि संघराज्य व एखादे राज्य यांच्यामधील किंवा राज्या राज्यांमधील व्यवहाराची भाषा आणि त्याचा वापर यांविषयी राष्ट्रपतीने आयोगाकडे निर्देशिलेली अन्य कोणतीही बाब, यासंबंधी राष्ट्रपतीला शिफारशी करणे, हे या आयोगाचे कर्तव्य असेल.

१. पहा. संविधान आदेश ४१.

(भाग सतरा—राजभाषा.)

(३) हा आयोग, खंड (२) अन्वये आपल्या शिफारशी करताना, भारताची औद्योगिक, सांस्कृतिक, वैज्ञानिक अभिवृद्धी आणि लोकसेवांच्या संबंधातील अहिंदी भाषी क्षेत्रांमधील व्यक्तींचे न्याय्य मागणीहक्क व हितसंबंध योग्य प्रकारे लक्षात घर्इल.

(४) तीस सदस्य मिळून बनलेली एक समिती घटित करण्यात येईल आणि त्यांपैकी वीस लोकसभेचे सदस्य असतील व दहा राज्यसभेचे सदस्य असतील आणि ते सदस्य अनुक्रमे, लोकसभेचे सदस्य व राज्यसभेचे सदस्य यांच्याकडून, प्रमाणशीर प्रतिनिधित्व पद्धतीनुसार एकल संक्रमणीय मताद्वारे निवडण्यात येतील.

(५) खंड (१) अन्वये घटित केलेल्या आयोगाच्या शिफारशींची तपासणी करणे आणि त्यावरील आपले मत नमूद करणारा अभिप्राय राष्ट्रपतीस कळविणे हे समितीचे कर्तव्य असेल.

(६) अनुच्छेद ३४३ मध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, खंड (५) मध्ये निर्देशिलेल्या अभिप्रायाचा विचार केल्यानंतर, राष्ट्रपती, त्या संपूर्ण अभिप्रायास किंवा त्याच्या कोणत्याही भागास अनुसरून निदेश देऊ शकेल.

प्रकरण दोन—प्रादेशिक भाषा

३४५. राज्याची किंवा राज्यांच्या राजभाषा.—अनुच्छेद ३४६ व ३४७ यांच्या तरतुदीना अधीन राहून, राज्याच्या विधानमंडळाला, राज्यामध्ये वापरात असलेल्या कोणत्याही एका किंवा अधिक भाषांचा किंवा हिंदीचा, त्या राज्याच्या सर्व किंवा त्यापैकी कोणत्याही शासकीय प्रयोजनांकरता वापरावयाची किंवा वापरावयाच्या भाषा म्हणून, कायद्याद्वारे अंगीकार करता येईल :

परंतु असे की, राज्य विधानमंडळ, कायद्याद्वारे अन्यथा तरतूद करीपर्यंत, त्या राज्यात या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी ज्या शासकीय प्रयोजनांकरता इंग्रजी भाषा वापरली जात होती, त्या प्रयोजनांकरता तिचा वापर चालू राहील.

३४६. राज्या-राज्यांमधील अथवा राज्य व संघराज्य यांच्यामधील व्यवहाराची राजभाषा.—संघराज्यात शासकीय प्रयोजनांकरता वापरण्यासाठी त्या त्या वेळी प्राधिकृत झालेली भाषा ही, राज्या-राज्यांमधील आणि एखादे राज्य व संघराज्य यांच्यामधील व्यवहाराची राजभाषा असेल :

परंतु असे की, जर दोन किंवा अधिक राज्यांनी, हिंदी भाषा ही अशा राज्यांमधील व्यवहाराची राजभाषा असावी, असे एकमताने ठरविले तर, ती भाषा अशा व्यवहारासाठी वापरता येईल.

३४७. राज्याच्या लोकसंख्येपैकी एखाद्या वर्गाकडून बोलल्या जाणाऱ्या भाषेविषयी विशेष तरतूद.—भाषेच्या वापरास मान्यता मिळण्याबाबत मागणी केली गेल्यावर जर, एखाद्या राज्यामधील लोकसंख्येपैकी पर्याप्त लोकांची, तिच्याकडून बोलल्या जाणाऱ्या कोणत्याही भाषेच्या वापरास त्या राज्याकडून मान्यता मिळावी, अशी इच्छा आहे याबद्दल राष्ट्रपतीची खात्री झाली तर, तो विनिर्दिष्ट करील अशा प्रयोजनाकरता त्या राज्यात सर्वत्र किंवा त्याच्या कोणत्याही भागात, अशा भाषेला अधिकृतरीत्या मान्यता मिळावी, असा निदेश तो देऊ शकेल.

प्रकरण तीन—सर्वोच्च न्यायालय, उच्च न्यायालय, इत्यादींची भाषा

३४८. सर्वोच्च न्यायालयात व उच्च न्यायालयांमध्ये आणि अधिनियम, विधेयके, इत्यादींकरता वापरावयाची भाषा.—(१) या भागाच्या पूर्वगामी तरतुदीमध्ये काहीही असले तरी, संसद कायद्याद्वारे अन्यथा तरतूद करीपर्यंत—

(क) सर्वोच्च न्यायालयातील व प्रत्येक उच्च न्यायालयातील सर्व कार्यवाही, इंग्रजी भाषेत असेल.

(भाग सतरा—राजभाषा.)

(ख) (एक) संसदेच्या दोहोंपैकी कोणत्याही सभागृहात अथवा राज्य विधानमंडळाच्या सभागृहात किंवा दोहोंपैकी कोणत्याही सभागृहात प्रस्तुत करावयाची सर्व विधेयके किंवा त्यांच्याबाबतीत मांडावयाच्या सुधारणा यांचे,

(दोन) संसदेने किंवा राज्य विधानमंडळाने पारित केलेल्या सर्व अधिनियमांचे व राष्ट्रपतीने किंवा राज्याच्या राज्यपालाने ^{१*} * * प्रख्यापित केलेल्या सर्व अध्यादेशांचे, आणि

(तीन) या संविधानाअन्वये अथवा संसदेने किंवा राज्य विधानमंडळाने केलेल्या कोणत्याही कायद्याअन्वये काढलेले सर्व आदेश, नियम, विनियम व उपविधी यांचे,

प्राधिकृत पाठ, इंग्रजी भाषेत असतील,

(२) खंड (१) चा उपखंड (क) यात काहीही असले तरी, राज्याच्या राज्यपालास ^{१*} * * *, राष्ट्रपतीच्या पूर्वसंमतीने, ज्याचे मुख्य कार्यस्थान त्या राज्यात असेल अशा उच्च न्यायालयातील कामकाजात हिंदी भाषेचा किंवा त्या राज्याच्या कोणत्याही शासकीय प्रयोजनांकरता वापरल्या जाणाऱ्या अन्य कोणत्याही भाषेचा वापर प्राधिकृत करता येईल :

परंतु असे की, अशा उच्च न्यायालयाने दिलेला किंवा केलेला कोणताही न्यायनिर्णय, हुकुमनामा किंवा आदेश यास या खंडातील कोणतीही गोष्ट लागू असणार नाही.

(३) खंड (१) चा उपखंड (ख) मध्ये काहीही असले तरी, जेथे एखाद्या राज्याच्या विधानमंडळाने त्या राज्याच्या विधानमंडळात प्रस्तुत केली जाणारी विधेयके किंवा त्यांच्याकडून पारित केले जाणारे अधिनियम यांच्यामध्ये किंवा राज्याच्या राज्यपालाकडून ^{१*} * * * प्रख्यापित केल्या जाणाऱ्या अध्यादेशांमध्ये किंवा उक्त उपखंडाच्या परिच्छेद (तीन) यात निर्देशिलेला कोणताही आदेश, नियम, विनियम किंवा उपविधी यांच्यामध्ये वापरण्यासाठी इंग्रजी भाषेहून अन्य कोणतीही भाषा विहित केली असेल तेथे, त्या राज्याच्या राज्यपालाच्या ^{१*} * * प्राधिकाराअन्वये त्या राज्याच्या शासकीय राजपत्रात प्रसिद्ध केलेला त्याचा इंग्रजी भाषेतील अनुवाद हा, या अनुच्छेदाअन्वये त्याचा इंग्रजी भाषेतील प्राधिकृत पाठ असल्याचे मानले जाईल.

३४९. भाषाविषयक विवक्षित कायदे करण्याकरता विशेष कार्यपद्धती.—या संविधानाच्या प्रारंभापासून पंधरा वर्षाच्या कालावधीत, अनुच्छेद ३४८ चा खंड (१) यात उल्लेखिलेल्यांपैकी कोणत्याही प्रयोजनांसाठी वापरावयाच्या भाषेबाबत तरतूद करणारे कोणतेही विधेयक किंवा सुधारणा, संसदेच्या दोहोंपैकी कोणत्याही सभागृहात, राष्ट्रपतीच्या पूर्वमंजुरीशिवाय प्रस्तुत केली किंवा मांडली जाणार नाही आणि राष्ट्रपतीने, अनुच्छेद ३४४ च्या खंड (१) अन्वये घटित केलेल्या आयोगाच्या शिफारशी व त्या अनुच्छेदाच्या खंड (४) अन्वये घटित केलेल्या समितीचा अहवात विचारात घेतल्याखेरीज, राष्ट्रपती असे कोणतेही विधेयक प्रस्तुत करण्याला किंवा अशी कोणतीही सुधारणा मांडण्याला मंजुरी देणार नाही.

प्रकरण चार—विशेष निदेश

३५०. गान्हाण्यांच्या निवारणासाठी केलेल्या अभिवेदनांमध्ये वापरावयाची भाषा.—प्रत्येक व्यक्ती, कोणत्याही गान्हाण्याच्या निवारणाकरता संघराज्याच्या किंवा राज्याच्या कोणत्याही अधिकाऱ्याकडे, किंवा यथास्थिति प्रधिकाऱ्याकडे संघराज्यात किंवा त्या राज्यात वापरल्या जाणाऱ्या भाषांपैकी कोणत्याही भाषेत अभिवेदन सादर करण्यास हक्कदार असेल.

[३५०क. प्राथमिक स्तरावर मातृभाषेतून शिक्षणाच्या सोयी.]—प्रत्येक राज्य आणि राज्यातील प्रत्येक स्थानिक प्राधिकारी, भाषिक अल्पसंख्याक समाजातील मुलांना, शिक्षणाच्या प्राथमिक स्तरावर मातृभाषेतून शिक्षण देण्याच्या पर्याप्त सोयी उपलब्ध करून देण्यासाठी प्रयत्नशील राहील आणि अशा सोयी पुरवणे शक्य व्हावे, यासाठी राष्ट्रपती स्वतःला आवश्यक किंवा योग्य वाटतील असे निदेश कोणत्याही राज्याला देऊ शकेल.

^१ संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे मूळ मजकूर गाळला.

^२ वरील अधिनियमाच्या कलम २१ द्वारे समाविष्ट केला.

(भाग सतरा—राजभाषा)

३५०ख. भाषिक अल्पसंख्याक समाजाकरता विशेष अधिकारी.—(१) भाषिक अल्पसंख्याक समाजाकरता एक विशेष अधिकारी असेल व तो राष्ट्रपतीने नियुक्त करावयाचा असेल.

(२) भाषिक अल्पसंख्याक समाजाकरता या संविधानान्वये तरतूद केलेल्या संरक्षक उपाययोजनांसंबंधीच्या सर्व बाबींचे अन्वेषण करणे व राष्ट्रपती निदेश देईल अशा नियत कालांतरागणिक त्या बाबींसंबंधी राष्ट्रपतीला अहवाल देणे, हे विशेष अधिकाऱ्याचे कर्तव्य असेल आणि राष्ट्रपती, असे सर्व अहवाल संसदेच्या प्रत्येक सभागृहासमोर ठेवण्याची आणि संबंधित राज्यांच्या शासनाकडे पाठवण्याची व्यवस्था करील.]

३५१. हिंदी भाषेच्या विकासासाठी निदेश.—हिंदी भाषेच्या प्रसारास चालना देणे, ती भारताच्या संमिश्र संस्कृतीच्या सर्व घटकांना अभिव्यक्तीचे माध्यम म्हणून उपयोगात येईल अशा रीतीने तिच्या विकास करणे, तिच्या प्रकृतीला धक्का न लावता, हिंदुस्थानी व आठव्या अनुसूचीत विनिर्दिष्ट केलेल्या अन्य भारतीय भाषा यामध्ये वापरली जाणारी रूपे, शैली व शब्दप्रयोग सामावून घेऊन आणि जेथे जेथे आवश्यक वा इष्ट असेल तेथे तेथे तिच्या शब्दसंग्रहाकरता मुख्यतः संस्कृतचा व गौणतः अन्य भाषांचा अवलंब करून तिची समृद्धी साधणे, हे संघराज्याचे कर्तव्य असेल.

भाग अठरा

आणीबाणीसंबंधी तरतुदी

३५२. आणीबाणीची उद्घोषणा.—(१) भारताची किंवा त्याच्या राज्यक्षेत्राच्या कोणत्याही भागाची सुरक्षितता ज्यामुळे धोक्यात आली आहे,—मग ती युद्धामुळे असो, परचक्रामुळे असो किंवा ^३[सशस्त्र बंडामुळे] असो—अशी गंभीर आणीबाणी अस्तित्वात आहे याबाबत जर राष्ट्रपतीची खात्री झाली तर त्याला, उद्घोषणेद्वारे ^४[संपूर्ण भारताच्या किंवा त्याच्या राज्यक्षेत्रापैकी उद्घोषणेमध्ये विनिर्दिष्ट करण्यात येईल अशा भागाच्या बाबतीत], तशा आशयाची घोषणा करता येईल.

^३[स्पष्टीकरण].—युद्ध, परचक्र किंवा सशस्त्र बंड यांचा निकटवर्ती धोका असल्याबद्दल राष्ट्रपतीची खात्री झाली तर, भारताची किंवा त्याच्या राज्यक्षेत्राच्या कोणत्याही भागाची सुरक्षितता युद्धामुळे किंवा परचक्रामुळे किंवा सशस्त्र बंडामुळे धोक्यात आली आहे असे घोषित करणारी आणीबाणीची उद्घोषणा, ते युद्ध अथवा असे कोणतेही परचक्र किंवा बंड प्रत्यक्षात घडण्यापूर्वी करता येईल.]

*[(२) खंड (१) अन्वये जारी केलेली उद्घोषणा, नंतरच्या उद्घोषणेद्वारे बदलता येईल किंवा रद्द करता येईल.

(३) खंड (१) खालील उद्घोषणा किंवा अशा उद्घोषणेमध्ये बदल करणारी उद्घोषणा जारी करण्यात यावी, असा संघराज्याच्या मंत्रिमंडळाचा (म्हणजेच, अनुच्छेद ७५ अन्वये नियुक्त केलेला प्रधानमंत्री व मंत्रिमंडळ दर्जाचे अन्य मंत्री मिळून बनलेल्या मंत्रिपरिषदेचा) निर्णय राष्ट्रपतीस लेखी कळविण्यात आल्याश्वेरीज, राष्ट्रपती अशी उद्घोषणा जारी करणार नाही.

(४) या अनुच्छेदान्वये जारी करण्यात आलेली प्रत्येक उद्घोषणा, संसदेच्या प्रत्येक सभागृहासमोर ठेवण्यात येईल आणि जेव्हा ती उद्घोषणा पूर्वीच्या उद्घोषणेस रद्द करणारी उद्घोषणा नसेल त्याबाबतीत, एक महिना संपताच ती उद्घोषणा, तो कालावधी संपण्यापूर्वी संसदेच्या दोन्ही सभागृहांच्या ठरावाद्वारे तिला मान्यता देण्यात आली नसेल तर, अंमलात असण्याचे बंद होईल :

परंतु असे की, जर (पूर्वीची उद्घोषणा रद्द करणारी उद्घोषणा नसणारी) अशी कोणतीही उद्घोषणा, जेव्हा लोकसभा विसर्जित झालेली आहे अशा काळात जारी केली गेली, किंवा या खंडात निर्देशिलेल्या एक महिन्याच्या कालावधीत लोकसभेचे विसर्जन झाले तर, आणि जर राज्यसभेने उद्घोषणेस मान्यता देणारा ठराव पारित केला असेल, पण तो कालावधी संपण्यापूर्वी लोकसभेने अशा उद्घोषणेबाबत कोणताही ठराव पारित केला नसेल तर, लोकसभा, ती पुन्हा घटित झाल्यानंतर प्रथम ज्या दिनांकापासून तीस दिवस संपताच, ती उद्घोषणा, उक्त तीस दिवसांचा कालावधी संपण्यापूर्वी त्या लोकसभेनेही त्या उद्घोषणेस मान्यता देणारा ठराव पारित केला नसेल तर, अंमलात असण्याचे बंद होईल.

(५) याप्रमाणे मान्यता दिलेली उद्घोषणा, ती रद्द झाली नाही तर, खंड (४) अन्वये उद्घोषणेस मान्यता देणाऱ्या ठरावांपैकी दुसरा ठराव पारित झाल्याच्या दिनांकापासून सहा महिन्यांचा कालावधी संपताच अंमलात असण्याचे बंद होईल :

परंतु असे की, अशी एखादी उद्घोषणा अंमलात असण्याचे चालू राहण्यास मान्यता देणारा ठराव संसदेच्या दोन्ही सभागृहांकडून पारित होईल तर व तेव्हा तेव्हा, ती उद्घोषणा रद्द झाली नाही तर, या खंडान्वये एरव्ही ज्या दिनांकापासून तीस दिवस संपताच ती उद्घोषणा, उक्त तीस दिवसांचा कालावधी संपण्यापूर्वी त्या लोकसभेनेही ती उद्घोषणा अंमलात असण्याचे चालू राहण्यास मान्यता देणारा ठराव पारित केला नसेल तर, अंमलात असण्याचे बंद होईल :

परंतु आणखी असे की, जर अशा कोणत्याही सहा महिन्यांच्या कालावधीत, लोकसभेचे विसर्जन झाले आणि राज्यसभेने अशी उद्घोषणा अंमलात असण्याचे चालू राहण्यास मान्यता देणारा ठराव पारित केला असेल, पण लोकसभेने अशी उद्घोषणा अंमलात असण्याचे चालू राहण्यासंबंधी कोणताही ठराव उक्त कालावधीत पारित केला नसेल तर, लोकसभा, ती पुन्हा घटित झाल्यानंतर प्रथम ज्या दिनांकापासून तीस दिवस संपताच ती उद्घोषणा, उक्त तीस दिवसांचा कालावधी संपण्यापूर्वी त्या लोकसभेनेही ती उद्घोषणा अंमलात असण्याचे चालू राहण्यास मान्यता देणारा ठराव पारित केला नसेल तर, अंमलात असण्याचे बंद होईल.

^३ संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम ३७ द्वारे “अंतर्गत अशांतता” याएवजी दाखल केला (२० जून १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

^४ संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ४८ द्वारे हा मजकूर समाविष्ट केला (३ जानेवारी १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

^५ संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम ३७ द्वारे समाविष्ट केला. (२० जून १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

^६ वरील अधिनियमाच्या कलम ३७ द्वारे खंड (२), (२क) व (३) याएवजी हे खंड दाखल केले (२० जून १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

(भाग अठगा—आणीबाणीसंबंधी तरतुदी)

(६) खंड (४) व (५) यांच्या प्रयोजनार्थ, एखादा ठराव, संसदेच्या कोणत्याही सभागृहाला त्या सभागृहाच्या एकूण सदस्य-संख्येच्या बहुमतानेच केवळ आणि त्या सभागृहाच्या उपस्थित असणाऱ्या व मतदान करणाऱ्या सदस्यांपैकी किमान दोन-तृतीयांश सदस्यांच्या बहुमताने पारित करता येईल.

(७) पूर्वगामी खंडांमध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, खंड (१) अन्वये जारी करण्यात आलेली उद्घोषणा, किंवा अशा उद्घोषणेमध्ये बदल करणारी उद्घोषणा अमान्य करणारा, किंवा यथास्थिति, ती उद्घोषणा अंमलात असल्याचे चालू ठेवणे अमान्य करणारा ठराव लोकसभेने पारित केला तर, राष्ट्रपती, अशी उद्घोषणा रद्द करील.

(८) खंड (१) अन्वये जारी करण्यात आलेली उद्घोषणा किंवा अशा उद्घोषणेमध्ये बदल करणारी उद्घोषणा अमान्य करणारा, किंवा यथास्थिति, ती उद्घोषणा अंमलात असण्याचे चालू ठेवणे अमान्य करणारा ठराव मांडण्याचा आपला उद्देश असल्याबद्दल लोकसभेच्या एकूण सदस्यांपैकी, किमान एक-दशांश इतक्या सदस्यांनी सह्या केलेली लेखी नोटीस,—

(क) सभागृह सत्रासीन असेल तर, अध्यक्षाला ; किंवा

(ख) सभागृह सत्रासीन नसेल तर, राष्ट्रपतीला,

दिलेली असेल त्या बाबतीत, अशी नोटीस, अध्यक्षाला, किंवा यथास्थिति, राष्ट्रपतीला मिळाल्याच्या दिनांकापासून चौदा दिवसांच्या आत, अशा ठरावावर विचार करण्याच्या प्रयोजनार्थ, सभागृहाची विशेष बैठक घेण्यात येईल.]

^३[(९)] अशा अनुच्छेदाद्वारे राष्ट्रपतीला प्रदान केलेल्या अधिकारामध्ये, युद्ध किंवा परचक्र किंवा ^३[सशस्त्र बंड] अथवा युद्धाच्या किंवा परचक्राचा किंवा ^३[सशस्त्र बंडाचा] निकटवर्ती धोका, अशा निरनिराळ्या कारणांवरून निरनिराळ्या उद्घोषणा जारी करण्याच्या अधिकाराचा समावेश होईल—मग खंड (१) अन्वये राष्ट्रपतीने कोणतीही उद्घोषणा आधीच जारी केलेली असो वा नसो आणि अशी उद्घोषणा अंमलात असो वा नसो.

* *

*

*

*

]*

३५३. आणीबाणीच्या उद्घोषणेचा परिणाम.—जेव्हा आणीबाणीची उद्घोषणा अंमलात असेल तेव्हा,—

(क) या संविधानात काहीही असले तरी, कोणत्याही राज्यास त्याने आपल्या कार्यकारी अधिकाराचा वापर कोणत्या रीतीने करावा त्यासंबंधी निदेश देणे, हे संघराज्याच्या कार्यकारी अधिकाराच्या कक्षेत येईल ;

(ख) कोणत्याही बाबीसंबंधी कायदा करण्याच्या संसदेच्या अधिकारात, ती बाब संघ सूचीत नमूद केलेली नसली तरीही, तिच्याबाबत संघराज्य किंवा संघराज्याचे अधिकारी आणि प्राधिकारी यांना अधिकार प्रदान करणारे व त्यांना कर्तव्ये नेमून देणारे किंवा अधिकार प्रदान करणे व कर्तव्ये नेमून देणे, हे प्राधिकृत करणारे कायदे करण्याचा अधिकार समाविष्ट असेल :

^४[परंतु असे की, जेव्हा आणीबाणीची उद्घोषणा, भारताच्या राज्यक्षेत्राच्या फक्त एखाद्याच भागामध्ये अंमलात असेल तेव्हा,—

(एक) खंड (क) अन्वये निदेश देण्याचा संघराज्याचा कार्यकारी अधिकार, आणि

(दोन) खंड (ख) अन्वये कायदे करण्याचा संसदेचा अधिकार,

भारताच्या राज्यक्षेत्रातील ज्या भागामध्ये आणीबाणीची उद्घोषणा अंमलात असेल तेथील किंवा त्याच्या संबंधातील हालचालीमुळे भारताची किंवा त्याच्या राज्यक्षेत्राच्या कोणत्याही भागाची सुरक्षितता धोक्यात आली असेल तर आणि तेवढ्या मर्यादेपर्यंत, ज्या राज्यामध्ये किंवा ज्याच्या कोणत्याही भागामध्ये आणीबाणीची उद्घोषणा अंमलात असेल त्याहून अन्य कोणत्याही राज्यामध्ये देखील लागू होईल.]

^४ संविधान (अडतिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७५ याच्या कलम ५ द्वारे समाविष्ट केला (भूतलक्षी प्रभावासह).

^५ संविधान (चव्येचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम ३७ द्वारे खंड (४) याला खंड (९) असा नवीन क्रमांक दिला (२० जून १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

^६ वरील अधिनियमाच्या कलम ३७ द्वारे “ अंतर्गत अशांतता ” याएवजी दाखल केला (२० जून १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

^७ वरील अधिनियमाच्या कलम ३७ द्वारे मूळ खंड (५) गाळला (२० जून १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

^८ संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ४९ द्वारे हे परंतुक समाविष्ट केले (३ जानेवारी १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

(भाग अठगा—आणीबाणीसंबंधी तरतुदी)

३५४. आणीबाणीची उद्घोषणा अंमलात असताना महसुलांच्या वाटपासंबंधीच्या तरतुदी लागू असणे.—(१) आणीबाणीची उद्घोषणा अंमलात असताना, राष्ट्रपतीला, आदेशाद्वारे, अनुच्छेद २८८ ते २७९ यांच्या सर्व किंवा त्यांपैकी कोणत्याही तरतुदी, त्यास योग्य वाटतील अशा अपवादांसह किंवा फेरबदलांसह, आदेशात विनिर्दिष्ट करण्यात येईल अशा कालावधीपर्यंत अंमलात असतील असे निरेशित करता येईल, मात्र कोणत्याही परिस्थितीत ज्या वित्तीय वर्षात अशी उद्घोषणा अंमलात असण्याचे बंद होणार असेल, त्या वर्षाच्या समाप्तीपलीकडे तो कालावधी वाढणार नाही.

(२) खंड (१) अन्वये केलेला प्रत्येक आदेश, तो केल्यानंतर होईल तितक्या लवकर, संसदेच्या प्रत्येक सभागृहासमोर ठेवला जाईल.

३५५. परचक्र व अंतर्गत अशांतता यांपासून राज्याचे संरक्षण करणे हे संघराज्याचे कर्तव्य.—परचक्र व अंतर्गत अशांतता यांच्यापासून प्रत्येक राज्याचे संरक्षण करणे आणि प्रत्येक राज्याचे शासन या संविधानाच्या तरतुदींना अनुसरून चालवले जाईल याची सुनिश्चिती करणे, हे संघराज्याचे कर्तव्य असेल.

३५६. राज्यातील सांविधानिक यंत्रणा बंद पडल्यास त्याबाबत तरतुदी.—(१) जर राज्याचे शासन, या संविधानाच्या तरतुदींना अनुसरून चालवणे शक्य नाही अशी परिस्थिती उद्भवली आहे याबाबत, त्या राज्याच्या राज्यपालाकडून * * * * अहवाल मिळाल्यावरून किंवा अन्यथा राष्ट्रपतीची खात्री झाली तर, राष्ट्रपतीला उद्घोषणेद्वारे,—

(क) त्या राज्य शासनाची सर्व किंवा त्यांपैकी कोणतीही कार्ये आणि राज्यपाल * * * * अथवा राज्यातील राज्य विधानमंडळाहून अन्य कोणताही निकाय, किंवा प्राधिकारी याच्या ठायी निहित असलेले अथवा त्याला वापरता येण्यासारखे सर्व किंवा त्यांपैकी कोणतेही अधिकार स्वतःकडे घेता येतील ;

(ख) ज्या राज्याच्या विधानमंडळाचे अधिकार, संसदेच्या प्राधिकाराद्वारे किंवा त्या अन्वये वापरण्यात येतील असे घोषित करता येईल ;

(ग) त्या राज्यातील कोणताही निकाय किंवा प्राधिकारी यांच्याशी संबंधित असलेल्या, या संविधानाच्या कोणत्याही तरतुदीचे प्रवर्तन संपूर्णतः किंवा अंशातः निलंबित करणाऱ्या तरतुदींसह उद्घोषणेची उद्दिष्टे अंमलात आणण्याकरता राष्ट्रपतीला आवश्यक किंवा इष्ट वाटतील अशा अनुषंगिक व प्रभावी तरतुदी करता येतील :

परंतु असे की, राष्ट्रपतीला, उच्च न्यायालयाच्या ठायी निहित असलेले किंवा त्याला वापरता येण्यासारखे कोणतेही अधिकार स्वतःकडे घेण्यास अथवा उच्च न्यायालयांशी संबंधित असलेल्या या संविधानाच्या कोणत्याही तरतुदीचे प्रवर्तन संपूर्णतः किंवा अंशातः निलंबित करण्यास या खंडातील कोणतीही गोष्ट प्राधिकृत करणार नाही.

(२) अशी कोणतीही उद्घोषणा, नंतरच्या उद्घोषणेद्वारे रद्द करता येईल किंवा बदलता येईल.

(३) या अनुच्छेदाअन्वये प्रत्येक उद्घोषणा, संसदेच्या प्रत्येक सभागृहासमोर ठेवण्यात येईल आणि जेव्हा ती उद्घोषणा पूर्वीच्या उद्घोषणेस रद्द करणारी उद्घोषणा नसेल त्याबाबतीत, दोन महिने संपताच ती उद्घोषणा, तो कालावधी संपण्यापूर्वी संसदेच्या दोन्ही सभागृहांच्या ठरावाद्वारे तिला मान्यता देण्यात आली नसेल तर, अंमलात असण्याचे बंद होईल :

परंतु असे की, जर पूर्वीची उद्घोषणा (रद्द करणारी उद्घोषणा नसणारी अशी कोणतीही उद्घोषणा), जेव्हा लोकसभा विसर्जित झालेली आहे अशा काळात जारी केली गेली असेल किंवा या खंडात निर्देशिलेल्या दोन महिन्यांच्या कालावधीत लोकसभेचे विसर्जन झाले तर आणि जर राज्यसभेने उद्घोषणेस मान्यता देणारा ठराव पारित केला असेल, पण तो कालावधी संपण्यापूर्वी लोकसभेने अशा उद्घोषणेबाबत कोणताही ठराव पारित केला नसेल तर, लोकसभा, ती पुन्हा घटित झाल्यानंतर प्रथम ज्या दिनांकास भरेल त्या दिनांकापासून तीस दिवस संपताच ती उद्घोषणा, उक्त तीस दिवसांचा कालावधी संपण्यापूर्वी त्या लोकसभेनेही त्या उद्घोषणेस मान्यता देणारा ठराव पारित केला नसेल तर, अंमलात असण्याचे बंद होईल.

* “संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६” याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे “किंवा राजप्रमुखाकडून” हा मजकूर गाळला.

२. वरील अधिनियमाच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे “किंवा यथास्थिती, राजप्रमुख” हा मजकूर गाळला.

(भाग अठगा—आणीबाणीसंबंधी तरतुदी)

(४) याप्रमाणे मान्यता दिलेली उद्घोषणा, ती रद्द झाली नाही तर, ^१[उद्घोषणा जारी करण्यात आल्याच्या दिनांकापासून सहा महिन्यांचा] कालावधी संपताच अंमलात असण्याचे बंद होईल :

परंतु असे की, अशी उद्घोषणा अंमलात असण्याचे चालू राहण्यास मान्यता देणारा ठराव, संसदेच्या दोन्ही सभागृहांकडून पारित होईल तर व तेक्हा तेक्हा ती उद्घोषणा, ती रद्द झाली नाही तर,—या खंडान्याये एरक्ही ज्या दिनांकास ती अंमलात असण्याचे बंद झाले असते त्या दिनांकापासून आणखी ^२[सहा महिन्यांच्या] कालावधीपर्यंत अंमलात असण्याचे चालू राहील, पण अशी कोणतीही उद्घोषणा, काही झाले तरी तीन वर्षांहून अधिक काळ अंमलात राहणार नाही :

परंतु आणखी असे की, जर अशा कोणत्याही ^३[सहा महिन्यांच्या] कालावधीत लोकसभेचे विसर्जन झाले आणि राज्यसभेने अशी उद्घोषणा अंमलात असण्याचे चालू राहण्यास मान्यता देणारा ठराव पारित केला असेल, पण लोकसभेने अशी उद्घोषणा अंमलात असण्याचे चालू राहण्यासंबंधी कोणताही ठराव उक्त कालावधीत पारित केला नसेल तर, लोकसभा ती पुन्हा घटित झाल्यानंतर प्रथम ज्या दिनांकास भरेल त्या दिनांकापासून तीस दिवस संपताच ती उद्घोषणा, उक्त तीस दिवसांचा कालावधी संपण्यापूर्वी त्या लोकसभेनेही ती उद्घोषणा अंमलात असण्याचे चालू राहण्यास मान्यता देणारा ठराव पारित केला नसेल तर, अंमलात असण्याचे बंद होईल :

^३[परंतु तसेच, पंजाब राज्याच्या बाबतीत ११ मे १९८७ रोजी, खंड (१) अन्वये जारी केलेल्या उद्घोषणेच्या संबंधातील या खंडाच्या पहिल्या परंतुकामधील “ तीन वर्षांहून ” या निर्देशाचा अन्वयार्थ, ^४[पाच वर्षांहून] असा निर्देश म्हणून लावण्यात येईल.]

^४[(५) खंड (४) मध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, अशी उद्घोषणा जारी केल्याच्या दिनांकापासून एक वर्ष उलटून गेल्यानंतरच्या कोणत्याही कालावधीमध्ये, खंड (३) अन्वये मान्यता दिलेली उद्घोषणा अंमलात असण्याचे चालू राहण्याच्या बाबतीतील ठराव,—

(क) असा ठराव पारित करण्याच्या वेळी संपूर्ण भारतामध्ये, किंवा यथास्थिति, संपूर्ण राज्यामध्ये किंवा त्याच्या कोणत्याही भागामध्ये आणीबाणीची उद्घोषणा अंमलात असल्याशिवाय, आणि

(ख) संबंधित राज्याच्या विधानसभेच्या सार्वत्रिक निवडणुका घेण्यामधील अडचणीमुळे, अशा ठरावामध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या कालावधीत खंड (३) अन्वये मान्यता दिलेली उद्घोषणा अंमलात असण्याचे चालू ठेवणे आवश्यक असल्याचे निवडणूक आयोगाने प्रमाणित केल्याशिवाय,

संसदेच्या कोणत्याही सभागृहाला पारित करता येणार नाही :]

^५[परंतु असे की, या खंडातील कोणतीही गोष्ट पंजाब राज्याच्या बाबतीत ११ मे १९८७ रोजी खंड (१) अन्वये जारी केलेल्या उद्घोषणेला लागू होणार नाही.]

^१ संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ५० द्वारे मूळ “ सहा महिन्यांचा ” या मजकुराएवजी “ एक वर्षांचा ” हा मजकूर दाखल केला होता (३ जानेवारी १९७७ रोजी व तेक्हापासून), संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम ३८ द्वारे “ खंड (३) अन्वये उद्घोषणा मान्य करणाऱ्या ठरावांचे अनुमोदन संमत केल्याच्या तारखेपासून एक वर्षांचा ” या मजकुराएवजी दाखल केला (२० जून १९७९ रोजी व तेक्हापासून).

^२ संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ५० द्वारे “ सहा महिन्यांच्या ” या मजकुराएवजी “ एक वर्षांच्या ” हा मजकूर दाखल केला होता (३ जानेवारी १९७७ रोजी व तेक्हापासून). संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम ३८ द्वारे “ एक वर्षांच्या ” या मजकुराएवजी दाखल केला (२० जून १९७९ रोजी व तेक्हापासून).

^३ संविधान (चौस्पावी सुधारणा) अधिनियम, १९९० याच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केला.

^४ संविधान (सदुसप्तावी सुधारणा) अधिनियम, १९९० याच्या कलम २ द्वारे आणि त्यानंतर संविधान (अडुसप्तावी सुधारणा) अधिनियम, १९९१ याच्या कलम २ द्वारे सुधारण्यात येऊन वरील स्वरूपात आला.

^५ संविधान (अडतिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७५ याच्या कलम ६ द्वारे (भूतलक्षी प्रभावाने) समाविष्ट केलेल्या खंड (५) एवजी संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम ३८ द्वारे हा खंड दाखल केला (२० जून १९७९ रोजी व तेक्हापासून).

^६ संविधान (त्रेसप्तावी सुधारणा) अधिनियम, १९८९ याच्या कलम २ द्वारे गाळलेले मूळ परंतुक संविधान (चौस्पावी सुधारणा) अधिनियम, १९९० याच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केले.

(भाग अठगा—आणीबाणीसंबंधी तरतुदी)

३५७. अनुच्छेद ३५६ अन्वये जारी केलेल्या उद्घोषणेखालील वैधानिक अधिकारांचा वापर.—(१) जेव्हा अनुच्छेद ३५६ च्या खंड (१) अन्वये जारी केलेल्या उद्घोषणेद्वारे, राज्याच्या विधानमंडळाचे अधिकार, संसदेच्या प्राधिकाराद्वारे किंवा त्याअन्वये वापरण्यात येतील असे घोषित करण्यात आले असेल त्या बाबतीत,—

(क) संसद, राज्य विधानमंडळाचा कायदे करण्याचा अधिकार राष्ट्रपतीला प्रदान करण्यास आणि अशा प्रकारे प्रदान केलेला अधिकार, ज्या शर्ती घालणे राष्ट्रपतीला योग्य वाटेल अशा शर्तीना अधीन राहून, त्याने त्या संबंधात विनिर्दिष्ट करावयाच्या अन्य कोणत्याही प्राधिकाऱ्याकडे सोपविण्यासाठी त्याला प्राधिकृत करण्यास ;

(ख) संसद किंवा राष्ट्रपती किंवा उपखंड (क) अन्वये असा कायदे करण्याचा अधिकार ज्याच्या ठायी निहित केला आहे असा अन्य प्राधिकारी, संघराज्याला अथवा त्याच्या अधिकाऱ्यांना किंवा प्राधिकाऱ्यांना अधिकार प्रदान करणारे व त्यांना कर्तव्ये नेमून देणारे अथवा अधिकार प्रदान करण्यास व कर्तव्ये नेमून देण्यास प्राधिकृत करणारे कायदे करण्यास ;

(ग) राष्ट्रपती, लोकसभा सत्रासीन नसेल तेव्हा राज्याच्या एकत्रित निधीतून खर्च केला जाण्यास संसदेकडून अशा खर्चास मंजुरी मिळेपर्यंत प्राधिकार देण्यास,

सक्षम असेल.

*[(२) संसदेने किंवा राष्ट्रपतीने किंवा खंड (१) च्या उप खंड (क) मध्ये निर्देशिलेल्या अन्य प्राधिकाऱ्याने राज्य विधानमंडळाच्या प्राधिकाऱ्याचा वापर करून केलेला जो कायदा करण्यास संसद, राष्ट्रपती किंवा असा अन्य प्राधिकारी, अनुच्छेद ३५६ अन्वये उद्घोषणा जारी केली नसती तर, एरव्ही सक्षम झाले नसते, असा कोणताही कायदा हा, ती उद्घोषणा अंमलात असण्याचे बंद झाल्यानंतर, एखादे सक्षम विधानमंडळ किंवा अन्य प्राधिकारी यांच्याकडून तो बदलण्यात अथवा निरसित करण्यात किंवा त्यात सुधारणा करण्यात येईपर्यंत, अंमलात असण्याचे चालू राहील.]

३५८. आणीबाणीच्या कालावधीत अनुच्छेद १९ च्या तरतुदी निर्लंबित असणे.—*[(१)]*[भारताची किंवा त्याच्या राज्यक्षेत्राच्या कोणत्याही भागाची सुरक्षितता युद्धामुळे किंवा परचक्रामुळे धोक्यात आली आहे असे घोषित करणारी आणीबाणीची उद्घोषणा अंमलात असेल त्या कालावधीत] अनुच्छेद १९ मधील कोणत्याही गोष्टीमुळे, भाग तीन मध्ये व्याख्या केलेले राज्य, त्या भागात अंतर्भूत असलेल्या तरतुदी नसत्या तर एरव्ही, जो कायदा किंवा शासकीय कारवाई करण्यास सक्षम झाले असते, असा कोणताही कायदा किंवा अशी कोणतीही शासकीय कारवाई करण्याच्या राज्याच्या अधिकारावर निर्बंध पडणार नाही. पण याप्रमाणे केलेला कोणताही कायदा, ती उद्घोषणा अंमलात असण्याचे बंद होताच अक्षमतेच्या व्याप्तीपर्यंत अंमलात असण्याचे बंद होईल. मात्र, तो कायदा याप्रमाणे अंमलात असण्याचे बंद होण्यापूर्वी केलेल्या किंवा करण्याचे वर्जिलेल्या गोष्टी याला अपवाद असतील :

*[परंतु असे की, “[जेव्हा अशी आणीबाणीची उद्घोषणा] भारताच्या राज्यक्षेत्राच्या फक्त एखाद्याच भागामध्ये अंमलात असेल तेव्हा, भारताच्या राज्यक्षेत्राच्या ज्या भागामध्ये आणीबाणीची उद्घोषणा अंमलात असेल तेथील किंवा त्याच्या संबंधातील हालचालींमुळे भारताची किंवा त्याच्या राज्यक्षेत्राच्या कोणत्याही भागाची सुरक्षितता धोक्यात आली असेल तर अणि तेवढ्या मर्यादेपर्यंत, ज्यामध्ये किंवा ज्याच्या कोणत्याही भागामध्ये आणीबाणीची उद्घोषणा अंमलात नसेल असे कोणतेही राज्य किंवा संघ राज्यक्षेत्र याच्या संबंधात किंवा तेथे या अनुच्छेदान्वये असा कोणताही कायदा करता येईल किंवा अशी कोणतीही शासकीय कारवाई करता येईल.]

* संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ५१ द्वारे मूळ खंड (२) ऐवजी दाखल केला (३ जानेवारी १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

* संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम ३९ द्वारे या अनुच्छेदास खंड (१) असा नवीन क्रमांक दिला (२० जून १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

* वरील अधिनियमाच्या कलम ३९ द्वारे “आणीबाणीची उद्घोषणा अंमलात असताना” या मजकुराऐवजी दाखल केला (२० जून १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

* संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ५२ द्वारे हे परंतुक समाविष्ट केले (३ जानेवारी १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

* संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम ३९ द्वारे “जेव्हा आणीबाणीची उद्घोषणा” या मजकुराऐवजी दाखल केला (२० जून १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

(भाग अठगा—आणीबाणीसंबंधी तरतुदी)

१[(२) खंड (१) मधील कोणतीही गोष्ट,—

(क) ज्या कोणत्याही कायद्यामध्ये, तो, करण्यात आला त्यावेळी अंमलात असलेल्या आणीबाणीच्या उद्घोषणेसंबंधीचा तो कायदा आहे, अशा आशयाचे कथन अंतर्भूत नसेल त्या कायद्याला, किंवा

(ख) असे कथन अंतर्भूत असलेल्या कायद्यान्वये नव्हे तर अन्यथा केलेल्या कोणत्याही शासकीय कारवाईला, लागू असणार नाही.]

३५९. आणीबाणीच्या कालावधीत भाग तीन अन्वये प्रदान केलेल्या हक्कांची बजावणी निलंबित असणे.—(१) जेव्हा आणीबाणीची उद्घोषणा अंमलात असेल तेव्हा, राष्ट्रपतीला आदेशाद्वारे, ^१[(अनुच्छेद २० व २१ खेरीजिकरून) भाग तीन अन्वये प्रदान केलेल्या हक्कांपैकी] त्या आदेशात जे उल्लेखिलेले असतील अशा हक्कांच्या बजावणीकरता कोणत्याही न्यायालयाला विनंती करण्याचा हक्क आणि याप्रमाणे उल्लेखिलेल्या हक्कांच्या बजावणीकरता कोणत्याही न्यायालयात प्रलंबित असलेली सर्व कार्यावाही ती उद्घोषणा अंमलात असेल त्या कालावधीत किंवा आदेशास उल्लेखिला जाईल अशा त्याहून अल्प कालावधीत निलंबित असेल, असे घोषित करता येईल.

^१[(१क) जेव्हा ^१[(अनुच्छेद २० व २१ खेरीजिकरून) भाग तीन अन्वये प्रदान केलेल्या हक्कांपैकी] कोणत्याही हक्काचा उल्लेख करणाऱ्या खंड (१) अन्वये केलेला आदेश अंमलात असताना, त्या भागातील ते हक्क प्रदान करणाऱ्या कोणत्याही गोष्टीमुळे, उक्त भागामध्ये व्याख्या केलेले “राज्य”, त्या भागात अंतर्भूत असलेल्या तरतुदी नसत्या तर एरव्ही, जो कायदा किंवा शासकीय कारवाई करण्यास सक्षम झाले असते, असा कोणताही कायदा किंवा अशी कोणतीही शासकीय कारवाई करण्याच्या राज्याच्या अधिकारावर निर्बंध पडणार नाही. पण याप्रमाणे केलेला कोणताही कायदा, पूर्वोक्त आदेश अंमलात असण्याचे बंद होताच अक्षमतेच्या व्याप्तीपर्यंत अंमलात असल्याचे बंद होईल, मात्र तो कायदा अंमलात असण्याचे बंद होण्यापूर्वी केलेल्या किंवा करण्याचे वर्जिलेल्या गोष्टी याला अपवाद असतील :]

^१[परंतु असे की, जेव्हा आणीबाणीची उद्घोषणा भारताच्या राज्यक्षेत्राच्या फक्त एखाद्याच भागामध्ये अंमलात असेल तेव्हा, भारताच्या राज्यक्षेत्राच्या ज्या भागामध्ये आणीबाणीची उद्घोषणा अंमलात असेल तेथील किंवा त्याच्या संबंधातील हालचालीमुळे भारताची किंवा त्याच्या राज्यक्षेत्राच्या कोणत्याही भागाची सुरक्षितता धोक्यात आली असेल तर आणि तेवढ्या मर्यादेपर्यंत, ज्यामध्ये किंवा ज्याच्या कोणत्याही भागामध्ये आणीबाणीची उद्घोषणा अंमलात नसेल असे कोणतेही राज्य किंवा संघ राज्यक्षेत्रे याच्या संबंधात किंवा तेथे, या अनुच्छेदान्वये असा कोणताही कायदा करता येईल किंवा अशी कोणतीही शासकीय कारवाई करता येईल.]

१[(१ख) खंड (१क) मधील कोणतीही गोष्ट,—

(क) ज्या कोणत्याही कायद्यान्वये, तो करण्यात आला त्यावेळी अंमलात असलेल्या आणीबाणीच्या उद्घोषणेसंबंधीचा तो कायदा आहे, अशा आशयाचे कथन अंतर्भूत नसेल त्या कायद्याला ; किंवा

(ख) असे कथन अंतर्भूत असलेल्या कायद्यान्वये नव्हे तर अन्यथा केलेल्या कोणत्याही शासकीय कारवाईला, लागू असणार नाही.]

(२) पूर्वोक्ताप्रमाणे केलेल्या आदेशाची व्याप्ती, भारताच्या संपूर्ण राज्यक्षेत्रात किंवा त्याच्या कोणत्याही भागात असू शकेल :

^१[परंतु असे की, जेव्हा आणीबाणीची उद्घोषणा भारताच्या राज्यक्षेत्राच्या फक्त एखाद्याच भागामध्ये अंमलात असेल तेव्हा, ज्यामध्ये आणीबाणीची उद्घोषणा अंमलात आहे अशा भारताच्या राज्यक्षेत्रातील किंवा त्याच्या संबंधातील कारवायांमुळे भारताची किंवा त्याच्या राज्यक्षेत्राच्या कोणत्याही भागाची सुरक्षितता धोक्यात आली आहे, अशी राष्ट्रपतीची खात्री झाल्याने, आदेशाचे विस्तारक्षेत्र वाढवणे आवश्यक आहे, असे त्याला वाटल्याशिवाय, अशा कोणत्याही आदेशाचा विस्तार भारताच्या राज्यक्षेत्राच्या अन्य कोणत्याही भागावर केला जाणार नाही.]

(३) खंड (१) अन्वये काढलेला प्रत्येक आदेश, तो काढल्यानंतर, होईल तितक्या लवकर, संसदेच्या प्रत्येक सभागृहासमोर ठेवला जाईल.

^१ संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम ३९ द्वारे समाविष्ट केला (२० जून १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

^२ वरील अधिनियमाच्या कलम ४० द्वारे मूळ मजकुराएवजी दाखल केला (२० जून १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

^३ संविधान (अडतिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७५ याच्या कलम ७ द्वारे (भूतलक्षी प्रभावाने) समाविष्ट केला.

^४ संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ५३ द्वारे हे परंतुक समाविष्ट केले (३ जानेवारी १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

^५ संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम ४० द्वारे समाविष्ट केला (२० जून १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

^६ संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ५३ द्वारे हे परंतुक समाविष्ट केले (३ जानेवारी १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

(भाग अठगा—आणीबाणीसंबंधी तरतुदी)

^१३५९क. [हा भाग पंजाब राज्याला लागू असणे.—] संविधान (त्रेसष्टावी सुधारणा) अधिनियम, १९८९ याच्या कलम ३ द्वारे निरसित (६ जानेवारी, १९९० रोजी व तेव्हापासून).

३६०. आर्थिक आणीबाणीसंबंधी तरतुदी.— (१) जिच्यामुळे भारताचे किंवा त्याच्या राज्यक्षेत्राच्या कोणत्याही भागाचे आर्थिक स्थैर्य किंवा पत धोक्यात आली आहे अशी परिस्थिती उद्भवली आहे, अशी जर राष्ट्रपतीची खात्री झाली तर, त्याला, उद्घोषणेद्वारे तशा आशयाची घोषणा करता येईल.

^१[(२) खंड (१) अन्वये जारी केलेली उद्घोषणा,—

(क) त्यानंतरच्या उद्घोषणेद्वारे रद्द करता येईल किंवा बदलता येईल ;

(ख) संसदेच्या प्रत्येक सभागृहासमोर ठेवण्यात येईल ;

(ग) तो कालावधी संपण्यापूर्वी संसदेच्या दोन्ही सभागृहांच्या ठरावांद्वारे तिला मान्यता मिळालेली नसेल तर दोन महिने संपताच अंमलात असण्याचे बंद होईल :

परंतु असे की, जर अशी कोणतीही उद्घोषणा, जेव्हा लोकसभा विसर्जित झालेली असेल अशा काळात जारी केली गेली असेल किंवा उप खंड (ग) मध्ये निर्देशिलेल्या दोन महिन्यांच्या कालावधीत लोकसभेचे विसर्जन झाले तर आणि जर राज्यसभेने उद्घोषणेस मान्यता देणारा ठराव पारित केला असेल, पण तो कालावधी संपण्यापूर्वी लोकसभेने अशा उद्घोषणेबाबत कोणताही ठराव पारित केला नसेल तर, लोकसभा, ती पुढी घटित झाल्यानंतर प्रथम ज्या दिनांकास भरेल त्या दिनांकापासून तीस दिवस संपताच ती उद्घोषणा, उक्त तीस दिवसांचा कालावधी संपण्यापूर्वी त्या लोकसभेनेही त्या उद्घोषणेस मान्यता देणारा ठराव पारित केला नसेल तर, अंमलात असण्याचे बंद होईल.]

(२) खंड (१) मध्ये उल्लेखिलेली अशी कोणतीही उद्घोषणा अंमलात असेल त्या कालावधीत, कोणत्याही राज्याला आर्थिक औचित्याच्या सिद्धांताचे पालन करण्याबाबत निदेश देऊन त्या निदेशात तो सिद्धांत विनिर्दिष्ट करणे आणि त्या प्रयोजनाकरता राष्ट्रपतीला जे आवश्यक व पर्याप्त वाटतील असे अन्य निदेश देणे, हे संघराज्याच्या कार्यकारी प्राधिकाराच्या कक्षेत येईल.

(४) या संविधानात काहीही असले तरी,—

(क) अशा कोणत्याही निदेशात,—

(एक) एखाद्या राज्याच्या कारभारासंबंधात सेवा करणाऱ्या सर्व किंवा कोणत्याही वर्गातील व्यक्तींच्या वेतनात व भत्यात घट करणे आवश्यक करणारी तरतूद,

(दोन) सर्व धन विधेयके, किंवा अनुच्छेद २०७ मधील तरतुदी ज्यांना लागू आहेत अशी अन्य विधेयके राज्य विधानमंडळाने पारित केल्यानंतर ती राष्ट्रपतीच्या विचारार्थ राखून ठेवणे आवश्यक करणारी तरतूद,

समाविष्ट असू शकेल ;

(ख) या अनुच्छेदान्वये जारी केलेली कोणतीही उद्घोषणा अंमलात असेल त्या कालावधीत, राष्ट्रपती सर्वोच्च न्यायालयाच्या व उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांसह, संघराज्याच्या कारभारासंबंधात सेवा करणाऱ्या सर्व किंवा कोणत्याही वर्गातील व्यक्तींच्या वेतनात व भत्यात घट करण्याचा निदेश देण्यास सक्षम असेल.

३*

*

*

*

*

^१ संविधान (एकोणसाठावी सुधारणा) अधिनियम, १९८८ याच्या कलम ३ द्वारे अनुच्छेद ३५९क समाविष्ट केला. या अधिनियमाच्या प्रारंभापासून महणजे १३ मार्च, १९८८ पासून दोन वर्षांचा कालावधी समाप्त झाल्यावर तो अंमलात असण्याचे बंद होईल.

^२ संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम ४१ द्वारे मूळ खंड (२) ऐवजी दाखल केला (२० जून १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

^३ संविधान (अडतिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७५ याच्या कलम ८ द्वारे (भूतलक्षी प्रभावाने) समाविष्ट केलेला खंड (५) हा संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम ४१ द्वारे गाळला (२० जून १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

भाग-एकोणीस

संकीर्ण

३६१. राष्ट्रपती आणि राज्यपाल व राजप्रमुख यांना संरक्षण.—(१) राष्ट्रपती, किंवा राज्याचा राज्यपाल किंवा राजप्रमुख आपल्या पदाच्या अधिकारांच्या वापराबद्दल आणि कर्तव्यांच्या पालनाबद्दल अथवा ते अधिकार वापरताना व ती कर्तव्ये पार पाडताना त्याने केलेल्या किंवा त्याने करण्याचे अभिप्रेत असलेल्या कोणत्याही कृतीबद्दल कोणत्याही न्यायालयाला उत्तरदायी असणार नाही :

परंतु असे की, अनुच्छेद ६१ खालील दोषारोपाचे अन्वेषण करण्यासाठी संसदेच्या कोणत्याही सभागृहाने नियुक्त केलेल्या किंवा पदनिर्देशित केलेल्या कोणत्याही न्यायालयाद्वारे, न्यायाधिकरणाद्वारे किंवा निकायाद्वारे राष्ट्रपतीच्या वर्तनाचे पुनर्विलोकन करता येईल :

परंतु आणखी असे की, या खंडातील कोणत्याही गोष्टीमुळे, भारत सरकारच्या किंवा राज्य शासनाच्या विस्तृद्ध समुचित कार्यवाही करण्याचा कोणत्याही व्यक्तीचा हक्क निर्बंधित होतो, असा तिचा अन्वयार्थ लावला जाणार नाही.

(२) राष्ट्रपतीच्या किंवा राज्याच्या राज्यपालाच्या ^{१***} विस्तृद्ध, त्याच्या पदावधीत, कोणत्याही न्यायालयात कोणत्याही प्रकारची फौजदारी कार्यवाही सुरु केली किंवा चालू केली जाणार नाही.

(३) राष्ट्रपतीला किंवा राज्याच्या राज्यपालाला ^{१***} अटक करण्यासाठी किंवा कारागृहात टाकण्यासाठी त्याच्या पदावधीत कोणत्याही न्यायालयातून कोणतीही आदेशिका काढली जाणार नाही.

(४) राष्ट्रपती किंवा राज्याचा राज्यपाल ^{१***} म्हणून आपले पद ग्रहण करण्यापूर्वी किंवा नंतर त्याने स्वतःच्या व्यक्तिगत नात्याने केलेल्या किंवा केल्याचे अभिप्रेत असलेल्या कोणत्याही कृतीच्या संबंधात कोणतीही दिवाणी कार्यवाही, जीमध्ये त्याच्याविस्तृद्ध अनुतोषाची मागणी करण्यात आलेली आहे, त्याच्या पदावधीमध्ये कोणत्याही न्यायालयात, त्या कार्यवाहीचे स्वरूप, तिचे वादकारण, ज्या पक्षाकडून अशी कार्यवाही दाखल करण्यात यावयाची आहे त्याचे नाव, वर्णन व राहण्याचे ठिकाण आणि त्याने दावा केलेला अनुतोष नमूद करणारी लेखी नोटीस, यथास्थिति, राष्ट्रपतीला किंवा त्या राज्यपालाला ^{२***} सुपूर्द केल्यापासून किंवा त्याच्या कार्यालयात ठेवून देण्यात आल्यापासून लगतनंतरचे दोन महिने संपेपर्यंत सुरु करता येणार नाही.

३६२. [संसदेच्या व राज्य विधानमंडळांच्या कामकाजवृत्तांच्या प्रसिद्धीस संरक्षण.—(१) संसदेचे कोणतेही सभागृह अथवा राज्याची विधानसभा, किंवा यथास्थिति, त्याच्या विधानमंडळाचे कोणतेही सभागृह, याच्या कोणत्याही कामकाजाचे सारातः खरे प्रतिवृत्त वृत्तपत्रामध्ये प्रसिद्ध करण्याच्या संबंधात कोणतीही व्यक्ती, कोणत्याही न्यायालयामध्ये अशी प्रसिद्धी विद्वेषपूर्वक करण्यात आली आहे, असे शाब्दीत करण्यात आले नसेल तर, कोणत्याही फौजदारी किंवा दिवाणी कार्यवाहीस पात्र होणार नाही :

परंतु असे की, संसदेचे कोणतेही सभागृह अथवा एखाद्या राज्याची विधानसभा, किंवा यथास्थिति, त्याच्या विधानमंडळाचे कोणतेही सभागृह यांच्या एखाद्या गुप्त बैठकीच्या कामकाजाचे कोणतेही प्रतिवृत्त, प्रसिद्ध करण्याबाबत या खंडातील कोणतीही गोष्ट लागू असणार नाही.

(२) खंड (१) ज्याप्रमाणे वृत्तपत्रात प्रसिद्ध झालेल्या प्रतिवृत्तांच्या किंवा बाबींच्या संबंधात लागू होतो त्याचप्रमाणे तो, ध्वनिक्षेपण केंद्राच्या सहाय्याने सादर केल्या जाणाऱ्या कोणत्याही कार्यक्रमाचा किंवा सेवेचा भाग म्हणून बिनतारी संदेश यंत्रणेद्वारे ध्वनिक्षेपित केलेल्या प्रतिवृत्तांच्या किंवा बाबींच्या संबंधातही लागू असेल.

स्पष्टीकरण.—या अनुच्छेदातील “वृत्तपत्र” यात, वृत्तपत्रामध्ये प्रसिद्ध करावयाचा मजकूर ज्यात अंतर्भूत आहे अशा, एखाद्या वृत्तसंस्थेच्या प्रतिवृत्तांचा समावेश आहे.]

^१. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे मूळ मजकूर गाठला.

^२. संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम ४२ द्वारे समाविष्ट केला (२० जून १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

(भाग एकोणीस—संकीर्ण)

^१[३६६. लाभकारी राजकीय पदावर नियुक्ती होण्यासाठी अनर्हता.—कोणत्याही राजकीय पक्षाचा कोणत्याही सभागृहाचा जो सदस्य दहाव्या अनुसूचीच्या परिच्छेद २ अन्वये त्या सभागृहाचा सदस्य होण्यास अनर्ह असेल, तो, त्याच्या अनर्हतेच्या दिनांकापासून त्याच्या सदस्यत्वाचा कालावधी समाप्त होण्याच्या दिनांकापर्यंत किंवा ज्या दिनांकास त्याने कोणत्याही सभागृहाची निवडणूक लढविलेली असेल व तो निवडून आल्याचे घोषित झाले असेल त्या दिनांकापर्यंत, यापैकी जो अगोदर येईल त्या दिनांकापर्यंतच्या कालावधीदरम्यान, कोणतेही लाभकारी राजकीय पद धारण करण्यास देखील अनर्ह असेल.

स्पष्टीकरण.—या अनुच्छेदाच्या प्रयोजनार्थ,—

- (क) “सभागृह” या संज्ञेस, दहाव्या अनुसूचीच्या परिच्छेद १च्या खंड (ख) मध्ये जो अर्थ नेमून दिलेला असेल तोच अर्थ असेल;
- (ख) “लाभकारी राजकीय पद” या संज्ञेचा अर्थ,—

(एक) जेव्हा अशा पदाचे वेतन किंवा पारिश्रमिक भारत सरकारच्या, किंवा यथास्थिति, राज्य शासनाच्या सार्वजनिक महसुलातून प्रदान केले जात असेल तेव्हा, भारत सरकार किंवा राज्य शासन यांच्या अधीन असलेले कोणतेही पद, असा आहे; किंवा

(दोन) जो पूर्णतः किंवा अंशतः भारत सरकारच्या किंवा राज्य शासनाच्या मालकीचा आहे अशा निकायाच्या—मग तो विधिसंस्थापित असो किंवा नसो—अधीन असलेले आणि ज्याचे वेतन किंवा पारिश्रमिक अशा निकायाकडून देण्यात येते, असे कोणतेही पद, असा आहे,

मात्र, प्रदान केलेले वेतन व पारिश्रमिक हानिपूरक स्वरूपात असेल तेव्हा त्याचा अपवाद केला जाईल.]

३६२. [भारतीय संस्थानांच्या अधिपतींचे हक्क व विशेषाधिकार.—] संविधान (सविसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७१ याच्या कलम २ द्वारे निरसित.

३६३. विवक्षित तह, करार, इत्यादींतून उद्भवणाऱ्या विवादांमध्ये न्यायालयाने हस्तक्षेप करण्यास रोध.—(१) या संविधानात काहीही असले तरी, मात्र, अनुच्छेद १४३ च्या तरतुदीना अधीन राहन जो तह, करार, प्रसंविदा, अभिसंकेत, सनद किंवा अन्य तत्सम संलेख या संविधानाच्या प्रारंभापूर्वी कोणत्याही भारतीय संस्थानाच्या अधिपतीने केला होता किंवा निष्पादित केला होता आणि ज्यामध्ये डोमिनिअन ऑफ इंडियाचे सरकार किंवा त्यांच्या पूर्वाधिकाऱ्यांपैकी कोणतेही सरकार पक्षकार होते आणि अशा प्रारंभानंतर जो अंमलात राहिलेला आहे किंवा अंमलात ठेवण्यात आला आहे त्याच्या कोणत्याही तरतुदीतून उद्भवणाऱ्या कोणत्याही विवादात अथवा असा कोणताही तह, करार, प्रसंविदा, अभिसंकेत, सनद किंवा अन्य तत्सम संलेख यांच्याशी संबंधित अशा या संविधानात असलेल्यांपैकी कोणत्याही तरतुदीअन्वये प्रोद्भूत होणारा कोणताही हक्क अथवा त्यातून उद्भवणारे कोणतेही दायित्व किंवा आबंधन याबाबतच्या कोणत्याही विवादात सर्वोच्च न्यायालयाला किंवा अन्य कोणत्याही न्यायालयाला अधिकारिता असणार नाही.

(२) या अनुच्छेदात,—

(क) “भारतीय संस्थान” याचा अर्थ, हिज मॅजेस्टीने किंवा डोमिनिअन ऑफ इंडियाच्या सरकारने या संविधानाच्या प्रारंभापूर्वी असे संस्थान म्हणून मान्यता दिलेले कोणतेही राज्यक्षेत्र, असा आहे; आणि

(ख) “अधिपती” यात, हिज मॅजेस्टीने किंवा डोमिनिअन ऑफ इंडियाच्या सरकारने अशा प्रारंभापूर्वी कोणत्याही भारतीय संस्थानाचा अधिपती म्हणून मान्यता दिलेला राजा, संस्थानिक किंवा अन्य व्यक्ती, यांचा समावेश आहे.

^१ संविधान (एक्याण्णवावी सुधारणा) अधिनियम, २००३ याच्या कलम ४ द्वारे हा अनुच्छेद समाविष्ट केला.

(भाग एकोणीस—संकीर्ण)

[३६३क. भारतीय संस्थानांच्या अधिपतींना दिलेली मान्यता संपुष्टात येणे व खासगत तनखे नष्ट करणे.—या संविधानामध्ये अथवा त्या त्या वेळी अंमलात असलेल्या कोणत्याही कायद्यामध्ये काहीही असले तरी,—

(क) संविधान (सविसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७१ याच्या प्रारंभापूर्वी कोणत्याही वेळी, राष्ट्रपतीने भारतीय संस्थानाचा अधिपती म्हणून ज्याला मान्यता दिली होती असा राजा, संस्थानिक किंवा अन्य व्यक्ती यांना अथवा जिला अशा प्रारंभापूर्वी कोणत्याही वेळी, राष्ट्रपतीने अशा अधिपतीचा उत्तराधिकारी म्हणून मान्यता दिलेली होती अशा कोणत्याही व्यक्तीला, असा अधिपती किंवा अशा अधिपतीचा उत्तराधिकारी म्हणून मिळालेली मान्यता अशा प्रारंभाच्या दिनांकास आणि तेव्हापासून संपुष्टात येईल.

(ख) संविधान (सविसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७१ याच्या प्रारंभाच्या दिनांकास आणि तेव्हापासून खासगत तनखे नष्ट करण्यात आले आहेत आणि खासगत तनख्यांच्या बाबतीतील सर्व हक्क, दायित्वे आणि आबंधने नष्ट करण्यात आलेली आहेत आणि तदनुसार खंड (क) मध्ये निर्देशिलेला अधिपती, किंवा यथास्थिति, अशा अधिपतीचा उत्तराधिकारी अथवा अन्य कोणतीही व्यक्ती यांना खासगत तनखा, म्हणून कोणतीही रक्कम दिली जाणार नाही.]

३६४. मोठी बंदरे व विमानतळ यासंबंधी विशेष तरतुदी.—(१) या संविधानात काहीही असले तरी, राष्ट्रपती जाहीर अधिसूचनेद्वारे असा निदेश देऊ शकेल की, अधिसूचनेत विनिर्दिष्ट करण्यात येईल अशा दिनांकास व तेव्हापासून—

(क) संसदेने किंवा राज्य विधानमंडळाने केलेला कोणताही कायदा, एखादे मोठे बंदर किंवा विमानतळ यांना लागू होणार नाही अथवा त्या अधिसूचनेत विनिर्दिष्ट करण्यात येतील अशा अपवादांसह किंवा फेरबदलांसह त्यांना लागू होईल, अथवा

(ख) एखादा विद्यमान कायदा हा, एखादे मोठे बंदर किंवा विमानतळ यांच्या बाबतीत उक्त दिनांकापूर्वी केलेल्या किंवा करण्याचे वर्जिलेल्या गोष्टी खेरीजकरून एरव्ही, अंमलात असण्याचे बंद होईल, अथवा अशा बंदराला किंवा विमानतळाला लागू होताना, अधिसूचनेत विनिर्दिष्ट करण्यात येतील अशा अपवादांसह किंवा फेरबदलांसह अंमलात येईल.

(२) या अनुच्छेदातील,—

(क) “मोठे बंदर” याचा अर्थ, संसदेने केलेल्या कोणत्याही कायद्याद्वारे किंवा कोणत्याही विद्यमान कायद्याद्वारे किंवा तदन्वये मोठे बंदर म्हणून घोषित केलेले बंदर, असा आहे आणि त्या त्या वेळी अशा बंदराच्या सीमांमध्ये समाविष्ट असलेल्या सर्व क्षेत्रांचा त्यात समावेश आहे.

(ख) “विमानतळ” याचा अर्थ, हवाईमार्ग, विमाने व विमानचालन यासंबंधीच्या अधिनियमितींच्या प्रयोजनार्थ व्याख्या केल्याप्रमाणे विमानतळ, असा आहे.

३६५. संघराज्याने दिलेल्या निदेशांचे अनुपालन करण्यात किंवा त्यांची अंमलबजावणी करण्यात कसूर केल्याचा परिणाम.—या संविधानात असलेल्या तरतुदीपैकी कोणत्याही तरतुदीन्वये संघराज्याच्या कार्यकारी अधिकाराचा वापर करताना दिलेल्या कोणत्याही निदेशांचे अनुपालन करण्यात किंवा त्यांची अंमलबजावणी करण्यात कोणत्याही राज्याने कसूर केली असेल त्या बाबतीत, त्या राज्याचे शासन या संविधानाच्या तरतुदीना अनुसरून चालवणे शक्य नाही, अशी परिस्थिती उद्भवली आहे, असे राष्ट्रपतीने ठरवणे कायदेशीर होईल.

३६६. व्याख्या.—या संविधानात, संदर्भानुसार अन्यथा आवश्यक नसेल तर, पुढील शब्दप्रयोगांना याद्वारे नेमून दिल्याप्रमाणे ते ते अर्थ असतील, ते म्हणजे :—

(१) “कृषि उत्पन्न” याचा अर्थ, भारतीय प्राप्तीकरासंबंधीच्या अधिनियमितींच्या प्रयोजनार्थ व्याख्या केल्याप्रमाणे कृषि उत्पन्न, असा आहे ;

(२) “आंग्ल-भारतीय” याचा अर्थ, ज्या व्यक्तीच्या प्रजनकापैकी पिता किंवा त्या पुरुष पंरपरेतील अन्य कोणीही मूळचा युरोपीय आहे किंवा होता, पण जी व्यक्ती भारताच्या राज्यक्षेत्रातील अधिवासी आहे आणि अशा राज्यक्षेत्रात केवळ तात्कालिक प्रयोजनांसाठी स्थायिक झालेल्या नव्हे तर त्यात नित्यशः राहिवासी असलेल्या माता-पित्याच्या पोटी जी जन्मली आहे किंवा होती ती व्यक्ती, असा आहे ;

^१ संविधान (सविसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७१ याच्या कलम ३ द्वारे हा अनुच्छेद समाविष्ट केला.

(भाग एकोणीस—संकीर्ण)

(३) “अनुच्छेद” याचा अर्थ, या संविधानाचा अनुच्छेद, असा आहे ;

(४) “कर्जाऊ घेणे” यात, वर्षासने देऊन पैसे उभारणे याचा समावेश आहे आणि “कर्ज” याचा अन्वयार्थ तदनुसार लावला जाईल :

* * * * *

(५) “खंड” याचा अर्थ, ज्या अनुच्छेदात तो शब्दप्रयोग येतो त्याचा खंड, असा आहे ;

(६) “निगम कर” याचा अर्थ, तो कर जेथवर कंपन्यांनी द्यावयाचा आहे तेथवर उत्पन्नावरील कोणताही कर, असा आहे आणि ज्याच्या बाबतीत पुढील शर्ती पूर्ण होतात असा कर, असा आहे :—

(क) तो कृषि उत्पन्नाच्या बाबतीत आकारणीयोग्य नाही ;

(ख) कंपन्यांनी भरावयाच्या कराला लागू होतील अशा कोणत्याही अधिनियमितीच्याद्वारे त्या करांच्या बाबतीत, कंपन्यांनी व्यक्तींना द्यावयाच्या लाभांशांतून कोणतीही वजात करण्याचा प्राधिकार देण्यात आलेला नाही ;

(ग) असे लाभांश मिळणाऱ्या व्यक्तींच्या एकूण उत्पन्नाची भारतीय प्राप्तिकराच्या प्रयोजनार्थ गणना करताना अथवा अशा व्यक्तींनी द्यावयाच्या किंवा त्यांना परतावायोग्य असलेल्या भारतीय प्राप्तिकराची गणना करताना याप्रमाणे भरलेला कर हिशेबात घेण्यासाठी कोणतीही तरतूद अस्तित्वात नाही ;

(७) शंकास्पद स्थितीत “तेथील संबंधित प्रांत”, “तेथील संबंधित भारतीय संस्थान” किंवा “तेथील संबंधित राज्य” याचा अर्थ, प्रश्नास्पद विशिष्ट प्रयोजनाकरता, यथास्थिति, तेथील संबंधित प्रांत, तेथील संबंधित भारतीय संस्थान किंवा तेथील संबंधित राज्य म्हणून राष्ट्रपती ठरवील असा प्रांत, भारतीय संस्थान किंवा राज्य, असा आहे ;

(८) “त्रट्टण” यात, वर्षासनांच्या रूपाने मुद्दल रकमांची परतफेड करण्याच्या कोणत्याही आबंधनाबाबतचे कोणतेही दायित्व व कोणत्याही हमीनुसार असलेले कोणतेही दायित्व समाविष्ट आहे आणि “त्रट्टणभार” याचा अन्वयार्थ तदनुसार लावण्यात येईल ;

(९) “संपदा शुल्क” याचा अर्थ, त्या शुल्कासंबंधी संसदेने किंवा राज्य विधानमंडळाने केलेल्या कायद्यांच्या तरतुदीन्वये मृत्युनंतर संक्रामित होणाऱ्या किंवा अशा प्रकारे संक्रामित होत असल्याचे मानल्या जाणाऱ्या मालमत्तेचे उक्त कायद्यांद्वारे किंवा तदन्वये विहित करण्यात येतील अशा नियमांना अनुसरून जे मूळ मूल्य विनिश्चित केले असेल त्यावर किंवा त्याच्या संदर्भात निर्धारित करावयाचे शुल्क, असा आहे ;

(१०) “विद्यमान कायदा” याचा अर्थ, कोणताही कायदा, अध्यादेश, आदेश, उपविधी, नियम किंवा विनियम करण्याचा अधिकार असलेल्या कोणत्याही विधानमंडळाने, प्राधिकाऱ्याने किंवा व्यक्तीने या संविधानाच्या प्रांभापूर्वी पारित केलेला किंवा केलेला असा कायदा, अध्यादेश, आदेश, उपविधी, नियम किंवा विनियम, असा आहे ;

(११) “फेडरल न्यायालय” याचा अर्थ, गवर्नरमेंट ऑफ इंडिया ॲक्ट, १९३५ यान्वये घटित केलेले फेडरल न्यायालय, असा आहे ;

(१२) “माल” यात सर्व सामग्री, विक्रेय व जिन्नस समाविष्ट आहेत ;

(१३) “हमी” यात एखाद्या उपक्रमाचा नफा विनिर्दिष्ट रकमेपेक्षा कमी पडल्यास पैसे भरण्याचे या संविधानाच्या प्रांभापूर्वी पत्करलेले कोणतेही आबंधन समाविष्ट आहे ;

(१४) “उच्च न्यायालय” याचा अर्थ, या संविधानाच्या प्रयोजनार्थ जे कोणत्याही राज्याचे उच्च न्यायालय म्हणून मानले गेले आहे असे कोणतेही न्यायालय, असा आहे आणि त्यात,—

(क) या संविधानाअन्वये उच्च न्यायालय म्हणून घटित केलेले किंवा पुन्हा घटित केलेले भारताच्या राज्यक्षेत्रातील कोणतेही न्यायालय, आणि ;

^१ संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ५४ द्वारे (१ फेब्रुवारी १९७७ रोजी व तेह्वापासून) समाविष्ट केलेला खंड (४क) हा, संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७७ याच्या कलम ११ द्वारे गाळला (१३ एप्रिल १९७८ रोजी व तेह्वापासून).

(भाग एकोणीस—संकीर्ण)

(ख) या संविधानाच्या सर्व किंवा त्यांपैकी कोणत्याही प्रयोजनांसाठी संसदेकडून कायद्याद्वारे उच्च न्यायालय म्हणून घोषित केले जाईल असे भारताच्या राज्यक्षेत्रातील अन्य कोणतेही न्यायालय, समाविष्ट आहे;

(१५) “भारतीय संस्थान” याचा अर्थ, डोमिनिअन ऑफ इंडियाच्या सरकारने ज्याला असे संस्थान म्हणून मान्यता दिली होती, असे कोणतेही राज्यक्षेत्र, असा आहे;

(१६) “भाग” याचा अर्थ, या संविधानाचा भाग, असा आहे;

(१७) “पेन्शन” याचा अर्थ, कोणत्याही व्यक्तीला किंवा तिच्या बाबतीत प्रदेय असलेले कोणत्याही प्रकारचे पेन्शन—मग ते अंशदायी असो वा नसो—असा आहे आणि त्यात, अशा प्रकारे प्रदेय असलेले सेवा निवृत्तिवेतन, अशा प्रकारे प्रदेय असलेले उपदान व भविष्य निधीत वर्गणी म्हणून दिलेल्या रकमांच्या परताव्यादाखल अशा प्रकारे प्रदेय असलेली रक्कम किंवा रकमा,—त्यावरील व्याज किंवा त्यांतील अन्य कोणतीही वाढ यांसह किंवा त्याविना—समाविष्ट आहेत;

(१८) “आणीबाणीची उद्योषणा” याचा अर्थ, अनुच्छेद ३५२ च्या खंड (१) अन्वये जारी केलेली उद्योषणा, असा आहे;

(१९) “जाहीर अधिसूचना” याचा अर्थ, भारताचे राजपत्र, किंवा यथास्थिति, एखाद्या राज्याचे राजपत्र यातील अधिसूचना, असा आहे;

(२०) “रेल्वे” यात,—

(क) संपूर्णपणे नगरपालिका क्षेत्रात असलेला ट्राममार्ग, किंवा

(ख) संपूर्णपणे एका राज्यात असलेला व संसदेने कायद्याद्वारे रेल्वे नसल्याचे घोषित केलेला अन्य कोणताही दळणवळण मार्ग,

समाविष्ट नाहीत;

* * * *

^१[(२२) “अधिपती” याचा अर्थ, ज्याला राष्ट्रपतीने संविधान (सविसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७१ याच्या प्रारंभापूर्वी कोणत्याही वेळी भारतीय संस्थानाचा अधिपती म्हणून मान्यता दिली होती असा राजा, संस्थानिक किंवा अन्य व्यक्ती अथवा, जिला राष्ट्रपतीने अशा प्रारंभापूर्वी कोणत्याही वेळी अशा अधिपतीचा उत्तराधिकारी म्हणून मान्यता दिली होती अशी कोणतीही व्यक्ती, असा आहे;]

(२३) “अनुसूची” याचा अर्थ, या संविधानाची अनुसूची, असा आहे;

(२४) “अनुसूचित जाती” याचा अर्थ, या संविधानाच्या प्रयोजनार्थ, अनुच्छेद ३४१ अन्वये अनुसूचित जाती असल्याचे मानले गेले आहे अशा जाती, वंश किंवा जमाती अथवा अशा जातीचे, वंशाचे किंवा जमातीचे भाग अथवा त्यातील गट, असा आहे;

(२५) “अनुसूचित जनजाती” याचा अर्थ, या संविधानाच्या प्रयोजनार्थ अनुच्छेद ३४२ अन्वये अनुसूचित जनजाती असल्याचे मानले गेले आहे, अशा जनजाती किंवा जनजातिसमूह अथवा अशा जनजातीचे किंवा जनजातिसमूहांचे भाग अथवा त्यातील गट, असा आहे;

(२६) “कर्जरोखे” यात रोखेपुंजी (स्टॉक) समाविष्ट आहेत;

* * * *

(२७) “उपखंड” याचा अर्थ, ज्या खंडात तो शब्दप्रयोग येतो त्याचा उपखंड, असा आहे;

(२८) “कर-आकारणी” यात, कोणताही कर किंवा प्रकर—मग तो सरसकट असो किंवा स्थानिक असो वा विशेष असो—बसवणे समाविष्ट आहे, आणि “कर” याचा अन्वयार्थ तदनुसार लावला जाईल;

१. संविधान (सातावी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची याद्वारे खंड (२१) गाळला.

२. संविधान (सविसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७१ याच्या कलम ४ द्वारे मूळ खंडाएवजी दाखल केला.

३. संविधान (बेचालिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ५४ द्वारे (१ फेब्रुवारी १९७७ रोजी व तेव्हापासून) समाविष्ट केलेला खंड (२६क) हा संविधान (त्रेचालिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७७ याच्या कलम ११ द्वारे गाळला (१३ एप्रिल १९७८ रोजी व तेव्हापासून).

(भाग एकोणीस—संकीर्ण)

(२९) “उत्पन्नावरील कर” यात, अतिरिक्त नफा-कराच्या स्वरूपाचा कोणताही कर समाविष्ट आहे;

^१[(२९क) “मालाची विक्री किंवा खरेदी यावरील कर” या शब्दप्रयोगात,—

(क) एखाद्या संविदेच्या अनुसार असेल त्याव्यतिरिक्त इतर रीतीने, कोणत्याही मालावरील मालकीहक्काचे रोखीने, स्थगित प्रदानावर किंवा अन्य मौल्यवान प्रतिफलार्थ हस्तांतरण करण्यावरील कर;

(ख) एखाद्या कार्य कंत्राटाची अंमलबजावणी करताना, मालावरील मालकीहक्क (मग तो मालाच्या स्वरूपात असो वा कोणत्याही अन्य स्वरूपात असो) हस्तांतरित होत असल्यास अशा हस्तांतरणावरील कर;

(ग) भाडे खरेदीने किंवा हप्त्याहप्त्याने प्रदान करण्याच्या इतर कोणत्याही पद्धतीने केलेल्या मालाच्या सुपूर्दगीवरील कर;

(घ) कोणत्याही मालाचा कोणत्याही प्रयोजनाकरता वापर करण्याच्या हक्काचे रोखीने, स्थगित प्रदानावर किंवा इतर मौल्यवान प्रतिफलार्थ हस्तांतरण करण्यावरील कर (मग ते हस्तांतरण एखाद्या विनिर्दिष्ट मुदतीकरता असो वा नसो);

(ङ) कोणत्याही विधि संस्थापित नसलेल्या संघाने किंवा व्यक्तींच्या निकायाने आपल्या एखाद्या सदस्यास रोखीने, स्थगित प्रदानावर किंवा इतर मौल्यवान प्रतिफलार्थ केलेल्या मालाच्या पुरवठ्यावरील कर;

(च) एखादा अन्नपदार्थ म्हणून किंवा मानवी सेवनासाठी असलेली कोणतीही वस्तू म्हणून किंवा कोणतेही पेय (मग ते मादक असो वा नसो) म्हणून असलेल्या मालाच्या, कोणत्याही सेवेच्या रूपाने किंवा अशा सेवेचा भाग म्हणून किंवा अन्य कोणत्याही रीतीने, केलेल्या पुरवठ्यावरील कर, मात्र असा पुरवठा किंवा सेवा ही रोखीने, स्थगित प्रदानावर किंवा अन्य मौल्यवान प्रतिफलार्थ करण्यात किंवा पुरवण्यात आली असावी,—

यांचा समावेश होतो आणि कोणत्याही मालाचे अशा रीतीने केलेले हस्तांतरण किंवा केलेली सुपूर्दगी किंवा पुरवठा हा, असे हस्तांतरण, सुपूर्दगी किंवा पुरवठा करणाऱ्या व्यक्तीने केलेली विक्री आहे आणि ज्या व्यक्तीकडे असे हस्तांतरण, सुपूर्दगी किंवा पुरवठा करण्यात आला असेल त्या व्यक्तीने त्या मालाची केलेली खरेदी आहे, असे समजले जाईल;

^२[(३०) “संघ राज्यक्षेत्र” याचा अर्थ, पहिल्या अनुसूचीत विनिर्दिष्ट केलेले कोणतेही संघ राज्यक्षेत्र, असा आहे व त्यामध्ये, भारताच्या राज्यक्षेत्रात समाविष्ट असलेल्या पण त्या अनुसूचीत विनिर्दिष्ट न केलेल्या अन्य कोणत्याही राज्यक्षेत्राचा समावेश आहे.]

३६७. अर्थ लावणे.—(१) संदर्भानुसार अन्यथा आवश्यक नसेल तर, सर्वसाधारण वाक्खंड अधिनियम, १८९७ जसा डोमिनिअन ऑफ इंडियाच्या विधानमंडळाच्या अधिनियमाचा अर्थ लावण्याबाबत लागू आहे तसा तो, अनुच्छेद ३७२ अन्वये त्यात केला जाईल अशा कोणत्याही अनुकूलनांसह व फेरबदलांसह या संविधानाचा अर्थ लावण्याबाबत लागू असेल.

(२) संसदेचे अधिनियम किंवा तिने केलेले कायदे यासंबंधी अथवा ^३*** राज्याच्या विधानमंडळाचे अधिनियम किंवा त्याने केलेले कायदे यासंबंधी या संविधानात असलेल्या कोणत्याही निर्देशामध्ये, राष्ट्रपतीने काढलेला, अध्यादेश, किंवा यथास्थिति, राज्यपालाने ^४*** काढलेला अध्यादेश यासंबंधी निर्देश समाविष्ट आहे, असा त्याचा अन्वयार्थ लावला जाईल.

(३) या संविधानाच्या प्रयोजनार्थ “परकीय राज्य” याचा अर्थ, भारताव्यतिरिक्त अन्य कोणतेही राज्य, असा आहे :

परंतु असे की, संसदेने केलेल्या कोणत्याही कायद्याच्या तरतुदीना अधीन राहून, राष्ट्रपतीला “आदेशाद्वारे, कोणतेही राज्य त्या आदेशात विनिर्दिष्ट करण्यात येतील अशा प्रयोजनांसाठी परकीय राज्य नसल्याचे घोषित करता येईल.

^१. संविधान (शेहेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९८२ याच्या कलम ४ द्वारे हा खंड समाविष्ट केला.

^२. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे मूळ खंड (३०) याएवजी दाखल केला.

^३. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे “पहिल्या अनुसूचीचा भाग क किंवा भाग ख यात उल्लेखिलेल्या” हा मजकूर गाळला.

^४. वरील अधिनियमाच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे “किंवा राजप्रमुखाने” हा मजकूर गाळला.

^५. पहा संविधान (परकीय देशांसंबंधीची घोषणा) आदेश, १९५० (संविधान आदेश २).

भाग वीस

संविधानाची सुधारणा

^३ [संसदेचा संविधानात सुधारणा करण्याचा अधिकार व त्यासंबंधीची कार्यपद्धती].— ^४[(१) या संविधानात काहीही असले तरी, संसदेला आपल्या संविधानी अधिकाराचा वापर करून या अनुच्छेदात घालून दिलेल्या कार्यपद्धतीनुसार या संविधानाच्या कोणत्याही तरतुदीमध्ये मजकूर जादा दाखल करून, फेरबदल करून किंवा तिचे निरसन करून सुधारणा करता येईल.]

^५ [(२)] या संविधानाच्या सुधारणेचा आरंभ, संसदेच्या दोहोंपैकी कोणत्याही सभागृहात त्या प्रयोजनाकरता विधेयक प्रस्तुत करूनच करता येईल आणि जेव्हा ते विधेयक, प्रत्येक सभागृहात त्या सभागृहाच्या एकूण सदस्य-संख्येच्या बहुमताने व त्या सभागृहाच्या उपस्थित असलेल्या व मतदान करणाऱ्या सदस्यांपैकी किमान दोन-तृतीयांशपेक्षा कमी नसेल इतक्या सदस्यांच्या बहुमताने पारित होईल तेव्हा, ^६ [ते राष्ट्रपतीला सादर केले जाईल आणि तो त्या विधेयकास आपली अनुमती देईल आणि तदनंतर,] संविधान, विधेयकाबरहूकूम सुधारित झालेले असेल :

परंतु असे की, जर अशी सुधारणा ही,—

- (क) अनुच्छेद ५४, अनुच्छेद ५५, अनुच्छेद ७३, अनुच्छेद १६२ किंवा अनुच्छेद २४१, किंवा
- (ख) भाग पाच मधील प्रकरण चार, भाग सहा मधील प्रकरण पाच, किंवा भाग अकरा मधील प्रकरण एक, किंवा
- (ग) सातव्या अनुसूचीत असलेल्या सूच्यांपैकी कोणतीही सूची, किंवा
- (घ) संसदेतील राज्यांचे प्रतिनिधित्व, किंवा
- (ङ) या अनुच्छेदाच्या तरतुदी,

यात कोणताही बदल करू पाहत असेल तर, अशा सुधारणांची तरतूद करणारे विधेयक, राष्ट्रपतीला अनुमतीसाठी सादर करण्यापूर्वी त्या सुधारणेचे ^७* * * राज्यांपैकी किमान निम्या राज्यांच्या विधानमंडळांनी पारित केलेल्या तशाच आशयाच्या ठरावांद्वारे, त्या विधानमंडळाकडून अनुसमर्थन मिळणेही आवश्यक असेल.

^८ [(३) अनुच्छेद १३ मधील कोणतीही गोष्ट, या अनुच्छेदान्वये केलेल्या कोणत्याही सुधारणेला लागू असणार नाही.]

^९ [(४) या संविधानामध्ये (भाग तीनच्या तरतुदीसह) या अनुच्छेदान्वये केलेली किंवा केलेल्याचे अभिप्रेत असलेली कोणतीही सुधारणा [(मग ती संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ५५ याच्या प्रारंभापूर्वी केलेली असो वा नंतर केलेली असो)], कोणत्याही न्यायालयात कोणत्याही कारणास्तव प्रश्नास्पद करता येणार नाही.]

(५) शंकानिरसनार्थ, याद्वारे असे घोषित करण्यात येत आहे की, या संविधानाच्या तरतुदीमध्ये मजकूर जादा दाखल करून, त्यात फेरबदल करून किंवा त्या निरसित करून त्यांची सुधारणा करण्याबाबत या अनुच्छेदान्वये संसदेला असलेल्या संविधानी अधिकारावर कोणत्याही प्रकारची मर्यादा असणार नाही.]

^१. संविधान (चोविसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७१ याच्या कलम ३ द्वारे “संविधानाच्या सुधारणेची कार्यपद्धती” या मूळ मजकुराऐवजी दाखल केला.

^२. वरील अधिनियमाच्या कलम ३ द्वारे समाविष्ट केला.

^३. वरील अधिनियमाच्या कलम ३ द्वारे मूळ अनुच्छेद ३६८ ला अनुच्छेदाचा खंड (२) म्हणून नव्याने क्रमांक दिला.

^४. वरील अधिनियमाच्या कलम ३ द्वारे “ते राष्ट्रपतीला त्याच्या अनुमतीकरता सादर केले जाईल आणि विधेयकास अशी अनुमती देण्यात आल्यावर” याऐवजी दाखल केला.

^५. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे “पहिल्या अनुसूचीचा भाग क आणि भाग ख यात उल्लेखिलेल्या” हा मजकूर गाळला.

^६. संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ५५ द्वारे, अनुच्छेद ३६८ मध्ये खंड (४) व (५) समाविष्ट केले. सर्वांच्य न्यायालयाने मिनर्वा मिल्स लि. आणि इतर विरुद्ध भारतीय संघराज्य आणि इतर (१९८०) २ एस. सी. सी. ५९१ च्या बाबतीत हे कलम विधिअग्राह्य असल्याचे घोषित करण्यात आले आहेत.

भाग एकवीस

[अस्थायी, संक्रमणकालीन व विशेष तरतुदी]

३६९. राज्य सूचीतील विवक्षित बाबी जणू काही समवर्ती सूचीतील बाबी असाव्यात त्याप्रमाणे त्याबाबत कायदे करण्याचा संसदेला अस्थायी अधिकार.—या संविधानात काहीही असले तरी, या संविधानाच्या प्रारंभापासून पाच वर्षांच्या कालावधीमध्ये संसदेला, पुढील बाबी जणू काही समवर्ती सूचीत नमूद केलेल्या असाव्यात त्याप्रमाणे त्याबाबत कायदे करण्याचा अधिकार असेल, त्या बाबी अशा:—

(क) सुती व लोकरी कापड, कच्चा कापूस (सरकी काढलेला व सरकी न काढलेला कापूस किंवा कपास यांसह) सरकी, कागद, (वृत्तपत्री कागद यांसह), खाद्यपदार्थ (खाद्य तेलबिया व तेल यांसह), गुरांची वैरण (पेंड व इतर खुराक यांसह), कोळसा (कोक व कोळसाजन्य पदार्थ यांसह), लोखंड, पोलाद व अभ्रक यांचा राज्यांतर्गत व्यापार व वाणिज्य आणि त्यांचे उत्पादन, पुरवठा व वितरण ;

(ख) खंड (क) मध्ये उल्लेखिलेल्या बाबींपैकी कोणत्याही बाबीसंबंधीच्या कायद्यांविरुद्ध घडणारे अपराध, त्यांपैकी कोणत्याही बाबीसंबंधी सर्वोच्च न्यायालय खेरीजकरून सर्व न्यायालयांची अधिकारिता व त्यांचे अधिकार आणि त्यांपैकी कोणत्याही बाबीसंबंधीची फी—पण कोणत्याही न्यायालयात घेतल्या जाणाऱ्या फीचा त्यात समावेश नाही ;

परंतु, या अनुच्छेदाच्या तरतुदी नसत्या तर जो कायदा करण्यास संसद सक्षम झाली नसती असा संसदेने केलेला कोणताही कायदा, उक्त कालावधी संपत्ताच अक्षमतेच्या व्याप्तीपर्यंत निष्प्रभावी होईल, मात्र तो संपण्यापूर्वी केलेल्या किंवा करण्याचे वर्जिलेल्या गोष्टी याला अपवाद असतील.

[३७०. जमू व काश्मीर राज्याबाबत अस्थायी तरतूद.—(१) या संविधानात काहीही असले तरी,—

(क) अनुच्छेद २३८ च्या तरतुदी, जमू व काश्मीर राज्याच्या संबंधात लागू असणार नाहीत ;

(ख) उक्त राज्याकरता कायदे करण्याचा संसदेचा अधिकार पुढील बाबींपुरता मर्यादित असेल :—

(एक) एखादे संस्थान डोमिनिअन ऑफ इंडियात सामील होण्याबाबत नियमन करणाऱ्या सामीलनाम्यात, ज्याच्यासंबंधी डोमिनिअनच्या विधानमंडळाला त्या संस्थानाकरता कायदे करता येतील अशा बाबी म्हणून ज्या बाबी विनिर्दिष्ट केलेल्या असतील त्या बाबींशी ज्या समनुरूप असल्याचे राष्ट्रपतीने राज्याच्या शासनाचा विचार घेऊन घोषित केले आहे, अशा संघ-सूचीतील व समवर्ती सूचीतील बाबी ; आणि

(दोन) त्या राज्याच्या शासनाच्या सहमतीने राष्ट्रपती आदेशाद्वारे विनिर्दिष्ट करील अशा उक्त सूचीमधील अन्य बाबी.

^१ संविधान (तेरावी सुधारणा) अधिनियम, १९६२ याच्या कलम २ द्वारे “अस्थायी व संक्रमणकालीन तरतुदी” याएवजी दाखल केले (१ डिसेंबर १९६३ रोजी व तेहापासून).

^२ या अनुच्छेदाद्वारे प्रदान केलेल्या अधिकारांचा वापर करून, राष्ट्रपतीने जमू व काश्मीर राज्याच्या संविधानसभेच्या शिफारशीवरून असे घोषित केले की, १७ नोव्हेंबर १९५२ रोजी व तेहापासून, उक्त अनुच्छेद ३७० याच्या खंड (१) मधील स्पष्टीकरणाएवजी पुढील स्पष्टीकरण दाखल करण्यात येऊन त्या बदलासह तो अनुच्छेद अंमलात येईल, ते स्पष्टीकरण असे:—

“स्पष्टीकरण.—या संविधानाच्या प्रयोजनार्थ राज्याचे शासन याचा अर्थ, त्या राज्यात त्या त्या काळी अधिकारासूर असलेल्या मंत्रिपरिषदेच्या सल्ल्यावरून कार्य करणारी, राष्ट्रपतीने जमू व काश्मीरचा *** सदर-इ-रियासत म्हणून त्या राज्याच्या विधानसभेच्या शिफारशीवरून त्या त्या काळी मान्यता दिलेली व्यक्ती, असा आहे (विधि मंत्रालय, आदेश क्रमांक संविधान आदेश ४४, दिनांक १५ नोव्हेंबर १९५२).”

* आता “राज्यपाल.”

(भाग एकवीस—अस्थायी, संक्रमणकालीन व विशेष तरतुदी)

स्पष्टीकरण.—या अनुच्छेदाच्या प्रयोजनार्थ, “राज्याचे शासन” याचा अर्थ, राष्ट्रपतीने जम्मू व काश्मीरचा महाराजा म्हणून त्या त्या वेळी मान्यता दिलेली,” महाराजांच्या दिनांक ५ मार्च १९४८ च्या उदघोषणेनुसार त्या त्या वेळी अधिकारारूढ असलेल्या मंत्रिपरिषदेच्या सल्ल्याने कार्य करणारी व्यक्ती”, असा आहे.

(ग) अनुच्छेद १ च्या व या अनुच्छेदाच्या तरतुदी त्या राज्याच्या संबंधात लागू असतील.

(घ) या संविधानाच्या अन्य तरतुदीपैकी, राष्ट्रपती आदेशाद्वारे^१ विनिर्दिष्ट करील अशा तरतुदी, असे विनिर्दिष्ट अपवाद व फेरबदल यांसह त्या राज्याच्या संबंधात लागू असतील :

परंतु असे की, उपखंड (ख) च्या परिच्छेद (एक) मध्ये निर्देशिलेल्या संस्थानाच्या सामीलनाम्यातील विनिर्दिष्ट बाबींशी संबंधित असेल असा कोणताही आदेश, त्या राज्याच्या शासनाचा विचार घेतल्याखेरीज काढला जाणार नाही:

परंतु आणखी असे की, लगतपूर्व परंतुकात निर्देशिलेल्या बाबींहून अन्य बाबींशी संबंधित असेल असा कोणताही आदेश, त्या शासनाची सहमती असल्याखेरीज काढला जाणार नाही.

(२) जर खंड (१) च्या उपखंड (ख) परिच्छेद (दोन) मध्ये किंवा त्या खंडाच्या उपखंड (घ) मधील दुसऱ्या परंतुकात निर्देशिलेल्या राज्याच्या शासनाची सहमती, त्या राज्याचे संविधान तयार करण्यासाठी संविधानसभा आमंत्रित केली जाण्यापूर्वी देण्यात आली असेल तर, अशा संविधानसभेने त्या सहमतीसंबंधी निर्णय घ्यावा, यासाठी ती तिच्यासमोर ठेवली जाईल.

(३) या अनुच्छेदाच्या पूर्वगामी तरतुदीमध्ये काहीही असले तरी, राष्ट्रपतीला, तो विनिर्दिष्ट करील अशा दिनांकापासून हा अनुच्छेद प्रवर्तनात असण्याचे बंद होईल किंवा तेहापासून विनिर्दिष्ट अशाच अपवादांसह व फेरबदलांसह प्रवर्तनात राहील, असे जाहीर अधिसूचनेद्वारे घोषित करता येईल :

परंतु असे की, राष्ट्रपतीने अशी अधिसूचना काढण्यापूर्वी, खंड (२) मध्ये निर्देशिलेल्या राज्याच्या संविधानसभेची शिफारस आवश्यक असेल.

^१[३७१. * * * * * महाराष्ट्र व गुजरात या राज्यांबाबत विशेष तरतूद.—^२* * * * *

(२) या संविधानात काहीही असले तरी, ^३[महाराष्ट्र किंवा गुजरात या राज्यांबाबत] काढलेल्या आदेशाद्वारे राष्ट्रपतीला पुढील गोर्झीसाठी राज्यपालावर कोणतीही विशेष जबाबदारी सोपविण्याची तरतूद करता येईल:—

(क) विदर्भ, मराठवाडा ^४[व उर्वरित महाराष्ट्र किंवा यथास्थिति,] सौराष्ट्र, कच्च व उर्वरित गुजरात यांच्यासाठी स्वतंत्र विकास मंडळे स्थापन करून, त्यांपैकी मंडळाच्या कामकाजाचा अहवाल दरवर्षी राज्य विधानसभेसमोर ठेवला जाईल अशी तजवीज करणे ;

(ख) संबंध राज्याच्या गरजा साकल्याने लक्षात घेऊन, उक्त क्षेत्रांवरील विकास खर्चासाठी निधीचे समन्याय वाटप करणे ; आणि

(ग) संबंध राज्याच्या गरजा साकल्याने लक्षात घेऊन, उक्त सर्व क्षेत्रांबाबत तंत्रशिक्षण व व्यावसायिक प्रशिक्षण यांसाठी पर्याप्त सोयी व राज्य शासनाच्या नियंत्रणाखालील सेवांमध्ये नोकरीची पर्याप्त संधी उपलब्ध करणारी समन्याय व्यवस्था करणे.]

^१ परिशिष्ट १ मध्ये वेळोवेळी सुधारणा केल्याप्रमाणे संविधान (जम्मू व काश्मीरला लागू करणे) आदेश, १९५४ (संविधान आदेश ४८) पहा.

^२ संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २२ द्वारे मूळ अनुच्छेद ३७१ याएवजी दाखल केला.

^३ संविधान (बत्तिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७३ याच्या कलम २ द्वारे “आंंद्र प्रदेश,” हा शब्द गाळला (१ जुलै १९७४ रोजी व तेहापासून).

^४ वरील अधिनियमाच्या, कलम २ द्वारे खंड (१) गाळला (१ जुलै १९७४ रोजी व तेहापासून).

^५ मुंबई पुनर्चना अधिनियम, १९६० (१९६० चा ११) याच्या कलम ८५ द्वारे “मुंबई राज्याबाबत,” याएवजी हा मजकूर दाखल केला (१ मे १९६० रोजी व तेहापासून).

^६ वरील अधिनियमाच्या कलम ८५ द्वारे “उर्वरित महाराष्ट्र” याएवजी हा मजकूर दाखल केला (१ मे १९६० रोजी व तेहापासून).

(भाग एकवीस—अस्थायी, संक्रमणकालीन व विशेष तरतुदी)

^१[३७१ क. नागालँड राज्याबाबत विशेष तरतुद.—(१) यासंविधानात काहीही असले तरी,—

(क) (एक) नागांच्या धार्मिक किंवा सामाजिक प्रथा

(दोन) नागांच्या रुढीप्राप्त कायदा व कार्यपद्धती.

(तीन) नागांच्या रुढीप्राप्त कायदानुसार निर्णय देणे, हे ज्यांत अनुस्युत आहे असे दिवाणी व फौजदारी न्यायदान,

(चार) जमीन व तिच्यातील साधनसंपत्ती यांचे स्वामित्व व हस्तांतरण,

यांबाबत संसदेचा कोणताही अधिनियम, नागालँडच्या विधानसभेने ठरावाद्वारे तसे ठरविल्याशिवाय नागालँड राज्याला लागू होणार नाही.

(ख) नागालँड राज्याच्या निर्मितीच्या लगतपूर्वी नागा हिल्स त्युएनसांग क्षेत्रात उद्भवणारी अंतर्गत अशांतता नागालँडच्या राज्यपालाच्या मते जोपर्यंत तेथे किंवा त्याच्या कोणत्याही भागात चालू आहेत तितका काळ, त्या राज्यातील कायदा व सुव्यवस्था यांबाबत त्याच्यावर विशेष जबाबदारी असेल आणि त्यासंबंधीची आपली कार्य पार पाडताना करावयाच्या कारवाईबाबत राज्यपाल, मंत्रिपरिषदेचा विचार घेतल्यानंतर, आपल्या वैयक्तिक निर्णयशक्तीचा वापर करील :

परंतु असे की, जर कोणतीही बाब ही, जिच्याबाबत या उपखंडान्वये राज्यपालाने आपली वैयक्तिक निर्णयशक्ती वापरून कार्य करणे आवश्यक आहे अशी बाब आहे की नाही, असा प्रश्न उद्भवला तर, राज्यपालाचा स्वविवेकानुसार निर्णय अंतिम असेल आणि त्याने केलेल्या कोणत्याही गोष्टीची विधीग्राह्यता ही, त्याने आपली वैयक्तिक निर्णयशक्ती वापरून कार्य करावयास हवे होते किंवा नको होते, या कारणावरून प्रश्नास्पद करता येणार नाही :

परंतु आणखी असे की, जर नागालँड राज्यातील कायदा व सुव्यवस्था यांबाबत राज्यपालावर विशेष जबाबदारी असण्याची यापुढे आवश्यकता नाही यासंबंधी राष्ट्रपतीची, राज्यपालाकडून अहवाल मिळाल्यावरून किंवा अन्यथा खात्री झाली तर, तो, आदेशाद्वारे, राज्यपालावरची अशी जबाबदारी, आदेशात विनिर्दिष्ट करण्यात येईल अशा दिनांकापासून संपुष्टात येईल, असा निदेश देऊ शकेल ;

(ग) अनुदानाच्या कोणत्याही मागणीसंबंधी आपली शिफारस करताना, नागालँडचा राज्यपाल, कोणत्याही विशिष्ट सेवेसाठी किंवा प्रयोजनासाठी भारत सरकारने भारताच्या एकत्रित निधीतून पुरविलेल्या कोणत्याही पैशाचा समावेश त्या सेवेशी किंवा प्रयोजनाशी संबंधित असलेल्या अनुदानार्थ मागणीत असेल व अन्य कोणत्याही मागणीत असणार नाही, याची सुनिश्चिती करील ;

(घ) नागालँडचा राज्यपाल जाहीर अधिसूचनेद्वारे याबाबतीत विनिर्दिष्ट करील अशा दिनांकापासून त्युएनसांग जिल्ह्याकरता पस्तीस सदस्यांची मिळून बनलेली एक प्रादेशिक परिषद स्थापन करण्यात येईल व राज्यपाल स्वविवेकानुसार पुढील गोष्टीकरता तरतुद करणारे नियम करील —

(एक) प्रादेशिक परिषदेची रचना व प्रादेशिक परिषदेचे सदस्य ज्या रीतीने निवडले जातील ती रीत :

परंतु असे की, त्युएनसांग जिल्ह्याचा उप आयुक्त हा प्रादेशिक परिषदेचा पदसिद्ध अध्यक्ष असेल आणि प्रादेशिक परिषदेचा उपाध्यक्ष, तिचे सदस्य त्यांच्यामधून निवडून देतील.

(दोन) प्रादेशिक परिषदेचे सदस्य म्हणून निवडले जाण्यासाठी आणि राहण्यासाठी लागणाऱ्या अर्हता ;

(तीन) प्रादेशिक परिषदेच्या सदस्यांचा पदावधी आणि त्यांना प्रदेय असलेले वेतन व भत्ते, कोणतेही असल्यास ;

^१ संविधान (तेरावी सुधारणा) अधिनियम, १९६२ याच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केला (१ डिसेंबर १९६३ रोजी व तेव्हापासून).

(भाग एकवीस—अस्थायी, संक्रमणकालीन व विशेष तरतुदी)

(चार) प्रादेशिक परिषदेची कार्यपद्धती व तिचे कामकाज चालवणे ;

(पाच) प्रादेशिक परिषदेच्या अधिकाऱ्यांची व कर्मचाऱ्यांची नियुक्ती आणि त्यांच्या सेवाशर्ती ; आणि

(सहा) प्रादेशिक परिषद घटित करण्यासाठी आणि तिचे कार्य योग्य प्रकारे चालण्यासाठी ज्या बाबतीत नियम करणे आवश्यक आहे, अशी अन्य कोणतीही बाब.

(२) या संविधानात काहीही असले तरी, नागालँड राज्याच्या निर्मितीच्या दिनांकापासून दहा वर्षांच्या कालावधीपर्यंत किंवा राज्यापाल यासंबंधात प्रादेशिक परिषदेच्या शिफारशीवरून जाहीर अधिसूचनेद्वारे विनिर्दिष्ट करील अशा आणखी कालावधीपर्यंत,—

(क) त्युएनसांग जिल्ह्याचे प्रशासन राज्यपालाकडून चालवले जाईल ;

(ख) संबंध नागालँड राज्याच्या आवश्यकता पूर्ण करण्यासाठी भारत सरकारने नागालँडच्या शासनाला काही पैसा पुरवला असेल त्या बाबतीत, राज्यपाल, स्विवेकानुसार त्या पैशाची त्युएनसांग जिल्हा व उर्वरित राज्य यांच्यामध्ये समन्याच्या वाटप करण्याची व्यवस्था करील ;

(ग) नागालँड विधानमंडळाचा कोणताही अधिनियम, राज्यपालाने प्रादेशिक परिषदेच्या शिफारशीवरून जाहीर अधिसूचनेद्वारे तसा निदेश दिल्याशिवाय त्युएनसांग जिल्ह्यास लागू होणार नाही आणि अशा कोणत्याही अधिनियमाबाबत असा निदेश देताना राज्यपाल, तो अधिनियम त्युएनसांग जिल्ह्यास किंवा त्याच्या कोणत्याही भागास लागू होताना, प्रादेशिक परिषदेच्या शिफारशीवरून राज्यपाल विनिर्दिष्ट करील अशा अपवादांसह किंवा फेरबदलांसह प्रभावी होईल, असा निदेश देऊ शकेल :

परंतु असे की, या उपखंडान्वये दिलेला कोणताही निदेश, त्याचा भूतलक्षी प्रभाव असेल अशा प्रकारे देता येईल ;

(घ) राज्यपालाला, त्युएनसांग जिल्ह्यात शांतता नांदावी, त्याची प्रगती व्हावी व त्याचे शासन सुविहित व्हावे यासाठी विनियम करता येतील अणि त्याप्रमाणे केलेल्या कोणत्याही विनियमांद्वारे त्या जिल्ह्यास त्या त्या वेळी जो लागू असेल अशा कोणत्याही संसदीय अधिनियमाचे किंवा अन्य कोणत्याही कायद्याचे, आवश्यक असल्यास भूतलक्षी प्रभावाने, निरसन करता येईल किंवा त्यात सुधारणा करता येईल ;

(ङ) (एक) नागालँडच्या विधानसभेत त्युएनसांग जिल्ह्याचे प्रतिनिधित्व करण्याऱ्या सदस्यांपैकी एक सदस्य, मुख्यमंत्र्याच्या सल्ल्यावरून त्युएनसांगविषयक व्यवहार मंत्री म्हणून राज्यपालाकडून नियुक्त केला जाईल आणि मुख्यमंत्री, आपला सल्ला देताना, पूर्वोक्त सदस्यांपैकी बहुसंख्याकांच्या शिफारशीनुसार कृती करील^१ ;

(दोन) त्युएनसांगविषयक व्यवहार मंत्री त्युएनसांग जिल्ह्यासंबंधीच्या सर्व बाबींसंबंधी कार्यवाही करील व त्याबाबत त्याला राज्यपालाशी थेट संपर्क साधता येईल, पण त्याविषयी तो मुख्यमंत्र्यास माहिती देत राहील ;

(च) या खंडाच्या पूर्वगामी तरतुदीमध्ये काहीही असले तरी, त्युएनसांग जिल्ह्यासंबंधीच्या सर्व बाबींवर राज्यपाल स्विवेकानुसार अंतिम निर्णय करील;

(छ) अनुच्छेद ५४ व ५५ आणि अनुच्छेद ८० चा खंड (४) यांमध्ये राज्याच्या विधानसभेच्या निवडून आलेल्या सदस्यांसंबंधीच्या किंवा अशा प्रत्येक सदस्यांसंबंधीच्या निर्देशांमध्ये, या अनुच्छेदाअन्वये स्थापन झालेल्या प्रादेशिक परिषदेने निवडून दिलेल्या नागालँडच्या विधानसभेच्या सदस्यासंबंधीचे किंवा सदस्यांसंबंधीचे निर्देश समाविष्ट असतील.

^१ संविधान (अडचणीचे निवारण) आदेश, क्रमांक १० चा परिच्छेद २ (१ डिसेंबर, १९६३ रोजी व तेव्हापासून) यामध्ये अशी तरतूद आहे की, भारताच्या संविधानाचा अनुच्छेद ३७१ क हा जणू काही त्याच्या खंड (२) च्या उप खंड (३) चा परिच्छेद (एक) मध्ये पुढील परंतुक जादा दाखल केलेला असावा त्याप्रमाणे प्रभावी होईल, ते असे :—

“ परंतु असे की, नागालँडच्या विधानसभेत त्युएनसांग जिल्ह्यात नेमून दिलेल्या जागा भरण्यासाठी कायद्यानुसार व्यक्ती निवडल्या जाईपर्यंत राज्यपाल, कोणत्याही व्यक्तीला त्युएनसांगविषयक व्यवहार मंत्री म्हणून त्या नात्याने कार्य करण्यासाठी मुख्यमंत्र्यांच्या सल्ल्यावरून नियुक्त करू शकेल.”.

(भाग एकवीस—अस्थायी, संक्रमणकालीन व विशेष तरतुदी)

(ज) अनुच्छेद १७० मध्ये,—

(एक) खंड (१) हा, नागालँडच्या विधानसभेच्या संबंधात, त्यामध्ये “ साठ ” याएवजी जणू काही “ शेहेचाळीस ” असा शब्दोल्लेख दाखल केलेला असावा त्याप्रमाणे प्रभावी होईल ;

(दोन) उक्त खंडात, त्या राज्यातील क्षेत्रीय मतदारसंघातून होणाऱ्या प्रत्यक्ष निवडणुकीसंबंधीच्या निर्देशात, या अनुच्छेदान्वये स्थापन झालेल्या प्रादेशिक परिषदेच्या सदस्यांमार्फत होणारी निवडणूक समाविष्ट असेल ;

(तीन) खंड (२) व (३) मध्ये, क्षेत्रीय मतदारसंघासंबंधीच्या निर्देशांचा अर्थ, कोहिमा व मोकोकचुंग जिल्ह्यांच्या क्षेत्रीय मतदारसंघासंबंधीचे निर्देशा, असा असेल.

(३) जर या अनुच्छेदातील पूर्वगामी तरतुदीपैकी कोणतीही तरतूद अंमलात आणताना कोणतीही अडचण उद्भवली तर, राष्ट्रपतीला, ती अडचण दूर करण्यासाठी स्वतःला आवश्यक वाटेल अशी कोणतीही गोष्ट (अन्य कोणत्याही अनुच्छेदाचे कोणतेही अनुकूलन किंवा फेरबदल यांसह) आदेशाद्वारे, करता येईल :

परंतु असे की, नागालँड राज्याच्या निर्मितीच्या दिनांकापासून तीन वर्ष संपल्यानंतर, असा कोणताही आदेश काढला जाणार नाही.

स्पष्टीकरण.—या अनुच्छेदात कोहिमा, मोकोकचुंग व त्युएनसांग जिल्हे यांना नागालँड राज्य अधिनियम, १९६२ मध्ये जे अर्थ असतील तेच अर्थ असतील.]

*[३७१ख. आसाम राज्याबाबत विशेष तरतूद.—या संविधानात काहीही असले तरी राष्ट्रपतीला, आसाम राज्याबाबत काढलेल्या आदेशाद्वारे सहाव्या अनुसूचीच्या परिच्छेद २० ला जोडलेल्या तक्त्यातील * [भाग एक] यामध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या जनजाति-क्षेत्रांतून निवडून आलेले त्या राज्याच्या विधानसभेचे सदस्य आणि त्या आदेशात विनिर्दिष्ट करण्यात येईल त्या संख्येइतके त्या विधानसभेचे अन्य सदस्य मिळून बनलेली, त्या विधानसभेची समिती घटित करण्याकरिता व तिची कार्ये यांकरिता आणि अशी समिती घटित करण्यासाठी व तिचे कार्य योग्य प्रकारे चालण्यासाठी त्या विधानसभेच्या कार्यपद्धति-नियमांत फेरबदल करण्याकरता तरतूद करता येईल.]

*[३७१ग. मणिपूर राज्याबाबत विशेष तरतूद.—(१) या संविधानात काहीही असले तरी राष्ट्रपतीला, मणिपूर राज्याबाबत काढलेल्या आदेशाद्वारे त्या राज्याच्या डोंगरी क्षेत्रांमधून निवडून आलेले त्या राज्याच्या विधानसभेचे सदस्य मिळून बनलेली, त्या विधानसभेची समिती घटित करण्याकरिता व तिची कार्ये यांकरिता, शासकीय कामकाजाच्या नियमांत आणि त्या राज्याच्या विधानसभेच्या कार्यपद्धति-नियमांत फेरबदल करण्याकरिता आणि अशा समितीचे कार्य योग्य प्रकारे चालण्याची निश्चिती करण्याकरिता राज्यपालावर कोणतीही विशेष जबाबदारी सोपवण्याबाबत तरतूद करता येईल.

(२) राज्यपाल, दरवर्षी, किंवा जेव्हा जेव्हा राष्ट्रपती याप्रमाणे आवश्यक करील तेव्हा, मणिपूर राज्यातील डोंगरी क्षेत्रांच्या प्रशासनासंबंधी राष्ट्रपतीला अहवाल देईल आणि उक्त क्षेत्रांच्या प्रशासनासंबंधी त्या राज्यास निदेश देणे हे संघराज्याच्या कार्यकारी अधिकारांच्या कक्षेत येईल.

स्पष्टीकरण.—या अनुच्छेदात, “ डोंगरी क्षेत्रे ” या शब्दप्रयोगाचा अर्थ, राष्ट्रपती आदेशाद्वारे डोंगरी क्षेत्रे म्हणून घोषित करील अशी क्षेत्रे, असा आहे.]

* संविधान (बाविसावी सुधारणा) अधिनियम, १९६९ याच्या कलम ४ द्वारे समाविष्ट केला.

* ईशान्य क्षेत्रे (पुनर्रचना) अधिनियम, १९७१ (१९७१ चा ८१) याच्या कलम ७१ द्वारे भाग क या मजकुराएवजी दाखल (२१ जानेवारी १९७२ रोजी वा तेव्हापासून).

* संविधान (सत्ताविसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७१ याच्या कलम ५ द्वारे समाविष्ट केला (१५ फेब्रुवारी १९७२ रोजी वा तेव्हापासून).

(भाग एकवीस—अस्थायी, संक्रमणकालीन व विशेष तरतुदी)

^१[३७१८. आंग्रे प्रदेश राज्याबाबत विशेष तरतुदी.—(१) आंग्रप्रदेश राज्याच्या गरजा साकल्याने लक्षात घेऊन, सार्वजनिक रोजगाराच्या बाबतीत आणि शिक्षणाच्या बाबतीत राज्याच्या वेगवेगळ्या भागांतील लोकांना समन्याच्या संधी आणि सुविधा उपलब्ध करून देण्याकरता राष्ट्रपतीला त्या राज्याबाबत आदेश करून त्याद्वारे तरतूद करता येईल आणि राज्याच्या वेगवेगळ्या भागांसाठी वेगवेगळ्या तरतुदी करता येतील.

(२) खंड (१) अन्वये केलेल्या आदेशाद्वारे, विशेषत:—

(क) राज्य शासनाने, त्या राज्याच्या मुलकी सेवेतील पदांच्या कोणत्याही वर्गाची किंवा वर्गाची किंवा राज्याच्या नियंत्रणाखालील मुलकी पदांच्या कोणत्याही वर्गाची किंवा वर्गाची राज्याच्या वेगवेगळ्या भागांकरता वेगवेगळ्या स्थानिक संवर्गामध्ये रचना करणे आणि अशी पदे धारण करणाऱ्या व्यक्ती, याप्रमाणे रचना केलेल्या स्थानिक संवर्गाना, आदेशात विनिर्दिष्ट करण्यात येतील अशा तत्वांनुसार व प्रक्रियेनुसार वाटून देणे, हे आवश्यक करता येईल;

(ख) (एक) त्या राज्य शासनाच्या नियंत्रणाखालील कोणत्याही स्थानिक संवर्गातील (मग तो या अनुच्छेदाअन्वये आदेशानुसार रचना केलेला असो वा अन्यथा घटित केलेला असो) पदांवर थेट भरती करण्याच्या प्रयोजनार्थ,

(दोन) राज्यामधील कोणत्याही स्थानिक प्राधिकरणाच्या नियंत्रणाखालील कोणत्याही संवर्गातील पदांवर थेट भरती करण्याच्या प्रयोजनार्थ, आणि

(तीन) राज्यातील कोणत्याही विद्यापीठामध्ये किंवा राज्य शासनाच्या नियंत्रणाधीन असलेल्या अन्य कोणत्याही शैक्षणिक संस्थेत प्रवेश मिळण्याच्या प्रयोजनार्थ,

राज्याचा कोणता भाग किंवा कोणते भाग स्थानिक क्षेत्र म्हणून मानले जातील, ते विनिर्दिष्ट करता येतील;

(ग) (एक) उपखंड (ख) मध्ये निर्देशिलेला असा जो कोणताही संवर्ग त्या आदेशामध्ये यासंबंधात विनिर्दिष्ट करण्यात येईल त्यातील पदांवर थेट भरती करताना;

(दोन) उपखंड (ख) मध्ये निर्देशिलेल्या आदेशामध्ये यासंबंधात विनिर्दिष्ट करण्यात येईल अशा कोणत्याही विद्यापीठात किंवा अन्य शैक्षणिक संस्थेत प्रवेश देताना,

ज्यांनी यथास्थिति, असा संवर्ग, विद्यापीठ किंवा अन्य शैक्षणिक संस्था यांच्या संबंधातील स्थानिक क्षेत्रात, आदेशामध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या कोणत्याही कालावधीपर्यंत रहिवास केला असेल किंवा शिक्षण घेतले असेल, त्या उमेदवारांना किंवा त्यांच्या प्रीत्यर्थ कोणत्या मर्यादेपर्यंत, कोणत्या रीतीने व कोणत्या शर्तीना अधीन राहून अग्रक्रम द्यावा किंवा जागा राखून ठेवाव्यात ते विनिर्दिष्ट करता येईल.

(३) राष्ट्रपतीला, आदेशाद्वारे, आंग्रप्रदेश राज्याकरता एक प्रशासकीय न्यायाधिकरण घटित करण्यासाठी तरतूद करता येईल. ते न्यायाधिकरण, पुढील बाबीसंबंधात आदेशात विनिर्दिष्ट करण्यात येईल अशी अधिकारिता, अधिकार व प्राधिकार यांचा [तसेच (सर्वोच्च न्यायालयाहून अन्य) कोणत्याही न्यायालयाला किंवा कोणत्याही न्यायाधिकरणाला किंवा अन्य प्राधिकरणाला संविधान (बत्तिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७३ याच्या प्रारंभापूर्वी वापरता येण्यासारखी असलेली कोणतीही अधिकारिता, अधिकार व प्राधिकार यांचासुद्धा] वापर करील त्या बाबी अशा:—

(क) आदेशात विनिर्दिष्ट करण्यात येईल अशा, राज्याच्या कोणत्याही मुलकी सेवेतील पदांच्या वर्गात किंवा वर्गामध्ये, अथवा राज्याच्या नियंत्रणाखालील तशा मुलकी पदांच्या वर्गात किंवा वर्गामध्ये अथवा राज्यातील कोणत्याही स्थानिक प्राधिकरणाच्या नियंत्रणाखालील तशा पदांच्या वर्गात किंवा वर्गामध्ये नियुक्ती, वाटप्राप्त नेमणूक किंवा पदोन्नती;

(ख) आदेशात विनिर्दिष्ट करण्यात येईल अशा, राज्याच्या कोणत्याही मुलकी सेवेतील पदांच्या वर्गात किंवा वर्गामध्ये अथवा राज्याच्या नियंत्रणाखालील तशा मुलकी पदांच्या वर्गात किंवा वर्गामध्ये अथवा राज्यातील कोणत्याही स्थानिक प्राधिकरणाच्या नियंत्रणाखालील तशा पदांच्या वर्गात किंवा वर्गामध्ये नियुक्त केलेल्या, वाटप्राप्त नेमणूक केलेल्या किंवा पदोन्नती दिलेल्या व्यक्तींची ज्येष्ठता;

^१ संविधान (बत्तिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७३ याच्या कलम ३ द्वारे समाविष्ट केले (१ जुलै १९७४ रोजी व तेहापासून).

(भाग एकवीस—अस्थायी, संक्रमणकालीन व विशेष तरतुदी)

(ग) आदेशात विनिर्दिष्ट करण्यात येईल अशा राज्याच्या कोणत्याही मुलकी सेवेतील पदांच्या वर्गात किंवा वर्गामध्ये अथवा राज्याच्या नियंत्रणाखालील तशा मुलकी पदांच्या वर्गात किंवा वर्गामध्ये अथवा राज्यातील स्थानिक प्राधिकरणाच्या नियंत्रणाखालील तशा पदांच्या वर्गात किंवा वर्गामध्ये नियुक्त केलेल्या, वाटप्राप्त नेमणूक केलेल्या, किंवा पदोन्नती दिलेल्या व्यक्तींच्या तशा इतर सेवा शर्ती ;

(४) खंड (३) अन्वये जो आदेश दिला जाईल—

(क) त्याद्वारे प्रशासकीय न्यायाधिकरणास, राष्ट्रपती आदेशात विनिर्दिष्ट करील अशी जी कोणतीही बाब न्यायाधिकरणाच्या अधिकारितेत येईल तिच्या संबंधीच्या गान्हाण्याचे निवारण करण्याविषयीची अभिवेदने स्वीकारण्यासाठी व त्यावर त्या प्रशासकीय न्यायाधिकरणाला योग्य वाटतील असे आदेश देण्यासाठी प्राधिकृत करता येईल ;

(ख) त्यामध्ये प्रशासकीय न्यायाधिकरणाचे अधिकार, प्राधिकार व कार्यपद्धती यांबाबत राष्ट्रपतीला आवश्यक वाटतील अशा तरतुदी (आपल्या अवमानाबद्दल शिक्षा करण्याच्या प्रशासकीय न्यायाधिकरणाच्या अधिकारासंबंधीच्या तरतुदीसह) अंतर्भूत असू शकतील;

(ग) त्याद्वारे प्रशासकीय न्यायाधिकरणाच्या अधिकारितेतील बाबीच्या संबंधातील आणि अशा आदेशाचा प्रारंभ होण्याच्या लगतपूर्वी (सर्वोच्च न्यायालयाहून अन्य) कोणतेही न्यायालय किंवा न्यायाधिकरण किंवा अन्य प्राधिकरण याच्यासमोर प्रलंबित असलेल्या कार्यवाहीपैकी आदेशात विनिर्दिष्ट करण्यात येतील अशा वर्गातील कार्यवाही त्या प्रशासकीय न्यायाधिकरणाकडे वर्ग करण्याची तरतुद करता येईल ;

(घ) त्यामध्ये राष्ट्रपतीला आवश्यक वाटतील अशा पूरक, आनुषंगिक व प्रभावी तरतुदी (फीबाबतच्या आणि मुदत, पुरावा यांबाबतच्या किंवा त्या त्या वेळी अंमलात असलेला कोणताही कायदा कोणत्याही अपवादांसह किंवा फेरबदलांसह लागू करण्याकरता केलेल्या तरतुदी यांसह) अंतर्भूत असू शकतील.

^१(५) कोणत्याही प्रकरणाचा अंतिम निकाल करणारा प्रशासकीय न्यायाधिकरणाचा आदेश हा, राज्य शासनाने तो कायम करणे किंवा आदेश केल्याच्या दिनांकापासून तीन महिने समाप्त होणे यापैकी जी अगोदर घडेल ती घटना घडल्यावर, प्रभावी होईल :

परंतु असे की, राज्य शासनाला, लेखी विशेष आदेशाद्वारे व त्यात कारणे विनिर्दिष्ट करून त्या कारणास्तव, प्रशासकीय न्यायाधिकरणाच्या कोणत्याही आदेशात तो प्रभावी होण्यापूर्वी, फेरबदल करता येईल किंवा तो रद्दबातल करता येईल आणि अशा बाबतीत, प्रशासकीय न्यायाधिकरणाचा आदेश, अशा फेरबदल केलेल्या स्वरूपातच प्रभावी होईल, किंवा यथास्थिति, मुळीच प्रभावी होणार नाही.

(६) खंड (५) च्या परंतुकान्वये राज्य शासनाने केलेला प्रत्येक विशेष आदेश, तो करण्यात आल्यानंतर होईल तितक्या लवकर, राज्य विधानमंडळाच्या दोन्ही सभागृहासमोर ठेवण्यात येईल.

(७) राज्याच्या उच्च न्यायालयाला, प्रशासकीय न्यायाधिकरणावर देखरेख करण्याचे कोणतेही अधिकार असणार नाहीत आणि (सर्वोच्च न्यायालयाहून अन्य) कोणतेही न्यायालय किंवा न्यायाधिकरण प्रशासकीय न्यायाधिकरणाच्या अधिकारितेच्या, अधिकाराच्या किंवा प्राधिकाराच्या अधीन असलेल्या किंवा त्याच्या संबंधीच्या कोणत्याही बाबीसंबंधात कोणतीही अधिकारिता, अधिकार किंवा प्राधिकार वापरणार नाही.

(८) प्रशासकीय न्यायाधिकरणाचे अस्तित्व चालू ठेवण्याची आवश्यकता नाही, अशी राष्ट्रपतीची खात्री झाल्यास, राष्ट्रपतीला, आदेशाद्वारे, प्रशासकीय न्यायाधिकरण विसर्जित करता येईल आणि अशा विसर्जनाच्या लगतपूर्वी न्यायाधिकरणासमोर प्रलंबित असलेली प्रकरणे वर्ग करणे व निकालात काढणे यांकरता त्याला योग्य वाटतील अशा तरतुदी अशा आदेशात करता येतील.

^१ सर्वोच्च न्यायालयाने पी. सांबमूर्ती आणि इतर विरुद्ध आंश्र प्रदेश राज्य आणि इतर (१९८७) १ एस. सी. सी., पृ. ३६२ मध्ये अनुच्छेद ३७१ घे चे खंड

(५) आणि त्याचे परंतुक असांविधानिक आणि शून्यवत असल्याचे घोषित केले.

(भाग एकवीस—अस्थायी, संक्रमणकालीन व विशेष तरतुदी)

(९) कोणत्याही न्यायालयाचा, न्यायाधिकरणाचा किंवा अन्य प्राधिकरणाचा कोणताही न्यायनिर्णय, हुक्मनामा किंवा आदेश काहीही असला तरी,—

(क) (एक) १ नोव्हेंबर, १९५६ पूर्वी जसे अस्तित्वात होते तशा हैद्राबाद राज्याच्या किंवा त्यामधील कोणत्याही स्थानिक प्राधिकरणाच्या नियंत्रणाखालील कोणत्याही पदावर त्या दिनांकापूर्वी केलेली; किंवा

(दोन) आंध्रप्रदेश राज्याच्या शासनाच्या अथवा त्यामधील कोणत्याही स्थानिक किंवा अन्य प्राधिकरणाच्या नियंत्रणाखालील कोणत्याही पदावर संविधान (छत्तीसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७३ याच्या प्रारंभापूर्वी केलेली,

कोणत्याही व्यक्तीची नियुक्ती, पदस्थापना, पदोन्तती किंवा बदली; आणि

(ख) उपर्युक्त (क) मध्ये निर्देशिलेल्या कोणत्याही व्यक्तीने किंवा त्या व्यक्तीसमोर केलेली कोणतीही कारवाई किंवा गोष्ट,

केवळ अशा व्यक्तीची नियुक्ती, पदस्थापना पदोन्तती किंवा बदली ही, अशा नियुक्तीच्या, पदस्थापनेच्या, पदोन्ततीच्या किंवा बदलीच्या संबंधात हैद्राबाद राज्यात, किंवा यथास्थिति, आंध्र प्रदेश राज्याच्या कोणत्याही भागात रहिवास असल्याबाबत कोणत्याही आवश्यकतेची तरतूद करण्यात्या वेळी अंमलात असलेल्या कोणत्याही कायद्यानुसार करण्यात आलेली नव्हती, एवढ्याच कारणावरून अवैध किंवा शून्यवत आहे अथवा कधीकाळी अवैध किंवा शून्यवत झाली होती, असे मानले जाणार नाही.

(१०) या अनुच्छेदाच्या व राष्ट्रपतीने त्याअन्वये केलेल्या कोणत्याही आदेशाच्या तरतुदी, या संविधानाच्या अन्य कोणत्याही तरतुदीत किंवा त्या वेळी अंमलात असलेल्या अन्य कोणत्याही कायद्यात काहीही अंतर्भूत असले तरी, प्रभावी होतील.

३७१ड. आंध्र प्रदेशात केंद्रीय विद्यापीठाची स्थापना.— संसदेला आंध्र प्रदेश राज्यात विद्यापीठ स्थापन करण्यासाठी कायद्याद्वारे तरतूद करता येईल.

[३७१च. सिक्कीम राज्याबाबत विशेष तरतुदी.—या संविधानामध्ये काहीही असले तरी,—

(क) सिक्कीम राज्याची विधानसभा तीसपेक्षा कमी नाहीत इतके सदस्य मिळून बनलेली असेल;

(ख) संविधान (छत्तीसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७५ याच्या प्रारंभाच्या दिनांकापासून (या अनुच्छेदामध्ये यापुढे ‘नियत दिन’ म्हणून निर्देशिलेला),—

(एक) एप्रिल, १९७४ मध्ये सिक्कीममध्ये निवडणुका होऊन उक्त निवडणुकांमध्ये निवडून आलेले बत्तीस सदस्य (यात यापुढे विद्यमान सदस्य म्हणून निर्देशिलेला) असलेली सिक्कीमची विधानसभा ही, या संविधानान्वये रीतसर घटित करण्यात आलेली सिक्कीम राज्याची विधानसभा असल्याचे मानण्यात येईल;

(दोन) विद्यमान सदस्य हे, सिक्कीम राज्याच्या विधानसभेचे या संविधानान्वये रीतसर निवडून आलेले सदस्य असल्याचे मानण्यात येईल; आणि

(तीन) सिक्कीम राज्याची उक्त विधानसभा, या संविधानान्वये एखाद्या राज्याच्या विधानसभेला असलेले अधिकार वापरील आणि तिची काऱ्य पार पाडील.

(ग) खंड (ख) अन्वये सिक्कीम राज्याची विधानसभा म्हणून मानण्यात येणाऱ्या विधानसभेच्या बाबतीत, अनुच्छेद १७२ च्या खंड

(१) मधील १[पाच वर्षाच्या] कालावधीच्या निर्देशाचा अन्वयार्थ, ३[चार वर्षाच्या] कालावधीचे निर्देश म्हणून लावण्यात येईल आणि उक्त ३[चार वर्षाच्या] कालावधी नियत दिनांकापासून सुरू होतो, असे मानण्यात येईल;

^१ संविधान (छत्तीसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७५ याच्या कलम ३ द्वारे समाविष्ट केला (२६ एप्रिल १९७५ रोजी व तेव्हापासून).

^२ संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम १९७८ याच्या कलम ४३ द्वारे “सहा वर्षाच्या” याएवजी दाखल केला (६ सप्टेंबर १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ५६ द्वारे “पाच वर्षाच्या” या मजकुराएवजी “सहा वर्षाच्या” “हा मजूकर” दाखल केला होता. (३ जानेवारी १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

^३ संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम ४३ द्वारे “पाच वर्ष” याएवजी हा मजकूर दाखल केला (६ सप्टेंबर १९७९ रोजी व तेव्हापासून) संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ५६ द्वारे “चार वर्षाच्या” या मूळ मजकुराएवजी “पाच वर्षाच्या” हा मजकूर दाखल केला होता. (३ जानेवारी १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

(भाग एकवीस—अस्थायी, संक्रमणकालीन व विशेष तरतुदी)

(घ) संसदेकडून कायद्याद्वारे अन्य तरतुदी केल्या जाईपर्यंत, सिक्कीम राज्याला लोकसभेमध्ये एक जागा देण्यात येईल आणि सिक्कीम राज्य हा सिक्कीम संसदीय मतदारसंघ म्हणून संबोधला जाणारा असा संसदीय मतदारसंघ असेल;

(ङ) नियत दिनी अस्तित्वात असणाऱ्या लोकसभेतील सिक्कीम राज्याचा प्रतिनिधी हा, सिक्कीम राज्याच्या विधानसभेतील सदस्यांकडून निवडून दिला जाईल;

(च) सिक्कीममधील जनतेच्या निरनिराळ्या घटकांच्या हक्कांचे आणि हितसंबंधांचे रक्षण करण्यासाठी, संसद, सिक्कीम राज्याच्या विधानसभेमध्ये अशा घटकांच्या उमेदवारांकडून किती जागा भरता येतील ती संख्या आणि सिक्कीम राज्याच्या विधानसभेच्या निवडणुकीसाठी फक्त ज्या विधानसभा मतदारसंघांतून अशा घटकांच्या उमेदवारांना निवडणुकीसाठी उभे राहता येईल त्यांचे परिसीमन, याबाबत तरतूद करू शकेल;

(छ) सिक्कीमच्या राज्यपालावर शांतता राखण्याबाबत आणि सिक्कीमच्या जनतेच्या निरनिराळ्या घटकांची सामाजिक व आर्थिक उत्तरी सुनिश्चित करण्यासाठी समन्याय्य व्यवस्था करण्याबाबत विशेष जबाबदारी असेल आणि या खंडान्वये आपली विशेष जबाबदारी पार पाडताना सिक्कीमचा राज्यपाल, राष्ट्रपतीला योग्य वाटेल त्याप्रमाणे वेळोवेळी तो जे निदेश देईल, त्यांना अधीन राहून स्वविवेकानुसार कृती करील;

(ज) नियत दिनाच्या लगतपूर्वी सिक्कीम शासनाच्या प्रयोजनार्थ, सिक्कीम शासनाच्या किंवा इतर कोणत्याही प्राधिकाऱ्याच्या किंवा कोणत्याही व्यक्तीच्या ठायी निहित असेल अशी सर्व मालमत्ता व मत्ता (मग ती सिक्कीम राज्यात समाविष्ट असलेल्या राज्यक्षेत्रांच्या आतील असो किंवा बाहेरील असो) नियत दिनापासून सिक्कीम राज्याच्या शासनाच्या ठायी निहित होईल;

(झ) सिक्कीम राज्यामध्ये समाविष्ट असलेल्या राज्यक्षेत्रांमध्ये नियत दिनाच्या लगतपूर्वी उच्च न्यायालय म्हणून कार्य करणारे उच्च न्यायालय, नियत दिनी व तेव्हापासून सिक्कीम राज्याचे उच्च न्यायालय असल्याचे मानण्यात येईल;

(ज) सिक्कीम राज्याच्या संपूर्ण राज्यक्षेत्रातील सर्व दिवाणी, फौजदारी आणि महसुली अधिकारितेची न्यायालये, न्यायिक, कार्यकारी व प्रशासी असे सर्व प्राधिकारी आणि असे सर्व अधिकारी, नियत दिनी व तेव्हापासून या संविधानाच्या तरतुदीना अधीन राहून, आपापले कार्याधिकार बजावण्याचे चालू ठेवतील;

(ट) सिक्कीम राज्यामध्ये समाविष्ट असलेल्या राज्यक्षेत्रांमध्ये किंवा त्याच्या कोणत्याही भागात नियत दिनाच्या लगतपूर्वी अंमलात असलेले सर्व कायदे सक्षम विधानमंडळाकडून किंवा अन्य सक्षम प्राधिकाऱ्याकडून सुधारण्यात येईपर्यंत किंवा निरसित होईपर्यंत तेथे अंमलात असणे चालू राहील ;

(ठ) खंड (ट) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेला असा कोणताही कायदा, सिक्कीम राज्याच्या प्रशासनाच्या संबंधात लागू करणे सुकर व्हावे यासाठी आणि अशा कोणत्याही कायद्याच्या तरतुदी या संविधानाच्या तरतुदीशी सुसंवादी करण्यासाठी राष्ट्रपतीला नियत दिनापासून दोन वर्षांच्या आत, आदेशाद्वारे, अशा कायद्यात आवश्यक किंवा समयोचित असतील अशी अनुकूलने व फेरबदल करता येतील—मग ते निरसनाच्या स्वरूपात असोत वा सुधारणेच्या स्वरूपात असोत—आणि तदनंतर असा प्रत्येक कायदा याप्रमाणे केलेल्या अनुकूलनासंह व फेरबदलांसह प्रभावी होईल आणि असे कोणतेही अनुकूलन किंवा फेरबदल कोणत्याही न्यायालयात प्रश्नास्पद करता येणार नाही ;

(ड) जो नियत दिनापूर्वी करण्यात किंवा निष्पादित करण्यात आला आहे आणि ज्यामध्ये भारत सरकार किंवा त्याच्या पूर्वाधिकाऱ्यांपैकी कोणतेही सरकार पक्षकार होते, असा सिक्कीमसंबंधीचा कोणताही तह, करारनामा, वचनबंध किंवा इतर तत्सम संलेख यांमधून उद्भवणारा कोणताही विवाद किंवा इतर बाब, यांच्याबाबत सर्वोच्च न्यायालयाला किंवा इतर कोणत्याही न्यायालयाला अधिकारिता असणार नाही ; पण या खंडातील कोणतीही गोष्ट, अनुच्छेद १४३ च्या तरतुदीना न्यूनता आणते, असा तिचा अन्वयार्थ लावला जाणार नाही ;

(भाग एकवीस—अस्थायी, संक्रमणकालीन व विशेष तरतुदी)

(द) राष्ट्रपतीला, जाहीर अधिसूचनेद्वारे, अधिसूचनेच्या दिनांकाला, भारतातील एखाद्या राज्यात अंमलात असलेली अशी कोणतीही अधिनियमिती, सिक्कीम राज्यात त्याला योग्य वाटतील असे निर्बंध किंवा फेरबदल यांसह लागू करता येईल ;

(ए) या अनुच्छेदाच्या पूर्वगामी तरतुदीपेकी कोणतीही तरतुद अंमलात आणताना कोणतीही अडचण उद्भवली तर, राष्ट्रपतीला, ^१आदेशाद्वारे, ती अडचण दूर करण्यासाठी त्याला आवश्यक वाटेल अशी कोणतीही गोष्ट (इतर कोणत्याही अनुच्छेदाचे अनुकूलन किंवा फेरबदल यांसह) करता येईल :

परंतु असे की, नियत दिनापासून दोन वर्षे संपल्यानंतर, असा कोणताही आदेश, काढण्यात येणार नाही ;

(त) सिक्कीम राज्य आणि त्यामध्ये समाविष्ट असलेली राज्यक्षेत्रे यांमध्ये किंवा त्यांच्या संबंधात, नियत दिनास सुरु होणाऱ्या व संविधान (छत्तिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७५ याला राष्ट्रपतीची अनुमती मिळण्याच्या दिनांकाच्या लगतपूर्वी संपणाऱ्या कालावधीमध्ये केलेल्या सर्व गोष्टी व सर्व कार्यवाही, संविधान (छत्तिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७५ याद्वारे सुधारणा केलेल्या अशा या संविधानाच्या तरतुदीशी अनुरूप असतील तेथवर, त्या प्रमाणे सुधारणा केलेल्या या संविधानानव्ये वैध रीतीने केलेल्या आहेत, असे सर्व प्रयोजनांकरता मानले जाईल.]

^३[३७१७. मिळोरम राज्याबाबत विशेष तरतुद.—संविधानात काहीही असले तरी,—

(क) (एक) मिळोंच्या धार्मिक किंवा सामाजिक प्रथा,

(दोन) मिळोंच्या रूढीप्राप्त कायदा व कार्यपद्धती,

(तीन) मिळोंच्या रूढीप्राप्त कायद्यानुसार निर्णय देणे हे ज्यात अनुस्युत आहे, असे दिवाणी व फौजदारी न्यायदान,

(चार) जमिनीची मालकी व हस्तांतरण,

यांबाबतचा संसदेचा कोणताही अधिनियम, मिळोरमच्या विधानसभेने ठरावाद्वारे तसे ठरविल्याशिवाय मिळोरम राज्याला लागू होणार नाही :

परंतु असे की, या खंडातील कोणतीही गोष्ट, संविधान (त्रेपन्नावी सुधारणा) अधिनियम, १९८६ याच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी मिळोरमच्या संघ राज्यक्षेत्रात अंमलात असलेल्या कोणत्याही केंद्रीय अधिनियमाला लागू होणार नाही ;

(ख) मिळोरम राज्याची विधानसभा, चाळीसपेक्षा कमी नसतील इतक्या सदस्यांची मिळून बनलेली असेल.]

^३[३७१८. अरुणाचल प्रदेश राज्याबाबत विशेष तरतुद.—या संविधानात काहीही असले तरी,—

(क) अरुणाचल प्रदेश राज्यातील कायदा व सुव्यवस्था याबाबत अरुणाचल प्रदेशाच्या राज्यपालावर विशेष जबाबदारी असेल आणि त्यासंबंधीची आपली कार्ये पार पाडताना करावयाच्या कारवाईबाबत राज्यपाल, मंत्रिपरिषदेशी विचारविनिमय केल्यानंतर आपल्या वैयक्तिक निर्णयशक्तीचा वापर करील :

परंतु असे की, कोणतीही बाब ही, जिच्याबाबत या खंडानव्ये राज्यपालाने आपली वैयक्तिक निर्णयशक्ती वापरून कारवाई करणे आवश्यक असलेली बाब आहे किंवा नाही, असा कोणताही प्रश्न उद्भवला तर, राज्यपालाचा स्वविवेकानुसारी निर्णय अंतिम असेल आणि त्याने केलेल्या कोणत्याही गोष्टीची विधिग्राह्यता ही, त्याने आपली वैयक्तिक निर्णयशक्ती वापरून कार्य करावयास हवे होते किंवा नको होते, या कारणावरून प्रश्नास्पद करता येणार नाही :

^१ संविधान (अडचणीचे निवारण) आदेश क्र. अकरा (संविधान आदेश ९९) पहा.

^२ संविधान (त्रेपन्नावी सुधारणा) अधिनियम, १९८६ यांच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केला (२० फेब्रुवारी १९८७ रोजी व तेव्हापासून).

^३ संविधान (पंचावन्नावी सुधारणा) अधिनियम, १९८६ याच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केला (२० फेब्रुवारी १९८७ रोजी व तेव्हापासून).

(भाग एकवीस—अस्थायी, संक्रमणकालीन व विशेष तरतुदी)

परंतु आणखी असे की, जर अरुणाचल प्रदेश राज्यातील कायदा व सुव्यवस्था याबाबत राज्यपालावर विशेष जबाबदारी असणे यापुढे आवश्यक नाही, यासंबंधी राष्ट्रपतीची, राज्यपालाकडून अहवाल मिळाल्यावरून किंवा अन्यथा, खात्री पटली तर, तो, आदेशाद्वारे, राज्यपालावरची अशी जबाबदारी त्या आदेशात विनिर्दिष्ट करण्यात येईल अशा दिनांकापासून संपुष्टात येईल, असा निदेश देऊ शकेल.

(ख) अरुणाचल प्रदेश राज्याची विधानसभा ही तीसपेक्षा कमी नसतील इतक्या सदस्यांची मिळून बनलेली असेल.]

^१[३७१झ. गोवा राज्याबाबत विशेष तरतूद.—या संविधानात काहीही असले तरी, गोवा राज्याची विधानसभा ही, तीसपेक्षा कमी नसतील इतक्या सदस्यांची मिळून बनलेली असेल.]

^१[३७१ज. कर्नाटक राज्याबाबत विशेष तरतूद.—(१) राष्ट्रपतीला, कर्नाटक राज्यसंबंधी काढलेल्या आदेशाद्वारे, पुढील बाबीसाठी राज्यपालाच्या कोणत्याही विशेष जबाबदारीसाठी तरतूद करता येईल.—

(क) मंडळाच्या कामकाजावरील अहवाल प्रत्येक वर्षा राज्य विधानसभेसमोर ठेवण्यात येईल या तरतुदीसह हैद्राबाद-कर्नाटक प्रदेशासाठी स्वतंत्र विकास मंडळाची स्थापना;

(ख) संपूर्णपणे राज्याच्या गरजांना अधीन राहून, उक्त प्रदेशावरील विकासविषयक खर्चासाठी निधीचे समन्याय वाटप; आणि

(ग) संपूर्णपणे राज्याच्या गरजांना अधीन राहून, सार्वजनिक रोजगार, शिक्षण आणि व्यवसाय प्रशिक्षण यांबाबत उक्त प्रदेशातील लोकांसाठी समन्याय संधी आणि सुविधा.

(२) खंड (१) च्या उप-खंड (ग) अन्वये काढलेल्या आदेशाद्वारे पुढील बाबीसाठी तरतूद करता येईल—

(क) जन्माने किंवा अधिवासाने त्या प्रदेशातील असलेल्या विद्यार्थ्यांसाठी हैद्राबाद-कर्नाटक प्रदेशातील शैक्षणिक व व्यवसाय प्रशिक्षण संस्था यामधील प्रमाणबद्ध जागांचे आरक्षण; आणि

(ख) राज्य शासनाच्या अंतर्गत आणि हैद्राबाद-कर्नाटक प्रदेशातील राज्य शासनाच्या नियंत्रणाखालील कोणताही निकाय किंवा संघटना यामधील पदांची किंवा पदांच्या संवर्गांची निश्चिती आणि जन्माने किंवा अधिवासाने त्या प्रदेशातील असलेल्या व्यक्तींसाठी अशा प्रमाणबद्ध पदांचे आरक्षण आणि सरळ सेवाप्रवेशाने किंवा पदोन्तीने किंवा आदेशामध्ये विनिर्दिष्ट करण्यात येईल अशा इतर कोणत्याही रीतीने त्या पदांवर नियुक्ती.]

^१ संविधान (छप्पनावी सुधारणा) अधिनियम, १९८७ याच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केला (३० मे १९८७ रोजी व तेहापासून).

^२ संविधान (अडुच्याणवावी सुधारणा) अधिनियम, २०१२ याच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केला.

(भाग एकवीस—अस्थायी, संक्रमणकालीन व विशेष तरतुदी)

३७२. विद्यमान कायद्यांचा अंमल चालू राहणे व त्यांचे अनुकूलन.—(१) अनुच्छेद ३९५ मध्ये निर्देशिलेल्या अधिनियमितीचे या संविधानाद्वारे निरसन झाले असले तरी, मात्र या संविधानाच्या अन्य तरतुदीना अधीन राहून, या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी भारताच्या राज्यक्षेत्रात अंमलात असलेले सर्व कायदे सक्षम विधानमंडळाकडून किंवा अन्य सक्षम प्राधिकाऱ्याकडून त्यात फेरफार केला जाईपर्यंत किंवा त्याचे निरसन केले जाईपर्यंत किंवा त्यात सुधारणा केली जाईपर्यंत, त्या राज्यक्षेत्रात अंमलात असण्याचे चालू राहतील.

(२) भारताच्या राज्यक्षेत्रात अंमलात असलेल्या कोणत्याही कायद्याच्या तरतुदी, या संविधानाच्या तरतुदीशी सुसंवादी करण्यासाठी राष्ट्रपतीला ^१आदेशाद्वारे अशा कायद्यात आवश्यक किंवा इष्ट असतील अशी अनुकूलने व फेरबदल करता येतील—मग ती निरसनाच्या स्वरूपात असोत वा सुधारणेच्या स्वरूपात असोत,—आणि त्या आदेशात विनिर्दिष्ट करण्यात येईल अशा दिनांकापासून तो कायदा, याप्रमाणे केलेल्या अनुकूलनांसह व फेरबदलांसह प्रभावी होईल, अशी तरतूद करता येईल आणि असे कोणतेही अनुकूलन किंवा फेरबदल कोणत्याही न्यायालयात प्रश्नास्पद करता येणार नाही.

(३) खंड (२) मधील कोणत्याही गोष्टीमुळे,—

(क) राष्ट्रपतीला या संविधानाच्या प्रारंभापासून ^२[तीन वर्षे] संपल्यानंतर कोणत्याही कायद्याचे कोणतेही अनुकूलन किंवा फेरबदल करण्याचा अधिकार प्रदान होतो ; किंवा

(ख) उक्त खंडान्वये राष्ट्रपतीने अनुकूलन किंवा फेरबदल केलेल्या कोणत्याही कायद्याचे निरसन किंवा सुधारणा करण्यास कोणत्याही सक्षम विधानमंडळाला किंवा अन्य सक्षम प्राधिकाऱ्याला प्रतिबंध होतो,

असे मानले जाणार नाही.

स्पष्टीकरण एक.—या अनुच्छेदातील “अंमलात असलेला कायदा” या शब्दप्रयोगात, या संविधानाच्या प्रारंभापूर्वी भारताच्या राज्यक्षेत्रातील विधानमंडळाने किंवा अन्य सक्षम प्राधिकाऱ्याने पारित केलेल्या किंवा तयार केलेल्या आणि पूर्वी निरसित न झालेल्या कायद्याचा—मग तो किंवा त्याचे भाग, त्या काळी मुळीच किंवा विशिष्ट क्षेत्रात प्रवर्तनात नसले तरी—समावेश असेल.

स्पष्टीकरण दोन.—भारताच्या राज्यक्षेत्रातील विधानमंडळाने किंवा अन्य सक्षम प्राधिकाऱ्याने पारित केलेला किंवा तयार केलेला जो कायदा या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी भारताच्या राज्यक्षेत्राबाहेर प्रभावी व तसेच राज्यक्षेत्रातही प्रभावी होता, असा कोणताही कायदा, अशा कोणत्याही पूर्वोक्त अनुकूलनांसह व फेरबदलांसह याप्रमाणे राज्यक्षेत्राबाहेर प्रभावी असण्याचे चालू राहील.

^१ अधिसूचना क्रमांक एस. आर. ओ. ११५, दिनांक ५ जून १९५० भारताचे राजपत्र, असाधारण, भाग २ उप विभाग ३, इंग्रजी पृष्ठ ५१, अधिसूचना क्रमांक एस. आर. ओ. ८७०, दिनांक ४ नोव्हेंबर १९५० भारताचे राजपत्र, असाधारण, भाग २ उप विभाग ३, इंग्रजी पृष्ठ ९०३, अधिसूचना क्रमांक एस. आर. ओ. ५०८, दिनांक ४ एप्रिल १९५१, भारताचे राजपत्र, असाधारण, भाग २ उप विभाग ३, इंग्रजी पृष्ठ २८७, व अधिसूचना क्रमांक एस. आर. ओ. ११४० ख, दिनांक २ जुलै १९५२, भारताचे राजपत्र, असाधारण, भाग २ उप विभाग ३, इंग्रजी पृष्ठ ६१६/१, द्वारा सुधारित झालेला असा विधि अनुकूलन आदेश, १९५०, दिनांक २६ जानेवारी १९५०, भारताचे राजपत्र, असाधारण, इंग्रजी पृष्ठ ४४९ व त्रावणकोर-कोचीन भूमि संपादन विधि अनुकूलन आदेश, १९५२, दिनांक २० नोव्हेंबर, १९५२ भारताचे राजपत्र, असाधारण, भाग २ उप विभाग ३, इंग्रजी पृष्ठ ९२३. पहा.

^२ संविधान (पहिली सुधारणा) अधिनियम, १९५१ याच्या कलम १२ द्वारे “दोन वर्षे” यापेक्जी हा मजकूर दाखवल केला.

(भाग एकवीस—अस्थायी, संक्रमणकालीन व विशेष तरतुदी)

स्पष्टीकरण तीन.—कोणताही अस्थायी कायदा हा त्याच्या समाप्तीसाठी निश्चित केलेल्या दिनांकानंतर किंवा हे संविधान अंमलात आले नसते तर ज्या दिनांकास तो समाप्त झाला असता, त्यानंतरही या खंडातील कोणत्याही गोष्टीमुळे अंमलात असण्याचे चालू राहतो, असा तिचा अर्थ लावला जाणार नाही.

स्पष्टीकरण चार.—गव्हर्नर्मेंट ऑफ इंडिया अँक्ट, १९३५ याच्या कलम ८८ अन्वये एखाद्या प्रांताच्या गव्हर्नरने प्रख्यापित केलेला आणि या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी अंमलात असलेला अध्यादेश,—तत्पूर्वी तेथील संबंधित राज्याच्या राज्यपालाने तो मागे घेतला नसल्यास— अनुच्छेद ३८२ खंड (१) अन्वये कार्य करणाऱ्या त्या राज्याच्या विधानसभेच्या अशा प्रारंभानंतरच्या प्रथम अधिवेशनानंतर सहा आठवडे संपत्ताच प्रवर्तनात असण्याचे बंद होईल आणि या अनुच्छेदातील कोणत्याही गोष्टीमुळे अशा कोणत्याही अध्यादेशाची अंमलबजावणी उक्त कालावधीनंतर चालू राहते, असा तिचा अन्वयार्थ लावला जाणार नाही.

[३७२ क. कायद्यांचे अनुकूलन करण्याचा राष्ट्रपतीचा अधिकार.]—(१) संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी भारतात किंवा त्याच्या कोणत्याही भागात अंमलात असलेल्या कोणत्याही कायद्याच्या तरतुदी, त्या अधिनियमाद्वारे सुधारणा केलेल्या या संविधानाच्या तरतुदीशी अनुरूप करण्याच्या प्रयोजनार्थ, राष्ट्रपतीला, १ नोव्हेंबर १९५७ पूर्वी ^१आदेशाद्वारे, त्या कायद्यात आवश्यक किंवा इष्ट असतील अशी अनुकूलने व फेरबदल करता येतील—मग ते निरसनाच्या स्वरूपात असोत वा सुधारणेच्या स्वरूपात असोत—आणि त्या आदेशात विनिर्दिष्ट करण्यात येईल अशा दिनांकापासून तो कायदा, याप्रमाणे केलेल्या अनुकूलनांसह व फेरबदलांसह प्रभावी होईल, अशी तरतूद करता येईल, आणि असे कोणतेही अनुकूलन किंवा फेरबदल, कोणत्याही न्यायालयात प्रश्नास्पद करता येणार नाही.

(२) राष्ट्रपतीने, उक्त खंडान्वये अनुकूलन किंवा फेरबदल केलेल्या कोणत्याही कायद्याचे निरसन किंवा सुधारणा करण्यास सक्षम विधानमंडळाला किंवा अन्य सक्षम प्राधिकाऱ्याला, खंड (१) मधील कोणत्याही गोष्टीमुळे प्रतिबंध होतो, असे मानले जाणार नाही.]

३७३. प्रतिबंधक स्थानबद्धतेत असलेल्या व्यक्तीसंबंधी विवक्षित बाबतीत आदेश देण्याचा राष्ट्रपतीचा अधिकार.—अनुच्छेद २२ च्या खंड ७ अन्वये संसदेकडून तरतूद केली जाईपर्यंत, किंवा या संविधानाच्या प्रारंभापासून एक वर्ष समाप्त होईपर्यंत, यांपैकी जे अगोदर घडेल तोपर्यंत, उक्त अनुच्छेद, त्यातील उपखंड (४) व (७) मध्ये संसदेसंबंधीच्या कोणत्याही निर्देशाच्या जागी जणू काही राष्ट्रपतीसंबंधीचा निर्देश केलेला असावा त्याप्रमाणे, आणि त्या खंडातील कोणत्याही संसदीय कायद्यासंबंधीच्या कोणत्याही निर्देशाच्या जागी राष्ट्रपतीने दिलेल्या आदेशासंबंधीचा निर्देश केलेला असावा त्याप्रमाणे प्रभावी होईल.

३७४. फेडरल न्यायालयाच्या न्यायाधीशांसंबंधी व फेडरल न्यायालयात किंवा हिज मॅजेस्टी-इन कौन्सिलसमोर प्रलंबित असलेल्या कार्यवाहीबाबत तरतुदी.—(१) या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी पद धारण करत असलेले फेडरल न्यायालयाचे न्यायाधीश, अशा प्रारंभानंतर त्यांनी अन्य पर्याय निवडलेला नसल्यास, सर्वोच्च न्यायालयाचे न्यायाधीश होतील व तदनंतर अनुच्छेद १२५ अन्वये सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांच्या संबंधात तरतूद करण्यात आलेले वेतन व भत्ते आणि अनुपस्थिती रजा व पेन्शन यांबाबतचे हक्क यांना ते हक्कदार होतील.

(२) या संविधानाच्या प्रारंभास, फेडरल न्यायालयात प्रलंबित असलेले सर्व दिवाणी किंवा फौजदारी दावे, अपिले व कार्यवाही, सर्वोच्च न्यायालयाकडे वर्ग होतील आणि सर्वोच्च न्यायालयाला त्यांची सुनावणी करण्याची व त्यावर निर्णय देण्याची अधिकारिता असेल आणि या संविधानाच्या प्रारंभापूर्वी दिलेले किंवा केलेले फेडरल न्यायालयाचे न्यायनिर्णय व आदेश, जणू काही ते सर्वोच्च न्यायालयाने दिलेले किंवा केलेले असावेत त्याप्रमाणे बलशाली व प्रभावी असतील.

^१ संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २३ द्वारे समाविष्ट केला.

^२ १९५६ व १९५७ चे विधी अनुकूलन आदेश पहा.

(भाग एकवीस—अस्थायी, संक्रमणकालीन व विशेष तरतुदी)

(३) भारताच्या राज्यक्षेत्रातील कोणत्याही न्यायालयाचा कोणताही न्यायनिर्णय, हुकुमनामा किंवा आदेश यावरील किंवा याबाबतची अपिले व विनंतीअर्ज निकालात काढण्यासाठी हिज मॅजेस्टी-इन-कौन्सिलने अधिकारितेचा केलेला वापर जेथवर कायद्याद्वारे प्राधिकृत असेल तेथवर, अशा अधिकारितेचा वापर ज्यायोगे विधिबाबूझ ठरेल अशा प्रकारे या संविधानातील कोणतीही गोष्ट प्रवर्तित होणार नाही आणि अशा कोणत्याही अपिलावर किंवा विनंतीअर्जावर हिज मॅजेस्टी-इन-कौन्सिलने या संविधानाच्या प्रारंभानंतर दिलेला कोणताही आदेश, सर्व प्रयोजनार्थ तो जणू काही या संविधानाने सर्वोच्च न्यायालयास प्रदान केलेल्या अधिकारितेचा वापर करून अशा न्यायालयाने दिलेला आदेश किंवा हुकुमनामा असावा त्याप्रमाणे प्रभावी होईल.

(४) पहिल्या अनुसूचीतील भाग ख मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या राज्यात प्रिव्ही कौन्सिल म्हणून कार्य करणाऱ्या प्राधिकान्यांची त्या राज्यातील कोणत्याही न्यायालयाचा कोणताही न्यायनिर्णय, हुकुमनामा किंवा आदेश यावरील किंवा त्याबाबतची अपिले व विनंतीअर्ज स्वीकारण्याची व निकालात काढण्याची अधिकारिता, या संविधानाच्या प्रारंभी व तेहापासून समाप्त होईल आणि अशा प्रारंभाच्या वेळी उक्त प्राधिकान्यासमोर प्रलंबित असलेली सर्व अपिले व अन्य कार्यवाही, सर्वोच्च न्यायालयाकडे वर्ग होतील व त्याच्याकडून निकालात काढल्या जातील.

(५) या अनुच्छेदाच्या तरतुदी अंमलात आणण्यासाठी संसदेला कायद्याद्वारे आणखी तरतूद करता येईल.

३७५. या संविधानाच्या तरतुदीना अधीन राहून न्यायालये, प्राधिकारी व अधिकारी यांनी कार्याधिकार बजावण्याचे चालू ठेवणे.—भारताच्या संपूर्ण राज्यक्षेत्रातील दिवाणी, फौजदारी व महसुली अधिकारितेची सर्व न्यायालये, न्यायिक, कार्यकारी व प्रशासी असे सर्व प्राधिकारी व सर्व अधिकारी, या संविधानाच्या तरतुदीना अधीन राहून आपापले कार्याधिकार बजावण्याचे चालू ठेवतील.

३७६. उच्च न्यायालयातील न्यायाधीशांसंबंधीच्या तरतुदी.—(१) अनुच्छेद २१७ च्या खंड (२) मध्ये काहीही असले तरी, या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी पद धारण करत असलेले कोणत्याही प्रांतातील उच्च न्यायालयाचे न्यायाधीश, त्यांनी अन्य पर्याय निवडलेला नसल्यास, अशा प्रारंभानंतर तेथील संबंधित राज्यातील उच्च न्यायालयाचे न्यायाधीश होतील आणि तदनंतर अनुच्छेद २२१ अन्वये अशा उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांबाबत तरतूद केली आहे असे वेतन व भत्ते आणि अनुपस्थिति रजा व पेन्शन याबाबतचे हक्क यांना ते हक्कदार होतील.
*[असा कोणताही न्यायाधीश, तो भारताचा नागरिक नसला तरीही, अशा उच्च न्यायालयाचा मुख्य न्यायमूर्ती, अथवा अन्य कोणत्याही उच्च न्यायालयाचा मुख्य न्यायमूर्ती किंवा अन्य न्यायाधीश म्हणून नियुक्तीस पात्र असेल.]

(२) या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी पद धारण करत असलेले पहिल्या अनुसूचीतील भाग “ ख ” मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या कोणत्याही राज्याला तेथील संबंधित कोणत्याही भारतीय संस्थानातील उच्च न्यायालयाचे न्यायाधीश, त्यांनी अन्य पर्याय निवडलेला नसल्यास, अशा प्रारंभानंतर, याप्रमाणे विनिर्दिष्ट केलेल्या राज्यातील उच्च न्यायालयाचे न्यायाधीश होतील आणि अनुच्छेद २१७ च्या खंड (१) व (२) मध्ये काहीही असले तरी, मात्र त्या अनुच्छेदाच्या खंड (१) च्या परंतुकाला अधीन राहून, राष्ट्रपती, आदेशाद्वारे ठरवील असा कालावधी संपेपर्यंत, ते पद धारण करण्याचे चालू ठेवतील.

(३) या अनुच्छेदातील “न्यायाधीश” या शब्दप्रयोगात, कार्यकारी न्यायाधीशाचा किंवा अतिरिक्त न्यायाधीशाचा समावेश होत नाही.

३७७. भारताचा नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक याच्यासंबंधीच्या तरतुदी.—या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी पद धारण करत असलेला भारताचा महा लेखापरीक्षक, त्याने अन्य पर्याय निवडलेला नसल्यास, अशा प्रारंभानंतर, भारताचा नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक होईल आणि तदनंतर अनुच्छेद १४८ च्या खंड (३) अन्वये भारताचा नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक यांच्याबाबत तरतूद करण्यात आलेले वेतन व अनुपस्थिति रजा व पेन्शन यांबाबतचे हक्क यांना हक्कदार होईल आणि अशा प्रारंभाच्या लगतपूर्वी त्याला ज्या लागू होत्या त्या तरतुदीन्वये ठरवण्यात आल्याप्रमाणे त्याचा पदावधी संपेपर्यंत पद धारण करण्याचे चालू ठेवण्याचा त्याला हक्क असेल.

* संविधान (पहिली सुधारणा) अधिनियम, १९५१ याच्या कलम १३ द्वारे जादा दाखल केले.

(भाग एकवीस—अस्थायी, संक्रमणकालीन व विशेष तरतुदी)

३७८. लोकसेवा आयोगसंबंधी तरतुदी.—(१) या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी पद धारण करत असलेले डोमिनिअन ॲफ इंडियाच्या लोकसेवा आयोगाचे सदस्य त्यांनी अन्य पर्याय निवडलेला नसल्यास, अशा प्रारंभानंतर, संघराज्याच्या लोकसेवा आयोगाचे सदस्य होतील आणि अनुच्छेद ३१६ च्या खंड (१) व (२) मध्ये काहीही असले तरी, मात्र त्या अनुच्छेदाच्या खंड (२) च्या परंतुकाला अधीन राहून, अशा प्रारंभाच्या लगतपूर्वी अशा सदस्यांना जे लागू होते त्या नियमांन्वये ठरवण्यात आल्याप्रमाणे त्यांचा पदावधी संपेपर्यंत ते नियमितपणे पद धारण करण्याचे चालू ठेवतील.

(२) या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी पद धारण करत असलेले एखाद्या प्रांताच्या लोकसेवा आयोगाचे किंवा एखाद्या प्रांतसमूहाच्या कामांच्या गरजा पूर्ण करणाऱ्या लोकसेवा आयोगाचे सदस्य, त्यांनी अन्य पर्याय निवडलेला नसल्यास, अशा प्रारंभानंतर, तेथील संबंधित राज्याच्या लोकसेवा आयोगाचे सदस्य किंवा यथास्थिति, तेथील संबंधित राज्यांच्या कामांच्या गरजा पूर्ण करणाऱ्या संयुक्त राज्य लोकसेवा आयोगाचे सदस्य होतील आणि अनुच्छेद ३१६ च्या खंड (१) व (२) मध्ये काहीही असले तरी, मात्र त्या अनुच्छेदाच्या खंड (२) च्या परंतुकाला अधीन राहून, अशा प्रारंभाच्या लगतपूर्वी अशा सदस्यांना जे लागू होते त्या नियमांन्वये ठरवण्यात आल्याप्रमाणे त्यांचा पदावधी संपेपर्यंत ते नियमितपणे पद धारण करण्याचे चालू ठेवतील.

३७८क. [आंग्रे प्रदेश विधानसभेच्या कालावधीसंबंधी विशेष तरतूद.—अनुच्छेद १७२ मध्ये काहीही असले, तरी, राज्य पुनर्रचना अधिनियम, १९५६ याची कलमे २८ व २९ यांच्या तरतुदीअन्वये घटित केलेली अशी आंग्रे प्रदेश राज्याची विधानसभा, उक्त कलम २९ मध्ये निर्देशिलेल्या दिनांकापासून पाच वर्षांच्या कालावधीपर्यंत—तत्पूर्वी ती विसर्जित न झाल्यास—चालू राहील, मात्र त्याहून अधिक काळ नाही आणि उक्त कालावधी समाप्त झाला की ती विधानसभा विसर्जित होईल.]

३७९.-३९१. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याचे कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे निरसित.

३९२. अडचणी दूर करण्याचा राष्ट्रपतीचा अधिकार.—(१) कोणत्याही अडचणी, विशेषतः, गव्हर्नमेंट ॲफ इंडिया ॲंकट, १९३५ मधील तरतुदीचे या संविधानाच्या तरतुदीप्रत संक्रमण करण्यासंबंधीच्या अडचणी दूर करण्याच्या प्रयोजनार्थ, राष्ट्रपती, आदेशाद्वारे असा निदेश देऊ शकेल की, त्या आदेशात विनिर्दिष्ट करण्यात येईल अशा कालावधीत हे संविधान, त्याला आवश्यक किंवा इष्ट वाटतील अशा अनुकूलनांसह प्रभावी होईल—मग ती अनुकूलने, फेरबदल करून वा त्यात भर घालून केलेली असोत वा काहीतरी वगळून केलेली असोत:

परंतु असे की, असा कोणताही आदेश भाग पाचच्या प्रकरण दोन अन्वये रीतसर घटित झालेल्या संसदेच्या प्रथम अधिवशेनानंतर काढला जाणार नाही.

(२) खंड (१) अन्वये काढलेला प्रत्येक आदेश, संसदेपुढे मांडला जाईल.

(३) या अनुच्छेदाद्वारे, अनुच्छेद ३२४ द्वारे, अनुच्छेद ३६७ चा खंड (३) द्वारे व अनुच्छेद ३९१ द्वारे राष्ट्रपतीला प्रदान केलेले अधिकार, या संविधानाच्या प्रारंभापूर्वी, डोमिनिअन ॲफ इंडियाच्या गव्हर्नर जनरलला वापरता येतील.

* संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २४ द्वारे समाविष्ट केला.

भाग बाबीस

संक्षिप्त नाव, प्रारंभ ^१[,प्राधिकृत हिंदी पाठ] व निरसने

३९३. संक्षिप्त नाव.—या संविधानास “भारताचे संविधान” असे म्हणावे.

३९४. प्रारंभ.—हा अनुच्छेद व अनुच्छेद ५, ६, ७, ८, ९, ६०, ३२४, ३६६, ३६७, ३७९, ३८०, ३८८, ३९१, ३९२, व ३९३ तात्काळ अंमलात येतील आणि या संविधानाच्या बाकीच्या तरतुदी, या संविधानात, या संविधानाच्या प्रारंभाचा दिन म्हणून जो निर्देशिलेला आहे, त्या २६ जानेवारी १९५० या दिवशी अंमलात येतील.

^१[३९४क. हिंदी भाषेतील प्राधिकृत पाठ.]—(१) राष्ट्रपती आपल्या प्राधिकारान्वये,—

(क) संविधान सभेच्या सदस्यांनी, स्वाक्षरित केलेल्या, केंद्रीय अधिनियमाच्या हिंदी भाषेतील प्राधिकृत पाठामध्ये अंगीकृत केलेली भाषा, शैली व परिभाषा यांच्याशी अनुरूप करण्यासाठी आवश्यक असतील असे फेरबदल केलेला आणि अशा प्रसिद्धीपूर्वी ह्या संविधानामध्ये केलेल्या सर्व सुधारणा त्यामध्ये समाविष्ट केलेला या संविधानाचा हिंदी भाषेतील अनुवाद; आणि

(ख) या संविधानाच्या इंग्रजी भाषेमध्ये केलेल्या प्रत्येक सुधारणेचा हिंदी भाषेतील अनुवाद,

प्रसिद्ध करण्याची व्यवस्था करील.

(२) खंड (१) अन्वये प्रसिद्ध करण्यात आलेल्या या संविधानाच्या आणि त्याच्या प्रत्येक सुधारणेच्या अनुवादास, त्याचा जो मूळ अर्थ असेल त्याप्रमाणे, अन्वयार्थ लावण्यात येईल आणि जर अशा अनुवादाच्या कोणत्याही भागाचा अन्वयार्थ लावण्यामध्ये कोणतीही अडचण उद्भवली तर, राष्ट्रपती, त्यांचे योग्यप्रकारे पुनरीक्षण करण्याची व्यवस्था करील.

(३) या अनुच्छेदामध्ये प्रसिद्ध केलेला या संविधानाचा आणि त्याच्या प्रत्येक सुधारणेचा अनुवाद, हा सर्व प्रयोजनांकरता त्याचा हिंदी भाषेतील प्राधिकृत पाठ असल्याचे मानण्यात येईल.]

३९५. निरसने.—याद्वारे इंडियन इंडिपेंडन्स ऑफिस, १९४७ आणि गवर्नरमेंट ऑफ इंडिया ऑफिस, १९३५ त्याचबरोबर नंतरच्या अधिनियमात सुधारणा करणाऱ्या किंवा त्यास पूरक असलेल्या सर्व अधिनियमिती याद्वारे निरसित करण्यात येत आहेत, पण यात प्रिक्ही कौन्सिल अधिकारिता निरास अधिनियम, १९४९ याचा समावेश नाही.

^१ संविधान (अड्डावनावी सुधारणा) अधिनियम, १९८७ याच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केला.

^२ वरील अधिनियमाच्या कलम ३ द्वारे समाविष्ट केला.

[पहिली अनुसूची]

[अनुच्छेद १ व ४]

एक. राज्य

नाव	राज्यक्षेत्रे
१. आंध्र प्रदेश	. . . ^१ [आंध्र राज्य अधिनियम, १९५३ याच्या कलम ३ पोट-कलम (१), राज्य पुनर्रचना अधिनियम, १९५६ याच्या कलम ३ पोट-कलम (१), आंध्रप्रदेश व मद्रास (सीमांमधील फेरबदल) अधिनियम, १९५९ याची पहिली अनुसूची आणि आंध्रप्रदेश व म्हैसूर (राज्यक्षेत्रांचे हस्तांतरण) अधिनियम, १९६८ याची अनुसूची यांत विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे, पण आंध्रप्रदेश व मद्रास (सीमांमधील फेरबदल) अधिनियम, १९५९ याच्या दुसऱ्या अनुसूचीत विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे वगळून.]
२. आसाम	. . . या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी आसाम प्रांत, खासी राज्य व आसाम जनजाति-क्षेत्रे यात जी समाविष्ट होती ती राज्यक्षेत्रे, पण आसाम (सीमांमधील फेरबदल) अधिनियम, १९५१ याच्या अनुसूचीत विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे ^२ [व नागालॅंड राज्य अधिनियम, १९६२ याच्या कलम ३ पोट-कलम १ मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे] ^३ [व इशान्य क्षेत्रे (पुनर्रचना) अधिनियम, १९७१ याची कलमे ५, ६, व ७ यांमध्ये विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे] वगळून.
३. बिहार	. . . ^४ [या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी जी एकतर बिहार प्रांतात समाविष्ट होती, किंवा जणू काही ती त्या प्रांताचा भाग होती अशाप्रकारे प्रशासिली जात होती, ती राज्यक्षेत्रे आणि बिहार व उत्तर प्रदेश (सीमांमधील फेरबदल) अधिनियम, १९६८ याच्या कलम ३ पोट-कलम (१) खंड (क) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे, पण बिहार व पश्चिम बंगाल (राज्यक्षेत्रांचे हस्तांतरण) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम ३ पोट-कलम (१) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे व प्रथम उल्लेखिलेल्या अधिनियमाचे कलम ३ पोट-कलम (१) खंड (ख) यांमध्ये विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे ^५ [आणि बिहार पुनर्रचना अधिनियम, २००० याच्या कलम ३ मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे] वगळून.]

^१. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २ द्वारे पहिल्या अनुसूचीऐवजी दाखल केली.^२. आंध्र प्रदेश व म्हैसूर (राज्यक्षेत्रांचे हस्तांतरण) अधिनियम, १९६८ (१९६८ चा ३६) याच्या कलम ४ द्वारे पूर्वीच्या नोंदीऐवजी दाखल केली (१ ऑक्टोबर १९६८ रोजी व तेक्कापासून).^३. नागालॅंड राज्य अधिनियम, १९६२ (१९६२ चा २७) याच्या कलम ४ द्वारे जादा दाखल केले (१ डिसेंबर १९६३ रोजी व तेक्कापासून).^४. इशान्य क्षेत्रे (पुनर्रचना) अधिनियम, १९७१ (१९७१ चा ८१) याच्या कलम ९ द्वारे जादा दाखल केले (२१ जानेवारी १९७२ रोजी व तेक्कापासून).^५. बिहार व उत्तरप्रदेश (सीमांमधील फेरबदल) अधिनियम, १९६८ (१९६८ चा २४) याच्या कलम ४ द्वारे मूळ नोंदीऐवजी दाखल कले (१० जून १९७० रोजी व तेक्कापासून).^६. बिहार (पुनर्रचना) अधिनियम, २००० (२००० चा ३०) याच्या कलम ५ द्वारे जादा दाखल केले (१५ नोंदेंबर २००० रोजी व तेक्कापासून).

(पहिली अनुसूची)

नाव	राज्यक्षेत्रे
१[४. गुजरात	. . मुंबई पुनर्चना अधिनियम, १९६० याच्या कलम ३, पोट-कलम (१) मध्ये निर्देशिलेली राज्यक्षेत्रे.]
५. केरळ	. . राज्य पुनर्चना अधिनियम, १९५६ याच्या कलम ५, पोट-कलम (१) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे.
६. मध्य प्रदेश	. . राज्य पुनर्चना अधिनियम, १९५६ याच्या कलम ९, पोट-कलम (१) ^१ [आणि राजस्थान व मध्य प्रदेश (राज्यक्षेत्रांचे हस्तांतरण) अधिनियम, १९५९ याची पहिली अनुसूची] यांत विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे ^२ [परंतु, मध्य प्रदेश पुनर्चना अधिनियम, २००० याच्या कलम ३ मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे वगळून.]
७. तामिळनाडू]	. . या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी जी एकतर मद्रास प्रांतात समाविष्ट होती, किंवा जणू काही ती त्या प्रांताचा भाग होती अशा प्रकारे प्रशासिली जात होती ती राज्यक्षेत्रे आणि राज्य पुनर्चना अधिनियम, १९५६ याच्या कलम ४ ^३ [आणि आंध्रप्रदेश व मद्रास (सीमांमधील फेरबदल) अधिनियम, १९५९ याची दुसरी अनुसूची] यात विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे, पण आंध्र राज्य अधिनियम, १९५३ याच्या कलम ३, पोट-कलम (१) व कलम ४, पोट-कलम (१) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे, आणि ^४ [राज्य पुनर्चना अधिनियम, १९५६ याच्या पोट-कलम ५ पोट-कलम (१) चे खंड (ख), कलम ६ व कलम ७, पोट-कलम (१) चे खंड (घ) यात विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे आणि आंध्रप्रदेश व मद्रास (सीमांमधील फेरबदल) अधिनियम, १९५९ याच्या पहिल्या अनुसूचीत विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे] वगळून.]
८. महाराष्ट्र	. . राज्य पुनर्चना अधिनियम, १९५६ याच्या कलम ८, पोट-कलम (१) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे, पण मुंबई पुनर्चना अधिनियम, १९६० याच्या कलम ३, पोट-कलम (१) मध्ये निर्देशिलेली राज्यक्षेत्रे वगळून.]
९[९. कर्नाटक]	. . राज्य पुनर्चना अधिनियम, १९५६ याच्या कलम ७, पोट-कलम (१) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे ^{१०} [पण आंध्रप्रदेश व म्हैसूर (राज्यक्षेत्रांचे हस्तांतरण) अधिनियम, १९६८ याच्या अनुसूचीत विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे वगळून.]
१०.] ^{११} [ओडिशा]	. . या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी जी ओरिसा प्रांतात समाविष्ट होती किंवा जणू काही ती त्या प्रांताचा भाग होती अशा प्रकारे प्रशासिली जात होती ती राज्यक्षेत्रे.
^१ . मुंबई पुनर्चना अधिनियम, १९६० (१९६० चा ११) याच्या कलम ४ द्वारे नोंद ४ ऐवजी दाखल केली (१ मे, १९६० रोजी व तेव्हापासून).	
^२ . राजस्थान व मध्य प्रदेश (राज्यक्षेत्रांचे हस्तांतरण) अधिनियम, १९५९ (१९५९ चा ४७) याच्या कलम ४ द्वारे समाविष्ट केला (१ ऑक्टोबर १९५९ रोजी व तेव्हापासून).	
^३ . मध्य प्रदेश पुनर्चना अधिनियम, २००० (२००० चा २८) याच्या कलम ५ द्वारे समाविष्ट केला (१ नोव्हेंबर, २००० रोजी व तेव्हापासून).	
^४ . मद्रास राज्य (नाव बदलणे) अधिनियम, १९६८ (१९६८ चा ५३) याच्या कलम ५ द्वारे “७ मद्रास” याऐवजी हा मजकूर दाखल केला (१४ जानेवारी १९६९ रोजी व तेव्हापासून).	
^५ . आंध्रप्रदेश व मद्रास (सीमांमधील फेरबदल) अधिनियम, १९५९ (१९५९ चा ५६) याच्या कलम ६ द्वारे समाविष्ट केला (१ एप्रिल १९६० रोजी व तेव्हापासून).	
^६ . वरील अधिनियमाच्या कलम ६ द्वारे विवक्षित शब्दांऐवजी दाखल केले (१ एप्रिल, १९६० रोजी व तेव्हापासून).	
^७ . मुंबई पुनर्चना अधिनियम, १९६० (१९६० चा ११) याच्या कलम ४ द्वारे समाविष्ट केला (१ मे, १९६० रोजी व तेव्हापासून).	
^८ . म्हैसूर राज्य (नाव बदलणे) अधिनियम, १९७३ (१९७३ चा ३१) याच्या कलम ५ द्वारे “९. म्हैसूर” याऐवजी हा मजकूर दाखल केला (१ नोव्हेंबर १९७३ रोजी व तेव्हापासून).	
^९ . मुंबई पुनर्चना अधिनियम, १९६० (१९६० चा ११) याच्या कलम ४ द्वारे ८ ते १४ या नोंदांना ९ ते १५ असे नवीन क्रमांक दिले (१ मे १९६० रोजी व तेव्हापासून).	
^{१०} . आंध्र प्रदेश व म्हैसूर (राज्यक्षेत्रांचे हस्तांतरण) अधिनियम, १९६८ (१९६८ चा ३६) याच्या कलम ४ द्वारे समाविष्ट केले (१ ऑक्टोबर १९६८ रोजी व तेव्हापासून).	
^{११} . ओरिसा (नाव बदलणे) अधिनियम, २०११ (२०११ चा १५) याच्या कलम ६ द्वारे “ओरिसा” याऐवजी हा मजकूर दाखल केला (१ नोव्हेंबर २०११ रोजी व तेव्हापासून).	

(पहिली अनुसूची)

नाव	राज्यक्षेत्रे
१[११.] पंजाब	. . राज्य पुनर्रचना अधिनियम, १९५६ याच्या कलम ११ मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे ३[आणि 'संपादित राज्यक्षेत्रे (विलीनीकरण) अधिनियम, १९६०' याच्या पहिल्या अनुसूचीतील भाग दोन यामध्ये निर्देशिलेली राज्यक्षेत्रे,] ३[पण 'संविधान (नववी सुधारणा) अधिनियम, १९६०' याच्या पहिल्या अनुसूचीतील दुसऱ्या भागात निर्देशिलेली राज्यक्षेत्रे ४[आणि पंजाब पुनर्रचना अधिनियम, १९६६ याच्या कलम ३, पोट-कलम (१), कलम ४ व कलम ५, पोट-कलम (१) यांत विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे वगळून].]
१[१२.] राजस्थान	. . राज्य पुनर्रचना अधिनियम, १९५६ याच्या कलम १० मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे ५[पण 'राजस्थान व मध्यप्रदेश (राज्यक्षेत्रांचे हस्तांतरण) अधिनियम, १९५९' याच्या पहिल्या अनुसूचीत विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे वगळून].]
१[१३.] उत्तरप्रदेश	. . ६[या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी जी संयुक्त प्रांत म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या प्रांतात समाविष्ट होती किंवा जणू काही ती त्या प्रांताचा भाग होती, अशा प्रकारे प्रशासिली जात होती, ती राज्यक्षेत्रे 'बिहार व उत्तर प्रदेश (सीमांमधील फेरबदल) अधिनियम, १९६८' याच्या कलम ३, पोटकलम (१), खंड (ख) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे आणि 'हरयाणा व उत्तर प्रदेश (सीमांमधील फेरबदल) अधिनियम, १९७९' याच्या कलम ४, पोट-कलम (१), खंड (ख), मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे पण 'बिहार व उत्तर प्रदेश (सीमांमधील फेरबदल) अधिनियम, १९६८ याचे कलम ३, पोट-कलम (१), खंड (क) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे ७[व 'उत्तर प्रदेश पुनर्रचना अधिनियम, २०००' याच्या कलम ३ मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे] आणि 'हरयाणा व उत्तर प्रदेश (सीमांमधील फेरबदल) अधिनियम, १९७९' याच्या कलम ४ पोट-कलम (१), (क) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे वगळून.]]
१[१४.] पश्चिम बंगाल	. . या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी जी पश्चिम बंगाल प्रातांत समाविष्ट होती, किंवा जणू काही ती त्या प्रांताचा भाग होती, अशा प्रकारे प्रशासिली जात होती ती राज्यक्षेत्रे आणि 'चंद्रनगर (विलीनीकरण) अधिनियम १९५४' याच्या कलम २, खंड (ग) मध्ये निश्चित केल्याप्रमाणे 'चंद्रनगरचे राज्यक्षेत्र' आणि 'तसेच बिहार व पश्चिम बंगाल (राज्यक्षेत्रांचे हस्तांतरण) अधिनियम, १९५६' याच्या कलम ३, पोट-कलम (१) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे.

१. मुंबई पुनर्रचना अधिनियम, १९६० (१९६० चा ११, याच्या कलम ४ द्वारे ८ ते १४ या नोंदींना ९ ते १५ नोंदी असे नवीन क्रमांक दिले (१ मे १९६० रोजी व तेव्हापासून)).
२. संपादित राज्यक्षेत्रे (विलीनीकरण) अधिनियम, १९६० (१९६० चा ६४) याच्या कलम ४ द्वारे समाविष्ट केला (१७ जानेवारी १९६१ रोजी व तेव्हापासून).
३. संविधान (नववी सुधारणा) अधिनियम, १९६० याच्या कलम ३ द्वारे जादा दाखल केले (१७ जानेवारी १९६१ रोजी व तेव्हापासून).
४. पंजाब पुनर्रचना अधिनियम, १९६६ (१९६६ चा ३१) याच्या कलम ७ द्वारे समाविष्ट केला (१ नोव्हेंबर १९६६ रोजी व तेव्हापासून).
५. राजस्थान व मध्य प्रदेश (राज्यक्षेत्रांचे हस्तांतरण) अधिनियम, १९५९ (१९५९ चा ४७) याच्या कलम ४ द्वारे समाविष्ट केला (१ ऑक्टोबर १९५९ रोजी व तेव्हापासून).
६. हरयाणा व उत्तर प्रदेश (सीमांमधील फेरबदल) अधिनियम, १९७९ (१९७९ चा ३१) याच्या कलम ५ द्वारे '१३ उत्तर प्रदेश' या नोंदीसमोरील मजकुराएवजी हा मजकूर दाखल केला (१५ सप्टेंबर १९८३ रोजी व तेव्हापासून).
७. उत्तर प्रदेश पुनर्रचना अधिनियम, २००० (२००० चा २९) याच्या कलम ५ द्वारे समाविष्ट केला (९ नोव्हेंबर २००० रोजी व तेव्हापासून).

(पहिली अनुसूची)

नाव	राज्यक्षेत्रे
१[१५.] जम्मू व काश्मीर	. . या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी जम्मू व काश्मीर या भारतीय संस्थानात जे समाविष्ट होते ते राज्यक्षेत्रे.
२[१६. नागालँड	. . 'नागालँड राज्य अधिनियम, १९६२' कलम ३, पोट-कलम (१) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे.]
३[१७. हरयाणा	. . ४['पंजाब पुनर्रचना अधिनियम, १९६६' याच्या कलम ३ पोट-कलम (१) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे आणि 'हरयाणा व उत्तर प्रदेश (सीमांमधील फेरबदल) अधिनियम, १९७९' याच्या कलम ४, पोट-कलम (१), खंड (क) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे, पण त्या अधिनियमाचे कलम ४, पोट-कलम (१), खंड (ख) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे वगळून.]]
४[१८. हिमाचल प्रदेश	. . या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी जी 'हिमाचल प्रदेश' व 'बिलासपूर' या नावाने, जणू काही ते चीफ कमिशनर प्रांत होते अशा प्रकारे, प्रशासिली जात होती, ती राज्यक्षेत्रे आणि 'पंजाब पुनर्रचना अधिनियम, १९६६,' याच्या कलम ५, पोट-कलम (१) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे.]
५[१९. मणिपूर	. . या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी जे 'मणिपूर' या नावाने, जणू काही ते चीफ कमिशनर प्रांत होते अशा प्रकारे, प्रशासिले जात होते, ते राज्यक्षेत्रे.
२०. त्रिपुरा	. . या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी जे 'त्रिपुरा' या नावाने, जणू काही ते चीफ कमिशनर प्रांत होते अशा प्रकारे, प्रशासिले जात होते, ते राज्यक्षेत्रे.
२१. मेघालय	. . 'ईशान्य क्षेत्रे (पुनर्रचना) अधिनियम, १९७१' याच्या कलम ५ मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे.]
२२. सिक्कीम	. . संविधान (छत्तिसाबी सुधारणा) अधिनियम, १९७५ याच्या लगतपूर्वी सिक्कीममध्ये समाविष्ट असलेली राज्यक्षेत्रे.]
२३. मिझोरम	. . ईशान्य क्षेत्रे (पुनर्रचना) अधिनियम, १९७१ याच्या कलम ६ मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे.]
२४. अरुणाचल प्रदेश	. . ईशान्य क्षेत्रे (पुनर्रचना) अधिनियम, १९७१ याच्या कलम ७ मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे.]

१. मुंबई पुनर्रचना अधिनियम, १९६० (१९६० चा ११) याच्या कलम ४ द्वारे ८ ते १४ या नोंदीना ९ ते १५ असे नवीन क्रमांक दिले (१ मे १९६० रोजी व तेक्कापासून).

२. नागालँड राज्य अधिनियम, १९६२ (१९६२ चा २७) याच्या कलम ४ द्वारे समाविष्ट केला (१ डिसेंबर १९६३ रोजी व तेक्कापासून).

३. पंजाब पुनर्रचना अधिनियम, १९६६ (१९६६ चा ३१) कलम ७ द्वारे समाविष्ट केला (१ नोंदेंबर १९६६ रोजी व तेक्कापासून).

४. हरयाणा व उत्तर प्रदेश (सीमांमधील फेरबदल) अधिनियम, १९७९ (१९७९ चा ३१) याच्या कलम ५ द्वारे '१७ हरयाणा' या नोंदीसमोरील मजकूराएवजी हा मजकूर दाखल केला (१५ सप्टेंबर १९८३ रोजी व तेक्कापासून).

५. हिमाचल प्रदेश राज्य अधिनियम, १९७० (१९७० चा ५३) याच्या कलम ४ द्वारे समाविष्ट केला (२५ जानेवारी १९७१ रोजी व तेक्कापासून).

६. ईशान्य क्षेत्रे (पुनर्रचना) अधिनियम, १९७१ (१९७१ चा ८१) याच्या कलम ९ द्वारे समाविष्ट केला (२१ जानेवारी १९७२ रोजी व तेक्कापासून).

७. संविधान (छत्तिसाबी सुधारणा) अधिनियम, १९७५ याच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केला (२६ एप्रिल १९७५ रोजी व तेक्कापासून).

८. मिझोरम राज्य अधिनियम, १९८६ (१९८६ चा ३४) याच्या कलम ४ द्वारे समाविष्ट केला (२० फेब्रुवारी १९८७ रोजी व तेक्कापासून).

९. अरुणाचल प्रदेश राज्य अधिनियम, १९८६ (१९८६ चा ६९) याच्या कलम ४ द्वारे समाविष्ट केला (२० फेब्रुवारी १९८७ रोजी व तेक्कापासून).

(पहिली अनुसूची)

- ^१[२५. गोवा . . गोवा, दमण व दीव पुनर्चना अधिनियम, १९८७ याच्या कलम ३ मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे.]
- ^२[२६. छत्तीसगढ . . मध्य प्रदेश पुनर्चना अधिनियम, २००० याच्या कलम ३ मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे.]
- ^३[२७. ^४[उत्तराखण्ड] . . उत्तर प्रदेश पुनर्चना अधिनियम, २००० याच्या कलम ३ मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे.]
- ^५[२८. झारखण्ड . . बिहार पुनर्चना अधिनियम, २००० याच्या कलम ३ मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे.]

दोन. संघ राज्यक्षेत्रे

नाव	विस्तार					
१. दिल्ली . . या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी दिल्ली या चीफ कमिशनर प्रातांत जे समाविष्ट होते, ते राज्यक्षेत्र.	*	*	*	*	*	*
२.* . . या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी अंदमान व निकोबार बेटे या चीफ कमिशनर प्रातांत जे समाविष्ट होते, ते राज्यक्षेत्र.	*	*	*	*	*	*
३.[२.] अंदमान व निकोबार बेटे . . या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी अंदमान व निकोबार बेटे या चीफ कमिशनर प्रातांत जे समाविष्ट होते, ते राज्यक्षेत्र.	*	*	*	*	*	*
४.[३.] ^५ [लक्ष्मीप]	. . राज्य पुनर्चना अधिनियम, १९५६ याच्या कलम ६ मध्ये विनिर्दिष्ट केलेले राज्यक्षेत्र.					

^१ गोवा, दमण व दीव पुनर्चना अधिनियम, १९८७ (१९८७ चा १८) याच्या कलम ५ द्वारे समाविष्ट केला (३० मे १९८७ रोजी व तेहापासून).^२ मध्य प्रदेश पुनर्चना अधिनियम, २००० (२००० चा २८) याच्या कलम ५ द्वारे समाविष्ट केला (१ नोव्हेंबर २००० रोजी व तेहापासून).^३ उत्तर प्रदेश पुनर्चना अधिनियम, २००० (२००० चा २९) याच्या कलम ५ द्वारे समाविष्ट केला (१ नोव्हेंबर २००० रोजी व तेहापासून).^४ उत्तरांचल (नाव बदलणे) अधिनियम, २००६ (२००६ चा ५२) याच्या कलम ४ द्वारे 'उत्तरांचल' या शब्दाएवजी दाखल केला (१ जानेवारी २००७ रोजी व तेहापासून).^५ बिहार पुनर्चना अधिनियम, २००० (२००० चा ३०) याच्या कलम ५ द्वारे समाविष्ट केला (१५ नोव्हेंबर २००० रोजी व तेहापासून).^६ हिमाचल प्रदेश राज्य अधिनियम, १९७० (१९७० चा ५३) याच्या कलम ४ द्वारे हिमाचल प्रदेशासंबंधीची नोंद गाळली (२५ जानेवारी १९७१ रोजी व तेहापासून).^७ ईशान्य क्षेत्रे (पुनर्चना) अधिनियम, १९७१ (१९७१ चा ८१) याच्या कलम ९ द्वारे मणिपूर व त्रिपुरासंबंधीची नोंद गाळली (२१ जानेवारी १९७२ रोजी व तेहापासून).^८ वरील अधिनियमाच्या कलम ९ द्वारे ४ ते १ या नोंदीना नोंदी २ ते ७ असे नवीन क्रमांक दिले (२१ जानेवारी १९७२ रोजी व तेहापासून).^९ लखदीव, मिनिकॉय व अमिनदिवी बेटे (नाव बदलणे) अधिनियम, १९७३ (१९७३ चा ३४) याच्या कलम ५ द्वारे 'लखदीव, मिनिकॉय व अमिनदिवी बेटे' याएवजी दाखल केले (१ नोव्हेंबर १९७३ रोजी व तेहापासून).

(पहिली अनुसूची)

नाव	विस्तार
१[३[४.] दादरा व नगरहवेली	. . ११ ऑगस्ट १९६१ या दिवसाच्या लगतपूर्वी स्वतंत्र दादरा व नगरहवेलीमध्ये जे समाविष्ट होते, ते राज्यक्षेत्र.]
३[३[५.] दमण व दीव	. . पुनर्रचना अधिनियम, १९८७ याच्या कलम ४ मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली गोवा, दमण व दीव राज्यक्षेत्रे.]
४[३[६.] “पुडुचेरी”	. . १६ ऑगस्ट १९६२ या दिवसाच्या लगतपूर्वी जी भारतातील पॉडिचेरी, कारिकल, माहे आणि यानाम या नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या फ्रेंच वसाहतीत समाविष्ट होती, ती राज्यक्षेत्रे.]
५[३[७.] चंदीगढ	. . पंजाब पुनर्रचना अधिनियम, १९६६ याच्या कलम ४ मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे.]
७*	* * * *
८*	* * * *

१. संविधान (दहावी सुधारणा) अधिनियम, १९६१ याच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केले.
२. ईशान्य क्षेत्रे (पुनर्रचना) अधिनियम, १९७१ (१९७१ चा ८१) याच्या कलम ९ द्वारे ४ ते ९ या नोंदीना २ ते ७ असे नवीन क्रमांक दिले (२१ जानेवारी १९७२ रोजी व तेक्खापासून).
३. गोवा, दमण व दीव पुनर्रचना अधिनियम, १९८७ (१९८७ चा १८) याच्या कलम ५ द्वारे नोंद ५ ऐवजी दाखल केले (३० मे १९८७ रोजी व तेक्खापासून).
४. संविधान (चौदावी सुधारणा) अधिनियम, १९६२ याची कलमे ३ व ७ यांद्वारे समाविष्ट केले (१६ ऑगस्ट १९६२ रोजी व तेक्खापासून).
५. पॉडिचेरी (नाव बदलणे) अधिनियम, २००६ (२००६ चा ४४) याच्या कलम ५ द्वारे ‘पॉडिचेरी’ या शब्दाऐवजी दाखल करण्यात आला (१ ऑक्टोबर २००६ रोजी व तेक्खापासून).
६. पंजाब पुनर्रचना अधिनियम, १९६६ (१९६६ चा ३१) याच्या कलम ७ द्वारे समाविष्ट केला (१ नोव्हेंबर १९६६ रोजी व तेक्खापासून).
७. मिझोरम राज्य अधिनियम, १९८६ (१९८६ चा ३४) याच्या कलम ४ द्वारे मिझोरमसंबंधीची नोंद ८ गाळली आणि अरुणाचल प्रदेशासंबंधीची नोंद ९ याला नोंद ८ असा नवीन क्रमांक दिला (२० फेब्रुवारी १९८७ रोजी व तेक्खापासून).
८. अरुणाचल प्रदेश राज्य अधिनियम, १९८६ (१९८६ चा ६१) याच्या कलम ४ द्वारे अरुणाचल प्रदेशासंबंधीची नोंद ८ गाळली (२० फेब्रुवारी १९७२ रोजी व तेक्खापासून).

दुसरी अनुसूची

[अनुच्छेद ५९(३), ६५(३), ७५(६), ९७, १२५, १४८(३), १५८(३), १६४(५), १८६ आणि २२१]

भाग क

राष्ट्रपती व * राज्यांचे राज्यपाल यांच्याबाबत तरतुदी

१. राष्ट्रपती व * राज्यांचे राज्यपाल यांना दरमहा पुढील वित्तलब्धी देण्यात येतील, म्हणजे :—

राष्ट्रपती	रुपये १०,०००*
राज्याचा राज्यपाल	रुपये ५,५००**

२. या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी डोमिनिअन ऑफ इंडियाच्या गव्हर्नर-जनरलला व त्या त्या प्रांतांच्या गव्हर्नरांना प्रदेय होते असे भत्ते, अनुक्रमे राष्ट्रपतीला व * राज्यांच्या राज्यपालांना दिले जातील.

३. या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी गव्हर्नर-जनरल व त्या त्या प्रांतांचे गव्हर्नर ज्यांना हक्कदार होते त्यात विशेषाधिकारांना अनुक्रमे राष्ट्रपती व *[राज्याचे] राज्यपाल आपापल्या संपूर्ण पदावधीत हक्कदार असतील.

४. जेव्हा उप राष्ट्रपती किंवा अन्य कोणतीही व्यक्ती राष्ट्रपतीची कार्य पार पाडीत असेल, किंवा राष्ट्रपती म्हणून कार्य करीत असेल, अथवा कोणतीही व्यक्ती राज्यपालाची कार्य पार पाडीत असेल तेव्हा, ती ज्याची कार्य पार पाडीत असेल किंवा, यथास्थिति, ज्याच्यासाठी कार्य करीत असेल, तो राष्ट्रपती किंवा राज्यपाल ज्यांना हक्कदार असेल त्याच वित्तलब्धी, भत्ते व विशेषाधिकार यांना ती हक्कदार असेल.

* * * * *

भाग ग

लोकसभेचा अध्यक्ष व उपाध्यक्ष आणि राज्यसभेचा सभापती व उप सभापती आणि * * * * *

*[राज्याच्या] विधानसभेचा अध्यक्ष व उपाध्यक्ष आणि विधानपरिषदेचा सभापती
व उप सभापती यांच्याबाबत तरतुदी

७. या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी डोमिनिअन ऑफ इंडियाच्या संविधानसभेच्या अध्यक्षाला प्रदेय होते असे वेतन व भत्ते लोकसभेच्या अध्यक्षाला व राज्यसभेच्या सभापतीला दिले जातील, आणि अशा प्रारंभाच्या लगतपूर्वी डोमिनिअन ऑफ इंडियाच्या संविधानसभेच्या उपाध्यक्षाला प्रदेय होते असे वेतन व भत्ते लोकसभेच्या उपाध्यक्षाला व राज्यसभेच्या उप सभापतीला दिले जातील.

८. * * * * *[राज्याच्या] विधानसभेच्या अध्यक्षाला व उपाध्यक्षाला आणि विधानपरिषदेच्या सभापतीला व उपसभापतीला अनुक्रमे, या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी त्या त्या प्रांताच्या विधानसभेच्या अध्यक्षाला व उपाध्यक्षाला आणि विधानपरिषदेच्या सभापतीला व उपसभापतीला

^१ संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे "पहिल्या अनुसूचीच्या भाग क मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या" हा मजकूर गाळला.^२ राष्ट्रपतीची वित्तलब्धी व निवृत्तिवेतन (सुधारणा) अधिनियम, २००८ (२००८ चा २८) याच्या कलम २ अन्वये आता रुपये १,५०,००० (१ जानेवारी २००६ रोजी व तेव्हापासून).^३ * राज्यपालाची (वित्तलब्धी, भत्ते व विशेषाधिकार) (सुधारणा) अधिनियम, २००८ (२००९ चा १) याच्या कलम ३ अन्वये आता रुपये १,१०,००० (१ जानेवारी २००६ रोजी व तेव्हापासून).^४ संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे "अशाप्रकारे विनिर्दिष्ट केलेल्या" हा मजकूर गाळला.^५ वरील अधिनियमाच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे "अशा राज्यांचे" या मजकुराएवजी दाखल केला.^६ वरील अधिनियमाच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे "भाग ख" गाळला.^७ संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे "पहिल्या अनुसूचीच्या भाग क मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या राज्याच्या" हा मजकूर गाळला.^८ वरील अधिनियमाच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे "अशा कोणत्याही राज्याच्या" या मजकुराएवजी दाखल केला.^९ वरील अधिनियमाच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे "पहिल्या अनुसूचीच्या भाग क मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या राज्याच्या" हा मजकूर गाळला.^{१०} वरील अधिनियमाच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे "अशा राज्याच्या" या मजकुराएवजी दाखल केला.

(दुसरी अनुसूची)

प्रदेय होते असे वेतन व भत्ते दिले जातील, आणि अशा प्रारंभाच्या लगतपूर्वी जेथे ज्या ज्या प्रांताला विधानपरिषद नक्हती तेथे त्या त्या राज्याच्या विधानपरिषदेच्या सभापतीला व उपसभापतीला राज्याचा राज्यपाल निर्धारित करील असे वेतन व भत्ते दिले जातील.

भाग घ

सर्वोच्च न्यायालयाच्या व १*** उच्च न्यायालयांच्या न्यायाधीशांबाबत तरतुदी

९. (१) सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांना त्यांनी प्रत्यक्ष सेवेत व्यतीत केलेल्या काळासंबंधात दरमहा पुढील दरांनी वेतन दिले जाईल, म्हणजे :—

मुख्य न्यायमूर्ती	२[रुपये १०,०००]*
अन्य कोणताही न्यायाधीश	३[रुपये ९,०००]:**

परंतु असे की, जर सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशाला आपल्या नियुक्तीच्या वेळी भारत सरकार किंवा त्याचे कोणतेही पूर्वाधिकारी सरकार किंवा राज्य शासन किंवा त्याचे कोणतेही पूर्वाधिकारी शासन याच्या नियंत्रणाखाली केलेल्या कोणत्याही पूर्व सेवेसंबंधात पेन्शन (विकलांगता किंवा दुखापत पेन्शन याहून अन्य) मिळत असेल तर, सर्वोच्च न्यायालयातील सेवेसंबंधातील त्याचे वेतन,

*[(क) त्या पेन्शनच्या रकमेने, आणि

(ख) जर अशा नियुक्तीपूर्वी त्याला अशा पूर्व सेवेसंबंधात पेन्शनच्या देय असलेल्या अंशा ऐवजी त्याचे अंशराशीकृत मूल्य त्याला मिळाले असेल तर, पेन्शनच्या त्या अंशाच्या रकमेने, व

(ग) जर अशा नियुक्तीपूर्वी त्याला अशा पूर्व सेवेसंबंधात सेवानिवृत्ति-उपदान मिळाले असेल तर, त्या उपदानाइतक्या पेन्शनच्या रकमेने,

कमी केले जाईल.]

(२) सर्वोच्च न्यायालयाचा प्रत्येक न्यायाधीश भाडे न देता अधिकृत निवासस्थानाचा वापर करण्याला हक्कदार असेल.

(३) या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी जो न्यायाधीश—

(क) फेडरल न्यायालयाचा मुख्य न्यायमूर्ती म्हणून पद धारण करत होता आणि अशा प्रारंभानंतर अनुच्छेद ३७४ च्या खंड (१) अन्वये सर्वोच्च न्यायालयाचा मुख्य न्यायमूर्ती झाला आहे, किंवा

(ख) फेडरल न्यायालयाचा अन्य कोणताही न्यायाधीश म्हणून पद धारण करत होता आणि अशा प्रारंभानंतर उक्त खंडान्वये सर्वोच्च न्यायालयाचा (मुख्य न्यायमूर्तीहून अन्य) न्यायाधीश झाला आहे,

अशा न्यायाधीशाला, तो असा मुख्य न्यायमूर्ती किंवा अन्य न्यायाधीश म्हणून पद धारण करील त्या कालावधीत या परिच्छेदाच्या उपपरिच्छेद (२) मधील कोणतीही गोष्ट लागू असणार नाही.

आणि जो अशा प्रकारे सर्वोच्च न्यायालयाचा मुख्य न्यायमूर्ती किंवा अन्य न्यायाधीश होतो असा प्रत्येक न्यायाधीश, यथास्थिति, असा मुख्य न्यायमूर्ती किंवा अन्य न्यायाधीश म्हणून त्याने प्रत्यक्ष सेवेत व्यतीत केलेल्या काळासंबंधात, या परिच्छेदाच्या उपपरिच्छेद (१) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या वेतनाच्या जोडीला, अशा प्रकारे विनिर्दिष्ट केलेले वेतन व अशा प्रारंभाच्या लगतपूर्वी त्याला मिळत होते ते वेतन यांमधील फरकाइतकी रक्कम विशेष वेतन म्हणून मिळण्यास हक्कदार असेल.

* संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २५ द्वारे “पहिल्या अनुसूचीचा भाग क मधील राज्यातील ” हा मजकूर गाठला.

१. संविधान (चौपत्रावी सुधारणा) अधिनियम, १९८६ याच्या कलम ४ द्वारे “रुपये ५,०००” या मजकुराऐवजी दाखल केला (१ एप्रिल १९८६ रोजी व तेव्हापासून).

२. वरील अधिनियमाच्या कलम ४ द्वारे “रुपये ४,०००” या मजकुराऐवजी दाखल केला (१ एप्रिल १९८६ रोजी व तेव्हापासून).

* उच्च न्यायालय व सर्वोच्च न्यायाधीश (वेतन व सेवेच्या शर्ती) (सुधारणा) अधिनियम, २००९ (२००९ चा २३) याच्या कलम ८ अन्वये आता रुपये १,००,००० (१ जानेवारी २००६ रोजी व तेव्हापासून).

** वरील अधिनियमाच्या कलम ८ अन्वये आता रुपये १०,००० (१ जानेवारी २००६ रोजी व तेव्हापासून).

३. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २५ द्वारे “त्या पेन्शनच्या रकमेने कमी केला जाईल ” या मजकुराऐवजी दाखल केला.

(दुसरी अनुसूची)

(४) सर्वोच्च न्यायालयाच्या प्रत्येक न्यायाधीशाला, राष्ट्रपती वेळोवेळी विहित करील त्याप्रमाणे, भारताच्या राज्यक्षेत्रात कामाच्या निमित्ताने प्रवास करताना त्याला आलेल्या खर्चाची प्रतिपूर्ती करण्यासाठी वाजवी भते मिळतील आणि प्रवासासंबंधी वाजवी सोयी उपलब्ध होतील.

(५) सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांची अनुपस्थिति-रजा (रजा भते धरून) व पेन्शन यांसंबंधीच्या हक्कांचे नियंत्रण, या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी फेडरल न्यायालयाच्या न्यायाधीशांना ज्या लागू होत्या त्या तरतुदीद्वारे होईल.

१०. ^१[(१) उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांना त्यांनी प्रत्यक्ष सेवेत व्यतीत केलेल्या काळासंबंधात दरमहा पुढील दरांनी पगार दिला जाईल, म्हणजे :—

मुख्य न्यायमूर्ती	^२ [रुपये ९,०००]*
अन्य कोणताही न्यायाधीश	^३ [रुपये ८,०००]:**

परंतु असे की, जर उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशाला आपल्या नियुक्तीच्या वेळी भारत सरकार किंवा त्याचे कोणतेही पूर्वाधिकारी सरकार किंवा राज्य शासन किंवा त्याचे कोणतेही पूर्वाधिकारी शासन याच्या नियंत्रणाखाली केलेल्या कोणत्याही पूर्व सेवेसंबंधात पेन्शन (विकलांगता किंवा दुखापत पेन्शन याहून अन्य) मिळत असेल तर, उच्च न्यायालयातील सेवेसंबंधातील त्याचे वेतन—

(क) त्या पेन्शनच्या रकमेने, आणि

(ख) जर अशा नियुक्तीपूर्वी त्याला अशा पूर्व सेवेसंबंधात पेन्शनच्या देय असलेल्या अंशाएवजी त्याचे अंशराशीकृत मूल्य मिळाले असेल तर, पेन्शनच्या त्या अंशाच्या रकमेने, व

(ग) जर अशा नियुक्तीपूर्वी त्याला अशा पूर्व सेवेसंबंधात सेवानिवृत्ति-उपदान मिळाले असेल तर, त्या उपदानाइतक्या पेन्शनच्या रकमेने,

कमी केले जाईल.]

(२) या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी जी व्यक्ती—

(क) कोणत्याही प्रांतातील उच्च न्यायालयाचा मुख्य न्यायमूर्ती म्हणून पद धारण करत होती आणि अशा प्रारंभानंतर अनुच्छेद ३७६ च्या खंड (१) अन्वये तेथील संबंधित राज्यातील उच्च न्यायालयाचा मुख्य न्यायमूर्ती झाली आहे, किंवा

(ख) कोणत्याही प्रांतातील उच्च न्यायालयाचा अन्य कोणताही न्यायाधीश म्हणून पद धारण करत होती आणि अशा प्रारंभानंतर उक्त खंडाअन्वये तेथील संबंधित राज्यातील उच्च न्यायालयाचा (मुख्य न्यायमूर्तीहून अन्य) न्यायाधीश झाली आहे,

अशी प्रत्येक व्यक्ती, जर तिला अशा प्रारंभापूर्वी या परिच्छेदाच्या उपपरिच्छेद (१) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या दराहून अधिक दराने वेतन मिळत होते असे असेल तर, यथास्थिति, असा मुख्य न्यायमूर्ती किंवा अन्य न्यायाधीश म्हणून प्रत्यक्ष सेवेत तिने व्यतीत केलेल्या काळासंबंधात, उक्त उपपरिच्छेदात विनिर्दिष्ट केलेल्या वेतनाच्या जोडीला, अशा प्रकारे विनिर्दिष्ट केलेले वेतन व अशा प्रारंभाच्या लगतपूर्वी तिला मिळत होते ते वेतन यामधील फरकाइतकी रक्कम, विशेष वेतन म्हणून मिळण्यास हक्कदार असेल.

^१[(३) संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी जी व्यक्ती, पहिल्या अनुसूचीच्या भाग ख मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या राज्याच्या उच्च न्यायालयाचा मुख्य न्यायमूर्ती म्हणून पद धारण करत होती व अशा प्रारंभानंतर उक्त अधिनियमाद्वारे सुधारणा केलेल्या अशा उक्त अनुसूचीत विनिर्दिष्ट केलेल्या राज्याच्या उच्च न्यायालयाचा मुख्य न्यायमूर्ती झाली आहे, अशी कोणतीही व्यक्ती, जर अशा प्रारंभाच्या लगतपूर्वी तिला आपल्या वेतनाच्या जोडीला भत्ता म्हणून कोणतीही रक्कम मिळत असेल तर, असा मुख्य न्यायमूर्ती म्हणून प्रत्यक्ष सेवेत तिने व्यतीत केलेल्या काळासंबंधात, या परिच्छेदाच्या उपपरिच्छेद (१) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या वेतनाच्या जोडीला भत्ता म्हणून तितकीच रक्कम मिळण्यास हक्कदार असेल.]

^१ संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २५ द्वारे मूळ उपपरिच्छेद (१) ऐवजी दाखल केला.

^२ संविधान (चौपांती सुधारणा) अधिनियम, १९८६ याच्या कलम ४ द्वारे “रुपये ४,०००” याएवजी दाखल केला (१ एप्रिल, १९८६ रोजी व तेव्हापासून).

^३ वरील अधिनियमाच्या कलम ४ द्वारे “रुपये ३,५००” याएवजी दाखल केला (१ एप्रिल, १९८६ रोजी व तेव्हापासून).

^४ संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २५ द्वारे उपपरिच्छेद (३) व (४) यांएवजी दाखल केला.

* उच्च न्यायालय व सर्वोच्च न्यायालय न्यायाधीश (वेतन व सेवेच्या शर्ती) (सुधारणा) अधिनियम, २००९ (२००९ चा २३) याच्या कलम २ अन्वये आता रुपये ९०,००० (१ जानेवारी २००६ रोजी व तेव्हापासून).

**वरील अधिनियमाच्या कलम २ अन्वये आता रुपये ८०,००० (१ जानेवारी २००६ रोजी व तेव्हापासून).

(दुसरी अनुसूची)

११. या भागात, संदर्भानुसार अन्यथा आवश्यक नसेल तर,—

(क) “मुख्य न्यायमूर्ती” या शब्दप्रयोगात, कार्यकारी मुख्य न्यायमूर्तीचा आणि “न्यायाधीश” यात तदर्थ न्यायाधीशाचा समावेश आहे;

(ख) “प्रत्यक्ष सेवा” यात—

(एक) न्यायाधीशाने, न्यायाधीश म्हणून स्वतःचे कर्तव्य पार पाडण्यात किंवा राष्ट्रपतीच्या विनंतीवरून जी कार्य पार पाडण्याचे तो पत्करील अशी अन्य कार्य करण्यात व्यतीत केलेला काळ;

(दोन) न्यायाधीश जेव्हा रजेनिमित अनुपस्थित असेल असा कोणताही काळ वगळून दीर्घ सुट्यांचा काळ; आणि

(तीन) उच्च न्यायालयातून सर्वोच्च न्यायालयात किंवा एका उच्च न्यायालयातून दुसऱ्या उच्च न्यायालयात बदली झाल्यावर रुजू होण्याचा काळ,

यांचा समावेश आहे.

भाग ड.

भारताचा नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक याच्याबाबत तरतुदी

१२. (१) भारताचा नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक याता दरमहा चार हजार रुपये* या दराने पगार दिला जाईल.

(२) या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी जी व्यक्ती, भारताचा महा लेखापरीक्षक म्हणून पद धारण करत होती आणि अशा प्रारंभानंतर अनुच्छेद ३७७ अन्वये भारताचा नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक झाली आहे ती व्यक्ती, या परिच्छेदाच्या उप परिच्छेद (१) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या वेतनाच्या जोडीला, अशाप्रकारे विनिर्दिष्ट केलेले वेतन व अशा प्रारंभाच्या लगतपूर्वी भारताचा महा लेखापरीक्षक म्हणून तिला मिळत असलेले वेतन यांमधील फरकाइतकी रक्कम विशेष वेतन म्हणून मिळण्यास हक्कदार असेल.

(३) भारताचा नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक याचे अनुपस्थिती-रजा व पेन्शन यांसंबंधीचे हक्क व त्याच्या सेवा-शर्ती यांचे नियंत्रण, या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी भारताच्या महा लेखापरीक्षकाला ज्या लागू होत्या त्या तरतुदीद्वारे होईल किंवा, यथास्थिति, होण्याचे चालू राहील आणि त्या तरतुदीमधील गव्हर्नर-जनरलसंबंधीच्या सर्व निर्देशांचा अन्वयार्थ, राष्ट्रपतीसंबंधीचे निर्देश म्हणून लावला जाईल.

* भारताचे नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक यांना सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशाच्या वेतनाइतके वेतन प्रदान करण्यात येईल. पहा : नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक (कर्तव्ये, अधिकार व सेवाशर्ती) अधिनियम, १९७१ (१९७१ चा ५६) याचे कलम ३, उच्च न्यायालयाचे व सर्वोच्च न्यायालयाचे न्यायाधीशांचे वेतन (वेतने व सेवाशर्ती) सुधारणा अधिनियम, २००९ (२००९ चा २३) याच्या कलम ८ द्वारे सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशाचे वेतन प्रति महिना रुपये ९०,०००/- इतके वाढविण्यात आले आहे. (१ जानेवारी २००६ रोजी व तेह्यापासून).

तिसरी अनुसूची

[अनुच्छेद ७५(४), ९९, १२४ (६), १४८ (२), १६४ (३), १८८ व २११]*

शपथांचे किंवा प्रतिज्ञांचे नमुने

एक

संघराज्याच्या मंत्रांकरता पदाच्या शपथेचा नमुना :—

“ मी, क.ख., ईश्वरसाक्ष शपथ घेतो की, कायद्याद्वारे स्थापित झाले आहे अशा भारताच्या संविधानाबद्दल मी खरी श्रद्धा व गांधीर्यपूर्वक प्रतिज्ञा करतो

निष्ठा बाळगीन, ^१[मी भारताची सार्वभौमता व एकात्मता उन्नत राखीन,] मी संघराज्याचा मंत्री म्हणून माझी कामे निष्ठापूर्वक व सदसदीविवेक बुद्धीने पार पाडीन आणि संविधान व कायदा यांनुसार सर्व तन्हेच्या लोकांना मी निर्भयपणे व निःपक्षपातीपणे, तसेच कोणाच्याही विषयी ममत्वभाव किंवा आकस न बाळगता न्याय वागणूक देईन. ”

दोन

संघराज्याच्या मंत्रांकरता गुप्ततेच्या शपथेचा नमुना :—

“ मी, क. ख., ईश्वरसाक्ष शपथ घेतो की, संघराज्याचा मंत्री म्हणून माझ्या विचारार्थ आणली जाईल किंवा मला ज्ञात गांधीर्यपूर्वक प्रतिज्ञा करतो

होईल अशी कोणतीही बाब, असा मंत्री म्हणून माझी कामे यथायोग्य पार पाडण्यासाठी आवश्यक असेल ते खेरीजकरून एरव्ही, मी कोणत्याही व्यक्तीला किंवा व्यक्तींना प्रत्यक्षपणे वा अप्रत्यक्षपणे कळवणार नाही किंवा त्यांच्याकडे उघड करणार नाही. ”

३[तीन

क

संसदेच्या निवडणुकीतील उमेदवाराने घ्यावयाच्या शपथेचा किंवा करावयाच्या प्रतिज्ञेचा नमुना :—

“ मी, क. ख., राज्यसभेतील (किंवा लोकसभेतील) जागा भरण्यासाठी उमेदवार म्हणून नामनिर्देशित झालो असल्याने

ईश्वरसाक्ष शपथ घेतो की, कायद्याद्वारे स्थापित झाले आहे अशा भारताच्या संविधानाबद्दल मी खरी श्रद्धा व निष्ठा बाळगीन, गांधीर्यपूर्वक प्रतिज्ञा करतो

आणि भारताची सार्वभौमता व एकात्मता उन्नत राखीन. ”

ख

संसदेच्या सदस्याने घ्यावयाच्या शपथेचा किंवा करावयाच्या प्रतिज्ञेचा नमुना :—

“ मी, क. ख., राज्यसभेचा (किंवा लोकसभेचा) सदस्य म्हणून निवडून आलो (किंवा नामनिर्देशित झालो) असल्याने,

ईश्वरसाक्ष शपथ घेतो की, कायद्याद्वारे स्थापित झाले आहे अशा भारताच्या संविधानाबद्दल मी खरी श्रद्धा व निष्ठा बाळगीन, गांधीर्यपूर्वक प्रतिज्ञा करतो

भारताची सार्वभौमता व एकात्मता उन्नत राखीन आणि आता जे कर्तव्य मी हाती घेणार आहे ते निष्ठापूर्वक पार पाडीन. ”]

* अनुच्छेद ८४(क) आणि १७३(क) देखील पहा.

^१ संविधान (सोळावी सुधारणा) अधिनियम, १९६३ याच्या कलम ५ द्वारे समाविष्ट केले.

^२ वरील अधिनियमाच्या कलम ५ द्वारे मूळ नमुना तीन याएवजी दाखल केला.

(तिसरी अनुसूची)

चार

सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांनी आणि भारताचा नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक याने घ्यावयाच्या शपथेचा किंवा करावयाच्या प्रतिज्ञेचा नमुना :—

“ मी, क. ख., भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयाचा मुख्य न्यायमूर्ती (किंवा न्यायाधीश) (अथवा भारताचा नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक)

म्हणून नियुक्त झालो असल्याने, ईश्वरसाक्ष शपथ घेतो की, कायद्याद्वारे स्थापित झाले आहे अशा भारताच्या संविधानाबद्दल मी गांधीर्यपूर्वक प्रतिज्ञा करतो

खरी श्रद्धा व निष्ठा बाळगीन, [मी भारताची सार्वभौमता व एकात्मता उन्नत राखीन,] मी यथायोग्य व निष्ठापूर्वक आणि माझ्या सामर्थ्याच्या, ज्ञानाच्या व निर्णयशक्तीच्या पराकाष्ठेपर्यंत, निर्भयपणे व निःपक्षपातीपणे, तसेच कोणाच्याही विषयी ममत्वभाव किंवा आकस न बाळगता माझ्या पदाची कामे पार पाडीन आणि मी संविधान व कायदा उन्नत राखीन.”

पाच

राज्याच्या मंत्रांकरता पदाच्या शपथेचा नमुना :—

“ मी, क. ख., ईश्वरसाक्ष शपथ घेतो की, कायद्याद्वारे स्थापित झाले आहे, अशा भारताच्या संविधानाबद्दल मी खरी श्रद्धा गांधीर्यपूर्वक प्रतिज्ञा करतो

व निष्ठा बाळगीन, [मी भारताची सार्वभौमता व एकात्मता उन्नत राखीन,] मी राज्याचा मंत्री म्हणून माझी कामे निष्ठापूर्वक व सदसदीविवेकबुद्धीने पार पाडीन आणि संविधान व कायदा यांनुसार सर्व तऱ्हेच्या लोकांना मी निर्भयपणे व निःपक्षपातीपणे तसेच कोणाच्याही विषयी ममत्वभाव किंवा आकस न बाळगता न्याय वागणूक देईन.”

सहा

राज्याच्या मंत्रांकरता गुप्ततेच्या शपथेचा नमुना :—

“ मी, क. ख., ईश्वरसाक्ष शपथ घेतो की, राज्याचा मंत्री म्हणून माझ्या विचारार्थ आणली जाईल किंवा मला ज्ञात होईल अशी कोणतीही बाब, असा मंत्री म्हणून माझी कामे यथायोग्य पार पाडण्यासाठी आवश्यक असेल ते खेरीजकरून एरव्ही, मी कोणत्याही व्यक्तीला किंवा व्यक्तीना, प्रत्यक्षपणे वा अप्रत्यक्षपणे कळवणार नाही किंवा त्यांच्याकडे उघड करणार नाही.”

^३[सात

क

राज्य विधानमंडळाच्या निवडणुकीतील उमेदवाराने घ्यावयाच्या शपथेचा किंवा करावयाच्या प्रतिज्ञेचा नमुना :—

“ मी, क. ख., विधानसभेतील (किंवा विधानपरिषदेतील) जागा भरण्यासाठी उमेदवार म्हणून नामनिर्देशित झालो असल्याने,

ईश्वरसाक्ष शपथ घेतो की, कायद्याद्वारे स्थापित झाले आहे अशा भारताच्या संविधानाबद्दल मी खरी श्रद्धा व निष्ठा बाळगीन गांधीर्यपूर्वक प्रतिज्ञा करतो

आणि भारताची सार्वभौमता व एकात्मता उन्नत राखीन.”

^३ संविधान (सोळावी सुधारणा) अधिनियम, १९६३ याच्या कलम ५ द्वारे समाविष्ट केले.

^४ वरील अधिनियमाच्या कलम ५ द्वारे नमुना सात ऐवजी दाखल केला.

(तिसरी अनुसूची)

ख

राज्य विधानमंडळाच्या सदस्याने घ्यावयाच्या शपथेचा किंवा करावयाच्या प्रतिज्ञेचा नमुना :—

“ मी, क. ख., विधानसभेचा (किंवा विधानपरिषदेचा) सदस्य म्हणून निवडून आलो (किंवा नामनिर्देशित झालो) असल्याने,

ईश्वरसाक्ष शपथ घेतो की, कायद्याद्वारे स्थापित झाले आहे अशा भारताच्या संविधानाबद्दल मी खरी श्रद्धा व निष्ठा बाळगीन, गांभीर्यपूर्वक प्रतिज्ञा करतो

भारताची सार्वभौमता व एकात्मता उन्नत राखीन आणि आता जे कर्तव्य मी हाती घेणार आहे ते निष्ठापूर्वक पार पाडीन. ”]

आठ

उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांनी घ्यावयाच्या शपथेचा किंवा करावयाच्या प्रतिज्ञेचा नमुना :—

“ मी, क. ख., येथील (किंवा याच्या) उच्च न्यायालयाचा मुख्य न्यायमूर्ती (किंवा न्यायाधीश) म्हणून नियुक्त झालो असल्याने, ईश्वरसाक्ष शपथ घेतो की, कायद्याद्वारे स्थापित झाले आहे अशा भारताच्या संविधानाबद्दल मी खरी श्रद्धा व निष्ठा बाळगीन, गांभीर्यपूर्वक प्रतिज्ञा करतो

श्रद्धा व निष्ठा बाळगीन, *[मी भारताची सार्वभौमता व एकात्मता उन्नत राखीन,] मी यथायोग्य व निष्ठापूर्वक आणि माझ्या सामर्थ्याच्या, ज्ञानाच्या व निर्णयशक्तीच्या पराकाष्ठेपर्यंत, निर्भयपणे व निःपक्षपातीपणे, तसेच कोणाच्याही विषयी ममत्वभाव किंवा आकस न बाळगता माझ्या पदाची कामे पार पाडीन आणि मी संविधान व कायदा उन्नत राखीन. ”

* संविधान (सोळावी सुधारणा) अधिनियम, १९६३ याच्या कलम ५ द्वारे समाविष्ट केला.

१[चौथी अनुसूची]

[अनुच्छेद ४(१) आणि ८० (२)]

राज्यसभेतील जागांची वाटणी

पुढील तक्त्याच्या पहिल्या स्तंभात विनिर्दिष्ट केलेल्या प्रत्येक राज्याला किंवा संघ राज्यक्षेत्राला तक्त्याच्या दुसऱ्या स्तंभात, त्या राज्यापुढे किंवा, यथास्थिती, त्या संघ राज्यक्षेत्रापुढे विनिर्दिष्ट केलेल्या जागा नेमून दिल्या जातील :—

तक्ता

१.	आंध्रप्रदेश	१८
२.	आसाम	७
३.	बिहार	३[१६]
४.	झारखंड	६]
५[५.]	गोवा	१]
६[६.]	गुजरात	११]
७[७.]	हरयाणा	५]
८[८.]	केरळ	९
९[९.]	मध्यप्रदेश	४[११]
१०[१०.]	छत्तीसगढ	५]
११[११.]	[तामिळनाडू]	४[१८]
१२[१२.]	महाराष्ट्र	१९]
१३[१३.]	[कर्नाटक]	१२
१४[१४.]	४[ओडिशा]	१०
१५[१५.]	पंजाब	४[७]

१. ‘संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६’ याच्या कलम ३ द्वारे चौथ्या अनुसूचीऐवजी दाखल केली.

२. ‘बिहार पुनर्रचना अधिनियम, २०००’ (२००० चा ३०) याच्या कलम ७ द्वारे “२२” ऐवजी दाखल केला (१५ नोव्हेंबर २००० रोजी व तेव्हापासून).

३. वरील अधिनियमाच्या कलम ७ द्वारे समाविष्ट केला (१५ नोव्हेंबर २००० रोजी व तेव्हापासून).

४. ‘गोवा, दमण व दीव पुनर्रचना अधिनियम, १९८७’ (१९८७ चा १८) याच्या कलम ६ द्वारे समाविष्ट केला (३० मे १९८७ रोजी व तेव्हापासून).

५. ‘बिहार पुनर्रचना अधिनियम, २०००’ (२००० चा ३०) याच्या कलम ७ द्वारे क्रमांक ४ ते २९ यांना क्रमांक ५ ते ३० असे नवीन क्रमांक दिले (१५ नोव्हेंबर २००० रोजी व तेव्हापासून).

६. ‘मुंबई पुनर्रचना अधिनियम, १९६०’ (१९६० चा ११) याच्या कलम ६ द्वारे क्रमांक “४” ऐवजी, “६” असा नवीन क्रमांक दिला (१ मे १९६० रोजी व तेव्हापासून).

७. ‘पंजाब पुनर्रचना अधिनियम, १९६६’ (१९६६ चा ३१) याच्या कलम ९ द्वारे समाविष्ट केला (१ नोव्हेंबर १९६६ रोजी व तेव्हापासून).

८. ‘मध्य प्रदेश पुनर्रचना अधिनियम, २०००’ (२००० चा २८) याच्या कलम ७ द्वारे “१६” ऐवजी दाखल केला (१ नोव्हेंबर २००० रोजी व तेव्हापासून).

९. वरील अधिनियमाच्या कलम ७ द्वारे समाविष्ट केला (१ नोव्हेंबर २००० रोजी व तेव्हापासून).

१०. ‘मद्रास राज्य (नाव बदलणे) अधिनियम, १९६८’ (१९६८ चा ५३) याच्या कलम ५ द्वारे “८ मद्रास” याऐवजी दाखल केला (“११” असा नवीन क्रमांक दिला) (१४ जानेवारी १९६९ रोजी व तेव्हापासून).

११. ‘आंध्रप्रदेश व मद्रास (सीमांमधील फेरबदल) अधिनियम, १९५९’ (१९५९ चा ५६) याच्या कलम ८ द्वारे “१७” ऐवजी दाखल केला (१ एप्रिल १९६० रोजी व तेव्हापासून).

१२. ‘मुंबई पुनर्रचना अधिनियम, १९६०’ (१९६० चा ११) याच्या कलम ६ द्वारे समाविष्ट केला (१ मे १९६० रोजी व तेव्हापासून).

१३. ‘म्हेसूर राज्य (नाव बदलणे) अधिनियम, १९७३’ (१९७३ चा ३१) याच्या कलम ५ द्वारे “१० म्हेसूर” याऐवजी दाखल केला (“१३” असा नवीन क्रमांक दिला) (१ नोव्हेंबर १९७३ रोजी व तेव्हापासून).

१४. ओरिसा (नाव बदलणे) अधिनियम, २०११ (२०११ चा १५) याच्या कलम ७ द्वारे ‘ओरिसा’ या ऐवजी दाखल केला (१ नोव्हेंबर २०११ रोजी व तेव्हापासून).

१५. ‘पंजाब पुनर्रचना अधिनियम, १९६६’ (१९६६ चा ३१) याच्या कलम ९ द्वारे “११” ऐवजी दाखल केला (१ नोव्हेंबर १९६६ रोजी व तेव्हापासून).

(चौथी अनुसूची)

^१ [१६.]	राजस्थान	१०
^१ [१७.]	उत्तर प्रदेश	^१ [३१]
^१ [१८.]	^१ [उत्तराखण्ड]	३
^१ [१९.]	पश्चिम बंगाल	१६
^१ [२०.]	जम्मू व काश्मीर	४
^१ [२१.]	नागालैंड	१
^१ [२२.]	हिमाचल प्रदेश	३
^१ [२३.]	मणिपूर	१
^१ [२४.]	त्रिपुरा	१
^१ [२५.]	मेघालय	१
^१ [२६.]	सिक्कीम	१
^१ [२७.]	मिझोरम	१
^१ [२८.]	अरुणाचल प्रदेश	१
^१ [२९.]	दिल्ली	३
^१ [३०.]	^१ [पुडुचेरी]	१
एकूण						^१ [२३३]]

- ^१. बिहार पुनर्रचना अधिनियम, २००० (२००० चा ३०) याच्या कलम ७ द्वारे “नोंदी ४ ते २९ यांना नोंदी ५ ते ३०” असे नवीन क्रमांक दिले (१५ नोंदेंबर २००० रोजी व तेव्हापासून).
- ^२. उत्तरप्रदेश पुनर्रचना अधिनियम, २००० (२००० चा २९) याच्या कलम ७ द्वारे “३४” ऐवजी दाखल केला (९ नोंदेंबर २००० रोजी व तेव्हापासून).
- ^३. वरील अधिनियमाच्या कलम ७ द्वारे समाविष्ट केला (९ नोंदेंबर २००० रोजी व तेव्हापासून).
- ^४. उत्तरांचल (नाव बदलणे) अधिनियम, २००६ (२००६ चा ५२) याच्या कलम ५ द्वारे “उत्तरांचल” याऐवजी दाखल केला (१ जानेवारी २००७ रोजी व तेव्हापासून).
- ^५. नागालैंड राज्य अधिनियम, १९६२ (१९६२ चा २७) याच्या कलम ६ द्वारे समाविष्ट केला (१ डिसेंबर १९६३ रोजी व तेव्हापासून).
- ^६. हिमाचल प्रदेश राज्य अधिनियम, १९७० (१९७० चा ५३) याच्या कलम ५ द्वारे समाविष्ट केला (२५ जानेवारी १९७१ रोजी व तेव्हापासून).
- ^७. संविधान (छत्तिसाबी सुधारणा) अधिनियम, १९७५ ’ याच्या कलम ४ द्वारे समाविष्ट केला (२६ एप्रिल १९७५ रोजी व तेव्हापासून).
- ^८. मिझोरम राज्य अधिनियम, १९८६ (१९८६ चा ३४) याच्या कलम ५ द्वारे समाविष्ट केला (२० फेब्रुवारी १९८७ रोजी व तेव्हापासून).
- ^९. अरुणाचल प्रदेश राज्य अधिनियम, १९८६ (१९८६ चा ६९) याच्या कलम ५ द्वारे समाविष्ट केला (२० फेब्रुवारी १९८७ रोजी व तेव्हापासून).
- ^{१०}. पॉँडेचेरी (नाव बदलणे) अधिनियम, २००६ (२००६ चा ४४) याच्या कलम ६ द्वारे “पॉँडेचेरी” याऐवजी दाखल केला (१ ऑक्टोबर २००६ रोजी व तेव्हापासून).
- ^{११}. गोवा, दमण व दीव पुनर्रचना अधिनियम, १९८७ (१९८७ चा १८) याच्या कलम ६ द्वारे ‘२३२’ ऐवजी दाखल केला (३० मे १९८७ रोजी व तेव्हापासून).

पाचवी अनुसूची

[अनुच्छेद २४४ (१)]

अनुसूचित क्षेत्रे व अनुसूचित जनजाती यांचे प्रशासन व नियंत्रण यांबाबत तरतुदी

भाग क

सर्वसाधारण

१. अर्थ लावणे.—या अनुसूचीत, संदर्भानुसार अन्यथा आवश्यक नसेल तर, “राज्य” ^{१*} * * या शब्दप्रयोगात ^२[आसाम ^३[^४[मेघालय, त्रिपुरा व मिझोरम]]] या राज्यांचा] समावेश होत नाही.

२. अनुसूचित क्षेत्रांत राज्याचा कार्यकारी अधिकार.—या अनुसूचीच्या तरतुदीना अधीन राहून, राज्याचा कार्यकारी अधिकार त्यातील अनुसूचित क्षेत्रांना लागू आहे.

३. अनुसूचित क्षेत्रांच्या प्रशासनाविषयी राज्यपालाकडून ^{५*} * * राष्ट्रपतीला अहवाल.—अनुसूचित क्षेत्रे समाविष्ट असलेल्या प्रत्येक राज्याचा राज्यपाल ^{६*} * * दरवर्षी, किंवा राष्ट्रपती तसे आवश्यक करील तेव्हा तेव्हा, त्या राज्यातील अनुसूचित क्षेत्रांच्या प्रशासनाविषयी राष्ट्रपतीला अहवाल देईल आणि उक्त क्षेत्रांच्या प्रशासनाबाबत राज्याला निदेश देणे, हे संघराज्याच्या कार्यकारी अधिकाराच्या कक्षेत असेल.

भाग ख

अनुसूचित क्षेत्रे व अनुसूचित जनजाती यांचे प्रशासन व नियंत्रण

४. जनजाती सल्लागार परिषद.—(१) अनुसूचित क्षेत्रे समाविष्ट असलेल्या प्रत्येक राज्यात आणि राष्ट्रपतीने तसे निर्देशित केल्यास, अनुसूचित जनजाती असलेल्या पण अनुसूचित क्षेत्रे समाविष्ट नसलेल्या कोणत्याही राज्यात वीसाहून अधिक नाहीत इतके सदस्य मिळून बनलेली एक ‘जनजाती सल्लागार परिषद’ असेल व त्यांच्यापैकी, शक्य होईल तितपत, जवळ जवळ तीन-चतुर्थांश सदस्य, त्या राज्याच्या विधानसभेतील अनुसूचित जनजातींचे प्रतिनिधी असतील :

परंतु, जर राज्याच्या विधानसभेतील अनुसूचित जनजातींच्या प्रतिनिधींची संख्या ही, जनजाती सल्लागार परिषदेत अशा प्रतिनिधींनी भरावयाच्या जागांच्या संख्येहून कमी असेल तर, उरलेल्या जागा त्या जनजातींमधील अन्य व्यक्तींकडून भरल्या जातील.

(२) राज्यपालाकडून ^{७*} * * जनजाती सल्लागार परिषदेकडे निर्देशिल्या जातील अशा, राज्यातील अनुसूचित जनजातींचे कल्याण व उन्नती यांसंबंधीच्या बाबींवर सल्ला देणे हे तिचे कर्तव्य असेल.

^१ संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे “या शब्दप्रयोगाचा अर्थ पहिल्या अनुसूचीच्या भाग क किंवा भाग ख मध्ये विनिर्दिष्ट केलेले राज्य असा आहे, पण” हा मजकूर गाळला.

^२ ईशान्य क्षेत्रे (पुनर्रचना) अधिनियम, १९७१ (१९७१ चा ८१) याच्या कलम ७१ द्वारे “आसाम राज्याचा” या शब्दांगेवजी दाखल केला (२१ जानेवारी, १९७२ रोजी व तेव्हापासून).

^३ संविधान (एकोणपत्रासावी सुधारणा) अधिनियम, १९८४ कलम ३ द्वारे “व मेघालय” या शब्दांगेवजी दाखल केला (१ एप्रिल, १९८५ रोजी व तेव्हापासून).

^४ मिझोरम राज्य अधिनियम, १९८६ (१९८६ चा ३४) कलम ३९ द्वारे “मेघालय व त्रिपुरा” या एवजी दाखल केला (२० फेब्रुवारी, १९८७ रोजी व तेव्हापासून).

^५ संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे मूळ मजकूर गाळला.

^६ वरील अधिनियमाच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे “किंवा, यथास्थिति, राजप्रमुखाकडून” हा मजकूर गाळला.

(पाचवी अनुसूची)

(३) राज्यपालाला ^{१*} * * —

(क) परिषदेच्या सदस्यांची संख्या, त्यांच्या नियुक्तीची आणि परिषदेचा अध्यक्ष आणि तिचे अधिकारी व कर्मचारी यांच्या नियुक्तीची पद्धती ;

(ख) तिच्या बैठकीचे चालन आणि तिची सर्वसाधारण कार्यपद्धती ; आणि

(ग) अन्य सर्व आनुषंगिक बाबी,

यथास्थिति, विहित किंवा विनियमित करण्यासाठी नियम करता येतील.

५. अनुसूचित क्षेत्रांना लागू असणारा कायदा.—(१) या संविधानात काहीही असले तरी, राज्यपाल ^{१*} * * जाहीर अधिसूचनेद्वारे असे निर्देशित करू शकेल की, संसदेचा किंवा राज्याच्या विधानमंडळाचा एखादा विशिष्ट अधिनियम त्या राज्यातील एखाद्या अनुसूचित क्षेत्राला किंवा त्याच्या एखाद्या भागाला लागू असणार नाही, अथवा त्या अधिसूचनेत तो विनिर्दिष्ट करील अशा अपवादांच्या व फेरबदलांच्या अधीन राहून, त्या राज्यातील एखाद्या अनुसूचित क्षेत्राला किंवा त्याच्या एखाद्या भागाला लागू असेल आणि या उप परिच्छेदाअन्वये देण्यात येणारा कोणताही निदेश, भूतलक्षी प्रभावासह देता येईल.

(२) राज्यपालाला ^{१*} * * त्या राज्यातील त्या त्या वेळी जे अनुसूचित क्षेत्र असेल अशा कोणत्याही क्षेत्रात शांतता नांदावी व त्याचे शासन सुविहित व्हावे यासाठी विनियम करता येतील.

विशेषत: आणि पूर्वगामी अधिकारांच्या सर्वसाधारणेला बाध न येता, अशा विनियमांद्वारे—

(क) अशा क्षेत्रातील अनुसूचित जनजातींतील व्यक्तींकडून किंवा त्यांच्यामध्ये आपसात जमिनीचे हस्तांतरण होण्यावर बंदी घालता येईल किंवा त्यावर निर्बंध घालता येतील ;

(ख) अशा क्षेत्रातील अनुसूचित जनजातींमधील व्यक्तींना द्यावयाची जमिनीची वाटणी विनियमित करता येईल ;

(ग) अशा क्षेत्रातील अनुसूचित जनजातींमधील व्यक्तींना ज्या व्यक्ती पैसे कर्जाऊ देतात त्यांनी सावकार म्हणून धंदा चालवण्याबाबत विनियमन करता येईल.

(३) या परिच्छेदाच्या उप परिच्छेद (२) मध्ये निर्देशिलेला असा कोणताही विनियम करताना, राज्यपालाला ^{१*} * * त्या त्या वेळी प्रश्नास्पद क्षेत्राला लागू असेल असा संसदेचा किंवा राज्याच्या विधानमंडळाचा कोणताही अधिनियम किंवा असा कोणताही विद्यमान कायदा, निरसित किंवा सुधारित करता येईल.

(४) या परिच्छेदाअन्वये करण्यात आलेले सर्व विनियम तात्काळ राष्ट्रपतीकडे सादर करण्यात येतील आणि, तो त्यांस अनुमती देईपर्यंत, ते कोणत्याही प्रकारे प्रभावी होणार नाहीत.

(५) या परिच्छेदाअन्वये कोणताही विनियम, जेथे राज्यासाठी जनजाति सल्लागार परिषद असेल त्या बाबतीत, तो विनियम करणाऱ्या राज्यपालाने ^{१*} * * अशा परिषदेचा सल्ला घेतला असल्याखेरीज केला जाणार नाही.

भाग ग

अनुसूचित क्षेत्रे

६. अनुसूचित क्षेत्रे.—(१) या संविधानात “अनुसूचित क्षेत्रे” या शब्दप्रयोगाचा अर्थ, राष्ट्रपती^२ आदेशाद्वारे अनुसूचित क्षेत्रे म्हणून घोषित करील अशी क्षेत्रे, असा आहे.

^१ संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे मूळ मजकूर गाठला.

^२ पहा, अनुसूचित क्षेत्रे (भाग के राज्ये) आदेश, १९५० (संविधान आदेश १), अनुसूचित क्षेत्रे (भाग ख राज्ये) आदेश, १९५० (संविधान आदेश २६), अनुसूचित क्षेत्रे (हिमाचल प्रदेश) आदेश, १९७५ (संविधान आदेश १०२) व अनुसूचित क्षेत्रे (विहार, गुजरात, मध्य प्रदेश व ओरिसा ही राज्ये) आदेश, १९७७ (संविधान आदेश १०९).

(पाचवी अनुसूची)

(२) राष्ट्रपती कोणत्याही वेळी ^१आदेशाद्वारे—

(क) संपूर्ण अनुसूचित क्षेत्र किंवा त्याचा कोणताही विनिर्दिष्ट भाग हा, अनुसूचित क्षेत्र किंवा अशा क्षेत्राचा भाग असण्याचे बंद होईल, असे निर्देशित करू शकेल;

^२[(कक) एखाद्या राज्यातील कोणतेही अनुसूचित क्षेत्र त्या राज्याच्या राज्यपालाशी विचारविनिमय करून वाढवू शकेल;]

(ख) कोणत्याही अनुसूचित क्षेत्रात फेरबदल— पण फक्त सीमांच्या दुरुस्तीच्याच रूपाने— करू शकेल;

(ग) राज्याच्या सीमांमध्ये कोणताही फेरबदल झाल्यावर अथवा नवीन राज्याला संघराज्यात प्रवेश दिल्यावर किंवा त्याची स्थापना झाल्यावर, कोणत्याही राज्यात पूर्वी समाविष्ट नसलेले कोणतेही क्षेत्र अनुसूचित क्षेत्र असल्याचे किंवा त्याचा भाग असल्याचे घोषित करू शकेल;

^३[(घ) या परिच्छेदाअन्वये करण्यात आलेला किंवा आलेले कोणतेही आदेश कोणत्याही राज्याच्या संबंधात विखंडित करू शकेल, आणि संर्बंधित राज्याच्या राज्यपालाशी विचारविनिमय करून जी क्षेत्रे अनुसूचित क्षेत्रे समजावयाची ती नव्याने निश्चित करणारे नवीन आदेश देऊ शकेल;]

आणि अशा कोणत्याही आदेशात राष्ट्रपतीला आवश्यक व उचित वाटतील अशा आनुषंगिक व परिणामस्वरूप तरतुदी अंतर्भूत असू शकतील. पण पूर्वोक्तवत असेल ते खेरीजकरून, या परिच्छेदाच्या उपपरिच्छेद (१) अन्वये केलेल्या कोणत्याही आदेशात नंतरच्या कोणत्याही आदेशाद्वारे फरक केला जाणार नाही.

भाग घ

अनुसूचीची सुधारणा

७. अनुसूचीची सुधारणा.—(१) संसदेला, या अनुसूचीत असलेल्यांपैकी कोणत्याही तरतुदी कायद्याद्वारे, वेळोवेळी, त्यात भर घालून, बदल करून किंवा निरसन करून त्याद्वारे सुधारित करता येतील आणि, जेव्हा ही अनुसूची याप्रमाणे सुधारित होईल तेव्हा, या अनुसूचीसंबंधी या संविधानात असलेल्या कोणत्याही निर्देशाचा अन्वयार्थ, याप्रमाणे सुधारित झालेल्या अशा अनुसूचीसंबंधीचा निर्देश म्हणून लावला जाईल.

(२) या परिच्छेदाचा उप परिच्छेद (१) मध्ये उल्लेखिलेला असा कोणताही कायदा हा, अनुच्छेद ३६८ च्या प्रयोजनार्थ, या संविधानाची सुधारणा असल्याचे मानले जाणार नाही.

^१ पहा, मद्रास अनुसूचित क्षेत्रे (विराम) आदेश, १९५० (संविधान आदेश ३०) व आंग्ने अनुसूचित क्षेत्रे (विराम) आदेश, १९५५, (संविधान आदेश ५०).

^२ संविधान पाचवी अनुसूची (सुधारणा) अधिनियम, १९७६ (१९७६ चा १०१) याच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केला.

सहावी अनुसूची

[अनुच्छेद २४४(२) आणि २७५(१)]

*[आसाम, मेघालय, त्रिपुरा व मिझोरम या राज्यांमधील] जनजाती क्षेत्रांच्या प्रशासनाबाबत तरतुदी

*१. स्वायत्त जिल्हे व स्वायत्त प्रदेश.—(१) या अनुसूचीच्या परिच्छेद २० सोबत जोडलेल्या तक्त्यातील *[११३४][भाग एक, दोन आणि दोन-क] व भाग तीन यांमधील] प्रत्येक नोंदीतील जनजाती क्षेत्र हे या परिच्छेदातील तरतुदींच्या अधीन स्वायत्त जिल्हा बनेल.

(२) जर एखाद्या स्वायत्त जिल्ह्यामध्ये निरनिराळ्या अनुसूचित जनजाती असतील तर, त्यांनी वस्ती केलेल्या क्षेत्राची किंवा क्षेत्रांची राज्यपालाला जाहीर अधिसूचनेद्वारे स्वायत्त प्रदेशांत विभागणी करता येईल.

(३) राज्यपालाला जाहीर अधिसूचनेद्वारे,—

- (क) उक्त तक्त्यातील *[११३४][कोणत्याही भागामध्ये] कोणतेही क्षेत्र समाविष्ट करता येईल,
- (ख) उक्त तक्त्यातील *[११३४][कोणत्याही भागामधून] कोणतेही क्षेत्र वगळता येईल,
- (ग) नवीन स्वायत्त जिल्हा निर्माण करता येईल,
- (घ) कोणत्याही स्वायत्त जिल्ह्याचे क्षेत्र वाढवता येईल,
- (ङ) कोणत्याही स्वायत्त जिल्ह्याचे क्षेत्र घटवता येईल,
- (च) दोन किंवा अधिक स्वरूपात जिल्हे किंवा त्याचे भाग एकत्र करून एक स्वायत्त जिल्हा निर्माण करता येईल.

*[(चच) कोणत्याही स्वायत्त जिल्ह्याच्या नावात फेरबदल करता येईल.]

(छ) कोणत्याही स्वायत्त जिल्ह्याच्या सीमा निश्चित करता येतील :

परंतु असे की, राज्यपाल, या उप परिच्छेदाच्या खंड (ग), (घ), (ङ) व (च) अन्वये द्यावयाचा कोणताही आदेश, या अनुसूचीच्या १४ व्या परिच्छेदाच्या उप परिच्छेद (१) अन्वये नियुक्त झालेल्या आयोगाचा अहवाल विचारात घेतल्याखेरीज देणार नाही :

*[परंतु आणखी असे की, या उप परिच्छेदाअन्वये राज्यपालाने दिलेल्या कोणत्याही आदेशात, राज्यपालाला त्या आदेशाच्या तरतुदी अंमलात आणण्यासाठी आवश्यक वाटतील अशा, आनुषंगिक व परिणामस्वरूप तरतुदी (परिच्छेद २० च्या किंवा उक्त तक्त्यात असलेल्यापैकी कोणत्याही भागातील कोणत्याही बाबीच्या कोणत्याही सुधारणा यांसह) अंतर्भूत असू शकतील.]

^१ मिझोरम राज्य अधिनियम, १९८६ (१९८६ चा ३४) याच्या कलम ३९ द्वारे विवक्षित शब्दांएवजी दाखल केला (२० फेब्रुवारी १९८७ रोजी व तेहापासून).

^२ संविधान सहावी अनुसूची (सुधारणा) अधिनियम, २००३ (२००३ चा ४४) याच्या कलम २ द्वारे परिच्छेद एक आसाम राज्याला लागू करताना, त्यात पुढील सुधारणा करण्यात आलेली आहे व त्याद्वारे उप-परिच्छेद (२) नंतर पुढील परंतुक परिच्छेद करण्यात आले आहे:— “ परंतु, या उप परिच्छेदातील कोणतीही गोष्ट, बोडोलँड संघराज्य क्षेत्र जिल्ह्यास लागू असणार नाही.”

^३ ईशान्य क्षेत्रे (पुर्नर्चना) अधिनियम, १९७१ (१९७१ चा ८१) याच्या कलम ७१ व आठवी अनुसूची यांद्वारे “भाग क” या ऐवजी हा मजकूर दाखल केला (२१ जानेवारी १९७२ रोजी व तेहापासून).

^४ संविधान (एकोणपन्नासावी सुधारणा) अधिनियम, १९८४ कलम ४ द्वारे “भाग एक व दोन” याएवजी दाखल केला (१ एप्रिल १९८५ रोजी व तेहापासून).

^५ आसाम पुर्नर्चना (मेघालय) अधिनियम, १९६९ (१९६९ चा ५५) याच्या कलम ७४ व चौथी अनुसूची यांद्वारे समाविष्ट केला (२ एप्रिल १९७० रोजी व तेहापासून).

^६ ईशान्य क्षेत्रे (पुर्नर्चना) अधिनियम, १९७१ (१९७१ चा ८१) याच्या कलम ७१(एक) व आठवी अनुसूची यांद्वारे समाविष्ट केला (२१ जानेवारी १९७२ रोजी व तेहापासून).

(सहावी अनुसूची)

१२. जिल्हा परिषदा व प्रादेशिक परिषदा घटित करणे.—^१ [(१) प्रत्येक स्वायत्त जिल्ह्यासाठी तीसपेक्षा अधिक नाहीत इतके सदस्य मिळून बनलेली जिल्हा परिषद असेल, त्यापैकी चार पेक्षा अधिक नसतील इतके सदस्य राज्यपालाकडून नामनिर्देशित केले जातील व बाकीचे सदस्य प्रौढ मताधिकार तत्त्वावर निवडून दिले जातील.]

(२) या अनुसूचीच्या परिच्छेद १ च्या उप परिच्छेद (२) अन्वये स्वायत्त प्रदेश म्हणून घटित झालेल्या प्रत्येक क्षेत्रासाठी एकेक अलग प्रादेशिक परिषद असेल.

(३) प्रत्येक जिल्हा परिषद आणि प्रत्येक प्रादेशिक परिषद अनुक्रमे “(जिल्ह्याचे नाव) जिल्हा परिषद” आणि “(प्रदेशाचे नाव) प्रादेशिक परिषद” या नावाचा निगम निकाय असेल, तिला उत्तराधिकाराची निरंतर परंपरा व सामाईक मोहोर असेल आणि उक्त नावाने ती दावा लावील व तिच्यावर दावा लावला जाईल.

(४) या अनुसूचीच्या तरतुदीना अधीनराहून, स्वायत्त जिल्ह्यासंबंधीचा प्रशासनाधिकार, जेथवर तो या अनुसूचीअन्वये अशा जिल्ह्यातील कोणत्याही प्रादेशिक परिषदेच्या ठायी निहित झालेला नाही तेथवर, अशा जिल्ह्याच्या जिल्हा परिषदेच्या ठायी निहित होईल आणि स्वायत्त प्रदेशासंबंधीचा प्रशासनाधिकार अशा प्रदेशाच्या प्रादेशिक परिषदेच्या ठायी निहित होईल.

(५) प्रादेशिक परिषदा असलेल्या स्वायत्त जिल्ह्यात, प्रादेशिक परिषदेच्या प्राधिकारान्वये क्षेत्रांसंबंधी जिल्हा परिषदेला, या अनुसूचीद्वारे तिला अशा क्षेत्रासंबंधी प्रदान केलेल्या अधिकारांव्यतिरिक्त, प्रादेशिक परिषद तिच्याकडे प्रत्यायोजित करील असे अधिकार असतील.

(६) संबंधित स्वायत्त जिल्ह्यात किंवा प्रदेशात अस्तित्वात असलेल्या जनजाती-परिषदा किंवा अन्य प्रातिनिधिक जनजाती-संघटना यांच्याशी विचारविनिमय करून राज्यपाल, जिल्हा परिषदा आणि प्रादेशिक परिषदा प्रथमतः घटित करण्यासाठी नियम करील, आणि अशा नियमांमध्ये पुढील गोर्धीकरता तरतुदी करण्यात येतील :—

- (क) जिल्हा परिषदा आणि प्रादेशिक परिषदा यांची रचना व त्यातील जागांची वाटणी ;
- (ख) त्या परिषदांच्या निवडणुकांसाठी क्षेत्रीय मतदारसंघांचे परिसीमन ;
- (ग) अशा निवडणुकांमधील मतदानासाठी लागणारी अर्हता आणि निवडणुकीसाठी मतदारयाद्या तयार करणे ;

^१ ‘संविधान सहावी अनुसूची (सुधारणा) अधिनियम, २००३ (२००३ चा ४४)’ याच्या कलम २ द्वारे परिच्छेद दोन, आसाम राज्याला लागू करताना त्यात पुढील सुधारणा करण्यात आलेली आहे व त्याद्वारे उप परिच्छेद (१) नंतर पुढील परंतुक समाविष्ट करण्यात आले आहे :—

“परंतु, असे की, बोडोलँड संघराज्य परिषदेमध्ये शेंहेचाळीस सदस्यांहून अधिक नसतील इतक्या सदस्यांचा अंतर्भाव असेल, त्यापैकी चाळीस सदस्य, प्रौढ मताधिकाराच्या आधारे निवडण्यात येतील, त्यापैकी तीस सदस्य अनुसूचित जमातीसाठी, पाच सदस्य बिगर अनुसूचित जमातीसाठी, पाच सदस्य सर्व समुदायासाठी खुले असतील आणि उर्वरित सहा सदस्य हे, मतदानाच्या हक्कांसह इतर सदस्यांप्रमाणे सारखेच हक्क क व विशेषाधिकार असणारे, राज्यपालांनी बोडोलँड संघराज्य क्षेत्र जिल्ह्याचे प्रतिनिधित्व नसणाऱ्या समुदायामधून नामनिर्देशित करावयाचे सदस्य असतील, त्यामध्ये कमीतकमी दोन महिला सदस्य असतील.”

संविधान सहावी अनुसूची (सुधारणा) अधिनियम, १९९५ (१९९५ चा ४२) याच्या कलम २ द्वारे परिच्छेद दोन आसाम राज्याला लागू करताना त्यात पुढील सुधारणा करण्यात आलेली आहे व त्याद्वारे उप परिच्छेद (३) नंतर पुढील परंतुक समाविष्ट करण्यात आले आहे :—

“परंतु असे की, उत्तर कछार डोंगराळ जिल्हा परिषदेसाठी घटित केलेल्या जिल्हा परिषदेला उत्तर कछार डोंगराळ स्वायत्त परिषद आणि कार्बी अंगलांग जिल्ह्यासाठी घटित केलेल्या जिल्हा परिषदेला कार्बी अंगलांग स्वायत्त परिषद असे संबोधण्यात येईल.”

संविधान सहावी अनुसूची (सुधारणा) अधिनियम, २००३ (२००३ चा ४४) याच्या कलम २ द्वारे परिच्छेद दोन आसाम राज्याला लागू करताना त्यात पुढील सुधारणा करण्यात आलेली आहे व त्याद्वारे उप परिच्छेद (३) मधील परंतुकानंतर पुढील परंतुक समाविष्ट करण्यात आले आहे :

“परंतु आणखी असे की, बोडोलँड संघराज्य क्षेत्र जिल्ह्यासाठी घटित केलेल्या जिल्हा परिषदेला बोडोलँड संघराज्य परिषद असे संबोधण्यात येईल.”

^२ आसाम पुनरंचना (मेघालय) अधिनियम, १९६९ (१९६९ चा ५५) याच्या कलम ७४ व चौथी अनुसूची यांद्वारे उप परिच्छेद (१) ऐवजी दाखल केला (२ एप्रिल १९७० रोजी व तेहापासून).

(सहावी अनुसूची)

- (घ) अशा निवडणकांमध्ये अशा परिषदांचे सदस्य म्हणून निवडून येण्यासाठी लागणारी अर्हता ;
- (ङ) ^१[प्रादेशिक परिषदांच्या] सदस्यांचा पदावधी ;
- (च) अशा परिषदांच्या निवडणकांच्या किंवा नामनिर्देशनांच्या संबंधीची किंवा त्यांच्याशी निगडीत असलेली अन्य कोणतीही बाब ;
- (छ) जिल्हा व प्रादेशिक परिषदांमधील कार्यपद्धती व कामकाजाचे चालन ^२[(कोणतीही जागा रिक्त असली तरी कृती करण्याचे अधिकार धरून)] ;
- (ज) जिल्हा व प्रादेशिक परिषदांच्या अधिकाऱ्यांची व कर्मचाऱ्यांची नियुक्ती.

^३[(६क) जिल्हा परिषदेचे निवडून आलेले सदस्य परिषदेच्या सार्वत्रिक निवडणुकीनंतर परिषदेच्या पहिल्या सभेसाठी नियत केलेल्या दिनांकापासून पाच वर्षांच्या अवधीपर्यंत-तत्पूर्वी परिच्छेद १६ अन्वये जिल्हा परिषद विसर्जित झाली नाही तर-पद धारण करतील आणि नामनिर्देशित सदस्य, राज्यपालाची मर्जी असेपर्यंत पद धारण करील :

परंतु असे की, आणीबाणीची उद्घोषणा जारी असताना किंवा ज्यामुळे राज्यपालाच्या मते, निवडणुका घेणे अव्यवहार्य होईल अशी परिस्थिती अस्तित्वात असल्यास, उक्त पाच वर्षांचा कालावधी, राज्यपालाला एकावेळी एक वर्षाहून अधिक नाही इतक्या कालावधीपर्यंत आणि आणीबाणीची उद्घोषणा जारी असेल अशा कोणत्याही बाबतीत, उद्घोषणा जारी असण्याचे बंद झाल्यानंतर सहा महिन्यांहून अधिक नाही इतक्या कालावधीपर्यंत वाढवता येईल :

परंतु आणखी असे की, निमित्तवशात रिक्त झालेली जागा भरण्याकरता निवडून दिलेला सदस्य, ज्याच्या जागी तो आला असेल त्या सदस्याच्या उरलेल्या पदावधीपर्यंत पद धारण करील]

(७) जिल्हा किंवा प्रादेशिक परिषदेला, ती प्रथमतः घटित झाल्यानंतर, या परिच्छेदाच्या उप परिच्छेद (६) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या बाबींविषयी ^२ [राज्यपालाची मान्यता घेऊन] नियम करता येतील आणि-

(क) दुय्यम स्थानिक परिषदा किंवा मंडळे यांची रचना आणि त्यांची कार्यपद्धती व त्यांच्या कामकाजाचे चालन ; आणि

(ख) सर्वसाधारणतः जिल्हा किंवा, यथास्थिति, प्रदेश यांच्या प्रशासनासंबंधीचे कामकाज चालविण्याशी संबंधित असलेल्या सर्व बाबी, याचे विनियमन करणारे नियमही ^३ [तशीच मान्यता घेऊन] करता येतील :

परंतु असे की, या उप परिच्छेदाअन्वये जिल्हा किंवा प्रादेशिक परिषदेकडून नियम केले जाईपर्यंत, या परिच्छेदाच्या उप परिच्छेद (६) अन्वये राज्यपालाने केलेले नियम, अशा प्रत्येक परिषदेच्या निवडणुका आणि तिचे अधिकारी व कर्मचारीवर्ग आणि तिची कार्यपद्धती व तिच्यातील कामकाजाचे चालन, यांच्या संबंधात प्रभावी असतील.

३:

*

*

*

*

^१ आसाम पुनर्रचना (मेघालय) अधिनियम, १९६९ (१९६९ चा ५५) याच्या कलम ७४ व चौथी अनुसूची यांद्वारे “अशा परिषदांच्या” या मजकुराएवजी दाखल केला (२ एप्रिल १९७० रोजी व तेव्हापासून).

^२ वरील अधिनियमाच्या कलम ७४ व चौथी अनुसूची यांद्वारे समाविष्ट केला (२ एप्रिल १९७० रोजी व तेव्हापासून).

^३ वरील अधिनियमाच्या कलम ७४ व चौथी अनुसूची यांद्वारे दुसरे परंतुक गावळे (२ एप्रिल १९७० रोजी व तेव्हापासून).

(सहावी अनुसूची)

३. जिल्हा परिषदा व प्रादेशिक परिषदा यांचे कायदे करण्याचे अधिकार.— (१) एखाद्या स्वायत्त प्रदेशातील सर्व क्षेत्रांबाबत अशा प्रदेशाच्या प्रादेशिक परिषदेला आणि

^१ ‘संविधान सहावी अनुसूची (सुधारणा) अधिनियम, २००३ (२००३ चा ४४)’ याच्या कलम २ द्वारे, परिच्छेद ३ आसाम राज्यास लागू करताना, सुधारणा करण्यात आली आहे. अशा प्रकारे उप परिच्छेद (३) खालीलप्रमाणे दाखल केला:—

“(३) परिच्छेद ३ के च्या उप परिच्छेद (२) मध्ये किंवा परिच्छेद ३खे च्या उप परिच्छेद (२) मध्ये अन्यथा तरतूद केली असेल त्या व्यतिरिक्त, या परिच्छेदाअन्वये किंवा परिच्छेद ३के च्या उप-परिच्छेद (१) अन्वये किंवा परिच्छेद ३खे च्या उप परिच्छेद (१) अन्वये करण्यात आलेले सर्व कायदे, राज्यपालाकडे तात्काळ सादर करण्यात येतील आणि त्याच्याकडून संमत होईपर्यंत लागू होणार नाहीत”.

‘संविधान सहावी अनुसूची (सुधारणा) अधिनियम, १९९५ (१९९५ चा ४२)’ याचे कलम २ आसाम राज्यास लागू करताना परिच्छेद ३ नंतर पुढील परिच्छेद समाविष्ट करण्यात आला :—

‘इक. उत्तर कछार डोंगरी स्वायत्त परिषद आणि कार्बी अंगलांग स्वायत्त परिषद यांचे कायदे करण्याचे अतिरिक्त अधिकार:—

(१) परिच्छेद ३ च्या तरतुर्दीना बाध न येता, उत्तर कछार डोंगरी स्वायत्त परिषद आणि कार्बी अंगलांग स्वायत्त परिषद यांना त्यांच्या संबंधित जिल्ह्यांमध्ये, पुढील गोष्टीबाबत कायदे करण्याचे अधिकार असतील :—

(क) सातव्या अनुसूचीच्या सूची एक च्या नोंदी ७ आणि ५२ च्या तरतुर्दीना अधीन राहून उद्योग;

(ख) दलणवळण, म्हणजेच रस्ते, पूल, तरी आणि सातव्या अनुसूचीच्या सूची एक मध्ये विनिर्दिष्ट न केलेली दलणवळणाची इतर साधने, अशा जलमार्गांसंबंधी सातव्या अनुसूचीच्या सूची एक व सूची तीन च्या तरतुर्दीना अधीन राहून, नगरपालिका ट्राममार्ग, रज्जुमार्ग, अंतर्देशीय जलमार्ग आणि त्यावरील रहदारी; यांत्रिकदृस्त्या पुढे चालविल्या जाणाऱ्या वाहनाव्यतिरिक्त वाहने.

(ग) पशुधनाचे परिरक्षण, संरक्षण आणि सुधारणा आणि प्राण्यांचे रोगापासून प्रतिबंध, पशुवैद्यकीय प्रशिक्षण व व्यवसाय, गुरांचा कोंडवाडा;

(घ) प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण;

(ङ) कृषिविषयक शिक्षण व संशोधन, किटकांपासून संरक्षण आणि रोपाच्या रोपांपासून प्रतिबंध यासह कृषि;

(च) मत्स्यव्यवसाय;

(छ) पाणी म्हणजेच, सातव्या अनुसूचीच्या सूची एकच्या नोंद ५६च्या तरतुर्दीना अधीन राहून, पाणीपुरवठा, पाटबंधारे आणि कालवे, जलनिःसारण व बंधारे, पाणी साठवण आणि जल विद्युत;

(ज) सामाजिक सुरक्षा व सामाजिक विमा, सेवायोजन व बेकारी ;

(झ) गावे, भात शेती, बाजार, शहरे इत्यादीच्या संरक्षणाकरिता पूर नियंत्रण योजना (ज्या तांत्रिक स्वरूपाच्या नाहीत) ;

(ञ) सातव्या अनुसूचीच्या सूची एक च्या नोंद ६० च्या तरतुर्दीना अधीन राहून, नाट्यगृह व नाट्यप्रयोग, सिनेमा, क्रीडा, करमणूक व मनोरंजन ;

(ट) सार्वजनिक आरोग्य व स्वच्छता, रुग्णालये व दवाखाने ;

(ठ) लहान पाटबंधारे ;

(ड) अन्नधन्य, पशु चारा, कच्चा कापूस व कच्च्या ताग यांचा व्यापार व वाणिज्य आणि उत्पादन, पुरवठा व वितरण ;

(ढ) राज्याद्वारे नियंत्रित किंवा वित्तपुरवठा केली जाणारी ग्रंथालये, संग्रहालये आणि तशाच प्रकारच्या अन्य संस्था ; संसदेने तयार केलेल्या कायद्याद्वारे किंवा त्याच्या अधीन राष्ट्रीय महत्त्वाची घोषित केलेल्याहून भिन्न प्राचीन व ऐतिहासिक स्मारके व अभिलेख ; आणि

(ण) जमिनीचे अन्य संक्रामण.

(२) परिच्छेद ३ अन्वये किंवा या परिच्छेदान्वये उत्तर कछार डोंगरी स्वायत्त परिषद आणि कार्बी अंगलांग स्वायत्त परिषद यांच्याकडून करण्यात आलेले सर्व कायदे, सातव्या अनुसूचीच्या सूची तीन मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या बाबींशी जेथवर संबंधित असेल तेथवर, राज्यपालाकडे तात्काळ सादर करण्यात येतील जे राष्ट्रपतीच्या मान्यतेकरिता राखून ठेवण्यात येतील.

(३) जेव्हा एखादा कायदा राष्ट्रपतीच्या मान्यतेकरिता राखून ठेवण्यात आला असेल तेव्हा, राष्ट्रपती, एकत्र उक्त कायद्याला अनुमती देत आहे किंवा त्याने त्या कायद्याची संमती रोखून ठेवली आहे हे घोषित करील.

(सहावी अनुसूची)

परंतु असे की, राष्ट्रपती, राज्यपालाला उत्तर कछार डोंगरी स्वायत्त परिषद किंवा यथास्थिति, काबीं अंगलांग स्वायत्त परिषद यांना, उक्त परिषद कायद्याचा किंवा त्याच्या कोणत्याही विनिर्दिष्ट तरतुदीचा पुनर्विचार करील या विनंतीच्या संदेशासह, कायदा परत करण्याचे निदेश देईल आणि विशेषतः अशी कोणतीही सुधारणा मांडण्याच्या इष्टतेचा विचार करील अशी शिफारस आपल्या संदेशात करील आणि अशा प्रकारे कायदा परत केला असेल तेव्हा, उक्त परिषद, तदनुसार असा संदेश मिळाल्याच्या दिनांकापासून सहा महिन्यांच्या कालावधीत कायद्याचा विचार करील आणि उक्त परिषदेकडून सुधारणेसह किंवा सुधारणेव्यतिरिक्त कायदा पुढ्हा पारित करण्यात आला असेल तर, तो पुढ्हा राष्ट्रपतीकडे त्याच्या मान्यतेकरिता सादर करण्यात येईल.”.

संविधान सहावी अनुसूची (सुधारणा) अधिनियम, २००३ (२००३ चा ४४) याचे कलम २ आसाम राज्यास लागू करताना, परिच्छेद ३क नंतर पुढील परिच्छेद समाविष्ट करण्यात आला:

“इख. कायदे तयार करण्याचे बोडोलॅन्ड क्षेत्रीय परिषदेचे अतिरिक्त अधिकार.—(१) परिच्छेद ३ च्या तरतुदीना बाध न आणता, बोडोलॅन्ड क्षेत्रीय परिषदेला तिच्या क्षेत्रांतर्गत पुढील बाबतीत कायदे करण्याचा अधिकार असेल:—(एक) कृषिविषयक शिक्षण व संशोधन, किडीपासून संरक्षण व वनस्पतीरोगांस प्रतिबंध यांसह कृषि; (दोन) पशुसंवर्धन आणि पशुवैद्यकीय म्हणजेच पशुधनाचे जतन, संरक्षण व सुधारणा आणि पशुरोगांस प्रतिबंध, पशुवैद्यकीय प्रशिक्षण व व्यवसाय, गुंंचे कॉडवाडे; (तीन) सहकार; (चार) सांस्कृतिक कार्य; (पाच) शिक्षण म्हणजे, प्राथमिक शिक्षण, व्यावसायिक प्रशिक्षणासह उच्च माध्यमिक शिक्षण, प्रोठ शिक्षण, महाविद्यालयीन शिक्षण (सर्वसाधारण); (सहा) मत्स्यव्यवसाय; (सात) गाव, भातशेती, बाजारपेठा आणि नगरे (तांत्रिक स्वरूपाची नव्हेत) यांच्या संरक्षणाकरिता पूर नियंत्रण; (आठ) अन्न व नागरी पुरवठा; (नऊ) वने (राखीव वनांखेरीज); (दहा) हातमाग व वस्त्रोद्योग; (अकरा) आरोग्य व कुटुंब कल्याण; (बारा) सातव्या अनुसूचीच्या सूची एक मधील नोंद क्र. ८४ च्या तरतुदीस अधीन राहून, मर्याद्यक्युक्त दारू, अफू किंवा अन्य अंमली पदार्थ; (तेरा) जल सिंचन; (चौदा) कामगार व सेवायोजन; (पंधरा) जमीन व महसूल; (सोळा) ग्रंथालयीन सेवा (राज्य शासनाने वित्तपुरवठा केलेल्या व त्यांचे नियंत्रण असलेल्या); (सतरा) लॉटरी (सातव्या अनुसूचीच्या सूची एकच्या नोंद ४० च्या तरतुदीस अधीन राहून) नाट्यगृह, नाट्यग्रामेग आणि चित्रपटगृहे (सातव्या अनुसूचीच्या सूची एकच्या नोंद ६० च्या तरतुदीस अधीन राहून); (अठरा) बाजार व जत्रा; (एकोणीस) महानगरपालिका, सुधार प्रन्यास, जिल्हा मंडळे आणि इतर स्थानिक स्वराज्य संस्था; (वीस) राज्याचे नियंत्रण असलेली किंवा त्याने वित्तपुरवठा केलेली संग्रहालये व पुरातत्त्वीय संस्था, संसदेने केलेल्या कायद्याद्वारे किंवा त्याअन्वये राष्ट्रीय महत्वाची असल्याचे घोषित केलेल्यांखेरीज अन्य प्राचीन व ऐतिहासिक स्मारके आणि अभिलेख; (एकवीस) पंचायत व ग्रामविकास; (बावीस) नियोजन व विकास; (तेवीस) मुद्रण व लेखनसामग्री; (चोवीस) सार्वजनिक आरोग्य अभियांत्रिकी; (पंचवीस) सार्वजनिक बांधकाम विभाग; (सव्वीस) प्रसिद्धी व जनसंपर्क; (सत्तावीस) जन्म व मृत्यू नोंदणी; (अड्डावीस) मदत व पुनर्वसन; (एकोणतीस) रेशीम उत्पादन; (तीस) लघु उद्योग, कुटीर उद्योग आणि ग्रामोद्योग (सातव्या अनुसूचीच्या सूची एक च्या नोंद क्र. ७ आणि ५२ च्या तरतुदीस अधीन राहून); (एकतीस) समाजकल्याण; (बत्तीस) मृद संधारण; (तेहीस) क्रीडा व युवक कल्याण; (चौतीस) संख्याशास्त्र; (पस्तीस) पर्यटन; (छत्तीस) परिवहन (मार्ग, पूल, तरी आणि सातव्या अनुसूचीच्या सूची तीन आणि सूची एक मधील तरतुदीस अधीन राहून, त्यावरील रहदारी, यंत्रचलित वाहनांखेरीज इतर वाहने; (सदतीस) राज्य शासनाच्या नियंत्रणाखालील व त्याने वित्तपुरवठा केलेल्या जनजाती संशोधन संस्था; (अडीस) नगराविकास, नगर नियोजन व शहर नियोजन); (एकोणचाळीस) सातव्या अनुसूचीच्या सूची एक च्या, नोंद ५० मधील तरतुदीस अधीन राहून, वजने व मापे आणि; (चाळीस) मैदानी प्रदेशातील जनजाती आणि मागासवर्गीयांचे कल्याण:

परंतु असे की, अशा कायद्यांतील कोणत्याही गोष्टीमुळे,—

(क) या अधिनियमाच्या प्रारंभाच्या दिनांकास, कोणत्याही नागरिक जमीन संपादन करण्यास अन्यथा पात्र असेल तर, वारसा हक्काने, वाटणीद्वारे, व्यवस्थेद्वारे किंवा त्यात फेरबदल होणार नाहीत;

(ख) बोडोलॅन्ड प्रादेशिक क्षेत्र जिल्ह्यात, कोणताही नागरिक जमीन संपादन करण्यापासून अशा नागरिकांस परवानगी नाकारण्यात येणार नाही.

(२) परिच्छेद ३ अन्यये किंवा या परिच्छेदान्वये केलेले सर्व कायदे जेथवर ते सातव्या अनुसूचीच्या सूची तीनमध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या बाबींशी संबंधित असतील तेथवर, ते तात्काळ राज्यपालांकडे सादर करण्यात येतील, राज्यपाल ते कायदे राष्ट्रपतीच्या विचारार्थ राखून ठेवील.

(३) जेव्हा एखादा कायदा, राष्ट्रपतीच्या विचारार्थ राखून ठेवण्यात येईल तेव्हा, राष्ट्रपती, एकतर उक्त कायद्यास आपण अनुमती देत आहोत किंवा त्यास अनुपती देण्याचे रोखून ठेवीत आहोत असे घोषित करील:

परंतु असे की, राष्ट्रपतीस, उक्त परिषदेने त्या कायद्याचा किंवा त्यातील कोणत्याही विनिर्दिष्ट तरतुदीचा फेरविचार करावा आणि विशेषतः तो, आपल्या संदेशात ज्यांची शिफारस करील अशा कोणत्याही सुधारणा प्रस्तुत करण्याच्या इष्टतेचा विचार करावा, अशी विनंती करणाऱ्या संदेशासह तो कायदा, बोडोलॅन्ड प्रादेशिक परिषदेकडे परत पाठविण्यासाठी राज्यपालाला निदेश देता येतील, आणि तो कायदा, याप्रमाणे परत पाठविला जाईल तेव्हा, उक्त परिषद, असा संदेश मिळण्याच्या दिनांकापासून सहा महिन्यांच्या कालावधीत त्या कायद्यावर तदनुसार विचार करील आणि जर तो कायदा, उक्त परिषदेने सुधारणेसह किंवा सुधारणेव्यतिरिक्त पुढ्हा पारित केला तर, तो कायदा विचारार्थ पुढ्हा राष्ट्रपतीकडे सादर करण्यात येईल.”.

(सहावी अनुसूची)

स्वायत्त जिल्ह्याच्या जिल्हा परिषदेला जिल्ह्यातील सर्व क्षेत्रांच्या संबंधात जिल्ह्यातील प्रादेशिक परिषदेच्या प्राधिकाराखाली असतील ती खेरीज करून, पुढील गोष्टींबाबत कायदे करण्याचा अधिकार असेल,—

(क) राखीव वन म्हणून असलेल्याहून अन्य कोणत्याही जमिनीचे शेतीच्या किंवा चराईच्या प्रयोजनांसाठी अथवा निवासाच्या किंवा अन्य बिगरशेती प्रयोजनासाठी अथवा कोणत्याही खेड्यातील किंवा शहरातील रहिवाशांचे ज्यामुळे हितवर्धन होण्याचा संभव आहे अशा अन्य कोणत्याही प्रयोजनासाठी वाटप करणे, ताबा, भोगवटा देणे किंवा वापर करणे अथवा ती वेगळी राखून ठेवणे:

परंतु असे की, अशा कायद्यांमधील कोणत्याही गोष्टीमुळे, कोणत्याही जमिनी—मग ती भोगवट्यात असो अथवा नसो-सक्तीने संपादन करण्याचा प्राधिकार देणाऱ्या त्या त्या वेळी अंमलात असलेल्या कायद्यानुसार सार्वजनिक प्रयोजनांकरता असे संपादन करण्यास^३ [संबंधित राज्याच्या शासनाला] प्रतिबंध होणार नाही;

(ख) राखीव वन नसलेल्या कोणत्याही वनाची व्यवस्था पाहणे;

(ग) शेतीच्या प्रयोजनार्थ कोणत्याही कालव्याचा किंवा जलप्रवाहाचा वापर;

(घ) “झूम” किंवा अन्य स्थलांतरित शेतीचे प्रकार यांचे विनियमन;

(ङ) ग्राम किंवा नगर समित्या किंवा परिषदा यांची स्थापना आणि त्यांचे अधिकार;

(च) ग्राम किंवा नगर पोलीस आणि सार्वजनिक आरोग्य व स्वच्छता यांसह ग्राम किंवा नगर प्रशासन यासंबंधीची अन्य कोणतीही बाब;

(छ) प्रधान किंवा मुख्ये यांची नियुक्ती किंवा उत्तराधिकार;

(ज) मालमत्तेचा वारसा

^३ [(झ) विवाह व घटस्फोट;]

(ज) सामाजिक रूढी.

(२) या परिच्छेदात, राखीव वन याचा अर्थ, जे क्षेत्र आसाम वन विनियम, १८९१ या अन्वये किंवा प्रश्नास्पद क्षेत्रात त्या त्या वेळी अंमलात असलेल्या कोणत्याही कायद्याअन्वये राखीव वन असेल असे कोणतीही क्षेत्र, असा आहे.

(३) या परिच्छेदाअन्वये केलेले सर्व कायदे तात्काळ राज्यपालाला सादर करण्यात येतील आणि, तो त्यास अनुमती देईपर्यंत ते प्रभावी होणार नाहीत.

^३ [४. स्वायत्त जिल्हे व स्वायत्त प्रदेश यांतील न्यायदान.—(१) स्वायत्त प्रदेशातील क्षेत्रांबाबत अशा प्रदेशाच्या प्रादेशिक परिषदेला आणि स्वायत्त जिल्ह्यात कोणत्याही प्रादेशिक परिषदा असल्यास, त्यांच्या प्राधिकाराखाली असतील त्याव्यतिरिक्त अन्य अशा, त्या जिल्ह्यातील

^१ ईशान्य क्षेत्रे (पुनर्रचना) अधिनियम, १९७१ (१९७१ चा ८१) याच्या कलम ७१ (झ) आठवी अनुसूची याद्वारे विवक्षित शब्दांएवजी दाखल केला (२१ जानेवारी १९७२ रोजी व तेळ्हापासून).

^२ आसाम पुनर्रचना (मेघालय) अधिनियम, १९६९ (१९६९ चा ५५) याच्या कलम ७४ व चौथी अनुसूची याद्वारे खंड (एक) ऐवजी दाखल केला (२ एप्रिल १९७० रोजी व तेळ्हापासून).

^३ संविधान सहावी अनुसूची (सुधारणा) अधिनियम, २००३ (२००३ चा ४४) याच्या कलम २ द्वारे परिच्छेद ४ आसाम राज्याला लागू करताना त्यात पुढील सुधारणा करण्यात आलेली आहे व त्याद्वारे उप-परिच्छेद (५) नंतर पुढील उप-परिच्छेद समाविष्ट करण्यात आला आहे:—

“(६) या परिच्छेदातील कोणतीही गोष्ट, या अनुसूचीच्या परिच्छेद २ मधील उप-परिच्छेद (३) च्या परंतुकाअन्वये घटित केलेल्या बोडोलँड संघराज्य परिषदेला लागू असणार नाही.”.

(सहावी अनुसूची)

क्षेत्रांबाबत जिल्ह्याच्या जिल्हा परिषदेला या अनुसूचीच्या परिच्छेद ५च्या उप परिच्छेद (१) च्या तरतुदी ज्यांना लागू आहेत असे दावे व प्रकरणे व याव्यतिरिक्त अन्य असे, ज्यांच्यापैकी सर्वजन अशा क्षेत्रामधील अनुसूचित जनजातींचे आहेत त्या पक्षकारांमधील दावे व प्रकरणे यांच्या न्यायचौकशीसाठी राज्यातील कोणतेही न्यायालय वगळता ग्रामपरिषदा किंवा न्यायालये घटित करता येतील आणि अशा ग्रामपरिषदांचे सदस्य किंवा अशा न्यायालयांचे पीठासीन अधिकारी म्हणून सुयोग्य व्यक्तींची नियुक्ती करता येईल आणि या अनुसूचीच्या परिच्छेद ३ अन्वये केलेल्या कायद्याच्या प्रशासनासाठी आवश्यक असतील अशाही अधिकाऱ्यांची नियुक्ती करता येईल.

(२) या संविधानात काहीही असले तरी, स्वायत्त प्रदेशाची प्रादेशिक परिषद किंवा प्रादेशिक परिषदेने त्यासंबंधात घटित केलेले कोणतेही न्यायालय, अथवा जर स्वायत्त जिल्ह्यातील कोणत्याही क्षेत्राबाबत कोणतीही प्रादेशिक परिषद नसेल तर, अशा जिल्ह्याची जिल्हा परिषदेने त्यासंबंधात घटित केलेले कोणतेही न्यायालय, या परिच्छेदाच्या उप परिच्छेद (१) अन्वये घटित झालेल्या ग्रामपरिषदेकडून किंवा न्यायालयाकडून यथास्थिति, अशा प्रदेशात किंवा क्षेत्रात न्यायचौकशीयोग्य असलेले मात्र या अनुसूचीच्या परिच्छेद ५ च्या उप परिच्छेद (१) च्या तरतुदी ज्यांना लागू होतात त्याहून अन्य असे सर्व दावे व प्रकरणे यांच्याबाबत अपील न्यायालयाचे अधिकार वापरील आणि उच्च न्यायालय व सर्वोच्च न्यायालय यांच्याव्यतिरिक्त अन्य कोणत्याही न्यायालयाला अशा दाव्यांवर किंवा प्रकरणांवर अधिकारिता असणार नाही.

(३) या परिच्छेदाच्या उप परिच्छेद (२) च्या तरतुदी ज्यांना लागू आहेत अशा वाढावर व प्रकरणांवर राज्यपाल वेळोवेळी आदेशाद्वारे विनिर्दिष्ट करील अशी अधिकारिता ^{१*} * * * उच्च न्यायालयाला असेल व ते ती अधिकारिता वापरील.

(४) प्रादेशिक परिषदेला किंवा, यथास्थिति, जिल्हा परिषदेला राज्यपालाची पूर्वमान्यता घेऊन पुढील गोष्टींचे विनियमन करणारे नियम करता येतील:-

(क) ग्राम परिषदा व न्यायालये घटित करणे आणि त्यांनी या परिच्छेदाअन्वये वापरावयाचे अधिकार;

(ख) या परिच्छेदाच्या उप परिच्छेद (१) अन्वये दाव्यांची व प्रकरणांची न्यायचौकशी करताना ग्रामपरिषदांनी किंवा न्यायालयांनी अनुसरावयाची कार्यपद्धती;

(ग) या परिच्छेदाच्या उपपरिच्छेद (२) अन्वये अपिलांमध्ये व अन्य कार्यवारींमध्ये, प्रादेशिक किंवा जिल्हा परिषदेने अथवा अशा परिषदेने घटित केलेल्या कोणत्याही न्यायालयाने अनुसरावयाची कार्यपद्धती;

(घ) अशा परिषदांच्या आणि न्यायालयांच्या निर्णयांची व आदेशांची अंमलबाजवणी;

(ङ) या परिच्छेदाच्या उप परिच्छेद (१) व (२) च्या तरतुदी अंमलात आणण्यास सहाय्यभूत असलेल्या अन्य सर्व बाबी.

^२[(५) ^३ [संबंधित राज्य शासनाशी विचारविनिमय केल्यानंतर राष्ट्रपती अधिसूचनेद्वारे याबाबत नियत करील अशा दिनांकास व तेव्हापासून, हा परिच्छेद, अधिसूचनेत विनिर्दिष्ट करण्यात येईल अशा स्वायत्त जिल्ह्याच्या किंवा प्रदेशाच्या संबंधात अशा प्रकारे प्रभावी होईल की, जणू काही—

(एक) उप परिच्छेद (१) मधील, या अनुसूचीच्या परिच्छेद ५ च्या उप परिच्छेद (१) च्या तरतुदी ज्यांना लागू आहेत असे दावे व प्रकरणे “या व्यतिरिक्त अन्य असे ज्यांच्यापैकी सर्वजन अशा क्षेत्रामधील अनुसूचित जनजातींचे आहेत त्या पक्षकारांमधील” या मजकुराएवजी या अनुसूचीच्या परिच्छेद ५ च्या उप परिच्छेद (१) मध्ये निर्देशिलेल्या स्वरूपाचे नसतील असे जे दावे व प्रकरणे राज्यपाल यासंबंधात विनिर्दिष्ट करील त्याच्या ” हा मजकूर दाखल केला होता ;

(दोन) उप परिच्छेद (२) व (३) गाळते होते ;

^१ इंशान्य क्षेत्रे (पुनर्रचना) अधिनियम १९७१ (१९७१ चा ८१) कलम ७१(झ)व आठवी अनुसूची यांद्वारे “आसामच्या” हा मजकूर गाळला (२१ जानेवारी १९७२ रोजी व तेव्हापासून).

^२ आसाम पुनर्रचना (मेघालय) अधिनियम, १९६९ (१९६९ चा ५५) याच्या कलम ७४ व चौथी अनुसूची यांद्वारे समाविष्ट केला (२ एप्रिल १९७० रोजी व तेव्हापासून).

^३ इंशान्य क्षेत्रे (पुनर्रचना) अधिनियम, १९७१ (१९७१ चा ८१), कलम ७१ (झ) व आठवी अनुसूची यांद्वारे विवक्षित मजकुराएवजी दाखल केला. (२१ जानेवारी १९७२ रोजी व तेव्हापासून).

(सहावी अनुसूची)

(तीन) उप परिच्छेद (४) मध्ये—

(क) “प्रादेशिक परिषदेला किंवा, यथास्थिति, जिल्हा परिषदेला राज्यपालाची पूर्वमान्यता घेऊन पुढील गोष्टींचे विनियमन करणारे नियम करता येतील” या मजकुराएवजी “राज्यपालाला पुढील गोष्टींचे विनियमन करणारे नियम करता येतील” हा मजकूर दाखल केला होता; आणि

(ख) खंड (क) ऐवजी पुढील खंड दाखल केला होता, तो असा :—

“(क) ग्रामपरिषदा व न्यायालये घटित करणे आणि, त्यांनी या परिच्छेदान्वये वापरावयाचे अधिकार आणि ग्राम परिषदांच्या व न्यायालयांच्या निर्णयांवर ज्यांच्याकडे अपिले करता येतील ती न्यायालये;”

(ग) खंड (ग) ऐवजी पुढील खंड दाखल केला होता, तो असा :—

“(ग) उप परिच्छेद (५) अन्वये राष्ट्रपतीने नियत केलेल्या दिनांकाच्या लगतपूर्वी, प्रादेशिक किंवा जिल्हा परिषदेसमोर अथवा अशा परिषदेने घटित केलेल्या कोणत्याही न्यायालयासमोर प्रलंबित असलेली अपिले आणि अन्य कार्यवाही वर्ग करणे;”; आणि

(घ) खंड (ङ) मधील “उप परिच्छेद (१) व (२)” या मजकुराएवजी “उप परिच्छेद (१)” हा मजकूर दाखल केला होता.]

५. प्रादेशिक व जिल्हा परिषदा आणि विवक्षित न्यायालये व अधिकारी यांना विवक्षित दावे, प्रकरणे व अपराध यांच्या न्यायचौकशीसाठी दिवाणी प्रक्रिया संहिता, १९०८ आणि फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १८९८ यांन्वये अधिकारांचे प्रदान.—(१) कोणत्याही स्वायत्त जिल्ह्यात किंवा प्रदेशात अंमलात असलेला जो कायदा राज्यपालाने त्याबाबत विनिर्दिष्ट केलेला असेल अशा कोणत्याही कायद्यातून उद्भवणाऱ्या दाव्यांच्या किंवा खटल्यांच्या न्यायचौकशीकरता ‘अथवा’ भारतीय दंड संहितान्वये किंवा अशा जिल्ह्याला किंवा प्रदेशाला त्या त्या वेळी लागू असलेल्या अन्य कोणत्याही कायद्याअन्वये देहान्त, जन्मठेप किंवा किमान पाच वर्षाहून कमी नसेल इतक्या मुदतीचा कारावास या शिक्षांस पात्र असलेल्या अपराधांच्या न्यायचौकशीकरिता, राज्यपाल अशा जिल्ह्यावर किंवा प्रदेशावर प्राधिकार असलेल्या जिल्हा परिषदेला किंवा प्रादेशिक परिषदेला अथवा अशा जिल्हा परिषदेने घटित केलेल्या न्यायालयाला अथवा राज्यपालाने त्या संबंधात नियुक्त केलेल्या कोणत्याही अधिकारांच्या ‘दिवाणी प्रक्रिया संहिता, १९०८ किंवा, यथास्थिति,’ फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १८९८ अन्वये त्याला समुचित वाटतील असे अधिकार प्रदान करू शकेल आणि तदनंतर उक्त परिषद, न्यायालय किंवा अधिकारी, याप्रमाणे प्रदान केलेल्या अधिकाराचा वापर करून ते दावे व प्रकरणे किंवा अपराध यांची न्यायचौकशी करील.

(२) या परिच्छेदाच्या उप परिच्छेद (१) अन्वये जिल्हा परिषदेला, प्रादेशिक परिषदेला, न्यायालयाला किंवा अधिकारांच्या प्रदान करण्यात आलेल्यापैकी कोणतेही अधिकार राज्यपालाला काढून घेता येतील किंवा त्यात फेरबदल करता येतील.

(३) या परिच्छेदाच्या तरतुदी ज्यास लागू होतात, अशा स्वायत्त जिल्ह्यात किंवा कोणत्याही स्वायत्त प्रदेशात कोणतेही दावे, प्रकरणे किंवा अपराध यांची जी न्यायचौकशी होते तिला ‘दिवाणी प्रक्रिया संहिता, १९०८’ आणि ‘फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १८९८’ हे या परिच्छेदात स्पष्टपणे तशी तरतूद केली असेल त्याव्यतिरिक्त इतर बाबतीत एरव्ही लागू असणार नाहीत.

^४[(४) कोणत्याही स्वायत्त जिल्ह्याच्या किंवा स्वायत्त प्रदेशाच्या संबंधात परिच्छेद ४ च्या उप परिच्छेद (५) अन्वये राष्ट्रपतीने नियत केलेल्या दिनांकास व तेव्हापासून या परिच्छेदात अंतर्भूत असलेली कोणतीही गोष्ट, त्या जिल्ह्यांस किंवा प्रदेशास लागू होताना, या परिच्छेदाच्या उप परिच्छेद (१) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्यांपैकी कोणतेही अधिकार जिल्हा परिषदेला किंवा प्रादेशिक परिषदेला अथवा जिल्हा परिषदेने घटित केलेल्या न्यायालयांना प्रदान करण्यास राज्यपालाला तीमुळे प्राधिकार मिळतो असे मानले जाणार नाही.

^५[६. प्राथमिक शाळा, इत्यादी स्थापन करण्याचे जिल्हा परिषदेचे अधिकार.—(१) स्वायत्त जिल्ह्याच्या जिल्हा परिषदेला जिल्ह्यात प्राथमिक शाळा, दवाखाने, बाजार, ^६[गुरांचे कोंडवाडे], तरी, मत्स्यक्षेत्रे, सडका, मार्ग परिवहन सेवा आणि जलमार्ग स्थापन करता येतील, बांधता येतील किंवा त्यांचे व्यवस्थापन करता येईल आणि राज्यपालांची पूर्वमान्यता घेऊन, त्यांचे विनियमन व नियंत्रण यांकरता विनियम करता येतील आणि, विशेषत: जिल्ह्याच्या प्राथमिक शाळांमधून प्राथमिक शिक्षण कोणत्या भाषेतून व कोणत्या रीतीने दिले जावे हे विहित करता येईल.

^१ आता ‘फौजदारी प्रक्रिया संहिता १९७३’ (१९७४ चा २) पदा.

^२ आसाम पुनर्रचना (मंगळालय) अधिनियम, १९६९ (१९६९ चा ५५) याच्या कलम ७४ व चौथी अनुसूची याद्वारे समाविष्ट केला (२ एप्रिल, १९७० रोजी व तेव्हापासून).

^३ वरील अधिनियमाच्या कलम ७४ व चौथी अनुसूची याद्वारे मूळ मजकुराएवजी दाखल केला (२ एप्रिल १९७० रोजी व तेव्हापासून).

^४ निरसन व सुधारणा अधिनियम, १९७४ (१९७४ चा ५६) याच्या कलम ४ द्वारे “कोंडवाडे” याएवजी दाखल केला.

(सहावी अनुसूची)

(२) राज्यपालाला, कोणत्याही जिल्हा परिषदेच्या संमतीने, त्या परिषदेकडे किंवा तिच्या अधिकाऱ्यांकडे शेती, पशुपालन, सामूहिक प्रकल्प, सहकारी सोसायट्या, समाजकल्याण, ग्राम-नियोजन किंवा^१* * * राज्याच्या कार्यकारी अधिकाराच्या व्याप्तीत येत असेल अशी अन्य कोणतीही बाब, यांच्यासंबंधीची कार्य सशर्त किंवा बिनशर्त सोपवता येतील.]

७. जिल्हा व प्रादेशिक निधी.—(१) प्रत्येक स्वायत्त जिल्हासाठी एक जिल्हा निधी व प्रत्येक स्वायत्त प्रदेशासाठी एक प्रादेशिक निधी घटित करण्यात येईल व या संविधानाच्या तरतुदीनुसार, अशा जिल्ह्याचे किंवा, यथास्थिति, प्रदेशाचे प्रशासन करत असताना त्या ओघात त्या जिल्ह्याच्या जिल्हा परिषदेकडे व त्या प्रदेशाच्या प्रादेशिक परिषदेकडे आलेला सर्व पैसा त्या निधीत जमा केला जाईल.

^२[(२). जिल्हा निधीच्या किंवा, यथास्थिति, प्रादेशिक निधीच्या व्यवस्थापनासाठी आणि उक्त निधीत पैशांचा भरणा करणे, त्यातून पैसे काढणे, ते पैसे आभिरक्षेत ठेवणे आणि पूर्वोक्त बाबींशी संबंधित किंवा त्यांस सहाय्यभूत असलेली कोणतीही बाब, याबाबत अनुसरावयाच्या कार्यपद्धतीसंबंधी राज्यपालाला नियम करता येतील.

(३) जिल्हा परिषदेचे किंवा, यथास्थिति, प्रादेशिक परिषदेचे लेखे, भारताचा नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक, राष्ट्रपतीच्या मान्यतेने विहित करील, अशा नमुन्यात ठेवले जातील.

(४) नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक, त्याला योग्य वाटेल अशा रीतीने जिल्हा व प्रादेशिक परिषदांच्या लेखांची लेखापरीक्षा करवील आणि अशा लेखांसंबंधीचे नियंत्रक व महा लेखापरीक्षकाचे अहवाल राज्यपालाला सादर करण्यात येतील व तो ते परिषदेपुढे ठेववील.]

८. जमीन महसूल निर्धारित करून त्याची वसुली करण्याचे आणि कर बसवण्याचे अधिकार.—(१) स्वायत्त प्रदेशाच्या प्रादेशिक परिषदेला अशा प्रदेशातील सर्व जमिनीबाबत व स्वायत्त जिल्ह्याच्या जिल्हा परिषदेला, जिल्ह्यात कोणत्याही प्रादेशिक परिषदा असल्यास त्यांच्या प्राधिकाराखालील क्षेत्रामध्ये असतील त्याव्यतिरिक्त जिल्ह्यातील सर्व जमिनीबाबत^३ [सर्वसाधारणत : राज्यात जमीन-महसूलाच्या प्रयोजनासाठी जमिनीचे निर्धारण करताना राज्य शासनाने] त्या त्या वेळी अनुसरलेल्या तत्वानुसार महसूलाचे निर्धारण करून त्याची वसुली करण्याचा अधिकार असेल.

(२) स्वायत्त प्रदेशाच्या प्रादेशिक परिषदेला अशा प्रदेशातील सर्व क्षेत्रांबाबत आणि स्वायत्त जिल्ह्याच्या जिल्हा परिषदेला, जिल्ह्यात कोणत्याही प्रादेशिक परिषदा असल्यास त्यांच्या प्राधिकाराखालील क्षेत्रामध्ये असतील त्याव्यतिरिक्त जिल्ह्यातील सर्व क्षेत्रांबाबत, अशा क्षेत्रामधील जमिनीवर व इमारतीवर कर आणि तेथे राहणाऱ्या व्यक्तींवर पथकर आकारण्याचा व त्याची वसुली करण्याचा अधिकार असेल.

(३) स्वायत्त जिल्ह्याच्या जिल्हा परिषदेला अशा जिल्ह्यातील पुढील सर्व किंवा त्यापैकी कोणतेही कर आकारण्याचा व त्यांची वसुली करण्याचा अधिकार असेल,—

(क) व्यवसाय, व्यापार, आजीविका व नोकऱ्या यांवरील कर;

(ख) प्राणी, वाहने आणि नौका यांवरील कर;

(ग) बाजारात विक्रीसाठी मालाची जी आवक होते तिच्यावरील कर आणि तरीतून ने-आण केल्या जाणाऱ्या उतारूवरील आणि मालावरील पथकर; आणि

(घ) शाळा, दवाखाने किंवा रस्ते यांच्या देखभालीसाठी कर.

^१ ईशान्य क्षेत्रे (पुनर्चना) अधिनियम, १९७१ (१९७१ चा ८१) याच्या कलम ७१(झ)व आठवी अनुसूची यांद्वारे “आसाम किंवा यथास्थिति, मेघालय” हा मजकूर गाळला (२१ जानेवारी, १९७२ रोजी व तेव्हापासून).

^२ आसाम पुनर्चना (मेघालय) अधिनियम, १९६९ (१९६९ चा ५५) याच्या कलम ७४ व चौथी अनुसूची यांद्वारे उप-परिच्छेद (२) ऐवजी दाखल केला. (२ एप्रिल १९७० रोजी व तेव्हापासून).

^३ ईशान्य क्षेत्रे (पुनर्चना) अधिनियम, १९७१ (१९७१ चा ८१) याच्या कलम ७१ (झ) व आठवी अनुसूची यांद्वारे “आसामचे शासन” या मजकुराऐवजी दाखल केला (२१ जानेवारी, १९७२ रोजी व तेव्हापासून).

(सहावी अनुसूची)

(४) प्रादेशिक परिषदेला किंवा, यथास्थिति, जिल्हा परिषदेला या परिच्छेद (२) आणि (३) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्यांपैकी कोणताही कर आकारण्यासाठी व त्याची वसुली करण्यासाठी तरतूद करणारे विनियम करता येतील ^१ [आणि असा प्रत्येक विनियम तात्काळ राज्यपालाला सादर करण्यात येईल आणि तो त्यास अनुमती देईपर्यंत, तो प्रभावी होणार नाही.]

***९. खनिजांसाठी पूर्वेक्षण करण्याच्या किंवा ती काढण्याच्या प्रयोजनार्थ लायसने किंवा भाडेपट्टे.—**

(१) स्वायत्त जिल्ह्यातील कोणत्याही क्षेत्राबाबत खनिजांसाठी पूर्वेक्षण करण्याच्या किंवा ती काढण्याच्या प्रयोजनार्थ, ^२ [राज्य शासनाने] दिलेली लायसने किंवा भाडेपट्टे यापासून दरवर्षी उपर्जित होणाऱ्या स्वामित्वधनाचा, ^३ [राज्य शासन] व अशा जिल्ह्याची जिल्हा परिषद यांच्यामध्ये परस्पर सहमतीने ठरेल असा हिस्सा त्या जिल्हा परिषदेकडे सुपूर्द करण्यात येईल.

(२) जर अशा स्वामित्वधनापैकी जिल्हा परिषदेकडे सुपूर्द करावयाच्या हिश्याबाबत कोणताही विवाद उद्भवला तर, तो निर्णयासाठी राज्यपालाकडे निर्देशित केला जाईल आणि राज्यपालाने स्वविवेकानुसार निर्धारित केलेली रक्कम या परिच्छेदाच्या उप परिच्छेद (१) अन्वये जिल्हा परिषदेला द्यावयाची रक्कम म्हणून निश्चित करण्यात येईल आणि राज्यपालाचा निर्णय अंतिम असेल.

***१०. जनजातीतर व्यक्ती करत असलेल्या सावकारीवर आणि व्यापारावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी विनियम करण्याचा जिल्हा परिषदेचा अधिकार.—**(१) स्वायत्त जिल्ह्याच्या, जिल्हा परिषदेला जिल्ह्यात राहणाऱ्या अनुसूचित जनजातीतर व्यक्ती जिल्ह्यात जी सावकारी किंवा व्यापार करतात त्यांचे विनियमन आणि नियंत्रण करण्यासाठी विनियम करता येतील.

(२) विशेषतः आणि पूर्वगामी अधिकारांच्या सर्वसाधारणतेस बाध न येता, अशा विनियमांद्वारे,—

(क) सावकारीसंबंधात देण्यात आलेले लायसन धारण करणाऱ्या व्यक्ती व्यतिरिक्त अन्य कोणालाही सावकारीचा धंदा करता येणार नाही, असे विहित करता येईल ;

(ख) सावकार, व्याजाचा जो दर आकारू शकेल किंवा ज्या दराने वसुली करू शकेल तो कमाल दर विहित करता येईल ;

^१ आसाम पुनर्रचना (मेघालय) अधिनियम, १९६९ (१९६९ चा ५५) याच्या कलम ७४ व चौथी अनुसूची यांद्वारे समाविष्ट केला (२ एप्रिल १९७० रोजी व तेह्यापासून).

^२ संविधान सहावी अनुसूची (सुधारणा) अधिनियम, १९८८ (१९८८ चा ६७) याच्या कलम २ द्वारे परिच्छेद ९ त्रिपुरा व मिझोरम राज्यांना लागू करताना त्यात पुढील सुधारणा करण्यात आल्या आहेत व त्याद्वारे उप परिच्छेद (२) नंतर खालील उप परिच्छेद समाविष्ट करण्यात आला आहे, तो असा :—

“(३) राज्यपाल, आदेशाद्वारे, असा निवेश देऊ शकेल की, या परिच्छेदान्वये जिल्हा परिषदेला दिल्या जावयाच्या स्वामित्वधनाचा हिस्सा हा त्या परिषदेला उप परिच्छेद (१) च्या अधीन कोणत्याही सहमतीच्या किंवा यथास्थिति, उप परिच्छेद (२) च्या अधीन कोणत्याही निर्धारणाच्या तारखेपासून एक वर्षाच्या कालावधीच्या आत दिला जाईल.”.

^३ ईशान्य क्षेत्रे (पुनर्चना) अधिनियम, १९७१ (१९७१ चा ८१) याच्या कलम ७१ (झ) व आठवी अनुसूची यांद्वारे “आसाम शासन” या मजकुराएवजी हा मजकूर त्याच्या व्याकरणिक फेरफारांसंह दाखल केला (२१ जानेवारी १९७२ रोजी व तेह्यापासून).

^४ संविधान सहावी अनुसूची (सुधारणा) अधिनियम, १९८८ (१९८८ चा ६७) याच्या कलम २ द्वारे परिच्छेद १० त्रिपुरा व मिझोरम राज्यांना लागू असताना त्यात पुढील सुधारणा करण्यात आल्या आहेत व त्याद्वारे :—

(क) शीर्षकातील “जनजातीतर व्यक्ती करत असलेल्या” हा मजकूर गाळण्यात येईल.

(ख) उप-परिच्छेद (१) मधील “अनुसूचित जनजातीतर” हा मजकूर गाळण्यात येईल.

(ग) उप-परिच्छेद (२) मध्ये खंड (घ) ऐवजी पुढील खंड दाखल करण्यात येईल. तो असा आहे :—

“(घ) त्या जिल्ह्याची रहिवासी असलेली कोणतीही व्यक्ती घाऊक किंवा किरकोळ व्यापार जिल्हा परिषदेने त्यासंबंधात दिलेल्या लायसन्सअन्वये असेल त्याखेरोज चालवू शकणार नाही असे विहित करता येईल.”

संविधान सहावी अनुसूची (सुधारणा) अधिनियम, २००३ (२००३ चा ४४) याच्या कलम २ द्वारे परिच्छेद १० आसाम राज्याला लागू करताना, त्यात पुढील सुधारणा करण्यात आल्या आहेत व त्याद्वारे उप परिच्छेद (३) नंतर पुढील उप परिच्छेद समाविष्ट करण्यात येईल, तो असा :—

“(४) या अनुसूचीच्या परिच्छेद २ च्या उप परिच्छेद (३) मधील परंतुकान्वये, घटित केलेल्या बोडोलैंड क्षेत्रीय परिषदेला यातील कीहीही लागू असणार नाही.”.

(सहावी अनुसूची)

(ग) सावकारांनी लेखे ठेवणे व अशा लेख्यांची तपासणी त्यासंबंधात जिल्हा परिषदेने नियुक्त केलेल्या अधिकाऱ्यांनी करणे, याकरता तरतुद करता येईल ;

(घ) अनुसूचित जनजातीचा घटक नाही त्या जिल्ह्यात राहणारी कोणतोही व्यक्ती, कोणत्याही वस्तूच्या घाऊक किंवा किरकोळ व्यापारासंबंधात जिल्हा परिषदेने लायसन दिल्याखेरीज असा व्यापार करू शकणार नाही, असे विहित करता येईल :

परंतु असे की, या परिच्छेदान्वये कोणतोही विनियम, जिल्हा परिषदेच्या एकूण सदस्य-संख्येच्या किमान तीन-चतुर्थांश इतक्या बहुमताने ते पारित झाल्याशिवाय, करता येणार नाही :

परंतु आणखी असे की, असे विनियम करण्याच्या वेळेच्या पूर्वीपासून जो सावकार किंवा व्यापारी जिल्ह्यात धंदा करीत आला असेल त्याला लायसन देण्याचे नाकारणे, हे अशा कोणत्याही विनियमांनुसार विधिमान्य असणार नाही.

(३) या परिच्छेदान्वये केलेले सर्व विनियम तात्काळ राज्यपालाला सादर करण्यात येतील आणि, तो त्यांस अनुमती देईपर्यंत, ते प्रभावी होणार नाहीत.

११. या अनुसूचीअन्वये केलेले कायदे, नियम व विनियम प्रसिद्ध करणे.—जिल्हा परिषदेने किंवा प्रादेशिक परिषदेने या अनुसूचीअन्वये केलेले सर्व कायदे, नियम आणि विनियम तात्काळ राज्याच्या राजपत्रात प्रसिद्ध करण्यात येतील आणि ते असे प्रसिद्ध झाल्यावर कायद्याइतकेच प्रभावी ठरतील.

१२. [संसदेचे व आसाम राज्याच्या विधानमंडळाचे अधिनियम आसाम राज्यातील स्वायत्त जिल्हे व स्वायत्त प्रदेश यांना लागू करणे].—(१) या संविधानात काहीही असले तरी,—

(क) ज्यांच्याबाबत जिल्हा परिषदेला किंवा प्रादेशिक परिषदेला कायदे करता येतील अशा बाबी म्हणून या अनुसूचीच्या परिच्छेद ३ मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्यापैकी कोणत्याही बाबींसंबंधीचा ^३[आसाम राज्याच्या विधानमंडळाचा] कोणताही अधिनियम आणि न गाळलेल्या मद्याकंयुक्त दारूचे सेवन प्रतिषिद्ध करणारा किंवा त्यावर निर्बंध घालणारा ^३[आसाम राज्याच्या विधानमंडळाचा] कोणताही अधिनियम ^४[त्या राज्यातील] कोणत्याही स्वायत्त जिल्ह्यास किंवा स्वायत्त प्रदेशास प्रत्येक बाबतीत अशा जिल्ह्याच्या जिल्हा परिषदेने किंवा अशा प्रदेशावर अधिकारिता असणाऱ्या जिल्हा परिषदेने जाहीर अधिसूचनेद्वारे तसे निर्देशित केल्याशिवाय, लागू होणार नाही. आणि कोणत्याही अधिनियमाबाबत असा निर्देश देताना, जिल्हा परिषद असे निर्देशित करू शकेल की, अशा जिल्ह्याला किंवा प्रदेशाला किंवा त्याच्या कोणत्याही भागाला लागू होताना तो अधिनियम तिला योग्य वाटतील असे अपवाद किंवा फेरबदल यांना अधीन राहून प्रभावी होईल ;

(ख) राज्यपाल जाहीर अधिसूचनेद्वारे असे निर्देशित करू शकेल की, ज्याला या उप परिच्छेदाच्या खंड (क) च्या तरतुदी लागू होत नाहीत असा संसदेचा किंवा ^३[आसाम राज्याच्या विधानमंडळाचा] कोणताही अधिनियम, ^४[त्या राज्यातील] स्वायत्त जिल्ह्यास किंवा स्वायत्त प्रदेशास लागू असणार नाही अथवा अशा जिल्ह्याला किंवा प्रदेशाला किंवा त्याच्या एखाद्या भागाला तो अधिसूचनेत विनिर्दिष्ट करील असे अपवाद किंवा फेरबदल यांना अधीन राहून, लागू होईल.

(२) या परिच्छेदाच्या उप परिच्छेद (१) अन्वये दिला जाणारा कोणताही निर्देश भूतलक्षी प्रभावाने देता येईल.

^१ संविधान सहावी अनुसूची (सुधारणा) अधिनियम, २००३ (२००३ चा ४४) याच्या कलम २ द्वारे परिच्छेद १२ आसाम राज्याला लागू करताना, त्यात पुढील सुधारणा करण्यात आल्या आहेत व त्याद्वारे :—

“परिच्छेद १२ उप परिच्छेद (१) मधील खंड(क) मध्ये” या अनुसूचीच्या परिच्छेद ३ किंवा परिच्छेद ३ क मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्यापैकी “या मजकुराऐवजी” या अनुसूचीच्या परिच्छेद ३ किंवा परिच्छेद ३क किंवा परिच्छेद ३ख मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्यापैकी” हा मजकूर दाखल करण्यात येईल.

^२ ईशान्य क्षेत्रे (पुरंरचना) अधिनियम, १९७१ (१९७१ चा ८१) याच्या कलम ७१(झ) व आठवी अनुसूची यांद्वारे शीर्षकाऐवजी हा मजकूर दाखल केला (२१ जानेवारी, १९७२ रोजी व तेव्हापासून).

^३ वरील अधिनियमाच्या कलम ७१ (झ) व आठवी अनुसूची यांद्वारे ”राज्य विधानमंडळ” या मजकुराऐवजी दाखल केला (२१ जानेवारी १९७२ रोजी व तेव्हापासून).

^४ वरील अधिनियमांच्या कलम ७१ (झ) व आठवी अनुसूची यांद्वारे समाविष्ट केला (२१ जानेवारी १९७२ रोजी व तेव्हापासून).

(सहावी अनुसूची)

^१[१२क. संसदेचे व मेघालय राज्याच्या विधानमंडळाचे अधिनियम मेघालय राज्यातील स्वायत्त जिल्हांना व स्वायत्त प्रदेशांना लागू करणे.— या संविधानात काहीही असले तरी,—

(क) या अनुसूचीच्या परिच्छेद ३, उप-परिच्छेद (१), यामध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या कोणत्याही बाबीसंबंधी मेघालय राज्यातील जिल्हा किंवा प्रादेशिक परिषदेने केलेल्या कायद्याची कोणतीही तरतूद अथवा या अनुसूचीच्या परिच्छेद ८ किंवा परिच्छेद १० यांन्वये त्या राज्यातील जिल्हा परिषदेने किंवा प्रादेशिक परिषदेने केलेल्या कोणत्याही विनियमाची कोणतीही तरतूद ही, जर त्या बाबीसंबंधी मेघालय राज्याच्या विधानमंडळाने केलेल्या कायद्याच्या कोणत्याही तरतुदास प्रतिकूल असेल तर, जिल्हा परिषदेने किंवा यथास्थिति, प्रादेशिक परिषदेने केलेला कायदा किंवा विनियम—मग तो मेघालय राज्याच्या विधानमंडळाने केलेल्या कायद्याच्या आधी केलेला असो वा नंतर केलेला असो—प्रतिकूलतेच्या व्याप्तीपुरता शून्यवत होईल आणि मेघालय राज्याच्या विधानमंडळाने केलेला कायदा अधिक प्रभावी ठरेल ;

(ख) राष्ट्रपती अधिसूचनेद्वारे संसदेच्या कोणत्याही अधिनियमाबाबत असे निर्देशित करू शकेल की, तो अधिनियम मेघालय राज्यातील एखाद्या स्वायत्त जिल्हास किंवा स्वायत्त प्रदेशास लागू असणार नाही अथवा अशा जिल्हास किंवा प्रदेशास किंवा त्याच्या एखाद्या भागास तो स्वतः अधिसूचनेत विनिर्दिष्ट करील असे अपवाद किंवा फेरबदल यांना अधीन राहून, लागू होईल आणि असा कोणताही निर्देश भूतलक्षी प्रभावाने देता येईल.]

^२[१२कक. संसदेचे व त्रिपुरा राज्य विधानमंडळाचे अधिनियम त्रिपुरा राज्यातील स्वायत्त जिल्हे व स्वायत्त प्रदेश यांना लागू करणे.— या संविधानात काहीही असले तरी,—

(क) जिल्हा परिषदेला किंवा प्रादेशिक परिषदेला ज्यांच्याबाबत कायदे करता येतात अशा बाबी म्हणून या अनुसूचीच्या परिच्छेद ३ मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या बाबींपैकी कोणत्याही बाबींशी संबंधित असलेला त्रिपुरा राज्य विधानमंडळाचा कोणताही अधिनियम, आणि न गाळलेल्या मद्यार्कयुक्त दास्त्चे सेवन प्रतिषिद्ध करणारा किंवा त्यावर निर्बंध घालणारा, त्रिपुरा राज्य विधानमंडळाचा कोणताही अधिनियम, त्या राज्यातील कोणत्याही स्वायत्त जिल्हास किंवा स्वायत्त प्रदेशास, दोन्ही बाबतीत, त्या जिल्हाच्या जिल्हा परिषदेकडून किंवा अशा प्रदेशावर अधिकारिता असणाऱ्या जिल्हा परिषदेकडून जाहीर अधिसूचनेद्वारे तसे निर्देशित केले जाईपर्यंत, लागू होणार नाही आणि कोणत्याही अधिनियमाच्या बाबतीत असा निर्देश देताना, जिल्हा परिषद असे निर्देशित करू शकेल की, त्या जिल्हास किंवा अशा प्रदेशास किंवा त्याच्या कोणत्याही भागास लागू होताना तो अधिनियम, तिला योग्य वाटतील असे अपवाद किंवा फेरबदल यांना अधीन राहून, प्रभावी होईल;

(ख) राज्यापाल जाहीर अधिसूचनेद्वारे असे निर्देशित करू शकेल की, या उप परिच्छेदाच्या खंड (क) च्या तरतुदी ज्याला लागू होत नाहीत, असा त्रिपुरा राज्य विधानमंडळाचा कोणताही अधिनियम, त्या राज्यातील स्वायत्त जिल्हास किंवा स्वायत्त प्रदेशास लागू होणार नाही किंवा त्या जिल्हास किंवा अशा प्रदेशास किंवा त्याच्या कोणत्याही भागास तो अधिनियम, राज्यापाल अधिसूचनेत विनिर्दिष्ट करील असे अपवाद किंवा फेरबदल यांना अधीन राहून, लागू होईल.

(ग) राष्ट्रपती अधिसूचनेद्वारे संसदेच्या कोणत्याही अधिनियमाच्या संबंधात असे निर्देशित करू शकेल की, हा अधिनियम त्रिपुरा राज्यातील स्वायत्त जिल्हास किंवा स्वायत्त प्रदेशास लागू असणार नाही, अथवा अशा जिल्हास किंवा प्रदेशात किंवा त्याच्या कोणत्याही भागास तो अधिनियम, राष्ट्रपती अधिसूचनेत विनिर्दिष्ट करील असे अपवाद किंवा फेरबदल यांना अधीन राहून, लागू होईल आणि असा कोणताही निर्देश भूतलक्षी प्रभावाने देता येईल.

^१ ईशान्य क्षेत्रे (पुनर्रचना) अधिनियम, १९७१ याच्या कलम ७१ (झ) व आठवी अनुसूची यांद्वारे परिच्छेद १२ क ऐवजी हा परिच्छेद दाखल केला (२१ जानेवारी १९७२ रोजी व तेव्हापासून).

^२ संविधान सहावी अनुसूची (सुधारणा) अधिनियम, १९८८ (१९८८ चा ६७) याच्या कलम २ द्वारे परिच्छेद १२कक व १२ख ऐवजी हे परिच्छेद दाखल केले. संविधान (एकोणपत्रासावी सुधारणा) अधिनियम, १९८४ याच्या कलम ४ द्वारे परिच्छेद १२कक समाविष्ट केला होता (१ एप्रिल १९८५ रोजी व तेव्हापासून).

(सहावी अनुसूची)

१२ख. संसदेचे व मिझोरम राज्य विधानमंडळाचे अधिनियम मिझोरम राज्यातील स्वायत्त जिल्हे आणि स्वायत्त प्रदेश यांना लागू करणे.— या संविधानात काहीही असले तरी,—

(क) ज्यांच्याबाबत जिल्हा परिषदेला किंवा प्रादेशिक परिषदेला कायदे करता येतात अशा बाबी म्हणून या अनुसूचीच्या परिच्छेद ३ मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या बाबींपैकी कोणत्याही बाबींशी संबंधित असलेला मिझोरम राज्य विधानमंडळाचा कोणताही अधिनियम आणि न गाळलेल्या मद्यार्कयुक्त दारुचे सेवन प्रतिषिद्ध करणारा किंवा त्यावर निर्बंध घालणारा मिझोरम राज्य विधानमंडळाचा कोणताही अधिनियम, त्या राज्यातील कोणत्याही स्वायत्त जिल्हास किंवा स्वायत्त प्रदेशास दोन्ही बाबतीत, त्या जिल्हाच्या जिल्हा परिषदेकडून किंवा अशा प्रदेशावर अधिकारिता असणाऱ्या जिल्हा परिषदेकडून जाहीर अधिसूचनेद्वारे तसेच निर्देशित केले जाईपर्यंत, लागू होणार नाही आणि कोणत्याही अधिनियमाच्या बाबतीत असा निदेश देताना जिल्हा परिषद असे निर्देशित करू शकेल की, अशा जिल्हास किंवा प्रदेशास किंवा त्याच्या कोणत्याही भागास लागू होताना, तो अधिनियम तिला योग्य वाटतील असे अपवाद किंवा फेरबदल यांना अधीन राहून, प्रभावी होईल ;

(ख) राज्यपाल, जाहीर अधिसूचनेद्वारे असे निर्देशित करू शकेल की, या उप-परिच्छेदाच्या खंड (क) च्या तरतुदी ज्याला लागू होत नाहीत, असा मिझोरम राज्य विधानमंडळाचा कोणताही अधिनियम त्या-राज्यातील स्वायत्त जिल्हास किंवा स्वायत्त प्रदेशास लागू होणार नाही किंवा त्या जिल्हास किंवा अशा प्रदेशास किंवा त्याच्या कोणत्याही भागास तो अधिनियम, राज्यपाल अधिसूचनेत विनिर्दिष्ट करील असे अपवाद किंवा फेरबदल यांना अधीन राहून, लागू होईल.

(ग) राष्ट्रपती, अधिसूचनेद्वारे संसदेच्या कोणत्याही अधिनियमाबाबत असे निर्देशित करू शकेल, की तो अधिनियम मिझोरम राज्यातील एखाद्या स्वायत्त जिल्हास किंवा स्वायत्त प्रदेशास लागू असणार नाही, अथवा अशा जिल्हास किंवा प्रदेशास किंवा त्याच्या कोणत्याही भागास तो अधिनियम, राष्ट्रपती अधिसूचनेत विनिर्दिष्ट करील असे अपवाद किंवा फेरबदल यांना अधीन राहून, लागू होईल आणि असा कोणताही निदेश भूतलक्षी प्रभावासह देता येईल.]

१३. स्वायत्त जिल्हांसंबंधीची अंदाजित जमा व खर्च वार्षिक वित्तीय विवरणपत्रात वेगवेगळे दाखवणे.—^१* * * राज्याच्या एकत्रित निधीत जमा करावयाच्या किंवा त्यातून खर्च करावयाच्या असतील अशा रकमांचे स्वायत्त जिल्हांसंबंधीचे अंदाज, प्रथम जिल्हा परिषदेपुढे चर्चेसाठी ठेवण्यात येतील आणि अशा चर्चेनंतर, अनुच्छेद २०२ अन्वये राज्याच्या विधानमंडळासमोर ठेवावयाच्या राज्याच्या वार्षिक वित्तीय विवरणपत्रात त्या रकमा वेगवेगळ्या दाखवल्या जातील.

१४. स्वायत्त जिल्हांच्या आणि स्वायत्त प्रदेशांच्या प्रशासनाची चौकशी करण्यासाठी व त्याबाबत अहवाल देण्यासाठी आयोगाची नियुक्ती.—(१) राज्यपालाला कोणत्याही वेळी, राज्यातील स्वायत्त जिल्हांच्या व स्वायत्त प्रदेशांच्या प्रशासनासंबंधी, त्याने विनिर्दिष्ट केलेल्या, या अनुसूचीच्या परिच्छेद १ मधील उपपरिच्छेद (३) च्या (ग), (घ), (ङ) व (च) या खंडात विनिर्दिष्ट केलेल्या बाबीसह कोणत्याही बाबीची तपासणी करून तीबाबत अहवाल देण्यासाठी आयोगाची नियुक्ती करता येईल, अथवा सर्वसाधारणतः राज्यातील स्वायत्त जिल्हांचे व स्वायत्त प्रदेशाचे प्रशासन आणि विशेषतः,—

^१ इशान्य क्षेत्रे (पुनर्रचना) अधिनियम, १९७१ (१९७१ चा ८१) याच्या कलम ७१(ज्ञ) व आठवी अनुसूची यांद्वारे “आसाम” हा मजकूर गाळला (२१ जानेवारी १९७२ रोजी व तेक्कापासून).

^२ संविधान सहावी अनुसूची (सुधारणा) अधिनियम, १९९५ (१९९५ चा ४२) याच्या कलम २ द्वारे परिच्छेद १४, आसाम राज्याला लागू करताना खालीलप्रमाणे सुधारणा करण्यात आली आहे,—

परिच्छेद १४ मधील उप-परिच्छेद (२) मध्ये “त्यासोबत त्याबाबत राज्यपालाने केलेल्या शिफारशी” हा मजकूर गाळण्यात येईल.

(सहावी अनुसूची)

- (क) अशा जिल्ह्यांतील आणि प्रदेशांतील शैक्षणिक व वैद्यकीय सुविधांची आणि दळणवळण व्यवस्थेची तरतुद;
- (ख) अशा जिल्ह्यांबाबत आणि प्रदेशांबाबत कोणत्याही नवीन किंवा विशेष विधिविधानाची गरज; आणि
- (ग) जिल्हा आणि प्रादेशिक परिषदांनी केलेले कायदे, नियम व विनियम यांचे प्रशासन;

यांची चौकशी करून, त्यावर वेळोवेळी अहवाल देण्यासाठी, आयोगाची नियुक्ती करता येईल व अशा आयोगाने अनुसरावायाची कार्यपद्धती निश्चित करता येईल.

(२) अशा प्रत्येक आयोगाचा अहवाल व त्यासोबत त्याबाबत राज्यपालाने केलेल्या शिफारशी,^१ [राज्य शासनाने] त्यावर जी कारवाई करावी असे योजलेले असेल तिच्याविषयीच्या स्पष्टीकरणात्मक निवेदनासहित संबंधित मंत्र्याकडून राज्याच्या विधानमंडळापुढे ठेवण्यात येतील.

(३) आपल्या मंत्रांमध्ये राज्य शासनाच्या कामाची वाटणी करताना, राज्यपालाला राज्यातील स्वायत्त जिल्ह्यांच्या आणि स्वायत्त प्रदेशांच्या कल्याणकार्याचा प्रभार आपल्या मंत्र्यापैकी एकाकडे खास करून देता येईल.

१५. जिल्हा व प्रादेशिक परिषदांच्या कृतींचे व ठरावांचे शून्यीकरण किंवा निलंबन.—(१) जर जिल्हा किंवा प्रादेशिक परिषदेच्या एखाद्या कृतीमुळे किंवा ठरावामुळे भारताची सुरक्षितता धोक्यात येण्याचा संभव आहे.^२ [किंवा सार्वजनिक सुव्यवस्थेस बाध येण्याचा संभव आहे] अशी राज्यपालाची खात्री झाली तर, त्याला अशी कृती किंवा ठराव शून्यवत किंवा निलंबित करता येईल आणि अशी कृती करण्यास किंवा चालू राहण्यास किंवा असा ठराव अंमलात आणण्यास प्रतिबंध करण्यासाठी (परिषद निलंबित करणे आणि परिषदेच्या ठायी निहित असतील किंवा तिला वापरता येण्यासारखे असतील ते सर्व किंवा त्यांपैकी कोणतेही अधिकार स्वतःकडे घेणे यांसह) त्याला आवश्यक वाटतील अशा उपाययोजना करता येतील.

(२) या परिच्छेदाच्या उप-परिच्छेद (१) अन्वये राज्यपालाने काढलेला कोणताही आदेश, त्यामागील कारणांसह, शक्य तितक्या लवकर, राज्याच्या विधानमंडळापुढे ठेवण्यात येईल आणि तो आदेश राज्याच्या विधानमंडळाने रद्द न केल्यास, तो याप्रमाणे देण्यात आला त्या दिनांकापासून बारा महिन्यांच्या कालावधीसाठी तो अंमलात असण्याचे चालू राहील :

यांत्रु असे की, राज्याच्या विधानमंडळाकडून असा आदेश अंमलात असण्याचे चालू ठेवण्यास मान्यता देणारा ठराव पारित होईल तर व तेव्हा तेव्हा, तो आदेश, राज्यपालाने रद्द न केल्यास, या परिच्छेदान्वये एरव्ही ज्या दिनांकास तो अंमलात असण्याचे बंद झाले असते, त्या दिनांकापासून आणखी बारा महिन्यांच्या कालावधीसाठी तो अंमलात असण्याचे चालू राहील.

^१ ईशान्य क्षेत्रे (पुनर्रचना) अधिनियम, १९७१ (१९७१ चा ८१) याच्या कलम ७१ (झ) व आठवी अनुसूची यांद्वारे “आसाम शासनाने” या मजकुराऐवजी दाखल केला (२१ जानेवारी १९७२ रोजी व तेव्हापासून).

^२ संविधान सहावी अनुसूची (सुधारणा) अधिनियम, १९८८ (१९८८ चा ६७) याच्या कलम २ द्वारे परिच्छेद १५ त्रिपुरा आणि मिझोरम राज्यांना प्रयुक्त करताना त्यात पुढील सुधारणा करण्यात आल्या आहेत :—

(क) प्रारंभीच्या परिच्छेदामध्ये “राज्य विधानमंडळाने” या मजकुराऐवजी “त्याने” हा मजकूर दाखल करण्यात येईल.
(ख) परंतुक गाळण्यात येईल.

^३ आसाम पुनर्रचना (मेघालय) अधिनियम, १९६९ (१९६९ चा ५५) याच्या कलम ७४ व चौथी अनुसूची यांद्वारे समाविष्ट केला (२ एप्रिल १९७० रोजी व तेव्हापासून).

(सहावी अनुसूची)

^{१६.} जिल्हा किंवा प्रादेशिक परिषदेचे विसर्जन.—^१[(१)] या अनुसूचीच्या परिच्छेद १४ अन्वये नियुक्त केलेल्या आयोगाच्या शिफारशीवरून राज्यपाल, जाहीर अधिसूचनेद्वारे, जिल्हा किंवा प्रादेशिक परिषदेच्या विसर्जनाचा आदेश देऊ शकेल, आणि —

(क) परिषद पुनर्घटित करण्यासाठी तात्काळ नव्याने सार्वत्रिक निवडणूक घेतली जावी, असे निर्देशित करू शकेल, किंवा

(ख) राज्याच्या विधानमंडळाच्या पूर्वमान्यतेला अधीन राहून, बारा महिन्यांहून अधिक नाही इतक्या कालावधीकरता, अशा परिषदेच्या प्राधिकाराखालील क्षेत्राचे प्रशासन स्वतःकडे घेऊ शकेल किंवा अशा क्षेत्राचे प्रशासन, उक्त परिच्छेदान्वये नियुक्त केलेल्या आयोगाकडे किंवा त्याला योग्य वाटेल अशा अन्य कोणत्याही निकायाकडे सोपवू शकेल:

परंतु असे की, जेव्हा या परिच्छेदाच्या खंड (क) अन्वये आदेश काढण्यात आलेला असेल तेव्हा, नव्याने सार्वत्रिक निवडणूक होऊन परिषद पुनर्घटित होईपर्यंत, राज्यपालाला, प्रश्नास्पद क्षेत्राच्या प्रशासनाबाबत या परिच्छेदाच्या खंड (ख) मध्ये निर्देशिलेली कारवाई करता येईल :

परंतु आणखी असे की, जिल्हा किंवा यथास्थिति, प्रादेशिक परिषदेला राज्याच्या विधानमंडळासमोर आपले विचार मांडण्याची संधी दिल्याशिवाय, या परिच्छेदाच्या खंड (ख) अन्वये कोणतीही कारवाई करण्यात येणार नाही.

^२[(२) जर कोणत्याही वेळी, स्वायत्त जिल्ह्याचे किंवा प्रदेशाचे प्रशासन, या अनुसूचीच्या तरतुदीअनुसार चालवणे शक्य नाही अशी परिस्थिती उद्भवली असल्याची राज्यपालाची खात्री झाली तर, त्याला जाहीर अधिसूचनेद्वारे, सहा महिन्यांहून अधिक नाही इतक्या कालावधीकरता, जिल्हा परिषदेच्या किंवा यथास्थिति, प्रादेशिक परिषदेच्या ठायी निहित असलेले किंवा तिला वापरता येण्यासारखे असे सर्व किंवा त्यापैकी कोणतेही कार्याधिकार किंवा अधिकार स्वतःकडे घेता येतील आणि असे कार्याधिकार किंवा अधिकार तो यासंबंधात विनिर्दिष्ट करील अशा व्यक्तीला किंवा प्राधिकरणाला वापरता येण्यासारखे असतील, असे घोषित करता येईल :

परंतु असे की, प्रारंभिक आदेशाचे प्रवर्तन, राज्यपालाला पुढील आदेशाद्वारे किंवा आदेशाद्वारे प्रत्येक प्रसंगी सहा महिन्यांहून अधिक नाही इतक्या कालावधीने वाढवता येईल.

(३) या परिच्छेदाच्या उप-परिच्छेद (२) अन्वये काढलेला प्रत्येक आदेश, त्यामागील कारणांसह राज्याच्या विधानमंडळासमोर ठेवला जाईल आणि त्यास तो कालावधी संपण्यापूर्वी राज्याच्या विधानमंडळाने मान्यता दिली नसेल तर, आदेश निघाल्यानंतर राज्याच्या विधानमंडळाची जेव्हा प्रथम सभा भरेल त्या दिनांकापासून तीस दिवस संपताच तो आदेश, प्रवर्तनात असण्याचे बंद होईल.]

^१ संविधान सहावी अनुसूची (सुधारणा) अधिनियम, १९८८ (१९८८ चा ६७) याच्या कलम २ द्वारे परिच्छेद १६ त्रिपुरा आणि मिञ्जोरम राज्यांना लागू करताना त्यात पुढील सुधारणा करण्यात आल्या आहेत :—

(क) उप-परिच्छेद (१) खंड (ख) मधील “ राज्याच्या विधानमंडळाच्या पूर्वमान्यतेच्या अधीनतेने ” हा मजकूर व दुसरे परंतुक गाळण्यात येईल.

(ख) उप-परिच्छेद (३) ऐवजी खालील उप-परिच्छेद दाखल करण्यात येईल, तो असा :—

“(३) या परिच्छेदाच्या उप-परिच्छेद (१) किंवा उप-परिच्छेद (२) अन्वये केलेला प्रत्येक आदेश, त्याच्या कारणांसह राज्य विधानमंडळासमोर ठेवला जाईल” !.

^२ आसाम पुनर्रचना (मेघालय) अधिनियम, १९६९ (१९६९ चा ५५) याच्या कलम ७४ व चौथी अनुसूची यांद्वारे परिच्छेद १६ला उप-परिच्छेद (१) असा नव्याने क्रमांक दिला (२ एप्रिल १९७० रोजी व तेक्कापासून).

^३ वरील अधिनियमाच्या कलम ७४ व चौथी अनुसूची यांद्वारे समाविष्ट केला (२ एप्रिल १९७० रोजी व तेक्कापासून).

(सहावी अनुसूची)

^{१७.} स्वायत्त जिल्हांमध्ये मतदारसंघ बनवताना अशा जिल्हांतून क्षेत्रे वगळणे.—^२ [आसामाच्या किंवा मेघालयाच्या] ^३ [किंवा त्रिपुराच्या] ^४ [किंवा मिझोरमच्या] विधानसभेच्या] निवडणुकांच्या प्रयोजनार्थ, राज्यपालाला आदेशाद्वारे असे घोषित करता येईल की, ^५ [यथास्थिति, आसाम किंवा मेघालय] ^६ [किंवा त्रिपुरा] ^७ [किंवा मिझोरम] राज्यातील स्वायत्त जिल्हांमधील कोणतेही क्षेत्र, विधानसभेत राखून ठेवलेली किंवा ठेवलेल्या जागा भरण्यासाठी बनवलेल्या कोणत्याही मतदारसंघाचा भाग होणार नाही, पण आदेशात विनिर्दिष्ट करण्यात येईल त्याप्रमाणे विधानसभेतील अशी राखून न ठेवलेली किंवा ठेवलेल्या जागा भरण्यासाठी बनवलेल्या मतदारसंघाचा भाग होईल.

* * * *

^९ ^{१९.} संक्रमणकालीन तरतुदी.—(१) या संविधानाच्या प्रारंभानंतर शक्य तितक्या लवकर, या अनुसूचीअन्वये राज्यातील प्रत्येक स्वायत्त जिल्हाकरिता एक जिल्हा परिषद घटित करण्यासाठी राज्यपाल कार्यवाही करील आणि स्वायत्त जिल्हाकरता अशाप्रकारे जिल्हा परिषद घटित होईपर्यंत, अशा जिल्हाचा प्रशासनाधिकार राज्यपालाच्या ठायी निहित असेल आणि अशा जिल्हातील क्षेत्राच्या प्रशासनास या अनुसूचीच्या पूर्वगामी तरतुदीऐवजी पुढील तरतुदी लागू होतील, त्या अशा :-

(क) संसदेचा किंवा राज्याच्या विधानमंडळाचा कोणताही अधिनियम, राज्यपालाने जाहीर अधिसूचनेद्वारे तसा निदेश दिल्याशिवाय, अशा कोणत्याही क्षेत्रास लागू होणार नाही; आणि कोणत्याही अधिनियमाबाबत असा निदेश देताना, राज्यपाल, असे निदेशित करू शकेल की, त्या क्षेत्रास किंवा त्याच्या कोणत्याही विनिर्दिष्ट भागास लागू होताना, तो अधिनियम, त्यास योग्य वाटतील असे अपवाद किंवा फेरबदल यांना अधीन राहून, प्रभावी होईल.

(ख) अशा कोणत्याही क्षेत्राच्या शांततेसाठी आणि सुविहित शासनासाठी राज्यपालाला विनियम करता येतील आणि याप्रमाणे केलेल्या कोणत्याही विनिमयांद्वारे, अशा क्षेत्रात त्या त्या वेळी लागू असेल असा, संसदेचा किंवा राज्याच्या विधानमंडळाचा कोणताही अधिनियम किंवा असा कोणताही विद्यमान कायदा निरसित किंवा सुधारित करता येईल.

(२) या परिच्छेदाच्या उप-परिच्छेद (१) च्या खंड (क) अन्वये राज्यपालाकडून दिला जाणारा कोणताही निदेश भूतलक्षी प्रभावासह देता येईल.

(३) या परिच्छेदाच्या उप-परिच्छेद (१) च्या खंड (ख) अन्वये केलेले सर्व विनियम तात्काळ राष्ट्रपतीला सादर करण्यात येतील आणि तो त्यांस अनुमती देईपर्यंत, ते प्रभावी होणार नाहीत.

^१ संविधान सहावी अनुसूची (सुधारणा) अधिनियम, २००३ (२००३ चा ४४) कलम २ द्वारे परिच्छेद १७ आसाम राज्याला लागू करताना त्यात पुढील परंतुक समाविष्ट करण्यासाठी सुधारणा करण्यात आली ती अशी :-

“परंतु असे की, बोडोलॅन्ड प्रदेश क्षेत्र जिल्हाला या परिच्छेदातील कोणतीही गोष्ट लागू होणार नाही.”

^२ ईशान्य क्षेत्रे (पुनर्नचना) अधिनियम, १९७१ (१९७१ चा ८१) कलम ७१ (झ) व आठवी अनुसूची यांद्वारे ‘आसामची विधानसभा’ मजकुराऐवजी दाखल केला (२१ जानेवारी, १९७२ रोजी व तेव्हापासून).

^३ संविधान (एकोणपत्रासावी सुधारणा) अधिनियम, १९८४ याच्या कलम ४ द्वारे समाविष्ट केला (१ एप्रिल १९८५ रोजी व तेव्हापासून).

^४ मिझोरम राज्य अधिनियम, १९८६ (१९८६ चा ३४) याच्या कलम ३९ द्वारे समाविष्ट केला (२० फेब्रुवारी १९८७ रोजी व तेव्हापासून).

^५ ईशान्य क्षेत्रे (पुनर्नचना) अधिनियम, १९७१ (१९७१ चा ८१) कलम ७१ (झ) व आठवी अनुसूची यांद्वारे समाविष्ट केला (२१ जानेवारी, १९७२ रोजी व तेव्हापासून).

^६ वरील अधिनियमाच्या कलम ७१ (झ) व आठवी अनुसूची यांद्वारे परिच्छेद १८ गाळता (२१ जानेवारी १९७२ रोजी व तेव्हापासून).

^७ संविधान सहावी अनुसूची (सुधारणा) अधिनियम, २००३ (२००३ चा ४४) याच्या कलम २ द्वारे परिच्छेद १९ आसाम राज्याला लागू करताना, त्यामध्ये उप-परिच्छेद (३) नंतर, पुढील उप-परिच्छेद समाविष्ट करण्याकरिता सुधारणा करण्यात आली आहे, ती अशी आहे :—

(४) या अधिनियमाच्या प्रारंभानंतर शक्य तितक्या लवकर, आणि आसाममधील बोडोलॅन्ड प्रदेश क्षेत्र जिल्हासाठी राज्यपाल, समझोता ज्ञापनावर स्वाक्षरी करणाऱ्या व्यक्तींचा समावेश असलेल्या बोडो चळवळीतील नेत्यांमधून अंतरिम कार्यकारी परिषदेची स्थापना करील, आणि त्या क्षेत्रातील जनजातीतर समाजास पुरेसे प्रतिनिधित्व देईल :

‘परंतु असे की, अंतरिम परिषदेचा कालावधी सहा महिन्यांचा असेल’ ज्यात परिषदेची निवडणूक घेण्याचा प्रयत्न केला जाईल.

स्पष्टीकरण.— या उप-परिच्छेदाच्या प्रयोजनार्थ, “समझोता ज्ञापन” या संज्ञेचा अर्थ, दिनांक १० फेब्रुवारी २००३ रोजी भारत सरकार, आसाम शासन व बोडो लिबरेशन टायगर्स यांनी ज्या ज्ञापनावर स्वाक्षरी केली ते ज्ञापन, असा आहे.

(सहावी अनुसूची)

^१[२०. जनजाति क्षेत्रे.—(१) पुढील तक्त्यातील भाग एक, दोन, ^२[दोन क] व तीन यांमध्ये विनिर्दिष्ट केलेली क्षेत्रे ही अनुक्रमे आसाम राज्य, मेघालय राज्य ^३[त्रिपुरा राज्य] व मिश्नोरम ^३[राज्य] यांतील जनजाति क्षेत्रे असतील.

(२) ^४[पुढील तक्त्याचा भाग एक, भाग दोन किंवा भाग तीन यांमधील] कोणत्याही जिल्ह्यासंबंधीच्या कोणत्याही निर्देशांचा अन्वयार्थ ईशान्य क्षेत्रे (पुनर्रचना) अधिनियम, १९७१ कलम २ खंड (ख) अन्वये नियत केलेल्या दिनांकाच्या लगतपूर्वी विद्यमान असलेल्या, त्या नावाच्या स्वायत्त जिल्ह्यात समाविष्ट असलेल्या राज्यक्षेत्रासंबंधीचा निर्देश म्हणून लावला जाईल :

परंतु, असे की, या अनुसूचीच्या परिच्छेद ३ च्या उप-परिच्छेद (१), चे खंड (ळ) व (च), परिच्छेद ४, परिच्छेद ५, परिच्छेद ६, परिच्छेद ८ चे उप-परिच्छेद (२), उप-परिच्छेद (३) चे खंड (क), (ख) व (घ) उप-परिच्छेद (४) आणि परिच्छेद १० चा उप-परिच्छेद (२) खंड (घ) यांच्या प्रयोजनासाठी, शिलांग नगरपालिकेत समाविष्ट असलेल्या क्षेत्राचा कोणताही भाग “[खाशी डोंगरी जिल्ह्यात] असल्याचे मानले जाणार नाही.]

^५[(३) पुढील तक्त्याचा भाग दोन क यामधील “त्रिपुरा जनजाति-क्षेत्रे जिल्हा” यासंबंधीच्या निर्देशाचा अन्वयार्थ, त्रिपुरा जनजाति-क्षेत्रे स्वायत्त जिल्हा परिषद अधिनियम, १९७९ याच्या पहिल्या अनुसूचीत विनिर्दिष्ट केलेल्या जनजाति क्षेत्रामध्ये समाविष्ट असलेल्या राज्यक्षेत्रासंबंधीचा निर्देश म्हणून लावला जाईल.]

तक्ता

भाग एक

१. उत्तर कछार डोंगरी जिल्हा.
२. ^६[काबी अंगलांग जिल्हा]
- ^७[३. बोडोलँड प्रादेशिक क्षेत्रे जिल्हा]

भाग दोन

- ^८[१. खाशी डोंगरी जिल्हा.
२. जैतिया डोंगरी जिल्हा.]
३. गारो डोंगरी जिल्हा.

^१ ईशान्य क्षेत्रे (पुनर्रचना) अधिनियम, १९७१ (१९७१ चा ८१) याच्या कलम ७१(झ) व आठवी अनुसूची यांद्वारे “परिच्छेद २० व २०क” या मजकुराएवजी दाखल केले (२१ जानेवारी १९७२ रोजी व तेक्कापासून).

^२ संविधान (एकोणपन्नासावी सुधारणा) अधिनियम, १९८४ याच्या कलम ४ द्वारे समाविष्ट केला (१ एप्रिल १९८५ रोजी व तेक्कापासून).

^३ मिश्नोरम राज्य अधिनियम, १९८६ (१९८६ चा ३४) याच्या कलम ३९ याद्वारे “संघ राज्यक्षेत्र” या मजकुराएवजी दाखल केला (२० फेब्रुवारी १९८७ रोजी व तेक्कापासून).

^४ संविधान (एकोणपन्नासावी सुधारणा) अधिनियम, १९८४ याच्या कलम ४ द्वारे “खालील तक्त्यातील कोणताही संदर्भ” या मजकुराएवजी दाखल केला (१ एप्रिल १९८५ रोजी व तेक्कापासून).

^५ मेघालय शासन, अधिसूचना क्र. डीसीए-३१/७२/११, दिनांक १४ जून १९७३, मेघालय राजपत्र, भाग पाच अ दिनांक २३ जून १९७३ पृ. २००, याद्वारे मूळ मजकुराएवजी दाखल केले.

^६ आसाम शासन अधिसूचना क्र. टीएडी/आर/११५/७४/४७, दिनांक १४ ऑक्टोबर १९७६, याद्वारे “मिकिर हिल जिल्हा” या मजकुराएवजी दाखल केला.

^७ संविधान सहावी अनुसूची (सुधारणा) अधिनियम, २००३ (२००३ चा ४४) याच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केला.

(सहावी अनुसूची)

^१[भाग दोन-क

त्रिपुरा जनजाति-क्षेत्र जिल्हा]

भाग तीन

* * * * *

^३[१. चकमा जिल्हा

^४[२. मारा जिल्हा

३. लाई जिल्हा]]]

^५[२०क. मिझो जिल्हा परिषदेचे विसर्जन.—(१) या अनुसूचीमध्ये काहीही असले तरी, विहित दिनांकाच्या लगतपूर्वी अस्तित्वात असलेली मिझो जिल्ह्याची जिल्हा परिषद (यात यापुढे “मिझो जिल्हा परिषद” म्हणून निर्देशिलेली) विसर्जित होईल व अस्तित्वात असण्याचे बंद होईल.

(२) मिझोरम या संघ राज्यक्षेत्राचा प्रशासक एका किंवा अधिक आदेशाद्वारे पुढील सर्व किंवा त्यांपैकी कोणत्याही बाबींसाठी तरतूद करू शकेल, त्या अशा :—

(क) मिझो जिल्हा परिषदेची मत्ता, हक्क व दायित्वे (तिने केलेल्या कोणत्याही संविदेखालील हक्क व दायित्वे यांसह) संघराज्याकडे किंवा अन्य कोणत्याही प्राधिकरणाकडे संपूर्णतः किंवा अंशतः हस्तांतरित करणे ;

(ख) मिझो परिषद ज्यामध्ये पक्षकार असेल अशा कोणत्याही वैध कार्यवाहीमध्ये एक पक्षकार म्हणून मिझो जिल्हा परिषदेच्या जागी संघराज्य किंवा कोणतेही प्राधिकरण आणे, अथवा संघराज्य किंवा अन्य कोणतेही प्राधिकरण समाविष्ट करणे ;

(ग) मिझो जिल्हा परिषदेच्या कोणत्याही कर्मचाऱ्यांचे संघराज्याकडे किंवा अन्य कोणत्याही प्राधिकरणाकडे बदली करणे अथवा संघराज्याने किंवा त्या प्राधिकरणाने त्या कर्मचाऱ्यांना पुन्हा सेवेत घेणे, अशा बदलीनंतर किंवा पुनःसेवायोजनानंतर अशा कर्मचाऱ्यांना लागू असतील अशा सेवेच्या अटी व शर्ती ;

(घ) मिझो जिल्हा परिषदेने केलेले आणि तिच्या विसर्जनाच्या लगतपूर्वी अंमलात असलेले कोणतेही कायदे, सक्षम विधानमंडळाकडून किंवा अन्य सक्षम प्राधिकरणाकडून बदलण्यात, निरसित करण्यात किंवा सुधारित करण्यात येईपर्यंत, प्रशासक याबाबतीत करील अशा अनुकूलनांसह आणि फेरबदलांसह,—मग अशी अनुकूलने किंवा फेरबदल निरसन म्हणून केलेली असोत किंवा सुधारणा म्हणून केलेली असोत—असे कायदे चालू ठेवणे ;

(ङ) प्रशासकास आवश्यक वाटतील अशा आनुषंगिक, परिणामस्वरूप व पूरक बाबी.

स्पष्टीकरण.—या परिच्छेदामध्ये आणि या अनुसूचीच्या परिच्छेद २०ख मध्ये “विहित दिनांक” या शब्दप्रयोगाचा अर्थ, संघ राज्यक्षेत्रांचे शासन (सुधारणा) अधिनियम, १९६३ याच्या तरतुदीन्यवये व त्यांनुसार मिझोरम या संघ राज्यक्षेत्राची विधानसभा ज्या दिनांकास रीतसर घटित करण्यात आली तो दिनांक, असा आहे.

^१ संविधान (एकोणपन्नासावी सुधारणा) अधिनियम, १९८४ याच्या कलम ४ द्वारे समाविष्ट केला (१ एप्रिल १९८५ रोजी व तेक्कापासून).

^२ संघ राज्यक्षेत्रांचे शासन (सुधारणा) अधिनियम, १९७१ (१९७१ चा ८३) याच्या कलम १३ द्वारे “मिझो जिल्हा” हा मजकूर गाठला (२९ एप्रिल १९७२ रोजी व तेक्कापासून).

^३ मिझोरम राजपत्र, १९७२, दिनांक ५ मे १९७२ खंड (एक) भाग दोन, इंग्रजी पृष्ठ १७ यामध्ये प्रसिद्ध झालेला “मिझोरम जिल्हा परिषदा (संकीर्ण तरतुदी) आदेश, १९७२” याद्वारे समाविष्ट केला. (२९ एप्रिल १९७२ रोजी व तेक्कापासून).

^४ संविधान सहावी अनुसूची (सुधारणा) अधिनियम, १९८८ (१९८८ चा ६७) याच्या कलम २ द्वारे अनुक्रमांक २ व ३ आणि त्यासंबंधीच्या नोंदीऐवजी दाखल करण्यात आल्या.

^५ संघ राज्यक्षेत्रांचे शासन (सुधारणा) अधिनियम, १९७१ (१९७१ चा ८३) याच्या कलम १३ द्वारे परिच्छेद २०क ऐवजी दाखल केला. (२९ एप्रिल १९७२ रोजी व तेक्कापासून).

(सहावी अनुसूची)

‘२०ख. मिळोरम या संघ राज्यक्षेत्रातील स्वायत्त प्रदेश हे स्वायत्त जिल्हे असणे व त्याच्या अनुषंगाने करावयाच्या अशा संक्रमणकालीन तरतुदी.—(१) या अनुसूचीमध्ये काहीही असले तरी,—

(क) विहित दिनांकाच्या लगतपूर्वी मिळोरम या संघ राज्यक्षेत्रामध्ये अस्तित्वात असलेला प्रत्येक स्वायत्त प्रदेश त्या दिनांकास तेक्हापासून त्या संघ राज्यक्षेत्रातील एक स्वायत्त जिल्हा (यापुढे समनुरूप नवीन जिल्हा म्हणून निर्देशिलेला) होईल व त्याचा प्रशासक, एका किंवा अधिक आदेशाद्वारे, या खंडाच्या तरतुदी अंमलात आणण्यासाठी आवश्यक असतील अशा परिणामस्वरूप सुधारणा, या अनुसूचीच्या परिच्छेद २० मध्ये (तसेच त्या परिच्छेदाला जोडलेल्या तक्त्यातील भाग तीनमध्ये करण्यात याव्यात,) असा निदेश देऊ शकेल आणि त्यानंतर उक्त परिच्छेद व उक्त भाग तीन हा तदनुसार सुधारित करण्यात आला असल्याचे मानण्यात येईल ;

(ख) विहित दिनांकाच्या लगतपूर्वी अस्तित्वात असलेली, मिळोरम या संघ राज्यक्षेत्रातील स्वायत्त प्रदेशाची प्रत्येक प्रादेशिक परिषद ही (यापुढे विद्यमान प्रादेशिक परिषद म्हणून निर्देशिलेली) त्या दिनांकास व तेक्हापासून अणि समनुरूप नवीन जिल्हासाठी जिल्हा परिषद रीतसर घटित करण्यात येईपर्यंत, त्या जिल्हाची जिल्हा परिषद (यापुढे ‘समनुरूप नवीन जिल्हा परिषद’ म्हणून निर्देशिलेली) असल्याचे मानण्यात येईल.

(२) विद्यमान प्रादेशिक परिषदेचा प्रत्येक सदस्य हा,—मग तो निवडून आलेला असो किंवा नामनिर्देशित केलेला असो—समनुरूप नवीन जिल्हा परिषदेवर निवडून आलेला असल्याचे किंवा यथास्थिति, नामनिर्देशित केलेला असल्याचे मानण्यात येईल आणि तो या अनुसूचीअन्वये समनुरूप नवीन जिल्हासाठी जिल्हा परिषद रीतसर घटित करण्यात येईपर्यंत पद धारण करील.

(३) समनुरूप नवीन जिल्हा परिषदेकडून या अनुसूचीच्या परिच्छेद २ चा उप-परिच्छेद (७) व परिच्छेद ४ चा उप-परिच्छेद (४) यांअन्वये नियम करण्यात येईपर्यंत, विद्यमान प्रादेशिक परिषदेने उक्त तरतुदीअन्वये केलेले विहित दिनांकाच्या लगतपूर्वी अंमलात असलेले नियम, मिळोरम संघ राज्यक्षेत्राचा प्रशासक त्यांमध्ये करील असे अनुकूलन व फेरबदल यांना अधीन राहून, समनुरूप नवीन जिल्हा परिषदेच्या संबंधात प्रभावी होतील.

^१ संविधान सहावी अनुसूची (सुधारणा) अधिनियम, १९९५ (१९९५ चा ४२) याच्या कलम २ द्वारे आसाम राज्याला लागू करताना परिच्छेद २०ख नंतर पुढील परिच्छेद समाविष्ट करण्यात आला :—

“२० खक. राज्यपालाकडून आपली कर्तव्ये पार पाडताना विवेकाधीन अधिकाराचा वापर.—या अनुसूचीच्या परिच्छेद १ याच्या उप-परिच्छेद (२) व (३), उप-परिच्छेद (१) व (६), पहिले पंरंतुक वगळून उप परिच्छेद (६क) आणि परिच्छेद २ चा उप-परिच्छेद (७), परिच्छेद ३ चा उप-परिच्छेद (३), परिच्छेद ४ चा उप-परिच्छेद (४), परिच्छेद ५, परिच्छेद ६ चा उप-परिच्छेद (१), परिच्छेद ७ चा उप-परिच्छेद (२), परिच्छेद ८ चा उप-परिच्छेद (४), परिच्छेद ९ चा उप-परिच्छेद (३), परिच्छेद १० चा उप-परिच्छेद (३), परिच्छेद १४ चा उप-परिच्छेद (१), परिच्छेद १५ चा उप-परिच्छेद (१) आणि परिच्छेद १६ चे उप-परिच्छेद (१) व (२) यांखालील आपली कर्तव्ये पार पाडताना राज्यपाल मंत्रिपरिषदेचा आणि उत्तर कछार स्वायत्त परिषद किंवा यथास्थिति, काबीं अंगलांग स्वायत्त परिषद यांच्याशी विचारविनिमय केल्यानंतर, स्वविवेकानुसार योग्य वाटेल अशी कार्यवाही करील.”

त्रिपुरा व मिळोरम राज्यांना लागू असताना, संविधान सहावी अनुसूची (सुधारणा) अधिनियम, १९८८ (१९८८ चा ६७) याच्या कलम २ द्वारे परिच्छेद २०ख नंतर पुढील परिच्छेद समाविष्ट करण्यात आला :—

“२० खख. राज्यपालाकडून आपली कर्तव्य पार पाडताना विवेकाधीन अधिकाराचा वापर.—या अनुसूचीच्या परिच्छेद १ चे उप-परिच्छेद (२) व (३), परिच्छेद २ चे उप-परिच्छेद (१) व (७); परिच्छेद ३ चा उप-परिच्छेद (३), परिच्छेद ४ चा उप-परिच्छेद (४), परिच्छेद ५, परिच्छेद ६ चा उप-परिच्छेद (१), परिच्छेद ७ चा उप-परिच्छेद (२), परिच्छेद ९ चा उप-परिच्छेद (३), परिच्छेद १४ चा उप-परिच्छेद (१), परिच्छेद १५ चा उप-परिच्छेद (१) आणि परिच्छेद १६ चे उप-परिच्छेद (१) यांखालील आपली कर्तव्ये पार पाडताना राज्यपाल मंत्रिपरिषदेचा आणि त्याला आवश्यक वाटल्यास संबंधित जिल्हा परिषदेचा किंवा प्रादेशिक परिषदेचा विचार घेतल्यानंतर, स्वविवेकानुसार योग्य वाटेल अशी कार्यवाही करील.”.

(सहावी अनुसूची)

(४) मिझोरम या संघ राज्यक्षेत्राचा प्रशासक, एका किंवा अधिक आदेशांद्वारे पुढील सर्व किंवा त्यांपैकी कोणत्याही बाबोंसाठी तरतुदी करू शकेल :—

(क) विद्यमान प्रादेशिक परिषदेची मत्ता, हक्क आणि दायित्वे (तिने केलेल्या कोणत्याही संविदेखालील हक्क व दायित्वे यांसह) समनुरूप नवीन जिल्हा परिषदेकडे संपूर्णतः किंवा अंशतः हस्तांतरित करणे ;

(ख) विद्यमान प्रादेशिक परिषद ज्यामध्ये पक्षकार असेल अशा वैध कार्यवाहीमध्ये एक पक्षकार म्हणून विद्यमान प्रादेशिक परिषदेच्या जागी समनुरूप नवीन जिल्हा परिषद आणणे ;

(ग) विद्यमान प्रादेशिक परिषदेच्या कोणत्याही कर्मचाऱ्यांची समनुरूप नवीन जिल्हा परिषदेकडे बदली करणे किंवा तिने त्या कर्मचाऱ्यांना नव्याने पुन्हा सेवेत घेणे, अशा बदलीनंतर किंवा पुनःसेवायोजनानंतर अशा कर्मचाऱ्यांना लागू असतील अशा सेवेच्या अटी व शर्ती ;

(घ) विद्यमान प्रादेशिक परिषदेने केलेले व विहित दिनांकाच्या लगतपूर्वी अंमलात असलेले कोणतेही कायदे, सक्षम विधानमंडळाकडून किंवा अन्य सक्षम प्राधिकरणाकडून बदलण्यात, निरसित करण्यात किंवा सुधारित करण्यात येईपर्यंत, प्रशासक याबाबतीत करील असे अनुकूलन आणि फेरबदल यांना अधीन राहून,—मग अशी अनुकूलने किंवा फेरबदल निरसन म्हणून केलेली असोत किंवा सुधारणा म्हणून केलेली असोत—असे कायदे चालू ठेवणे ;

(ङ) प्रशासकास आवश्यक वाटतील अशा आनुषंगिक, परिणामस्वरूप व पूरक बाबी.

२०ग. अर्थ लावणे.—यासंबंधात केलेल्या कोणत्याही तरतुदीना अधीन राहून, या अनुसूचीच्या तरतुदी मिझोरम या संघ राज्यक्षेत्रास लागू होताना, अशा प्रकारे प्रभावी होतील की जणू काही,—

(१) राज्यपाल व राज्याचे शासन यांसंबंधीचे निर्देश म्हणजे अनुच्छेद २३९ अन्वये नियुक्त केलेल्या, संघ राज्यक्षेत्राच्या प्रशासकाचे निर्देश असावेत, राज्यासंबंधीचे निर्देश (“राज्य शासन” या शब्दप्रयोगातील उल्लेख खेरीजकरून) म्हणजे मिझोरम या संघ राज्यक्षेत्रासंबंधीचे निर्देश असावेत आणि राज्य विधानमंडळासंबंधीचे निर्देश म्हणजे मिझोरम या संघ राज्यक्षेत्राच्या विधानसभेसंबंधीचे निर्देश असावेत ;

(२) (क) परिच्छेद ४ च्या उप-परिच्छेद (५) मधील संबंधित राज्य शासनाशी विचारविनिमय करण्यासाठीची तरतूद गाळलेली असावी ;

(ख) परिच्छेद ६ च्या उप-परिच्छेद (२) मधील “राज्याच्या कार्यकारी अधिकारांच्या व्याप्तीत येत असेल अशी” या मजकुराएवजी ” “मिझोरम या संघ राज्यक्षेत्राच्या विधानसभेस जिच्या संबंधात कायदे करण्याचे अधिकार असतील अशी” हा मजकूर दाखल करण्यात आलेला असावा ;

(ग) परिच्छेद १३ मधील “अनुच्छेद २०२ अन्वये” हा मजकूर गाळण्यात आलेला असावा.]]

२१. अनुसूचीची सुधारणा.—(१) संसदेला या अनुसूचीतील कोणतीही तरतूद, कायद्याद्वारे वेळोवेळी त्यात भर घालून, बदल करून, निरसन करून त्याद्वारे सुधारित करता येईल आणि किंवा, जेव्हा ही अनुसूची याप्रमाणे सुधारित होईल तेव्हा, या अनुसूचीसंबंधी या संविधानात असलेल्या कोणत्याही निर्देशाचा अन्वयार्थ, याप्रमाणे सुधारित झालेल्या अशा अनुसूचीसंबंधीचा निर्देश म्हणून लावला जाईल.

(२) या परिच्छेदाच्या उप-परिच्छेद (१) मध्ये उल्लेखिलेला असा कोणताही कायदा हा, अनुच्छेद ३६८ च्या प्रयोजनार्थ, या संविधानाची सुधारणा असल्याचे मानले जाणार नाही.

सातवी अनुसूची

(अनुच्छेद २४६)

सूची एक—संघ सूची

१. भारत व त्याचा प्रत्येक भाग यांचे संरक्षण.—संरक्षणाची सिद्धता आणि युद्धकाळात युद्ध चालू ठेवण्यास व ते संपल्यानंतर परिणामकारकपणे सेनाविसर्जन करण्यास साधक होतील अशा सर्व कृती यांसह.
२. नौसेना, भूसेना व वायुसेना ; संघराज्याची अन्य कोणतीही सशस्त्र सेना.
- ३क. संघराज्याची कोणतीही सशस्त्र सेना किंवा संघराज्याच्या नियंत्रणाधीन असणारी अन्य कोणतीही सेना किंवा तिची कोणतीही तुकडी किंवा पथक, कोणत्याही राज्यामध्ये मुलकी सत्तेच्या सहाय्यार्थ प्रतियोजित करणे ; याप्रमाणे प्रतियोजन केलेले असतानाच्या काळातील अशा सेनेच्या सदस्यांचे अधिकार, अधिकारिता, विशेषाधिकार आणि दायित्वे.]
३. छावणी क्षेत्रांचे परिसीमन, अशा क्षेत्रांतील स्थानिक स्वराज्य संस्था, छावणी प्राधिकरण घटित करणे व अशा क्षेत्रांतील त्यांचे अधिकार आणि अशा क्षेत्रांतील निवासव्यवस्थेचे (भाडेनियंत्रणासह) विनियमन.
४. नौसैनिकी, भूसैनिकी व वायुसैनिकी कामे.
५. शस्त्रे, अग्निशस्त्रे, दारूगोळा आणि स्फोटक पदार्थ.
६. अणुऊर्जा व तिच्या उत्पादनास आवश्यक असलेली खनिज साधनसंपत्ती.
७. संसदेने कायद्याद्वारे संरक्षणाच्या प्रयोजनार्थ किंवा युद्ध चालू ठेवण्याकरता आवश्यक असल्याचे घोषित केलेले उद्योगधंदे.
८. केंद्रीय गुप्तवार्ता व अन्वेषण केंद्र.
९. संरक्षण, परराष्ट्र व्यवहार किंवा भारताची सुरक्षितता यांच्याशी संबंधित कारणांकरता प्रतिबंधक स्थानबद्धता ; अशा स्थानबद्धतेत ठेवलेल्या व्यक्ती.
१०. परराष्ट्र व्यवहार ; ज्यामुळे संघराज्याचा कोणत्याही परकीय देशाशी संबंध येतो अशा सर्व बाबी.
११. राजदौतिक, वाणिज्यदौतिक व व्यापारी प्रतिनिधित्व.
१२. संयुक्त राष्ट्र संघटना.
१३. आंतरराष्ट्रीय परिषदा, अधिसंघ व अन्य निकाय यामध्ये सहभागी होणे आणि तेथे झालेल्या निर्णयांची अंमलबजावणी करणे.
१४. परदेशांशी तह व करार करणे आणि परदेशांशी केलेले तह, करार व अभिसंधी यांची अंमलबजावणी करणे.
१५. युद्ध व शांतता.
१६. विदेशविषयक अधिकारिता.
१७. नागरिकत्व, नागरिकीकरण व अन्यदेशीय व्यक्ती.
१८. प्रत्यर्पण.
१९. भारतात प्रवेश देणे आणि तेथून उत्प्रवासन व निर्यापन ; पारपत्रे व प्रवेशपत्रे.
२०. भारताबाहेरील स्थळांच्या तीर्थयात्रा.
२१. खुल्या सागरात किंवा हवेत केलेली चाचेगिरी व गुन्हे ; भूमीवर किंवा खुल्या सागरात किंवा हवेत राष्ट्रीय कायद्यांच्या विरुद्ध केलेले अपराध.

(सातवी अनुसूची)

२२. रेल्वे.
२३. संसदेने केलेल्या कायद्याद्वारे किंवा त्याअन्वये राष्ट्रीय महामार्ग असल्याचे घोषित केलेले महामार्ग.
२४. यंत्रचालित जलयानांसंबंधी संसदेने कायद्याद्वारे राष्ट्रीय जलमार्ग असल्याचे घोषित केलेल्या देशांतर्गत जलमार्गावरील नौपरिवहन व नौकानयन ; अशा जलमार्गावरील पथनियम.
२५. सागरी नौपरिवहन व नौकानयन-भरती-ओहोटीच्या पाण्यावरील नौपरिवहन व नौकानयन यांसह ; व्यापारी नाविकांच्या शिक्षणाची व प्रशिक्षणाची सोय आणि राज्ये व अन्य संस्था यांच्याकडून दिल्या जाणाऱ्या शिक्षणाचे व प्रशिक्षणाचे विनियमन.
२६. दीपगृहे—प्रकाशनौका, संकेतदीप आणि नौका व विमाने यांच्या सुरक्षिततेकरिता अन्य तरतुदी यांसह.
२७. संसदेने केलेला कायदा किंवा विद्यमान कायदा याद्वारे किंवा त्याअन्वये मोठी बंदरे असल्याचे घोषित केलेली बंदरे—त्यांच्या परिसीमनासह, आणि त्यांतील बंदर प्राधिकरणे घटित करणे व त्यांचे अधिकार.
२८. बंदरावरील पृथक्क्वास.—त्याच्याशी संलग्न असलेली रुग्णालये यांसह, खलाशांची व सागरी रुग्णालये.
२९. हवाईमार्ग, विमाने व हवाई नौकानयन, विमानतळांची सोय, हवाई वाहतूक व विमानतळ यांचे विनियमन व संघटन ; विमानसेवेच्या शिक्षणाची व प्रशिक्षणाची सोय आणि राज्ये व अन्य संस्था यांच्याकडून दिल्या जाणाऱ्या शिक्षणाचे व प्रशिक्षणाचे विनियमन.
३०. रेल्वेमार्ग, समुद्रमार्ग किंवा हवाईमार्ग याद्वारे किंवा यंत्रचालित जलयानांमधून राष्ट्रीय जलमार्गांनी उतारूची व मालाची ने-आण.
३१. डाक व तार ; दूरध्वनी, बिनतारी यंत्रे, प्रसारण व अन्य तत्सम स्वरूपाची दळणवळण साधने.
३२. संघराज्याची मालमत्ता व तिच्यापासून मिळालारा महसूल, पण * * * * * राज्यात असलेल्या मालमत्तेसंबंधात, त्या राज्याच्या विधिविधानाच्या अधीन राहून संसद कायद्याद्वारे अन्यथा तरतूद करील तेवढी मर्यादा खेरीजकरून.

* * * * *

३४. भारतीय संस्थानांच्या अधिपर्तींच्या संपदांकरता पाल्याधिकरणे.
३५. संघराज्याचे लोकत्रृप्त.
३६. चलन, नाणेयोजना आणि वैध निविदा ; परकीय चलन.
३७. विदेशी कर्जे.
३८. भारतीय रिझर्व्ह बँक.
३९. डाकघर बचत बँक.
४०. भारत सरकारने किंवा राज्य शासनाने आयोजित केलेल्या लॉटरी.
४१. परदेशांशी व्यापार व वाणिज्य ; सीमाशुल्क सरहदीवरून आयात व निर्यात ; सीमाशुल्क सरहदीची निश्चिती.
४२. आंतरराज्यीय व्यापार व वाणिज्य.
४३. बँक व्यवसायी, विमा व्यवसायी व वित्तीय निगम यांसह व्यापारी निगमांचे विधिसंस्थापन, विनियमन व परिसमापन—पण यात सहकारी सोसायट्यांचा समावेश नाही.

१. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे “ पहिल्या अनुसूचीचा भाग क किंवा भाग ख यात विनिर्दिष्ट केलेल्या ” हा मजकूर गाळला.

२. वरील अधिनियमाच्या कलम २६ द्वारे नोंद ३३ गाळली.

(सातवी अनुसूची)

४४. ज्यांची उद्दिष्टे एका राज्यापुरती मर्यादित नाहीत अशा निगमांचे-मग ते व्यापारी असोत वा नसोत-विधिसंस्थापन, विनियमन व परिसमापन-पण यामध्ये विद्यापीठांचा समावेश नाही.

४५. बँक व्यवसाय.

४६. विनिमयपत्रे, धनादेश, वचनचिठ्ठ्या व अन्य तत्सम संलेख.

४७. विमा.

४८. रोखे-बाजार व वायदे-बाजार.

४९. पेटंटस्, नवशोध व संकल्पचित्रे, कॉपीराइट ; व्यापारचिन्हे व पण्यचिन्हे.

५०. वजने व मापे यांची मानके प्रस्थापित करणे.

५१. भारतातून निर्यात करावयाच्या किंवा एका राज्यातून दुसऱ्या राज्यात वाहतूक करावयाच्या मालाच्या प्रतीची मानके प्रस्थापित करणे.

५२. ज्यांचे नियंत्रण सार्वजनिक हितार्थ संघराज्याकडून होणे समयोचित आहे, असे संसदेने कायद्याद्वारे घोषित केले असेल ते उद्योगधंदे.

५३. तेलक्षेत्रे व खनिज तेलाची साधनसंपत्ती यांचे विनियमन व विकास ; पेट्रोलियम व पेट्रोलियम उत्पादने ; संसदेने कायद्याद्वारे भयंकर ज्वालाग्राही असल्याचे घोषित केलेले अन्य द्रव पदार्थ व घन पदार्थ.

५४. खाणीचे विनियमन व खनिज विकास हा जितक्या व्याप्तीपर्यंत सार्वजनिक हितार्थ संघराज्याच्या नियंत्रणाखाली असणे समयोचित आहे, असे संसदेने कायद्याद्वारे घोषित केले असेल तेथवर, असे विनियमन व विकास.

५५. खाणीतील व तेलक्षेत्रातील श्रमिकांचे विनियमन व सुरक्षितता.

५६. आंतरराज्यीय नद्या व नद्यांची खोरी यांचे विनियमन व विकास ज्या व्याप्तीपर्यंत सार्वजनिक हितार्थ संघराज्याच्या नियंत्रणाखाली असणे समयोचित आहे, असे संसदेने कायद्याद्वारे घोषित केले असेल तेथवर, असे विनियमन व विकास.

५७. क्षेत्रीय जलधीच्या पलीकडील मासेमारी व मत्स्यक्षेत्रे.

५८. संघीय यंत्रणांच्या द्वारे मीठाचे उत्पादन, पुरवठा व वितरण ; अन्य यंत्रणांच्या द्वारे होणारे मीठाचे उत्पादन, पुरवठा व वितरण यांचे विनियमन व नियंत्रण.

५९. निर्यातीसाठी अफूची लागवड, निर्मिती व विक्री.

६०. चलचित्रपटांना प्रदर्शनार्थ मंजुरी देणे.

६१. संघराज्याच्या कर्मचाऱ्यांच्या संबंधातील औद्योगिक विवाद.

६२. या संविधानाच्या प्रारंभी, राष्ट्रीय ग्रंथालय, भारतीय संग्रहालय, इम्प्रिअल युद्ध संग्रहालय, द्विक्टोरिया स्मारक व भारतीय युद्ध स्मारक म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या संस्था आणि भारत सरकारकडून संपूर्णतः किंवा अंशतः जिला वित्तपुरवठा केला जातो अशा व संसदेने कायद्याद्वारे राष्ट्रीय महत्वाची संस्था म्हणून घोषित केलेली अन्य कोणतीही तत्सम संस्था.

६३. या संविधानाच्या प्रारंभी, बनारस हिंदू विद्यापीठ, अलीगढ मुस्लिम विद्यापीठ व [दिल्ली विद्यापीठ ; अनुच्छेद ३७१७ अनुसार स्थापन केलेले विद्यापीठ ;] म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या संस्था आणि संसदेने कायद्याद्वारे राष्ट्रीय महत्वाची संस्था म्हणून घोषित केलेली अन्य कोणतीही संस्था.

६४. भारत सरकारकडून संपूर्णतः किंवा अंशतः ज्यांना वित्तपुरवठा केला जातो अशा व संसदेने कायद्याद्वारे राष्ट्रीय महत्वाच्या संस्था म्हणून घोषित केलेल्या वैज्ञानिक किंवा तांत्रिक शिक्षणाच्या संस्था.

(सातवी अनुसूची)

६५. (क) व्यवसायविषयक, व्यावसायिक किंवा तांत्रिक प्रशिक्षण — पोलीस अधिकाऱ्यांचे प्रशिक्षण यासह, किंवा
 (ख) विशेष अभ्यास किंवा संशोधन यांचे प्रवर्धन ; किंवा
 (ग) गुन्ह्याचे अन्वेषण किंवा तपास करण्याच्या कामी वैज्ञानिक किंवा तांत्रिक सहाय्य. यासाठी केंद्रीय अभिकरणे व संस्था.
६६. उच्च शिक्षणाच्या किंवा संशोधनाच्या संस्था आणि वैज्ञानिक व तांत्रिक संस्था यांमधील समन्वयन व दर्जाचे निर्धारण.
६७. [संसदेने केलेल्या कायद्याद्वारे किंवा त्याअन्वये] राष्ट्रीय महत्वाची म्हणून घोषित केलेली प्राचीन व ऐतिहासिक स्मारकशिल्पे व अभिलेख, आणि पुरातत्त्वीय स्थळे व अवशेष.
६८. भारताचे सर्वेक्षण, भारताची भूशास्त्रीय, वनस्पतिशास्त्रीय, प्राणिशास्त्रीय आणि मानवशास्त्रीय सर्वेक्षण ; हवामानशास्त्रीय संघटना.
६९. जनगणना.
७०. संघ लोकसेवा ; अखिल भारतीय सेवा ; संघ लोकसेवा आयोग.
७१. संघीय पेन्शने म्हणजे, भारत सरकारकडून किंवा भारताच्या एकत्रित निधीतून प्रदेय असलेली पेन्शने.
७२. संसदेच्या, राज्यांच्या विधानमंडळांच्या आणि राष्ट्रपती व उपराष्ट्रपती यांच्या पदांच्या निवडणुका ; निवडणूक आयोग.
७३. संसदेचे सदस्य, राज्यसभेचा सभापती व उप सभापती आणि लोकसभेचा अध्यक्ष व उपाध्यक्ष यांचे वेतन व भत्ते.
७४. संसदेचे प्रत्येक सभागृह आणि प्रत्येक सभागृहाचे सदस्य व समित्या यांचे अधिकार, विशेषाधिकार व उन्मुक्ती ; संसदेच्या समित्यांपुढे किंवा संसदेने नियुक्त केलेल्या आयोगापुढे साक्ष देण्यासाठी किंवा दस्तऐवज दाखल करण्यासाठी व्यक्तींना उपस्थित राहण्यास भाग पाडणे.
७५. राष्ट्रपती व राज्यपाल यांच्या वित्तलब्धी, भत्ते, विशेषाधिकार व अनुपस्थित-रजेसंबंधीचे अधिकार ; संघराज्याच्या मंत्र्यांचे वेतन व भत्ते ; नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक यांचे वेतन, भत्ते व अनुपस्थित-रजेसंबंधीचे अधिकार आणि अन्य सेवाशर्ती.
७६. संघराज्याच्या व राज्यांच्या लेखांची लेखापरीक्षा.
७७. सर्वोच्च न्यायालय घटित करणे, त्याची रचना, अधिकारिता व अधिकार (अशा न्यायालयाच्या अवमानासंबंधीच्या अधिकारांसह) आणि त्यात घेतल्या जाणाऱ्या फी ; सर्वोच्च न्यायालयात व्यवसाय करण्यास हक्कदार असलेल्या व्यक्ती.
७८. उच्च न्यायालयांचे अधिकारी व कर्मचारी यांबाबतच्या तरतुदी खेरीजकरून उच्च न्यायालये घटित करणे व त्याची रचना ^३[(दीर्घ सुट्ट्यांचा काळ धरून)] ; उच्च न्यायालयात व्यवसाय करण्यास हक्कदार असलेल्या व्यक्ती.
- ^३[७९. एखाद्या उच्च न्यायालयाची अधिकारिता कोणत्याही संघ राज्यक्षेत्रावर विस्तारित करणे व त्यापासून त्या अधिकारितेचे वर्जन करणे.]
८०. कोणत्याही राज्याच्या पोलीस दलांच्या सदस्यांचे अधिकार व अधिकारिता त्या राज्याबाहेरील कोणत्याही क्षेत्रावर विस्तारित करणे पण ज्यायोगे एका राज्याच्या पोलीस दलाला त्या राज्याबाहेरील कोणत्याही क्षेत्रात, ज्या राज्यात ते क्षेत्र असेल त्यांच्या शासनाच्या अनुमतीशिवाय अधिकाराचा व अधिकारितेचा वापर करणे शक्य होईल अशा प्रकारे नव्हे, कोणत्याही राज्याच्या पोलीस दलाच्या सदस्यांचे अधिकार व अधिकारिता त्या राज्याबाहेरील रेल्वे क्षेत्रांवर विस्तारित करणे.

१. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २७ द्वारे “ संसदेने कायद्याद्वारे ” या मजकुराएवजी दाखल केला.

२. संविधान (पंधरावी सुधारणा) अधिनियम, १९६३ याच्या कलम १२ द्वारे समाविष्ट केला. (भूतलक्षी प्रभावासह).

३. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची याद्वारे नोंद ७९ ऐवजी दाखल केली.

(सातवी अनुसूची)

८१. आंतरराज्यीय स्थलांतर, आंतरराज्यीय पृथक्वास.
८२. कृषि-उत्पन्नाव्यतिरिक्त अन्य उत्पन्नावरील कर.
८३. निर्यात शुल्कांसह सीमा शुल्के.
८४. भारतात निर्मिलेला किंवा उत्पादिलेला तंबाखू व अन्य माल यांवरील उत्पादनशुल्क—
(क) मानवी सेवनाकरता मद्यार्कयुक्त दारू ;
(ख) अफू, भांग, अन्य अंमली औषधिद्रव्ये व अंमली पदार्थ.

हे खेरीजकरून, पण मद्यार्काने किंवा या नोंदीच्या उपपरिच्छेद (ख) मध्ये समाविष्ट असलेल्या कोणत्याही द्रव्याने युक्त असलेले औषधीय व प्रसाधन सिद्धपदार्थ यांसह.

८५. निगम कर.
८६. व्यक्ती व कंपन्या यांच्या मत्तेच्या—शेतजमिनी वगळून—भांडवली मूल्यावरील कर, कंपन्यांच्या भांडवलांवरील कर.
८७. शेतजमिनीहून अन्य मालमत्तेच्या संबंधातील संपदा शुल्क.
८८. शेतजमिनीहून अन्य मालमत्तेच्या उत्तराधिकाराच्या संबंधातील शुल्के.
८९. रेल्वेमार्ग, समुद्रमार्ग किंवा हवाईमार्ग यांद्वारे ने-आण केल्या जाणाऱ्या मालावरील किंवा उतारूवरील सीमा कर ; रेल्वे भाडी व वाहणावळी यांवरील कर.
९०. रोखे-बाजार व वायदे-बाजार यांमधील संव्यवहारांवरील मुद्रांक शुल्कांव्यतिरिक्त अन्य कर.
९१. विनिमयपत्रे, धनादेश, वचनचिठ्ठन्या, भरणपत्रे, पतपत्रे, विमापत्रे, शेर्सर्से हस्तांतरण, त्रृणपत्रे, प्रतिपत्रे व पावत्या यांच्या संबंधातील मुद्रांक शुल्कांचे दर.
९२. वृत्तपत्रांची विक्री किंवा खरेदी यांवरील व त्यांत प्रसिद्ध झालेल्या जाहिरातींवरील कर.
- *[९२क. वृत्तपत्राव्यतिरिक्त अन्य मालाची विक्री किंवा खरेदी, जेथे आंतरराज्यीय व्यापार किंवा वाणिज्यव्यवहार यांच्या ओघात घडते तेथे, अशी विक्री किंवा खरेदी यांवरील कर.]
- *[९२ख. आंतरराज्यीय व्यापार किंवा वाणिज्यव्यवहार यांच्या ओघात, मालाची पाठवणी करण्यात आली असेल तर, अशा मालाच्या पाठवणीवरील कर (मग असा माल तो पाठवणाऱ्या व्यक्तीकडे पाठवण्यात आला असो वा अन्य कोणत्याही व्यक्तीकडे पाठवण्यात आला असो).]
- *[९२ग. सेवांवरील कर.]
९३. या सूचीत असलेल्या बाबींपैकी कोणत्याही बाबीसंबंधीच्या कायद्यांविरुद्ध अपराध.
९४. या सूचीत असलेल्या बाबींपैकी कोणत्याही बाबींच्या प्रयोजनार्थ चौकशी, सर्वेक्षणे व आकडेवारी.
९५. या सूचीत असलेल्या बाबींपैकी कोणत्याही बाबीसंबंधी सर्वोच्च न्यायालय खेरीजकरून सर्व न्यायालयांची अधिकारिता व त्यांचे अधिकार ; नाविक अधिकारिता.
९६. या सूचीत असलेल्यांपैकी कोणत्याही बाबीसंबंधातील फी,—पण यामध्ये कोणत्याही न्यायालयात घेतल्या जाणाऱ्या फीचा समावेश नाही.
९७. सूची दोन किंवा सूची तीन यामध्ये नमूद न केलेली अन्य कोणतीही बाब तसेच त्यांपैकी कोणत्याही सूचीत न उल्लेखिलेला कोणताही कर.

सूची दोन—राज्य सूची

१. सार्वजनिक सुव्यवस्था (पण यात मुलकी सत्तेच्या सहाय्यार्थ ^३[नौसेना, भूसेना किंवा वायुसेना अथवा संघराज्याची अन्य कोणतीही सशस्त्र सेना यांचा किंवा संघराज्याच्या नियंत्रणाधीन असणाऱ्या अन्य कोणत्याही सेनेचा किंवा तिची कोणतीही तुकडी अगर पथक यांचा वापर] समाविष्ट नाही).

१. संविधान (सहावी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २ द्वारे ही नोंद समाविष्ट केली.

२. संविधान (शेहेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९८२ याच्या कलम ५ द्वारे ही नोंद समाविष्ट केली (२ फेब्रुवारी १९८३ रोजी व तेह्वापासून).

* संविधान (अट्टयांगेशीवी सुधारणा) अधिनियम, २००३ याच्या कलम ४ द्वारे ही नोंद समाविष्ट केली. (ती अद्याप अंमलात आलेली नाही, दिनांक नंतर अधिसूचित करण्यात येईल).

३. संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ५७ द्वारे विवक्षित मजकुराएवजी दाखल केले. (३ जानेवारी १९७७ रोजी वा तेह्वापासून).

(सातवी अनुसूची)

^१[२. पोलीस (रेल्वे व ग्राम पोलीस यांसह) — सूची एक मधील नोंद क्र. २क च्या तरतुदीना अधीन.]

३. * * * * * * * उच्च

न्यायालयाचे अधिकारी व कर्मचारी, भाडे व महसूल न्यायालयांतील प्रक्रिया ; सर्वोच्च न्यायालय खेरीजकरून सर्व न्यायालयांत घेतली जाणारी फी.

४. कारागृहे, सुधारालये, बोर्टल संस्था व तत्सम स्वरूपाच्या अन्य संस्था आणि त्यात स्थानबद्ध केलेल्या व्यक्ती ; कारागृहांच्या व अन्य संस्थांच्या वापराकरता अन्य राज्यांबरोबर व्यवस्था.

५. स्थानिक शासन म्हणजे महानगरपालिका, सुधारणा विश्वस्तमंडळे, जिल्हा मंडळे, खाण वसाहत प्राधिकरणे आणि स्थानिक स्वराज्य संस्था किंवा ग्राम प्रशासन यांच्या प्रयोजनार्थ असलेली अन्य स्थानिक प्राधिकरणे घटित करणे व त्यांचे अधिकार.

६. सार्वजनिक आरोग्य व स्वच्छता, रुग्णालये व दवाखाने.

७. भारताबाहेरील स्थळांच्या तीर्थयांत्राहून अन्य तीर्थयात्रा.

८. मादक दारू म्हणजे मादक दारूचे उत्पादन, निर्मिती, कब्जा, वाहतूक, खरेदी व विक्री.

९. निःसमर्थ व निकामी असलेल्यांना सहाय्य.

१०. दफन व दफनभूमी ; दहन व दहनभूमी.

* * * * *

१२. राज्याच्या नियंत्रणाखाली असलेली किंवा त्याच्याकडून ज्यांना वित्तपुरवठा केला जातो अशी ग्रंथालये व अन्य तत्सम संस्था, ^१[संसदेने केलेल्या कायद्याद्वारे किंवा त्याअन्वये] राष्ट्रीय महत्त्वाची म्हणून घोषित केलेल्यांहून अन्य प्राचीन व ऐतिहासिक स्मारकशिल्पे व अभिलेख.

१३. दलणवळण म्हणजे, सडका, पूल, तरी व सूची एकमध्ये विनिर्दिष्ट न केलेली अन्य दलणवळणाची साधने ; नगरपालिका ट्राममार्ग ; रेजिमार्ग ; देशांतर्गत जलमार्ग व त्यावरील वाहतूक, अशा जलमार्गासंबंधी सूची एक व सूची तीनमध्ये असलेल्या तरतुदीना अधीन राहून ; यंत्रचालित वाहनांहून अन्य वाहने.

१४. कृषि, कृषिविषयक शिक्षण व संशोधन, उपद्रवी जीवजंतूपासून संरक्षण व वनस्पतिरोगांस प्रतिबंध यांसह.

१५. पशुधनाचे जतन, संरक्षण व सुधारणा आणि पशुरोगांस प्रतिबंध, पशुवैद्यकीय प्रशिक्षण व व्यवसाय.

१६. कोंडवाडे व पशु-अतिचारास प्रतिबंध.

१७. पाणी म्हणजे, सूची एकमधील नोंद ५६ च्या तरतुदीना अधीन राहून पाणीपुरवठा, जलसिंचन व कालवे, जलनिस्सारण व बंधारे, पाण्याची साठवण व जलशक्ती.

१८. जमीन म्हणजे, जमिनीतील किंवा तिच्यावरील हक्क, जमीन मालक व कूळ यांच्या संबंधासह भूधृती आणि खंडांची वसुली ; शेतजमिनीचे हस्तांतरण व अन्यसंक्रामण ; जमीन सुधारणा व कृषिविषयक कर्जे ; वसाहतीकरण.

* * * * *

२१. मत्स्यव्यवसाय

२२. पाल्याधिकरणे, सूची एकमधील नोंद ३४ च्या तरतुदीना अधीन राहून ; भारग्रस्त व जप्त केलेल्या संपदा.

२३. खार्णीचे विनियमन व खनिज विकास-सूची एकमधील संघराज्याच्या नियंत्रणाखाली होणारे विनियमन व विकास यासंबंधीच्या तरतुदीना अधीन राहून.

१. संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ५७ द्वारे नोंद २ ऐवजी दाखल केली (३ जानेवारी १९७७ रोजी व तेळ्हापासून).

२. वरील अधिनियमाच्या कलम ५७ द्वारे विवक्षित मजकूर गाळला (३ जानेवारी १९७७ रोजी व तेळ्हापासून).

३. वरील अधिनियमाच्या कलम ५७ द्वारे नोंद ११ गाळली (३ जानेवारी १९७७ रोजी व तेळ्हापासून).

४. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २७ द्वारे “ संसदेने कायद्याद्वारे घोषित केलेली ” या मजकुराऐवजी दाखल केला.

५. संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ५७ द्वारे नोंदी १९ व २० गाळल्या (३ जानेवारी १९७७ रोजी व तेळ्हापासून).

(सातवी अनुसूची)

२४. उद्योगाधंदे, सूची एकमधील १[७ व ५२ या नोंदीच्या] तरतुदीना अधीन राहून.
२५. गॅस व गॅस — कार्य.
२६. राज्यातील व्यापार व वाणिज्यव्यवहार — सूची तीनमधील नोंद ३३ च्या तरतुदीना अधीन राहून.
२७. मालाचे उत्पादन, पुरवठा व वितरण — सूची तीनमधील नोंद ३३ च्या तरतुदीना अधीन राहून.
२८. बाजार व जत्रा.

२ * * * *

३०. सावकारी व सावकार ; शेतकऱ्यांची कर्जबाजारीपणातून मुक्तता.
३१. पांथगृहे व पांथगृहपाल.
३२. सूची एकमध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्याहून अन्य निगमांचे व विद्यापीठांचे विधिसंस्थापन, विनियमन व समापन; विधिसंस्थापित नसलेल्या अशा व्यापारी, वाड्मयीन, वैज्ञानिक, धार्मिक व अन्य संस्था व अधिसंघ ; सहकारी सोसायट्या.

३३. नाट्यगृहे व नाट्यप्रयोग, चित्रपट-सूची एकमधील नोंद ६० च्या तरतुदीना अधीन राहून ; क्रीडा, करमणूक व मनोरंजन.

३४. पैज लावणे व जुगार खेळणे.

३५. राज्याच्या ठायी निहित असलेली किंवा त्यांच्या कब्जातील बांधकामे, जमिनी व इमारती.

३ * * * *

३७. राज्य विधानमंडळाच्या निवडणुका — संसदेने केलेल्या कोणत्याही कायद्याच्या तरतुदीना अधीन राहून.
३८. राज्य विधानमंडळाचे सदस्य, विधानसभेचा अध्यक्ष व उपाध्यक्ष आणि जेथे विधानपरिषद असेल तेथे तिचा सभापती व उप सभापती यांचे वेतन व भत्ते.

३९. विधानसभा आणि तिचे सदस्य व समित्या आणि जेथे विधानपरिषद असेल तेथे, ती परिषद आणि तिचे सदस्य व समित्या यांचे अधिकार, विशेषाधिकार व उन्मुक्ती ; राज्याच्या विधानमंडळाच्या समित्यांपुढे साक्ष देण्याकरिता किंवा दस्तऐवज दाखल करण्याकरिता व्यक्तीना उपस्थित राहण्यास भाग पाडणे.

४०. राज्याच्या मंत्र्यांचे वेतन व भत्ते.

४१. राज्य लोकसेवा ; राज्य लोकसेवा आयोग.

४२. राज्य पेन्शने, म्हणजे राज्याकडून किंवा राज्याच्या एकत्रित निधीतून प्रदेय असलेली पेन्शने.

४३. राज्याचे लोकत्रृष्ण.

४४. निखात निधी.

४५. जमीन महसूल —महसुलाची आकारणी व वसुली व भूमिअभिलेख ठेवणे, महसुली प्रयोजनांकरिता भूमापन व हक्कनोंदी आणि महसुलांचे अन्यसंक्रामण यांसह.

४६. कृषि उत्पन्नावरील कर.

४७. शेतजमिनीच्या उत्तराधिकारासंबंधी शुल्क.

४८. शेतजमिनीसंबंधी संपदा शुल्क.

१. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २८ द्वारे “ ५२ या नोंदीच्या ” या ऐवजी दाखल केले.

२. संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ५७ द्वारे नोंद २९ गाळली. (३ जानेवारी १९७७ रोजी व तेक्कापासून.)

३. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २६ द्वारे नोंद ३६ गाळली.

(सातवी अनुसूची)

४९. जमिनी व इमारती यांवरील कर.
५०. खनिज हक्कांवरील कर—खनिज विकासासंबंधीच्या कायद्याद्वारे संसदेने घातलेल्या कोणत्याही मर्यादांना अधीन राहून ;
५१. राज्यात निर्मिलेल्या किंवा उत्पादिलेल्या अशा पुढील मालावरील उत्पादन शुल्के आणि भारतात इतरत्र निर्मिलेल्या किंवा उत्पादिलेल्या सदृश मालावरील त्याच दराची किंवा त्याहून कमी दराची प्रतिशुल्के :—
- (क) मानवी सेवनाकरता मद्यार्कयुक्त दारू ;
 - (ख) अफू, भारतीय भांग, अन्य अंमली औषधिद्रव्ये व अंमली पदार्थ ;
- पण मद्यार्कने किंवा या नोंदीच्या उपपरिच्छेद (ख) मध्ये समाविष्ट असलेल्या कोणत्याही द्रव्याने युक्त असलेले औषधीय व प्रसाधन सिद्धपदार्थ सोडून.
५२. एग्हाद्या स्थानिक क्षेत्रामध्ये उपभोग, वापर किंवा विक्री यासाठी येणाऱ्या मालाच्या प्रवेशावरील कर.
५३. विजेचा वापर किंवा विक्री यांवरील कर.
- [५४. वृत्तपत्रांहून अन्य मालाची विक्री किंवा खरेदी यांवरील कर-सूची एकमधील नोंद ९२क च्या तरतुदीना अधीन राहून.]
५५. वृत्तपत्रांत प्रसिद्ध झालेल्या जाहिराती ^१[आणि आकाशवाणी किंवा दूरदर्शन याद्वारा प्रसारित केल्या जाणाऱ्या जाहिराती] सोडून अन्य जाहिरातींवरील कर.
५६. सडकेने किंवा देशांतर्गत जलमार्गानी ने-आण केल्या जाणाऱ्या मालावरील किंवा उतारूंवरील कर.
५७. सडकांवर चालवण्यास योग्य अशा, यंत्रचालित असलेल्या वा नसलेल्या वाहनांवर—यात ट्रामगाड्यांचा समावेश आहे—आकारण्यात येणारा कर, सूची तीनमधील नोंद ३५ च्या तरतुदीना अधीन राहून.
५८. प्राणी व नौका यांवरील कर.
५९. पथकर.
६०. व्यवसाय, व्यापार, आजीविका व नोकाऱ्या यांवरील कर.
६१. डोईपट्टी.
६२. चैनीच्या वस्तूंवरील कर—करमणूक, मनोरंजन, पैज व जुगार यांवरील कर यांसह.
६३. मुद्रांक शुल्काच्या दरांविषयी सूची एकमध्ये असलेल्या तरतुदीमध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्यांहून अन्य दस्तऐवजांच्या संबंधातील मुद्रांक शुल्कांचे दर.
६४. या सूचीत असलेल्यांपैकी कोणत्याही बाबीसंबंधीच्या कायद्यांविरुद्ध अपराध.
६५. या सूचीत असलेल्यांपैकी कोणत्याही बाबीसंबंधी, सर्वोच्च न्यायालय खेरीजकरून अन्य सर्व न्यायालयांची अधिकारिता व त्यांचे अधिकार.
६६. या सूचीत असलेल्यांपैकी कोणत्याही बाबीसंबंधातील फी,—पण कोणत्याही न्यायालयात घेतल्या जाणाऱ्या फींचा त्यात समावेश नाही.

सूची तीन-समवर्ती सूची

१. फौजदारी कायदा, या संविधानाच्या प्रारंभी भारतीय दंड संहितेत समाविष्ट असलेल्या सर्व बाबीसह, पण सूची एक किंवा सूची दोन यामध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्यांपैकी कोणत्याही बाबीसंबंधातील कायद्यांविरुद्ध केलेले अपराध वगळून आणि मुलकी सतेच्या सहाय्यार्थ नौसेना, भूसेना किंवा वायुसेना यांचा अथवा संघराज्याच्या अन्य कोणत्याही सशस्त्र सेनांचा वापर वगळून.

^१ संविधान (सहावी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २ द्वारे नोंद ५४ ऐवजी दाखल केली.

^२ संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ५७ द्वारे समाविष्ट केला (३ जानेवारी १९७७ रोजी व तेव्हापासून.)

(सातवी अनुसूची)

२. फौजदारी प्रक्रिया, या संविधानाच्या प्रारंभी “फौजदारी प्रक्रिया संहितेत” समाविष्ट असलेल्या सर्व बाबीसह.
 ३. एखाद्या राज्याची सुरक्षितता, सार्वजनिक सुव्यवस्था राखणे किंवा जनतेला अत्यावश्यक असलेल्या वस्तुंचा पुरवठा व सेवा चालू ठेवणे यांच्याशी संबंधित असलेल्या कारणांस्तव प्रतिबंधक स्थानबद्धता ; अशा स्थानबद्धतेत ठेवलेल्या व्यक्ती यांना एका राज्यातून दुसऱ्या राज्यात हलवणे.
 ४. कैदी, आरोपी व्यक्ती आणि या सूचीच्या नोंद ३ मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या कारणांकरता प्रतिबंधक स्थानबद्धतेत ठेवलेल्या व्यक्ती यांना एका राज्यातून दुसऱ्या राज्यात हलवणे.
 ५. विवाह व घटस्फोट ; अर्भके व अज्ञान व्यक्ती ; दत्तक विधान ; इच्छापत्रे, विनाइच्छापत्रता व उत्तराधिकार ; एकत्र कुटुंब व वाटण्या ; न्यायिक कार्यवाहीतील पक्षकार या संविधानाच्या प्रारंभापूर्वी ज्या बाबतीत आपल्या व्यक्तिगत कायद्यास अधीन होते त्या सर्व बाबी.
 ६. शेतजमिनीहून अन्य मालमत्तेचे हस्तांतरण ; विलेख व दस्तऐवज यांची नोंदणी.
 ७. संविदा—भागीदारी, अभिकरण, परिवहन-संविदा व संविदांचे अन्य विशेष प्रकार यांसह-पण यामध्ये शेतजमिनीसंबंधातील संविदांचा समावेश नाही.
 ८. कारवाईयोग्य अपकृत्य.
 ९. दिवाळखोरी व नादारी.
 १०. विश्वस्तव्यवस्था व विश्वस्त.
 ११. महाप्रशासक आणि पदस्थ विश्वस्त.
- ^१[११क. न्यायदान, सर्वोच्च न्यायालय व उच्च न्यायालये खेरीजकरून सर्व न्यायालये घटित करणे व त्यांची रचना.]
१२. साक्षीपुरावा व शपथा ; कायदे, सार्वजनिक कृती व अभिलेख आणि न्यायिक कार्यवाही यांना मान्यता.
 १३. या संविधानाच्या प्रारंभास दिवाणी प्रक्रिया संहितेत समाविष्ट असलेल्या सर्व बाबीसह दिवाणी प्रक्रिया, मुदत व लवाद.
 १४. न्यायालयाचा अवमान — पण यामध्ये सर्वोच्च न्यायालयाच्या अवमानाचा समावेश नाही.
 १५. भटकेगिरी ; भटक्या व फिरस्त्या जनजाती.
 १६. वेड व मनोविकलता—वेड्या व मनोविकल व्यक्तींचा स्वीकार करण्यासाठी किंवा त्यांच्यावर उपचार करण्यासाठी असलेल्या ठिकाणांसह.
 १७. प्राण्यांना क्रूरतेने वागवण्यास प्रतिबंध.
- ^१[१७क. वने.
- १७ख. बन्य पशू व पक्षी यांचे संरक्षण.]
 १८. खाद्यपदार्थातील व अन्य मालातील भेसळ.
 १९. औषधिद्रव्ये व विषद्रव्ये—अफूसंबंधी सूची एकमधील नोंद ५९ च्या तरतुदीना अधीन राहून.
 २०. आर्थिक व सामाजिक नियोजन.
- ^१[२०क. लोकसंगऱ्या नियंत्रण व कुटुंब नियोजन.]
२१. वाणिज्यिक व औद्योगिक मक्तेदारी ; व्यापार संघ व न्यास.
 २२. श्रमिक संघ ; औद्योगिक व कामगार विवाद.
 २३. सामाजिक सुरक्षा व सामाजिक विमा ; रोजगार व बेरोजगारी.

१. संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ५७ द्वारे समाविष्ट केला. (३ जानेवारी १९७७ रोजी व तेहापासून).

(सातवी अनुसूची)

२४. कामगार कल्याण-कामाबाबतची परिस्थिती, भविष्य निर्वाह निधी, सेवायोजकाचे दायित्व, कामगार भरपाई, अपंगता व वार्धक्य पेशाने व प्रसूतिविषयक लाभ यांसह.

^३[२५. शिक्षण, तंत्र शिक्षण, वैद्यकीय शिक्षण आणि विद्यापीठे यांसह सूची एकमधील ६३, ६४, ६५ व ६६ या नोंदींमधील तरतुदींना अधीन राहून कामगारांचे व्यवसाय शिक्षण व तंत्र शिक्षण.]

२६. विधिव्यवसाय, वैद्यकीय व्यवसाय व अन्य व्यवसाय.

२७. भारत व पाकिस्तान ही डोमिनिअन स्थापन झाल्याकारणाने आपल्या राहण्याच्या मूळ ठिकाणापासून विस्थापित झालेल्या व्यक्तींना सहाय्य व त्यांचे पुनर्वसन.

२८. धर्मादाय व धर्मादायी संस्था, धर्मादायी व धार्मिक दाननिधी व धार्मिक संस्था.

२९. माणसे, प्राणी किंवा वनस्पती यांना बाधक होणारे संसर्गजन्य किंवा स्पर्शजन्य रोग किंवा उपद्रवी जीवजंतू यांचा एका राज्यातून दुसऱ्या राज्यात फैलाव होण्यास प्रतिबंध.

३०. जीवनविषयक आकडेवारी—जन्म व मृत्यू यांच्या नोंदणीसह.

३१. संसदेने केलेल्या कायद्याच्या किंवा विद्यमान कायद्याच्या द्वारे किंवा त्याअन्वये मोठी बंदरे म्हणून घोषित केलेल्या बंदरांहून अन्य बंदरे.

३२. यंत्रचालित जलयानापुरते देशांतर्गत जलमार्गावरील नौपरिवहन व नौकानयन आणि अशा जलमार्गावरील पथनियम आणि देशांतर्गत जलमार्गानी उतारूची व मालाची ने-आण—राष्ट्रीय जलमार्गबाबत सूची एकमध्ये असलेल्या तरतुदींस अधीन राहून.

^४[३३. (क) एखाद्या उद्योगाचे नियंत्रण सार्वजनिक हितार्थ संघराज्याकडून होणे समयोचित आहे असे संसदेने कायद्याद्वारे घोषित केले असेल त्याबाबतीत, अशा उद्योगातील उत्पादने आणि असे उत्पादन म्हणून तशाच प्रकारचा आयात केलेला माल ;

(ख) खाद्य पदार्थ — तेलबिया व तेले यांसह ;

(ग) गुरांची वैरण — पेंड आणि अन्य खुराक यांसह ;

(घ) कच्चा कापूस — मग तो सरकी काढलेला असो वा नसो — व सरकी ; आणि

(ङ) कच्चा ताग ;

यांचा व्यापार व वाणिज्य, आणि त्यांचे उत्पादन, पुरवठा व वितरण.]

^५[३४. वजने व मापे — मानके प्रस्थापित करण्याखेरीज]

३४. किंमतीचे नियंत्रण.

३५. यंत्रचालित वाहने — ज्यांनुसार अशा वाहनांवर कर बसवायचा त्या तत्त्वांसह.

३६. कारखाने.

३७. बॉयलर्स.

३८. वीज.

३९. वृत्तपत्रे, पुस्तके व मुद्रणालये.

^१ संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ५७ द्वारे नोंद २५ ऐवजी दाखल केली (३ जानेवारी १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

^२ संविधान (तिसरी सुधारणा) अधिनियम, १९५४ याच्या कलम २ द्वारे नोंद ३३ ऐवजी दाखल केली.

^३ संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ५७ द्वारे समाविष्ट केला (३ जानेवारी १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

(सातवी अनुसूची)

४०. ^१[संसदेने केलेल्या कायद्याद्वारे किंवा त्याअन्वये] राष्ट्रीय महत्त्वाची म्हणून घोषित केलेल्या स्थळांहून अन्य पुरातत्त्वीय स्थळे व अवशेष.

४१. निर्वासितांची मालमत्ता म्हणून कायद्याद्वारे घोषित करण्यात आलेल्या (शेतजमिनीसह) मालमत्तेची अभिरक्षा, व्यवस्थापन व विल्हेवाट.

^२[४२. मालमत्तेचे संपादन व अधिग्रहण.]

४३. कर व अन्य लोक मागण्या यांच्या बाबतीतील दाव्यांची राज्यातील वसुली — त्या राज्याबाहेरून प्राप्त होणाऱ्या जमीन महसुलाची थकबाकी व अशी थकबाकी म्हणून वसुलीयोग्य असलेल्या रकमा यांसह.

४४. न्यायिक मुद्रांकाद्वारे वसूल केलेली शुल्के किंवा फी यांहून अन्य मुद्रांक शुल्के — पण यामध्ये मुद्रांक शुल्क दरांचा समावेश नाही.

४५. सूची दोन किंवा सूची तीन यात विनिर्दिष्ट केलेल्या बाबीपैकी कोणत्याही बाबींच्या प्रयोजनार्थ चौकशी व आकडेवारी.

४६. या सूचीत असलेल्या बाबीपैकी कोणत्याही बाबीसंबंधात सर्वोच्च न्यायालय खेरीजकरून अन्य सर्व न्यायालयांची अधिकारिता व त्यांचे अधिकार.

४७. या सूचीत असलेल्या बाबीपैकी कोणत्याही बाबीसंबंधातील फी — पण कोणत्याही न्यायालयात घेतल्या जाणाऱ्या फींचा यात समावेश नाही.

^१ संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २७ द्वारे “संसदेने कायद्याद्वारे” याएवजी दाखल केला.

^२ वरील अधिनियमाच्या कलम २६ द्वारे नोंद ४२ ऐवजी दाखल केली.

आठवी अनुसूची

[अनुच्छेद ३४४(१) आणि ३५१]

भाषा

१. आसामी.

२. बंगाली.

३.[३. बोडो.

४. डोगरी.]

५.[५.] गुजराथी.

६.[६.] हिंदी.

७.[७.] कन्नड.

८.[८.] काश्मिरी.

९.[९.] कोंकणी.]

१०. मैथिली.]

११.[११.] मल्याळम्.

१२.[१२.] मणिपुरी.]

१३.[१३.] मराठी.

१४.[१४.] नेपाळी.]

१५.[१५.] ७[उडिया.]

१६.[१६.] पंजाबी.

१७.[१७.] संस्कृत.

१८. संथाली.]

१९.[१९.] सिंधी.]

२०.[२०.] तामिळ.

२१.[२१.] तेलगु.

२२.[२२.] उर्दू.

१. संविधान (व्याण्णवावी सुधारणा) अधिनियम, २००३ याच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केले.

२. वरील अधिनियमाच्या कलम २ द्वारे, नोंद ३ ला नोंद ५ हा नवीन क्रमांक दिला.

३. वरील अधिनियमाच्या कलम २ द्वारे ४ ते ७ या नोंदीना नोंद ६ ते ९ असे नवीन क्रमांक दिले.

४. संविधान (एकाहत्तरावी सुधारणा) अधिनियम, १९९२ याच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केली.

५. संविधान (व्याण्णवावी सुधारणा) अधिनियम, २००३ याच्या कलम २ द्वारे नोंद ८ ला नोंद ११ असा नवीन क्रमांक दिला.

६. वरील अधिनियमाच्या कलम २ द्वारे ९ ते १४ या नोंदीना नोंद १२ ते १७ असे नवीन क्रमांक दिले.

७. संविधान (शहाण्णवावी सुधारणा) अधिनियम, २०११ कलम २ द्वारे इंग्रजीतील “उरिया” या मजकुराएवजी हा मजकूर दाखल करण्यात आला (२३ सप्टेंबर २०११ रोजी व तेहापासून).

८. संविधान (एकविसावी सुधारणा) अधिनियम, १९६७ याच्या कलम २ द्वारे जादा दाखल केली.

९. संविधान (व्याण्णवावी सुधारणा) अधिनियम, २००३ याच्या कलम २ द्वारे, नोंद १५ ला नोंद १९ असा नवीन क्रमांक दिला.

१०. वरील अधिनियमाच्या कलम २ द्वारे नोंद १६ ते १८ यांना २० ते २२ असे नवीन क्रमांक दिले.

१[नववी अनुसूची

(अनुच्छेद ३६वा)

विवक्षित अधिनियम व विनियम विधिग्राह्य करणे.

१. बिहार जमीन सुधारणा अधिनियम, १९५० (१९५० चा बिहार अधिनियम ३०).
२. मुंबई कुळवहिवाट व शेतजमीन अधिनियम, १९४८ (१९४८ चा मुंबई अधिनियम ६७).
३. मुंबई मालकी भूधारणा निरास अधिनियम, १९४९ (१९४९ चा मुंबई अधिनियम ६१).
४. मुंबई तालुकादारी भूधारणा निरास अधिनियम, १९४९ (१९४९ चा मुंबई अधिनियम ६२).
५. पंच महाल मेहवासी भूधारणा निरास अधिनियम, १९४९ (१९४९ चा मुंबई अधिनियम ६३).
६. मुंबई खोती नष्ट करण्याबाबत अधिनियम, १९५० (१९५० चा मुंबई अधिनियम ६).
७. मुंबई परगणा व कुलकर्णी वतने नष्ट करण्याबाबत अधिनियम, १९५० (१९५० चा मुंबई अधिनियम ६०).
८. मध्य प्रदेश स्वामित्वाधिकार (संपदा, महाल, दुमाला जमिनी) नष्ट करण्याबाबत अधिनियम, १९५० (१९५१ चा मध्यप्रदेश अधिनियम १).
९. मद्रास संपदा (नष्ट करणे व रयतवारीत रूपांतर करणे) अधिनियम, १९४८ (१९४८ चा मद्रास अधिनियम २६).
१०. मद्रास संपदा (नष्ट करणे व रयतवारीत रूपांतर करणे) सुधारणा अधिनियम, १९५० (१९५० चा मद्रास अधिनियम १).
११. उत्तर प्रदेश जमीनदारी नष्ट करणे व जमीन सुधारणा अधिनियम, १९५० (१९५१ चा उत्तर प्रदेश अधिनियम १).
१२. हैदराबाद (जागीर नष्ट करणे) विनियम, १३५८ एफ (१३५८ फसली क्र. ६९).
१३. हैदराबाद जागीर (परिवर्तन) विनियम, १३५९ एफ (१३५९ फसली क्र. २५).
१४. बिहार विस्थापित व्यक्ती पुनर्वसन (भूमिसंपादन) अधिनियम, १९५० (१९५० चा बिहार अधिनियम ३८).
१५. संयुक्त प्रांत भूमिसंपादन (निर्वासितांचे पुनर्वसन) अधिनियम, १९४८ (१९४८ चा उत्तर प्रदेश अधिनियम २६).
१६. विस्थापित व्यक्ती पुनर्वसाहत (भूमिसंपादन) अधिनियम, १९४८ (१९४८ चा अधिनियम ६०).
१७. विमा (सुधारणा) अधिनियम, १९५० (१९५० चा अधिनियम सत्तेचाळीस) याच्या कलम ४२ द्वारे समाविष्ट केलेली, विमा अधिनियम, १९३८ (१९३८ चा अधिनियम ४) याची कलमे ५२क ते ५२छ.
१८. रेल्वे कंपनी (आकस्मिक तरतुदी) अधिनियम, १९५१ (१९५१ चा अधिनियम ५१).
१९. औद्योगिक (विकास व नियमन) सुधारणा अधिनियम, १९५३ (१९५३ चा अधिनियम २६) याच्या कलम १३ द्वारे समाविष्ट केलेले, औद्योगिक (विकास व नियमन) अधिनियम, १९५१ (१९५१ चा अधिनियम ६५) याचे प्रकरण तीन-क.
२०. १९५१ चा पश्चिम बंगाल अधिनियम एकोणतीस द्वारे सुधारणा केलेला, पश्चिम बंगाल भूविकास व नियोजन अधिनियम, १९४८ (१९४८ चा पश्चिम बंगाल अधिनियम २१).]

१. संविधान (पहिली सुधारणा) अधिनियम, १९५१ याच्या कलम १४ द्वारे ही अनुसूची जावा दाखल केली.

२. संविधान (चौथी सुधारणा) अधिनियम, १९५५ याच्या कलम ५ द्वारे १४ ते २० या नोंदी जावा दाखल केल्या.

(नववी अनुसूची)

- ^१[२१. आंध्र प्रदेश कृषि धारणजमिनीवरील कमालमर्यादा अधिनियम, १९६१ (१९६१ चा आंध्रप्रदेश अधिनियम १०).
२२. आंध्र प्रदेश (तेलंगण क्षेत्र) कुळवहिवाट आणि शेतजमीन (विधिग्राहीकरण) अधिनियम, १९६१ (१९६१ चा आंध्रप्रदेश अधिनियम २१).
२३. आंध्र प्रदेश (तेलंगण क्षेत्र) अनियमित पट्ट्याची इजारा आणि कौली जमीन रद्द करणे आणि सवलतीची आकारणी नष्ट करण्याबाबत अधिनियम, १९६१ (१९६१ चा आंध्र प्रदेश अधिनियम ३६).
२४. आसाम राज्य सार्वजनिक स्वरूपाच्या धार्मिक किंवा धर्मादायी संस्थेच्या मालकीच्या जमिनीचे संपादन अधिनियम, १९५९ (१९६१ चा आसाम अधिनियम ९).
२५. बिहार जमीन (सुधारणा) अधिनियम, १९५३ (१९५४ चा बिहार अधिनियम २०).
२६. बिहार जमीन सुधारणा (कमालमर्यादा क्षेत्र निश्चिती आणि अतिरिक्त भूमि संपादन), अधिनियम १९६१ (१९६२ चा बिहार अधिनियम १२) (या अधिनियमाचे कलम २८ खेरीजकरून).
२७. मुंबई तालुकादारी भूधारणा नष्ट करण्याबाबत (सुधारणा) अधिनियम, १९५४ (१९५५ चा मुंबई अधिनियम १).
२८. मुंबई तालुकादारी भूधारणा नष्ट करण्याबाबत (सुधारणा) अधिनियम, १९५७ (१९५८ चा मुंबई अधिनियम १८).
२९. मुंबई इनामे (कच्छ क्षेत्र) नष्ट करण्याबाबत अधिनियम, १९५८ (१९५८ चा मुंबई अधिनियम ९८).
३०. मुंबई कुळवहिवाट व शेतजमीन (गुजरात सुधारणा) अधिनियम, १९६० (१९६० चा गुजरात अधिनियम १६).
३१. गुजरात शेतजमीन कमाल मर्यादा अधिनियम, १९६० (१९६१ चा गुजरात अधिनियम २६).
३२. सगबारा आणि मेहवासी संपदा (स्वामित्वाधिकार इत्यादी नष्ट करण्याबाबत) विनियम, १९६२ (१९६२ चा गुजरात विनियम १).
३३. गुजरात उत्तरजीवी अन्यक्रामण नष्ट करण्याबाबत अधिनियम, १९६३ (१९६३ चा गुजरात अधिनियम ३३)—त्याच्या कलम २ चा खंड (३), उप-खंड (घ) यामध्ये निर्देशिलेल्या अन्यक्रामणाशी हा अधिनियम जेथवर संबंधित आहे तेवढे खेरीजकरून.
३४. महाराष्ट्र शेतजमीन (जमीन धारणेची कमाल मर्यादा) अधिनियम, १९६१ (१९६१ चा महाराष्ट्र अधिनियम २७).
३५. हैदराबाद कुळवहिवाट व शेतजमीन (पुन्हा अधिनियमित करणे, वैधकरण व आणखी सुधारणा याबाबत) अधिनियम, १९६१ (१९६१ चा महाराष्ट्र अधिनियम ४५).
३६. हैदराबाद कुळवहिवाट व शेतजमीन अधिनियम, १९५० (१९५० चा हैदराबाद अधिनियम २१).
३७. जेनमीकारम प्रदान (नष्ट करण्याबाबत) अधिनियम, १९६० (१९६१ चा केरळ अधिनियम ३).
३८. केरळ भूमि कर अधिनियम, १९६१ (१९६१ चा केरळ अधिनियम १३).
३९. केरळ जमीन सुधारणा अधिनियम, १९६३ (१९६४ चा केरळ अधिनियम १).
४०. मध्य प्रदेश जमीन महसूल संहिता, १९५९ (१९५९ चा मध्य प्रदेश अधिनियम २०).
४१. मध्य प्रदेश कृषि धारणजमिनीची कमाल मर्यादा अधिनियम, १९६० (१९६० चा मध्य प्रदेश अधिनियम २०).

^१. संविधान (सतरावी सुधारणा) अधिनियम, १९६४ याच्या कलम ३ द्वारे २१ ते ६४ या नोंदी जादा दाखल केल्या. (२० जून १९६४ रोजी व तेहापासून).

(नववी अनुसूची)

४२. मद्रास शेतकरी कूळ संरक्षण अधिनियम, १९५५ (१९५५ चा मद्रास अधिनियम २५).
४३. मद्रास शेतकरी कूळ (उचित भाडे देणे) अधिनियम, १९५६ (१९५६ चा मद्रास अधिनियम २४).
४४. मद्रास कुडिइरूपू अधिवासी (बेदखल करण्यापासून संरक्षण) अधिनियम, १९६१ (१९६१ चा मद्रास अधिनियम ३८).
४५. मद्रास सार्वजनिक विश्वस्तव्यवस्था (शेतजमिनीच्या प्रशासनाचे विनियमन) अधिनियम, १९६१ (१९६१ चा मद्रास अधिनियम ५७).
४६. मद्रास जमीन सुधारणा (जमिनीची कमाल मर्यादा निश्चित करणे) अधिनियम, १९६१ (१९६१ चा मद्रास अधिनियम ५८).
४७. म्हैसूर कुळवहिवाट अधिनियम, १९५२ (१९५२ चा म्हैसूर अधिनियम १३).
४८. कुर्ग कुळवहिवाट अधिनियम, १९५७ (१९५७ चा म्हैसूर अधिनियम १४).
४९. म्हैसूर ग्रामीण पदे नष्ट करण्याबाबत अधिनियम, १९६१ (१९६१ चा म्हैसूर अधिनियम १४).
५०. हैदराबाद कुळवहिवाट व शेतजमीन (विधिग्राहीकरण) अधिनियम, १९६१ (१९६१ चा म्हैसूर अधिनियम ३६).
५१. म्हैसूर जमीन सुधारणा अधिनियम, १९६१ (१९६२ चा म्हैसूर अधिनियम १०).
५२. ओरिसा जमीन सुधारणा अधिनियम, १९६० (१९६० चा ओरिसा अधिनियम १६).
५३. ओरिसा विलीन राज्यक्षेत्रे (ग्रामीण पदे नष्ट करण्याबाबत) अधिनियम, १९६३ (१९६३ चा ओरिसा अधिनियम १०).
५४. पंजाब भूधारणा-सुरक्षा अधिनियम, १९५३ (१९५३ चा पंजाब अधिनियम १०).
५५. राजस्थान कुळवहिवाट अधिनियम, १९५५ (१९५५ चा राजस्थान अधिनियम ३).
५६. राजस्थान जमीनदारी व बिस्वेदारी नष्ट करण्याबाबत अधिनियम, १९५९ (१९५९ चा राजस्थान अधिनियम ८).
५७. कुमारूं आणि उत्तराखण्ड जमीनदारी नष्ट करणे व जमीन सुधारणा अधिनियम, १९६० (१९६० चा उत्तर प्रदेश अधिनियम १७).
५८. उत्तर प्रदेश जमीन धारणेची कमाल मर्यादा लादण्याबाबत अधिनियम, १९६० (१९६१ चा उत्तर प्रदेश अधिनियम १).
५९. पश्चिम बंगाल संपदा-संपादन अधिनियम, १९५३ (१९५४ चा पश्चिम बंगाल अधिनियम १).
६०. पश्चिम बंगाल जमीन सुधारणा अधिनियम, १९५५ (१९५६ चा पश्चिम बंगाल अधिनियम १०).
६१. दिल्ली जमीन सुधारणा अधिनियम, १९५४ (१९५४ चा दिल्ली अधिनियम ८).
६२. दिल्ली जमीन धारणा (कमाल मर्यादा) अधिनियम, १९६० (१९६० चा केंद्रीय अधिनियम २४).
६३. मणिपूर जमीन महसूल आणि जमीन सुधारणा अधिनियम, १९६० (१९६० चा केंद्रीय अधिनियम ३३).
६४. त्रिपुरा जमीन महसूल जमीन सुधारणा अधिनियम, १९६० (१९६० चा केंद्रीय अधिनियम ४३).]
- ^१[६५. केरळ जमीन सुधारणा (सुधारणा) अधिनियम, १९६९ (१९६९ चा केरळ अधिनियम ३५).]
६६. केरळ जमीन सुधारणा (सुधारणा) अधिनियम, १९७१ (१९७१ चा केरळ अधिनियम २५).]
- ^२[६७. आंध्र प्रदेश जमीन सुधारणा (कृषिधारण जमिनीवरील कमाल मर्यादा) अधिनियम, १९७३ (१९७३ चा आंध्र प्रदेश अधिनियम १).]

^१. संविधान (एकोणतिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७२ याच्या कलम २ द्वारे ६५ व ६६ या नोंदी समाविष्ट केल्या (९ जून १९७२ रोजी व तेव्हापासून).

^२. संविधान (चौतिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७४ याच्या कलम २ द्वारे ६७ ते ८६ या नोंदी समाविष्ट केल्या (७ सप्टेंबर १९७४ रोजी व तेव्हापासून).

(नववी अनुसूची)

६८. बिहार जमीन सुधारणा (कमालमर्यादा क्षेत्र निश्चित करणे आणि अतिरिक्त भूमिसंपादन) (सुधारणा) अधिनियम, १९७२ (१९७३ चा बिहार अधिनियम १).

६९. बिहार जमीन सुधारणा (कमालमर्यादा क्षेत्र निश्चित करणे आणि अतिरिक्त भूमिसंपादन) (सुधारणा) अधिनियम, १९७३ (१९७३ चा बिहार अधिनियम ९).

७०. बिहार जमीन सुधारणा (सुधारणा) अधिनियम, १९७२ (१९७२ चा बिहार अधिनियम ५).

७१. गुजरात शेतजमीन कमालमर्यादा (सुधारणा) अधिनियम, १९७२ (१९७४ चा गुजरात अधिनियम २).

७२. हरयाणा धारणजमिनीवरील कमाल मर्यादा अधिनियम, १९७२ (१९७२ चा हरयाणा अधिनियम २६).

७३. हिमाचल प्रदेश धारणजमिनीवरील कमालमर्यादा अधिनियम, १९७२ (१९७३ चा हिमाचल प्रदेश अधिनियम १९).

७४. केरळ जमीन सुधारणा (सुधारणा) अधिनियम, १९७२ (१९७२ चा केरळ अधिनियम १७).

७५. मध्य प्रदेश कृषि धारणजमिनीवरील कमालमर्यादा (सुधारणा) अधिनियम, १९७२ (१९७४ चा मध्य प्रदेश अधिनियम १२).

७६. मध्य प्रदेश कृषि धारणजमिनीवरील कमालमर्यादा (दुसरी सुधारणा) अधिनियम, १९७२ (१९७४ चा मध्य प्रदेश अधिनियम १३).

७७. म्हैसूर जमीन सुधारणा (सुधारणा) अधिनियम, १९७३ (१९७४ चा कर्नाटक अधिनियम १).

७८. पंजाब जमीन सुधारणा अधिनियम, १९७२ (१९७३ चा पंजाब अधिनियम १०).

७९. राजस्थान कृषि धारणजमिनीवर कमालमर्यादा लादण्याबाबत अधिनियम, १९७३ (१९७३ चा राजस्थान अधिनियम ११).

८०. गुडलूर जन्मम संपदा (नष्ट करणे व रयतवारीत रूपांतर करणे) अधिनियम, १९६९ (१९६९ चा तामिळनाडू अधिनियम २४).

८१. पश्चिम बंगाल जमीन सुधारणा (सुधारणा) अधिनियम, १९७२ (१९७२ चा पश्चिम बंगाल अधिनियम १२).

८२. पश्चिम बंगाल संपदा संपादन (सुधारणा) अधिनियम, १९६४ (१९६४ चा पश्चिम बंगाल अधिनियम २२).

८३. पश्चिम बंगाल संपदा संपादन (दुसरी सुधारणा) अधिनियम, १९७३ (१९७३ चा पश्चिम बंगाल अधिनियम ३३).

८४. मुंबई कुळवहिवाट व शेतजमीन (गुजरात सुधारणा) अधिनियम, १९७२ (१९७३ चा गुजरात अधिनियम ५).

८५. ओरिसा जमीन सुधारणा (सुधारणा) अधिनियम, १९७४ (१९७४ चा ओरिसा अधिनियम ९).

८६. त्रिपुरा जमीन महसूल आणि जमीन सुधारणा (दुसरी सुधारणा) अधिनियम, १९७४ (१९७४ चा त्रिपुरा अधिनियम ७).]

[* * * *]

८८. औद्योगिक (विकास व विनियमन) अधिनियम, १९५१ (१९५१ चा केंद्रीय अधिनियम ६५).

८९. स्थावर संपत्तीचे अधिग्रहण व संपादन अधिनियम, १९५२ (१९५२ चा केंद्रीय अधिनियम ३०).

^{१.} संविधान (एकोणचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७५ याच्या कलम ५ द्वारे ८७ ते १२४ या नोंदी समाविष्ट केल्या.

^{२.} संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७५ याच्या कलम ४४ द्वारे, नोंद ८७ गाठली.

(नववी अनुसूची)

९०. खाण व खनिज (विनियमन व विकास) अधिनियम, १९५७ (१९५७ चा केंद्रीय अधिनियम ६७).

९१. मक्तेदारी आणि निर्बंधक व्यापारी प्रथा अधिनियम, १९६९ (१९६९ चा केंद्रीय अधिनियम ५४).

*:

*:

*:

*:

९३. कोक कोळसा खाण (आकस्मिक तरतुदी) अधिनियम, १९७१ (१९७१ चा केंद्रीय अधिनियम ६४).

९४. कोक कोळसा खाण (राष्ट्रीयीकरण) अधिनियम, १९७२ (१९७२ चा केंद्रीय अधिनियम ३६).

९५. सर्वसाधारण विमा व्यवसाय (राष्ट्रीयीकरण) अधिनियम, १९७२ (१९७२ चा केंद्रीय अधिनियम ५७).

९६. भारतीय तांबे महामंडळ (उपक्रमाचे संपादन) अधिनियम, १९७२ (१९७२ चा केंद्रीय अधिनियम ५८).

९७. आजारी वस्त्रनिर्माण उपक्रम (व्यवस्थापन ताब्यात घेण्याबाबत) अधिनियम, १९७२ (१९७२ चा केंद्रीय अधिनियम ७२.)

९८. कोळसा खाणी (व्यवस्थापन ताब्यात घेण्याबाबत) अधिनियम, १९७३ (१९७३ चा केंद्रीय अधिनियम १५).

९९. कोळसा खाणी (राष्ट्रीयीकरण) अधिनियम, १९७३ (१९७३ चा केंद्रीय अधिनियम २६).

१००. परकीय चलन विनियमन अधिनियम, १९७३ (१९७३ चा केंद्रीय अधिनियम ४६).

१०१. दि अल्कॉक अँशडाऊन कंपनी लिमिटेड (उपक्रमाचे संपादन) अधिनियम, १९७३ (१९७३ चा केंद्रीय अधिनियम ५६).

१०२. कोळसा खाणी (संरक्षण व विकास) अधिनियम, १९७४ (१९७४ चा केंद्रीय अधिनियम २८).

१०३. अतिरिक्त परिलाभ (सक्तीची ठेव) अधिनियम, १९७४ (१९७४ चा केंद्रीय अधिनियम ३७).

१०४. परकीय चलन संरक्षण व चोरट्या व्यापारास प्रतिबंध अधिनियम, १९७४ (१९७४ चा केंद्रीय अधिनियम ५२).

१०५. आजारी वस्त्रनिर्माण उपक्रम (राष्ट्रीयीकरण) अधिनियम, १९७४ (१९७४ चा केंद्रीय अधिनियम ५७).

१०६. महाराष्ट्र शेतजमीन (जमीनधारणेची कमालमर्यादा) (सुधारणा) अधिनियम, १९६४ (१९६५ चा महाराष्ट्र अधिनियम १६).

१०७. महाराष्ट्र शेतजमीन (जमीनधारणेची कमालमर्यादा) (सुधारणा) अधिनियम, १९६५ (१९६५ चा महाराष्ट्र अधिनियम ३२).

१०८. महाराष्ट्र शेतजमीन (जमीनधारणेची कमालमर्यादा) (सुधारणा) अधिनियम, १९६८ (१९६८ चा महाराष्ट्र अधिनियम १६).

१०९. महाराष्ट्र शेतजमीन (जमीनधारणेची कमालमर्यादा) (दुसरी सुधारणा) अधिनियम, १९६८ (१९६८ चा महाराष्ट्र अधिनियम ३३).

११०. महाराष्ट्र शेतजमीन (जमीनधारणेची कमालमर्यादा) (सुधारणा) अधिनियम, १९६९ (१९६९ चा महाराष्ट्र अधिनियम ३७).

१. संविधान (चव्हेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम ४४ द्वारे नोंद ९२ गाळ्याती (२० जून १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

(नववी अनुसूची)

१११. महाराष्ट्र शेतजमीन (जमीनधारणेची कमालमर्यादा) (दुसरी सुधारणा) अधिनियम, १९६९ (१९६९ चा महाराष्ट्र अधिनियम ३८).
११२. महाराष्ट्र शेतजमीन (जमीनधारणेची कमालमर्यादा) (सुधारणा) अधिनियम, १९७० (१९७० चा महाराष्ट्र अधिनियम २७).
११३. महाराष्ट्र शेतजमीन (जमीनधारणेची कमालमर्यादा) (सुधारणा) अधिनियम, १९७२ (१९७२ चा महाराष्ट्र अधिनियम १३).
११४. महाराष्ट्र शेतजमीन (जमीनधारणेची कमालमर्यादा) (सुधारणा) अधिनियम, १९७३ (१९७३ चा महाराष्ट्र अधिनियम ५०).
११५. ओरिसा जमीन सुधारणा (सुधारणा) अधिनियम, १९६५ (१९६५ चा ओरिसा अधिनियम १३).
११६. ओरिसा जमीन सुधारणा (सुधारणा) अधिनियम, १९६६ (१९६७ चा ओरिसा अधिनियम ८).
११७. ओरिसा जमीन सुधारणा (सुधारणा) अधिनियम, १९६७ (१९६७ चा ओरिसा अधिनियम १३).
११८. ओरिसा जमीन सुधारणा (सुधारणा) अधिनियम, १९६९ (१९६९ चा ओरिसा अधिनियम १३).
११९. ओरिसा जमीन सुधारणा (सुधारणा) अधिनियम, १९७० (१९७० चा ओरिसा अधिनियम १८).
१२०. उत्तर प्रदेश धारणजमिनीवर कमालमर्यादा लादण्याबाबत (सुधारणा) अधिनियम, १९७२ (१९७३ चा उत्तर प्रदेश अधिनियम १८).
१२१. उत्तर प्रदेश धारणजमिनीवर कमालमर्यादा लादण्याबाबत (सुधारणा) अधिनियम, १९७४ (१९७५ चा उत्तर प्रदेश अधिनियम २).
१२२. त्रिपुरा जमीन महसूल व जमीन सुधारणा (तिसरी सुधारणा) अधिनियम, १९७५ (१९७५ चा त्रिपुरा अधिनियम ३).
१२३. दादरा व नगरहवेली जमीन सुधारणा विनियम, १९७१ (१९७१ चा ३).
१२४. दादरा व नगरहवेली जमीन सुधारणा (सुधारणा) विनियम, १९७३ (१९७३ चा ५).]
- ^१[१२५. ^२मोटार वाहन अधिनियम, १९३९ याचे कलम ६६क आणि प्रकरण चार क (१९३९ चा केंद्रीय अधिनियम ४).
१२६. अत्यावश्यक वस्तू अधिनियम, १९५५ (१९५५ चा केंद्रीय अधिनियम १०).
१२७. तस्कर आणि विदेशी विनिमय चलन कूट व्यवहारी (मालमत्तेचे समपहरण) अधिनियम, १९७६ (१९७६ चा केंद्रीय अधिनियम १३).
१२८. बंधबिगार पद्धती (उच्चाटन) अधिनियम, १९७६ (१९७६ चा केंद्रीय अधिनियम १९).
१२९. परकीय चलन संरक्षण व चोरट्या व्यापारास प्रतिबंध (सुधारणा) अधिनियम, १९७६ (१९७६ चा केंद्रीय अधिनियम २०).

^३[* * * * * *]

१३१. लेळ्ही साखर भाव समानीकरण निधी अधिनियम, १९७६ (१९७६ चा केंद्रीय अधिनियम ३१).
१३२. नागरी जमीन (कमाल मर्यादा व विनियमन) अधिनियम, १९७६ (१९७६ चा केंद्रीय अधिनियम ३३).
१३३. संघ लेखांचे विभागीकरण (कर्मचाऱ्यांचे लेखांतरण) अधिनियम, १९७६ (१९७६ चा केंद्रीय अधिनियम ५९).
१३४. आसाम धारणजमिनीवरील कमालमर्यादा निश्चिती अधिनियम, १९५६ (१९५७ चा आसाम अधिनियम १).

१. संविधान (चाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ३ द्वारे १२५ ते १८८ या नोंदी समाविष्ट केल्या (२७ मे १९७६ रोजी व तेह्वापासून).

२. आता मोटार वाहन अधिनियम, १९८८ (१९८८ चा अधिनियम ५९) च्या संबंधित तरतुदी पहा.

३. संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम ४४ द्वारे नोंद १३० गाळली (२० जून १९७९ रोजी व तेह्वापासून).

(नववी अनुसूची)

१३५. मुंबई कुळवहिवाट व शेतजमीन (विदर्भ प्रदेश) अधिनियम, १९५८ (१९५८ चा मुंबई अधिनियम १९).
१३६. गुजरात खाजगी वने (संपादन) अधिनियम, १९७२ (१९७२ चा गुजरात अधिनियम १४).
१३७. हरयाणा धारणजमिनीवरील कमालमर्यादा (सुधारणा) अधिनियम, १९७६ (१९७६ चा हरयाणा अधिनियम १७).
१३८. हिमाचल प्रदेश कुळवहिवाट व जमीन सुधारणा अधिनियम, १९७२ (१९७४ चा हिमाचल प्रदेश अधिनियम ८).
१३९. हिमाचल प्रदेश ग्राम सामाईक जमिनी निहितीकरण आणि वापर अधिनियम, १९७४ (१९७४ चा हिमाचल प्रदेश अधिनियम १८).
१४०. कर्नाटक जमीन सुधारणा (दुसरी सुधारणा व संकीर्ण तरतुदी) अधिनियम, १९७४ (१९७४ चा कर्नाटक अधिनियम ३१).
१४१. कर्नाटक जमीन सुधारणा (दुसरी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ (१९७६ चा कर्नाटक अधिनियम २७).
१४२. केरळ निष्कासनास प्रतिबंध अधिनियम, १९६६ (१९६६ चा केरळ अधिनियम १२).
१४३. थिरुप्पुवरम् अधिदान (उच्चाटन) अधिनियम, १९६९ (१९६९ चा केरळ अधिनियम १९).
१४४. श्रीपदम भूमि मताधिकारदान अधिनियम, १९६९ (१९६९ चा केरळ अधिनियम २०).
१४५. श्रीपांडरवका भूमि (निहितीकरण व मताधिकारदान) अधिनियम, १९७१ (१९७१ चा केरळ अधिनियम २०).
१४६. केरळ खाजगी वने (निहितीकरण व अभिहस्तांकन) अधिनियम, १९७१ (१९७१ चा केरळ अधिनियम २६).
१४७. केरळ कृषि कामगार अधिनियम, १९७४ (१९७४ चा केरळ अधिनियम १८).
१४८. केरळ काजू कारखाना (संपादन) अधिनियम, १९७४ (१९७४ चा केरळ अधिनियम २९).
१४९. केरळ चिड्डी अधिनियम, १९७५ (१९७५ चा केरळ अधिनियम २३).
१५०. केरळ अनुसूचित जनजाती (जमीन हस्तांतरणावरील निर्बंध आणि दुमाला जमिनी परत करणे) अधिनियम, १९७५ (१९७५ चा केरळ अधिनियम ३१).
१५१. केरळ जमीन सुधारणा (सुधारणा) अधिनियम, १९७६ (१९७६ चा केरळ अधिनियम १५).
१५२. कानम् कुळवहिवाट उच्चाटन अधिनियम, १९७६ (१९७६ चा केरळ अधिनियम १६).
१५३. मध्य प्रदेश कृषि धारणजमिनीवरील कमालमर्यादा (सुधारणा) अधिनियम, १९७४ (१९७४ चा मध्य प्रदेश अधिनियम २०).
१५४. मध्य प्रदेश कृषि धारणजमिनीवरील कमालमर्यादा (सुधारणा) अधिनियम, १९७५ (१९७६ चा मध्य प्रदेश अधिनियम २).
१५५. पश्चिम खानदेश मेहवासी संपदा (स्वामित्वाधिकार इत्यादी काढून टाकणे) विनियम, १९६१ (१९६२ चा महाराष्ट्र विनियम १).
१५६. महाराष्ट्र अनुसूचित जमातीना जमिनी प्रत्यार्पित करण्यासाठी अधिनियम, १९७४ (१९७५ चा महाराष्ट्र अधिनियम १४).
१५७. महाराष्ट्र शेतजमीन (धारणजमिनीवरील कमालमर्यादा कमी करणे आणि सुधारणा) अधिनियम, १९७२ (१९७५ चा महाराष्ट्र अधिनियम २१).
१५८. महाराष्ट्र खाजगी वने (संपादन) अधिनियम, १९७५ (१९७५ चा महाराष्ट्र अधिनियम २९).
१५९. महाराष्ट्र शेतजमीन (धारणजमिनीवरील कमालमर्यादा कमी करणे) आणि (सुधारणा) सुधारणा अधिनियम, १९७५ (१९७५ चा महाराष्ट्र अधिनियम ४७).
१६०. महाराष्ट्र शेतजमीन (धारणजमिनीवरील कमालमर्यादा) (सुधारणा) अधिनियम, १९७५ (१९७६ चा महाराष्ट्र अधिनियम २).

(नववी अनुसूची)

१६१. ओरिसा संपदा निरास अधिनियम, १९५१ (१९५२ चा ओरिसा अधिनियम १).
१६२. राजस्थान वसाहतवाद अधिनियम, १९५४ (१९५४ चा राजस्थान अधिनियम २७).
१६३. राजस्थान जमीन सुधारणा आणि जमीन मालकांच्या संपदेचे संपादन अधिनियम, १९६३ (१९६४ चा राजस्थान अधिनियम ११).
१६४. राजस्थान कृषि धारणजमिनीवर कमाल मर्यादा लादण्याबाबत (सुधारणा) अधिनियम, १९७६ (१९७६ चा राजस्थान अधिनियम ८).
१६५. राजस्थान कुळवहिवाट (सुधारणा) अधिनियम, १९७६ (१९७६ चा राजस्थान अधिनियम १२).
१६६. तामिळनाडू जमीन सुधारणा (जमिनीवरील कमाल मर्यादा करणे) अधिनियम, १९७० (१९७० चा तामिळनाडू अधिनियम १७).
१६७. तामिळनाडू जमीन सुधारणा (जमिनीवरील कमाल मर्यादा निश्चित करणे) सुधारणा अधिनियम, १९७१ (१९७१ चा तामिळनाडू अधिनियम ४१).
१६८. तामिळनाडू जमीन सुधारणा (जमिनीवरील कमाल मर्यादा निश्चित करणे) सुधारणा अधिनियम, १९७२ (१९७२ चा तामिळनाडू अधिनियम १०).
१६९. तामिळनाडू जमीन सुधारणा (जमिनीवरील कमाल मर्यादा निश्चित करणे) दुसरी सुधारणा अधिनियम, १९७२ (१९७२ चा तामिळनाडू अधिनियम २०).
१७०. तामिळनाडू जमीन सुधारणा (जमिनीवरील कमाल मर्यादा निश्चित करणे) तिसरी सुधारणा अधिनियम, १९७२ (१९७२ चा तामिळनाडू अधिनियम ३७).
१७१. तामिळनाडू जमीन सुधारणा (जमिनीवरील कमाल मर्यादा निश्चित करणे) चौथी सुधारणा अधिनियम, १९७२ (१९७२ चा तामिळनाडू अधिनियम ३९).
१७२. तामिळनाडू जमीन सुधारणा (जमिनीवरील कमाल मर्यादा निश्चित करणे) सहावी सुधारणा अधिनियम, १९७२ (१९७४ चा तामिळनाडू अधिनियम ७).
१७३. तामिळनाडू जमीन सुधारणा (जमिनीवरील कमाल मर्यादा निश्चित करणे) पाचवी सुधारणा अधिनियम, १९७२ (१९७४ चा तामिळनाडू अधिनियम १०).
१७४. तामिळनाडू जमीन सुधारणा (जमिनीवरील कमाल मर्यादा निश्चित करणे) सुधारणा अधिनियम, १९७४ (१९७४ चा तामिळनाडू अधिनियम १५).
१७५. तामिळनाडू जमीन सुधारणा (जमिनीवरील कमाल मर्यादा निश्चित करणे) तिसरी सुधारणा अधिनियम, १९७४ (१९७४ चा तामिळनाडू अधिनियम ३०).
१७६. तामिळनाडू जमीन सुधारणा (जमिनीवरील कमाल मर्यादा निश्चित करणे) दुसरी सुधारणा अधिनियम, १९७४ (१९७४ चा तामिळनाडू अधिनियम ३२).
१७७. तामिळनाडू जमीन सुधारणा (जमिनीवरील कमाल मर्यादा निश्चित करणे) सुधारणा अधिनियम, १९७५ (१९७५ चा तामिळनाडू अधिनियम ११).
१७८. तामिळनाडू जमीन सुधारणा (जमिनीवरील कमाल मर्यादा निश्चित करणे) दुसरी सुधारणा अधिनियम, १९७५ (१९७५ चा तामिळनाडू अधिनियम २१).
१७९. उत्तर प्रदेश जमीनदारी नष्ट करणे आणि जमीन सुधारणा अधिनियम, १९५० (१९५१ चा उत्तर प्रदेश अधिनियम १), उत्तर प्रदेश भूमी कायदा (सुधारणा) अधिनियम, १९७१ (१९७१ चा उत्तर प्रदेश अधिनियम २१) आणि उत्तर प्रदेश भूमी कायदा (सुधारणा) अधिनियम, १९७४ (१९७४ चा उत्तर प्रदेश अधिनियम ३४) यांद्वारे केलेल्या सुधारणा.
१८०. उत्तर प्रदेश धारणजमिनीवर कमाल मर्यादा लादण्याबाबत अधिनियम, १९७६ (१९७६ चा उत्तर प्रदेश अधिनियम २०).

(नववी अनुसूची)

१८१. पश्चिम बंगाल जमीन सुधारणा (दुसरी सुधारणा) अधिनियम, १९७२ (१९७२ चा पश्चिम बंगाल अधिनियम ३८).
१८२. पश्चिम बंगाल दुमाला जमीन परत करण्याबाबत अधिनियम, १९७३ (१९७३ चा पश्चिम बंगाल अधिनियम २३).
१८३. पश्चिम बंगाल जमीन सुधारणा (सुधारणा) अधिनियम, १९७४ (१९७४ चा पश्चिम बंगाल अधिनियम ३३).
१८४. पश्चिम बंगाल जमीन सुधारणा (सुधारणा) अधिनियम, १९७५ (१९७५ चा पश्चिम बंगाल अधिनियम २३).
१८५. पश्चिम बंगाल जमीन सुधारणा (सुधारणा) अधिनियम, १९७६ (१९७६ चा पश्चिम बंगाल अधिनियम १२).
१८६. दिल्ली धारण जमीन (कमालमर्यादा) सुधारणा अधिनियम, १९७६ (१९७६ चा केंद्रीय अधिनियम १५).
१८७. गोवा, दमण व दीव मुंडक (निष्कासनापासून संरक्षण) अधिनियम, १९७५ (१९७६ चा गोवा, दमण व दीव अधिनियम १).
१८८. पाँडिचेरी जमीन सुधारणा (जमिनीवरील कमाल मर्यादा निश्चित करणे) अधिनियम, १९७३ (१९७४ चा पाँडिचेरी अधिनियम ९).]
- ^१[१८९. आसाम (तात्पुरती वसलेली क्षेत्रे) कुळवहिवाट अधिनियम, १९७१ (१९७१ चा आसाम अधिनियम २३).
१९०. आसाम (तात्पुरती वसलेली क्षेत्रे) कुळवहिवाट (सुधारणा) अधिनियम, १९७४ (१९७४ चा आसाम अधिनियम १८).
१९१. बिहार जमीन सुधारणा (कमाल मर्यादा क्षेत्र निश्चिती आणि अतिरिक्त भूमीचे संपादन) (सुधारणा) सुधारणा अधिनियम, १९७४ (१९७५ चा बिहार अधिनियम १३).
१९२. बिहार जमीन सुधारणा (कमाल मर्यादा क्षेत्र निश्चिती आणि अतिरिक्त भूमीचे संपादन) (सुधारणा) अधिनियम, १९७६ (१९७६ चा बिहार अधिनियम २२).
१९३. बिहार जमीन सुधारणा (कमाल मर्यादा क्षेत्र निश्चिती आणि अतिरिक्त भूमीचे संपादन) (सुधारणा) अधिनियम, १९७८ (१९७८ चा बिहार अधिनियम ७).
१९४. भूमीचे संपादन (बिहार सुधारणा) अधिनियम, १९७९ (१९८० चा बिहार अधिनियम २).
१९५. हरियाणा धारण जमिनीवरील कमाल मर्यादा (सुधारणा) अधिनियम, १९७७ (१९७७ चा हरियाणा अधिनियम १४).
१९६. तामिळनाडू जमीन सुधारणा (जमिनीवरील कमाल मर्यादा निश्चिती) (सुधारणा) अधिनियम, १९७८ (१९७८ चा तामिळनाडू अधिनियम २५).
१९७. तामिळनाडू जमीन सुधारणा (जमिनीवरील कमालमर्यादा निश्चिती) (सुधारणा) अधिनियम, १९७९ (१९७९ चा तामिळनाडू अधिनियम ११).
१९८. उत्तर प्रदेश जमीनदारी उच्चाटन कायदे (सुधारणा) अधिनियम, १९७८ (१९७८ चा उत्तर प्रदेश अधिनियम १५).
१९९. पश्चिम बंगाल दुमाला जमिनी परत करणे (सुधारणा) अधिनियम, १९७८ (१९७८ चा पश्चिम बंगाल अधिनियम २४).

१. संविधान (सत्तेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९८४ याच्या कलम २ द्वारे १८९ ते २०२ या नोंदी समाविष्ट केल्या. (२६ ऑगस्ट १९८४ रोजी व तेव्हापासून).

(नववी अनुसूची)

२००. पश्चिम बंगाल दुमाला जमिनी परत करणे (सुधारणा) अधिनियम, १९८० (१९८० चा पश्चिम बंगाल अधिनियम ५६).
२०१. गोवा, दमण व दीव कृषि कुळवहिवाट अधिनियम, १९६४ (१९६४ चा गोवा, दमण व दीव अधिनियम ७).
२०२. गोवा, दमण व दीव कृषि कुळवहिवाट (पाचवी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ (१९७६ चा गोवा, दमण व दीव अधिनियम १७).]
- ^१[२०३. आंध्र प्रदेश अनुसूचित क्षेत्रे भूमि हस्तांतरण विनियम, १९५९ (१९५९ चा आंध्र प्रदेश विनियम १).
२०४. आंध्र प्रदेश अनुसूचित क्षेत्रे कायदे (विस्तार व सुधारणा) विनियम, १९६३ (१९६३ चा आंध्र प्रदेश विनियम २).
२०५. आंध्र प्रदेश अनुसूचित क्षेत्रे भूमि हस्तांतरण (सुधारणा) विनियम, १९७० (१९७० चा आंध्र प्रदेश विनियम १).
२०६. आंध्र प्रदेश अनुसूचित क्षेत्रे भूमि हस्तांतरण (सुधारणा) विनियम, १९७१ (१९७१ चा आंध्र प्रदेश विनियम १).
२०७. आंध्र प्रदेश अनुसूचित क्षेत्रे भूमि हस्तांतरण (सुधारणा) विनियम, १९७८ (१९७८ चा आंध्र प्रदेश विनियम १).
२०८. बिहार कुळवहिवाट अधिनियम, १८८५ (१८८५ चा बिहार अधिनियम ८).
२०९. छोटा नागपूर कुळवहिवाट अधिनियम, १९०८ (१९०८ चा बंगाल अधिनियम ६). (प्रकरण आठ—कलमे ४६, ४७, ४८, ४८-क व ४९, प्रकरण दहा—कलमे ७१, ७१-क व ७१-ख, आणि प्रकरण अठरा—कलमे २४०, २४१ व २४२).
२१०. संथाळ परगणा कुळवहिवाट (पूरक तरतुदी) अधिनियम, १९४९ (१९४९ चा बिहार अधिनियम १४) कलम ५३ खेरीजकरून.
२११. बिहार अनुसूचित क्षेत्र विनियम, १९६९ (१९६९ चा बिहार विनियम १).
२१२. बिहार भूमि सुधारणा (कमालमर्यादा क्षेत्र निश्चित करणे आणि अतिरिक्त भूमि संपादन) (सुधारणा) अधिनियम, १९८२ (१९८२ चा बिहार अधिनियम ५५).
२१३. गुजरात देवस्थान इनामे नष्ट करणे अधिनियम, १९६९ (१९६९ चा गुजरात अधिनियम १६).
२१४. गुजरात कुळवहिवाट कायदे (सुधारणा) अधिनियम, १९७६ (१९७६ चा गुजरात अधिनियम ३७).
२१५. गुजरात शेतजमीन कमालमर्यादा (सुधारणा) अधिनियम, १९७६ (१९७६ चा राष्ट्रपती अधिनियम ४३).
२१६. गुजरात देवस्थान इनामे नष्ट करणे (सुधारणा) अधिनियम, १९७७ (१९७७ चा गुजरात अधिनियम २७).
२१७. गुजरात कुळवहिवाट कायदे (सुधारणा) अधिनियम, १९७७ (१९७७ चा गुजरात अधिनियम ३०).
२१८. मुंबई जमीन महसूल (गुजरात दुसरी सुधारणा) अधिनियम, १९८० (१९८० चा गुजरात अधिनियम ३७).
२१९. मुंबई जमीन महसूल संहिता आणि भूदृती नष्ट करणे कायदे (गुजरात सुधारणा) अधिनियम, १९८२ (१९८२ चा गुजरात अधिनियम ८).
२२०. हिमाचल प्रदेश भूमि हस्तांतरण (विनियमन) अधिनियम, १९६८ (१९६९ चा हिमाचल प्रदेश अधिनियम १५).

^१ संविधान (सहासद्वावी सुधारणा) अधिनियम, १९९० याच्या कलम २ द्वारे नोंद २०३ ते २५७ या नोंदी समाविष्ट केल्या (७ जून १९९० रोजी व तेव्हापासून).

(नववी अनुसूची)

२२१. हिमाचल प्रदेश भूमि हस्तांतरण (विनियम) (सुधारणा) अधिनियम, १९८६ (१९८६ चा हिमाचल प्रदेश अधिनियम १६).
२२२. कर्नाटक अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती (विवक्षित भूमि हस्तांतरण प्रतिबंध) अधिनियम, १९७८ (१९७९ चा कर्नाटक अधिनियम २).
२२३. केरळ जमीन सुधारणा (सुधारणा) अधिनियम, १९७८ (१९७८ चा केरळ अधिनियम १३).
२२४. केरळ जमीन सुधारणा (सुधारणा) अधिनियम, १९८१ (१९८१ चा केरळ अधिनियम २९).
२२५. मध्य प्रदेश जमीन महसूल संहिता (तिसरी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ (१९७६ चा मध्य प्रदेश अधिनियम ६१).
२२६. मध्य प्रदेश जमीन महसूल संहिता (सुधारणा) अधिनियम, १९८० (१९८० चा मध्य प्रदेश अधिनियम १५).
२२७. मध्य प्रदेश अकृषिक जोत उच्चतम सीमा अधिनियम, १९८१ (१९८१ चा मध्य प्रदेश अधिनियम ११).
२२८. मध्य प्रदेश कृषि धारणजमिनीवरील कमालमर्यादा (दुसरी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ (१९८४ चा मध्य प्रदेश अधिनियम १).
२२९. मध्य प्रदेश कृषि धारणजमिनीवरील कमालमर्यादा (सुधारणा) अधिनियम, १९८४ (१९८४ चा मध्य प्रदेश अधिनियम १४).
२३०. मध्य प्रदेश कृषि धारणजमिनीवरील कमालमर्यादा (सुधारणा) अधिनियम, १९८९ (१९८९ चा मध्य प्रदेश अधिनियम ८).
२३१. महाराष्ट्र जमीन महसूल संहिता १९६६ (१९६६ चा महाराष्ट्र अधिनियम ४१) कलमे ३६, ३६-अ, व ३६-ब.
२३२. महाराष्ट्र जमीन महसूल संहिता आणि महाराष्ट्र अनुसूचित जमातीना जमिनी परत करणे (दुसरी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ (१९७७ चा महाराष्ट्र अधिनियम ३०).
२३३. महाराष्ट्र विवक्षित भूमितील विद्यमान खाण व खनिजे यांवरील मालकीहक्क नाहीसे करण्याबाबत अधिनियम, १९८५ (१९८५ चा महाराष्ट्र अधिनियम १६).
२३४. ओरिसा अनुसूचित क्षेत्र स्थावर संपत्ती हस्तांतरण (अनुसूचित जमातीकडून) विनियम, १९५६ (१९५६ चा ओरिसा विनियम २).
२३५. ओरिसा जमीन सुधारणा (दुसरी सुधारणा) अधिनियम, १९७५ (१९७६ चा ओरिसा अधिनियम २९).
२३६. ओरिसा जमीन सुधारणा (सुधारणा) अधिनियम, १९७६ (१९७६ चा ओरिसा अधिनियम ३०).
२३७. ओरिसा जमीन सुधारणा (दुसरी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ (१९७६ चा ओरिसा अधिनियम ४४).
२३८. राजस्थान वसाहतीकरण (सुधारणा) अधिनियम, १९८४ (१९८४ चा राजस्थान अधिनियम १२).
२३९. राजस्थान कुळवहिवाट (सुधारणा) अधिनियम, १९८४ (१९८४ चा राजस्थान अधिनियम १३).
२४०. राजस्थान कुळवहिवाट (सुधारणा) अधिनियम, १९८७ (१९८७ चा राजस्थान अधिनियम २१).
२४१. तामिळनाडू जमीन सुधारणा (जमिनीवरील कमालमर्यादा निश्चित करणे) दुसरी सुधारणा अधिनियम, १९७९ (१९८० चा तामिळनाडू अधिनियम ८).
२४२. तामिळनाडू जमीन सुधारणा (जमिनीवरील कमालमर्यादा निश्चित करणे) सुधारणा अधिनियम, १९८० (१९८० चा तामिळनाडू अधिनियम २१).
२४३. तामिळनाडू जमीन सुधारणा (जमिनीवरील कमालमर्यादा निश्चित करणे) सुधारणा अधिनियम, १९८१ (१९८१ चा तामिळनाडू अधिनियम ५९).
२४४. तामिळनाडू जमीन सुधारणा (जमिनीवरील कमालमर्यादा निश्चित करणे) दुसरी सुधारणा अधिनियम, १९८३ (१९८४ चा तामिळनाडू अधिनियम २).

(नववी अनुसूची)

२४५. उत्तर प्रदेश जमीन कायदे (सुधारणा) अधिनियम, १९८२ (१९८२ चा उत्तर प्रदेश अधिनियम २०).
२४६. पश्चिम बंगाल जमीन सुधारणा (सुधारणा) अधिनियम, १९६५ (१९६५ चा पश्चिम बंगाल अधिनियम १८).
२४७. पश्चिम बंगाल जमीन सुधारणा (सुधारणा) अधिनियम, १९६६ (१९६६ चा पश्चिम बंगाल अधिनियम १९).
२४८. पश्चिम बंगाल जमीन सुधारणा (दुसरी सुधारणा) अधिनियम, १९६९ (१९६९ चा पश्चिम बंगाल अधिनियम २३).
२४९. पश्चिम बंगाल संपदा संपादन (सुधारणा) अधिनियम, १९७७ (१९७७ चा पश्चिम बंगाल अधिनियम ३६).
२५०. पश्चिम बंगाल जमीन धारण महसूल अधिनियम, १९७९ (१९७९ चा पश्चिम बंगाल अधिनियम ४४).
२५१. पश्चिम बंगाल जमीन सुधारणा (सुधारणा) अधिनियम, १९८० (१९८० चा पश्चिम बंगाल अधिनियम ४१).
२५२. पश्चिम बंगाल जमीन धारण महसूल (सुधारणा) अधिनियम, १९८१ (१९८१ चा पश्चिम बंगाल अधिनियम ३३).
२५३. कलकत्ता ठिक्का कुळवहिवाट (संपादन व विनियमन) अधिनियम, १९८१ (१९८१ चा पश्चिम बंगाल अधिनियम ३७).
२५४. पश्चिम बंगाल जमीन धारण महसूल (सुधारणा) अधिनियम, १९८२ (१९८२ चा पश्चिम बंगाल अधिनियम २३).
२५५. कलकत्ता ठिक्का कुळवहिवाट (संपादन व विनियमन) (सुधारणा) अधिनियम, १९८४ (१९८४ चा पश्चिम बंगाल अधिनियम ४१).
२५६. माहे जमीन सुधारणा अधिनियम, १९६८ (१९६८ चा पाँडिचेरी अधिनियम १)].
२५७. माहे जमीन सुधारणा (सुधारणा) अधिनियम, १९८० (१९८१ चा पाँडिचेरी अधिनियम १).

^१[२५७क. तामिळनाडू मागासवर्ग, अनुसूचित जाती व अनुसूचित जनजाती (राज्याच्या अधीन असलेल्या शैक्षणिक संस्थांमध्ये जागा आणि सेवेमध्ये नियुक्त्या किंवा पदे राखून ठेवणे) अधिनियम, १९९३ (१९९४ चा तामिळनाडू अधिनियम ४५).]

- ^१[२५८. बिहार विशेषाधिकारप्राप्त व्यक्तींच्या वास्तू कुळवहिवाट अधिनियम, १९४७ (१९४८ चा बिहार अधिनियम ४).
२५९. बिहार धारणजमिनीचे एकत्रीकरण करणे आणि विखंडनास प्रतिबंध करणे अधिनियम, १९५६ (१९५६ चा बिहार अधिनियम २२).
२६०. बिहार धारणजमिनीचे एकत्रीकरण करणे आणि विखंडनास प्रतिबंध करणे (सुधारणा) अधिनियम, १९७० (१९७० चा बिहार अधिनियम ७).
२६१. बिहार विशेषाधिकारप्राप्त व्यक्तींच्या वास्तू कुळवहिवाट (सुधारणा) अधिनियम, १९७० (१९७० चा बिहार अधिनियम ९).
२६२. बिहार धारणजमिनीचे एकत्रीकरण करणे आणि विखंडनास प्रतिबंध करणे (सुधारणा) अधिनियम, १९७३ (१९७५ चा बिहार अधिनियम २७).
२६३. बिहार धारणजमिनीचे एकत्रीकरण करणे आणि विखंडनास प्रतिबंध करणे (सुधारणा) अधिनियम, १९८१ (१९८२ चा बिहार अधिनियम ३५).

^१. संविधान (शाहतरावी सुधारणा) अधिनियम, १९९४ याच्या कलम २ द्वारे ही नोंद समाविष्ट केली (३१ ऑगस्ट १९९४ रोजी व तेव्हापासून).

^२. संविधान (अड्याहतरावी सुधारणा) अधिनियम, १९९५ याच्या कलम २ द्वारे २५८ ते २८४ या नोंदी समाविष्ट केल्या (३० ऑगस्ट १९९५ रोजी व तेव्हापासून).

(नववी अनुसूची)

२६४. बिहार जमीन सुधारणा (कमालमर्यादा क्षेत्र निश्चिती आणि अतिरिक्त जमिनीचे संपादन) (सुधारणा) अधिनियम, १९८७ (१९८७ चा बिहार अधिनियम २१).

२६५. बिहार विशेषाधिकारप्राप्त व्यक्तींच्या वास्तू कुळवहिवाट (सुधारणा) अधिनियम, १९८९ (१९८९ चा बिहार अधिनियम ११).

२६६. बिहार जमीन सुधारणा (सुधारणा) अधिनियम, १९८९ (१९९० चा बिहार अधिनियम ११).

२६७. कर्नाटक अनुसूचित जाती व अनुसूचित जनजाती (विवक्षित जमिनीच्या हस्तांतरणास प्रतिबंध) (सुधारणा) अधिनियम, १९८४ (१९८४ चा कर्नाटक अधिनियम ३).

२६८. केरळ जमीन सुधारणा (सुधारणा) अधिनियम, १९८९ (१९८९ चा केरळ अधिनियम १६).

२६९. केरळ जमीन सुधारणा (दुसरी सुधारणा) अधिनियम, १९८९ (१९९० चा केरळ अधिनियम २).

२७०. ओरिसा जमीन सुधारणा (सुधारणा) अधिनियम, १९८९ (१९९० चा ओरिसा अधिनियम ९).

२७१. राजस्थान कुळवहिवाट (सुधारणा) अधिनियम, १९७९ (१९७९ चा राजस्थान अधिनियम १६).

२७२. राजस्थान वसाहतवाद (सुधारणा) अधिनियम, १९८७ (१९८७ चा राजस्थान अधिनियम २).

२७३. राजस्थान वसाहतवाद (सुधारणा) अधिनियम, १९८९ (१९८९ चा राजस्थान अधिनियम १२).

२७४. तामिळनाडू जमीन सुधारणा (जमिनीवरील कमालमर्यादा निश्चिती) सुधारणा अधिनियम, १९८३ (१९८४ चा तामिळनाडू अधिनियम ३).

२७५. तामिळनाडू जमीन सुधारणा (जमिनीवरील कमालमर्यादा निश्चिती) सुधारणा अधिनियम, १९८६ (१९८६ चा तामिळनाडू अधिनियम ५७).

२७६. तामिळनाडू जमीन सुधारणा (जमिनीवरील कमालमर्यादा निश्चिती) दुसरी सुधारणा अधिनियम, १९८७ (१९८८ चा तामिळनाडू अधिनियम ४).

२७७. तामिळनाडू जमीन सुधारणा (जमिनीवरील कमालमर्यादा निश्चिती) (सुधारणा) अधिनियम, १९८९ (१९८९ चा तामिळनाडू अधिनियम ३०).

२७८. पश्चिम बंगाल जमीन सुधारणा (सुधारणा) अधिनियम, १९८१ (१९८१ चा पश्चिम बंगाल अधिनियम ५०).

२७९. पश्चिम बंगाल जमीन सुधारणा (सुधारणा) अधिनियम, १९८६ (१९८६ चा पश्चिम बंगाल अधिनियम ५).

२८०. पश्चिम बंगाल जमीन सुधारणा (दुसरी सुधारणा) अधिनियम, १९८६ (१९८६ चा पश्चिम बंगाल अधिनियम १९).

२८१. पश्चिम बंगाल जमीन सुधारणा (तिसरी सुधारणा) अधिनियम, १९८६ (१९८६ चा पश्चिम बंगाल अधिनियम ३५).

२८२. पश्चिम बंगाल जमीन सुधारणा (सुधारणा) अधिनियम, १९८९ (१९८९ चा पश्चिम बंगाल अधिनियम २३).

२८३. पश्चिम बंगाल जमीन सुधारणा (सुधारणा) अधिनियम, १९९० (१९९० चा पश्चिम बंगाल अधिनियम २४).

२८४. पश्चिम बंगाल जमीन सुधारणा न्यायाधिकरण अधिनियम, १९९१ (१९९१ चा पश्चिम बंगाल अधिनियम १२).

स्पष्टीकरण.—अनुच्छेद ३१क मधील खंड (१) च्या दुसऱ्या परंतुकाचे व्यतिक्रमण करून ‘राजस्थान कुळवहिवाट अधिनियम, १९५५’ (१९५५ चा राजस्थान अधिनियम ३) याअन्वये केलेले कोणतेही संपादन व्यतिक्रमणाच्या व्याप्तीपुरते शून्यवत असेल.]

१[दहावी अनुसूची

[अनुच्छेद १०२ (२) आणि १९१ (२)]

पक्षांतराच्या कारणावरून अपात्र होण्यासंबंधी तरतुदी

१. अर्थ लावणे.—या अनुसूचीत, संदर्भानुसार अन्यथा आवश्यक नसेल तर,

(क) “सभागृह” याचा अर्थ, संसदेचे कोणतेही सभागृह किंवा राज्याच्या विधानसभेचे किंवा, यथास्थिति, विधानमंडळाचे कोणतेही सभागृह, असा आहे;

(ख) परिच्छेद २ किंवा * * * * परिच्छेद ४ याच्या तरतुदीनुसार कोणत्याही राजकीय पक्षाचा सदस्य असलेला असा जो कोणी सभागृहाचा सदस्य असेल त्याच्या संबंधात “विधानमंडळ पक्ष” याचा अर्थ, त्या सभागृहाचे जे सदस्य त्यात्या वेळी उक्त तरतुदीनुसार त्या पक्षाचे असतील, असे सर्व सदस्य मिळून बनलेला गट, असा आहे;

(ग) सभागृहाच्या एखाद्या सदस्याच्या संबंधात “मूळ राजकीय पक्ष” याचा अर्थ, परिच्छेद २ मधील उपपरिच्छेद (१) च्या प्रयोजनार्थ तो सदस्य ज्या पक्षाचा असेल, तो राजकीय पक्ष असा आहे.

(घ) “परिच्छेद” याचा अर्थ, या अनुसूचीचा परिच्छेद, असा आहे.

२. पक्षांतराच्या कारणावरून अपात्र होणे.—(१) ^३[परिच्छेद ४ व ५] यातील तरतुदीना अधीन राहून, कोणत्याही राजकीय पक्षाचा एखाद्या सभागृहाचा सदस्य,—

(क) जर त्याने अशा राजकीय पक्षाचे आपले सदस्यत्व स्वेच्छेने सोडून दिले तर; किंवा

(ख) तो ज्या राजकीय पक्षाचा आहे त्या राजकीय पक्षाकडून किंवा त्या पक्षाने या संबंधात प्राधिकृत केलेल्या कोणत्याही व्यक्तीकडून अगर प्राधिकाऱ्याकडून देण्यात आलेल्या कोणत्याही निदेशाविरुद्ध जाऊन, जर त्याने दोहोंपैकी कोणत्याही बाबतीत अशा राजकीय पक्षाची, व्यक्तीची किंवा प्राधिकाऱ्याची पूर्वपरवानगी घेतल्याशिवाय, अशा सभागृहात मतदान केले किंवा करण्याचे वर्जिने असेल आणि अशा मतदानापासून किंवा वर्जनापासून पंधरा दिवसांच्या आत अशा राजकीय पक्षाने किंवा व्यक्तीने किंवा प्राधिकाऱ्याने असे मतदानाचे किंवा वर्जनाचे कृत्य क्षमापित केलेले नसेल तर,

तो सदस्य सभागृहाचा सदस्य म्हणून राहण्यास अपात्र होईल.

स्पष्टीकरण.—या उप-परिच्छेदेच्या प्रयोजनार्थ,—

(क) सभागृहाचा निवडून आलेला सदस्य हा, त्याला ज्या राजकीय पक्षाने, कोणत्याही असल्यास, अशा सदस्यत्वाच्या निवडणुकीसाठी उमेदवार म्हणून उभे केले होते त्या राजकीय पक्षाचा असल्याचे मानले जाईल;

(ख) सभागृहाचा नामनियुक्त सदस्य हा,—

(एक) असा सदस्य म्हणून त्याची नामनियुक्ती होण्याच्या दिनांकास कोणत्याही राजकीय पक्षाचा सदस्य असेल त्या बाबतीत, तो अशा राजकीय पक्षाचा असल्याचे मानले जाईल;

(दोन) अन्य कोणत्याही बाबतीत, अनुच्छेद ९९ किंवा, यथास्थिति, अनुच्छेद १८८ च्या आवश्यकतांचे पालन केल्यानंतर, ज्या दिनांकास तो स्थानापन्न होईल त्या दिनांकापासून सहा महिने संपण्यापूर्वी, तो ज्या राजकीय पक्षाचा सदस्य होईल किंवा यथास्थिति, प्रथमत: सदस्य होईल त्या पक्षाचा तो सदस्य असल्याचे मानले जाईल.

(२) सभागृहाचा निवडून आलेला जो सदस्य, कोणत्याही राजकीय पक्षाने उभा केलेला उमेदवार या नात्याने नव्हे तर अन्यथा असा सदस्य म्हणून निवडून आला असेल, तो अशा निवडणुकीनंतर कोणत्याही राजकीय पक्षात सामील झाला तर तो त्या सभागृहाचा सदस्य म्हणून राहण्यास अपात्र होईल.

^१ संविधान (बावलीची सुधारणा) अधिनियम, १९८५ याच्या कलम ६ द्वारे जादा दाखल केली (१ मार्च १९८५ रोजी व तेक्कापासून).

^२ संविधान (एक्याणवाबी सुधारणा) अधिनियम, २००३ याच्या कलम ५ द्वारे विवक्षित मजकूर गाळला.

^३ वरील अधिनियमाच्या कलम ५ द्वारे या मजकुराएवजी परिच्छेद ३, ४ व ५ दाखल केले.

(दहावी अनुसूची)

(३) सभागृहाचा नामनियुक्त सदस्य, अनुच्छेद ९९ किंवा, यथास्थिति, अनुच्छेद १८८ च्या आवश्यकतांचे पालन केल्यानंतर, ज्या दिनांकास स्थानापन्न होईल त्या दिनांकापासून सहा महिने संपल्यानंतर तो कोणत्याही राजकीय पक्षात सामील झाला तर, तो त्या सभागृहाचा सदस्य म्हणून राहण्यास अपात्र होईल.

(४) या परिच्छेदातील पूर्वगामी तरतुदीमध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, जी व्यक्ती संविधान (बाबतावी सुधारणा) अधिनियम, १९८५ याच्या प्रारंभास सभागृहाचा सदस्य असेल (मग ती असा सदस्य म्हणून निवडून आलेली असो वा नामनियुक्त झालेली असो) ती व्यक्ती,—

(एक) अशा प्रारंभाच्या लगतपूर्वी एखाद्या राजकीय पक्षाचा सदस्य असेल त्या बाबतीत, ती अशा राजकीय पक्षाने उभा केलेला उमेदवार या नात्याने सभागृहाचा सदस्य म्हणून निवडून आलेली आहे, असे या परिच्छेदातील उप-परिच्छेद (१) च्या प्रयोजनार्थ मानले जाईल;

(दोन) अन्य कोणत्याही बाबतीत, कोणत्याही राजकीय पक्षाने उभा केलेला उमेदवार या नात्याने नव्हे तर, अन्यथा निवडून आलेला असा सभागृहाचा निर्वाचित सदस्य आहे, असे या परिच्छेदातील उप-परिच्छेद (२) च्या प्रयोजनार्थ मानले जाईल. किंवा यथास्थिति, तो सभागृहाचा नामनियुक्त सदस्य आहे, असे या परिच्छेदातील उप-परिच्छेद (३) च्या प्रयोजनार्थ मानले जाईल;

* * * * *

४. पक्षांतराच्या कारणावरून येणारी अपात्रता विलीनीकरणाच्या बाबतीत लागू नाही.—(१) जर सभागृहाच्या एखाद्या सदस्याचा मूळ राजकीय पक्ष अन्य एखाद्या राजकीय पक्षात विलीन झाला आणि त्या सदस्याने असा दावा केला की, तो स्वतः व त्याच्या मूळ राजकीय पक्षाचे अन्य काही सदस्य,—

(क) हे अशा अन्य राजकीय पक्षाचे किंवा, यथास्थिति, अशा विलीनीकरणामुळे बनलेल्या नवीन पक्षाचे सदस्य झाले आहेत; किंवा

(ख) यांनी विलीनीकरण स्वीकारले नाही व स्वतंत्र गट म्हणून कार्य करण्याचा पर्याय स्वीकारलेला आहे, तर, परिच्छेद २ च्या उप-परिच्छेद (१) अन्वये तो सदस्य अपात्र ठरणार नाही.

आणि अशा विलीनीकरणाच्या वेळेपासून, असा अन्य राजकीय पक्ष किंवा नवीन राजकीय पक्ष किंवा, यथास्थिति, गट म्हणजे, तो सदस्य ज्या पक्षाचा आहे असा राजकीय पक्ष होय, असे परिच्छेद २ मधील उप-परिच्छेद (१) च्या प्रयोजनार्थ, आणि तो त्याचा मूळ राजकीय पक्ष होय, असे या उप-परिच्छेदाच्या प्रयोजनार्थ मानले जाईल.

(२) जर सभागृह-सदस्यांच्या विधानमंडळ पक्षातील किमान दोन-तृतीयांश एवढ्या सदस्यांनी मूळ राजकीय पक्षाच्या विलीनीकरणास संमती दिली तर, व तरच फक्त, संबंधित पक्षाचे विलीनीकरण घडून आले, असे या परिच्छेदातील उप-परिच्छेद (१) च्या प्रयोजनार्थ मानले जाईल.

५. सूट.—या अनुसूचीत काहीही अंतर्भूत असले तरी, जी व्यक्ती लोकसभेचा अध्यक्ष किंवा उपाध्यक्ष अथवा राज्यसभेचा उपसभापती अथवा एखाद्या राज्याच्या विधानपरिषदेचा सभापती किंवा उपसभापती अथवा एखाद्या राज्याच्या विधानसभेचा अध्यक्ष किंवा उपाध्यक्ष म्हणून त्या पदावर निवडून आलेली आहे, ती व्यक्ती,—

(क) जर अशा पदावर निवडून आल्यामुळे, अशा निवडणुकीच्या लगतपूर्वी ती ज्या राजकीय पक्षाची होती त्या पक्षाचे सदस्यत्व तिने स्वेच्छेने सोडून दिले, आणि त्यानंतर जोवर ती असे पद धारण करीत आहे तोवर, त्या राजकीय पक्षात पुन्हा सामील झाली नाही किंवा अन्य राजकीय पक्षाचा सदस्य झाली नाही तर; किंवा

(ख) अशा पदावर निवडून आल्यामुळे, अशा निवडणुकीच्या लगतपूर्वी ती ज्या पक्षाची होती त्या राजकीय पक्षाचे आपले सदस्यत्व तिने सोडून दिल्यावर, जेव्हा ती असे पद धारण करण्याचेच बंद होईल, तेव्हा ती अशा राजकीय पक्षात पुन्हा सामील झाली तर,

ती या अनुसूचीअन्वये अपात्र ठरणार नाही.

^३ संविधान (एक्याणवावी सुधारणा) अधिनियम, २००३ याच्या कलम ५ द्वारे परिच्छेद ३ गाळता.

(दहावी अनुसूची)

६. पक्षांतराच्या कारणावरून येणाऱ्या अपात्रतेसंबंधीच्या प्रश्नाचा निर्णय.— (१) सभागृहाचा एखादा सदस्य या अनुसूचीअन्वये अपात्र ठरला आहे किंवा काय असा कोणताही प्रश्न उद्भवला तर, तो प्रश्न अशा सभागृहाचा सभापती किंवा ; यथास्थिति, अध्यक्ष यांच्याकडे निर्णयार्थ निर्देशित केला जाईल व त्याचा निर्णय अंतिम असेल :

परंतु असे की, सभागृहाचा सभापती किंवा अध्यक्ष अपात्र झाला आहे किंवा काय, असा प्रश्न उद्भवला असेल त्याबाबतीत, तो प्रश्न, यासंबंधात सभागृह निवडून देईल अशा सभागृह-सदस्याकडे निर्णयार्थ निर्देशित केला जाईल व त्याचा निर्णय अंतिम असेल.

(२) या अनुसूचीअन्वये सभागृहाच्या एखाद्या सदस्याच्या अपात्रतेबाबतच्या कोणत्याही प्रश्नासंबंधी या परिच्छेदाच्या उप-परिच्छेद (१) अन्वये केले जाणारे सर्व कामकाज म्हणजे अनुच्छेद १२२ च्या अर्थात्तर्गत संसदेतील कामकाज होय किंवा, यथास्थिति, अनुच्छेद २१२ च्या अर्थात्तर्गत राज्य विधानमंडळातील कामकाज होय, असे मानले जाईल.

७. न्यायालयांच्या अधिकारितेस आडकाठी.— या संविधानात काहीही असले तरी, या अनुसूचीअन्वये सभागृहाच्या एखाद्या सदस्याच्या अपात्रतेशी निगडित असलेल्या कोणत्याही बाबीच्या संबंधात कोणत्याही न्यायालयाला कोणतीही अधिकारिता असणार नाही.

८. नियम.— (१) या परिच्छेदाच्या उप-परिच्छेद (२) च्या तरतुदीना अधीन राहून, सभागृहाचा सभापती किंवा अध्यक्ष, या अनुसूचीतील तरतुदींची अंमलबजावणी करण्यासाठी नियम करू शकेल, आणि विशेषतः व पूर्वगामी तरतुदीच्या सर्वसाधारणतेस बाध न येता, अशा नियमांमध्ये पुढील गोष्टींसाठी तरतूद करता येईल :—

(क) सभागृहाचे वेगवेगळे सदस्य, ज्या राजकीय पक्षाचे सदस्य असतील त्याबाबतच्या असल्यास नोंदविण्या किंवा अन्य अभिलेख ठेवण्यासंबंधी ;

(ख) एखाद्या विधानमंडळ पक्षाच्या नेत्याला सभागृहाच्या एखाद्या सदस्याच्या संबंधात, परिच्छेद २ च्या उप-परिच्छेद (१) च्या खंड (ख) मध्ये निर्देशिलेल्यानुसार अशा सदस्याबाबत कोणत्याही प्रकारचे क्षमापन करण्याविषयी जो अहवाल द्यावा लागेल आणि असा अहवाल ज्या मुदतीत व ज्या प्राधिकाऱ्याकडे सादर करावा लागेल, त्यासंबंधी ;

(ग) एखाद्या राजकीय पक्षाला सभागृहाच्या कोणत्याही सदस्यांना अशा राजकीय पक्षात प्रवेश देण्याबाबत जे अहवाल द्यावे लागतील आणि असे अहवाल सभागृहाच्या ज्या अधिकाऱ्याकडे सादर करावे लागतील त्यासंबंधी ; आणि

(घ) अशा प्रश्नाचा निर्णय करण्यासाठी जी चौकशी करण्यात येईल अशा कोणत्याही चौकशीची कार्यपद्धती यासह परिच्छेद ६ च्या उप-परिच्छेद (१) मध्ये निर्देशिलेल्या कोणत्याही प्रश्नाचा निर्णय करण्याच्या कार्यपद्धतीसंबंधी ;

(२) या परिच्छेदाच्या उप-परिच्छेद (१) अन्वये सभागृहाच्या सभापतीने किंवा अध्यक्षाने केलेले नियम, ते करण्यात आल्यानंतर शक्य होईल तितक्या लवकर, सभागृहापुढे ते, एका सत्राने किंवा दोन किंवा त्याहून अधिक सत्र मिळून बनलेल्या अशा एकूण तीस दिवसांच्या कालावधीकरिता सत्रासीन असताना मांडण्यात येतील आणि तीस दिवसांचा उक्त कालावधी संपल्यानंतर, तत्पूर्वीच्या सभागृहाने फेरबदलासह किंवा त्यांशिवाय मान्य केले नाही तर, ते नियम प्रभावी होतील आणि सभागृहाने ते याप्रमाणे मान्य केले तर, अशा मान्यतेनंतर ते ज्या रूपात मांडले गेले होते त्या किंवा यथास्थिति, अशा फेरबदल केलेल्या रूपातच प्रभावी होतील आणि जर ते याप्रमाणे अमान्य करण्यात आले तर, ते मुळीच प्रभावी होणार नाहीत.

(३) एखाद्या सभागृहाचा सभापती किंवा अध्यक्ष, अनुच्छेद १०५ किंवा, यथास्थिति, अनुच्छेद १९४ याच्या तरतुदीस आणि या संविधानाअन्वये त्याला जो इतर कोणताही अधिकार असेल त्याला बाध न येता, असे निर्देशित करू शकेल की, या परिच्छेदाअन्वये करण्यात आलेल्या नियमांचे कोणत्याही व्यक्तीकडून हेतुपुरस्सर उल्लंघन झाल्यास, त्याबदल सभागृहाच्या विशेषाधिकारभंगाच्या बाबतीत जशी कार्यवाही करण्यात येते, तशाच पद्धतीने कार्यवाही करण्यात येईल.]

^१ किहोतो होलोहोन वि. झेचिलु आणि इतर (१९९२) १ एस. सी. सी. ३०९ मधील बहुमताच्या आधारे अनुच्छेद ३६८ च्या खंड (२) मधील परंतुकानुसार अनुसर्मर्थनाच्या अभावी परिच्छेद ७ विधिअग्राह्य घोषित करण्यात आला.

१[अकरावी अनुसूची

(अनुच्छेद २४३छ)

पंचायतींचे अधिकार, प्राधिकार आणि जबाबदाऱ्या

१. कृषि, कृषिविस्तारासह.
२. जमीन सुधारणा, जमीन सुधारणांची अंमलबजावणी, जमिनीचे एकत्रीकरण व मृदसंधारण.
३. लहान पाटबंधारे, पाण्याचे व्यवस्थापन व पाणलोट क्षेत्रविकास.
४. पशुसंवर्धन, दुग्धव्यवसाय व कुकुटपालन.
५. मत्स्यव्यवसाय.
६. सामाजिक वनीकरण व क्षेत्र वनीकरण.
७. गौण-वन उत्पादन.
८. लघुउद्योग, अन्न प्रक्रिया उद्योगासह.
९. खादी ग्रामोद्योग व कुटिरोद्योग.
१०. ग्रामीण गृहनिर्माण.
११. पिण्याचे पाणी.
१२. इंधण व वैरण.
१३. रस्ते, नाले, पूल, तरी, जलमार्ग व दळणवळणाची अन्य साधने.
१४. ग्रामीण विद्युतीकरण, विद्युत वितरणासह.
१५. अपारंपरिक ऊर्जा साधने.
१६. गरिबी हटाव कार्यक्रम.
१७. शिक्षण, प्राथमिक व माध्यमिक शाळांसह.
१८. तांत्रिक प्रशिक्षण व व्यवसाय शिक्षण.
१९. प्रौढ व अनौपचारिक शिक्षण.
२०. ग्रंथालये.
२१. सांस्कृतिक कार्य.
२२. बाजार व जत्रा.
२३. आरोग्य व स्वच्छता, रुग्णालये, प्राथमिक आरोग्य केंद्रे व दवाखाने यांसह.
२४. कुटुंबकल्याण.
२५. महिला व बाल विकास.
२६. समाजकल्याण, अपांग व मानसिक वाढ खुंटलेल्यांच्या कल्याणासह.
२७. दुर्बल घटकांचे कल्याण व विशेषत: अनुसूचित जाती व अनुसूचित जनजाती यांचे कल्याण.
२८. सार्वजनिक वितरण पद्धती.
२९. सामाजिक मत्तांचे परिरक्षण.]

^१ संविधान (त्राहत्तरावी सुधारणा) अधिनियम, १९९२ याच्या कलम ४ द्वारे जादा दाखल केली. (२४ एप्रिल १९९३ रोजी व तेह्हापासून).

३[बारावी अनुसूची

(अनुच्छेद २४३ब)

नगरपालिका इत्यादींचे अधिकार, प्राधिकार आणि जबाबदाऱ्या

१. नगर नियोजनासह नागरी क्षेत्र विनियोजन
२. जमिनीच्या वापराचे व इमारतीच्या बांधकामाचे विनियमन.
३. आर्थिक व सामाजिक विकासासाठी नियोजन.
४. रस्ते व पूल.
५. घरगुती, औद्योगिक व वाणिज्यिक प्रयोजनार्थ पाणीपुरवठा.
६. सार्वजनिक आरोग्य, स्वच्छताविषयक निगराणी व घन कचरा व्यवस्थापन.
७. अग्निशमन सेवा.
८. नागरी वनीकरण, पर्यावरणाचे संरक्षण व पारिस्थितिकीय घटकांचे प्रवर्धन.
९. अपंग व मतिमंद यांच्यासह समाजातील दुर्बल घटकांच्या हितसंबंधाचे संरक्षण करणे.
१०. गलिच्छ वस्ती सुधारणा व तिचा दर्जा उंचावणे.
११. नागरी क्षेत्रातील दारिद्र्य कमी करणे.
१२. उपवने, उद्याने, क्रीडांगणे यांसारख्या नागरी सोयी व सुविधांची तरतूद करणे.
१३. सांस्कृतिक, शैक्षणिक व कलात्मक दृष्टीकोनाचे प्रवर्धन.
१४. दफन व दफनभूमी ; दहन, दहनभूमी ; व विद्युत दाहिनी.
१५. गुरांचा कोंडवाडा, पशुंवरील अत्याचाराला प्रतिबंध करणे.
१६. जीवनविषयक आकडेवारी, जन्म व मृत्यु नोंदणीसह.
१७. सार्वजनिक सुविधा, रस्त्यावरील दिवाबत्ती, वाहनतळे, बसथांबे व सार्वजनिक सोर्योसह.
१८. कत्तलखाने व कातडी कमावण्याचे कारखाने यांचे विनियमन.]

^३ संविधान (चोन्याहत्तरावी सुधारणा) अधिनियम, १९९२ याच्या कलम ४ द्वारे जादा दाखल केली. (१ जून १९९३ रोजी व तेव्हापासून).

परिशिष्ट—एक

‘संविधान (जम्मू व काश्मीरला लागू करणे) आदेश, १९५४

सं. आ. ४८

संविधानाच्या अनुच्छेद ३७० च्या खंड (१) द्वारे प्रदान करण्यात आलेल्या अधिकारांचा वापर करून, राष्ट्रपती, जम्मू व काश्मीर राज्याच्या सरकारच्या सहमतीने, पुढील आदेश काढीत आहेत :—

१. (१) या आदेशास, संविधान (जम्मू व काश्मीरला लागू करणे) आदेश, १९५४ असे म्हणावे.

(२) तो, १४ मे १९५४ रोजी अंमलात येईल, आणि त्यानंतर संविधान (जम्मू व काश्मीरला लागू करणे) आदेश, १९५० अधिक्रमित होईल.

२. ^१दिनांक २० जून, १९६४ रोजी अंमलात असल्याप्रमाणे आणि संविधान (एकोणिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९६६, संविधान (एकविसावी सुधारणा) अधिनियम, १९६७, संविधान (तेविसावी सुधारणा) अधिनियम, १९६९ चे कलम ५, संविधान (चोविसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७१, संविधान (पंचविसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७१ चे कलम २, संविधान (सव्विसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७१, संविधान (तिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७२, संविधान (एकतिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७२ चे कलम २, संविधान (तेहेतिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७४ चे कलम २, संविधान (अडतिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७५ ची कलमे २, ५, ६ व ७, संविधान (चाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६, संविधान (बावत्रावी सुधारणा) अधिनियम, १९८५ ची कलमे २, ३ व ६, संविधान (एकसष्टावी सुधारणा) अधिनियम, १९८८, याद्वारे सुधारणा केल्याप्रमाणे, संविधानाच्या तरतुदी, ज्या अनुच्छेद १ व अनुच्छेद ३७० शिवाय जम्मू व काश्मीरच्या बाबतीत लागू असतील आणि ज्यांस अधीन राहून त्या अशा प्रकारे लागू असतील ते अपवाद व फेरबदल पुढीलप्रमाणे असतील.

(१) उद्देशिका.

(२) भाग एक

अनुच्छेद ३ मध्ये पुढील परंतुक जादा दाखल करण्यात येईल :—

“परंतु आणखी असे की, जम्मू व काश्मीर राज्याचे क्षेत्र वाढविण्याची किंवा घटविण्याची अथवा त्या राज्याचे नाव किंवा सीमा यांत फेरबदल करण्याची तरतूद करणारे कोणतेही विधेयक, त्या राज्याच्या विधानमंडळाच्या संमती शिवाय संसदेत प्रस्तुत केले जाणार नाही.”.

(३) भाग दोन

(क) हा भाग जम्मू व काश्मीर राज्याच्या संबंधात २६ जानेवारी, १९५० रोजी व तेहापासून लागू झाला असल्याचे मानले जाईल ;

(ख) या अनुच्छेद ७ मध्ये आणखी पुढील परंतुक जादा दाखल करण्यात येईल :—

“परंतु आणखी असे की, जम्मू व काश्मीर राज्याचा जो कायमचा निवासी आता पाकिस्तानात समाविष्ट असलेल्या, राज्यक्षेत्रात याप्रमाणे स्थलांतर केल्यानंतर जम्मू व काश्मीर राज्याच्या राज्यक्षेत्रात, त्या राज्याच्या विधानमंडळाने केलेल्या कोणत्याही कायद्याच्या प्राधिकाराद्वारे किंवा त्या अन्वये काढलेल्या त्या राज्यात पुन्हा स्थायिक होण्यासाठीच्या किंवा कायम परतीच्या परवान्याखाली परतेल, त्याला, या अनुच्छेदातील कोणतीही गोष्ट लागू असणार नाही, आणि अशी प्रत्येक व्यक्ती, भारताची नागरिक असल्याचे मानले जाईल.”.

^१. विधि मंत्रालय, अधिसूचना क्र. एस.आर.ओ. १६१०, दिनांक १४ मे, १९५४, भारताचे राजपत्र, असाधारण, भाग दोन, कलम ३, पृष्ठ ८२१ द्वारे प्रसिद्ध केले.

^२. प्रारंभी आलेले शब्द, अनुक्रमे सं.आ. ५६, सं.आ. ७४, सं.आ. ७६, सं.आ. ७९, सं.आ. ८१, सं.आ. ९१, सं.आ. ९४, सं.आ. ९८, सं.आ. १०३, सं.आ. १०४, सं.आ. १०५, सं.आ. १०८, सं.आ. १३६, व सं.आ. १४१ याद्वारे वरीलप्रमाणे सुधारणा करण्यात आली.

परिशिष्ट-एक

(४) भाग तीन

(क) अनुच्छेद १३ मधील, या संविधानाच्या प्रारंभासंबंधीच्या निर्देशांचा अन्वयार्थ या आदेशाच्या प्रारंभीचे निर्देश असा लावण्यात येईल ;

* *

*

*

*

*

*

(ग) अनुच्छेद १६ च्या खंड (३) मधील, “राज्याच्या” निर्देशाचा अन्वयार्थ ज्यात जम्मू व काश्मीर राज्याच्या निर्देशाचा समावेश नाही, असा अन्वयार्थ लावण्यात येईल.

(घ) अनुच्छेद १९ मधील, या आदेशाच्या प्रारंभापासून ^३[^३[पंचवीस]वर्षाच्या] कालावधीसाठी :—

(एक) खंड (३) व (४) मध्ये, “ज्या कायद्याद्वारे” या मजकुरानंतर “राज्याची सुरक्षितता किंवा” हा मजकूर समाविष्ट करण्यात येईल ;

(दोन) खंड (५) मध्ये, “किंवा कोणत्याही अनुसूचित जनजातीच्या हितसंबंधाच्या संरक्षणासाठी” या मजकुराएवजी “किंवा राज्याच्या सुरक्षिततेच्या हितासाठी” हा मजकूर दाखल करण्यात येईल ; आणि

(तीन) पुढील नवीन खंड जादा दाखल करण्यात येईल, तो खंड असा :—

‘(७) खंड (२), (३), (४) व (५) यामध्ये येणाऱ्या “वाजवी निर्बंध” या मजकुराचा अन्वयार्थ, समुचित विधानमंडळाला वाजवी वाटतील असे निर्बंध, असा लावला जाईल.’.

(ड.) अनुच्छेद २२ च्या खंड (४) व (७) मधील “संसद” या मजकुराएवजी “राज्याचे विधानमंडळ” हा मजकूर दाखल करण्यात येईल ;

(च) अनुच्छेद ३१ मधील खंड (३), (४) व (६) गाळण्यात येतील; आणि खंड (५) ऐवजी पुढील खंड दाखल करण्यात येईल :—

“(५) खंड (२) मधील कोणत्याही गोष्टीचा,—

(क) कोणत्याही विद्यमान कायद्याच्या तरतुदीवर ; किंवा

(ख) (एक) कोणत्याही कर किंवा दंड लादण्याच्या किंवा बसविण्याच्या प्रयोजनासाठी ; किंवा

(दोन) सार्वजनिक आरोग्याची अभिवृद्धी किंवा जीवितास किंवा मालमत्तेस असलेल्या घोक्यापासून संरक्षण करण्यासाठी, किंवा ;

(तीन) निर्वासितांची मालमत्ता असल्याचे कायद्याद्वारे जाहीर केलेल्या मालमत्तेच्या बाबतीत, यात यापुढे राज्य करील अशा कोणत्याही कायद्याच्या तरतुदीवर परिणाम होणार नाही.”

(छ) अनुच्छेद ३१ क मधील खंड (१) चे परंतुक गाळण्यात येईल ; आणि खंड (२) च्या उप-खंड (क) ऐवजी पुढील उप-खंड दाखल करण्यात येईल :—

‘(क) “संपदा” याचा अर्थ, कृषि प्रयोजनांकरता अथवा कृषीला साधनभूत असलेल्या प्रयोजनांकरता अथवा गुरे चारण्याकरता जी कब्जात ठेवलेली आहे अथवा पऱ्याने देण्यात आलेली आहे अशी जमीन, असा असेल आणि त्यात—

(एक) इमारतीच्या जागा आणि अशा जमिनीवरील अन्य बांधकामे ;

(दोन) अशा जमिनीवर उभी असलेली झाडे ;

(तीन) वन जमीन व झाडे असलेली पडीत जमीन ;

^१. संविधान आदेश, १२४ याद्वारे खंड (ख) गाळण्यात आला. (४ डिसेंबर १९८५ रोजी व तेव्हापासून)

^२. संविधान आदेश, ६९ याद्वारे “दहा वर्ष” या ऐवजी दाखल केला.

^३. संविधान आदेश, १७ याद्वारे “वीस” या ऐवजी दाखल केला.

परिशिष्ट-एक

(चार) जलाच्छादित क्षेत्र अथवा पाण्यावरील तरती शेते ;

(पाच) जंदर व घराट यांच्या जागा ;

(सहा) कोणतीही जहागीर, इनाम, मुआफी अथवा मुकर्री किंवा यांसारखी अन्य देणगी यांचा समावेश आहे, पण त्यात पुढील गोष्टींचा समावेश नाही :—

(एक) कोणतेही नगर, अथवा नगरक्षेत्र अथवा ग्राम आबादी यामधील कोणत्याही इमारतीची जागा अथवा अशा कोणत्याही इमारतीस अथवा जागेस लागून असलेली कोणतीही जमीन ;

(दोन) नगर अथवा ग्राम यांची जागा म्हणून कब्जात ठेवली गेलेली कोणतीही जमीन ; किंवा

(तीन) नगरपालिका अथवा अधिसूचित क्षेत्र अथवा कटक अथवा नगरक्षेत्र अथवा ज्याकरिता नगरनियोजन योजना मंजूर केली आहे असे कोणतेही क्षेत्र यातील बांधकामाच्या प्रयोजनाकरिता राखून ठेवलेली कोणतीही जमीन. ”.

^१[(ज) अनुच्छेद ३२ मधील खंड (३) गाळण्यात येईल.]

(झ) अनुच्छेद ३५ मधील,—

(एक) संविधानाच्या प्रारंभाच्या निर्देशांचा अन्वयार्थ, या आदेशाच्या प्रारंभाचे निर्देश म्हणून लावण्यात येईल ;

(दोन) खंड (क) (एक), मधील “ अनुच्छेद १६ चा खंड (३), अनुच्छेद ३२ चा खंड (३) ” हा मजकूर गाळण्यात येईल; आणि

(तीन) खंड (ख) नंतर, पुढील खंड जादा दाखल करण्यात येईल :—

“ (ग) जम्मू व काश्मीर राज्याच्या विधानमंडळाने प्रतिबंधक स्थानबद्धतेबाबत केलेला कोणताही कायदा,-मग तो संविधान (जम्मू व काश्मीरला लागू करणे) आदेश, १९५४ याच्या प्रारंभापूर्वीचा असो वा नंतरचा असो,-तो या भागातील तरतुदीपैकी कोणत्याही तरतुदीशी विसंगत आहे या कारणावरून शून्यवत असणार नाही, पण असा कोणताही कायदा, अशा विसंगतीच्या व्याप्तीपुरता उक्त आदेशाच्या प्रारंभापासून ^२[^३[पंचवीस]वर्षाच्या] समाप्तीनंतर, त्या कालावधीच्या समाप्तीपूर्वी केलेल्या वा करण्याचे वर्जिलेल्या गोष्टीखेरीज इतर बाबतीत प्रभावी राहणार नाही.”.

(ज) अनुच्छेद ३५ नंतर पुढील नवीन अनुच्छेद जादा दाखल करण्यात येईल :—

“ ३५क. कायम निवासी व त्यांचे हक्क यांच्याबाबतीतील कायद्याची व्यावृत्ती.—या संविधानात काहीही अंतर्भूत असले तरी,—

(क) जम्मू व काश्मीर राज्याचे कोण कायम निवासी आहेत वा होतील त्या व्यक्तींच्या वर्गाची व्याख्या करणारा ; किंवा

(ख) अशा कायम निवासी व्यक्तींना—

(एक) राज्य शासनाच्या नियंत्रणाखालील नोकरी ;

(दोन) राज्यात स्थावर मालमत्तेचे संपादन ;

(तीन) राज्यातील वस्ती ; किंवा

(चार) शिष्यवृत्त्या आणि राज्य शासन तरतूद करील असा इतर स्वरूपात सहाय मिळण्याचा अधिकार, यांच्याबाबत कोणतेही खास अधिकार व विशेषाधिकार प्रदान करणारा अथवा इतर व्यक्तींवर कोणतेही निर्बंध घालणारा,

जम्मू व काश्मीर राज्यात अंमलात असलेला कोणताही विद्यमान कायदा, आणि त्या राज्याच्या विधानमंडळाकडून यापुढे अधिनियमित केला जाणारा कोणताही कायदा, या भागातील कोणत्याही तरतुदीनी भारताच्या इतर नागरिकांना प्रदान केलेल्या कोणत्याही हक्काशी विसंगत आहे अथवा ते हिरावून घेतो वा त्यांचा संकोच करतो, या कारणावरून तो शून्यवत असणार नाही.”.

^१ संविधान आदेश, ८९ द्वारे खंड (ज) ऐवजी दाखल केले.

^२ संविधान आदेश ६९ द्वारे “दहा वर्षे” याएवजी दाखल केले.

^३ संविधान आदेश, १७ द्वारे “वीस” या ऐवजी दाखल केले.

परिशिष्ट-एक

(५) भाग पाच

^१[(क) अनुच्छेद ५५ च्या प्रयोजनार्थ, जम्मू व काश्मीर राज्याची लोकसंघ्या त्रेसष्ट लाख असल्याचे मानले जाईल.

(ख) अनुच्छेद ८१ मधील खंड (२) व (३) ऐवजी, पुढील खंड दाखल करण्यात येतील, ते असे :—

“ (२) खंड (१) चा, उप खंड (क) याच्या प्रयोजनार्थ,—

(क) या राज्यास लोकसभेत सहा जागा वाटून दिल्या जातील ;

(ख) हे राज्य, परिसीमन अधिनियम, १९७२ अन्वये घटित केलेल्या परिसीमन आयोगाकडून त्या आयोगास योग्य वाटेल अशा कार्यपद्धतीनुसार एक सदस्य क्षेत्रीय मतदारसंघात विभागले जाईल ;

(ग) हे मतदारसंघ म्हणजे, व्यवहार्य असेल तितपत, भौगोलिकदृष्ट्या सलग क्षेत्रे असतील आणि त्यांचे परिसीमन करताना, प्राकृतिक रचना, प्रशासकीय घटकभागाच्या विद्यमान सीमा, दळणवळणाच्या सुविधा व सार्वजनिक सोय यांच्याकडे लक्ष दिले जाईल ; आणि—

(घ) ज्या मतदारसंघात हे राज्य विभागले गेले असेल त्यात पाकिस्तानने व्यापलेले क्षेत्र समाविष्ट असणार नाही.

(३) परिसीमन अधिनियम, १९७२ या अन्वये संसदीय मतदारसंघाच्या परिसीमनासंबंधात परिसीमन आयोगाने केलेला किंवा केलेले अंतिम आदेश भारताचे राजपत्र यात प्रसिद्ध झाल्याच्या दिनांकास अस्तित्वात असलेल्या लोकसभेचे विसर्जन होईपर्यंत, त्या सभागृहातील या राज्याच्या प्रतिनिधित्वावर खंड (२) मधील कोणत्याही गोष्टीमुळे परिणाम होणार नाही.

(४) (क) परिसीमन आयोग, त्या राज्याबाबतची आपली कर्तव्ये करण्याच्या कामी आपणास सहाय्य व्हावे म्हणून पाच व्यक्तींना स्वतःशी सहयोगी करून घेईल व त्या व्यक्ती म्हणजे त्या राज्याचे प्रतिनिधित्व करणारे लोकसभेचे सदस्य असतील.

(ख) राज्यातून याप्रमाणे सहयोगी करावयाच्या व्यक्तींना, लोकसभेचा अध्यक्ष त्या सभागृहाची रचना यथायोग्य लक्षात घेऊन, नामनिर्देशित करील.

(ग) उप खंड (ख) अन्वये करावयाची पहिली नामनिर्देशने, लोकसभेच्या अध्यक्षाला संविधान (जम्मू व काश्मीरला लागू करणे) (दुसरी सुधारणा) अधिनियम, १९७४ याच्या प्रारंभापासून दोन महिन्यांच्या आत करावी लागतील.

(घ) कोणत्याही सहयोगी सदस्यास, परिसीमन आयोगाच्या निर्णयावर मतदान करण्याचा किंवा स्वाक्षरी करण्याचा अधिकार असणार नाही.

(ड.) जर मृत्यू किंवा राजीनामा यामुळे एखाद्या सहयोगी सदस्याची जागा रिक्त झाली तर, लोकसभेच्या अध्यक्षाला ती, व्यवहार्य होईल तितक्या लवकर, आणि उप खंड (क) व (ख) यांच्या तरतुदीनुसार भरता येईल.

^२[(ग) अनुच्छेद १३३ मधील खंड (१) नंतर पुढील खंड समाविष्ट करण्यात येईल, तो असा :—

“(१क) संविधान (तिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७२ याच्या कलम ३ च्या तरतुदी “ ह्या त्यातील हा अधिनियम ”, “ या अधिनियमाचा प्रारंभ ”, “ हा अधिनियम पारित करण्यात आला नव्हता ” आणि “या अधिनियमाद्वारे सुधारणा केल्याप्रमाणे ” या निर्देशांचा अन्वयार्थ अनुक्रमे “संविधान (जम्मू व काश्मीरला लागू करणे) दुसरी सुधारणा अधिनियम, १९७४”, “ उक्त आदेशाचा प्रारंभ ”, “ उक्त आदेश काढण्यात आला नव्हता ” आणि “ उक्त आदेशाच्या प्रारंभानंतर तो ज्याप्रमाणे आहे त्याप्रमाणे ” असा निर्देश आहे म्हणून लावण्यात येईल, या फेरबदलास अधीन राहून, जम्मू व काश्मीर राज्याच्या संबंधात लागू होतील.”].

^१. संविधान आदेश ९८ द्वारे खंड (क) व (ख) ऐवजी दाखल केले.

^२. वरील आदेशाद्वारे समाविष्ट केले.

परिशिष्ट-एक

^१[(घ)] अनुच्छेद १३४ च्या खंड (२) मधील “संसद” या मजकुरानंतर, “राज्याच्या विधानमंडळाच्या विनंतीवरून” हा मजकूर समाविष्ट करण्यात येईल.

^२[(ड.)] अनुच्छेद १३५ ^{३***} व १३९ हे गाळण्यात येतील.

^{३***}

४[(५क) भाग सहा

^५[(क) अनुच्छेद १५३ ते २१७, अनुच्छेद २१९, अनुच्छेद २२१, अनुच्छेद २२३, २२४, २२४क व २२५ आणि अनुच्छेद २२७ ते २३७ हे गाळण्यात येतील.]

(ख) अनुच्छेद २२० मधील, संविधानाच्या प्रारंभासंबंधीच्या या निर्देशांचा अन्वयार्थ संविधान (जमूव काशमीरला लागू करणे) सुधारणा आदेश, १९६० चे निर्देश असल्याप्रमाणे लावण्यात येईल.

^६[(ग) अनुच्छेद २२२ मधील खंड (१) नंतर पुढील नवीन खंड समाविष्ट करण्यात येईल :—

“(१क) जमूव काशमीरच्या उच्च न्यायालयातून किंवा त्या उच्च न्यायालयात करावयाची प्रत्येक बदली ही राज्यपालाशी विचार-विनिमय केल्यानंतर केली जाईल.”]]

५(६) भाग अकरा

^७[(क) अनुच्छेद २४६ मधील खंड (१) मध्ये आलेल्या “खंड (२) आणि (३)” या मजकुराएवजी “खंड (२)” हा मजकूर दाखल करण्यात येईल आणि खंड (२) मध्ये आलेला “खंड (३) मध्ये काहीही असले तरी हा मजकूर व संपूर्ण खंड (३) व (४) हे गाळण्यात येतील.

^८[(ख) अनुच्छेद २४८ ऐवजी पुढील अनुच्छेद दाखल करण्यात येईल, तो असा :—

“२४८. विधिविधानाचे अवशिष्ट अधिकार.—संसदेला,—

^९[(क) कायद्याद्वारे प्रस्थापित झालेल्या शासनावर दहशत बसवण्याचा किंवा लोकांमध्ये अथवा लोकांच्या कोणत्याही गटामध्ये दहशत निर्माण करण्याचा किंवा लोकांच्या कोणत्याही गटामध्ये दुरावा निर्माण करण्याचा किंवा लोकांच्या विभिन्न गटामधील सलोख्यावर प्रतिकूल परिणाम करण्याचा रोख असणाऱ्या दहशतवादी कृत्यांचा अंतर्भव असलेल्या हालचारीना प्रतिबंध.]

^{१०}[(कक)] भारताची सार्वभौमता व प्रादेशिक एकात्मता नाकारणे, प्रश्नास्पद करणे किंवा विघटित करणे अथवा भारताच्या राज्यक्षेत्राचा एखादा भाग परस्वाधीन करावा लागेल किंवा भारताच्या राज्यक्षेत्राचा एखादा भाग संघराज्यातून फुटून निघेल, अशी तजवीज करणे अथवा भारतीय राष्ट्रध्वज, भारतीय राष्ट्रगीत आणि हे संविधान यांचा अपमान करणे याकडे रोख असलेल्या ^{११}[इतर कारवायांना प्रतिबंध] आणि

^१. संविधान आदेश, ९८ द्वारे खंड (ग) व (घ) यांना खंड (घ) व (ड.) असा नवीन क्रमांक दिला.

^२. संविधान आदेश, ६० द्वारे “१२६” हा आकडा गाळण्यात आला.

^३. संविधान आदेश, ५६ द्वारे खंड (च) व (छ) गाळण्यात आले.

^४. संविधान आदेश, ६० द्वारे समाविष्ट केले (दिनांक २६ जानेवारी १९६० रोजी व तेव्हापासून).

^५. संविधान आदेश, ८९ द्वारे खंड (क) ऐवजी दाखल केले.

^६. संविधान आदेश, ७४ द्वारे खंड (ग) ऐवजी दाखल केले (दिनांक २४ नोव्हेंबर १९६५ रोजी व तेव्हापासून)

^७. संविधान आदेश, ६६ द्वारे खंड (क) ऐवजी दाखल केले.

^८. संविधान आदेश, ८५ द्वारे मूळ खंड (ख) ऐवजी खंड (ख) व (खख) दाखल केले.

^९. संविधान आदेश, ९३ द्वारे खंड (ख) ऐवजी दाखल केले.

^{१०}. संविधान आदेश, १२२ द्वारे समाविष्ट केले.

^{११}. वरील आदेशाद्वारे खंड (क) ला खंड (कक) असा नवीन क्रमांक दिला.

^{१२}. वरील आदेशाद्वारे “हालचारीना प्रतिबंध” याऐवजी दाखल केले.

(परिशिष्ट-एक)

(ख) (एक) समुद्रमार्ग किंवा हवाईमार्ग परदेश प्रवास;

(दोन) अंतर्देशीय हवाई प्रवास;

(तीन) धनप्रेष (मनिओर्डरी), ध्वनिदर्शक संज्ञा (फोनोग्राम) व तार (टेलिग्राम) यांसह डाक वस्तू यांवरील कर,—
या संबंधीचा कोणताही कायदा करण्याचा संसदेला अनन्य अधिकार आहे.”.

^१[स्पष्टीकरण.—या अनुच्छेदात, “ दहशतवादी कृत्ये ” याचा अर्थ, बॉम्ब, डायनामाइट किंवा अन्य विस्फोटक पदार्थ किंवा ज्वालाग्राही पदार्थ किंवा दारुगोळा हत्यारे किंवा अन्य प्राणघातक हत्यारे किंवा विषारी किंवा अन्य अपायकारक वायू किंवा अन्य रसायने किंवा धोकादायक स्वरूपाचे अन्य कोणतेही पदार्थ (मग ते जैविक असोत किंवा अन्य प्रकारचे असोत) यांचा वापर करून केलेले कोणतेही कृत्य किंवा गोष्ट, असा आहे.]

^१[(खख) अनुच्छेद २४९ मधील, खंड (१) मध्ये, “राज्य सूचीत नमूद केलेल्यांपैकी, त्या ठरावात विनिर्दिष्ट केलेल्या अशा कोणत्याही बाबीसंबंधी” या मजकुराएवजी, “संघ सूचीत किंवा समवर्ती सूचीत नमूद केलेली नाही अशी बाब नसणाऱ्या, ठरावात विनिर्दिष्ट केलेल्या अशा कोणत्याही बाबीसंबंधी” हा मजकूर दाखल करण्यात येईल.]]]

(ग) अनुच्छेद २५०, “राज्य सूचीत नमूद केलेल्यांपैकी कोणत्याही बाबीसंबंधी” या मजकुराएवजी, “संघ सूचीत नमूद न केलेल्या बाबीसंबंधी देखील” हा मजकूर दाखल करण्यात येईल.

* * * * *

(ड) अनुच्छेद २५३ मध्ये, पुढील परंतुक जादा दाखल करण्यात येईल :—

“परंतु असे की, संविधान (जमू व काश्मीरला लागू करणे) आदेश, १९५४ याच्या प्रारंभानंतर, जमू व काश्मीर राज्याच्या रचनेवर परिणाम करणारा कोणताही निर्णय, भारत सरकार, त्या राज्याच्या शासनाच्या संमतीशिवाय करणार नाही.”.

* * * * *

^२[(च)] अनुच्छेद २५५ गाळण्यात येईल.

^२[(छ)] अनुच्छेद २५६ ला त्या अनुच्छेदाचा खंड (१) असा नवीन क्रमांक देण्यात येईल व त्यात, पुढील नवीन खंड जादा दाखल करण्यात येईल :—

“(२) जमू व काश्मीर राज्य आपला कार्यकारी अधिकार अशाप्रकारे वापरील की, त्यायोगे संघराज्यास त्या राज्याच्या संबंधातील संविधानाखालील आपली कर्तव्ये व जबाबदाऱ्या पार पाढणे सुकर होईल ; आणि विशेषतः, उक्त राज्य, संघराज्याने त्याप्रमाणे आवश्यक केल्यास, संघराज्याच्या वर्तीने आणि खर्चाने, मालमत्तेचे संपादन किंवा अधिग्रहण करील अथवा जर ती मालमत्ता त्या राज्याच्या मालकीची असेल तर, एकमताने ठरवील अशा किंवा एकमत न झाल्यास, भारताच्या मुख्य न्यायमूर्तीने नियुक्त केलेल्या लवादाकडून निर्धारित केल्या जातील अशा अटीवर ती, संघराज्यास हस्तांतरित करील.”.

* * * * *

^३[(ज)] अनुच्छेद २६१ मधील खंड (२) मध्ये, “संसदेने केलेल्या” हा मजकूर गाळण्यात येईल.

^१. संविधान आदेश, १२२ द्वारे समाविष्ट केले.

^२. संविधान आदेश, १२९ द्वारे खंड (खख) एवजी दाखल केला.

^३. वरील आदेशाद्वारे खंड (घ) गाळला.

^४. संविधान आदेश, ६६ द्वारे खंड (च) गाळला.

^५. वरील आदेशानुसार खंड (छ) व (ज) ला खंड (च) व (छ) असा नवीन क्रमांक दिला.

^६. संविधान आदेश, ५६, द्वारे खंड (झ) गाळला.

^७. संविधान आदेश, ५६, द्वारे खंड (ज) ला खंड (झ) असा नवीन क्रमांक देण्यात आला आणि संविधान आदेश ६६ द्वारे पुन्हा खंड (ज) असा नवीन क्रमांक देण्यात आला.

(परिशिष्ट-एक)

(७) भाग बारा

* * * * *

^२[(क)] अनुच्छेद २६७ चा खंड (२), अनुच्छेद २७३, अनुच्छेद २८३ चा खंड (२) ^३[आणि अनुच्छेद २९०] गाळण्यात येतील.

^२[(ख)] अनुच्छेद २६६, २८२, २८४, २९८, २९९ व ३०० या अनुच्छेदांमधील राज्य किंवा राज्ये या संबंधीच्या, निर्देशांमध्ये जम्मू व काश्मीर राज्यासंबंधीचे निर्देश समाविष्ट नाहीत, असा त्यांचा अन्वयार्थ लावण्यात येईल.

^२[(ग)] अनुच्छेद २७७ व २९५ यांमधील, या संविधानाच्या प्रारंभासंबंधीच्या निर्देशांचा अन्वयार्थ, ते या आदेशाच्या प्रारंभासंबंधीचे निर्देश आहेत असा लावण्यात येईल.

(८) भाग तेरा

^४* * * * अनुच्छेद ३०३ चा खंड (१) मधील “सातव्या अनुसूचीमधील कोणत्याही सूचीतील व्यापार आणि वाणिज्य यासंबंधीच्या कोणत्याही नोंदीच्या आधारे” हा मजकूर गाळण्यात येईल.

* * * * *

(९) भाग चौदा

^५[अनुच्छेद ३१२ मधील, “राज्ये” या मजकुरानंतर “(जम्मू व काश्मीर राज्यासह)” हा मजकूर समाविष्ट करण्यात येईल.]

^६[(१०) भाग पंधरा

(क) अनुच्छेद ३२४ चा खंड (१) मधील, जम्मू व काश्मीर विधानमंडळाच्या कोणत्याही सभागृहाच्या निवडणुकांच्या संबंधातील, संविधानासंबंधीच्या निर्देशांचा अन्वयार्थ, जम्मू व काश्मीरच्या संविधानासंबंधीचा निर्देश म्हणून लावण्यात येईल.

^७[(ख) अनुच्छेद ३२५, ३२६, ३२७ व ३२९ यांमधील, एखाद्या राज्यासंबंधीच्या निर्देशात, जम्मू व काश्मीर राज्यासंबंधीच्या निर्देशाचा समावेश नाही, असा अन्वयार्थ लावण्यात येईल.

(ग) अनुच्छेद ३२८ गाळण्यात येईल.

(घ) अनुच्छेद ३२९ मधील “किंवा अनुच्छेद ३२८” हा मजकूर गाळण्यात येईल.]]

^८[(ङ) अनुच्छेद ३२९क मधील, खंड (४) व (५) गाळण्यात येतील.]

(११) भाग सोळा

* * * * *

^९[(क)] अनुच्छेद ३३१, ३३२, ३३३ ^{१०}[३३६ व ३३७] गाळण्यात येतील.

^{११}[(ख)] अनुच्छेद ३३४ व ३३५ यांमधील, राज्य किंवा राज्ये याच्या निर्देशांमध्ये जम्मू व काश्मीर राज्याचे निर्देश समाविष्ट नाहीत, असा अन्वयार्थ लावण्यात येईल.

^१ संविधान आदेश, ५५ द्वारे समाविष्ट केलेले खंड (क) व (ख) हे, संविधान आदेश, ५६ द्वारे गाळले.

^२ खंड (क), (ख) व (ग) यांना संविधान आदेश, ५५ द्वारे अनुक्रमे (ग) (घ) व (ड) असे नवीन क्रमांक दिलेल्या अनुक्रमांकांना संविधान आदेश, ५६ द्वारे पुन्हा अनुक्रमे (क), (ख) व (ग) असे अनुक्रमांक देण्यात आले आहेत.

^३ संविधान आदेश, ९५ द्वारे “अनुच्छेद २९० व २९१” या मजकुराएवजी दाखल केले.

^४ संविधान आदेश, ५६ द्वारे “(क) आणि खंड (ख)” गाळले.

^५ वरील आदेशाद्वारे यापूर्वी केलेल्या फेरबदलांएवजी दाखल केले.

^६ संविधान आदेश, ६० द्वारे उप-परिच्छेद (१०) ऐवजी दाखल केले (२६ जानेवारी १९६० रोजी व तेक्कापासून).

^७ संविधान आदेश, ७५ द्वारे, खंड (ख) व (ग) ऐवजी दाखल केले.

^८ संविधान आदेश, १०५ द्वारे समाविष्ट केले.

^९ संविधान आदेश, १२४ द्वारे खंड (क) गाळला.

^{१०} वरील आदेशाद्वारे, खंड (ख) व (ग) यांना, खंड (क) व (ख) असे नव्याने अनुक्रमांक दिले.

^{११} वरील आदेशाद्वारे, “३३६, ३३७, ३३९ व ३४२” या मजकुराएवजी दाखल केले.

(परिशिष्ट एक)

^१[(ग) अनुच्छेद ३३९ च्या खंड (१) मध्ये, “अनुसूचित क्षेत्रांचे प्रशासन व” हा मजकूर गाळण्यात येईल.]

(१२) भाग सतरा

या भागाच्या तरतुदी, जेथवर,

(एक) संघराज्याची राजभाषा;

(दोन) एक राज्य व इतर राज्य यांच्यामधील, किंवा राज्य व संघराज्य यांच्यामधील व्यवहाराची राजभाषा; आणि

(तीन) सर्वोच्च न्यायालयातील कामकाजाची भाषा,

यांच्याशी संबंध असेल तेथवरच केवळ लागू होतोल.

(१३) भाग अठरा

(क) अनुच्छेद ३५२ मध्ये पुढील नवीन खंड जादा दाखल करण्यात येईल :—

“^२[(६)] केवळ अंतर्गत अशांतता किंवा त्यापासूनचे निकटवर्ती धोका या कारणावरून केलेली आणीबाणीची उद्घोषणा, जम्मू व काश्मीर राज्याच्या संबंधात (अनुच्छेद ३५४ च्या संबंधात खेरीज करून) तेक्हाच लागू होईल, ^३[ज्यावेळी ती उद्घोषणा—

(क) जम्मू व काश्मीर राज्य शासनाच्या विनंतीवरून किंवा त्याच्या सहमतीने केली आहे, किंवा

(ख) ती याप्रमाणे केलेली नसेल त्याबाबतीत, राष्ट्रपतीने मागावून ती त्या राज्य शासनाच्या विनंतीवरून किंवा त्याच्या सहमतीने, जम्मू व काश्मीर राज्यास लागू केली आहे. असे झाल्याशिवाय ती त्या राज्याच्या संबंधात प्रभावी होणार नाही.]”.

^४[(ख) अनुच्छेद ३५६ च्या खंड (१) मधील या संविधानाच्या तरतुदी संबंधीच्या निर्देशांमध्ये जम्मू व काश्मीर राज्याच्या संबंधातील जम्मू व काश्मीरच्या संविधानाच्या तरतुदीसंबंधीच्या किंवा तरतुदीसंबंधीच्या निर्देशांचा समावेश आहे असा त्यांचा अन्वयार्थ लावण्यात येईल.

“[(ख) अनुच्छेद ३५६ च्या खंड (४) मधील, दुसऱ्या परंतुकानंतर, पुढील परंतुक समाविष्ट करण्यात येईल :—

‘परंतु तसेच, १८ जुलै, १९९० रोजी, खंड (१) अन्वये, जम्मू व काश्मीर राज्याच्या संबंधात, केलेल्या उद्घोषणेच्या बाबतीत, या खंडाच्या पहिल्या परंतुकामधील “तीन वर्षांहून” या निर्देशाचा अन्वयार्थ ^५[“सात वर्षांहून”] असा लावण्यात येईल.’].

(ग) अनुच्छेद ३६० गाळण्यात येईल.]

(१४) भाग एकोणीस

^६ * * * * *

‘[(क) ^७ [अनुच्छेद ३६५] गाळण्यात येईल.

^८ * * * * *

१. संविधान आदेश, १२४ द्वारे समाविष्ट केले.
२. संविधान आदेश, १०४ द्वारे “(४)” ऐवजी दाखल केले.
३. संविधान आदेश, १०० द्वारे विवक्षित मजकुराऐवजी दाखल केले.
४. संविधान आदेश, ७१ द्वारे खंड (ख) ऐवजी दाखल केले.
५. संविधान आदेश, १५१ द्वारे जादा दाखल केले.
६. संविधान आदेश, १६२ द्वारे “सहा वर्षांहून” या ऐवजी दाखल केले.
७. संविधान आदेश, ७४ द्वारे खंड (क) गाळले.
८. वरील आदेशाप्रमाणे खंड (ख) व (ग) ला खंड (क) व (ख) असे नवीन क्रमांक देण्यात आले.
९. संविधान आदेश, १४ द्वारे “अनुच्छेद ३६२ व ३६५” ऐवजी दाखल केले.
१०. संविधान आदेश, ५६ द्वारे मूळ खंड (ग) गाळले.

(परिशिष्ट एक)

^१[(ख)] अनुच्छेद ३६७ मध्ये पुढील खंड जादा दाखल करण्यात येईल :—

“(४) जम्मू व काश्मीर राज्याच्या संबंधात हे संविधान ज्या स्वरूपात लागू आहे त्या स्वरूपातील या संविधानाच्या प्रयोजनाकरिता—

(क) हे संविधान अथवा त्याच्या तरतुदी या संबंधीच्या निर्देशांचा अन्वयार्थ उक्त राज्यांच्या संबंधात हे संविधान अथवा त्याच्या तरतुदी ज्या स्वरूपात लागू केल्या जातात त्या स्वरूपाच्या संविधानासंबंधीचे अथवा त्याच्या तरतुदीसंबंधीचे ते निर्देश आहेत. असा लावला जाईल.

^२[(कक) जम्मू व काश्मीरचा सदर-इ-रियासत म्हणून त्या राज्याच्या विधानसभेच्या शिफारशीवरून राष्ट्रपतीने त्या त्या वेळी मान्यता दिलेल्या व राज्यात त्या त्या वेळी अधिकारारुढ असलेल्या मंत्रिपरिषदेच्या सल्ल्यावरून कार्य करणाऱ्या व्यक्तीसंबंधीच्या निर्देशांचा अन्वयार्थ ते जम्मू व काश्मीरच्या राज्यपालासंबंधीचे निर्देश आहेत. असा लावला जाईल.

(ख) उक्त राज्याच्या शासनासंबंधीच्या निर्देशांमध्ये आपल्या मंत्रिपरिषदेच्या सल्ल्यावरून कार्य करणाऱ्या जम्मू व काश्मीरच्या राज्यपालासंबंधीचे निर्देश समाविष्ट आहेत. असा त्यांचा अन्वयार्थ लावला जाईल :

परंतु असे की, १० एप्रिल १९६५ या दिवसापूर्वीच्या कोणत्याही कालावधीबाबत, अशा निर्देशांमध्ये आपल्या मंत्रिपरिषदेच्या सल्ल्यावरून कार्य करणाऱ्या सदर-इ-रियासत संबंधीचे निर्देश समाविष्ट आहेत, असा त्यांचा अन्वयार्थ लावला जाईल;]

(ग) उच्च न्यायालयासंबंधीच्या निर्देशामध्ये जम्मू व काश्मीरच्या उच्च न्यायालयासंबंधीचे निर्देश समाविष्ट असतील;

* * * * *

^३[(घ) उक्त राज्याच्या कायम निवासी व्यक्तीसंबंधीच्या निर्देशांचा अन्वयार्थ ज्या व्यक्ती, संविधान (जम्मू व काश्मीरला लागू करणे) आदेश, १९५४ याच्या प्रारंभापूर्वी ज्या राज्यात अंमलात असलेल्या कायद्यांअन्वये त्या राज्याचे प्रजाजन म्हणून मान्यता पावल्या, होत्या त्या राज्याच्या विधानमंडळाने केलेल्या कोणत्याही कायद्याद्वारे त्या राज्यांचे कायम निवासी म्हणून मान्यता पावल्या आहेत, त्या व्यक्तीसंबंधीचे ते निर्देश आहेत, असा लावला जाईल; आणि

“[(ङ) राज्यपालासंबंधीच्या निर्देशांमध्ये जम्मू व काश्मीरच्या राज्यपालासंबंधीचे निर्देश समाविष्ट असतील :

परंतु असे की, १० एप्रिल १९६५ या दिवसापूर्वीच्या कोणत्याही कालावधीबाबत, अशा निर्देशांचा अन्वयार्थ ते जम्मू व काश्मीरचा सदर-इ-रियासत म्हणून राष्ट्रपतीने मान्यता दिलेल्या व्यक्तीसंबंधीचे निर्देश आहेत आणि त्यात सदर-इ-रियासतच्या अधिकारांचा वापर करण्यास सक्षम म्हणून राष्ट्रपतीने मान्यता दिलेल्या कोणत्याही व्यक्तीसंबंधीचे निर्देश समाविष्ट आहेत असा लावला जाईल.]”

(१५) भाग वीस

^४[(क)]^५[अनुच्छेद ३६८ च्या खंड (२) मध्ये] पुढील परंतुक जादा दाखल करण्यात येईल :—

१. संविधान आदेश, ७४ द्वारे खंड (ख) व (ग) यांना खंड (क) व (ख) असे नवीन क्रमांक देण्यात आले.

२. वरील आदेशाद्वारे खंड (ख) ऐवजी दाखल केले.

३. संविधान आदेश, ५६ द्वारे खंड (घ) गाळला.

४. वरील आदेशाद्वारे खंड (ड) ला, खंड (घ) असा नवीन क्रमांक देण्यात आला.

५. संविधान आदेश, ७४ द्वारे, खंड (ड) ऐवजी दाखल केले.

६. संविधान आदेश, १०१ द्वारे खंड (क) असा क्रमांक देण्यात आला.

७. संविधान आदेश, ९१ द्वारे “अनुच्छेद ३६८” ऐवजी दाखल केले.

(परिशिष्ट एक)

“ परंतु आणखी असे की, अशी कोणतीही सुधारणा अनुच्छेद ३७० च्या खंड (१) अन्वये राष्ट्रपतीच्या आदेशाद्वारे लागू केल्याशिवाय, जम्मू व काश्मीर राज्याच्या संबंधात प्रभावी होणार नाही.”.

[(ख) अनुच्छेद ३६८ च्या खंड (३) नंतर पुढील खंड जादा दाखल करण्यात येईल :—

“ (४) (क) राज्यपालाची नियुक्ती, अधिकार, कार्ये, कर्तव्ये, वित्तलब्धी, भत्ते, विशेषाधिकार किंवा उन्मुक्ती ; किंवा

(ख) भारताच्या निवडणूक आयोगाने निवडणुकांचे अधीक्षण, संचालन व नियंत्रण करणे, भेदभाव न करता मतदार याद्यांमध्ये समावेशनाची पात्रता, प्रौढ मताधिकार आणि विधानपरिषदेची रचना, जम्मू व काश्मीरच्या संविधानाची कलमे १३८, १३९, १४० आणि ५० यांमध्ये विनिर्दिष्ट असलेल्या बाबी,

यासंबंधात जम्मू व काश्मीरच्या संविधानात कोणताही बदल करण्यासाठी किंवा त्याच्या परिणामी कोणतीही तरतुद करण्यासाठी जम्मू व काश्मीर राज्याच्या विधानमंडळाने केलेला कोणताही कायदा राष्ट्रपतीच्या विचारार्थ राखून ठेवला जाऊन त्याला त्याची अनुमती मिळाल्याशिवाय, असा कोणताही कायदा प्रभावी होणार नाही.”].

(१६) भाग एकवीस

(क) अनुच्छेद ३६९, ३७१ ^३[३७१क], ^३[३७२क], ३७३, अनुच्छेद ३७४ चे खंड (१), (२), (३) व (५) आणि ^४[अनुच्छेद ३७६ ते ३७८ क व ३९२] हे गाळण्यात येतील.

(ख) अनुच्छेद ३७२ मध्ये,—

(एक) खंड (२) व (३) गाळण्यात येतील.

(दोन) भारताच्या राज्यक्षेत्रात अंमलात असलेल्या कायद्यासंबंधीच्या निर्देशांमध्ये हिदायत, ऐलान, इश्तिहार, परिपत्रके, रोबकार, इरशाद, याददाशत, राज्य परिषदेचे ठराव, संविधान सभेचे ठराव आणि जम्मू व काश्मीर राज्यक्षेत्रात कायद्याप्रमाणे प्रभावी असलेले अन्य संलेख या संबंधीचे निर्देश समाविष्ट असतील; आणि

(तीन) या संविधानाच्या प्रारंभासंबंधीच्या निर्देशांचा अन्वयार्थ, या आदेशाच्या प्रारंभासंबंधीचे ते निर्देश आहेत असा लावण्यात येईल.

(ग) अनुच्छेद ३७४ च्या खंड (४) मध्ये राज्याच्या प्रिव्ही कौन्सिल म्हणून कार्य करणाऱ्या प्राधिकाऱ्यासंबंधीच्या निर्देशाचा अन्वयार्थ जम्मू व काश्मीर संविधान अधिनियम, १९९६ अन्वये घटित केलेल्या सल्लागार मंडळाचा तो निर्देश आहे असा लावण्यात येईल. आणि संविधानाच्या प्रारंभासंबंधीच्या निर्देशांचा अन्वयार्थ या आदेशाच्या प्रारंभासंबंधीचे ते निर्देश आहेत असा लावण्यात येईल.

(१७) भाग बाबीस

अनुच्छेद ३९४ व ३९५ गाळण्यात येतील.

(१८) पहिली अनुसूची

(१९) दुसरी अनुसूची

* * * * *

(२०) तिसरी अनुसूची

नमुने पाच, सहा, सात आणि आठ गाळण्यात येतील.

१. संविधान आदेश, १०१ द्वारे समाविष्ट केले.
२. संविधान आदेश, ७४ द्वारे समाविष्ट केले.
३. संविधान आदेश, ५६ द्वारे समाविष्ट केले.
४. वरील आदेशाद्वारे अनुच्छेद ३७६ ते ३९२ यांवर्जी दाखल केले.
५. वरील संविधान आदेशाद्वारे परिच्छेद ६ शी संबंधीत फेरबदल गाळण्यात आले.

(परिशिष्ट एक)

(२१) चौथी अनुसूची

१[(२२) सातवी अनुसूची.

(क) संघ सूचीत—

(एक) नोंद ३ ऐवजी, “३. छावण्यांचे प्रशासन” ही नोंद दाखल करण्यात येईल.

२[(दोन) नोंदी ८,९ ३[आणि ३४], ४ *** नोंद ७९ आणि नोंद ८१ मधील “अंतरराज्यीय स्थानांतर” हे शब्द गाळण्यात येतील;]

५* * * * *

६[(तीन) नोंद ७२ मधील, राज्यांसंबंधीच्या निर्देशामध्ये,—

(क) जम्मू व काश्मीर राज्याच्या उच्च न्यायालयाने त्या राज्याच्या विधानमंडळाच्या कोणत्याही सभागृहाची निवडणूक ज्याद्वारे प्रश्नास्पद करण्यात आली असेल त्या निवडणूक तक्रार अर्जावर दिलेल्या निर्णयाविरुद्ध किंवा आदेशाविरुद्ध सर्वोच्च न्यायालयाकडे केलेल्या अपिलांच्या संबंधात, जम्मू व काश्मीर राज्यांसंबंधीच्या निर्देशाचा समावेश आहे, असा त्यांचा अन्वयार्थ लावला जाईल;

(ख) इतर बाबींसंबंधात, त्या राज्यांसंबंधीच्या निर्देशाचा समावेश नाही असा त्यांचा अन्वयार्थ लावला जाईल];

७[आणि]

८[(चार) नोंद १७ ऐवजी, पुढील नोंद दाखल करण्यात येईल :—

“९[९७. (क) कायद्याद्वारे प्रस्थापित झालेल्या शासनावर दहशत बसवण्याचा किंवा लोकांमध्ये अथवा लोकांच्या कोणत्याही गटामध्ये दहशत निर्माण करण्याचा किंवा लोकांच्या कोणत्याही गटामध्ये दुरावा निर्माण करण्याचा किंवा लोकांच्या वेगवेगळ्या गटांमधील सलोख्यावर प्रतिकूल परिणाम करण्याचा रोख असणाऱ्या दहशतवादी कृत्याचा अंतर्भाव असलेल्या;

(ख) भारताची सार्वभौमता व प्रादेशिक एकात्मता नाकारणे, प्रश्नास्पद करणे किंवा विघटित करणे अथवा भारताच्या राज्यक्षेत्राचा एखादा भाग परस्वाधीन करावा लागेल किंवा भारताच्या राज्यक्षेत्राचा एखादा भाग संघराज्यातून फुटून निघेल अशी तजवीज करणे अथवा भारतीय राष्ट्रध्वज, भारतीय राष्ट्रगीत आणि हे संविधान यांचा अपमान करणे याकडे रोख असलेल्या,

हालचालीना प्रतिबंध करणे,

समुद्रमार्ग किंवा हवाईमार्ग परदेश प्रवास, अंतर्देशीय हवाई प्रवास आणि धन प्रेष (मनीऑर्डरी), ध्वनिदर्शक संज्ञा (फोनोग्राम) व तार (टेलिग्राम) यांसह डाकवस्तू यांवरील कर.

स्पष्टीकरण.—या नोंदीमध्ये, “दहशतवादी कृत्ये” यास अनुच्छेद २४८ च्या स्पष्टीकरणात जो अर्थ दिलेला आहे तोच अर्थ असेल.]].]

(ख) राज्य सूची गाळण्यात येईल.

१०[(ग)] समवर्ती सूचीमध्ये—

११[(एक) नोंद १ ऐवजी पुढील नोंद दाखल करण्यात येईल :—

१. संविधान आदेश, ६६ द्वारे उप-परिच्छेद (२२) ऐवजी दाखल केले.

२. संविधान आदेश, ८५ द्वारे बाब (दोन) ऐवजी दाखल केले.

३. संविधान आदेश, ९२ द्वारे “३४ व ६०” याऐवजी दाखल केले.

४. संविधान आदेश, ९५ द्वारे नोंद ६७ मधील “व अभिलेख” हा मजकूर गाळला.

५. संविधान आदेश, ७४ द्वारे मूळ बाब (तीन) गाळली.

६. संविधान आदेश, ८३ द्वारे बाब (तीन) ऐवजी दाखल केले.

७. संविधान आदेश, ८५ द्वारे दाखल केले.

८. संविधान आदेश, ९३ द्वारे बाब (चार) ऐवजी दाखल केले.

९. संविधान आदेश, १२२ द्वारे नोंद १७ ऐवजी दाखल केले (४ जून १९८५ रोजी व तेह्वापासून).

१०. संविधान आदेश, ६९ द्वारे खंड (ग) ऐवजी दाखल केले.

११. संविधान आदेश, ७० द्वारे बाब (एक) ऐवजी दाखल केले.

(परिशिष्ट एक)

“१. फौजदारी कायदा (सूची एकमध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्यांपैकी कोणत्याही बाबीसंबंधीच्या कायद्याविरुद्ध केलेले अपराध वगळून आणि मुलकी सत्तेच्या सहाय्यार्थ संघराज्याची नौसेना, भूसेना किंवा वायुसेना किंवा अन्य कोणतीही सशस्त्र सेना याचा वापर वगळून) असा फौजदारी कायदा या सूचीत विनिर्दिष्ट केलेल्यांपैकी कोणत्याही बाबीसंबंधीच्या कायद्याविरुद्ध केलेल्या अपराधांशी जेथवर संबंधित असेल तेथवर.] ;

*[२[(एक क) नोंद २ ऐवजी, पुढील नोंद दाखल करण्यात येईल ती अशी :—

“२. फौजदारी प्रक्रिया—(अपराधांस प्रतिबंध आणि सर्वोच्च न्यायालय व उच्च न्यायालय खेरीज करून फौजदारी न्यायालयांची घटना व रचना यांसह) जिचा संबंध,—

(एक) ज्या बाबीसंबंधात संसदेला कायदे करण्याचा अधिकार आहे अशा बाबीपैकी कोणत्याही बाबीसंबंधीच्या कायद्याविरुद्ध केलेल्या अपराधांशी जेथवर संबंधित असेल तेथवर; आणि

(दोन) कोणत्याही परकीय देशात राजदौतिक व वाणिज्यदौतिक अधिकाऱ्यांने शपथा देणे व प्रतिज्ञालेख करवून घेणे यांच्याशी असेल तेथवर.”;

(एक ख) नोंद १२ ऐवजी, पुढील नोंद दाखल करण्यात येईल ती अशी :—

“१२. साक्षीपुरावा व शपथा जेथवर,—

(एक) कोणत्याही परकीय देशात राजदौतिक व वाणिज्यदौतिक अधिकाऱ्यांने शपथा देणे व प्रतिज्ञालेख करवून घेणे यांच्याशी संबंधित असतील ; आणि

(दोन) ज्या बाबीसंबंधात संसदेला कायदे करण्याचा अधिकार आहे अशा बाबीपैकी अन्य कोणत्याही बाबीशी संबंधित असतील,

तेथवर असा साक्षीपुरावा व शपथा.”;

(एक ग) नोंद १३ ऐवजी, “१३. कोणत्याही परकीय देशात राजदौतिक व वाणिज्यदौतिक अधिकाऱ्याने शपथा देणे व प्रतिज्ञालेख करवून घेणे याच्याशी संबंधित असेल तेथवर दिवाणी प्रक्रिया ” ही नोंद दाखल करण्यात येईल ;

*

*

*

*

*

*[(दोन)] नोंद ३० ऐवजी, “३०. जन्म आणि मृत्यु यांच्याशी संबंधित असेल तेथवर जीवनविषयक आकडेवारी जन्म व मृत्यु यांची नोंदणी धरून ही नोंद दाखल करण्यात येईल ;]

*

*

*

*

*

७[(तीन) नोंद ३, नोंदी ५ ते १० (दोन्ही धरून), नोंदी १४, १५, १७, २०, २१, २७, २८, २९, ३१, ३२, ३७, ३८, ४१ आणि ४४ गाळण्यात येतील ;

(तीन क) नोंद ४२ ऐवजी, “४२. सूची एक मधील नोंद ६७ किंवा सूची तीन मधील नोंद ४० यांच्या कक्षेत येणाऱ्या कोणत्याही मालमत्तेचे अथवा ज्याला कलात्मकदृष्ट्या किंवा सौंदर्यदृष्ट्या मूळ्य आहे, अशा कोणत्याही मानवी कलाकृतीचे संपादन याच्याशी संबंधित असेल तेथवर मालमत्तेचे संपादन व अधिग्रहण.” ही नोंद दाखल करण्यात येईल; आणि]

‘[(चार) नोंद ४५ मध्ये, “सूची दोन किंवा सूची तीन यात ” या मजकुराऐवजी “या सूचीत ” हा मजकूर दाखल करण्यात येईल.]]

(२३) आठवी अनुसूची.

१. संविधान आदेश, १४ द्वारे समाविष्ट केले.
२. संविधान आदेश, १२२ द्वारे उप-खंड (एक क) व (एक ख) ऐवजी दाखल केले. (दिनांक ४ जून १९८५ रोजी व तेह्वापासून)
३. संविधान आदेश, ७४ द्वारे बाबी (दोन) व (तीन) गाळल्या.
४. संविधान आदेश, ७० द्वारे समाविष्ट केले.
५. संविधान आदेश, ७४ द्वारे बाब (चार) ला बाब (दोन) असा नवीन क्रमांक दिला.
६. संविधान आदेश, ७२ द्वारे बाबी (पाच) व (सहा) गाळल्या.
७. संविधान आदेश, ९५ द्वारे बाब (तीन) ऐवजी दाखल केले.
८. संविधान आदेश, ७४ द्वारे बाब (सात) ला बाब (चार) असा नवीन क्रमांक देण्यात आला.

(परिक्षिष्ट एक)

१[(२४) नववी अनुसूची.

२[(क)] नोंद ६४ नंतर पुढील नोंदी जादा दाखल करण्यात येतील त्या अशा:—

३[६४क.] जम्मू आणि काश्मीर कुथ राज्य अधिनियम (संवत १९७८ चा क्रमांक एक).

४[६४ख.] जम्मू आणि काश्मीर कुळ वहिवाट अधिनियम (संवत १९८० चा क्रमांक दोन).

५[६४ग.] जम्मू आणि काश्मीर भूमीचे अन्य संक्रमण अधिनियम (संवत १९९५ चा क्रमांक पाच).

६[* * * * * *]

७[६४घ.] जम्मू आणि काश्मीर मोठी जमीन संपदा नष्ट करण्याबाबत अधिनियम (संवत २००७ चा क्रमांक सतरा)

८[६४ड.] जहागिन्या व जमीन महसुलाच्या अन्य नेमणुका पुन्हा चालू करणे, इत्यादी संबंधीचा १९५१ चा आदेश क्र. ६-एच, दिनांक १० मार्च १९५१.

९[६४च.] जम्मू आणि काश्मीर गहाण संपत्ती प्रतिदान अधिनियम १९७६ (१९७६ चा अधिनियम क्रमांक चौदा).

१०[६४छ.] जम्मू आणि काश्मीर ऋणको सहाय्य अधिनियम १९७६ (१९७६ चा अधिनियम क्रमांक पंधरा)].

११[(ख) संविधान (एकोणचाळीसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७५ द्वारे समाविष्ट केलेल्या नोंदी ८७ ते १२४ त्यांना अनुक्रमे ६५ ते १०२ असे नवीन क्रमांक देण्यात येतील”]]

१२[(ग) नोंदी १२५ ते १८८ यांना अनुक्रमे १०३ ते १६६ असे नवीन क्रमांक देण्यात येतील.]

१३[(२५) दहावी अनुसूची.

(क) “अनुच्छेद १०२ (२) आणि १९१ (२)” या मजकुराएवजी “[अनुच्छेद १०२ (२)]” हा मजकूर दाखल करण्यात येईल.

(ख) परिच्छेद (१) च्या खंड (क) मध्ये “किंवा राज्याची विधानसभा किंवा यथास्थिती, त्याच विधानमंडळाचे कोणतोही सभागृह” हा मजकूर गाळण्यात येईल;

(ग) परिच्छेद (२) मध्ये,—

(एक) उप-परिच्छेद (१) मधील, स्पष्टीकरणाच्या खंड (ख) च्या उपखंड (दोन) मध्ये “किंवा, यथास्थिती, अनुच्छेद १८८” हा मजकूर गाळण्यात येईल;

(दोन) उप-परिच्छेद (२) मध्ये “किंवा यथास्थिती, अनुच्छेद १८८” हा मजकूर गाळण्यात येईल;

(तीन) उप-परिच्छेद (४) मध्ये, संविधान (बाबनावी सुधारणा) अधिनियम, १९८५ याच्या प्रारंभासंबंधीच्या निर्देशाचा अन्वयार्थ, संविधान जम्मू व काश्मीरला लागू करणे सुधारणा आदेश, १९८९ याच्या प्रारंभासंबंधीचा निर्देश असा लावण्यात येईल.

(घ) परिच्छेद ५ मध्ये “अथवा एखाद्या राज्याच्या विधानपरिषदेचा सभापती किंवा उपसभापती अथवा एखाद्या राज्याच्या विधानसभेचा अध्यक्ष किंवा उपाध्यक्ष” हा मजकूर गाळण्यात येईल;

(ङ) परिच्छेद ६ च्या उप-परिच्छेद (२) मध्ये “किंवा यथास्थिती, अनुच्छेद २१२ च्या अर्थानुसार राज्य विधानमंडळातील कामकाज होय” हा मजकूर वगळण्यात येईल.

(च) परिच्छेद ८ च्या उप-परिच्छेद (३) मध्ये “किंवा यथास्थिती, अनुच्छेद १९४” हा मजकूर गाळण्यात येईल.]

१. संविधान आदेश, ७४ द्वारे, उप-परिच्छेद (२४) ऐवजी दाखल केले.

२. संविधान आदेश, १०५ द्वारे नवीन क्रमांक देण्यात आला.

३. संविधान आदेश, ९८ द्वारे नव्याने क्रमांक देण्यात आला.

४. संविधान आदेश, १०६ द्वारे गाळला.

५. वरील आदेशाद्वारे नवीन क्रमांक देण्यात आला.

६. वरील आदेशाद्वारे समाविष्ट केले.

७. संविधान आदेश, १०५ द्वारे समाविष्ट केले.

८. संविधान आदेश, १०८ द्वारे समाविष्ट केले (३१ डिसेंबर १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

९. संविधान आदेश, १३६ द्वारे समाविष्ट केले.

परिशिष्ट दोन

संविधानाच्या विद्यमान पाठाच्या निर्देशासह संविधान ज्यांस अधीन राहून जम्मू व काश्मीर राज्याला लागू होते, त्या अपवादांचे व फेरबदलांचे पुनर्कथन.

[टीप.—संविधान ज्यास अधीन राहून जम्मू व काश्मीर राज्याला लागू होते असे अपवाद व फेरबदल जे, एकतर संविधान (जम्मू व काश्मीरला लागू करणे) आदेश, १९५४ यात तरतूद केल्याप्रमाणे आहेत किंवा ते संविधानातील विवक्षित सुधारणा जम्मू व काश्मीर राज्याला लागू न होण्याच्या परिणामस्वरूप आहेत. व्यावहारिक महत्त्व असलेले सर्व अपवाद व फेरबदल पुनर्कथनामध्ये अंतर्भूत केले असून ते केवळ तात्काळ निर्देश शोधणे सोडिंचे व्हावे म्हणून केले आहेत. अचूक स्थितीची खात्री करून घेण्यासाठी संविधान (जम्मू व काश्मीरला लागू करणे) आदेश, १९५४ आणि उक्त आदेशाच्या खंड २ मध्ये नमूद केलेल्या संविधानाच्या उत्तरवर्ती सुधारणांद्वारे सुधारणा केलेल्या संविधानाच्या २० जून १९६४ रोजीच्या पाठाचा निर्देश करावा लागेल.]

(१) उद्देशिका.—

- (क) पहिल्या परिच्छेदातील, “समाजवादी धर्मनिरपेक्ष” हा मजकूर गाळावा ;
- (ख) उपान्त्य परिच्छेदातील, “आणि एकात्मता” हा मजकूर गाळावा.

(२) भाग एक

अनुच्छेद ३.—

- (क) पुढील परंतुक जादा दाखल करावे :—

“परंतु आणखी असे की, जम्मू व काश्मीर राज्याचे क्षेत्र वाढविण्याची किंवा घटविण्याची अथवा त्या राज्याचे नाव किंवा सीमा यात फेरबदल करण्याची तरतूद करणारे कोणतेही विधेयक त्या राज्याच्या विधानमंडळाच्या संमतीशिवाय संसदेत प्रस्तुत केले जाणार नाही.”;

- (ख) स्पष्टीकरण एक आणि स्पष्टीकरण दोन गाळावे.

(३) भाग दोन.—

(क) जम्मू व काश्मीर राज्याच्या संबंधात हा भाग २६ जानेवारी १९५० रोजी व तेव्हापासून लागू झाला असल्याचे मानले जाईल.

- (ख) अनुच्छेद ७.—पुढील परंतुक जादा दाखल करावे :—

“परंतु आणखी असे की, जम्मू व काश्मीर राज्याचा कायमचा निवासी जो आता पाकिस्तानात समाविष्ट असलेल्या राज्यक्षेत्रात याप्रमाणे स्थलांतर केल्यानंतर जम्मू व काश्मीर राज्याच्या राज्यक्षेत्रात, त्या राज्याच्या विधानमंडळाने केलेल्या कोणत्याही कायद्याच्या प्राधिकारान्वये किंवा त्याखाली, त्या राज्यात पुन्हा स्थायिक होण्याच्या किंवा कायम परतीच्या परवान्याखाली परतेल, त्याला या अनुच्छेदातील कोणतीही गोष्ट लागू असणार नाही आणि अशी प्रत्येक व्यक्ती भारताचा नागरिक असल्याचे मानले जाईल.”.

(४) भाग तीन.—

(क) अनुच्छेद १३.—संविधानाच्या प्रारंभासंबंधीच्या निर्देशांचा अन्वयार्थ, संविधान (जम्मू व काश्मीरला लागू करणे) आदेश, १९५४ (संविधान आदेश ४८) याच्या प्रारंभासंबंधीचे म्हणजे १४ मे १९५४ चे ते निर्देश आहेत असा लावला जाईल.

* * * *

(ग) अनुच्छेद १६.—खंड (३) मध्ये राज्य याच्या निर्देशात जम्मू व काश्मीर राज्याच्या निर्देशाचा समावेश नाही असा त्याचा अन्वयार्थ लावला जाईल.

(परिशिष्ट दोन)

(घ) अनुच्छेद १९.—

(क) खंड (१) मध्ये—

(एक) उप-खंड (३) मधील शेवटी आलेला “आणि” हा शब्द गाळावा;

(दोन) उप-खंड (३) नंतर, पुढील खंड समाविष्ट करावा; तो असा :—

“(च) मालमत्ता संपादन करण्याचा, धारण करण्याचा आणि निकालात काढण्याचा; आणि”;

(ख) खंड (५) मध्ये, “उप-खंड (घ) व (३)” या मजकुराएवजी, “उप-खंड (घ), (३) व (च)” हा मजकूर दाखल करावा.

(ड) अनुच्छेद २२.—खंड (४) व (७) यांमध्ये, “संसद” याएवजी, “राज्याचे विधानमंडळ” हा शब्दोल्लेख दाखल करावा.

(च) अनुच्छेद ३०.—खंड (१ क) गाळावा.

(छ) अनुच्छेद ३० नंतर, पुढील अनुच्छेद समाविष्ट करावा :—

“मालमत्तेचे हक्क

३१. मालमत्तेचे सक्तीने संपादन.—(१) कायद्याने प्राधिकार दिल्यावाचून कोणत्याही व्यक्तीस आपल्या मालमत्तेपासून वंचित केले जाणार नाही.

(२) कोणतीही मालमत्ता सार्वजनिक प्रयोजनावाचून, अशा मालमत्तेच्या संपादनाबद्दल किंवा अधिग्रहणाबद्दल कायद्याने निश्चित केली जाईल किंवा अशा कायद्यातील विनिर्दिष्ट अशा तत्वांनुसार ठरवली जाईल आणि अशा रीतीने दिली जाईल अशा रकमेची तरतूद असणाऱ्या अशा कायद्याच्या प्राधिकारावाचून, सक्तीने संपादित किंवा अधिग्रहित केली जाणार नाही; आणि याप्रकारे निश्चित केलेली किंवा ठरवलेली रक्कम पुरेशी नाही किंवा अशी संपूर्ण रक्कम किंवा तिचा कोणताही भाग रोखीने न देता अन्यप्रकारे देण्यात येतो या कारणावरून असा कोणताही कायदा कोणत्याही न्यायालयात प्रश्नास्पद करता येणार नाही :

परंतु असे की, अनुच्छेद ३० च्या खंड (१) मध्ये, निर्दिष्ट केल्याप्रमाणे, एखाद्या अल्पसंख्याक वर्गाने स्थापन केलेल्या व प्रशासलेल्या शैक्षणिक संस्थेची कोणतीही मालमत्ता सक्तीने संपादन करण्याची तरतूद करणारा कोणताही कायदा करताना राज्य, अशा मालमत्तेच्या संपादनाबद्दल अशा कायद्याने निश्चित केलेल्या किंवा त्याखाली ठरवलेल्या रकमेमुळे, त्या खंडाअन्वये हमी दिलेला हक्क निर्बंधित किंवा निराकृत होणार नाही, अशा प्रकारची ती रक्कम आहे, याबद्दल खात्री करून घेर्ईल.

(२क) एखाद्या कायद्यामध्ये कोणत्याही मालमत्तेची मालकी किंवा कब्जा अधिकार राज्याला किंवा राज्याच्या मालकीच्या किंवा त्याच्या नियंत्रणाखाली असलेल्या एखाद्या महामंडळाला हस्तांतरित करण्याची तरतूद नसेल त्याबाबतीत तो, कोणत्याही व्यक्तीला तिच्या मालमत्तेपासून वंचित करीत असला तरी, त्यात मालमत्तेच्या सक्तीच्या संपादनाची किंवा अधिग्रहणाची तरतूद आहे असे मानले जाणार नाही.

(२ख) अनुच्छेद १९ च्या खंड (१) च्या उप-खंड (च) मधील कोणत्याही बाबीमुळे खंड (२) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या अशा कोणत्याही कायद्यावर परिणाम होणार नाही.

* * * * *

(५) खंड २ मधील कोणत्याही बाबीमुळे—

(क) कोणत्याही विद्यमान कायद्याच्या तरतुदीवर ; किंवा

(ख) राज्य यानंतर—

(एक) कोणताही कर किंवा शास्ती बसविण्याच्या किंवा आकारण्याच्या प्रयोजनासाठी ; किंवा

(दोन) सार्वजनिक आरोग्याच्या प्रवर्धनासाठी किंवा जिविताला किंवा मालमत्तेला असलेल्या धोक्यास प्रतिबंध करण्यासाठी ; किंवा

(परिशिष्ट दोन)

(तीन) निर्वासित मालमत्ता म्हणून कायद्याद्वारे घोषित केलेल्या मालमत्तेबाबत करील अशा कोणत्याही कायद्याच्या तरतुदीवर, परिणाम होणार नाही.”.

* * * *

(ज) अनुच्छेद ३१ नंतर, पुढील उपशीर्षक गाळावे, ते असे :—

“ विवक्षित कायद्यांची व्यावृत्ती ”

(झ) अनुच्छेद ३१क.—

(क) खंड (१) मध्ये,—

(एक) “ अनुच्छेद १४ किंवा अनुच्छेद १९ ” या मजकुराएवजी “ अनुच्छेद १४, अनुच्छेद १९ किंवा अनुच्छेद ३१ ” हा मजकूर दाखल केला ;

(दोन) खंड (१) मधील पहिले परंतुक गाळावे ;

(तीन) दुसऱ्या परंतुकातील “ आणखी ” हा मजकूर गाळावा.

(ख) खंड (२) मध्ये, उप-खंड (क) ऐवजी, पुढील उप-खंड दाखल करावा, तो असा—

‘(क) “ संपदा ” याचा अर्थ, कृषि - प्रयोजनांकरता अथवा कृषीला साधनभूत असलेल्या प्रयोजनांकरता अथवा गुरु चरण्याकरता कब्जात ठेवलेली अथवा पट्ट्याने दिली गेलेली अशी जमीन असा असेल आणि त्यात—

(एक) इमारतीच्या जागा आणि अशा जमिनीवरील अन्य बांधकामे ;

(दोन) अशा जमिनीवर उभी असलेली झाडे ;

(तीन) बनजमीन व झाडे असलेली पडीत जमीन ;

(चार) जलाच्छादित क्षेत्र अथवा पाण्यावरील तरती शेते ;

(पाच) जंडेर व घरात यांच्या जागा ;

(सहा) कोणतीही जहागीर, इनाम, मुआफी अथवा मुकर्सी किंवा यांसारखी अन्य देणगी,

यांचा समावेश आहे, पण त्यात पुढील गोष्टींचा समावेश नाही—

(एक) कोणतेही नगर, अथवा नगरक्षेत्र अथवा ग्राम आबादी यामधील कोणत्याही इमारतीची जागा अथवा अशा कोणत्याही इमारतीस अथवा जागेस लागू असलेली कोणतीही जमीन ;

(दोन) नगर अथवा ग्राम यांची जागा म्हणून कब्जात ठेवली गेलेली कोणतीही जमीन ; किंवा

(तीन) नगरपालिका अथवा अधिसूचित क्षेत्र अथवा कटक अथवा नगरक्षेत्र अथवा ज्या करता नगर नियोजन योजना मंजूर झाली आहे असे कोणतेही क्षेत्र यातील बांधकामाच्या प्रयोजनाकरता राखून ठेवलेली कोणतीही जमीन ;’.

(ज) अनुच्छेद ३१ ग.—हा अनुच्छेद जम्मू व काश्मीर राज्याला लागू नाही.

(ट) अनुच्छेद ३२.—खंड (३) गाळावे.

(ठ) अनुच्छेद ३५.—

(क) या संविधानाच्या प्रारंभासंबंधीच्या निर्देशांचा अन्वयार्थ संविधान (जम्मू व काश्मीरला लागू करणे) आदेश, १९५४ (सं.आ. ४८) याच्या प्रारंभासंबंधीचे १४ मे १९५४ चे ते निर्देश आहेत असा लावला जाईल ;

(ख) खंड (क) (एक) मधील “ अनुच्छेद १६ चा खंड (३), अनुच्छेद ३२ चा खंड (३) ” हा मजकूर गाळावा ;

(ग) खंड (ख) नंतर, पुढील खंड जादा दाखल करावा, तो खंड असा :—

(परिशिष्ट दोन)

“(ग) जम्मू व काश्मीर राज्याच्या विधानमंडळाने प्रतिबंधक स्थानबद्धतेबाबत केलेला कोणताही कायदा—मग तो “संविधान (जम्मू व काश्मीरला लागू करणे) आदेश, १९५४ याच्या प्रारंभापूर्वीचा असो वा नंतरचा असो,— तो या भागातील तरतुर्दैपैकी कोणत्याही तरतुर्दैशी विसंगत आहे या कारणावरून शून्यवत असणार नाही, पण असा कोणताही कायदा अशा विसंगतीच्या व्याप्तीपुरता उक्त आदेशाच्या प्रारंभापासून पंचवीस वर्षांच्या समाप्तीनंतर, त्या कालावधीच्या समाप्तीपूर्वी केलेल्या वा करण्याचे वर्जिलेल्या गोष्टीखेरीज इतर बाबतीत प्रभावी राहणार नाही.”.

(ड) अनुच्छेद ३५ नंतर पुढील अनुच्छेद जादा दाखल करण्यात येईल तो अनुच्छेद असा,—

“३५ क. कायम निवासी व त्यांचे हक्क यांच्याबाबतीतील कायद्याची व्यावृत्ती—या संविधानात काहीही अंतर्भूत असले तरी,—

(क) जम्मू व काश्मीर राज्याचे कोण कायम निवासी आहेत वा होतील त्या व्यक्तींच्या वर्गाची व्याख्या करणारा, किंवा

(ख) अशा कायम निवासी व्यक्तींना—

(एक) राज्य शासनाच्या नियंत्रणाखालील नोकरी,

(दोन) राज्यात स्थावर मालमत्तेचे संपादन,

(तीन) राज्यातील स्थायित्व, किंवा

(चार) शिष्यवृत्त्या आणि राज्य सरकार तरतूद करील अशा इतर स्वरूपात सहाय्य मिळण्याचा अधिकार,

यांच्याबाबत कोणतेही खास अधिकार व विशेषाधिकार प्रदान करणारा अथवा इतर व्यक्तींवर कोणतेही निर्बंध घालणारा,

जम्मू व काश्मीर राज्यात अंमलात असलेला कोणताही विद्यमान कायदा आणि त्या राज्याच्या विधानमंडळाकडून यापुढे अधिनियमित केला जाणारा कोणताही कायदा या भागातील कोणत्याही तरतुर्दैशी भारताच्या इतर नागरिकांना प्रदान केलेल्या कोणत्याही हक्कांशी विसंगत आहे अथवा ते हिरावून घेतो व त्यांचा संकोच करतो, या कारणावरून तो शून्यवत् असणार नाही.”

(५) भाग चार.—हा भाग जम्मू व काश्मीर राज्याला लागू नाही.

(६) भाग चार क.—हा भाग जम्मू व काश्मीर राज्याला लागू नाही.

(७) भाग पाच.—

(क) अनुच्छेद ५५.—

(क) या अनुच्छेदाच्या प्रयोजनांकरता जम्मू व काश्मीर राज्याची लोकसंख्या त्रेसष्ट लाख असल्याचे मानले जाईल ;

(ख) स्पष्टीकरणामधील परंतुक गाठावे.

(ख) अनुच्छेद ८१.—या अनुच्छेदमध्ये खंड (२) व (३) यांच्या ऐवजी, पुढील खंड दाखल करावे, ते असे :—

(२) खंड (१) चा उप-खंड (क) याच्या प्रयोजनांसाठी,—

(क) या राज्यात लोकसभेत सहा जागा वाटून दिल्या जातील ;

(ख) हे राज्य “परिसीमन अधिनियम, १९७२” खाली घटित झालेल्या परिसीमन आयोगाकडून त्या आयोगास योग्य वाटेल अशा पद्धतीने एक - सदस्य क्षेत्रीय मतदारसंघात विभागले जाईल ;

(ग) हे मतदारसंघ म्हणजे, व्यवहार्य असेल तितपत भोगेलिकदृष्ट्या सलग क्षेत्रे असतील आणि त्यांचे परिसीमन करताना, प्राकृतिक रचना, प्रशासकीय घटक भागाच्या विद्यमान सीमा, दलणवळणाच्या सुविधा व सार्वजनिक सोय यांच्याकडे लक्ष दिले जाईल ; आणि

(परिशिष्ट दोन)

(घ) ज्या मतदारसंघात हे राज्य विभागाले गेले असेल त्यात पाकिस्तानने व्यापलेले क्षेत्र समाविष्ट असणार नाही.

(३) परिसीमन अधिनियम, १९७२ अन्वये संसदीय मतदारसंघाच्या परिसीमनाशी संबंधित परिसीमन आयोगाने काढलेला किंवा काढलेले अंतिम आदेश “भारताचे राजपत्र” यात प्रकाशित होण्याच्या दिनांकास अस्तित्वात असलेल्या लोकसभेचे विसर्जन होईपर्यंत त्या सभागृहातील या राज्याच्या प्रतिनिधित्वाला खंड (२) मधील कोणत्याही गोष्टीमुळे बाधा पोचणार नाही.

(४) (क) परिसीमन आयोग त्या राज्याबाबतची आपली कर्तव्ये करण्याच्या कामी आपणास सहाय्य व्हावे म्हणून पाच व्यक्तींना स्वतःशी सहयोगी करून होईल व त्या व्यक्ती म्हणजे त्या राज्याचे प्रतिनिधित्व करणारे लोकसभेचे सदस्य असतील.

(ख) राज्यातून याप्रमाणे सहयोगी करावयाच्या व्यक्तींना लोकसभेचा अध्यक्ष त्या सभागृहाची रचना यथायोग्य लक्षात होऊन नामनिर्देशित करील.

(ग) उप-खंड (ख) खाली करावयाची पहिली नामनिर्देशने लोकसभेच्या अध्यक्षाला संविधान (जम्मू व काश्मीरला लागू करणे) (दुसरी सुधारणा) अधिनियम, १९७४ याच्या प्रारंभापासून दोन महिन्यांच्या आत करावी लागतील.

(घ) सहयोगी सदस्यांपैकी कोणालाही परिसीमन आयोगाच्या निर्णयावर मतदान करण्याचा किंवा स्वाक्षरी करण्याचा अधिकार असणार नाही.

(ङ) जर मृत्यु किंवा राजीनामा यामुळे एखाद्या सहयोगी सदस्याची जागा रिक्त झाली तर, लोकसभेच्या अध्यक्षाला ती, व्यवहार्य होईल तितक्या लवकर, आणि उप-खंड (क) व (ख) यांच्या तरतुदीनुसार भरावी लागेल.”.

(ग) **अनुच्छेद ८२.**—दुसरे व तिसरे परंतुक गाळावे.

(घ) **अनुच्छेद १०५.**—खंड (३) मध्ये, “त्या, सभागृहाला आणि त्याच्या सदस्यांना आणि समित्यांना संविधान (चव्वेचाळीसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याचे कलम १५ अंमलात येणाच्या लगतपूर्वी जशा होत्या तशा असतील” या मजकुराएवजी, “युनायटेड किंगडम पार्लमेंटच्या हाऊस ऑफ कॉमनला आणि त्याच्या सदस्यांना आणि समित्यांना या संविधानाच्या प्रारंभाच्या वेळी जशा होत्या तशा असतील” हा मजकूर दाखल होईल.

(ङ) अनुच्छेद १३२ ऐवजी, पुढील अनुच्छेद दाखल करावा, तो असा :—

‘१३२. विवक्षित प्रकरणी उच्च न्यायालयांवरील अपिलांमध्ये सर्वोच्च न्यायालयाची अपील अधिकारिता.—(१) भारताच्या राज्यक्षेत्रातील उच्च न्यायालयाचा कोणताही न्यायनिर्णय हुक्मनामा किंवा अंतिम आदेश यावर - मग तो दिवाणी, फौजदारी किंवा अन्य कार्यवाहीतील असो - त्या प्रकरणात या संविधानाचा अर्थ लावण्यासंबंधीचा कायदेविषयक सारभूत प्रश्न अंतर्भूत आहे असे त्या उच्च न्यायालयाने प्रमाणित केल्यास, सर्वोच्च न्यायालयाकडे अपील होऊ शकेल.

(२) उच्च न्यायालयाने असे प्रमाणपत्र देण्यास नकार दिला असेल तेव्हा, सर्वोच्च न्यायालय, त्या प्रकरणात या संविधानाचा अर्थ लावण्यासंबंधीचा कायदेविषयक सारभूत प्रश्न अंतर्भूत आहे याबाबत त्याची खात्री पटल्यास, असा न्यायनिर्णय, हुक्मनामा किंवा अंतिम आदेश यावर अपील करण्यास विशेष अनुज्ञा देऊ शकेल.

(३) असे प्रमाणपत्र देण्यात आले असेल किंवा अशी अनुज्ञा देण्यात आली असेल तेव्हा, त्या प्रकरणातील कोणत्याही पक्षकारास पूर्वीकृत अशा कोणत्याही प्रश्नावर चुकीचा निर्णय दिला गेला आहे, या कारणावरून आणि सर्वोच्च न्यायालयाची अनुज्ञा घेऊन अन्य कोणत्याही कारणावरून सर्वोच्च न्यायालयाकडे अपील करता येईल.

(परिशिष्ट दोन)

स्पष्टीकरण.—या अनुच्छेदाच्या प्रयोजनार्थ, “ अंतिम आदेश ” या शब्दप्रयोगात, जो वादप्रश्न, त्याचा अपीलकर्त्याच्या बाजुने निर्णय झाल्यास ते प्रकरण अंतिमरीत्या निकालात काढण्यासाठी पुरेसा होईल, त्या वादप्रश्नाचा निर्णय करणाऱ्या आदेशाचा समावेश आहे.

(च) **अनुच्छेद १३३.**—

(क) खंड (१) मध्ये, “ अनुच्छेद १३४ क खाली ” हा मजकूर गाळावा ;

(ख) खंड (१) नंतर, पुढील खंड समाविष्ट करावा, तो असा :—

“(१क) संविधान (तिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७२ याच्या कलम ३ च्या तरतुदी ह्या, त्यातील, “ हा अधिनियम ”, “ या अधिनियमाचा प्रारंभ ”, “ हा अधिनियम पारित करण्यात आला नव्हता ” आणि “ या अधिनियमाद्वारे सुधारणा केल्याप्रमाणे ” या निर्देशांचा अन्वयार्थ अनुक्रमे, “ संविधान (जम्मू व काश्मीरला लागू करणे) दुसरी सुधारणा आदेश, १९७४ ”, “ उक्त आदेशाचा प्रारंभ ”, “ उक्त आदेश काढण्यात आला नव्हता ” आणि “ उक्त आदेशाच्या प्रारंभानंतर तो ज्याप्रमाणे आहे त्याप्रमाणे ” असा निर्देश आहे म्हणून लावण्यात येईल, या फेरबदलाच्या अधीन राहून जम्मू व काश्मीर राज्याच्या संबंधात लागू होतील. ”.

(छ) **अनुच्छेद १३४.**—

(क) खंड (१) च्या उप-खंड (ग) मधील, “ अनुच्छेद १३४क खाली ” हा मजकूर गाळावा ;

(ख) खंड (२) मध्ये, “ संसद ” या शब्दानंतर, “ राज्य विधानमंडळाच्या विनंतीवरून ” हा मजकूर समाविष्ट करावा.

(ज) **अनुच्छेद १३४क, १३५, १३९ आणि १३९ क.**—हे अनुच्छेद जम्मू व काश्मीरला लागू नाहीत.

(झ) **अनुच्छेद १४५.**—खंड (१) मधील, उप-खंड (गग) गाळावा.

(ज) **अनुच्छेद १५०.**—“ भारताचा नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक याच्या सल्ल्यावरून राष्ट्रपती विहित करील ” या मजकुराएवजी “ राष्ट्रपतीच्या मान्यतेने भारताचा नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक विहित करील ” हा मजकूर दाखल करावा.

(८) **भाग सहा.—**

(क) अनुच्छेद १५३ ते २१७, अनुच्छेद २१९, अनुच्छेद २२१, अनुच्छेद २२३, २२४, २२४क आणि २२५, अनुच्छेद २२७ ते २३३, अनुच्छेद २३३क आणि अनुच्छेद २३४ ते २३७ गाळावेत.

(ख) **अनुच्छेद २२०.**—संविधानाच्या प्रारंभासंबंधीच्या निर्देशांचा अन्वयार्थ, संविधान (जम्मू व काश्मीरला लागू करणे) सुधारणा आदेश, १९६० याच्या प्रारंभा संबंधीचे म्हणजे २६ जानेवारी १९६० चे ते निर्देश आहेत असा लावण्यात येईल.

(ग) **अनुच्छेद २२२.**—खंड (१) नंतर, पुढील खंड समाविष्ट करावा, तो असा :—

“(१क) जम्मू व काश्मीरच्या उच्च न्यायालयातून किंवा त्या उच्च न्यायालयात करावयाची प्रत्येक बदली ही, राज्यपालाशी विचारविनिमय केल्यानंतर केली जाईल. ”.

(घ) **अनुच्छेद २२६.**—

(क) खंड (२) ला खंड (१क) असा नवीन क्रमांक द्यावा ;

(ख) खंड (३) गाळावा ;

(ग) खंड (४) ला खंड (२) असा नवीन क्रमांक द्यावा ; आणि अशाप्रकारे नवीन क्रमांक दिलेल्या खंड (२) मध्ये, “ या अनुच्छेदाद्वारे ” या मजकुराएवजी, “ खंड (१) किंवा खंड (१क) द्वारे ” हा मजकूर दाखल करावा.

(९) **भाग आठ.**—हा भाग जम्मू व काश्मीर राज्याला लागू नाही.

(१०) **भाग दहा.**—हा भाग जम्मू व काश्मीर राज्याला लागू नाही.

(परिशिष्ट दोन)

(११) भाग अकरा.—

(क) अनुच्छेद २४६.—

(क) खंड (१) मध्ये “खंड (२) व (३)” या मजकुराएवजी “खंड (२)” हा मजकूर दाखल करावा;

(ख) खंड (२) मधील “खंड (३) मध्ये काहीही असले तरी,” हा मजकूर गाठावा;

(ग) खंड (३) आणि (४) गाठावेत.

(ख) अनुच्छेद २४८ या ऐवजी, पुढील अनुच्छेद दाखल करावा, तो असा :—

“२४८. विधिविधानाचे अवशिष्ट अधिकार.—(क) कायद्याद्वारे प्रस्थापित झालेल्या शासनावर दहशत बसवण्याचा किंवा लोकांमध्ये अथवा लोकांच्या कोणत्याही गटामध्ये दहशत निर्माण करण्याचा किंवा लोकांच्या कोणत्याही गटामध्ये दुरावा निर्माण करण्याचा किंवा लोकांच्या विभिन्न गटांमधील सलोग्यावर प्रतिकूल परिणाम करण्याचा रोख असणाऱ्या दहशतवादी कृत्यांचा अंतर्भाव असलेल्या हालचालींना प्रतिबंध ;

(कक) भारताची सार्वभौमता व प्रादेशिक एकात्मता नाकारणे, प्रश्नास्पद करणे किंवा विघटित करणे अथवा भारताच्या राज्यक्षेत्राचा (एखादा भाग परस्वाधीन कारावा लागेल किंवा भारताच्या राज्यक्षेत्राचा एखादा भाग संघराज्यातून फुटून निघेल अशी तजवीज करणे अथवा भारतीय राष्ट्रध्वज, भारतीय राष्ट्रगीत आणि हे संविधान यांचा अपमान करणे याकडे रोख असलेल्या हालचालींना प्रतिबंध ; आणि

(ख) (एक) समुद्रमार्ग किंवा हवाईमार्ग परदेश प्रवास ;

(दोन) आंतर्देशीय हवाई प्रवास ;

(तीन) धनप्रेष (मनिअॉर्डरी), ध्वनीदर्शक संज्ञा (फोनोग्राम) व तार (टेलिग्राम) यांसह डाकवस्तू, यांवरी कर,—

यासंबंधी कोणताही कायदा करण्याचा संसदेला अनन्य अधिकार आहे.

स्पष्टीकरण.—या अनुच्छेदामध्ये, “दहशतवादी कृत्ये” याचा अर्थ, बॉम्ब, डायनामाईट किंवा अन्य विस्फोटक पदार्थ किंवा ज्वालाग्राही पदार्थ किंवा दारूगोळा हत्यारे किंवा अन्य प्राणघातक हत्यारे किंवा विषारी किंवा अन्य अपायकारक वायू किंवा अन्य रसायने किंवा धोकादायक स्वरूपाचे अन्य कोणतेही पदार्थ (मग ते जैवीक असोत किंवा अन्य प्रकारचे असोत)यांचा वापर करून केलेले कोणतेही कृत्य किंवा गोष्ट, असा आहे.”.

(खख) अनुच्छेद २४९, खंड (१) मध्ये “राज्य सूचीत नमूद केलेल्यांपैकी त्या ठरावात विनिर्दिष्ट केलेल्या अशा कोणत्याही बाबीसंबंधी” या मजकुराएवजी “संघ सूचीत किंवा समर्वती सूचीत नमूद न केलेल्या बाबीपैकी, त्या ठरावात विनिर्दिष्ट केलेल्या अशा कोणत्याही बाबीसंबंधी” हा मजकूर दाखल करावा.

(ग) अनुच्छेद २५०.—“राज्य सूचीत नमूद केलेल्यांपैकी कोणत्याही बाबीसंबंधी” या मजकुराएवजी “संघ सूचीत नमूद न केलेल्या बाबीसंबंधीदेखील”, हा मजकूर दाखल करावा.

(घ) खंड (घ) गाठावा.

(ङ) अनुच्छेद २५३.—पुढील परंतुक जादा दाखल करावे, ते असे :—

“परंतु असे की, संविधान (जम्मू व काश्मीरला लागू करणे) आदेश, १९५४ याच्या प्रारंभानंतर, जम्मू व काश्मीर राज्याच्या रचनेवर परिणाम करणारा कोणताही निर्णय, भारत सरकार, त्या राज्याच्या शासनाच्या संमतीशिवाय करणार नाही.”.

(च) अनुच्छेद २५५ गाठावा.

(अनुसूची दोन)

(छ) अनुच्छेद २५६.—ह्या अनुच्छेदाला त्याच्या खंड (१) असा नवीन क्रमांक द्यावा व त्यात पुढील नवीन खंड जादा दाखल करावा :—

“(२) जम्मू व काश्मीर राज्य आपला कार्यकारी अधिकार अशा प्रकारे वापरील की, त्यायोगे संघराज्यास त्या राज्याच्या संबंधातील संविधानाखालील आपली कर्तव्ये व जबाबदाऱ्या पार पाडणे सुकर होईल ; आणि विशेषतः उक्त राज्य, संघराज्याने त्याप्रमाणे आवश्यक केल्यास, संघराज्याच्या वतीने आणि खर्चाने, मालमत्तेचे संपादन किंवा अधिग्रहण करील, अथवा जर ती मालमत्ता त्या राज्याच्या मालकीची असेल तर, एकमताने ठरवील अशा किंवा एकमत न झाल्यास, भारताच्या मुख्य न्यायमूर्तीने नियुक्त केलेल्या लवादाकडून निर्धारित केल्या जातील अशा अटोंवर ती, संघराज्यास हस्तांतरित करील.”.

(ज) अनुच्छेद २६१.—खंड (२) मध्ये, “संसदेने केलेल्या” हे शब्द गाळावेत.

(१२) भाग बारा.—

(क) अनुच्छेद २६६, २८२, २८४, २९८, २९९ आणि ३००.—या अनुच्छेदांमधील राज्य किंवा राज्ये संबंधीच्या निर्देशांमध्ये जम्मू व काश्मीर राज्यासंबंधीच्या निर्देशाचा समावेश नाही, असा त्यांचा अन्वयार्थ लावला जाईल.

(ख) अनुच्छेद २६७ चा खंड (२), अनुच्छेद २७३, अनुच्छेद २८३ चा खंड (२) आणि अनुच्छेद २९० गाळावेत.

(ग) अनुच्छेद २७७ व २९५.—या अनुच्छेदांमधील या संविधानाच्या प्रारंभासंबंधीच्या निर्देशांचा अन्वयार्थ, संविधान (जम्मू व काश्मीरला लागू करणे) आदेश, १९५४ याच्या प्रारंभासंबंधीचे, म्हणजे १४ मे, १९५४ चे ते निर्देश आहेत, असा लावला जाईल.

(घ) “प्रकरण चार-मालमत्तेचा हक्क” हे उप-शीर्षक आणि अनुच्छेद ३००क गाळावे.

(१३) भाग तेरा.—

अनुच्छेद ३०३ मधील, खंड (१) मध्ये, “सातव्या अनुसूचीमधील कोणत्याही सूचीतील व्यापार आणि वाणिज्य यांसंबंधीच्या कोणत्याही नोंदीच्या आधारे” हा मजकूर गाळावा.

(१४) भाग चौदा.—

अनुच्छेद ३१२ वगळता या भागातील “राज्य” याच्या संबंधीच्या निर्देशामध्ये जम्मू व काश्मीर राज्यासंबंधीच्या निर्देशांचा समावेश असणार नाही.

(१५) भाग चौदा क.—

हा भाग जम्मू व काश्मीर राज्याला लागू नाही.

(१६) भाग पंधरा.—

(क) अनुच्छेद ३२४.—खंड (१) मध्ये, जम्मू व काश्मीर विधानमंडळाच्या कोणत्याही सभागृहाच्या निवडणुकांच्यासंबंधात, या संविधानासंबंधीच्या निर्देशाचा अन्वयार्थ, जम्मू व काश्मीरच्या संविधानासंबंधीचा तो निर्देश आहे असा लावला जाईल.

(ख) अनुच्छेद ३२५, २२६ व ३२७.—या अनुच्छेदांमधील राज्यासंबंधीच्या निर्देशात जम्मू व काश्मीर राज्यासंबंधीच्या निर्देशाचा समावेश नाही, असा त्याचा अन्वयार्थ लावला जाईल.

(ग) अनुच्छेद ३२८ गाळावा.

(घ) अनुच्छेद ३२९.—

(क) राज्यासंबंधीच्या निर्देशात जम्मू व काश्मीर राज्यासंबंधीच्या निर्देशाचा समावेश नाही, असा त्याचा अन्वयार्थ लावला जाईल ;

(ख) “किंवा अनुच्छेद ३२८” हा मजकूर गाळावा.

(१७) भाग सोळा.—मूळ खंड (क) गाळला आणि खंड (ख) व (ग) यांना खंड (क) व (ख) असे पुनर्रक्षणार्कित केले.

(परिशिष्ट दोन)

(क) अनुच्छेद ३३१, ३३२, ३३३, ३३६ व ३३७ गाळावेत.

(ख) अनुच्छेद ३३४ व ३३५.—राज्य किंवा राज्ये यासंबंधीच्या निर्देशांत, जम्मू व काश्मीर राज्यासंबंधीच्या निर्देशांचा समावेश नाही, असा त्यांचा अन्वयार्थ लावला जाईल.

(ग) अनुच्छेद ३३९, खंड (१) मधील “अनुसूचित क्षेत्रांचे प्रशासन व” हा मजकूर गाळावा.

(१८) भाग सतरा.—या भागाच्या तरतुदीचा जेथवर—

(एक) संघराज्याची राजभाषा ;

(दोन) राज्यराज्यांमधील अथवा राज्य व संघराज्य यांच्यामधील व्यवहाराची राजभाषा ; आणि

(तीन) सर्वोच्च न्यायालयातील कार्यवाहीची भाषा, यांच्याशी संबंध असेल तेथवरच त्या जम्मू व काश्मीर राज्यास लागू असतील.

(१९) भाग अठरा.—

(क) अनुच्छेद ३५२ ऐवजी, पुढील अनुच्छेद दाखल करावा, तो असा :—

“३५२. आणीबाणीची उद्घोषणा.—(१) भारताची किंवा त्याच्या राज्यक्षेत्राच्या कोणत्याही भागाची सुरक्षितता ज्यामुळे धोक्यात आली आहे—मग ती युद्धामुळे असो किंवा परचक्रामुळे असो किंवा अंतर्गत अशांततेमुळे असो—अशी गंभीर आणीबाणी अस्तित्वात आहे, याबाबत जर राष्ट्रपतीची खात्री झाली तर, त्याला उद्घोषणेद्वारे तशा आशयाची घोषणा करता येईल.

(२) खंड (१) खाली प्रसृत केलेली उद्घोषणा—

(क) नंतरच्या उद्घोषणेद्वारे रद्द करता येईल ;

(ख) संसदेच्या प्रत्येक सभागृहापुढे ठेवण्यात येईल ;

(ग) दोन महिन्यांचा कालावधी संपण्यापूर्वी संसदेच्या दोन्ही सभागृहांच्या ठरावाद्वारे तिला मान्यता देण्यात आली नसेल तर तो कालावधी संपत्ताच, अंमलात असण्याचे बंद होईल :

परंतु असे की, जर अशी कोणतीही उद्घोषणा, लोकसभा जेव्हा विसर्जित झालेली आहे अशा काळात प्रसृत केली गेली, किंवा खंड (ग) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या दोन महिन्यांच्या कालावधीत लोकसभेचे विसर्जन झाले तर, आणि जर तो कालावधी संपण्यापूर्वी राज्यसभेने उद्घोषणेस मान्यता देणारा ठराव पारित केला असेल, पण लोकसभेने अशा उद्घोषणेबाबत कोणताही ठराव पारित केला नसेल तर, लोकसभा तिच्या पुनर्घटनेनंतर प्रथम ज्या दिनांकास भरेल, त्या दिनांकापासून तीस दिवस संपत्ताच, ती उद्घोषणा, उक्त तीस दिवसांचा कालावधी संपण्यापूर्वी त्या लोकसभेनेही त्या उद्घोषणेस मान्यता देणारा ठराव पारित केला नसेल तर, अंमलात असण्याचे बंद होईल.

(३) युद्ध किंवा परचक्र किंवा अंतर्गत अशांतता यांचा निकटवर्ती धोका असल्याबद्दल राष्ट्रपतीची खात्री झाली तर, भारताची किंवा त्याच्या राज्यक्षेत्राच्या कोणत्याही भागाची सुरक्षितता युद्धामुळे किंवा परचक्रामुळे किंवा अंतर्गत अशांततेमुळे धोक्यात आली आहे, असे घोषित करणारी आणीबाणीची उद्घोषणा, ते युद्ध अथवा असे कोणतेही परचक्र किंवा अशांतता प्रत्यक्षात घडण्यापूर्वी करता येईल.

(४) या अनुच्छेदान्वये राष्ट्रपतीला प्रदान करण्यात आलेल्या अधिकारांमध्ये, युद्ध किंवा परचक्र किंवा अंतर्गत अशांतता अथवा युद्धाचा किंवा परचक्राचा किंवा अंतर्गत अशांततेचा गंभीर धोका, अशा निरनिराळ्या कारणांवरून निरनिराळ्या उद्घोषणा प्रसृत करण्याच्या अधिकाराचा समावेश होईल—मग खंड (१) अन्वये राष्ट्रपतीने कोणतीही उद्घोषणा आधीच प्रसृत केलेली असो वा नसो आणि अशी उद्घोषणा अंमलात असो किंवा नसो.

(परिशिष्ट दोन)

(५) या संविधानात काहीही असले तरी,—

(क) खंड (१) व खंड (३) मध्ये उल्लेखिलेली राष्ट्रपतीची खात्री अंतिम व निर्णायक असेल आणि तिला कोणत्याही कारणावरून, कोणत्याही न्यायालयात प्रश्नास्पद करता येणार नाही ;

(ख) खंड (२) च्या तरतुदीना अधीन राहून, सर्वोच्च न्यायालय किंवा इतर कोणतेही न्यायालय यांपैकी कोणालाही,—

(एक) खंड (१) मध्ये नमूद केलेल्या राष्ट्रपतीच्या उद्घोषणेद्वारे करण्यात आलेल्या खंड (१) मधील नमूद आशयाच्या घोषणेच्या, किंवा

(दोन) अशी उद्घोषणा असण्याचे चालू राहण्याच्या, वैधतेबाबत कोणत्याही कारणावरून कोणताही प्रश्न विचारार्थ स्वीकारण्याची अधिकारिता नसेल.

(६) केवळ अंतर्गत अशांतता किंवा त्यापासूनचा निकटवर्ती धोका या कारणावरून केलेली आणीबाणीची उद्घोषणा, जम्मू व काशमीर राज्याच्या संबंधात (अनुच्छेद ३५४ च्या संबंधात खेरीजकरून) तेव्हाच प्रभावी होईल ज्यावेळी उद्घोषणा—

(क) जम्मू व काशमीर राज्य शासनाच्या विनंतीवरून किंवा त्याच्या सहमतीने केली आहे, किंवा

(ख) ती याप्रमाणे केलेली नसेल त्याबाबतीत, राष्ट्रपतीने मागाहून ती त्या राज्य शासनाच्या विनंतीवरून किंवा त्याच्या सहमतीने जम्मू व काशमीर राज्यास लागू केली आहे असे झाल्याशिवाय ती त्या राज्याच्या संबंधात प्रभावी होणार नाही.”.

(ख) अनुच्छेद ३५३.—परंतुक गाळावे.

(ग) अनुच्छेद ३५६.—

(क) खंड (१) मध्ये, या संविधानाच्या तरतुदी किंवा संविधानाची तरतूद यासंबंधीच्या निर्देशामध्ये, जम्मू व काशमीर राज्याच्या संबंधात जम्मू व काशमीरच्या संविधानाच्या तरतुदीसंबंधीच्या किंवा तरतुदीसंबंधीच्या निर्देशांचा समावेश आहे, असा त्याचा अन्वयार्थ लावला जाईल.

(ख) खंड (४) मध्ये.—

(एक) सुरुवातीच्या मजकुराएवजी, पुढील मजकूर दाखल करावा, तो असा :—

याप्रमाणे मान्यता दिलेली उद्घोषणा, ती रद्द झाली नाही तर, खंड (३) अन्वये उद्घोषणा मान्य करणारा दुसरा ठराव पारित झाल्याच्या दिनांकापासून सहा महिन्यांचा कालावधी संपत्ताच अंमलात असण्याचे बंद होईल.”:

(दोन) दुसऱ्या परंतुकानंतर, पुढील परंतुक समाविष्ट करण्यात येईल, ते असे :—

“परंतु तसेच, १८ जुलै १९९० रोजी, खंड (१) अन्वये जम्मू व काशमीर राज्याच्या बाबतीत केलेल्या उद्घोषणेसंबंधात, या खंडाच्या पहिल्या परंतुकामध्ये “तीन वर्षांहून” या निर्देशाचा अन्वयार्थ “सात वर्षांहून” असा लावण्यात येईल.”.

(ग) खंड (५) ऐवजी, पुढील खंड दाखल करावा, तो असा :—

(५) या संविधानामध्ये काहीही असले तरी, खंड (१) मध्ये उल्लेखिलेली राष्ट्रपतीची खात्री ही अंतिम व निर्णायक असेल आणि तिला कोणत्याही कारणावरून कोणत्याही न्यायालयात प्रश्नास्पद करता येणार नाही.

(घ) अनुच्छेद ३५७.—खंड (२) ऐवजी, पुढील खंड दाखल करावा, तो असा :—

“(२) संसदेने किंवा राष्ट्रपतीने किंवा खंड (१) च्या उप-खंड (क) मध्ये निर्देशिलेल्या अन्य प्राधिकाऱ्याने राज्य विधानमंडळाच्या

(परिशिष्ट दोन)

प्राधिकाराचा वापर करून केलेला जो कायदा करण्यास संसद, किंवा राष्ट्रपती किंवा असा अन्य प्राधिकारी, अनुच्छेद ३५६ खालील उद्घोषणा प्रसूत झाली नसती तर, एरव्ही सक्षम झाले नसते, असा कोणताही कायदा हा, ती उद्घोषणा अंमलात असण्याचे बंद झाल्यानंतर, एक वर्षाचा कालावधी संपल्यावर, अक्षमतेच्या व्याप्तीपुरता निष्प्रभावी होईल. मात्र, याप्रमाणे त्याच्या ज्या तरतुदी निष्प्रभावी होतील त्या तरतुदी लगेच समुचित विधानमंडळाकडून अधिनियमाद्वारे फेरबदलासह किंवा त्याविना निरसित किंवा पुनर्धनियमित झाल्या नसतील तर, उक्त कालावधी संपण्यापूर्वी केलेल्या किंवा करण्याचे वर्जिलेल्या गोष्टी याला अपवाद असतील. ”.

(ङ) अनुच्छेद ३५८ ऐवजी, पुढील अनुच्छेद दाखल करावा, तो असा :—

“ ३५८. आणीबाणीच्या कालावधीत अनुच्छेद १९ च्या तरतुदी निलंबित असणे.—आणीबाणीची उद्घोषणा अंमलात असेल त्या कालावधीत, अनुच्छेद १९ मधील कोणत्याही गोष्टीमुळे, भाग तीनमध्ये व्याख्या केलेले असे राज्य हे, त्या भागात अंतर्भूत असलेल्या तरतुदी नसत्या तर एरव्ही जो कायदा किंवा शासकीय कारवाई करण्यास सक्षम झाले असते, असा कोणताही कायदा किंवा अशी कोणतीही शासकीय कारवाई करण्याच्या राज्याच्या अधिकारावर निर्बंध पडणार नाही, पण याप्रमाणे केलेला कोणताही कायदा, ती उद्घोषणा अंमलात असण्याचे बंद होताच अक्षमतेच्या व्याप्तीपर्यंत निष्प्रभावी होईल, मात्र, तो कायदा याप्रमाणे निष्प्रभावी होण्यापूर्वी केलेल्या किंवा करण्याचे वर्जिलेल्या गोष्टी याला अपवाद असतील.”.

(च) अनुच्छेद ३५९,—

(क) खंड (१) मध्ये, “(अनुच्छेद २० व २१ खेरीज करून)” हा मजकूर गाळावा ;

(ख) खंड (१क) मध्ये,—

(एक) “(अनुच्छेद २० व २१ खेरीज करून)” हा मजकूर गाळावा ;

(दोन) परंतुक गाळावा ;

(ग) खंड (१ख) गाळावा ;

(घ) खंड (२) मधील, परंतुक गाळावा.

(छ) अनुच्छेद ३६० गाळावा.

(२०) भाग एकोणीस—

(क) अनुच्छेद ३६१क.—हा अनुच्छेद जम्मू व काश्मीर राज्यास लागू नाही.

(ख) अनुच्छेद ३६५ गाळावा.

(ग) अनुच्छेद ३६७.—खंड (३) नंतर, पुढील खंड जादा दाखल करावा, तो असा :—

“(४) जम्मू व काश्मीर राज्याच्या संबंधात हे संविधान ज्या स्वरूपात लागू आहे त्या स्वरूपातील या संविधानाच्या प्रयोजनांकरिता—

(क) हे संविधान अथवा त्याच्या तरतुदी यासंबंधीच्या निर्देशांचा अन्वयार्थ, उक्त राज्यांच्या संबंधात हे संविधान अथवा त्याच्या तरतुदी ज्या स्वरूपात लागू केल्या जातात त्या स्वरूपाच्या संविधानासंबंधीचे अथवा त्याच्या तरतुदीसंबंधीचे ते निर्देश आहेत, असा लावला जाईल ;

(कक) जम्मू व काश्मीरचा सदर-इ-रियासत म्हणून त्या राज्याच्या विधानसभेच्या शिफारशीर्वरून राष्ट्रपतीने त्या त्या वेळी मान्यता दिलेल्या व राज्यात त्या त्या वेळी अधिकारारूढ असलेल्या मंत्रिपरिषदेच्या सल्ल्यावरून कार्य करणाऱ्या व्यक्तीसंबंधीच्या निर्देशांचा अन्वयार्थ, ते जम्मू व काश्मीरच्या राज्यपालासंबंधीचे निर्देश आहेत, असा लावला जाईल ;

(ख) उक्त राज्याच्या शासनासंबंधीच्या निर्देशांमध्ये आपल्या मंत्रिपरिषदेच्या सल्ल्यावरून कार्य करणाऱ्या जम्मू व काश्मीरच्या राज्यपालासंबंधीच्या निर्देशांचा समावेश आहे, असा त्यांचा अन्वयार्थ लावला जाईल :

परंतु असे की, १० एप्रिल १९६५ या दिवसापूर्वीच्या कोणत्याही कालावधीबाबत अशा निर्देशांमध्ये आपल्या मंत्रिपरिषदेच्या सल्ल्यावरून कार्य करणाऱ्या सदर-इ-रियासत संबंधीचे निर्देश समाविष्ट आहेत, असा त्यांचा अन्वयार्थ लावला जाईल ;

(परिशिष्ट दोन)

(ग) उच्च न्यायालयासंबंधीच्या निर्देशांमध्ये जम्मू व काशमीरच्या उच्च न्यायालयासंबंधीच्या निर्देशांचा समावेश असेल ;

(घ) उक्त राज्याच्या कायम निवासी व्यक्तीसंबंधीच्या निर्देशांचा अन्वयार्थ, ज्या व्यक्ती संविधान (जम्मू व काशमीरला लागू करणे) आदेश, १९५४ याच्या प्रारंभापूर्वी ज्या राज्यात अंमलात असलेल्या कायद्याखाली त्या राज्याचे प्रजाजन म्हणून मान्यता पावल्या होत्या त्या राज्याच्या विधानमंडळाने केलेल्या कोणत्याही कायद्याद्वारे त्या राज्यांचे कायम निवासी म्हणून मान्यता पावल्या आहेत, त्या व्यक्तीसंबंधीचे ते निर्देश आहेत, असा लावला जाईल ; आणि

(ङ) राज्यपालासंबंधीच्या निर्देशांमध्ये जम्मू व काशमीरच्या राज्यपालासंबंधीच्या निर्देशांचा समावेश असेल :

परंतु असे की, १० एप्रिल १९६५ या दिवासापूर्वीच्या कोणत्याही कालावधीबाबत, अशा निर्देशांचा अर्थ, ते जम्मू व काशमीरचा सदर-इ-रियासत म्हणून राष्ट्रपतीने मान्यता दिलेल्या व्यक्तीसंबंधीचे निर्देश आहेत आणि त्यात सदर-इ-रियासतच्या अधिकारांचा वापर करण्यास सक्षम म्हणून राष्ट्रपतीने मान्यता दिलेल्या कोणत्याही व्यक्तीसंबंधीचे निर्देश समाविष्ट आहेत, असा लावला जाईल.

(२१) भाग वीस—

अनुच्छेद ३६८.—

(क) खंड (२) मध्ये, आणखी पुढील परंतुक जादा दाखल करावे, ते असे :—

“परंतु आणखी असे की, अशी कोणतीही सुधारणा, अनुच्छेद ३७० च्या खंड (१) अन्वये राष्ट्रपतीच्या आदेशाद्वारे लागू झाल्याखेरीज जम्मू व काशमीर राज्याच्या संबंधात प्रभावी होणार नाही.”;

(ख) खंड (४) व (५) वगळावेत आणि खंड (३) नंतर, पुढील खंड जादा दाखल करावा, तो असा :—

“(४) (क) राज्यपालाची नियुक्ती, अधिकार, कार्य, कर्तव्य, वित्तलब्धी, भत्ते विशेषाधिकार किंवा उन्मुक्ती ; किंवा

(ख) भारताच्या निवडणूक आयोगाने निवडणुकांचे अधीक्षण, संचालन व नियंत्रण करणे, भेदभाव न करता मतदार याद्यांमध्ये समावेशनाची पात्रता, प्रौढ मताधिकार आणि विधान परिषदेची रचना, जम्मू व काशमीरच्या संविधानाच्या कलमे १३८, १३९, १४० व १५० मध्ये विनिर्दिष्ट असलेल्या बाबी.

या संबंधात जम्मू व काशमीरच्या संविधानात कोणताही बदल करण्यासाठी किंवा त्याच्या परिणामी कोणतीही तरतूद करण्यासाठी जम्मू व काशमीर राज्याच्या विधानमंडळाने केलेला कोणताही कायदा, राष्ट्रपतीच्या विचारार्थ राखून ठेवला जाऊन त्याला त्याची अनुमती मिळाल्याशिवाय, असा कोणताही कायदा प्रभावी होणार नाही.”.

(२२) भाग एकवीस.—

(क) अनुच्छेद ३६९, ३७१, ३७१क, ३७१क, ३७२क, ३७३ आणि अनुच्छेद ३७६ ते ३७८क व ३९२ गाळावेत.

(ख) अनुच्छेद ३७२.—

(क) खंड (२) व (३) गाळावेत ;

(ख) भारताच्या राज्यक्षेत्रात अंमलात असलेल्या कायद्यासंबंधीच्या निर्देशांमध्ये हिदायत, ऐलान, इश्तहार, परिपत्रके, रोबकार, इरशाद, याददास्त, राज्य परिषदेचे ठराव, संविधान सभेचे ठराव आणि जम्मू व काशमीर राज्याच्या राज्यक्षेत्रात कायद्याप्रमाणे प्रभावी असलेले अन्य संलेख या संबंधीच्या निर्देशांचा समावेश असेल ;

(ग) संविधानाच्या प्रारंभासंबंधीच्या निर्देशांचा अन्वयार्थ, संविधान (जम्मू व काशमीरला लागू करणे) आदेश, १९५४ (संविधान आदेश ४८), याच्या प्रारंभासंबंधीचे ते म्हणजे १४ मे १९५४ चे निर्देश आहेत, असा लावला जाईल.

(परिशिष्ट दोन)

(ग) अनुच्छेद ३७४.—

(क) खंड (१), (२), (३) आणि (५) गाळावेत ;

(ख) खंड (४) मध्ये, राज्यात प्रिव्ही कौन्सिल म्हणून कार्य करणाऱ्या प्राधिकान्यासंबंधीच्या निर्देशाचा अन्वयार्थ, जम्मू व काश्मीर संविधान अधिनियम, १९९६ अन्वये घटित केलेल्या सल्लागार मंडळासंबंधीचा तो निर्देश आहे आणि संविधानाच्या प्रारंभासंबंधीच्या निर्देशांचा अन्वयार्थ, संविधान (जम्मू व काश्मीरला लागू करणे) आदेश, १९५४ याच्या प्रारंभासंबंधीचे ते म्हणजे १४ मे, १९५४ चे निर्देश आहेत, असा लावला जाईल.

(२३) भाग बाबीस—अनुच्छेद ३९४ व ३९५ गाळावेत.

(२४) तिसरी अनुसूची—नमुने पाच, सहा, सात आणि आठ गाळावेत.

(२५) पाचवी अनुसूची—ही अनुसूची जम्मू व काश्मीर राज्याला लागू नाही.

(२६) सहावी अनुसूची—ही अनुसूची जम्मू व काश्मीर राज्याला लागू नाही.

(२७) सातवी अनुसूची.—

(क) सूची एक - संघसूची :—

(क) नोंद २क गाळावी ;

(ख) नोंद ३ ऐवजी, पुढील नोंद दाखल करावी ती अशी :—

“ ३. छावणी क्षेत्रांचे प्रशासन.”;

(ग) नोंदी ८, ९, ३४ व ७९ गाळाव्यात.

(घ) नोंद ७२ मधील राज्यासंबंधीच्या निर्देशांमध्ये,—

(एक) जम्मू व काश्मीर राज्याच्या उच्च न्यायालयाने त्या राज्य विधानमंडळाच्या कोणत्याही सभागृहाची निवडणूक ज्याद्वारे प्रश्नास्पद करण्यात आली असेल त्या निवडणूक तक्रार अर्जावर दिलेल्या निर्णयाविरुद्ध किंवा आदेशाविरुद्ध सर्वोच्च न्यायालयाकडे केलेल्या अपिलांच्या संबंधात, जम्मू व काश्मीर राज्यासंबंधीच्या निर्देशाचा समावेश आहे, असा त्यांचा अन्वयार्थ लावला जाईल ;

(दोन) इतर बाबीसंबंधात, त्या राज्यासंबंधीच्या निर्देशाचा समावेश नाही, असा त्यांचा अन्वयार्थ लावला जाईल.”;

(ड) नोंद ८१ मध्ये, “ आंतरराज्यीय स्थलांतर ” हा मजकूर गाळावा ;

(च) नोंद ९७ ऐवजी पुढील नोंद दाखल करावी, ती अशी :—

“ ९७. (क) कायद्याद्वारे प्रस्थापित शासनावर दहशत बसवण्याचा किंवा लोकांमध्ये अथवा लोकांच्या कोणत्याही गटामध्ये दहशत निर्माण करण्याचा किंवा लोकांच्या कोणत्याही गटामध्ये दुरावा निर्माण करण्याचा किंवा लोकांच्या वेगवेगळ्या गटांमधील सलोख्यावर प्रतिकूल परिणाम करण्याचा रोख असणाऱ्या दहशतवादी कृत्यांचा अंतर्भाव असलेल्या ;

(ख) भारताची सार्वभौमता व प्रादेशिक एकात्मता नाकारणे, प्रश्नास्पद करणे किंवा विघटित करणे अथवा भारताच्या राज्यक्षेत्राचा एखादा भाग परस्वाधीन करावा लागेल किंवा भारताच्या राज्यक्षेत्राचा एखादा भाग संघराज्यातून फुटून निघेल अशी तजवीज करणे अथवा भारतीय राष्ट्रध्वज, भारतीय राष्ट्रगीत व हे संविधान यांचा अपमान करणे याकडे रोख असलेल्या, हालचारीना प्रतिबंध ;

समुद्रमार्ग किंवा हवाईमार्ग परदेश प्रवास, अंतर्देशीय हवाई प्रवास आणि धनप्रेष (मनिओर्डरी), ध्वनीदर्शक संज्ञा (फोनोग्राम) व तार (टेलिग्राम) यांसह डाकवस्तु यांवरील कर.

स्पष्टीकरण.—या नोंदीमध्ये, “ दहशतवादी कृत्य ” यास अनुच्छेद २४८ च्या स्पष्टीकरणात जो अर्थ दिलेला असेल तोच अर्थ असेल.”.

(परिशिष्ट दोन)

(ख) सूची दोन - राज्य सूची गाळावी.

(ग) सूची तीन - समवर्ती सूची.—

(क) नोंद १ ऐवजी, पुढील नोंद दाखल करावी :—

“ १. फौजदारी कायदा - (सूची एकमध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्यांपैकी कोणत्याही बाबींसंबंधीच्या कायद्याविरुद्ध केलेले अपराध वगळून आणि मुलकी सत्तेच्या सहाव्यार्थ संघराज्याची नौसेना, भूसेना किंवा वायुसेना किंवा अन्य कोणतीही सशस्त्र सेना याचा वापर वगळून) असा फौजदारी कायदा या सूचीत विनिर्दिष्ट केलेल्यांपैकी कोणत्याही बाबींसंबंधीच्या कायद्याविरुद्ध केलेल्या अपराधांशी जेथवर संबंधित असेल तेथवर.”;

(ख) नोंद २ ऐवजी, पुढील नोंद दाखल करावी, ती अशी :—

“ २. फौजदारी प्रक्रिया (अपराधांस प्रतिबंध धरून आणि सर्वोच्च न्यायालय व उच्च न्यायालय खेरीज करून फौजदारी न्यायालयांची घटना व रचना धरून) अशी फौजदारी प्रक्रिया,—

(एक) ज्या बाबींसंबंधात संसदेला कायदे करण्याचा अधिकार आहे अशा बाबींपैकी कोणत्याही बाबींसंबंधीच्या कायद्याविरुद्ध केलेल्या अपराधांशी जेथवर संबंधित असेल तेथवर ; आणि

(दोन) कोणत्याही परकीय देशात राजदौतिक व वाणिज्यदौतिक अधिकाऱ्याने शपथा देणे व प्रतिज्ञालेख करवून घेणे.”;

यांच्याशी जेथवर संबंधित असेल तेथवर.”;

(ग) नोंद ३, नोंदी ५ ते १० (दोन्ही धरून) नोंदी १४, १५, १७, २०, २१, २७, २८, २९, ३१, ३२, ३७, ३८, ४१ व ४४ गाळाव्यात ;

(घ) नोंदी ११क, १७क, १७ख, २०क व ३३क ह्या जम्मू व काश्मीर राज्याला लागू नाहीत ;

(ङ) नोंद १२ ऐवजी, पुढील नोंद दाखल करावी ती अशी :—

“ १२. साक्षीपुरावा व शपथा जेथवर,—

(एक) कोणत्याही परकीय देशात राजदौतिक व वाणिज्यदौतिक अधिकाऱ्याने शपथा देणे व प्रतिज्ञालेख करवून घेणे. यांच्याशी संबंधित असतील ; आणि

(दोन) ज्या बाबींसंबंधात संसदेला कायदे करण्याचा अधिकार आहे अशा बाबींपैकी अन्य कोणत्याही बाबींशी संबंधित असतील, तेथवर असा साक्षीपुरावा व शपथा.”;

(च) नोंद १३ ऐवजी, पुढील नोंद दाखल करावी, ती अशी :—

“ १३. कोणत्याही परकीय देशात राजदौतिक व वाणिज्यदौतिक अधिकाऱ्याने शपथा देणे व प्रतिज्ञालेख करवून घेणे याच्याशी संबंधित असेल तेथवर दिवाणी प्रक्रिया.”;

(छ) नोंद २५ ऐवजी, पुढील नोंद दाखल करावी, ती अशी :—

“ २५. कामगारांचे व्यावसायिक व तंत्रशिक्षण.”;

(ज) नोंद ३० ऐवजी, पुढील नोंद दाखल करावी, ती अशी :—

“ ३०. जन्म आणि मृत्यू यांच्याशी जेथवर संबंध असेल तेथवर जीवनविषयक आकडेवारी - जन्म व मृत्यू यांची नोंदणी धरून.”;

(झ) नोंद ४२ ऐवजी, पुढील नोंद दाखल करावी, ती अशी :—

“ ४२. सूची एक मधील नोंद ६७ किंवा सूची तीन मधील नोंद ४० यांच्या कक्षेत येणाऱ्या कोणत्याही मालमत्तेच्या अथवा ज्याला कलात्मकदृष्ट्या किंवा सौंदर्यदृष्ट्या मूल्य आहे अशा कोणत्याही मानवी कलाकृतीचे संपादन याच्याशी संबंधित असेल तेथवर मालमत्तेचे संपादन व अधिग्रहण.”;

(ज) नोंद ४५ मध्ये, “ सूची दोन किंवा सूची तीन यात ” या मजकुराऐवजी, “ या सूचीत ” हा मजकूर दाखल करावा.

(परिशिष्ट दोन)

(२८) नववी अनुसूची.—

(क) नोंद ६४ नंतर पुढील नोंदी जादा दाखल कराव्यात, त्या अशा :—

“६४क. जम्मू आणि काश्मीर कुथ राज्य अधिनियम (संवत १९७८ चा क्रमांक एक).

६४ख. जम्मू आणि काश्मीर कुळवहिवाट अधिनियम (संवत १९८० चा क्रमांक दोन).

६४ग. जम्मू आणि काश्मीर भूमिचे अन्यसंक्रमण अधिनियम (संवत १९९५ चा क्रमांक पाच).

६४घ. जम्मू आणि काश्मीर मोठी जमीन संपदा नष्ट करण्याबाबत अधिनियम (संवत २००७ चा क्रमांक सतरा).

६४ङ. जहागिन्या व जमीन महसुलाच्या अन्य नेमणुका पुन्हा चालू करणे, इत्यादींसंबंधीचा १९५१ चा आदेश क्रमांक ६-एच, दिनांक १० मार्च १९५१.

६४च. जम्मू आणि काश्मीर गहाण संपत्ती प्रतिदान अधिनियम, १९७६ (१९७६ चा अधिनियम चौदा).

६४छ. जम्मू आणि काश्मीर ऋणको सहाय अधिनियम, १९७६ (१९७६ चा अधिनियम पंधरा).”

(ख) नोंदी ६५ ते ८६ या जम्मू आणि काश्मीर राज्याला लागू नाहीत.

(ग) नोंद ८६ नंतर पुढील नोंद समाविष्ट करावी, ती अशी :—

“८७. लोकप्रतिनिधित्व अधिनियम, १९५१ (१९५१ चा केंद्रीय अधिनियम त्रेचाळीस),

लोकप्रतिनिधित्व (सुधारणा) अधिनियम, १९७४ (१९७४ चा केंद्रीय अधिनियम अड्डावन्न) आणि निवडणूक कायदे (सुधारणा) अधिनियम, १९७५ (१९७५ चा केंद्रीय अधिनियम चाळीस).”;

(घ) नोंद ९१ नंतर पुढील नोंद समाविष्ट करावी, ती अशी :—

“९२. अंतर्गत सुरक्षा परिरक्षण अधिनियम, १९७१ (१९७१ चा केंद्रीय अधिनियम सव्वीस).”;

(ङ) नोंद १२९ नंतर पुढील नोंद समाविष्ट करावी, ती अशी :—

“१३०. आक्षेपार्ह बाबींचे प्रकाशन करण्यास प्रतिबंध अधिनियम, १९७६ (१९७६ चा केंद्रीय अधिनियम २७).”;

(च) वर दर्शविल्याप्रमाणे नोंदी ८७, ९२ व १३० समाविष्ट केल्यानंतर, नोंदी ८७ ते १८८ यांना अनुक्रमे नोंदी ६५ ते १६६ असे नवीन क्रमांक द्यावेत.

(२९) दहावी अनुसूची—

(क) “[अनुच्छेद १०२(२) आणि १९१(२)]” या मजकुराएवजी, “[अनुच्छेद १०२(२)]” हा मजकूर दाखल करण्यात येईल;

(ख) परिच्छेद १ च्या खंड (क) मध्ये, “किंवा राज्याची विधानसभा किंवा, यथास्थिति, त्याच विधानमंडळाचे कोणतेही सभागृह” हा मजकूर गाळण्यात येईल;

(ग) परिच्छेद २ मध्ये,—

(एक) उप-परिच्छेद (१) मधील, स्पष्टीकरणाच्या खंड (ख) च्या उप-खंड (दोन) मध्ये,

“किंवा, यथास्थिति, अनुच्छेद १८८” हा मजकूर गाळण्यात येईल.

(दोन) उप-परिच्छेद (३) मध्ये, “किंवा, यथास्थिति, अनुच्छेद १८८” हा मजकूर गाळण्यात येईल;

(तीन) उप-परिच्छेद (४) मध्ये, संविधान (बावनावी सुधारणा) अधिनियम, १९८५ याच्या प्रारंभासंबंधीच्या निर्देशाचा अन्वयार्थ संविधान (जम्मू आणि काश्मीरला लागू असणे) सुधारणा आदेश, १९८९ याच्या प्रारंभासंबंधीचा तो निर्देश आहे, असा लावला जाईल.

(घ) परिच्छेद ५ मध्ये “अथवा एखाद्या राज्याच्या विधानपरिषदेचा सभापती किंवा उप सभापती अथवा एखाद्या राज्याच्या विधानसभेचा अध्यक्ष किंवा उपाध्यक्ष” हा मजकूर गाळण्यात येईल;

(ङ) परिच्छेद ६ च्या उप-परिच्छेद (२) मध्ये, “किंवा, यथास्थिति, अनुच्छेद २१२ च्या अर्थानुसार राज्य विधानमंडळातील कामकाज होय.” हा मजकूर गाळण्यात येईल;

(च) परिच्छेद ८ च्या उप-परिच्छेद (३) मध्ये, “किंवा, यथास्थिति, अनुच्छेद १९४” हा मजकूर गाळण्यात येईल;

attributable	संबंधित	..	[art. 269 (2)]
authenticate	अधिप्रमाणित करणे	..	[art. 166 (2)]
authorised person	प्राधिकृत व्यक्ती	..	[art. 243 ZH (a)]
authority	(१) प्राधिकरण	..	[art. 12]
	(२) प्राधिकार	..	[art. 7—proviso]
autonomous functioning	स्वायत्त कारभार	..	[art. 243 ZI]
autonomous State	स्वायत्त राज्य	..	[art. 275 (1A)]
beacon	संकेतदीप	..	[Seventh Sch.—List I-26]
bill of exchange	विनिमयपत्र	..	[Seventh Sch.—List I-46]
bill of lading	भरणपत्र	..	[Seventh Sch.—List I-91]
body	निकाय	..	[art. 240 (1)—1st proviso]
body corporate	निगम निकाय	..	[art. 321]
<i>bona vacantia</i>	बेवारशी मालमत्ता	..	[art. 296]
by writing under one's hand	सहीनिशी लेखी	..	[art. 101 (3)(b)]
calculation	परिगणना	..	[art. 279—m.n.]
calling	आजीविका	..	[art. 276 (3)]
capital sums	मुद्दल रकमा	..	[art. 366 (8)]
capital value	भांडवली मूल्य	..	[Seventh Sch.—List I-86]
capitation tax	डोईपट्टी	..	[Seventh Sch.—List II-61]
casting vote	निर्णायक मत देण्याचा अधिकार	..	[art. 189 (1)]
cease to have effect	अंमलात असण्याचे बंद होणे	..	[art. 359 (1A)]
cease to operate	प्रवर्तनात असण्याचे बंद होणे	..	[art. 239B (2)]
<i>certiorari</i>	प्राकर्षण (सर्शिओराराय)	..	[art. 32 (2)]
charge	भारित करणे	..	[art. 112 (2)(a)]
cheque	धनादेश	..	[Seventh Sch.—List I-46]
civil and judicial authority	मुलकी व न्यायिक प्राधिकारी	..	[art. 144—m.n.]
civil code	नागरी संहिता	..	[art. 44]
civil court	मुलकी न्यायालय	..	[art. 261 (3)]
civil power	मुलकी सत्ता	..	[Seventh Sch.—List II-1]
clause	खंड	..	[art. 366 (5)]
collect	वसूल करणे	..	[art. 265]
combines	व्यापार संघ	..	[Seventh Sch.—List III-21]
commission	(१) आयोग	..	[art. 315 (1)]
	(२) आयोगपत्र	..	[art. 338 (8)(e)]
common High Court	सामाईक उच्च न्यायालय	..	[art. 231]
commuted value	अंशराशीकृत मूल्य	..	[Second Sch. Part D-9 (1)(b)]
comply with	— चे अनुपालन करणे	..	[art. 193]
composition	रचना	..	[art. 80—m.n.]
Comptroller and Auditor General	नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक	..	[art. 148—m.n.]
concurrent List	समवर्ती सूची	..	[Seventh Sch. List III]
Conduct of business	कामकाज चालविणे	..	[art. 118 (1)]
Consequential matters	परिणामस्वरूप बाबी	..	[art. 4]

dissolution	विसर्जन	..	[art. 239B (1) - 2nd proviso]
disturbane	अशांतता	..	[art. 371 A (b)]
Division Court	खंड न्यायपाठी	..	[art. 145 (2)]
domicile	अधिवास	..	[art. 5]
dominion	डोमिनिअन	..	[Seventh Sch. List III-27]
drainage	जलनिस्सारण	..	[Seventh Sch. List II-17]
draught cattle	जुंपणीची गुरे	..	[art. 48]
economic organisation	आर्थिक सुसंघटन	..	[art. 43]
electoral college	निर्वाचकागण	..	[art. 54]
electorate	मतदारगण	..	[art. 171 (3)(a)]
emigration	उत्प्रवासन	..	[Seventh Sch. List I-19]
emoluments	वित्तलब्धी	..	[art. 59 (3)]
enact	अधिनियमित करणे	..	[Preamble]
enclave	परवृत्त प्रदेश	..	[Appendix — The Constitution (Ninth Amendment) Act, 1960—Second Sch.]
encumbered	भारग्रस्त	..	[Seventh Sch. List II-22]
endorse	पृष्ठांकित करणे	..	[art. 110 (4)]
endowment	दाननिधि	..	[art. 28 (2)]
engagement	वचनबंध	..	[art. 131-proviso]
ensure	खातरजमा करणे	..	[art. 39A]
environment	पर्यावरण	..	[art. 48A]
equality before law	कायद्यापुढे समानता	..	[art. 14]
equality of vote	मते समसमान होणे	..	[art. 96 (2)]
equitable	समन्यायानुसार	..	[art. 371 (2)(c)]
escheat	सरकारजमा होणे	..	[art. 296]
estate	संपदा	..	[art. 31A—m.n.]
estimate	अंदाजपत्रक	..	[art. 113]
exclude	वर्जित करणे	..	[art. 241 (4)]
exclusive economic zone	अनन्यसाधारण आर्थिक परिक्षेत्र	..	[art. 297— m.n.]
execute	निष्पादित करणे	..	[art. 77 (2)]
executive	कार्यकारी यंत्रणा	..	[Part V-Chap. I- heading]
executive action	शासकीय कारबाई	..	[art. 359 (1A)]
executive power	कार्यकारी अधिकार	..	[art. 73—m.n.]
exploitation	शोषण	..	[art.23 and 24 — sub heading]
expulsion	निर्यापन	..	[Seventh Sch. List I-19]
external aggression	परचक्र	..	[art. 352 (1)]
extradition	प्रत्यर्पण	..	[Seventh Sch. List I-18]
Federal Court	फेडरल न्यायालय	..	[art. 128]
ferry	तरी	..	[Seventh Sch. List II-13]
Finance Commission	वित्त आयोग	..	[art. 264]
Financial Bill	वित्तीय विधेयक	..	[art. 107(1)]
fine	दंड	..	[art. 110 (2)]
forced labour	वेठबिगार	..	[art. 23 (1)]

legislation	विधिविधान	..	[art. 35—m.n.]
legislative procedure	वैधानिक कार्यपद्धती	..	[art. 196 to 201—sub-heading]
letter of credit	पतपत्र	..	[Seventh Sch. List I-91]
lightship	प्रकाशनौका	..	[Seventh Sch. List I-26]
living wage	निर्वाहवेतन	..	[art. 43]
magnitude	व्याप	..	[art. 206 (1)(b)]
<i>manadamus</i>	महादेश (मॅडमस)	..	[art. 32 (2)]
maritime zone	सागरी परिक्षेत्र	..	[art. 297 (3)]
martial law	लष्करी कायदा	..	[art. 34]
meeting	सभा	..	[art. 100 (3)]
membership	सदस्यत्व	..	[art. 189 (2)]
mentally retarded	मानसिक वाढ खुंटलेले	..	[eleventh Sch.—26]
merchandise marks	पण्यचिन्हे	..	[Seventh Sch. List I-49]
modification	फेरबदल	..	[art. 31A (1)(a)]
Money Bill	धन विधेयक	..	[art. 107 (1)]
moral and material		..	
abandonment	नैतिक व भौतिक गरजांच्या बाबतीत उपेक्षा	..	[art. 39 (f)]
move	(१) (as a court) अर्जविनंती करणे	..	[art. 32 (1)]
	(२) (as resolution) मांडणे	..	[art. 67-proviso (b)]
multi-State co-operative			
society	बहुराज्यीय सहकारी संस्था	..	[art. 243 ZH (d)]
narcotic drugs	अंमली औषधिद्रव्ये	..	[Seventh Sch. List II-51 (b)]
nomadic and			
migratory tribes	भटक्या व फिरस्त्या जनजाती	..	[Seventh Sch. List III-15]
non tribals	जनजातीतर व्यक्ती	..	[Sixth Sch.—10]
non-conventional			
energy sources	अपारंपरिक ऊर्जा साधने	..	[Eleventh Sch.—15]
non-residence	अनिवास	..	[art. 326]
numerals	अंक	..	[art. 343 (1)]
obligation	प्रतिदायित्व	..	[art. 256—m.n.]
offence	अपराध	..	[Seventh Sch. List I-21]
office	(१) पदधारणा	..	
	(२) पद	..	[art. 148 (4)]
office of profit	लाभाचे पद	..	[art. 148 (4)]
official	(१) अधिकृत	..	[art. 58 (2)-expl.]
	(२) पदस्थ	..	[art. 158 (3)]
of unsound mind	मनोविकल	..	[Seventh Sch. List III-11]
on appeal	अपिलान्ती	..	
operation	(१) प्रवर्तन	..	[art. 191 (1)(b)]
	(२) राबवणे	..	[art. 134 (1)(a)]
operation of economic			
system	आर्थिक यंत्रणा राबवणे	..	[art. 16 (5)]
operation of legal system	कायद्याची यंत्रणा राबवणे	..	[art. 39 A]
ordinance	अध्यादेश	..	[art. 123—m.n.]

readjustment	पुनःसमायोजन	..	[art. 82]
recess	विरामकाळ	..	[art. 123-m.n.]
redemption charges	विमोचन आकार	..	[art. 112 (3)(c)]
reformatory	सुधारालय	..	[Seventh Sch. List II-4]
refundable	परतावायोग्य	..	[art. 366 (6)(c)]
regulate	विनियमन करणे	..	[art. 110 (1)(a)]
religious endowment	धार्मिक दाननिधी	..	[Seventh Sch. List III-28]
remuneration	पारिश्रमिक	..	[art. 165 (3)]
repeal (a law)	(कायदा) निरसित करणे	..	[art. 13 (3)(b)]
represent	(१) (—चा) बाजू मांडणे	..	[art. 61 (3)]
	(२) प्रतिनिधित्व करणे	..	[art. 81 (1)(b)]
representation	(१) अभिवेदन	..	[art. 22 (5)]
	(२) प्रतिनिधित्व	..	[art. 82-1st proviso]
resettlement	पुन्हा स्थायिक होणे	..	[art. 7-proviso]
resident	निवासी	..	[art. 5 (c)]
resources	साधनसंपत्ति	..	[art. 116 (1)(b)]
retrospective effect	भूतलक्षी प्रभाव	..	[art. 371A (2)(d)]
revoke	प्रत्याहृत करणे	..	[art. 312A (1)(a)]
ropeway	रङ्गुमार्ग	..	[Seventh Sch. List II-13]
rule of the road	पथनियम	..	[Seventh Sch. List I-24]
Ruler	अधिपति	..	[art. 363 (2)(b)]
saving	व्यावृति	..	[art. 31A to 31D-sub-heading]
seat	(१) कार्यस्थान	..	[art. 348 (2)]
	(२) जागा	..	[art. 243 D]
secretarial staff	सचिवालयीन कर्मचारीवर्ग	..	[art. 187 (1)]
secular	(१) धर्मनिरपेक्ष	..	[Preamble]
	(२) धार्मिकेतर	..	[art. 25 (2)(a)]
secure	सुनिश्चित	..	[art. 31 C]
sentence	शिक्षादेश	..	[art. 134 (1)(a)]
sentence of death	देहान्ताची शिक्षा	..	[art. 44]
service of debt	ऋण सेवा	..	[art. 112 (3)(c)]
shifting cultivation	स्थलांतरित शेती	..	[Sixth Sch.-3(d)]
single transferable vote	एकल संक्रमणीय मत	..	[art. 55 (3)]
sinking fund charges	कर्जनिवारण निधी आकार	..	[art. 112 (3)(c)]
sit	पीठासीन होणे	..	[art. 145 (2)]
sitting	बैठक	..	[art. 100 (1)]

under the control of	भारत सरकारच्या नियंत्रणाखालील	..	[art. 191 (1) Expl.]
undischarged insolvent	अविमुक्त नादार	..	[art. 102 (1)(c)]
uniform civil code	एकरूप नागरी संहिता	..	[art. 44]
Union	संघराज्य	..	[art. 1—m.n.]
Union List	संघ सूची	..	[Seventh Sch. List I]
Union territory	संघ राज्यक्षेत्र	..	[art. 1 (3) (b)]
vacate one's seat	आपली जागा रिक्त करणे	..	[art. 158 (1)]
vagrancy	भटकेगिरी	..	[Seventh Sch. List III-15]
valid	विधिग्राह्य	..	[art. 100 (2)]
validity	विधिग्राह्यता	..	[art. 163 (2)]
vest	निहित असणे	..	[art. 53 (1)]
violation	उल्लंघन	..	[art. 61 (1)]
void	शून्यवत	..	[art. 13 (2)]
voluntary formation	स्वेच्छापूर्वक निर्मिती	..	[art. 243 ZI]
votes of credit	प्रत्ययानुदाने	..	[art. 116—m.n.]
votes on account	लेखानुदाने	..	[art. 116—m.n.]
warrant	अधिपत्र	..	[art. 124 (2)]
ways and means advances	अर्थोपाय अग्रिमे	..	[art. 266 (1)]
win (a mineral)	(खनिज) काढणे	..	[art. 31 A (1)(e)]
winding-up	समापन	..	[art. 243 ZI]
without fear or favour	निर्भयपणे व निःपक्षपातीपणे	..	[Third Sch.—I]
word	शब्दोल्लेख	..	[art. 210 (2) proviso]
writ	प्राधिलेख	..	[art. 32 (2)]

अर्थ लावणे	... interpretation	... [art. 145 (3)]
अर्थोपाय अग्रिमे	... ways and means advances	... [art. 266 (1)]
अवमान	... contempt	... [art. 215]
अविमुक्त नादार	... undischarged insolvent	... [art. 102 (1)(c)]
अशांतता	... disturbance	... [art. 371A (b)]
आकस	... ill-will	... [Third Sch.—1]
आजीविका	... calling	... [art. 276 (3)]
आणीबाणीची उद्घोषणा	... Proclamation of Emergency	... [art. 352 - m.n.]
आपली जागा रिक्त करणे	... vacate one's seat	... [art. 158 (1)]
आयोग	... commission	... [art. 315 (1)]
आयोगपत्र	... commission	... [art. 338 (8)(e)]
आर्थिक सुसंघटन	... economic organisation	... [art. 43]
आर्थिक यंत्रणा राबवणे	... operation of economic system	... [art. 39 (c)]
इमान	... adherence	... [art. 191 (1)(d)]
उत्तराधिकारी	... successor	... [art. 156 (3) proviso]
उत्प्रवासन	... emigration	... [Seventh Sch. List I-19]
उन्मुक्ति	... immunity	... [art. 194 and 195-sub-heading]
उपकारक होणे	... subserve	... [art. 39(b)]
उप-खंड	... sub-clause	... [art. 366 (27)]
उपदान	... gratuity	... [Second Sch. Part-D-9(1)(c)]
उपस्वामी	... sub-proprietor	... [art. 31A (2)(b)]
उल्लंघन	<p>... (1) contravention</p> <p>... (2) violation</p>	<p>... [art. 23 (1)]</p> <p>... [art. 61 (1)]</p>
ऋण आकार	... debt charges	... [art. 112 (3)(c)]
ऋण सेवा	... service of debt	... [art. 112 (3)(c)]
एकत्रीकरण	... amalgamation	... [art. 31A (1)(c)]
एकल संक्रमणीय मत	... single transferable vote	... [art. 55(3)]
अंक	... numerals	... [art. 343 (1)]
अंतरिम आदेश	... interim order	... [art. 226 (3)]
अंदाजपत्रक	... estimate	... [art. 113]
अंमलात असण्याचे बंद होणे	... cease to have effect	... [art. 359 (1A)]
अंमली औषधिद्रव्ये	... narcotic drugs	... [Seventh Sch. List-II 51(b)]
अंशराशीकृत मूल्य	... commuted value	... [Second Sch. Part D-9 (1)]
कबुलीने बद्द असणे	... under acknowledgement	... [art. 102 (1)(d)]
कर्जनिवारण निधी आकार	... sinking fund charges	... [art. 112 (3)(c)]

तरी	.. ferry	..	[Seventh Sch. List-II-13]
तेथील संबंधित	.. corresponding	..	[art. 195]
दाननिधि	.. endowment	..	[art. 28 (2)]
दुरुपयोग करणे	.. abuse	..	[art. 39 (e)]
देखरेख	.. superintendence	..	[art. 227]
देवस्वम् निधि	.. Devaswom funds	..	[art. 290 A]
देहान्ताची शिक्षा	.. sentence of death	..	[art. 44]
देहोपस्थिती (हेबियस कॉर्पस)	.. <i>habeas corpus</i>	..	[art. 32 (a)]
दंड	.. fine	..	[art. 110 (2)]
द्रव्यशास्ति	.. pecuniary penalty	..	[art. 110 (2)]
धन विधेयक	.. Money Bill	..	[art. 107 (1)]
धनादेश	.. cheque	..	[Seventh Sch. List-I-46]
धर्मनिरपेक्ष	.. Secular	..	[Preamble]
धार्मिक दाननिधी	.. religious endowment	..	[Seventh Sch. List-III-28]
धार्मिकेतर	.. Secular	..	[art. 25 (2)(a)]
नवशोध	.. invention	..	[Seventh Sch. List-I-49]
नागरी संहिता	.. Civil Code	..	[art. 44]
निकाय	.. body	..	[art. 240 (1) 1st proviso]
निखात निधी	.. treasure trove	..	[Seventh Sch. List-II-44]
निगम निकाय	.. body corporate	..	[art. 321]
निगराणी	.. conservancy	..	[Twelfth Sch. 6]
निदेश	.. directives	..	[art. 350 sub-heading]
नियंत्रक व महालेखापरीक्षक	.. Comptroller and Auditor General	..	[art. 148 - m.n.]
(कायदा) निरसित करणे	.. repeal (a law)	..	[art. 13 (3)(b)]
निरामय	.. healthy	..	[art. 39 (f)]
निर्णायक मत देण्याचा अधिकार	.. casting vote	..	[art. 189 (1)]
निर्धारण	.. determination	..	[art. 136 (1)]
निर्भयपणे व निःपक्षपातीपणे	.. without fear or favour	..	[Third Sch. I]
निर्यापन	.. expulsion	..	[Seventh Sch. List-I-19]
निर्वाचकगण	.. electoral college	..	[art. 54]
निर्वाह वेतन	.. living wage	..	[art. 43]
निष्ठा	.. allegiance	..	[art. 191 (1)(d)]
निवासी	.. resident	..	[art. 5 (c)]
निष्पादित करणे	.. execute	..	[art. 77 (2)]

पूर्वादिष्ट	.. destination	..	[art. 114 (2)]
पेटंटस्	.. patent	..	[Seventh Sch. List-I-49]
प्रकटीकरण	.. discovery	..	[art. 142 - m.n.]
प्रकर	.. impost	..	[art. 366 (28)]
प्रकाशनौका	.. lightship	..	[Seventh Sch. List-I-26]
प्रक्रिया	.. procedure	..	[art. 116 (1)(a)]
प्रख्यापित करणे	.. Promulgate	..	[art. 213 (1)]
प्रजनक	.. progenitor	..	[art. 366 (2)]
प्रतिदायित्व	.. obligation	..	[art. 256 m.n.]
प्रतिनिधित्व	.. representation	..	[art. 82-1st proviso]
प्रतिनिधित्व करणे	.. represent	..	[art. 81 (1)(b)]
प्रतिपत्र	.. proxy	..	[Seventh Sch. List-I-91]
प्रतिबंधक स्थानबद्धता	.. preventive detention	..	[art. 22 (7)(a)]
प्रतियोजन	.. deployment	..	[Seventh Sch. List-I-2A]
प्रतिशुल्क	.. countervailing duty	..	[Seventh Sch. List-II-51]
प्रतिबंध (प्रोहिबिशन)	.. prohibition	..	[art. 32 (2)]
प्रतिज्ञा करणे	.. affirmation	..	[art. 60]
प्रत्यानुदाने	.. votes of credit	..	[art. 116 - m.n.]
प्रत्यर्पण	.. extradition	..	[Seventh Sch. List-I-18]
प्रत्याहृत करणे	.. revoke	..	[art. 312A (1)(a)]
प्रमाणशीर प्रतिनिधित्व पद्धती	.. system of proportional representation	..	[art. 55 (3)]
प्रवर्तन	.. operation	..	[art. 16 (5)]
प्रवर्तनात असण्याचे बंद होणे	.. cease to operate	..	[art. 239B (2)]
प्रसंविदा	.. covenant	..	[art. 131 - proviso]
प्रस्तावित करणे	.. propose	..	[art. 108(4)-proviso(a)]
प्राकर्षण (सर्सिओराराय)	.. <i>certiorari</i>	..	[art. 32 (2)]
प्राधिकरण	.. authority	..	[art. 12]
प्राधिकार	.. authority	..	[art. 7-proviso]
प्राधिकृत व्यक्ती	.. authorised person	..	[art. 243 ZH (a)]
प्राधिलेख	.. writ	..	[art. 32 (2)]
प्रारंभ होणे	.. originate	..	[art. 107 (1)]
पृथक्वास	.. quarantine	..	[Seventh Sch. List-I-28]
पृष्ठांकित करणे	.. endorse	..	[art. 110 (4)]
प्रौढ मताधिकार	.. adult suffrage	..	[art. 326 - m.n.]
फेडरल न्यायालय	.. Federal Court	..	[art. 128]
फेरबदल	.. modification	..	[art. 31A (1)(a)]

मूळ अधिकारिता	original jurisdiction	..	[art. 131 - m.n.]
मंत्रिपरिषद	Council of Ministers	..	[art. 74 - m.n.]
(ठराव) मांडणे	move (a resolution)	..	[art. 67-proviso(b)]
रचना	(1) organization	..	[Seventh Sch. List-III-11A]
	(2) composition	..	[art. 80 m.n.]
	(3) constitution	..	[art. 79 m.n.]
रज्जुमार्ग	ropeway	..	[Seventh Sch. List-II-13]
राजदौतीक	diplomatic	..	[Seventh Sch. List-I-11]
राजदौतीक प्रतिनिधी	diplomatic representative	..	[art. 8]
राजनैतिक	political	..	[art. 25(2)(a)]
राज्यसूची	State List	..	[Seventh Sch. List-II]
राज्यक्षेत्र	territory	..	[art. 1 - m.n.]
राबवणे	operation	..	[art. 39A]
रोखेपुंजी	stock	..	[art. 366 (26)]
लष्करी कायदा	martial law	..	[art. 34]
लष्करी न्यायालय	Court Martial	..	[art. 72 (1)(a)]
लाभाचे पद	office of profit	..	[art. 58(2)-expl.]
लेखानुदाने	votes on account	..	[art. 116-m.n.]
लेखे	accounts	..	[art. 149]
लोक लेखा	public account	..	[art. 110(1)(f)]
लोकशाही पद्धतीचे सदस्यीय नियंत्रण	democratic member-Control	..	[art. 243 ZI]
वचनबंध	engagement	..	[art. 131-proviso]
वर्जित करणे	exclude	..	[art. 241(4)]
वर्ग करणे	transfer	..	[art. 228 m.n.]
वर्षासन	annuity	..	[art. 366(4)]
वसूल करणे	collect	..	[art. 265]
वाणिज्यदौतीक	consular	..	[Seventh Sch. List-I-11]
वाणिज्यदौतीक प्रतिनिधी	consular representative	..	[art. 8]
विचारविमर्श करणे	deliberate	..	[art. 108 (1)]
वित्त आयोग	Finance Commission	..	[art. 264]
वित्तलब्धी	emoluments	..	[art. 59(3)]
वित्तीय विधेयक	financial bill	..	[art. 107(1)]
विदेशविषयक अधिकारिता	foreign jurisdiction	..	[art. 260]
विधिग्राह्य	valid	..	[art. 100(2)]
विधिग्राह्यता	validity	..	[art. 163(2)]
विधिविधान	legislation	..	[art. 35 m.n.]
विधिवेत्ता	jurist	..	[art. 124(3)(c)]

सभा	.. meeting	..	[art. 100(3)]
समन्वयानुसार	.. equitable	..	[art. 371(2)(c)]
समन्वय	.. co-ordination	..	[art. 263 sub-heading]
समवर्ती सूची	.. concurrent list	..	[Seventh Sch. List-III]
समापन	.. winding up	..	[art. 243 ZI]
समावेदन	.. address	..	[art. 124(4)]
समुचित	.. appropriate	..	[art. 241(3)]
सरकारजमा होणे	.. escheat	..	[art. 296]
सर्वसदस्य मंडळ	.. general body	..	[art. 243-ZN-m.n.]
सहीनिशी लेखी	.. by writing under one's hand	..	[art. 101(3)(b)]
साकल्याने	.. as a whole	..	[art. 371(2)(b)]
सागरमान खंडभूमी	.. continental shelf	..	[art. 297-m.n.]
सागरी परिक्षेत्र	.. maritime zone	..	[art. 297(3)]
साधनसंपत्ति	.. resources	..	[art. 116(1)(b)]
सामाईक उच्च न्यायालय	.. common High Court	..	[art. 231]
सारतः	.. substantially	..	[art. 361(A)]
सार्वजनिक कृती	.. public acts	..	[art. 261-m.n.]
सार्वजनिक वापराच्या जागा	.. places of public resort	..	[art. 15(2)(b)]
सूत्रबद्ध करणे	.. formulate	..	[art. 286(2)]
सुधारणा	.. amendment	..	[art. 4]
सुधारालय	.. reformatory	..	[Seventh Sch. List-II-4]
सुनिश्चित करणे	.. (1) ascertain	..	[art. 279 (1)]
सेनाविसर्जन	.. (2) secure	..	[art. 31 (c)]
सोपविणे	.. demobilisation	..	[Seventh Sch. List-I-1]
संकेतदीप	.. deliberate	..	[art. 357 (1)(a)]
संकोच करणे	.. beacon	..	[Seventh Sch. List-I-26]
संक्रमणकालीन	.. abridge	..	[art. 31(c)]
संघटन	.. transitional	..	[Part-XXI-heading]
संघटना	.. organization	..	[art. 40-m.n.]
संघराज्य	.. organization	..	[art. 43A]
संघ राज्यक्षेत्र	.. Union	..	[art. 1-m.n.]
संघ सूची	.. Union territory	..	[art. 1(3)(b)]
संपदा	.. Union List	..	[Seventh Sch. List-I]
संबंधित	.. estate	..	[art. 31A-m.n.]
संलेख	.. attributable	..	[art. 269(2)]
संविधानसभा	.. instrument	..	[art. 131 proviso]
	.. Constituent Assembly	..	[Preamble]